

3 1761 07994099 5

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

4
22

9730

Официонното правителство въ България прѣзъ 1878—79 г.

С. И. Лукьяновъ
Одѣлъ следбеть,

М. С. Дриновъ
Одѣлъ Просвѣта

Генер.-майоръ Грессеръ
Одѣлъ Вѣтѣшини дѣла

Князь А. М. Дондуковъ-Корсаковъ
Императорски комисаръ

Генераль-майоръ В. Золотаревъ
Одѣлъ военнь

К. Бухъ
Одѣлъ Финанси

PHYSICS

THE UNIVERSITY OF TORONTO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS DEPARTMENT

DR
55
D75
t.3

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS DEPARTMENT
UNIVERSITY OF TORONTO

Съчинения
на
М. С. Дринова

издава

Българската Академия на наукитѣ въ София

подъ редакцията на

Профес. В. Н. Златарски

Томъ III.

- I. Публицистични статии
- II. Служебни записки, наредби и разпоредби
- III. Критики, оцѣнки и отзиви
- IV. Поменици

София
Държавна Печатница
1915.

Трудове

на

М. С. Дринова

Съдържащи

I. Публицистични статии

II. Служебни записки, наредби и разпоредби

III. Критики, оцѣнки и отзиви

IV. Поменици

София

Държавна Печатница

1915.

Съгласно съ извѣстния вече планъ за изданието трудоветѣ на покойния професоръ М. С. Дриновъ, настоящиятъ III томъ трѣбаше да има три отдѣла: 1. Публицистични статии, 2. Критики и рецензии и 3. Поменици; прѣдвиждаше се и четвърти отдѣлъ, въ който се прѣдполагаше да се помѣстятъ прѣписката и неиздаденитѣ трудове (вж. Съчинения т. I, стр. V—VI). Обаче слѣдъ събирането на цѣлия материалъ, който трѣбваше да влѣзе въ III томъ, и при неговото групиране по съдържание и характеръ, се оказа необходимо да се отстѣпи отъ първоначалния планъ.

Така, въ втория отдѣлъ влѣзоха 1. «Служебни записки, наредби и разпоредби», които М. С. Дриновъ бѣ издалъ и направилъ като «Управляющій отдѣла народнаго просвѣщенія и духовныхъ дѣлъ» въ окупационното правителство на Бѣлгария прѣзъ 1878/79 год. и 2. статии, които или го засѣгатъ като политическо лице, или пъкъ рисуватъ дѣйността му като такова (вж. отѣлъ II, № № 5 и 6).

По тоя начинъ прѣдвижданиятъ за втория отдѣлъ материалъ сега съставя третия отдѣлъ, въ който влѣзоха не само «критики, оцѣнки и отзивии», но и полемически статии, каквито сж № № 2, 14, 16, 17, 20, 21, и 23, а третиятъ отдѣлъ стана четвърти.

Отъ неиздаденитѣ трудове на покойния професоръ г-жа Маргарита Ивановна Дринова биде така любезна да ни изпрати чрѣзъ дъщеря си, Мария Ма-

риновна Сисѣцкая (род. Дринова), единичкия запазенъ и завършенъ рѣкописъ, съдържащъ встѣпителната лекция на професора, четена на 20 септемврий 1873 г. въ Харковския университетъ, като въ сѣщото врѣме ни замоли, слѣдъ напечатването на лекцията, рѣкописа да прѣдадемъ въ Народната библиотека въ София за пазене при другитѣ книжа на покойния професоръ. Тая лекция подъ насловъ «Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія», туренъ възъ основа на заключителната частъ на самата лекция, защото рѣкописътъ не носи никакъвъ надсловъ, е напечатана въ настоящия томъ като приложение слѣдъ четвъртия отдѣлъ.

Въ прѣгледанитѣ набързѣ книжа на покойния професоръ, които днесъ се пазятъ въ Народната библиотека, се намѣриха нѣколко почнати, но недозвършени статии и една дори повидимому завършена, а сѣщо и многобройни, отъ най-разнообразенъ характеръ, бѣлѣжки, относещи се къмъ разни въпроси по славяновѣдѣнието. Обаче всичко това е въ таково хаотично положение, че, до като не се систематизиратъ, наредятъ и опишатъ всички тия книжа, не ще бжде възможно напълно да се използва тая тѣй цѣнна за бѣлгарската наука и история архива. Затова, изхождайки отъ мисълта, че за сега всѣко обнародване на нѣкои отъ тия книжа би било откъслечно, а може би и погрѣшно, и че по своя обемъ тѣ ще могатъ да доставятъ материалъ за отдѣленъ томъ, редакцията намѣри за добрѣ да прѣдложи на Бѣлгарската Академия на наукитѣ да ги издаде въ четвърти, допълнителенъ или пѣкъ съвсѣмъ самостоятеленъ, томъ, който ще може да се раздѣли на два отдѣла: 1. «Неиздадени трудове и разни бѣлѣжки», и 2. «Изъ архивата на М. С. Дриновъ», която съдържа между другото не малко документи по нашата нова

история, а главно и доста материалъ за биографията на покойния професоръ.

Що се отнася до прѣписката на покойния М. С. Дриновъ, подъ която се разбираха неговитѣ писма до разни лица, то опитванието да се събиратъ тия писма не даде никакви резултати; сжщо така не е възможно да се издаде и другата прѣписка, т. е. писмата на разни лица до М. С. Дринова, защото тия отъ тѣхъ, които се намиратъ въ Народната библиотека не сж всички, напр., липсватъ писмата на В. В. Макушева, които самъ професорътъ е високо цѣнилъ и грижливо пазилъ, защото «тѣ заслужаватъ, както самъ се изразява, да бждатъ обнародвани нѣкога» (вж. по-долу стр. 474). Впрочемъ, послѣдната прѣписка и не може да се издаде въ настоящия томъ, защото не се отнася къмъ «трудоветѣ» на М. С. Дринова тѣхното мѣсто би било тѣкмо въ втория отдѣлъ на прѣдлагания четвърти томъ.

Като отстъпка отъ приетия планъ ще трѣба да отбѣлѣжимъ и това, че ст. «Записка за дѣятелността на приврѣменното русско управление въ България» е напечатана на български езикъ, макаръ че оригиналтътъ ѝ билъ написанъ изпърво на руски и сетнѣ прѣведенъ на български езикъ. Направихме тая отстъпка поради това, че самъ М. Дриновъ изтъква, какво българскиятъ прѣводъ на «Записката» е попълненъ отъ руския ѝ оригиналъ (подробно за това вж. по-долу стр. 176).

Къмъ прибавкитѣ спроти първоначалния планъ се отнасятъ 1. трудоветѣ на М. С. Дриновъ въ хронологиченъ редъ, който се явява като необходимъ прѣдъ видъ на това, че трудоветѣ, групирани по специалность, сж прѣснати въ тритѣ тома и тѣхнитѣ отдѣли, и 2. единъ портретъ, който прѣдставя състава

на окупационното правителство въ България прѣзъ 1878—79 година заедно съ Императорския комисаръ, князь А. М. Дондуковъ-Корсаковъ.

Считаме сжщо за необходимо да попълнимъ тукъ случайни библиографични пропуски, именно пропуснато е да се отбѣлѣжи на съотвѣтното мѣсто: 1. че рецензията върху «Българската история» на К. Иречека (вж. стр. 234), е била напечатана още на чешки езикъ въ *Časopis Musea království českého* за 1876, I, а сжщо и на нѣмски въ *Archiv für slavische Philologie*. Bd. II (1876), S. 168—177, 2. че «Отговорътъ на Български гласъ» (вж. стр. 161) е билъ напечатанъ така сжщо и въ руския (Петроградски) вѣстникъ «Голосъ» за 1882 въ № отъ 4. априлъ и 3. че рецензията върху рѣчника на Найденъ Геровъ (вж. стр. 396) е била прѣведена на български по текста въ »Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ» т. I, кн. 2 и напечатана въ «Периодическо списание», кн. 54 (1896), стр. 895—911.

Съдържание.

Отдѣлъ I.

Публицистични статии.

	Страници
1. Странны ли сѣ за народността ни фапаріотитѣ и іезуититѣ . . .	3— 9
2. За сегашното Всемирно изложение въ Парижъ	9— 12
3. Писмо до Българската интелигенція	13— 16
4. Българско литературно дружество	16— 18
5. Празника на Іоана Хуса въ Прагъ	18— 22
6. Тъсешелѣтието на народнитѣ Българскѣ черкви	22— 25
7. Болгарія накапунѣ ея погрома	25— 55

Отдѣлъ II.

Служебни записки, наредби и распоредби.

1. Българскиятъ църковенъ въпросъ въ свръзка съ Берлинскія трататъ	59— 65
2. Сборникъ, съдържащъ: 1. Приврѣменъ Уставъ за народнитѣ училища и тѣхнитѣ програми, 2. Приврѣменни правила за Реалнитѣ училища, тѣхната програма и штатове и 3. Програма на първитѣ два класса отъ класическа гимназія и нейнитѣ штатове	67— 98
3. Наредби и распореджания по отдѣла на Народното Просвѣщеніе и Духовнитѣ дѣла (Подробно съдържаніе вж. на стр. 101) . . .	99—140
4. Записка за дѣйността на приврѣменното руско управление въ България	141—161
5. Отговоръ на „Български гласъ“	161—164
6. Изработването на Българската Конституція	164—185

Притурки: 1. Письмо князя А. М. Дондукова-Корсакова и вопросы, приложенные къ нему, стр. 176—180, и 2. Отвѣтъ профессора Дринова на вопросы Императорскаго Коммиссара, князя А. М. Дондукова-Корсакова, касательно государственнаго устройства Болгарскаго Княжества, стр. 181—185.

Отдѣлъ III.

Критики, оцѣнки и отзиви.

1. Хуни ли сме? — По поводъ на „Исторія българска съчинена отъ Гавриѣла Кръстьевича“, часть 1, Цариградъ, 1871	189—217
2. Още една отбрана на повобългарското азбуке заедно съ една поправка въ него (Отговоръ на г-на Кръстьевича, на „Училище“ и „Знание“)	217—225

3. Кирилъ и Методій, бѣлгарски просвѣтители. Букурешъ, 1875 г., стр. 64.	225—228
4. F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. II. Band. Stammbildungslehre. Wien, 1875. Стр. 504+XXIV.	229
5. F. Miklosich, Alt-slovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolitischen Quellen. Wien, 1874. Стр. 96+XXXV.	228—229
6. V. Jagić, Archiv für slavische Philologie. Herausgegeben von — Berlin, 1875.	229—231
7. Стоянь Новаковичъ, Бугарски Зборник, писан прошлога вјека народнимъ езиком. Въ Starine jugoslav. akad. VI. Zagreb 1874.	231—232
8. Бнязь М. Обленскій, Нѣсколько словъ о первоначальной Русской лѣтописи. Москва, 1870.	232—233
9. Славянскій сборникъ. Петербургъ, 1875.	233—234
10. Этнографическая карта Славянскихъ народностей. Составленная М. Ф. Мирковичемъ, дополнения А. Ф. Риттихомъ. 3-е издан. Петербургъ, 1875.	234
11. К. Иречекъ, Българска История	234—246
12. Сообщения за новобългарския езикъ	246—248
13. Ѳ. Успенскій. Образование втораго болгарскаго царства. Одесса, 1879.	248—280
14. Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи г. В. Надлера: „Последняя фаза восточнаго вопроса“	280—286
— Отвѣтъ на отвѣтъ г. Надлера	286—291
15. И. В. Ягичъ, Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. С.-Петербургъ, 1882	292
16. По въпроса за буква ѣ	293—294
17. Нѣколко свѣти на слабодушный ми „последователь“	294—296
18. В. Качановскій, Памятники болгарскаго народнаго творчества.— Выпускъ 1-й: Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсень С.-Петербурга, 1882	296—307
19. Три български грамоти въ единъ български отговоръ профессору Миклошичу	308—313
20. По поводу замѣчаній г. Сретъковича на мою статью о говорѣ и обычаяхъ Дебрянъ	314—321
21. Нѣсколько поправокъ къ этнографическому очерку г. Драганова	321—324
22. Братя Шкорпилови, Паметници изъ Българско. Дѣлъ I, часть 1. „Тракия“. София, 1888 г.	324—329
23. Заявленіе болгарскихъ эмигрантовъ	330—334
24. А. Л. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати. Москва, 1885—1889	335—384
25. D-g Antoni Kalina, Studyja nad historyjã jesyka bułgarckiego. Kraków, 1891	384—392
26. Отговоръ на правописнитъ въпроси. прѣдложени отъ редакцията на „Мисль“	393—396
27. Найдень Геровъ, Рѣчникъ на бѣлгарскій языкъ съ тѣлкуваніе рѣчннхъ на бѣлгарски и русски. Часть I, А. — Д. Пловдивъ, 1895	396—419
28. П. А. Сыреу, Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Томъ I. Выпускъ 1-й. Время и жизнь патріарха Евѡимія Терновскаго. Спб., 1899. — Выпускъ 2-й. Литургическіе труды патріарха Евѡимія Терновскаго. Спб., 1890.	420—454

29. П. А. Сырку, Очерки изъ исторіи взаимныхъ отношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ. Житіе св. Николая Софійскаго по единственной рукописи XVI в. Спб., 1901	Страницы 454—459
---	---------------------

Отдѣлъ IV.

П о м е н и ц и .

1. Спомень за В. В. Макушева и за неговитѣ трудове по българската история	463—476
2. Спомень за Ивана Сергѣевича Аксакова	476—489
3. Обзоръ ученой дѣятельности И. М. Собѣстіанскаго	490—501
4. Нешо Вончовъ	501—504

П р и л о ж е н і я .

1. Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія	505—519
2. Трудовѣтъ на М. С. Дриновъ въ хронологичень редъ	520—526
Показалець на собственитѣ имена	527—541
Печатни грѣшки	542

Отдѣлъ I

Публицистични статии.

1. Страшни ли сж за народносттаж ни фанариотитѣ и іезуититѣ?*)

На фанариотитѣ не имъ понася възражданіето на нашѣтъ народность, и тѣ искать да го съсипать, искать да погасхтъ разбуденното самосъзнаніе на нашій народъ, каквото и за напрѣдъ да можтъ да ны владѣхтъ. Тѣ сж вече явни врагове на нашѣтъ народность и рѣдко ще да ся найде българинъ, който да ги не приема за такива. Освѣнъ тѣзи стари врагове, слѣпата съдбина прати други врагове на нашѣтъ народность, врагове по опасни отъ фанариотитѣ, защото употрѣбляхтъ срѣдства похитри, по тънки. Това сж іезуититѣ, които ся преструватъ наши доброжелатели, избавители на народносттаж ни отъ старитѣ ѝ врагове; подъ такъвъ миловиденъ образъ тѣ крихтъ злочестивж цѣль и сѣхтъ сѣмя раздора между народѣтъ ни. — Нашата млада народность е принждена сега да ся бори въ едно врѣмя съ два различни врагове: съ фанариотитѣ, за да ся отърве съвсѣмъ отъ тѣхното владычество, а въ това същото врѣмя и съ іезуититѣ, които ѝ готвхтъ пропасть за въ бѣдущето. Какъвъ ще бѣде конецътъ на тѣхж борбж? Ще ли да въсторжествува нашата народность, или щхтъ да ѝ опропастьхтъ тѣзи нейни врагове? Ные ще ся постараемъ, колко е възможно, да дадемъ отговоръ на тѣзи въпроси, отговоръ, който съ нетърпѣніе чяка всѣкій народенъ българинъ.

Въ такива борбы, каквато е фанариотската и іезуитската съ насъ, въ подобни борбы, казвамъ, оная стърна зима върхнинж, която има по силно духовно оружіе, сирѣчь, която е по силна отъ умственж и нравственж стърнж. Това нѣщо ся е случвало много пжти на свѣтътъ и ся счита за непреложенъ историческій законъ. Съ помощта на тоя законъ, ные мыслимъ, чи е лесно да ся отговори на горѣрѣченнитѣ

*) Изъ в. „Врѣмя“ Цариградъ, год. II, 1866 г., брой 12 и 14 отъ 29/X и 12/XI.

въпроси, стига само да разгледамъ на каквѣ степенъ ся намѣрва умственното и нравственното развитіе на нашитѣ врагове. Да начнемъ отъ фанаріотитѣ.

На читателитѣ добръ е позната фанаріотската нравственностъ; тѣ сѣ имали хиляды случаи да узнажтъ, че у фанаріотитѣ не е остало никакво нравственно чюство, чи тѣ си сѣ потыпкали съвѣстѣтъ и чи всичко, щото тѣ правжтъ, правжтъ го по най безнравственни побужденія. Поради това азъ намирамъ за излишне да тълкувамъ за нравственното състояніе на старитѣ врагове на народностѣтъ ни и щѣ преминѣ право къмъ тѣхното умственно развитіе, къмъ фанаріотскѣтъ ученостъ, кождо, за срамотѣ на свѣтѣтъ, мнозина отъ нашитѣ съотечественници и досега почитжтъ за глѣбовѣ мѣдростъ. — Почтеннійтъ редакторъ на Врѣмя-то много пѣти е говорилъ за богословскѣтъ имъ наукѣ и „имѣй уши слышати“ е добръ разбралъ, до колко е нище и убого това прочюто фанаріотско богословіе. Менъ ми остава да поговорѣ само за свѣтскѣтъ имъ наукѣ. — Колко пѣти фанаріотитѣ, и словесно и печатно, ни сѣ грѣмели главитѣ съ тажъ своѣ наукѣ? Колко пѣти тѣ ни сѣ доказвали, чи ные никога не можемъ да достигнемъ до такавѣ мѣдростъ? И защо? Защото тая мѣдростъ тѣ черпжтъ отъ источници намъ непристѣпни — у древнитѣ грѣцки мѣдреци, на които ные, като варвари, не можемъ да разбирами языкѣтъ. — Тѣй тѣ доказвжтъ своѣтъ ученостъ; да видимъ, какво излази отъ това доказателство. Нека да ся съгласимъ, чи тѣ четжтъ писаніята на древнитѣ грѣцки мѣдреци — четжтъ ги и ги разбиржтъ; но що излази отъ това? Нанстѣнѣ, между тѣзи мѣдреци има велики хора: имената на Платона, Аристотеля, Тукидида и много други щжтъ да занемжтъ до вѣка почетно мѣсто въ исторіѣтъ на челоѣческото просвѣщеніе, по, пыта ся, защо? Не затова, чи тѣ сѣ изработили тажъ наукѣ, кождо въ нашійтъ вѣкѣ има образованнійтъ свѣтъ, а затова само, чи тѣ сѣ положили начяло на повечето отъ нашитѣ науки. Съ това нѣщо тѣ сѣ направили голѣмѣ услугѣ не само на грѣцитѣ, но и на всичкото челоѣчество, услугѣ, която имъ ся помни и всѣкога ще имъ ся помни съ благодарностъ. И ные, ако ги признаваме за велики, признаваме ги само по тажъ имъ услугѣ, а не по дълбокѣтъ имъ мѣдростъ. Тѣхната мѣдростъ при тѣзи наукѣ, кождо ѣ има на днешенъ день, когато сѣ ся заминали отъ Аристотеля

повече отъ 2,000 години, тѣхната мъдрость, казвамъ, е като дѣте пеленаче при възмъжѣль чловѣкъ. И въ нашійтъ вѣкъ този, който ся углубява само въ писаніята на древнитѣ грѣцки мъдречи, и не ще да знае за новѣтъ наукъ, такъвъ чловѣкъ е тъменъ чловѣкъ, смѣшенъ идіотъ, съ еднѣ думѣ да кажемъ, по злочестъ отъ този простакъ, който на нищо не ся е училъ. А чи фанаріотитѣ сѣ наистинѣ такива, чи тѣ наистинѣ по високо отъ рѣченнитѣ мъдречи нищо не щѣтъ да видѣтъ, за това ны увѣрявѣтъ тѣхнитѣ самохваленія; въ това още по добрѣ ще ся увѣришь, добрый читателю, ако преровишь учебнитѣ имъ книги. Такава е науката на нашитѣ мъдрословесни врагове. Свѣстны хора ся смѣжтъ на такавѣ наукъ, не щѣтъ да ѣ знажтъ; но тѣ, като ослѣпены, хвалятъ ся съ таж мъдрость и съжялявѣтъ ны, чи ные не можемъ никога да ѣ постигнемъ. Дай Боже да не прокопчаеме въ таж фанаріотскѣ наукъ! Азъ считамъ достаточенъ тоя кратъкъ обзоръ на фанаріотското умствено и нравственно състояніе, и бръзамъ да прѣминуъ къмъ іезуититѣ, които сѣ за насъ нови хора, та по това заслужвѣтъ и по подробно да ги разглѣдаме.

Іезуититѣ проповѣдвѣтъ, чи заедно съ католицизмътъ тѣ щѣтъ ни отворѣтъ умственитѣ ни очи, щѣтъ да ни дадѣтъ образование; изъ това излази, чи тѣ такожде ся считѣтъ много учени. Да видимъ пжкъ тѣхната наука каква е! Тѣ не ся хвалѣтъ съ древнитѣ мъдречи, както фанаріотитѣ; напротивъ, тѣ ги прѣзирѣтъ, като язичници. Но тѣ не признавѣтъ и новѣтъ наукъ на просвѣщенитѣ христіански народи, наричѣтъ ѣ діаволско наущение и проч. Каква имъ е послѣ това науката, пытате вые. Каква? Една банъ-башка наука, която азъ тука щѣ назовѣ схоластикско-іезуитскѣ наукъ. Тая наука ся е родила и расла въ оградитѣ на католическитѣ мѣнастири въ срѣднитѣ вѣкове, разработвали сѣ ѣ граматичи, монаси, схоласти, отъ това ся е и назвала схоластика. Напълнена е тая наука отъ словопренія и словоизвитія, отъ суетмъдрствованія на помрачени глави. Въ конца на срѣднитѣ вѣкове европейскитѣ народи, когато захванахъ да ся събуждѣтъ отъ сънътъ на невѣжеството, хвърлихъ тѣж паукъ, като недостойнѣ за чловѣка, като недостойнѣ за чловѣческійтъ разумъ. Но за голѣмо щастіе на схоластикѣтъ, въ това сщцо врѣмя ся появихъ на свѣтътъ іезуититѣ, които не ѣ дадохъ да ся затрѣ съвсѣмъ. Тѣ найдохъ таж наукъ по-

лезнѣ за цѣльтъ си, зехѣ да ѣ изучвѣтъ и увеличвѣтъ съ свои мѣдрствуванія; тѣй ся състави схоластико-іезуитската наука. Само неѣ іезуититѣ считѣтъ истиннѣ, избраннѣ наукѣ, а сичко друго е діаволско извожденіе. Можешъ по това да ся сѣтишь, добрый ми читателю, какви свѣтли глави имѣтъ нашитѣ просвѣтени доброжелатели, іезуититѣ. За да стане человекѣ іезуитинѣ, му трѣбва дълго врѣмя да ся готви и послѣ това да издържи испытаніе. На това испытаніе него щѣтъ да испытвѣтъ отъ рѣченнѣтъ наукѣ, по главното, което ся иска отъ испытваемитѣ, е: да умѣе да лицемѣри и да си мѣнува лицето на разни тюрлиц, да умѣе да лъже, безъ да му мига окоото, да знае да трови и да убива, нѣ тѣй, каквото и діавола да го не осѣти и проч. Ако испытваемитѣ ся покаже способенѣ въ тѣзи нѣща, тогава само той ся приема въ обществото іезуитско и ся посвящава въ тайнитѣ му. Това испытаніе, любезный ми читателю, ще да ти даде добро понятие за іезуитскѣтъ съвѣсть. Азъ само щѣ ти кажѣ, чи тѣхъ никакѣ не ги смущава тази гнусотія, и тѣ твърдѣ лесно ся омивѣтъ отъ неѣ съ мысль, чи сичко това тѣ правѣтъ во славу Божию!!! Тѣй тѣзи богохулци, които срамѣтъ Іисусовото имя, наричѣтъ своѣтъ цѣль!

Іезуититѣ ся прѣкнѣхъ на свѣтътъ въ 16. столѣтіе — въ онова врѣмя, когато европейцитѣ, които дълго врѣмя ся находѣха въ духовно и политическо робство у Римъ-папѣ, събудихъ ся и ся дигнахъ противъ него. Явихъ ся Лютеръ, Цвингли, Калвинъ, Теодоръ-Безъ, Джонъ-Кюесъ и пр., които захванахъ да вѣкѣтъ противъ антихристіанскитѣ и безчеловѣчни дѣла на папитѣ. Народи и царства трѣгнахъ слѣдъ тѣхнѣтъ гласъ, отметнахъ отъ шитѣ си постыднѣтъ папскій яремъ и когато папата дигнахъ противъ тѣхъ огънь и мечъ, тѣ знаихъ съ кръвѣтъ си да обновѣтъ своето искупленіе. Половинната Нѣмска земя, Швеція, Англія, Швейцарія, Голландія съвѣмъ ся освободихъ; останалитѣ народи такожде ся бунтувахъ. Божійтъ гнѣвъ ся разрази съ голѣми бѣди за папѣтъ. За да ся избави отъ тѣзи бѣди, за да убіе реформаторскіитѣ духъ въ земитѣ, които му останахъ еще послушни, и ако е възможно да си завърне това, дѣто го загуби или да го навакса съ нови подданници, папата основа іезуитското общество. Такава е цѣльта на іезуититѣ, които тѣ наричѣтъ слава-Іисусъ Христова. Разумѣва ся, чи такава антихристіанска

цѣль не може ся достигна съ христіански срѣдства; ето зашто тѣ ся пуцѣтъ на такива гнуснави срѣдства, за които упомянхми по горѣ. Сирѣчь, заплашвѣтъ страховитѣ хора съ страшныйтъ сѣдъ и тѣй да имъ обиржѣ паритѣ, да подкупувѣтъ съ тѣзи пари користолюбиви хора и да ги правѣтъ свои мекерета, да прѣльгвѣтъ простодушнитѣ, да обельосвжѣтъ, убивѣтъ и тровжѣтъ онѣзи, които можѣтъ да повредѣтъ на цѣльтѣ имъ. Не ми е коли (?) да ся распространявамъ твърдѣ много, та затова въ подтверженіе на думитѣ си, азъ щѣ приведежъ единъ общъ фактъ.

Не ся минахъ и 50 годинъ, отъ както тѣ ся прѣкнахъ и прѣснахъ по сичкійтъ свѣтъ, ето чи отъ сѣкадѣ зехъ да ги гонѣтъ, и не само въ онѣзи царства, които отхвърлихъ напѣтъ, нѣ и въ тѣзи, които му останахъ вѣрни. — Англія ги изгоня веднѣжь въ 1581 г. и вторый пѣтъ въ 1601: Франція въ 1594 и пакъ въ 1762; Португалія въ 1598 и 1759; Руссія въ 1717, Китай въ 1753, Испанія и Сицилія въ 1767. Отъ тука ты видишь, читателю, чи дори Франція, Испанія, Португалія и Сицилія, дору тѣзи послушни на папѣтъ земи бѣхъ принждени да изгонѣтъ изъ прѣдѣлитѣ си тѣзи вѣрни служители на папѣтъ. По едно врѣмя рѣченігѣ католически държави ся обѣрнахъ до генералѣтъ (началникѣ) имъ и го прѣдумвахъ да имъ измѣни уставитѣ, да ги направи колко годѣ по христіански, по челоувѣчески, но въ отговоръ на това той имъ каза: да бѣдѣтъ каквито сѣ, или хичъ да ги нѣма! Тогава тѣзи държави ся обѣрнахъ ежъмъ напѣтъ съ увѣщаніе за доброто на католицизмѣтъ, за честѣтъ на Христовото имя да уничтожи іезуититѣ. Случи ся въ това врѣмя да бѣде папа Климентъ XIV, по свѣсенъ човѣкъ, който послуша свѣтътъ на прѣданнитѣ си чада и унищожѣ обществото на іезуититѣ въ 1773. Въ 1814 год., въ врѣмято на реставраціѣтъ, папа Пій VII пакъ възобнови іезуитскійтъ орденъ. Европейскитѣ правителства, които бѣхъ твърдѣ записани съ политическитѣ дѣла на това бурно врѣмя, нѣмахъ врѣмя да ся противѣтъ на това нѣщо, а и не считахъ го твърдѣ важно, защото ся надѣвахъ, чи сѣдбата на напѣршнитѣ іезуити ще вразуми новитѣ имъ наслѣдници и тѣ щѣтъ ся въздрѣжѣтъ отъ такива мръсни злоупотребленія. Но когато слѣдъ малко врѣмя новитѣ іезуити показахъ съ дѣлата си, чи тѣ сѣ сѣщо такива вѣлци, както и прѣднитѣ

имъ брата, то пакъ захванахъ да ги гонятъ. Изъ Руссіѣ и Испаніѣ ги испядихъ въ 1817 и 1820 год.; въ 1828 г. Франція имъ затвори училищата, въ които тѣ губѣхъ младото поколѣніе съ своѣтъ наукъ, и запрѣти имъ да проповѣдватъ. Въ 1847 г. ги испядихъ и изъ Швейцаріѣ. Азъ нѣмамъ врѣмя, па мя е и гнусъ да описвамъ причинитѣ, които давахъ поводъ на тѣзи гоненія, но, и безъ това, исчисленіето на тѣзи гоненія е достаточнo да потвърди това, дѣто казахъ по горѣ за иезуититѣ.

Прѣди да свършъ за иезуититѣ, азъ трѣба да кажъ, чи на днешенъ день, когато самъ папата не знае кждѣ да ся дѣне, въ това просвѣтено врѣмя казвамъ, тѣмъ не имъ пѣе вече петелтъ въ образованнѣтъ Европѣ, както въ прѣднитѣ врѣмена. Тамъ сега ся подсмиватъ съ тѣхъ, и както по насъ фанаріотинъ, тѣй тамъ иезуитинъ на днешенъ день е станало подобозначюще слово, синонимъ на човѣкъ съ извратенъ умъ, безъ всякъ совѣсть, на човѣкъ прѣиспѣлненъ всякія скверни плоти и духа. Ето зацо макаръ и да ги не кѣтнѣтъ вече съ правителственни мѣрки, тѣ малко по малко ся исчистватъ отъ тамъ и обръщатъ взори къмъ непросвѣтеннитѣ народи на Азіѣ, Африкѣ и Австраліѣ. По тѣзи причинѣ тѣ сѣ налегнали и насъ, които тѣ имѣтъ за диваци.

Тоя краткъ обзоръ е достаточенъ, любезный ми читателю, да ти покаже, какво е умственното и нравственното състояніе на фанаріотитѣ и на иезуититѣ. Такива нищожни хора като нихъ сѣ безсилни врагове въ такавъ борбѣ, какъвто тѣ сѣ ся зели да водѣтъ противъ насъ. Ные сме прости хора и спроти тѣхното мнѣніе дивѣ и варвари; но каезито и да сме, ные въ сѣкій случай сме много по горни отъ тѣхъ, както отъ умственнѣ, тѣй сѣщо и отъ нравственнѣ стѣрнѣ. Нашійтъ умъ не е просвѣтенъ, но не е и омраченъ като тѣхнийтъ съ разни бабини деветини, които тѣ почитѣтъ за най дѣбокъ мѣдрость. Съ свойтъ чистъ умъ ные лесно можемъ да ся дигнемъ и да трѣгнемъ по пѣтътъ на истиннѣтъ цивилизаціѣ, а тѣ тѣй щѣтъ и да ся скапѣтъ въ своѣтъ гнилъ наукъ. За нравственното ни прѣвѣсходство азъ нѣма и да говорѣ, то е ясно като божій день. Послѣ това съвсѣмъ противоестественно и противоисторическо пѣщо е да ны свѣрѣжатъ и покорѣтъ такива хора подъ позѣтъ си. И нѣма съмнѣніе, чи рано или късно нашата народность ще

ся избави отъ тѣхнитѣ козни, ще въскрѣсне, и тѣ щѣтъ да исчезнѣтъ и расточатся. Макаръ и да е такъвъ конецътъ на нашитѣ врагове, но ные не трѣба да дремеме и да го чякаме съ кръстосани рѣцѣ. Трѣба, напротивъ, да ся поставимъ, колко е възможно по скоро, да ся отрѣсимъ отъ тѣзи черни хора, които закривѣтъ отъ насъ заритѣ на истинното просвѣщеніе, да ся отрѣсимъ отъ тѣхъ, казвамъ, та да трѣгнемъ по скоро по пѣтътъ на истинно-просвѣтеннитѣ народи. Тоя пѣтъ ще исправи и нашето матеріално състояніе и ще утвърди народносттатъ ни на незыблеми основанія. Трѣба, думамъ, единъ день по напрѣдъ да ся заловимъ за това нѣщо, догдѣ ны не е настигнѣлъ други нѣкакъвъ врагъ съ истинно силно духовно оръжіе, зацо тогава ще ни е опасно положеніето. На сегашно врѣмя, подъ крилото на просвѣщенното правителство Августѣйшаго Царя нашего, ные твърдѣ лесно можемъ да достигнемъ сичко това. А какъ, съ какъвъ начинъ? За това нѣщо, любезный читателю, азъ, ако ти не омръзнахъ, щѣ поговорѣ въ скоро врѣмя¹⁾.

Женева, 25 септемврий, 1866.

М. Бошковъ.

2. За сегашното Всемирно Изложение въ Парижъ.*)

Писмо 1.

Изложения на единъ или и на нѣколко видове произведения отъ една какъ да е область или и отъ цѣло царство, такива частны изложения ставатъ отдавна и твърдѣ често. Въ главнитѣ градове на образованнитѣ страны сѣка година, дори и по нѣколко пѣти въ годинѣтъ, ся праватъ такива изложения. Но изложения, въ които ся намѣрватъ сѣкаквы видове произведения и при това произведения на сѣкаквы

¹⁾ Тѣзи статіи ни испроводи единъ отъ нашитѣ учени съотечественници, който за сега живѣе въ Женевѣ (Швейцаріѣ). Ній ѣ помѣщавами съ удовольствіе въ стълповетѣ на Врѣмято и похвалявами съчинителътъ ѣ, чи, ако и да ся намира далечъ отъ отечеството си, приема дѣятелно участіе въ сѣдби-нитѣ му.

*) Изъ в. „Македонія“. Цариградъ, год. I, 1867, брой 27 отъ 3 іуний.

народы, такива всемирны изложения не ставатъ твърдѣ често и не сж тѣй отдавнашны. Тѣ сж, може да ся каже, едно отъ най-великитѣ изобрѣтенія на нашето време; мипълнитѣ поколѣнія не сж видвале такава нѣщо, на да ли сж дори и мислили, че е възможно нѣкога такава Вавилонско смѣшеніе. — Пръвъ опытъ на такава изложение е направенъ въ 1851 г. въ Лондонъ, вторый въ 1855 г. въ Парижъ, третий станж преди петъ годинъ пакъ въ Лондонъ, — сегашното е четвърто на брой пакъ въ Парижъ. —

Както отъ къмъ разнообразіето на изложеннитѣ предмети и отъ къмъ сгодното имъ размѣщеніе, тѣй сжщо и по грандіозный си видъ, сегашното всемирно изложение много и много надминува преднитѣ три. — То ся помѣщава на извѣстното Марсово поле въ Парижъ, поле широко, необозримо, което надлъжъ има около 1500 аршина, и на ширь около 700. — Както е извѣстно, въ обыкновенно време на това поле ся правятъ воински упражненія: цѣли арміи ся помѣстятъ на него и имъ остава много мѣсто за маневриранье. Сега да види човѣкъ това мѣсто, никакъ не може повѣрва, че то е было нѣкога равно поле и още поле воинско, марсово. — Воинскій Марсъ ся дигналъ оттука, полето му заелъ мирный трудъ, и въ годинж време той изрылъ, превърнулъ, издигнулъ на него цѣлъ градъ, градъ дивенъ, какъвто минжлитѣ поколѣнія и на снѣж не сж видвале. — Сѣбаквы зданія, каквито ся намѣрватъ по земжтж, сичко що производятъ хората и странитѣ имъ отъ единъ край на свѣтътъ до другий, сичко това е струпано въ този градъ. Въ него ще срѣщнете и хора отъ каквы не земли, ще чуете вси языцы, иже подъ небесемъ . . . .

Когато влазишь въ този новъ Вавилонъ презъ каквж да е вратнж, распръснатото ти вниманіе най-много притегля къмъ себе едно сградье, по което ся развѣватъ много разноцвѣтны пандеры и на което не ся види крайтъ. Ако ся земешъ да обиколишь това сградье, ще ти потрѣбова за това нѣщо не по малко отъ $\frac{1}{4}$ на часътъ. Въ това колосално зданіе, което се казва *le palais de l'exposition* (палата) сж намѣстены повѣчето произведения и предмети на изложението на народитѣ, които сж ся стекли тука да си мѣратъ богатствата и мурафетитѣ. Не е злѣ да ся опознаемъ по близко още сегасъ този колоссъ, та послѣ кога тръгнемъ да изглѣдваме пред-

метытъ, които ся наредены въ него, да знаемъ на кждѣ да врьвимъ и да ся позапрѣмъ. — Той има овалень (елиптически) видъ и стои въ срѣдѣтъ на Марсовото поле, отъ поврхността на което заема $\frac{1}{3}$. Извѣтрѣ той е раздѣленъ на седемъ преграды, седемъ дългневести кръга (галереи, които врьвѣтъ успорѣдъ единъ слѣдъ други). Въ центрѣтъ на тѣзи концентрически галери остава доволно плоско, непокрыто мѣсто, което е насадено съсъ цвѣте, украсено съ много статуи и фонтане и ся казва внѣтрешна градинѣ. Отъ тѣзи внѣтрешнѣ градинѣ врьвѣтъ въ различни стѣрны презъ галерейтъ навънъ 16 улици, които наедно земены, иматъ спицеобразень видъ. Съ този начинъ галерейтъ ся раздѣляватъ на много преграды, отъ които сѣкому народу е отдѣлена по една во всѣкѣ галереѣ. Тѣзи преграды и предметытъ за изглѣданье, които сѣ наредены по нихъ, тѣй сѣ распредѣлены, щото ако врьвишь по еднажъ какъжъ да е галереѣ, ты ще срѣщнешъ наредъ единъ видъ произведенія у сичкытъ народы. Ако ли пакъ трѣгнешъ напреки по нѣкожъ отъ спицеобразнытъ улици, ты ще видишь единъ слѣдъ други сичкытъ видове произведенія на единъ народъ. Такъвъ е извѣтрѣ този палатъ. Описаніето му е кратко и по това сухо и не ясно, но надамся, че читателетѣ не щѣтъ ми врьза кусуръ за това нѣщо. — Както упоменѣхме по горе, това зданіе само заема $\frac{1}{3}$ отъ Марсовото поле; другитѣ $\frac{2}{3}$ сѣ заемнѣты отъ други многобройны зданія, не тѣй колосалны, но не по малко удивляющы съсъ свожѣтъ пестротѣ и разнообразіе. — Тукъ вые ще видите сѣкаквы кжщѣя не само на сичкытъ Европейски народы и на повѣчето отъ Американскытъ, но още и много Китайски, Японски, Сіамски, Персійски, Египетски, Тунуски, Марокски, дори и Австралійски. Ще ги видите, казвамъ, съ повѣщанинѣтъ имъ и съсъ сичко, както быхте ги видѣли нѣйдѣ по тѣзи страны. — Между тѣзи зданія вые ще срѣщнете още нѣколко църквы отъ различни исповѣданія и нѣколко нехристіански храмове, между които возноси минаретото си и прочютѣтъ Брусскѣ мечеть (джеміѣ) и прочее. Има тамъ и много мануфактурны и фабричны сградѣта (керханы). Освѣнъ това, е отградено едно доста голѣмо парче мѣсто, което е направено на градинѣ. Но за нежъ, за долинытъ, пещерытъ, водопадытъ, които ся намѣрватъ тамъ, за колосалнытъ цѣклены теплицы (оранжерей), въ които сѣ

помѣстены сѣкаквы тропически растенія, за сичко това азъ не щж ся распространявамъ, да не бы да ми излезе писмото твърдѣ дълго. —

Като ходи човѣкъ и изглѣдва сичко това, никакъ му ся не ще да повѣрва, че това мѣсто преди годинж и половинж е было равно, чисто поле, или че слѣдъ нѣколко мѣсяцы тукъ пакъ ще ся пресели Марсъ, и отъ чудный този градъ и сламкж не ще остане. Каквы работы не прави нашето време?!

Отсждѣ сж ся стекли и сѣкидневно ся стичаятъ въ Парижъ хора да видятъ това чудо. Защото то ся намира далечъ отъ центрѣтъ и отъ много други чясти на Парижъ, но сж приготвени много леснины, за да ся облегчи пжтьтъ на любопытнытѣ му многобройны посѣтители: сѣки 10 минути паракходи по Сенж и градскій Желѣзенъ пжть стоваряятъ тукъ хора; сжщото правятъ и омнибусы отъ четири страны. И пакъ мнозина не могатъ да ся вредятъ за въ тѣхъ, нито пакъ да найдатъ свободнж каретж, и сж принудены да бѣжтъ пжть пѣши по сахать и повѣче. — Това нѣка вы объясни, добрыя читателю, какво е сега степеніе народовъ въ Парижъ и какво значеніе щжтъ иматъ отсега такива всемірны изложенія за чловѣцитѣ.

Въ слѣдующитѣ си писма¹⁾ азъ щж ви попросж да ся порасходите мысленно по галерентѣ на Палатѣтъ, дѣто ще ся запрѣмъ да понзглѣдаме нѣкой и други предметъ, по интересенъ за Васъ. Щж ви поговорж тогава и за Турското отдѣленіе какво е и какво мѣсто занимава при другитѣ. Та че послѣ, когато му дойде времето, щж ви напишж и какво ще каже комиссіята на изложеніето за произведеніята отъ Турскятж имперіж, особенно за тія, които производи нашята земя и нашій народъ. — Азъ мислж, че това ще ви бжде интересно, поучително, а за нѣкои дори и полезно отъ вещественнж странъ.

Шампель 20/8 Маія.

М. Дриновъ.

---

¹⁾ Други обаче писма не намѣрихме обнародвани съгласно съ това обѣщаніе.

3. Писмо до Българска-та интелигенція.*)

Че Българе-тѣ сж духовити и трудолюбиви хора, одарени съсъ свѣтли умствени способности и съ хубави нравственни качества, че тѣ съсъ тѣзи свои свойства надминуватъ други-тѣ народи на Балканскій полуостровъ, както ги надминуватъ и съсъ многобройността си, — това е вѣче истина очевидна за всеки единъ не помраченъ умъ. — Мнозина Европейски пѣтници, които сж могли добрѣ да се опознажтъ съ тѣзи духовни качества на Българе-тѣ, предказватъ велика бѣдѣщность на Българскій народъ. — Мене, като на Българинъ, ми е драго да четж или да слушамъ такива предсказванія и пророчества, но право да кажж, още не имъ вѣрвамъ твърдѣ много — за да може единъ народъ, каквото е сега нашій, да чака велика бѣдѣщность, не е достаточо само да има той голѣми способности за наука, за ржководѣлія, за търговія и т. н. за такова нѣщо иска се още, щото този народъ да има въ добъръ редъ и онѣзи нравственни сили, на които се крѣпи и дръжи всяка една народность и които сж най-силна-та подпорка при всяко едно націонално развиваніе и процвѣтяванъе. Азъ разумѣвамъ всеобщи-тѣ націонални нравственни интереси, отъ които главни-тѣ сж: езикъ-тъ, вѣра-та, народно-то образованіе, литература-та и общественно-то мнѣніе. — Догдѣ нѣкоя народность дръжи въ пренебреженіе тѣзи нравственни сили, не ги почита, не имъ дава възможность да се развиватъ и укрѣпаватъ, до тогава, колкото духовита и даровита тя и да е, не може и да се чака велика бѣдѣщность за нежъ, не може даже да се рѣче, че неина-та бѣдѣщность е усигурена. А какъ сж у насъ тѣзи нравственни сили, тѣзи націонални жиздители. Нѣка да ги разглѣдаме една по една сички-тѣ.

1. Езыкъ-тъ е първа-та нравственна сила, която свързва хиляди чловѣци въ едно нравственно тѣло, въ единъ народъ. Отъ свършенство-то на езикъ-тъ, отъ неговата ѣкость и чистота зависи прво и прво духовна-та крѣпность на единъ народъ и тѣсно-то съединеніе между распрьснжти-тѣ негови части, съединеніе, което пази тѣзи части отъ сливанъе съ други народи. — Нашій езикъ и до сега се намира въ естествен-

*) Изъ в. „Народность“. Букурещъ, год. II, 1868, брой 4 отъ 15 декемврий.

но-то си състояніе. Не само ные не мислимъ за негово-то усъвършенствованье, нъ не се сѣщаме още да го изучимъ. — Словарь си още нѣмаме, нито пакъ нѣкое залиде написана граматика. —

2. Религія-та е единъ отъ най-голѣмитѣ двигатели въ духовній животъ на челоуѣчество-то. За единъ народъ, който се намира на такава степенъ отъ нравствено и умствено развитіе, както е нашій, религіята е прѣва-та и главна културна сила. — А въ какво състояніе се намира наша-та религія? Фанариоти-тѣ съсь свое-то варварско невѣжество и съ мръсна-та си безнравственность утровихъ таза света сила въ народъ-тѣ ни. Ные се дигнхмѣ противъ тѣхъ и ги изгонихмѣ. Но тукъ и замръзна наша-та енергія. — Помыслихмѣ ли да измѣтемъ и тѣхни-тѣ гнусотии въ черковно-то ни благочиніе? Нѣ! Отхранваме ли свои достойни, духовни пастыри? Нѣ! чакаме отъ Турското правителство да ни даде еднажъ правдина да ги имаме, та тогава да ги избираме.... Нѣкои си отъ насъ пакъ и това не чакатъ, нещжтъ даже и да знажтъ за черковенъ въпросъ, като мѣржтъ Българскій народъ съ высокоцивилизовани-тѣ народи, за които, ушь, въ 19-тии вѣкъ религія-та е съвсѣмъ празна работа. —

3. Ные обичаме да се хвалимъ съсь народно-то си образованіе, като казвами, че преди 30—40 г. Българитѣ нѣмахъ ни едно училище, а сега вѣче рѣдко се намирало Българско село, дѣто да нѣма училище. — Това нѣщо е наистина за похвала. Но тази похвала принадлежи не намъ, а на наши-тѣ бащи. — Тѣ се подсѣтихъ за народно-то образованіе и направихъ училища, въ които Българска-та младежъ зе да се учи на матерній си езикъ, нъ само да чете и да пише, а не повѣче. — Повѣче не можеше и да се чака отъ наши-тѣ бащи. — Продължихмѣ ли ные тѣхно-то починаніе съ такава ревность? — Твърдѣ слабо! Наши-тѣ училища колкото и да се старажтъ нѣкои достойни учители да ги поповдигжтъ, и досенова оставать първоначалны школы, научватъ само на четенье и писанье, а не даватъ и нѣкакво образованіе на наша-та младежъ. — Но може нѣкой да ми възрази, като ми покаже на нѣколко Български училища, въ които се прѣдаватъ каквито щешъ науки. — Него азъ щж попросж да поприказва съ нѣкой стотечественникъ, който изучвалъ тѣзи Български науки, и ималь е щастіе да свърши свое-то образованіе въ нѣкоя Ев-

ропейска школа. — Всякой отъ тѣхъ ще му потвърди думи-тѣ ми и ще му обясни, какво нѣщо сж тѣзи Български науки.

4. Литература-та облагородява челоуѣка и го възвышава. — Въ нежъ, като въ оглѣдало, се отражаватъ всички-тѣ нравственни гнусотии на народъ, който само тогава, като ги съглѣда сирѣчь, захваща и да мисли, какъ да си очисти лице-то отъ тѣхъ. Отъ друга стѣрна литература-та, като ꙗвлява чисти и свѣтли идеали, побужда челоуѣка да се стрѣми къмъ тѣхъ съ чиста и възвышенна дѣятелность. — А ные още си нѣмаме литература.

5. Българе-тѣ по нѣкога сж подкачали и подкачжтъ общенародни работи. Много примѣри сж доказали вѣче, че такива Български начинанія или се развалжтъ още отъ начало-то си, или пакъ вмѣсто полза, докарвали сж много пжти вредъ народу ни. — Най голѣма-та причина на това явленіе е тази, че у Българе-тѣ още жъ нѣма тази нравственна сила, която се казва общественно мнѣніе и която е най здрава-та гаранція за добри успѣхъ на една общеполезна работа. Безъ нея нито може да се распознае истинна-та народна полза, нито пакъ може да вирѣе нѣкакво полезно общенародно предпріятіе.

— Въ такова запустѣніе се намиржтъ у насъ тѣзи нравственни сили, които, както казахме, сж начало и основаніе на всека една народность, и съ които само може да се привдигне въ 19-тии вѣкъ единъ захвърленъ народъ. —

Между наши-тѣ съотечественници сега малцина се срѣщатъ такива, които да се грижжтъ само и само за прехрана-та си, *veluti pecora, quae natura propra atque obedientia ventri finxit*. Повѣчето сж такива, които напълно съзнавжтъ, че човѣкъ не живѣе на този свѣтъ само за себе си, нъ като разумно и нравственно същество трѣба да се грижи и за общо-то добро, а прѣво и прѣво за добро-то на народъ-тѣ си. При това благородно съзнаніе и при тѣзи умственни и нравственни прѣвъсходства на Българе-тѣ мене ми се чини, че не е мжно нѣщо да се туратъ въ добъръ редъ и у насъ тѣзи нравственни сили, или по добрѣ да рекж, тѣзи націонални жиздители. — Не е мжно, нъ за такава една работа пзисква се съвокупна и систематическа дѣятелность, която можжтъ начена само малко-много просвѣтени-тѣ ни съотечественници, които, хвала Богу, имаме ги тукъ-тамѣ съсъ хилѣди. —

Ето защо азъ и обръщамъ къмъ тѣхъ рѣчь-та си, за да призовъ тѣхно-то вниманіе на тѣзи, тъй да рѣчъ, глѣбоки рани на нашата народность. -- Азъ мислѣхъ, че най голѣма полза тѣ за сега бихъ направили народу ни, ако се земехъ за тази работа. —

Не искамъ да бѣдъ *μάντις κακῶν* на народъ-тъ си, когато и чужденцитѣ вѣче захванахъ да му пророкуватъ велика бѣдѣщность въ твърдѣ скоро време. Но при всичко това не можъ да се удържъ отъ да кажъ, че ако не излѣземъ на глава у време на горерѣченни-тѣ наши народни нужди, то суетна ще остане наша-та вѣра въ тѣзи пророчества.

И тѣзи събитія, които отъ година на година се чакатъ на Балканскій полуостровъ, и отъ които нашій народъ чака за себе си голѣма политическа освѣта, и въ тѣхъ той ще остане измаменъ, ако ные продължаваме да дръжимъ още въ пренебреженіе езикътъ си, вѣра-та си, народно-то си образование, ако не се погрижимъ да си завѣдимъ литература и да си създадемъ общественно мнѣніе.

Буденъ. Ноемвр.

Д(риновъ) В(ошковъ).

4. Българско литературно дружество.*)

Многажди е ставало опитъ между нашитѣ за съставяніе книжевно дружество, което да разнася просвѣщеніе между народа ни. Подобно дружество бѣ въ Цариградъ, онова, що издава „Българскитѣ книжици“ въ растояніе на четири години, т. е. 1858, 59, 60 и 61. Нъ то, вижда ся, като не было нѣкакъ основано на здравы основы, не е могло да слѣдува за повече. А съществуваніето на едно такъво дружество е необходимо нужно за единъ народъ, който вече желае да ся просвѣщава. Такыва литературны дружества сж имали и имжтъ нашитѣ съсѣдни народи, като: Харвати, Словенци,

*) Изъ в. „Дунавска Зора“, Браила, год. II, 1869, брой 35 отъ 3. Августъ, стр. 136.

Сърби, Чехы и прч. и чрѣзь тѣхъ сж разработвали языка си, народнѣтж си книжевность и исторіѣтж на отечеството си, като тамо ся работили учени специалисти мжи.

Отъ всякъ другъ народъ, нашій ся нуждае днесъ най-много отъ едно подобно книжевно дружество, което като си създаде единъ авторитетъ да ся занимае за разработваніе и развиваніе языка му, книжевностьтж му и исторіѣтж му; защото, лишень отъ министерство за народно просвѣщеніе, отъ духовно начялство, отъ главно настоятелство, отъ всякъ видъ авторитетъ, който да ся старае за неговото народно просвѣщеніе и образование, Българскій народъ не ще може да има едно устроено направленіе, което да улесни попрището на народныя му напрѣдъкъ въ ползж на умственното му развитіе.

Има повече годинж врѣме, отъ както идеята за съставеніе на едно Българско Литературно дружество е занимало умоветѣ на нѣкои отъ нашитѣ родолюбивы съотечественници въ Одесск, Болградъ, Галацъ, Браила, Букурещъ и другадѣ, като тая народополезна идея ся разиска между тѣхъ по постоянното настояваніе на ревностныя нашъ ученъ младъ Г-на Василя Д. Стоянова.

Намъ ни е драго, като имамы добрж приликж да извѣстимъ нашитѣ почит. читатели, че уже единъ уставъ за подобно едно литературно дружество е съставень, и разглѣданъ отъ мнозина наши еднородцы ся одобрилъ и приелъ на радо сърдце. При това е была отворена и кондика нарочно за това дружество, и ся зели благоволно участіе мнозина отъ родолюбивитѣ наши съотечественници въ градоветѣ: Одесск, Кышеневъ, Кубей, Болградъ, Галацъ, Браила, Букурещъ и Гюргево, като всякой подписахъ благоволно своѣтж помощъ за съставеніе единъ значителень капиталъ, отъ процентитѣ на когото да ся поддържатъ двама трима учены и специалисти Българи, които ще ся заемжтъ за обработваніе языка ни, Словестностьтж ни и Исторіѣта ни; тѣхнитѣ трудове ще ся обнародватъ въ періодически списанія, които ще започнѣтъ да ся издаватъ рѣдвно, щомъ ся открье дружеството.

Надеждно е наскоро да видимъ обнародванъ проектътъ и уставътъ, по които ся основа рѣченното Литературно дружество. Тогазъ ще имамы приятень случай да поговоримъ по-напространно за него, съ намѣреніе да дадемъ, по въз-

можности, точны свѣденія на нашитѣ читатели за това дружество, съ надеждѣ, че всякый чювствителенъ и истинный доброжелатель на народныя ни напрѣдкѣ ще земи участие въ едно такъво богоугодно и народополезно общо дѣло. Колкото за сега ные му желяемъ отъ се сърдце добръ срѣщѣ и добъръ успѣхъ.

5. Празника на Іоана Хуса въ Прагъ.*)

Въ единъ отъ броеветѣ си бѣхмы извѣстили, какво въ Прага ся е съставилъ нарочно отборъ, който да приготви тържествуваніето на 500 годишнето въспоменаніе за ражданіето на чешкый реформаторъ Іоана Хуса, и какво на тоя празникъ ся призовани съ призвателны билеты общины и знамениты лица, тѣй отъ всички славянскы както и отъ не-славянскы страны.

Празникътъ ся започнѣ на 23 Августа или п. н. на 4 Септемврія, и трая четири дни, т. е. Сѣбота, Недѣля, Понедѣльникъ и Вторникъ. Отъ разны земи ся втекохѣ прѣдставители и личны хора, за да участвуватъ на това общенародно и славно тържествуваніе: освѣнь що присѣтствувахѣ лица отъ Франціѣ, Англіѣ, Америкѣ, Германіѣ, Оландіѣ, Швейцаріѣ и Италіѣ, а почти отъ всички славянскы народы имаше прѣдставители, като: Русси, Поляци, Българе, Сърби, Хорвати, Словенци, Словаци и др.

Въ точность можемъ каза на нашитѣ читатели, че отъ Русситѣ имаше до 20-мина, отъ Поляцитѣ — 4-ма, отъ Сърбитѣ — 8-ма, а отъ Българитѣ — 7-ма. Тѣй и отъ другитѣ славянскы народности имаше по нѣколко мина. Между Българитѣ трима прѣдставлявахѣ общины: тѣй Г-нѣ В. Д. Стояновъ бѣше отъ странѣ на Одешкитѣ, Галашкитѣ и Браилскитѣ по-отличны по търговщинѣтѣ си Българи. Г. Д. П. Войниковъ отъ странѣ на училищното настоятелство на бъл. училище и театралното дружество въ Браилѣ, и Г. Г. Начевъ отъ странѣ на Букурещкитѣ първенцы. Всякой отъ тѣя прѣдставители врѣчи поздравително писмо на отбора за Празника. Съ второ има-щемъ случий да обнародваме и тѣя писма.

*) Изъ в. „Дунавска зора“, Браила, год. II, 1869. брой 40, стр. 156—157.

За да дадемъ на нашитѣ читатели едно понятіе отъ тоя многоваженъ празникъ, ние ще направимъ понастояще кратко начертаніе отъ него, а послѣ можемъ да ся върнимъ пакъ въ подробностъ на нѣкои полезны и примѣрны за насъ свѣденія.

Празникътъ, както вече казахмы, ся започнѣ въ Сѣбботѣ. Въ тоя день станѣ нарочно служба въ черквѣтъ Витлеемъ въ Прагѣ, дѣто Іоанъ Хусъ е само проповѣдувалъ. Послѣ ся даде въ чешкыя лѣтень театръ ораторіумъ (музикално пѣніе гласно и инструментално). Въ Недѣльѣ слѣдъ черевѣ почти цѣла Прага бѣше на кракъ: множество народъ пълняше улицытѣ; народни прѣпорци ся развивахъ на врѣдъ; музикальны банды свиряхъ народны маршове, и пушячны гърмежи ся чухахъ отъ чясъ на чясъ. Всичко това показваше празнуваніето на единъ отъ най-знаменитытѣ народны празници, що е видѣлъ славянскый свѣтъ. Отъ разны дружества съ по особни званія и значенія хора, както що съ дружествата: „Соколъ“, „Хлахоль“, „Умѣлецка бесѣда“ и др.¹⁾ на отдѣленія съ по особны униформы народны, нарѣдъ по воинскы, съ прѣпорець, прѣдводимы отъ по еднѣ бандѣ прѣхождахъ улицытѣ съ маршеве. Най-сетнѣ всички ся събрахъ на голѣмото помѣстіе нарѣчено „Конскый тѣргъ“ въ Овошнѣтъ Фирдинандовѣ улицѣ, отъ дѣто всички нарѣдъ съ тържественъ ходъ ся отправихъ къмъ станціѣтъ на желѣзныя пѣть. Хыляды хора пълняхъ улицытѣ, на всѣдѣ навала за да глѣда тържеството. Онова, което бѣше за чюдение е, че наврѣдъ най-голѣма тишина владѣше и то по самоволното старание на дружинѣтъ Соколъ, които безъ никакво орѣжіе въ рѣкѣ изпълнявахъ съ най-голѣмѣ точность дължноститѣ на полициѣтъ, безъ да бѣдѣтъ полицейскы хора, а хора отъ помежду самыя народъ. Тукъ жандармы не виждаше.

Една часть отъ тържествующитѣ заедно съ гостытѣ отъ чюдзы страны качихъ ся на желѣзницѣтъ и ся отправихъ за Хусенци, село дѣто ся е родилъ Іоанъ Хусъ, далечъ до 20 мили на Югъ отъ Прагѣ. По пѣтя хыляды хора отъ ближны градища и села посрѣцнахъ на станціѣтъ желѣзницѣтъ съ прѣпорцы, музыки, свирни и пушканія, и выкове отъ въсхищены чувства народны ся чухахъ: „На здарѣ!“ (на добъръ чясъ) „Слава!“ Слѣдъ 5 часа пѣтуваніе желѣзни-

¹⁾ За тѣя дружества другъ пѣть говори-шемъ.

дата пристигна, около 2 часа слѣдъ пладиѣ, на станциѣтѣ при градъ Пилзенъ, отъ дѣто гоститѣ се раздѣлихъ на двѣ отдѣленія: едни бяхъ отправени за Страконицъ, а други — за Нетолицъ, и въ едина и въ другия градъ бѣхъ прѣд-означени по билеты домове, дѣто ся приехъ гоститѣ съ най-искренно гостопріемство и имъ ся даде яденіе, питіе и спаніе. Сутриньтѣ рано по 3 часа нарочно пакъ отредены каруцы поехъ гоститѣ и ги отведохъ на селото Хусенци. Туъ на едно поле, вѣнъ отъ селото, ся събиратъ всички гости и съ тържественъ ходъ (процесіѣ) ся отправятъ съ редъ подъ прѣпорцы и прѣдводими отъ музыки къмъ селото. Най-пріятно бѣше да глѣда челѣкъ наредбѣтѣ, по кошто ся отправяше тоя тържественъ ходъ: на прѣдъ вървяше отдѣленіе отъ дружеството „Хлахолъ“, отличаваще ся по своѣтѣ особнѣ униформѣ и своѣ отличаванъ прѣпорець, прѣдводимо отъ най-добрѣтѣ бандѣ. Слѣдъ него идяхъ студенти отъ разны училища, тоже подъ особенъ прѣпорець, туъ бѣше и едно отдѣленіе отъ дѣвойки облѣчени напето се съ бѣлы еднаквы рокли. Послѣ вървяше отдѣленіе на дружеството „Соколъ“, слѣдъ него дружината отъ „Умѣлецѣтѣ бесѣдѣ“, послѣ страннитѣ гости, и тѣй нататѣкъ, се на отдѣленія и съ подъ особенъ прѣпорець. По пѣтѣ и отъ двѣ страны множество зрители стояхъ и выeahъ: „на здарѣ!“ „Слава!“ При входа на селото бѣхъ въздигнѣты триумфалны врата, надъ които бѣше написано по чешкы, полскы, българскы, русскы, сѣрбскы, словенскы, френскы, талианскы и нѣмскы: „Добрѣ дошли братія!“

Най-сѣтнѣ тържественный ходъ ся спрѣ прѣдъ домѣтъ, дѣто ся е родилъ Хусъ; той е една простинка кѣща. Туъ бѣше приготвена трибуна за казваніе слова. На челото на рѣченнѣтѣ кѣщичѣхъ стояше обкаченъ позлатенъ образъ на Иоанна Хуса. Повече отъ 50,000 души народъ бѣхъ събрани на това мѣсто. Обрядѣтъ ся започнѣ съ испѣваніе отъ гласовиты пѣвцы имнѣ на святителя. Послѣ ся подаде на трибунѣтѣ Г. Сладковскы, докторъ на права и прѣдсѣдатель на отбора за празника, и изрѣче трогателно слово, съ което възбуди най-патріотическѣтѣ чюства въ сѣрдцата на своитѣ слушатели, които го често прикѣсвахъ съ выканіята си: „виборѣ!“ (изрядно) „слава!“ Слѣдъ словото ся испѣ народный чешкый имнѣ. Подирѣ това ся изрекохъ слова на разны славянскы лзыцы; тѣй на русскы каза Г. Бухтеевъ, членъ отъ

славянското дружество въ Москвѣ; на полски — Г. Романовицъ, родомъ Полякъ; на сърбски — д-ръ Джорджевичъ, родомъ Сърбинъ; на български — Г. В. Д. Стояновъ, и най-сетнѣ пакъ на чешки Г. Сабина. Тѣй ся свърши искажаніето слова. Слѣдъ това музиката засвири народныя чешкый маршъ и множеството ся отправи на равнище не далечъ отъ селото, дѣто ся отвори хъ разны увеселенія, свирни, игри и расходки. А страннитѣ гости бы хъ приканени у единъ общъ домъ на угощеніе, дѣто стан хъ хъ напивки въ славъ на чешкый народъ и проч.

Надвечеръ всички гости съ иститѣ каруцы си тръгна хъ за Пилзень, отъ дѣто пакъ съ желѣзницѣ хъ ся върна хъ на другый день вторника въ Прага. Въ тоя истый день часа по 3 слѣдъ пладнѣ даде ся, въ честь на страннитѣ гости, угощеніе (банкетъ) на Софійскый островъ, който лѣжи срѣдъ рѣкѣ Влтава. Освѣнъ всичкитѣ гости тукъ присѣдствава хъ и по-отлични пражки граждане. До 250 души бѣ хъ на масѣ. И тукъ една изрядна оркестра развеселяваше присѣдствующитѣ. Слѣдъ яденіето започна хъ хъ напивки съ продължителны слова на разны язицы съ различни съдържанія и всички ся свърша хъ или за славъ на чешкый народъ, или на цѣлъ славянскый народъ, или за честь на братството, съединеніето и свободѣ хъ. Първо стан хъ старый Г. Палацкы, прочю хъ чешкый историкъ и съ едно много разумно слово изрази братскѣ признателность къмъ гоститѣ. Слѣдъ него напи по русски Г. Куртинъ, секретаръ на американското посолство въ Петербургъ; тоже по русски изрѣче нѣколко рѣчи Г. Ралстонъ, членъ отъ Британскый музей въ Лондра. Послѣ на чешки говорихъ още: Г. Ригеръ, прочю хъ чешкый ораторъ, Г. д-ръ Сладковскы, Г. Шкадра, прѣдсѣдатель на „Умѣлицѣ хъ хъ бесѣдѣ“ (дружество на изящнитѣ науки), Г. д-ръ Тиришъ, началникъ на дружеството „Соколъ“, Г. д-ръ Кучера, Г. Валишъ и Г. Сабина. На русски говорихъ още: Г. Василій Кулинъ, Г. Бухтеевъ и Г. Губинъ; на полски говори Г. Видманъ; на български — Д. П. Войниковъ; на сърбски — Новакови чъ; на френски — Млоховскы, журналистъ францушкый, и на Нѣмски — Г. Холь отъ Виенъ.

Слѣдъ угощеніето гоститѣ бѣ хъ хъ поканени на театра, дѣто ся даде чешка опера „Продадена Невѣста“. Така зѣ край

славното празнуваніе въ поменъ на 500 годишнето рожденіе на Іоана Хусса.

Много телеграфическы депешы ся пріехъ въ Прага въ честь на Празника, а именно отъ Чешко 317 депешы, отъ Моравіѣ и Силезіѣ — 40; отъ другы въ Австріѣ земи — 42; отъ разны чюзды земи — 39. Всичкы до 438 депешы, между които сѣ четыре българскы, т. е. една отъ българскыѣ младежи въ Браилѣ, една отъ българ. училище въ Гюргево, една отъ българыѣ въ Москвѣ и еднѣ отъ Віенскыѣ Българы.

Освѣнъ депешитѣ отъ разны мѣста ся пріеха поздравителны писма, на които числото достига до 36, отъ които четыре сѣ българскы, а именно: едно отъ Одешкыѣ Българы, едно отъ Браилскыѣ и Галашкыѣ, и двѣтѣ подадени отъ Г. В. Д. Стоянова, едно отъ училищното настоятелство на бъл. училище и отъ театралното дружество въ Браила, подадено отъ Д. П. Войникова, и едно отъ Букурещскыѣ Българы, подадено чрѣзъ Г. Г. Начева.

Отборътъ на Празника особно благодари чрѣзъ „Народни Листи“ въ броя отъ 12 Септемврія на пратеныѣ отъ разны страны прѣдставители.

6. Тысящелѣтіето на народнѣтѣ Българскѣ черквѣ.*)

Прѣзъ сегашнѣтѣ 1870 годинѣ на Българскыи народъ ся пада да празнува тысящелѣтіето на народнѣтѣ Българскѣ Черквѣ.

Борисъ пріе Христіянскѣтѣ вѣрѣ въ 861 или 862 год. по тутакъ си слѣдъ неговото покръстваніе языческыѣ неговы подданици вѣсташа нанъ, хотяште его убити, яко вѣрѣ ихъ оставльша. Слѣдъ уталожваніето на този бунтъ, вдигнѣ ся друга буря въ новопросвѣтениѣтѣ Българскѣ земѣ: Римъ и Цариградъ ся скарахъ за новонасаденыйтъ виноградъ Господень, отъ който и пѣрвый и вторый искахъ да направятъ своѣ епархыѣ. Гръцкыѣ и Римскы проповѣд-

*) Изъ в. Македонія“ Цариградъ, год. IV, 1870, брой 26 отъ 17 февруарій.

ници въ Българіѣ хулахъ ся, клѣветяхъ ся единъ другій прѣдъ Бориса, когото и еднитѣ и другитѣ ся стараяха да привлекатъ на своѣ странѣ. Тѣзи обстоятелства, особно съперничеството между Римъ и Цариградъ, прѣпятствовахъ да ся въдвори добрѣ и да ся устрои въ Българіѣ Христовата Черква. Сетнинитѣ, обаче, показахъ, че тѣзи прѣпятствія были на добро. Реченното съперничество възбуди въ Бориса подозрѣніе на чистотѣтѣ и бескорыстїето на Гръцкитѣ и Римскы дѣятели въ Българіѣ, той взе да ся бои отъ свѣршенно подчиненіе както Цареграду, тѣй и Риму, и въ неговѣтѣ душѣ се роди мысль за НАРОДНѢ ЧЕРКВѢ за таквѣзъ, спрѣчь, Черквѣ, която безъ да ся отдѣлѣ вътрѣшно отъ Единѣтѣ, Съборнѣ и Апостолскѣ черквѣ, да бѣде въикашно чисто народна, свободна отъ всяко чуждо-народно вліаніе.

Тази честита мысль незакъснѣ и да ся осществи.

— Въ 870 год. въ Цариградъ имаше съборъ, свыканъ за осжжданіе на патриарха Фотїа. На 3-й Марта, когато отцитѣ на този съборъ бѣхъ свѣршили главното си съборно дѣло и ся готвахъ да ся разидѣтъ много или малко миролюбиво, прѣдъ тѣхъ прѣдстанѣ Борисовѣтъ посланникъ Петръ съ рѣшителенъ въпросъ за Българскѣтѣ черквѣ, въпросъ, койго развали видимото съгласїе между Римскитѣ и Источны отцы и направи, щото първитѣ ся завърнѣхъ въ своя си тѣй, каквото вече да ся не събиратъ съ своитѣ Источны о Христѣ братїя. Голѣмы и твърдѣ важны сѣ сетнинитѣ, които произведе този въпросъ, подробното имъ излаганіе бы завзело много мѣсто. Доста ще бѣде за сега да кажемъ, че отъ деньтъ. въ който ся прѣдложи този въпросъ, спрѣчь, ОТЪ 3 МАРТА НА 870 ГОДИНѢ ИМА НАЧАЛОТО СИ БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА ЧЕРКВА. Отъ този день и Источната Христова Черква си присвои и вплоти идеѣтѣ за народны черквы, която идея е най-хубавото украшеніе и най-крѣпката опора на православїето и на кождо, рано или късно, прѣдстои да излѣкува най-главнїйтѣ недугъ на Римскїйтѣ католицизмъ.

Въ 3-тїй день на идущїй Мартъ отъ този достопамятенъ день ся свѣрша кръгъ врѣме отъ 1000 години. Съ утѣшителнѣ надеждѣ, че нашїй народъ ся е разбудилъ вече до толкозъ, щото да може да распознава и да цѣни великїтѣ моменты въ историческїй си животъ, нїй считамы за своѣ

длъжност да му напомнимъ въ всеуслышаніе приближеніето на тысячелѣтний-тъ день отъ началото на Българскѣтъ черквѣ, това едно отъ най-великытѣ и най-славны събитія въ нашѣтъ исторіѣ. Излишно бы было да напомнямы при това за священнѣтъ длъжност, която лежи на насъ за отпразднуваніето на този достопамятенъ день. Но не ще бждѣтъ излишни, мислимъ, и слѣднытѣ напомнуванія. —

Борисъ бѣше господарь на широкѣ държавѣ, която ся простираше отъ Солунъ, край Архипелагъ и Дебелтъ, край Черно море, до прѣдѣлытѣ на Великѣ Моравіѣ. Ако бы тази широка земя да бѣше паднѣла въ обятіята на Римскытѣ католицизмъ, който, като истѣлкува криво думытѣ Спасителевы „о единомъ стадѣ и единомъ пастырѣ,“ ся показа закълетъ врагъ на всякѣ мысль за народнѣ черквѣ; ако и тази силна държава бы станѣла орждіе на Римскѣтъ черквѣ, която ся устреми да покори всяческа и вся подъ вольтѣ на единъ смъртенъ — съ други думы да кажемъ: ако на 3-й марта въ 870 год. не ся осществеше мыслѣта за народнѣ Българскѣ Черквѣ, ако Борисъ не ся отмѣтнеше отъ Римъ и широкото тогазъ Българското царство не станеше хранилище и разсадникъ на православнѣтъ вѣрѣ, то какво щѣхъ да бждѣтъ православнытѣ народны черквы, въ които живѣхъ и движатъ ся сега, токо рѣчи, всичкытѣ православны народы? Дѣ щѣше да е сега Православіето? И кой може да рече, че свѣтилата на православната Источна Черква не щѣхъ и тѣ да присѣтствуватъ на сегашный Римскы Сѣборъ и да подаватъ гласъ за непогрѣшимостѣтъ на Пія IX-го и на неговъ-тъ Силлабусъ?

Ето зацо тысячелѣтіето на Българскѣтъ Черквѣ не е само тѣржество за Българскы народъ, но и за всичкы православенъ мѣръ, за всичкытѣ православны народны черквы. И наша свята длъжност е да ги подканимъ, яко да и ты, тѣржества сего причастники бждѣтъ.

3-й Марта е вече близу: не остава врѣме за тѣзи наши напомневанія да ся разпрѣснѣтъ и по всичкытѣ Българскы области. а камо ли пакъ и по другытѣ православны земи, които ще иматъ право да ны погадятъ, ако ный отпразднувамы тысячолѣтний день на Българскѣтъ Черквѣ безъ тѣхно зналіе. Поради това ный давамы тука нашето мнѣніе, ако

ся одобри и отъ Архіерейскійтъ нашъ Съборъ, да ся отложи това тържество за два-три мѣсяца по надирѣ. А като сгодно и прилично за таквозъ тържествованіе да ся назначи 2-й Май, въ който день ся е прѣставилъ виновникътъ на това велико тържество, равноапостолный нашъ Борисъ — Михайлъ.

7. Болгарія наканунѣ ея погрома.*)

[Изъ путевыхъ замѣтокъ].

Около полуторы тысячи лѣтъ тому назадъ, когда Славяне добывали себѣ новыя жилища въ средней и южной Европѣ, одной части ихъ удалось проникнуть далеко на югъ и водвориться въ классическихъ странахъ Мизіи, Фракіи, Македоніи и въ нѣкоторыхъ древне-Греческихъ областяхъ. Недешево достались Славянамъ эти роскошныя страны: стоитъ только припомнить, что они должны были отнимать ихъ у Римлянъ и долго оспаривать у Готовъ и другихъ воинственныхъ Нѣмецкихъ дружинъ. Водворившіяся тутъ Славянскія племена нѣкоторое время оставались при исконномъ своемъ племенномъ бытѣ; только въ VII вѣкѣ они начали объединяться въ одно государство — Болгарское, которое въ VIII в. обнимало уже бѣльшую половину Балканскаго полуострова. Въ IX вѣкѣ оно раздвинуло свои предѣлы далеко къ сѣверу отъ нижняго Дуная до самого Пешта. Мадыаръ тогда еще не было въ Европѣ: 24
нынѣшняя Угрія была Славянскою страной, — на равнинахъ ея Болгарскіе Славяне непосредственно соприкасались съ жилищами западныхъ Славянъ. Такъ обширны были предѣлы Болгарскаго царства, когда правитель его Борисъ насаждалъ въ немъ сѣмена христіанскаго ученія. Знаменитый князь и преемникъ Бориса, Симеонъ, принявъ титулъ царя Болгаръ и Римлянъ, упорно добивался занятія столицы восточной Римской имперіи, которую онъ желалъ превратить въ Славянскую столицу. Къ тому же стремились и нѣкоторые другіе изъ послѣдующихъ Болгарскихъ царей: въ XI — вѣкѣ Самуилъ, въ

*) Публичная лекція, читанная профессоромъ М. С. Дриновымъ въ Харьковскомъ университетѣ, въ ноябрѣ 1876 года. — Изъ „Славянскій Сборникъ“, т. 2-ой, С.-Петербургъ, 1877, стр. 23—45.

XII—Асѣнъ, въ XIII—преемникъ послѣдняго Іоаннъ Асѣнъ, Такому раннему вышнему могуществу Болгаръ соотвѣствовало столь же раннее, довольно высокое для того времени, внутреннее развитіе. Еще въ X вѣкѣ Болгарія, по словамъ одного, новѣйшаго историка, Француза Рамбо, была складочнымъ мѣстомъ торговли между западомъ Европы, сѣверомъ и Византіей. Великій князь Святославъ, побывавъ въ одномъ изъ при-Дунайскихъ Болгарскихъ городовъ Переславцѣ, не хотѣлъ болѣе оставаться въ своемъ стольномъ городѣ: „не любо мнѣ быти въ Кіевѣ“, говорилъ онъ матери и боярамъ: „хочу жити въ Переяславци на Дунаи, яко то есть среда земли..., ту вся благая сходятся“...

Столкнувшись очень рано съ христіанскимъ Греко-Римскимъ міромъ, Болгары раньше другихъ Славянскихъ племенъ познакомились съ его цивилизаціею, которую и начали себѣ усвоивать, — говорю — усвоивать, а не подчиняться ей слѣпо. Въ то время, какъ другіе ново-Европейскіе народы, напримѣръ, принимая христіанскую вѣру, безотчетно подчиняли свою совѣсть Риму или Византіи, Болгары не послѣдовали ихъ примѣру; но, по принятіи христіанской вѣры, сейчасъ же постарались основать свою національную церковь, совершенно самостоятельную какъ относительно Рима, такъ и относительно Византіи. Еще въ концѣ IX вѣка было учреждено Болгарское папріаршество, уничтоженное только 100 лѣтъ тому назадъ. Укажу и на національную письменность Болгаръ, которая еще въ X вѣкѣ старалась догнать Византійскую литературу, самую богатую и, такъ сказать, самую модную въ то время.

Окруженные со всѣхъ сторонъ врагами, Болгары, втеченіе восьми вѣковъ, отстаивали противъ нихъ свою политическую самостоятельность. Только въ концѣ XIV вѣка ихъ постигъ погромъ, отъ котораго они и до сихъ поръ не могутъ оправиться и который чуть было и совсѣмъ не похоронилъ ихъ, — разумѣю Турецкое нашествіе. Нашествіе Турокъ случилось въ самое несчастное въ исторіи южнаго Славянства время. Славянство это тогда, по словамъ современнаго лѣтописца (Кантакузена), было раздроблено на тысячу частей, находившихся въ междоусобной войнѣ. Къ тому же, и новый врагъ былъ очень могущественъ: противъ него не могла устоять и Византія, — онъ легко овладѣлъ Валахіею и всею Венгріею, изъ которой побѣдоносно подходилъ и къ самой Вѣнѣ. Испы-

тавь на себѣ первые удары грознаго врага, Болгарія болѣе остальныхъ жертвъ его и потеряла. Удары эти, какъ они ни были жестоки, не могли, однако, сразу раздавить народъ, имѣвшій за собою тысячу лѣтъ исторической жизни. Всякій разъ какъ окраины Турецкія поднимали знамя свободы, Болгары пользовались случаемъ для облегченія и своей участи: они возставали при освобожденіи Валахіи, Молдавіи, Венгріи, возставали и во время нѣкоторыхъ попытокъ Европейскихъ государей — изгнать Турокъ изъ Европы: при Владиславѣ Варненскомъ, Сигизмундѣ Баторіѣ и др. Въ половинѣ XVII вѣка, Болгары приглашали на помощь Богдана Хмельницкаго; въ концѣ того же вѣка, они искали помощи въ Москвѣ, на которую еще въ 1576 г. смотрѣли, по свидѣтельству одного современника (Соранцо), съ упованіемъ. Но всѣ эти Болгарскія возстанія имѣли всякій разъ такой же точно конецъ, какой мы видѣли въ нынѣшнемъ году въ Филиппольской области: возстаніе подавлялось въ рѣки крови не только виновныхъ, но и ихъ беззащитныхъ родственниковъ, сосѣдей и вообще единоплеменниковъ, а это потому, что, какъ замѣтилъ, еще сто лѣтъ тому назадъ, одинъ Болгарскій писатель (іеромонахъ Паисій), „Болгарія посредѣ Туркомъ есть, близко Цариграда“. — Такія кровавыя бани, нѣсколько разъ повторявшіяся въ XVI и XVII вѣкахъ, довели злополучный народъ до крайняго оцепенѣнія: вожди перевелись, церковь — единственная кормилица національнаго духа, очутилась въ рукахъ Константинопольскихъ Грековъ, фанаріотовъ, послушныхъ клеветовъ Турокъ и ловкихъ авантюристовъ. Національное духовенство было замѣнено фанаріотами, которые, явившись сюда съ Греческими книгами, не замедлили наложить руки и на національное просвѣщеніе Болгаръ, принужденное, вслѣдствіе этого, укрыться въ немногихъ монастыряхъ и захолустьяхъ. Благодаря усердію фанаріотовъ, около конца прошлаго вѣка Болгарскій народъ казался уже умершимъ. Его воскресилъ, главнымъ образомъ, громъ Русскаго оружія, съ начала нынѣшняго столѣтія начавшій раздаваться на нижнемъ Дунаѣ. Медленно, ни для кого незамѣтно, возрождался совершенно забытый народъ: и еще въ тридцатыхъ годахъ нашего вѣка знаменитый славистъ Шафарикъ утверждалъ, что на Балканскомъ полуостровѣ сохранилось только около шести сотъ тысячъ Болгаръ. О Болгарахъ стали говорить лишь съ пятидесятихъ годовъ, когда

возрожденіе ихъ подвинулось на столько, что они могли уже вступить въ борьбу съ фанаріотами за восстановленіе своей національной церкви. Послѣ двадцатилѣтней упорной борьбы, Болгары, наконецъ, добились того, что національная церковь ихъ, хоть отчасти, была восстановлена. Этимъ актомъ, совершившимся лѣтъ шесть тому назадъ, было положено первое основаніе новой самостоятельной духовной жизни Болгаръ. Тутъ только Европа, да и сами Турки узнали, что число Болгаръ превышаетъ пять милліоновъ и что участь самой Турціи тѣсно связана съ участью этой ея райи.

26 Съ небольшимъ годъ тому назадъ, лѣтомъ 1875 года, я рѣшился совершить поѣздку по Болгаріи, преимущественно по малоизвѣстнымъ еще ея захолустьямъ. Въ началѣ августа, черезъ Румынію я отправился сначала въ при-Дунайскую Болгарію, побывавъ въ Руцукѣ, Шумлѣ, Варнѣ, но вскорѣ убѣдился, что не въ добрый часъ я предпринялъ свою поѣздку. Герцоговинское возстаніе принимало характеръ, сильно озабочивавшій Турокъ, — пламя возстанія начинало распространяться и на нѣкоторые округа Босны. На моихъ глазахъ и въ Руцука и Шумлы Турецкія войска двигались къ Виддину и Нишу въ полной увѣренности, что имъ придется вскорѣ воевать съ Сербами и, пожалуй, съ Черногоріею. Носились слухи, что въ Румыніи составлены Болгарскія четы (дружины), которыя высматриваютъ удобный случай переправиться черезъ Дунай, чтобы водрузить знамя возстанія и на Балканахъ. Эти слухи особенно тревожили Турецкія власти при-Дунайской Болгаріи, дѣлая ихъ не въ мѣру бдительными и подозрительными. Нетрудно было замѣтить, что во мнѣ онѣ видѣли революціоннаго агента и, не спуская меня съ глазъ, шпионовали каждый мой шагъ. Мнѣ-то собственно они ничего бы не сдѣлали, но мѣстные жители, за сношеніе со мною, могли бы поплатиться большими неприяностями. Въ виду этого, я рѣшился отложить свои странствованія по при-Дунайскимъ Болгарскимъ областямъ и спустился моремъ изъ Варны въ Константинополь, чтобы оттуда отправиться во Фракійскія и Македонскія Болгарскія области, гдѣ, какъ меня увѣряли, положеніе не было столь тревожно. Я пріѣхалъ въ Константинополь 14 Августа, въ тотъ самый день, когда великимъ визиремъ слова

былъ назначенъ знаменитый Махмудъ. Въ первое свое визирство, продолжавшееся около двухъ лѣтъ (1871—1872), Махмудъ успѣлъ зарекомендовать себя, какъ строгій правитель, неумолимый каратель злоупотребленій Турецкихъ чиновниковъ, начиная съ самыхъ высшихъ. Особенное вниманіе онъ обратилъ на направленіе финансовъ, — значительно уменьшилъ жалованье высшихъ Турецкихъ чиновниковъ. Этимъ онъ нажилъ себѣ множество враговъ среди Турокъ, которые сильно подкапывались подъ него; имъ помогали въ этомъ дѣлѣ и представители враждебныхъ Россіи державъ, находившихъ, что энергическій визиръ слишкомъ друженъ съ Русскимъ посломъ. Болгарамъ Махмудъ помогъ тогда учредить свой экзархатъ, чѣмъ очень привязалъ ихъ къ себѣ. Считаю нужнымъ остановиться нѣсколько на этомъ дѣлѣ.

Вступивъ въ борьбу съ Константинопольскимъ патріархатомъ, Болгары домогались полной независимости отъ него, возстановленія своего древняго патріаршества, незаконно уничтоженнаго фанариотами при помощи Турокъ. Послѣ долгаго сопротивленія фанариоты предложили Болгарамъ полунезависимое церковное управленіе: согласились образовать изъ Болгарскихъ епархій особенный церковный округъ во главѣ котораго бы стоялъ экзархъ, намѣстникъ Константинопольскаго патріарха. Экзархъ избирался бы епископами округа, но получалъ бы утвержденіе отъ патріарха, которому онъ, какъ и всѣ подчиненные ему епископы, обязывался платить определенную подать. Болгары приняли это предложеніе въ принципѣ, но, когда дѣло дошло до означенія епархій, долженствовавшихъ войти въ область экзархата, произошелъ великій раздоръ. Фанариоты уступали только епархіи при-Дунайской Болгаріи, Болгары же требовали и большей части Фракіи, равно какъ и всей Македоніи, тоже населенныхъ, главнымъ образомъ, Болгарами. Ожесточенный споръ изъ-за Фракійскихъ и Македонскихъ епархій тянулся очень долго, — наконецъ, вопросъ 27 былъ рѣшенъ Турецкимъ правительствомъ: 28 февраля 1870 года былъ изданъ султанскій фирманъ, утверждавшій экзархатъ. Относительно спорныхъ епархій въ фирманъ этотъ билъ вставленъ параграфъ, гласившій, что епархіи эти въ такомъ только случаѣ будутъ присоединены къ экзархату, если, по крайней мѣрѣ, двѣ трети населенія ихъ выскажутся за это присоединеніе. Болгарами фирманъ былъ встрѣчаемъ съ ликованіемъ,

не смотря на то, что въ немъ былъ такой обидный для нихъ параграфъ, — но этотъ-то параграфъ страшно всполошилъ фанариотовъ, которые энергически протестовали противъ него. Въ виду, быть можетъ, этого протеста, Турецкое правительство не торопилось приведеніемъ въ исполненіе фирмана: дѣло оставалось въ такомъ положеніи втеченіе двухъ лѣтъ, до перваго визирства Махмуда, который въ 1872 г. позволилъ Болгарамъ приступить къ учрежденію своего экзархата на основаніи фирмана. Въ округъ экзархата вошли, пока, шестнадцать епархій, которыя и патріархатъ соглашался уступить Болгарамъ. Населеніе спорныхъ епархій, не смотря на дѣятельную агитацию Грековъ, не смотря на клятву патріарха, послѣшило единогласно почти высказаться за присоединеніе къ экзархату. Озлобленіе фанариотовъ дошло до крайнихъ предѣловъ: пущено въ ходъ пугало панславизма, — Махмуда объявили слѣпымъ орудіемъ Русской интриги, и онъ палъ еще до окончанія вопроса о спорныхъ епархіяхъ.

Мимоходомъ замѣчу, что еслибы тогда удалось присоединить къ Болгарскому экзархату и эти епархіи, то въ настоящее время было бы для всѣхъ наглядно, что южная граница Болгаріи обнимаетъ въ себѣ Адрианополь и всю Солунскую епархію: въ такомъ случаѣ современнымъ дипломатамъ было бы неловко поднимать вопросъ о томъ, что разумѣть подъ словомъ Болгарія.

Преемники Махмуда остановили дѣло о спорныхъ епархіяхъ, затаили его; мало того, нѣкоторые изъ нихъ посягали даже и на самый экзархатъ. — Понятно, послѣ того, съ какою радостью было встрѣчено Болгарами новое визирство Махмуда. Они были убѣждены, что не сегодня, такъ завтра будутъ, наконецъ, присоединены къ экзархату и спорныя епархіи, и, такимъ образомъ, Болгарскій народъ, наконецъ, сконцентрируется, хоть въ церковномъ отношеніи. На сколько новое визирство Махмуда радовало Болгаръ, на столько оно злобило Грековъ. Оно не было пріятно и многимъ Туркамъ, равно какъ и представителямъ враждебныхъ Россіи державъ. Впрочемъ, замѣтнаго раздраженія въ лагерѣ многочисленныхъ враговъ Махмуда не было: они, по видимому, не вѣрили въ долговѣчность Махмудова визирства, на которое смотрѣли, какъ на временное зло, пужное для предотвращенія еще большаго зла. Всѣ были убѣждены, что только Россія можетъ положить

конецъ волненію въ Герцоговинѣ, угрожавшему превратиться въ опасный для Балканскаго полуострова потокъ, и вѣрили, что Россія, при содѣйствіи угодливаго и преданнаго ей визиря, дѣятельно примется теперь за прекращеніе Славянскаго движенія. Разъ это будетъ достигнуто. Махмудъ вмѣстѣ съ вліяніемъ Россіи оказались бы болѣе ненужными: то было время, когда визири мѣнялись ежемѣсячно и даже еженедѣльно. Не такъ смотрѣли на дѣло въ Русскомъ посольствѣ: тутъ дѣйствительно надѣялись, что волненія въ Герцоговинѣ и Босніѣ скоро кончатся, но надежда эта основывалась на увѣренности, что Махмудъ засѣлъ теперь надолго и что онъ немедленно примется за коренное переустройство Турецкой имперіи къ выгодѣ христіанскаго ея населенія. Во всякомъ случаѣ, такое впечатлѣніе я вынесъ изъ бесѣды съ нѣкоторыми лицами, стоящими близко къ посольству, и изъ отношенія ихъ къ моимъ сборамъ — начать свою поѣздку по Фракійскимъ Болгарскимъ областямъ. Такъ были увѣрены и члены Болгарскаго экзархата, которые поощряли меня не откладывать своего путешествія. Только одинъ Константинопольскій старожилъ совѣтовалъ мнѣ не слишкомъ увлекаться розовыми надеждами, которымъ предавались въ экзархатѣ. „Махмудъ, говорилъ онъ, человѣкъ идеи, свободный отъ корыстолюбія, которымъ пропитаны насквозь всѣ Турецкіе сановники. Но онъ, прежде всего, Турокъ и, притомъ, Турокъ необыкновенно умный и хитрый: проведетъ хоть кого; не вѣрьте вы искренности его дружбы къ Русскимъ“. Я принялъ къ свѣдѣнію этотъ отзывъ, хотя и не придавалъ ему тогда особаго значенія.

28

Около половины августа я оставилъ Константинополь и по Румелійской желѣзной дорогѣ отправился въ Филиппопольскую область, по которой собственно и попытаюсь познакомить васъ съ положеніемъ Болгарскихъ областей наканунѣ ихъ погрома. Я останавливаюсь на этой области потому, что ея то, главнымъ образомъ, и коснулся погромъ.

Филиппопольская область лежитъ въ сѣверо-западномъ углу Фракіи; слѣдовательно, она находится въ самомъ центрѣ Европейской Турціи, а вмѣстѣ съ тѣмъ, и въ центрѣ Болгарской земли. Область эта состоитъ изъ обширной равнины, окруженной съ трехъ сторонъ высокими горными цѣпями Родопомъ съ юга, Балканами съ сѣвера и соединяющею эти два хребта Среднею горою — съ запада. При соединеніи Средней

горы съ Балканами около мѣстечка Клисурь, выступаетъ довольно длинный кряжъ, тянущійся къ востоку параллельно съ Балканами, на протяженіи семидесяти верстъ и называемый также Среднею горою. Между этимъ кряжемъ и Балканами тянется долина, которую Гохштетеръ причисляетъ къ красивѣйшимъ на свѣтѣ мѣстностямъ. Эта роскошная долина также входитъ въ составъ Филиппопольскаго санджака. Съ горъ стремительно, шумными каскадами спускаются въ равнину многочисленные горные ручьи, вливающіяся въ рѣку Марицу, которая беретъ свое начало тутъ же, при соединеніи Родопа съ Среднею горою. Равнина, орашаемая верхнею Марицей и ея многочисленными притоками, считается житницею Европейской Турціи. Она производитъ пшеницу и рисъ, пользующіеся хорошою репутаціею и на Европейскихъ рынкахъ. Подошва Родопа, а равно и отлогіи скаты Средней горы покрыты виноградниками; по вершинамъ же ихъ пасутся сотни тысячъ крупнаго и мелкаго скота. Долина, тянущаяся между Средней горою и Балканами, наполнена розовыми садами. Балкапы тутъ очень суровы: на крутомъ южномъ склонѣ ихъ ничего не растеть, но трудолюбивое населеніе этихъ скалъ умудрилось и здѣсь найти себѣ пропитаніе. Оно заставило многочисленные водопады, бросающіеся съ обнаженныхъ утесовъ, приводить въ движеніе станки, на которыхъ вяжетъ веревки и шнуры, дѣльными караванами развозимые по всей Турціи. На нѣкоторыхъ станкахъ здѣшніе обитатели точатъ деревянную посуду съ такимъ искусствомъ, которое приводитъ въ удивленіе Европейскихъ путешественниковъ. Вершины Родопскихъ горъ покрыты боромъ, который тамошнее населеніе превращаетъ, при помощи лѣсопильныхъ снарядовъ собственнаго изобрѣтенія, въ строевой матеріалъ, въ которомъ очень нуждаются жители безлѣсной равнины.

Въ Филиппопольскомъ санджакѣ насчитываютъ до тысячи селеній (940), шесть большихъ городовъ и девять паланокъ, т. е. маленькихъ городковъ. Все населеніе санджака достигаетъ до 650,000 душъ, изъ которыхъ около 400,000 Болгарь, 200,000 Турокъ и около 30,000 разныхъ инородцевъ: Цыгань, Евреевъ, Армянъ, Грековъ и Циндарь. Болгарь, повидимому, вдвое болѣе Турокъ, но изъ числа ихъ нужно исключить 10,000 Павликіанъ: это — Болгары-католики, враждебно относящіяся къ своимъ православнымъ братьямъ. Нужно исклю-

читать также до 40,000 Помаковъ, т. е. Болгарь-магометанъ, которыхъ скорѣе слѣдуетъ относить къ Туркамъ. Выходитъ, такимъ образомъ, что православныхъ, настоящихъ Болгарь тутъ около 350,000, при мусульманскомъ населеніи въ 250,000.

Для уясненія нѣкоторыхъ общественныхъ отношеній, о которыхъ рѣчь впереди, считаю нужнымъ сдѣлать нѣсколько замѣтокъ о главнѣйшихъ народностяхъ Филиппольскаго санджака.

Болгары превосходятъ Турокъ не только численностью, но и своимъ экономическимъ и духовнымъ развитіемъ. Они преимущественно земледѣльцы, винодѣлы, огородники и скотоводы; въ ихъ рукахъ, главнымъ образомъ, сосредоточена и мѣстная промышленность. „Они очень трудолюбивы и замѣчательно экономны, отозвался мнѣ Филиппольскій митрополитъ о своей паствѣ, такъ что живутъ въ довольствѣ, хотя и принуждены давать Туркамъ половину своихъ доходовъ“. О народномъ просвѣщеніи митрополитъ выразился такъ: „рѣдко вы встрѣтите теперь въ епархіи деревушку, гдѣ бы не было училища“. Въ справедливости этихъ словъ я имѣлъ случай убѣдиться вполнѣ. Считаю нужнымъ припомнить, что Болгарскія школы стали появляться тутъ только съ сороковыхъ годовъ нашего вѣка и что, сначала, число ихъ увеличивалось очень медленно, встрѣчая всевозможныя препятствія со стороны фанариотовъ, господствовавшихъ тутъ до недавняго времени. Я нашолъ въ Филипполѣ и Болгарскую гимназію, въ которой было болѣе десяти учителей. Не лишнимъ считаю привести здѣсь отзывъ о Болгарскихъ школахъ извѣстнаго Англійскаго туриста Сандвича: „I saw schools, which would have done honour to England, comprising instruction of the highest kind, combined with all the practical details of education, taught in an admirable manner. I never saw a more ingenious people“...

Слѣдующій любопытный фактъ, надѣюсь, покажетъ, какъ далеко зашло національное чувство здѣшнихъ Болгарь. Недалеко отъ Филиппополя, на одномъ уступѣ Родопскихъ горъ, находится Греческій, или, лучше сказать, огреченный монастырь Бачковскій, издавна славящійся своимъ цѣлебнымъ источникомъ, святою водою. Въ прежнее время туда, какъ мнѣ 30 рассказывали, вся епархія ѣздила на поклоненіе и монастырь былъ очень богатъ: благочестивыя лепты сыпались со всѣхъ сторонъ, — хватало ихъ и на монаховъ, и на поддержаніе

нѣсколькихъ шеоль, въ которыхъ фанариоты гречили Болгарскую молодежь. Теперь никто изъ Болгаръ и не заглядываетъ въ Бачковскій монастырь: въ средѣ сельскаго населенія распространилось твердое убѣжденіе, что Мать Божія, разгнѣвавшись на Грековъ за ихъ нечестіе, покинула Бачковскую святыню и, года два тому назадъ, перенесла свою благодать на другой источникъ, находящійся подлѣ Болгарскаго села Катърлии, около Станимаки, — туда теперь народъ ходитъ на поклоненіе. Болгары воздвигли тутъ часовню, которую, современемъ, думаютъ замѣнить, если не монастыремъ, то, по крайней мѣрѣ, большою церковью.

Павликіанъ, т. е. Болгаръ-католиковъ, тутъ такъ немного (всего около 10,000), что объ нихъ я не сталъ бы и говорить, если бы положеніе ихъ не давало повода къ нѣкоторому раздумью. Павликіане живутъ частью въ самомъ Филиппополѣ, частью въ сосѣднихъ селахъ: Хамбарли, Дуванли, Сельджиково и др. Какъ и всѣ католики, Павликіане пользуются весьма выгоднымъ положеніемъ въ Турціи: Турки не такъ притѣсняютъ ихъ и не обижаютъ, частію изъ уваженія, частію изъ боязни къ Австріи и Франціи, консулы которыхъ особенно энергически вступаются за Павликіанъ. За православныхъ Болгаръ эти консулы не вступаются, считая это дѣло, повидимому, спеціальностью представителя Россіи. А когда послѣдній вступается за нихъ, послѣдніе охотно вторятъ Турецкимъ властямъ, что „Московъ интригуетъ“... Такъ практикуется коллективное покровительство Европейскихъ державъ по отношенію къ Турецкимъ христіанамъ! Павликіане Филиппопольскіе приняли католицизмъ только въ концѣ прошлаго столѣтія, но сами-то убѣждены, что они чуть ли не изъ-поконъ вѣка католики и что у нихъ сохранилась старая Болгарская вѣра, которую св. Кириллъ и Меѳодій принесли въ Болгарію будто бы изъ Рима и съ которой Греки совратили другихъ Болгаръ, сдѣлавъ ихъ схизматиками. Такое нелѣпное убѣжденіе успѣло внушить Павликіанамъ ихъ духовенство (у нихъ есть епископъ, имѣющій свое мѣстопробываніе въ Филиппополѣ). Духовенство это, повидимому, намѣрено держать Павликіанъ въ большомъ невѣжествѣ: оно издало для нихъ въ Римѣ пятокъ книжекъ религіознаго содержанія. Этими книжками, которыя напечатаны Латинскимъ шрифтомъ, ограничивается вся письменность Павликіанъ. Филиппопольскихъ Павликіанъ считаютъ

окатоличившимися богомилами, но я склоненъ теперь думать, что они никогда не были богомилами и что ихъ слѣдуетъ считать за прямыхъ потомковъ тѣхъ Армянскихъ Павликіанъ, которые были переселены въ X вѣѣ императоромъ Іоанномъ Цимисхіемъ въ Филиппопольскую область и которые, съ теченіемъ времени, тутъ обогарились. Къ такому заключенію ведетъ, между прочимъ, и ихъ типъ, рѣзко отличающій ихъ отъ остальныхъ Болгаръ.

Помаки живутъ на Родопскихъ горахъ. Это — здоровый, крѣпкій народъ. Они не отличаются такою ненавистью къ своей христіанской братіи, какою ознаменовали себя Боснійскіе „Потурченяки“. Безъ сомнѣнія, это происходитъ оттого, 31 что въ Босніи магометанами сдѣлались, главнымъ образомъ, аристократы, которые и до этого съ презрѣніемъ относились къ простому народу, сохранившему вѣру отцевъ. Родопскіе же Помаки — простое сельское населеніе; оно перешло въ исламъ не для удержанія какихъ нибудь сословныхъ правъ, а для спасенія своей жизни. Помаки сохранили Болгарскій языкъ въ бѣльшей чистотѣ, чѣмъ Болгары христіане; — сохранили также многія Славянскіе обычаи и христіанскіе обряды. Турокъ они не очень то долюбиваютъ, языкъ ихъ называютъ „свинскіи языкъ“. Не смотря на это, Помаки охотно подставляютъ широкую грудь на защиту Турецкаго владычества, при которомъ они безнаказанно могутъ прожить на счетъ райи, а отъ этого они не прочь потому, можетъ быть, что живутъ въ странѣ гористой, бесплодной и живутъ бѣдно.

Значительная часть Турокъ живетъ въ городахъ, другіе же обитаютъ въ деревняхъ, или отдѣльно, или же совмѣстно съ Болгарами. Сельскіе Турки занимаются исключительно земледѣльствомъ; въ нѣкоторыхъ мѣстахъ они очень смирнаго нрава, замѣчательно трудолюбивы, живутъ въ довольствѣ и очень ладятъ съ Болгарами. Въ другихъ мѣстахъ они неохотно предаются сельскимъ работамъ; живутъ бѣдно, — эти Турки сварливы, страшно презираютъ гяура и при встрѣчѣ съ нимъ считаютъ непремѣннымъ долгомъ заявить ему свою ненависть, презрѣніе. Таковую разницу въ характерѣ здѣшнихъ Турокъ мнѣ объясняли тѣмъ, что они переселились сюда въ разныя времена и они суть разнаго происхожденія. Изъ городскихъ Турокъ часть занимается ремеслами или мелочною торговлею. — другая, значительная часть проводитъ время въ праздности;

весьма немногіе изъ нихъ живутъ на казенномъ жалованьи въ качествѣ разныхъ должностныхъ лицъ; чѣмъ существуетъ теперь большинство ихъ — неизвѣстно. Это — потомки прежнихъ землевладѣльцевъ и ихъ многочисленной дворни, которые нѣкогда жили богато и весело, но такъ какъ Турецкія помѣстья въ послѣднее время перешли въ руки христіанъ, то эти Турки-бѣлоручки остались почти нищими. Они страшно озлоблены противъ христіанъ; причина этой злобы кроется, впрочемъ, не столько въ мусульманскомъ фанатизмѣ, сколько въ другихъ побужденіяхъ весьма понятнаго, чисто житейскаго свойства. Эти пролетаріи очень опасны: они, какъ мнѣ не разъ приходилось слышать, жили надеждою, что придетъ часъ, когда христіане будутъ избиты и имущество ихъ достанется имъ.

Изъ инородцевъ заслуживаютъ упоминанія Греки и Цинцары. Подъ Цинцарами разумѣютъ Румыновъ, которые тутъ очень дружны съ Греками и до того преданы ихъ національнымъ интересамъ, что смѣло можно принимать и ихъ за Грековъ. Грековъ и Цинцаръ тутъ всего около 4,000, но до освобожденія Болгаръ отъ церковнаго фанариотскаго ига они тутъ, такъ сказать, царили. Лишившись вдругъ своего могущества, они теперь принуждены заниматься разными спекуляціями. Впрочемъ, они не совсѣмъ еще помирились съ чувствительною для нихъ утратою и надѣются, что настанетъ пора, когда снова будутъ тутъ господствовать. Въ этихъ видахъ они все еще держатъ здѣсь Греческаго митрополита, содержаніе котораго очень обременительно для ихъ кармановъ, и всячески хлопочутъ о возвращеніи къ нему, по крайней мѣрѣ, поселянъ, усердно проповѣдуя между ними, что Болгарскій митрополитъ — самозванецъ, отлученный отъ церкви и что всѣ признающіе его — схизматики. Пропаганда ихъ, однако, не удастся, за что они страшно озлоблены противъ Болгаръ. Турецкое правительство, какъ увидимъ, отлично эксплуатируетъ эту злобу.

Перехожу къ управленію. Въ административномъ отношеніи Филиппольскій санджакъ дѣлится на 8 казъ (уѣздовъ): во главѣ каждой казы стоитъ каймаканъ; во главѣ всѣхъ казъ всего санджака — мютесарифъ. Какъ каймаканъ, такъ и мютесарифъ управляютъ не единолично, а при помощи совѣтовъ, которые состоятъ: изъ мѣстныхъ духовныхъ начальниковъ мусульманъ — кади и муфти, духовныхъ начальниковъ всѣхъ

не мусульманскихъ общинъ, и изъ четырехъ народныхъ депутатовъ: двоихъ мусульманскихъ и двоихъ христіанскихъ.

Судъ находится въ рукахъ мѣстнаго начальника мусульманъ, который извѣстныя дѣла рѣшаетъ самъ, согласно предписаніямъ корана, другія же разбираетъ при помощи председательствуемаго имъ совѣта, состоящаго изъ шести членовъ: трехъ мусульманъ и трехъ христіанъ. Значить, какъ въ администраціи, такъ и въ судѣ христіанамъ предоставлено участіе на равнѣ съ мусульманами. Это звучитъ очень пріятно, но — и только.

1) При одинаковомъ числѣ членовъ правленія и суда со стороны мусульманъ и христіанъ, председатель, голосъ котораго имѣетъ рѣшающій вѣсъ — есть Турокъ: губернаторъ, или кади. Уже это одно обнажаетъ намъ всю тщетность Турецкой равноправности.

2) Изъ членовъ христіанъ — только одинъ Болгаринъ, другой — непременно Грекъ, или Цинцаръ: первый представляетъ населеніе въ 350,000, второй около 4,000 спекулянтовъ. Едва ли нужно указывать, что Цинцаро-Греческій представитель всегда будетъ дѣйствовать противъ Болгаръ. Такова суть либеральныхъ турецкихъ реформъ! Нѣкоторые изъ Болгаръ увѣряли меня, что реформы эти только ввели ихъ въ новые разходы на жалованье и содержаніе депутатовъ. Но иные говорили и за это спасибо: „по крайней мѣрѣ узнаемъ, что происходитъ въ администраціи и судѣ“.

Филиппопольскій санджакъ обязанъ платить казнѣ ежегодно 35 милліоновъ піастровъ (около трехъ милліоновъ рублей), но, на самомъ дѣлѣ, онъ платитъ гораздо больше: значительная часть податей отдается на откупъ. Правительство предоставляетъ откупщикамъ право нанимать себѣ Турецкихъ сорванцевъ для сбора взятыхъ ими на откупъ податей, и каждый Турокъ, поступающій въ такіе сборщики, считается правительственнымъ агентомъ. Откупщики съ своими стаями сборщиковъ — это одинъ изъ самыхъ ужасныхъ бичей Турецкаго ига. — Особенно безбожно грабятъ народъ откупщики десятины. Поселянамъ дозволено жаловаться на злоупотребленія и хищничество откупщиковъ, но, чтобы жаловаться, надобно ѣхать въ городъ и тамъ прожить нѣсколько недѣль, иногда и нѣсколько мѣсяцевъ, что для крестьянъ невозможно и потому, что грабежъ происходитъ во время уборки хлѣба, когда каждый часъ дорогъ.

33 Изъ 35 милліоновъ, поступающихъ ежегодно въ Филиппопольское казначейство, только три милліона остаются въ немъ на расходы по администраціи, — остальные же препровождаются въ Константинополь. Этихъ трехъ милліоновъ едва достаётъ на жалованье Турецкимъ чиновникамъ и на содержаніе жандармовъ (заптіевъ), которыхъ въ санджакъ около тысячи человѣкъ. На мѣстныя нужды не удѣляется ни копѣйки, вслѣдствіе чего населеніе обременено и массою земскихъ повинностей. Изъ нихъ, во время моей поѣздки по Филиппопольской области, особенно разорительна была для жителей дорожная повинность. Правительство затѣяло шоссеиныя дороги, взваливъ проведеніе ихъ на самихъ жителей: каждому поселянину оно вмѣнило въ обязанность удѣлить этому дѣлу нѣсколько дней въ году, предоставивъ желающимъ право откупаться деньгами. Наблюденіе за исполненіемъ этой повинности правительство поручило миנדизамъ (инженерамъ), завѣдующимъ самими работами, предоставивъ въ распоряженіе каждаго изъ нихъ отрядъ жандармовъ. Инженеры эти, состоящіе преимущественно изъ безграмотныхъ Турокъ, ведутъ дѣло такъ, что жители какой нибудь казы, вмѣсто того, чтобы строить свою дорогу, отправляются работать въ другую казу, отсюда пригоняются работники для ихъ дороги. Такимъ образомъ, несчастнымъ поселянамъ приходится безъ всякой нужды переходить по 50 и даже по 100 верстъ. Распоряженіе это сдѣлано миנדизами въ тѣхъ видахъ, чтобы принудить зажиточныхъ поселянъ откупаться отъ повинности, сопряженной съ такими трудностями и такою тратою времени. Поселяне хорошо понимаютъ эти расчеты миндизовъ и не разъ жаловались на ихъ распоряженія властямъ, но жалобы оставались безъ вниманія, ибо сами власти участвуютъ въ барышѣ, который получается отъ этихъ распоряженій миндизовъ.

Проживъ въ Филиппополѣ съ недѣлю, я рѣшился отправиться въ Татаръ-Пазарджикъ, чтобы оттуда совершить поѣздку по Средней горѣ и Родоцу. Русскій консуль взялся выхлопотать мнѣ у мютесарифа рекомендацельныя письма къ уѣзднымъ начальникамъ, къ которымъ я долженъ былъ обращаться за проводниками, „заптіями“. Драгоманъ консула, отправившійся за этой рекомендаціею, вскорѣ возвратился и объявилъ, что его превосходительство очень желаетъ со мною познакомиться и очень проситъ навѣститъ его. Не теряя времени, я, вмѣстѣ

съ драгоманомъ, отправился въ губернаторскій домъ. Мютесарифъ, коренастый, довольно полный брюнетъ, лѣтъ 50-ти, но живой и бодрый, встрѣтилъ насъ очень вѣжливо, взялъ меня за руку и посадилъ на диванъ, самъ же сѣлъ въ кресло, стоявшее подлѣ. Черезъ драгомана онъ освѣдомился о моемъ „драгоцѣнномъ“ здравіи, затѣмъ, о моемъ „кефѣ“, т. е. расположеніи духа, и выразилъ сожалѣніе, что, по незнанію Французскаго языка (Французскаго именно!), онъ не можетъ вступить со мною въ непосредственную бесѣду. Тутъ намъ подали кофе и разговоръ перешолъ на этотъ любимый Турецкій напитокъ. Когда же и этотъ вопросъ былъ исчерпанъ, мютесарифъ, съ нѣкоторою напускною развязностью, спросилъ меня, чтó за охота странствовать теперь по такимъ захолустьямъ. На этотъ вопросъ я отвѣтилъ, что во владѣніяхъ такого мудраго и строгаго правителя, каковъ его превосходительство, я не ожидаю никакой опасности для себя. „Да я не на счетъ опасности“, нашелся сейчасъ-же паша: „въ моемъ санджакѣ никакой опасности для васъ быть не можетъ, а на счетъ неудобствъ, сопряженныхъ съ такимъ путешествіемъ“. Тутъ вошелъ чиновникъ съ бумагою и чернильницею; паша принялъ бумагу и, обмочивъ мизинецъ въ чернильницу, помазалъ имъ печатку, которую досталъ изъ боковаго кармана, и приложилъ ее. На мѣсто печати указалъ ему чиновникъ. Затѣмъ, собственноручно вложивъ бумагу въ надписанный уже конвертъ, мютесарифъ вручилъ ее мнѣ съ слѣдующими словами: „вотъ вамъ письмо къ каймакану Татаръ-Пазарджика; какъ пріѣдете туда, передайте ему; онъ ужъ позаботится о томъ, чтобы путешествіе ваше было покойно“. Этотъ паша — губернаторъ лучшей области Европейской Турціи — оказался безграмотнымъ человѣкомъ! Я еще болѣе изумился, когда мнѣ доложили, что онъ зять Мидхада-паши и принадлежитъ къ его партіи, значить — къ партіи прогресса.

Татаръ-Пазарджикъ лежитъ къ сѣверо-западу отъ Филиппополя, въ двухъ часахъ ѣзды по желѣзной дорогѣ. Онъ расположенъ у самой подошвы Родона. Въ немъ около 25,000 жителей: 8,000 Турокъ, 15,000 Болгаръ и не болѣе 100 человѣкъ Цинцаръ и Грековъ. Въ городѣ этомъ я нашелъ шесть Болгарскихъ школъ, въ которыхъ числилось 16 учителей; между ними было четверо, получившихъ образованіе въ Чехіи. Граждане крайне поразили меня усиліями своего патріотизма.

Слушая ихъ рѣчи, я не вѣрилъ своимъ ушамъ. Я зналъ этотъ городъ лѣтъ 15-ть тому назадъ: какъ въ школахъ его, такъ и въ церквахъ слышенъ былъ только Греческій языкъ, жители были совсѣмъ огречены, по крайней мѣрѣ они противились тогда освобожденію Болгаръ отъ фанариотовъ. Эту удивительную метаморфозу совершили, втеченіе какихъ нибудь 15-ти лѣтъ, нѣсколько Болгарскихъ дѣятелей, между которыми особенно усердствовалъ священникъ Георгій или „хаджи попъ“, имя котораго получило извѣстность во время послѣднихъ Татаръ-Пазарджикскихъ происшествій. Отецъ Георгій сначала дѣйствовалъ тутъ, какъ школьный учитель; съ 1872 года, со времени учрежденія Болгарскаго экзархата, онъ, получивъ священнической санъ, дѣйствуетъ уже, какъ намѣстникъ Филиппопольскаго Болгарскаго митрополита. Въ качествѣ намѣстника, онъ участвуетъ въ мѣстномъ Турецкомъ „мезлишѣ“. Я не скоро бы кончилъ, еслибы сталъ передавать все то, что я узналъ отъ о. Георгія въ трехчасовую свою бесѣду съ нимъ. Замѣчу только вкратцѣ, что факты, переданные имъ, характеризуютъ Турецкихъ администраторовъ, какъ замѣчательно ловкихъ мошенниковъ, полицейскихъ же, — какъ первыхъ воровъ и даже разбойниковъ. На одномъ только явленіи о. Георгій остановился съ нѣкоторою отрадою: мѣстное Турецкое населеніе (преимущественно „аги“ — землевладѣльцы) быстро разоряется; ихъ недвижимая собственность переходитъ въ руки Болгаръ. „Въ трехлѣтнее мое намѣстничество, замѣтилъ о. Георгій, на моихъ глазахъ продано съ молотка до двухъ тысячъ разныхъ Турецкихъ недвижимостей. Если такъ пойдетъ дѣло еще года три, четыре, то не только въ городѣ, но и во всемъ уѣздѣ не останется ни одного Турецкаго собственника: всѣ наши „аги“ превратятся въ нищихъ. Они ужасно ожесточены противъ Болгаръ, грозятъ имъ поголовнымъ избіеніемъ и расхищеніемъ имущества; но надобно надѣяться, что теперь, когда настали другія времена, имъ это не удастся сдѣлать“.

Переночевавъ въ Татаръ-Пазарджикѣ, я на слѣдующее утро собрался ѣхать въ Панигюрище, нанявъ городской экипажъ, фаэтонъ. (Фаэтоны появились здѣсь педавно, со времени открытія желѣзной дороги, года три, четыре назадъ). Извозчикъ, молодой Турокъ, взялся доставить меня въ шесть часовъ времени. Я заѣхалъ предварительно въ конакъ, чтобы передать ваймакану письмо мютесарифа и просить у него заштія. Со

мною поѣхалъ въ качествѣ переводчика содержатель гостиницы, въ которой я останавливался. Конакъ — довольно новенькое двухэтажное зданіе, стоящее посреди обширнаго двора; по сторонамъ его тянутся два флигеля: въ одномъ тюрьма, въ другомъ, такъ сказать, казарма, т. е. жилище заптѣевъ, которыхъ въ городѣ числится до ста человѣкъ. Въѣхавши на дворъ, мы замѣтили въ тѣни дерева, растущаго подлѣ казармы, три человѣческія фигуры. „А вотъ и Ахмедъ-ага, который намъ нуженъ“, сказалъ мой спутникъ и повелъ меня къ дереву. Тутъ на одной скамейкѣ сидѣли два Черкеса; противъ нихъ на особой скамьѣ сидѣлъ очень полный, крупнаго роста, Турецкій офицеръ, лѣтъ за сорокъ, — это-то и былъ Ахмедъ-ага, тогда юзъ-баши жандармовъ, теперь же паша, украшенный орденами за ловкость, съ которою онъ велъ избіеніе мирныхъ жителей Татаръ-Пазарджикской казы. Переводчикъ объяснилъ цѣль нашего посѣщенія конака. Ахмедъ-ага объявилъ, что каймаканъ еще въ гаремѣ, но что скоро долженъ придти въ конакъ. Онъ просилъ меня подождать и, уступивъ мнѣ свою скамейку, отвелъ въ сторону переводчика и поговорилъ съ нимъ минуты двѣ, три. Затѣмъ, онъ позвалъ къ себѣ Черкесовъ и началъ бесѣдовать съ ними, гуляя по двору. „Что это за народъ?“ спросилъ я у своего переводчика, указывая на Черкесовъ. „Это Черкесскіе аги, защитники Черкесскихъ интересовъ передъ мѣстными властями, отвѣтилъ онъ; но, въ сущности, это — начальники Черкесскихъ воровскихъ и разбойничьихъ шаекъ. Они обдѣлываютъ свои дѣлишки подъ покровительствомъ Ахмеда-аги, съ которымъ дѣлятся своею добычею. Это — правая рука Ахмеда-аги, который у насъ все: и начальникъ жандармовъ, и полиціимейстеръ, и судебный слѣдователь“. Ахмедъ-ага очень увлекся бесѣдою съ Черкесами и совсѣмъ позабылъ обо мнѣ. Я попросилъ его черезъ своего переводчика препроводить мютесарифское письмо къ каймакану, чтобы тотъ поскорѣе отпустилъ меня, такъ какъ мнѣ ждять болѣе некогда. Ахмедъ сдѣлался внимательнѣе ко мнѣ: подбѣжалъ, предложилъ свою табакерку, велѣлъ подать мнѣ кофе, а самъ отправился отнести письмо. Черезъ четверть часа онъ возвратился съ извѣстіемъ, что каймаканъ проситъ пожаловать къ нему въ гаремъ. Меня озадачило это приглашеніе, но переводчикъ объяснилъ, что подъ гаремомъ тутъ разумѣется квартира каймакана, которая находилась недалеко, черезъ одинъ

36 переулокъ. Такимъ образомъ, мнѣ пришлось побывать и на квартирѣ Турецкаго каймакана. Не буду останавливаться на замѣчательно-глупой бесѣдѣ, которую онъ велъ со мною, — скажу только, что это былъ грязный Турокъ съ лицомъ не то заспаннымъ, не то пьянымъ. Онъ принялъ меня въ халатѣ, туфляхъ, съ длиннымъ чубукомъ въ рукѣ. Засаленный вице-мундиръ, такой-же засаленный жилетъ вмѣстѣ съ остальною форменною одеждою этого уѣзднаго начальника висѣли на одной изъ стѣнъ его гостиной, сапоги же валялись въ одномъ изъ ея угловъ. Каймаканъ оказался тоже безграмотнымъ чело-вѣкомъ. Объ Ахмедъ-агѣ нечего и говорить! По дорогѣ изъ гарема въ конакъ, Ахмедъ нѣсколько разъ твердилъ, что дастъ мнѣ лучшаго заптiя, самого „онъ-баши“, который, къ тому же, говоритъ и по-Болгарски. — „Онъ оказалъ вамъ большую честь“ — объяснилъ мнѣ переводчикъ, когда Ахмедъ-ага, оставивъ насъ вдвоемъ, отправился снаряжать „онъ-баши“ — и надѣется, что вы дадите ему какойнибудь „бакшишъ“. Дайте рубль серебра, — будетъ доволенъ. — „Какъ, рубль серебра — бакшишъ шефу жандармовъ, полицiимейстеру“!? замѣтилъ я. „Тутъ такъ заведено“, отвѣтилъ переводчикъ. Прощаясь съ Ахмедъ-агою, я сунулъ ему въ руку поллиры (около трехъ рублей). Ахмедъ-ага просiалъ отъ удовольствiя и очень засуетился: подозвавъ къ себѣ заптiя, онъ громко сталъ читать ему наставленiя, какъ беречь „такого дорогого гостя“ и прислуживать ему. Затѣмъ, обратившись ко мнѣ, онъ также громко объявилъ, что я могу держать заптiя, сколько угодно, и что за это ничего не обязанъ ему платить. — „И бакшиша не давайте“, шепнулъ онъ мнѣ на ухо.

Отѣхавъ около пяти верстъ отъ города, мы повстрѣчались съ заптiйскимъ отрядомъ изъ пяти чело-вѣкъ. Они остановили моего онъ-баши, и когда послѣднiй, прищпоривъ лошадь, догналъ меня, я освѣдомился у него, что это за народъ. „Это сердаръ, возвращающiйся въ городъ, отвѣтилъ онъ-баши; тутъ недавно убитъ чело-вѣкъ въ полѣ, и сердаръ ѣздитъ изслѣдовать: на землѣ какого села лежалъ убитый, чтобы опредѣлить, какое именно село должно платить за его кровь“. Тутъ онъ-баши объяснилъ, что село это заплатить 30,000 шастровъ: во столько-де Турецкiй законъ цѣнить христіанскую кровь! А во сколько законъ этотъ цѣнить мусульманскую кровь, — онъ-баши не могъ объяснить, только замѣтилъ: „разно“.

Я не въ состояніи рѣшить, выработанъ ли этотъ законъ Турецкимъ правомъ, или мы должны видѣть въ немъ древнюю, соединенную еще съ круговою порукою Славянскую дикую виру, которую Турки позаимствовали у Славянскихъ своихъ подданныхъ; замѣчу только, что этотъ законъ въ рукахъ Турецкихъ властей сдѣлался однимъ изъ многочисленныхъ ихъ средствъ для разоренія райи. У древнихъ Славянъ дикая вира шла въ пользу родственниковъ убилаго; у Турокъ же она идетъ частью въ казну, частью въ пользу властей, которымъ, поэтому, желательно, чтобы убійства совершались почаще. Онѣ зорко слѣдятъ за убійствами, но не для того, чтобы отыскивать убійць, а чтобы получать виру. Убійць серьезно разыскиваютъ только въ такомъ случаѣ, когда убить Турокъ.

Проѣхавъ половину пути, мы остановились на полчаса на одномъ постояломъ дворѣ, возлѣ несущагося теперѣ села Калагларе. Черезъ нѣсколько минутъ прискакали туда три всадника, вооруженныхъ съ ногъ до головы. Они тоже остановились здѣсь: двое изъ нихъ оказались пріятелями моего онъ-баши, и сейчасъ же кинулись къ нему; 37 третій очень изысканно раскланялся со мною, изъ чего я заключилъ, что онъ не Турокъ. Когда мы, оставивъ всадниковъ на постояломъ дворѣ, тронулись въ путь, я освѣдомился у моего онъ-баши, что это за народъ. „Это Армянинъ, купившій „десятину“ въ селѣ Батѣ, черезъ которое мы вскорѣ проѣдемъ, отвѣтилъ онъ-баши. Онъ ѣдетъ туда собирать ее съ помощью моихъ пріятелей, которымъ онъ платитъ по сто піастровъ (7 руб.) въ мѣсяцъ каждому“. Прошу обратить вниманіе на эту цифру: семи рублей не хватило бы такому молодцу и на содержаніе себя, а у пріятелей моего онъ-баши были и лошади, притомъ, хорошо откормленныя лошади. Хочу сказать, что эти молодцы не изъ-за жалованья занимаютъ въ сборщики десятины.

Черезъ два часа мы уже были въ селѣ Батѣ. Проѣзжая мимо сельской церкви, я замѣтилъ кучку крестьянъ, между шапками которыхъ мелькала и священническая камилавка. Я подѣхалъ къ нимъ поздоровался и сообщилъ имъ новость, интересную для нихъ. „Мы это уже слышали“, отвѣчаетъ священникъ, „и по этому случаю собрались на сходку. Дѣло въ томъ, что мы уже начали свозить хлѣбъ съ нивъ, а по закону онъ долженъ оставаться тамъ до пріѣзда откушника, который

тамъ и беретъ свою десятину“... — „Нельзя было болѣе ждать, господине, перебиваетъ священника голосъ изъ толпы: — сами посудите, теперь и „голѣма Богородица“ (Успеніе) прошла, а хлѣбъ все еще лежитъ въ полѣ, въ крестцахъ, и лежитъ онъ тамъ еще съ Петрова дня. Сѣять давно пора, а у насъ нѣтъ ни зерна сѣмени“. — „Что сѣять? слышался другой голосъ. Мы съ голоду умираемъ, а хлѣбъ нашъ гніетъ въ полѣ подъ дождемъ, и не смѣи до него дотрогиваться“. — „Вотъ, мы ждали, ждали, прибавилъ священникъ, да и порѣшили начать свозку; нѣкоторые даже и молотить уже стали. А онъ теперь придерется къ этому, оштрафуетъ, да и страшно обсчитывать будетъ. Научи насъ, господине, какъ выпутаться изъ этой бѣды“... — „Отчего такъ поздно откушники являются?“ освѣдомился я у онъ-баши, разпростившись съ бѣдными поселянами. — „Отъ того, объяснилъ онъ, что очень поздно покупаютъ села: долго имъ приходится торговаться съ правительствомъ: оно все норовитъ, какъ бы продать дороже, а они — дешевле купить. Ну, а крестьянамъ отъ этого убытокъ большой.

За десять верстъ до Панигюрища — новая сцена, въ сущности пустычная, но не лишенная нѣкотораго интереса. Въ овражкѣ, подлѣ не совсѣмъ еще достроеннаго шоссе стоитъ поломанная телѣга, кругомъ ея валяются дыни, которыя крестьянинъ подбираетъ и складываетъ въ кучку. Завидѣвъ насъ, онъ горько сталъ сѣтовать на инженеровъ, за то, что они совсѣмъ разорили народъ этими новыми дорогами, а ничего не сдѣлали хорошаго: только Божью дорогу испортили. Несчастный опрокинулъ свою телѣжку съ дынями, которыя онъ везъ изъ Татаръ-Пазарджика въ Панигюрище для продажи. Дорога тутъ, дѣйствительно, была опасная, вслѣдствіе чего кучеръ слѣзъ съ козелъ, предложивъ и мнѣ немного пройтись. Почему-то и онъ-баши слѣзъ съ коня. Я пошелъ впередъ и, пройдя нѣсколько шаговъ, услыхалъ новый вопль несчастнаго крестьянина: „да скальтесь же, и такъ судьба покарала“. Поворачиваюсь и вижу, что мои Турки шествуютъ за мною съ дынею въ рукахъ каждый; онъ-баши даже готовитъ ножикъ, чтобы надрѣзать свою дыню. „То — царскій человекъ“, продолжаетъ крестьянинъ, указывая на онъ-баши: „такъ ему и простительно, но кучеръ-то съ какого права грабитъ меня? Дыни мнѣ не даромъ достались: я за нихъ деньги платилъ. Этакъ будутъ брать, такъ у меня ничего не останется“. Я

попросилъ кучера заплатить крестьянину за дыню, но онъ, не обращая вниманія на мои слова, продолжалъ себѣ шествовать, прилаживая свою добычу подъ мышкою, — дыня была огромнаго размѣра. Тогда я обратился къ содѣйствию онъ-баши, объявивъ ему, что если онъ не заставитъ кучера заплатить, то пожалуюсь Ахмедь-агѣ. Было очень комично видѣть, какъ онъ-баши, пожирая свою, также украденную, очень сочную дыню, усовѣщевалъ молодого Турка, который, наконецъ, заплатилъ, но побагровѣлъ отъ злости и до самого Панигюрища не произнесъ ни одного слова, хотя я и не разъ обращался къ нему съ разными вопросами.

Панигюрище это тотъ городокъ, въ которомъ началось движеніе, послужившее сигналомъ къ Болгарской рѣзнь, измѣнившей совершенно ходъ южно-Славянскаго вопроса. Я прожилъ въ этомъ городѣ около шести недѣль, почти наканунѣ помянутаго движенія, мѣсяцевъ за шесть до начала его. Надѣюсь, читатели не посѣтуютъ на меня, если я подробнѣе остановлюсь на своихъ Панигюрскихъ наблюденіяхъ.

Панигюрище, по-Турецки Отлукъ-кей, лежитъ на довольно обширномъ плоскогоріи Средней горы, окруженномъ со всѣхъ сторонъ горами. Тутъ находится вершина Лысець, самый высокій пунктъ на Средней горѣ. Съ этого пункта, къ сѣверу, можно наблюдать на значительномъ протяженіи изгибы Балканскихъ горъ, къ югу можно изучать строенія всей Средней горы до того мѣста, гдѣ она касается Родопскихъ горъ. Сѣверная часть послѣднихъ также видна съ Лысеца, — видны и лабиринтъ Македонскихъ горъ съ живописными двумя конусами Рыльской планины, которые въ августѣ были покрыты снѣгомъ. Съ Лысеца видна и вся Филиппопольская равнина, видно и все Софійское поле, находящееся по ту сторону Средней горы. Знаменитый путешественникъ Амьбуэ, видѣвшій съ Витуса только часть этой картины, говорить, что она превосходитъ все, видѣнное имъ во время продолжительныхъ его странствованій. — Въ Панигюрищѣ было около 11,000 жителей, исключительно Болгаръ. Домовъ насчитывалось до 1,500. Тутъ находились три церкви, которыя теперь обращены въ груды развалинъ; одна изъ нихъ, которая была достроена лишь нѣсколько лѣтъ тому назадъ, стоила жителямъ до милліона піастровъ. Въ Панигюрищѣ я нашелъ два мужскихъ училища и одно женское. Въ послѣднемъ было

около 150 ученицъ, которыя почти обожали свою учительницу Райну, произведенную злорадствующими врагами Болгаръ въ Болгарскую царицу. При большой мужской школѣ, въ которой училось до 350 учениковъ, существовала библіотека, насчитывавшая до 2,000 томовъ Болгарскихъ и Русскихъ книгъ. Въ этой библіотекѣ я нашель около 15-ти Сербскихъ и Болгарскихъ рукописей, изъ которыхъ нѣкоторыя относились къ XIV вѣку. Изъ этихъ рукописей меня особенно заинтересовалъ одинъ сборникъ, который, съ дозволенія гражданъ, я вывезъ съ собою съ тѣмъ, чтобы, со временемъ, возвратить имъ. Благодаря такому обстоятельству, памятникъ этотъ, находящійся и до сихъ поръ у меня, избѣгъ участи, которая постигла остальные Панигюрскія рукописи: всѣ онѣ, какъ и вся библіотека, сгорѣли вмѣстѣ съ школою, которую Турки также сожгли при разгромѣ Панигюрища.

Главныя предметы занятій Панигюрцевъ¹⁾ — земледѣліе и скотоводство, выдѣлка кожъ, суконное производство и проч. Тутъ много купцевъ, торгующихъ съ Константинополемъ и Сербією. Попался мнѣ тутъ и одинъ молодой человекъ, который ѣздилъ съ Панигюрскими товарами въ Вѣну. Турецкую власть въ Панигюрищѣ представляетъ мюдиръ, при которомъ находятся четверо заптievъ. Кромѣ этихъ пяти Турокъ, иногда пріѣзжаютъ сюда на время по три, четыре Турка для сбора откупныхъ податей, главнымъ образомъ десятины. Мюдиръ управляетъ городомъ и творить судъ при помощи народныхъ представителей (аазъ), которыхъ, однако, онъ самъ большею частью назначаетъ. Впрочемъ, народъ, когда только возможно, избѣгаетъ мюдирскаго суда и судится въ народномъ совѣтѣ, состоящемъ изъ нѣсколькихъ священниковъ и гражданъ, избираемыхъ народомъ. Совѣтъ этотъ заботится о поддержаніи церкви, школъ и занимается разбирательствомъ тяжбъ по дѣламъ, подлежащимъ вѣдѣнію церковнаго суда; по ему приходится разбирать почти всѣ тяжбы гражданъ, которые только въ рѣдкихъ случаяхъ обращаются къ Турецкому суду. — Панигюрцы пользуются среди своихъ соплеменниковъ репутаціею гордыхъ, но честныхъ и искреннихъ людей. Турки смотрѣли на нихъ, какъ на истыхъ Черногорцевъ; такъ называлъ ихъ и мюесарифъ Филиппопольскій. Такую славу Панигюрцы за-

¹⁾ Жители Панигюрища называютъ себя „Панигюрцами“ отъ ед. ч. „Панигюрецъ“.

служили тѣмъ, что не всегда даютъ себя въ обиду Туркамъ. За нѣсколько дней до моего приѣзда нѣсколько молодыхъ Панигюрцевъ избили двухъ заптѣевъ и выкупали ихъ въ лужѣ. За нѣсколько мѣсяцевъ до этого, въ Панигюрищѣ пропали безъ вѣсти два заптѣя, отличавшіеся буйствами. Турки были убѣждены, что они убиты какими нибудь Панигюрскими гражданами, тщательно скрывшими слѣды убійства. Нѣсколько лѣтъ тому назадъ, Черкесы повадились было появляться и въ Панигюрскія горы, съ цѣлю угона скота. Пастухи нѣсколько разъ ловили воровъ и прямо указывали на нихъ властямъ, но это ни къ чему не повело. Послѣ этого нѣсколько Черкесовъ пропало безъ вѣсти въ Панигюрскихъ горахъ, и воровство прекратилось.

Такимъ, такъ сказать, Черногорскимъ духомъ Панигюрцы обязаны, отчасти, своимъ горамъ, отчасти же, своему воинскому происхожденію. Войниками назывались въ Турціи христіане, которые были обязаны личною службою государству. Первоначально служба эта состояла въ отбываніи воинской повинности, на что, между прочимъ, указываетъ и самое названіе войниковъ. Войники имѣли свои бащнины (вотчины), которыя были освобождены отъ „десятины“. Войники были освобождены и отъ другихъ податей; они пользовались и иными 40⁹ довольно важными привилегіями. Турки не смѣли приѣзжать въ воинское селеніе, и даже проѣзжать черезъ него, не испросивъ на то предварительнаго согласія его жителей. Войникскія поселенія имѣли свои знамена, подъ которыми войники шли на царскую службу. Главное знамя войниковъ Филиппольской области принадлежало Панигюрцамъ, какъ мнѣ рассказывалъ столѣтній старикъ Недѣльо Цоцовъ, помнившій это знамя (башъ-байрякъ) и съ умиленіемъ воспоминавшій о немъ. Происхожденіе этого привилегированнаго класа христіанъ въ Европейской Турціи вельми любопытно: уясненіе его бросило бы лучъ свѣта на способъ завоеванія Турками Балканскаго полуострова. Исторія войниковъ уяснила бы кое-что и изъ внутренней исторіи Турціи. Но историки до сихъ поръ и не подозрѣвали существованія войниковъ; на нихъ чуть-ли не впервые обратилъ вниманіе г. Пречекъ въ своей исторіи Болгарь, вышедшей только въ прошломъ году. Войникская воля существовала съ нѣкоторыми видоизмѣненіями до пачала нынѣшняго столѣтія. Съ этого времени Турецкое правительство

начало постепенно ее ограничивать, пока и совсѣмъ не уничтожило ее „Танзиматомъ“ 1839 года. Въ Панигюрищѣ не забыли еще этой воли: многіе старики помнятъ еще золотой фирманъ своей общины, помнятъ и то время, когда Асанъ-бегъ Гаванозо-оглу отнялъ у нихъ коварно эту султанскую грамоту, подтверждавшую ихъ войникскія привилегіи. Молодежь чутко прислушивалась къ этимъ свѣжимъ преданіямъ, которымъ она, должно быть, не мало была обязана своимъ, такъ сказать, политическимъ вольнодумствомъ.

Перехожу къ невгодамъ Панигюрцевъ. Я засталъ экономическое положеніе ихъ въ очень плачевномъ видѣ. За годъ до моего пріѣзда былъ тутъ страшный голодъ: хлѣбъ продавался въ пять разъ дороже обыкновеннаго. Къ тому же, и зима стояла необыкновенно суровая; снѣгъ лежалъ почти до конца апрѣля, чего, по словамъ Панигюрцевъ, не бывало отъ вѣка. Хозяева, заготовившіе, по обыкновенію, кормъ только по мартъ, когда стада ихъ выходили на „пашу“, очутились въ необходимости держать ихъ на зимнемъ положеніи еще около двухъ мѣсяцевъ, втеченіе которыхъ они должны были покупать кормъ по баснословно-высокимъ цѣнамъ. Это ввело ихъ въ страшные долги; не смотря на это, они все таки не могли дотянуть до конца: бѣольшая часть скота пала. Прибавьте къ этому и общій застой торговли, послѣдовавшій за политическими замѣшательствами, и вы поймете, въ какомъ бѣдственномъ положеніи я засталъ Панигюрцевъ. А тутъ изъ Татаръ-Пазарджика получалось предписаніе за предписаніемъ собрать всѣ подати поскорѣе и доставить ихъ въ казну раньше назначеннаго срока. Съ великимъ трудомъ Панигюрцы собрали, въ мое пребываніе у нихъ, до 100,000 піастровъ и отправили ихъ, съ указаніемъ, что слѣдующіе взносы они не въ состояніи доставить раньше срока. Но власти и слышать не хотѣли этихъ резоновъ, а требовали черезъ двѣ недѣли доставить, во что бы то ни стало, еще 100,000 піастровъ; мой знакомый Ахмедъ-ага грозилъ, что, въ противномъ случаѣ, онъ пришлетъ въ Панигюрище на эзекуцію отрядъ заптіевъ. Угроза эта
41 сильно дѣйствовала на Панигюрцевъ, такъ какъ, во время пребыванія заптіевъ въ извѣстномъ городѣ, жители его обыкновенно должны содержать и кормить ихъ, равно какъ и ихъ лошадей. Кромѣ того, пока цѣлый отрядъ заптіевъ остается жить въ городѣ, никто изъ гражданъ не можетъ ручаться за

свою безопасность. Слѣдующіе факты, надѣюсь, покажутъ, какому необузданному разгулу предавались въ Панигюрищѣ Турецкіе блюстители общественнаго порядка. Панигюрская молодежь, прибывшая, какъ было уже замѣчено, двухъ заптievъ, была вызвана на такое рискованное дѣло тѣмъ, что эти заптii часто являлись въ пьяномъ видѣ на самыя многочисленныя площади и тутъ среди бѣлаго дня ругали, били каждого встрѣчнаго, не исключая дѣтей и женщинъ. Про одного изъ пропавшихъ безъ вѣсти заптievъ мнѣ рассказывали, что разъ, остановивъ въ полѣ одного пожилого Панигюрца, онъ сѣлъ на него верхомъ и заставилъ нести себя. Разъ мнѣ удалось быть свидѣтелемъ и такого случая. Проходя мимо мюдирскаго дома, я замѣтилъ на примыкающей къ нему площади кучку людей. Подхожу, — сѣдой старикъ лежитъ на землѣ: черепъ его покрытъ запекшеюся кровью, на обнаженномъ плечѣ глубокая рана, изъ которой сочится живая кровь. Несчастный лежитъ неподвижно и только рѣдкіе глубокіе стоны свидѣлствуютъ, что онъ еще живъ. Что это такое!?” „Мы были въ полѣ“, объясняетъ мальчикъ, „и нагружали возъ снопами; къ намъ подошелъ Турокъ, сборщикъ податей, и сильно началъ ругать отца; тотъ ему что-то отвѣтилъ; тогда Турокъ вынулъ ятаганъ и, какъ видите, изрубилъ отца“. Я сейчасъ же отправился къ мюдиру, только что осматривавшему несчастнаго, и спросилъ, что онъ думаетъ дѣлать съ Туркомъ. „Что же я могу сдѣлать, когда онъ уже удралъ изъ моей волости?“ былъ отвѣтъ. Вотъ образчики поведения мѣстныхъ заптievъ, которыхъ всего пять, шесть человекъ. Легко можно себѣ представить, чего можно было ожидать отъ экзекуціоннаго отряда, которымъ Ахмедъ-ага угрожалъ Панигюрцамъ. Въ виду этой угрозы, Панигюрцы напрягли послѣднія усилія, чтобы собрать требуемыя не въ срокъ деньги. Расскажу еще объ одной невгодѣ Панигюрцевъ, которая покажетъ, какъ опасна самозащита отъ необузданныхъ заптievъ. Дѣло касается пропавшихъ безъ вѣсти двухъ заптievъ. Какъ только въ Татарь-Пазарджикѣ убѣдились въ ихъ пропажѣ, оттуда прискакалъ самъ Ахмедъ-ага въ сопровожденіи нѣсколькихъ десятковъ заптievъ, съ которыми и прожилъ въ Панигюрищѣ, на счетъ общины, недѣли двѣ. Втеченіе этого времени онъ все производилъ тутъ слѣдствіе; затѣмъ, выбравъ около десяти Панигюрцевъ, взялъ ихъ съ собою въ Татарь-Пазарджикъ, гдѣ бросилъ ихъ въ тюрьму.

Несчастные томилась тутъ около двухъ мѣсяцевъ, по истеченіи которыхъ Ахмедъ-ага выпустилъ ихъ, но сейчасъ же потребовалъ на смѣну ихъ другихъ десять человекъ. Эти послѣдніе тоже оставались въ тюрьмѣ около двухъ мѣсяцевъ; они возвратились въ Панигюрище вскорѣ послѣ моего пріѣзда туда; на смѣну ихъ отправился третій десятокъ. Панигюрцы увѣряли меня, что третьею смѣною дѣло не кончится, и что Ахмедъ-ага потревожитъ, такимъ образомъ, еще многихъ гражданъ, въ надеждѣ, что найдется между ними кто нибудь, который, во избѣжаніе этой своего рода пытки, откроетъ ему, наконецъ, 42 тайну пропавшихъ заплѣвъ. Никто изъ гражданъ не былъ увѣренъ, что, по желанію Ахмедъ-аги, не будетъ оторванъ отъ своихъ занятій, отъ семьи и не побываетъ въ Татаръ-Пазарджикской тюрьмѣ. Но еще болѣе отравлялъ ихъ жизнь страхъ, что, пожалуй, преступленіе будетъ открыто: тогда много народа заплатитъ своею свободою на вѣки; да, кромѣ того, съ города будетъ взыскана дикая вира въ страшныхъ размѣрахъ. — Я указалъ только на нѣкоторыя невзгоды общаго свойства, — упомяну и о двухъ частныхъ невзгодахъ, которыя косвеннымъ образомъ коснулись и меня. Сначала я сносился съ Филиппополемъ посредствомъ мѣстнаго почталіона, ѣздившаго туда два раза въ недѣлю. Разъ онъ отправился, но не вернулъ болѣе. Оказалось, что въ Филиппополѣ его арестовали и бросили въ тюрьму за то, что по дорогѣ онъ посадилъ въ свою телѣжку и подвезъ до города какого-то цѣпшаго странника, котораго полиція почему-то приняла за революціонера. Не дожидаясь назначенія новаго почталіона, я послалъ въ Филиппополь гонца съ порученіями. Черезъ день узнаю, что и онъ угодилъ въ тюрьму: при проѣздѣ черезъ какую-то Турецкую деревню, его за что-то избили до смерти, затѣмъ представили въ Татаръ-Пазарджикскую полицію, жалобою, что онъ въ присутствіи Турокъ „обругалъ мусульманскую вѣру“.

Изъ сосѣднихъ деревень приходили извѣстія одно другаго ужаснѣе: тамъ откупщикъ, вмѣсто десятины, взялъ половину, здѣсь онъ не хочетъ брать своей части натурою, а переводить ее на деньги, оцѣнивая хлѣбъ и сѣно по баснословнымъ цѣнамъ прошедшаго голоднаго года и т. п. Считаю нужнымъ припомнить, что я жилъ въ Панигюрицѣ, въ то самое время, когда появились „ираде“ и „фирманъ“, возвѣщавшіе великія реформы, въ ожиданіи которыхъ предписывалось властямъ

строго преслѣдовать злоупотребленія заптіевъ и откупщиковъ, не сажать въ тюрьмы людей безъ явно доказанной вины, дѣла заключенныхъ за такую вину разбирать немедленно и т. д. Въ этихъ султанскихъ грамотахъ всего курьезнѣе было прощенье недомокъ, которыя оказались только въ Турецкихъ деревняхъ....

„Вотъ вамъ и визирство Махмуда! говорили мнѣ Панигюрскіе знакомые, которыхъ я постоянно утѣшалъ надеждою, что Махмудъ улучшитъ, наконецъ, ихъ участь. Никто изъ Панигюрцевъ не вѣрилъ этому утѣшенію. Многіе даже не вѣрили искренности моихъ отзывовъ о Махмудѣ и, повидимому, были убѣждены, что я этими отзывами только маскирую какую-то политическую тайну. Нерѣдко приходилось слышать интимныя рѣчи такого рода: „когда же, наконецъ, будетъ поданъ сигналъ? лишь бы только начали, — за нами дѣло не станетъ, — мы и сами справимся съ сосѣдними Турками. Намъ даже оружія не нужно; у насъ въ городѣ наберется сотни три, четыре ружей, а въ случаѣ надобности мы можемъ и деревянные пушки понадѣлать. Главное, у насъ порохъ свой и экономничать имъ намъ нѣтъ надобности“. Пороху у нихъ, дѣйствительно, было въ изобиліи: какіе-то мастера нѣсколько лѣтъ тому назадъ устроили въ горахъ пороховой заводъ, о существованіи котораго знали весьма немногіе.

Къ концу моего пребыванія въ Панигюрищѣ, туда начали проникать слухи, что въ Румыніи сформированы Болгарскіе отряды, которые вскорѣ явятся на Балканы, чтобы оттуда 43 подать сигналъ ко всеобщему возстанію, что, какъ только возстаніе начнется, — и Россія объявитъ войну Туркамъ, что въ горахъ гдѣ-то и кѣмъ-то заготавливаются большіе склады оружія и т. п. Вскорѣ мнѣ представился случай познакомиться нѣсколько съ источникомъ этихъ слуховъ. Разъ явились ко мнѣ двое молодыхъ людей, которые оказались школьными учителями двухъ деревень, лежащихъ въ пяти часахъ ѣзды отъ Панигюрища (Паничере и Ново-Село). Они сообщили мнѣ, что недѣли двѣ передъ тѣмъ къ нимъ пріѣзжалъ самъ Хитовъ, популярнѣйшій изъ Болгарскихъ гайдуцкихъ воеводъ, и сказалъ имъ готовиться къ 14 сентября. Вмѣстѣ съ нимъ пріѣзжалъ и какой-то господинъ, „должно быть, Русскій“, замѣтили молодые люди. „Они указали намъ и мѣсто, гдѣ мы къ этому дню должны собраться, и гдѣ будетъ выдано оружіе нуждаю-

щимся въ немъ; увѣрили также, что какъ только мы возстанемъ. и Россія объявитъ войну“... Разсказъ этихъ юношей привелъ меня въ сильное недоумѣнiе, которое вскорѣ объяснилось. Около половины сентября въ двухъ уѣздныхъ городахъ Филиппопольскаго санджака, именно: въ Захарѣ (Желѣзникѣ) и Черпанѣ былъ открытъ бунтъ: нѣсколько десятковъ молодыхъ людей вышли ночью изъ Захары и отправились въ горы, гдѣ надѣялись найти воеводу съ дружинами, найти оружіе и т. п. Долго они бродили по горамъ, но не найдя ничего такого, рѣшили, раздѣлившись на нѣсколько партій, возвратиться домой. Между тѣмъ, у городскихъ воротъ ихъ дожидались запѣи, которые и заарестовали всѣхъ. Бунтъ!... Мютесарифы поскакали въ Захару вмѣстѣ со всѣми наличными запѣями: учителя, старшіе ученики, священники, многіе изъ зажиточныхъ гражданъ, словомъ, вся интеллигенція, до 800 человекъ, были посажены въ тюрьмы. Нѣчто подобное, только въ меньшемъ размѣрѣ, происходило въ тоже самое время въ Черпанѣ. Началось слѣдствіе, которое производилось весьма таинственно. Въ публику, однакожъ, былъ пущенъ слухъ, что предупреденное возстаніе было подготовлено Русскими эмиссарами. Эти происшествія навели меня на мысль, въ которой, впоследствии, я имѣлъ случай вполне удостовѣриться: для меня теперь несомнѣнно, что Захарское и Черпанское происшествія находятся въ связи со странствованіемъ тѣхъ агитаторовъ, о которыхъ говорили мнѣ вышеназванные молодые люди. Я несомнѣваюсь, что эти таинстванныя личности были подсланы Турками: собранныя мною данныя не даютъ еще возможности рѣшить, кому слѣдуетъ приписать эту адскую махинацію: другу-ли Россіи, Махмуду, или его врагу Митхадупашѣ... Турецкіе мудрецы отлично понимаютъ, что мѣстное возстаніе въ Болгаріи нисколько не опасно для ихъ государства. Вызывая такого рода возстанія посредствомъ ими же импровизованныхъ Русско-Болгарскихъ агитаторовъ, мудрецы эти, помимо нѣкоторыхъ частныхъ расчетовъ, преслѣдуютъ и двѣ общія цѣли: во-первыхъ, компрометировать Россію въ глазахъ западно-Европейской дипломатіи и тѣмъ парализовать ея давленіе на Порту; во-вторыхъ, развязать себѣ руки для сокрушенія Болгарской интеллигенціи. И надо отдать справедливость Турецкимъ дипломатамъ: они ведутъ это дѣло необыкновенно ловко. Лишь нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ и то совершенно слу-

чайно, я узналъ, что и возстаніе Раковскаго, въ 1853 г., было 44 дѣломъ Турецкой интриги противъ Россіи. Бѣдный Раковскій, воспѣвшій это возстаніе въ своемъ „Горскомъ Путникѣ“ былъ искренно убѣжденъ, что онъ дѣйствовалъ самостоятельно и что на народныя деньги вооружалъ свою дружину...

Захарское дѣло произвело сильное смятеніе, въ виду котораго мнѣ невозможно было и думать о странствованіи по Средней горѣ и Родопу. Было неблагоразумно оставаться долѣе и въ Панигюрищѣ, — я долженъ былъ возвратиться въ Татарь-Пазарджикъ, чтобы оттуда по желѣзной дорогѣ добраться поскорѣе до Константинополя. По приѣздѣ въ Татарь-Пазарджикъ, я немедленно отправился къ о. Георгію, котораго засталъ въ полномъ отчаяніи. Онъ сообщилъ мнѣ, что въ послѣднія двѣ, три недѣли къ нему поступило такъ много жалобъ на злоупотребленія и неистовства Турокъ, сколько прежде и въ годъ не поступало. Власти, къ которымъ о. Георгій обращался съ этими жалобами, не только не давали имъ хода, но еще заявляли ему, что все это ложь, что онъ самъ заставляетъ народъ сочинять такія жалобы въ угоду „Русскимъ кометамъ“ (комитетамъ). „На дняхъ, продолжалъ о. Георгій, меня и другихъ Болгарскихъ представителей прямо выгнали изъ мезлища. Какъ только мы пришли туда, насъ попросили удалиться, объявивъ, что мезлищу предстоитъ совѣщаться о дѣлахъ, не касающихся Болгаръ. Нѣтъ сомнѣнія, что тутъ они затѣвали что-то недоброе“. При этомъ о. Георгій сообщилъ, что, по дошедшимъ до него слухамъ, обанкротившіеся Турецкіе беги, давно жаждущіе избіенія болѣе зажиточныхъ Болгаръ и расхищенія ихъ имуществъ, дѣятельно разжигаютъ фанатизмъ Турецкаго населенія разными выдумками: между прочимъ, они распространяютъ въ средѣ его слухъ, что Болгары замышляютъ поголовное избіеніе Турокъ. О. Георгій подозрѣвалъ участіе и нѣкоторыхъ представителей власти въ этой пропагандѣ беговъ. „Да доводите ли вы обо всемъ этомъ до свѣдѣнія экзарха?“ спросилъ я. Въ отвѣтъ на это о. Георгій сообщилъ, что онъ недавно получилъ изъ экзархата приказаніе, по возможности, воздерживаться отъ представленія жалобъ. Приказаніе это очень озадачило меня: по возвращеніи въ Константинополь, я постарался освѣдомиться о мотивахъ его. Оказалось, что хваленный Махмудъ заставилъ экзарха сдѣлать такое предписаніе: „Я, говорилъ онъ экзарху, впослѣдствіи все сдѣлаю для васъ, сдѣ-

лаю такъ, что вы будете вполне довольны, — только теперь прошений, жалобъ никакихъ мнѣ не подавайте“. При этомъ, Махмудъ приказалъ эхзарху представить ему адресъ отъ имени Болгаръ и заявить въ немъ какъ можно торжественнѣе о довольствѣ послѣднихъ своимъ положеніемъ, о благодарности ихъ за новыя милости, которыя султанъ излилъ на своихъ подданныхъ послѣднимъ фирманомъ и т. п. Я тутъ невольно припомнилъ ликоваііе по поводу новаго визирства Махмуда, припомнилъ и слова Константинопольскаго старожилы.

45 Этими бѣглыми замѣтками я долженъ ограничиться. Онѣ касались, главнымъ образомъ, одной изъ Болгарскихъ областей, именно — Филиппопольской¹⁾. Не знаю, дадутъ ли онѣ хоть слабое представленіе о тѣхъ разнородныхъ элементахъ, изъ которыхъ подготавлилась туча, разразившаяся такою бурей надъ этою областью. Но смѣю надѣяться, что онѣ могутъ дать нѣкоторое понятіе о томъ, въ какомъ положеніи находилась эта область наканунѣ ея погрома. Замѣчу еще, что, по своему положенію, Филиппопольская область считалась лучшею изъ всѣхъ Болгарскихъ областей. Такимъ сравнительно счастливымъ положеніемъ она обязана, въ значительной степени, тому обстоятельству, что въ ней живетъ множество иностранцевъ и иностранныхъ консуловъ, въ виду которыхъ Турки обуздываютъ свои дикіе инстинкты. И если, не смотря на это, и тутъ инстинкты эти проявлялись въ такихъ формахъ, на которыя было указано, то легко можно себѣ представить, что происходитъ въ другихъ областяхъ, куда рѣдко заглядываетъ Европейское око. Особенно тяжело положеніе областей, которыя не вошли еще въ округъ Болгарскаго эхзархата. Однѣ изъ нихъ,

¹⁾ Выше, на стр. 27[30], сказано, что южная граница Болгаріи, во Фракіи, охватываетъ Адрианополь, а въ Македоніи — Солунь. До XVI в. граница Болгаріи, какъ свидѣлствуютъ многія несомнѣнныя данныя, простиралась еще далѣе. Считаемъ не лишнимъ привести важное и любопытное свидѣтельство Вильгельма Тирскаго объ этомъ предметѣ. „Народъ Болгарскій, говорилъ онъ, занялъ всѣ страны, лежащія между Дунаемъ и Цареградомъ съ одной стороны, и между этою же рѣкою и Адриатическимъ моремъ — съ другой, такъ что.... все это пространство, вмѣщающее, какъ говорятъ, въ длину 30 дней пути, въ ширину же 10 или болѣе, стало называться Болгаріею“. При этомъ, Латинскій историкъ, не безъ нѣкотораго удовольствія, замѣчаетъ, что бѣдные Греки и не понимаютъ, какъ позорно для нихъ наименованіе этихъ странъ (*miseris Graecis ignominantibus, quod hoc ipsum nomen (Bulgaria) eorum protestetur ignominiam*). [Bongars: „Gesta Dei per Francos“... стр. 653; „Период. Снис.“ кн. 11 и 12. См. также: М. С. Дринова „Южные славяне и Византія въ X в.“]. Слова эти написаны въ XII в., именно въ то время, когда Болгары находились подъ властью Византіи и, слѣдовательно, указываютъ не на политическія, а на дѣйствительныя тогдашнія этнографическія границы Болгарской области.

выгнавъ Греческое духовенство, но не получивъ и до сихъ поръ національнаго, остаются совсѣмъ безъ защитниковъ предъ правительствомъ; другія же все еще продолжаютъ пользоваться покровительствомъ фанариотскаго духовенства. При такомъ положеніи дѣла, все усилія большинства Болгарскихъ патріотовъ были направлены къ тому, чтобы завоевать экзархату и эти Болгарскія области. „Дайте и ихъ объединить, пробудить, просвѣтить, — тогда Турецкое иго падетъ само собою“, говорили эти патріоты, порицая попытки молодежи и эмигрантовъ къ возстанію.... Быть можетъ путь, по которому они шли и привелъ бы къ цѣли, но очень поздно. А судьба, повидимому, избрала другой путь для избавленія многострадальнаго народа, — путь кровавый, но болѣе прямой и краткій.

Будемъ надѣяться, что кровь десятковъ тысячъ жертвъ, обогрившая поля и горы Филиппопольской области есть кровь искупленія всего Болгарскаго народа отъ вѣковаго рабства.

М. Дриновъ.

Отдѣлъ II

Служебни записки, наредби и распоредби.

1. Българския Църковенъ въпросъ въ свръзка съ Берлинския Трактатъ.*)

Въ 62-ра статья на Берлинския Трактатъ, въ който ся излагатъ приетитѣ отъ конгресса рѣшения относительно до свободата на вѣроисповѣданията въ всичкитѣ части на Турция, между другото четемъ слѣдующитѣ думи: „Богослужението и обрядитѣ на всичкитѣ вѣроисповѣдания ще бѣдѣтъ съвършено свободни, и никакви стѣсненія не ще могатъ да ся правятъ въ Иерархическото устройство на различнитѣ религиозни общини и въ отношенията имъ къмъ тѣхнитѣ религиозни 114 началници“.

Съ тия думи ся отстраняватъ всичкитѣ препятствия, които сж брътали до сега на Българетѣ да излезтъ изъ църковната зависимость отъ Гръцкия патриархъ и да възстановатъ църковната си независимость, съгласно съ желанието си, което не противорѣчи ни на естественното, ни на историческото, нито на каноническото право.

Българетѣ едва ли не сж единственния отъ Европейскитѣ народи, който заедно съ приеманъето Християнската вѣра е добилъ право да има своя самостоятелна народна Църква; още въ началото на 10-тия вѣкъ ся учредило Българско патриаршество, което било унищожено въ половината на прѣминалото столѣтие. Патриарха отначало седѣлъ въ столицитѣ на първото Българско царство: въ Преслава и Силистра. Слѣдъ завоеванието на тия градове отъ Византийския императоръ Иоанна Цимисхия въ 971 год. столицата на Българския патриархъ била пренесена въ западнитѣ Български области, постоела въ София (азъ говора тукъ съ думитѣ на императора Василия Българоктона, прѣемника на Цимисхия), въ Воденъ,

*) Изъ сл. „Християнско братско слово“, София, год. I, (1879), кн. IV, стр. 113—120.

Могленъ и най-послѣ ся утвърдила около 978 год. въ Охрида, гдѣто останала до самото ѝ унищожение до половината на прѣминалото столѣтие.

Въ състава на това патриаршество вѣлазили, макаръ и въ разна вѣме, всичкитѣ епархии, които ся намиратъ въ областта опредѣлена отъ Санъ-Стефанския договоръ на Българетѣ и които не само сега, но и въ срѣднитѣ вѣкове била населена съ Българи. Тия, на които Българетѣ на Санъ-Стефанския договоръ имъ ся струватъ народъ измисленъ отъ Россия и измисленъ въ твърдѣ неодавнашно време, ние бихме помолили да прочетжтъ, макаръ би ще слѣдующитѣ думи на извѣстния срѣдновѣковъ историкъ Вилгелма Тирски, който е ималъ възможность да изучи на мѣстото съвременнитѣ нему етнографически отношения на Балканския полуостровъ: „Българския народъ, казва той, е захваналъ всичкитѣ страни, които лѣжатъ между Дунавъ и Цариградъ отъ една страна и между сѣщата рѣка и Адриатическо море — отъ друга, така щото всичкото това пространство, което има, както казвать, на дължъ 30 дни пѣтъ, а на ширъ 10 или повече, взело да ся нарича България“. ¹⁾

115 Считамаъ за нужно да присовокупа, че тия думи сж написани въ XII-ия вѣкъ, именно въ това вѣме, когато Българетѣ ся намирали подъ Византийска власть и, слѣдователно, посочвать не на политическитѣ, а на дѣйствителнитѣ тогавашни етнографически граници на Българската областъ.

Факта на осмовѣковото сществование на автокефалната Българска Църква, която захващала всичкитѣ съ Българи населени епархии, и унищожена чакъ въ втората половина на поѣминало столѣтие, въ 1767 год. унищожена съ помощта на Турцитѣ отъ Цариградския патриархъ, отъ всичко най-краснорѣчиво свидѣтельствува за неоснователността на историческата и каноническа подставка прѣградитѣ, които ся турятъ на желанието на Българетѣ, да излезнжтъ изъ църковната зависимость. Тукъ може да ся рече само за това, до колко това

¹⁾ *Bulgarorum gens inculta, a tractu septentrionali egressa, a Danubio usque ad urbem regiam et iterum ab eodem flumine ad mare Adriaticum universas occupaverat regiones: ita ut confusis provinciarum nominibus et terminis, totus iste tractus, qui in longitudine habere dicitur iter dierum triginta, in latitudine vero decem, vel amplius, Bulgaria dicatur: miseris graecis ignorantibus, quod hoc ipsum nomen eorum protestetur ignominiam. Wilhelmi Tyrensis, lib. V, cap. IV.*

желание на Българетѣ е законно отъ точка зрѣнія на естественното право, и особно изпълненето на това желание до колко заплашва дѣйствителнитѣ народни интереси на Гръцитѣ, интереси, за запазването на които бѣ обърнато особно внимание отъ Берлинския Конгрессъ.

Унищожението църковната самостоятелностъ на Българетѣ и подчиняването имъ подъ властѣта на Цариградската патриаршия удвоило незгодитѣ, които Българския народъ е испитвалъ подъ Турското владичество. Архиепископѣтѣ, които ся испращали отъ Цариградъ да управляватъ Българскитѣ епархии и тѣхнитѣ многобройни помощници си задали цѣль да погръчатъ Българското си паство.

Въ това тѣхно стремление усърдно ги поддържавали влиятелнитѣ при Турското правителство — Гръци, цариградски голѣмци, които отъ прѣминалото столѣтие бѣха проникнати съ извѣстната Гръцка — Велика идея. Подъ защитата на такива всеилни покровители, Гръцкото духовенство и въ материално отношение безнаказанно обираше Българетѣ. Спорѣдъ остроумното изражение на пѣмския писател Каница, който бѣ изучилъ добръ това тежко време въ историческия животъ на Българетѣ, Българската рая била обърната на бащинъ имотъ (чиѣликъ) на висшия Гръцки клиръ, а той стапалъ неинъ зълъ гений¹⁾. Отнасянията на Гръцитѣ къмъ Българетѣ въ това тъмно време сж добръ извѣстни не само на едната Европейска литература; за тия отношения въ послѣдно време много ся е говорило и въ Европейската публицистика; за това не може човѣкъ безъ зачудване да чете въ втория протоколъ на Берлинския Конгрессъ рѣчѣта на Маркиза Сализбери, въ която той счита тия отношения идеални, като забѣлѣжава, че Гръцитѣ и Българетѣ по-напрѣдъ, т. е. въ периода на подчинението първитѣ на послѣднитѣ, ся намрали въ приятелски отношения. Българетѣ на Гръцитѣ не сж били съюзници, както по-нататкъ обяснява Маркиза, а робѣе, и движението, което тѣ въ послѣднитѣ години почнаха противъ Гръцитѣ, имаше въ видъ освобожденето на Българския народъ отъ робското състояние, въ което бѣ испадналъ той слѣдъ унищожението на народната Българска Църква. Цѣльта на това движение, което ся захвана въ четвъртото десяти-

¹⁾ So würde die bulgarische Rajah das Pacht-und Nützungsgut des hohen griechischen Clerus — dieses ihr böscr Genius.

лѣтие на сегашния вѣкъ, ся заключаваше въ възстановеніето на Българската пародна Църква. Желанието на Българетѣ да ся освободатъ отъ църковното Гръцко иго бѣше така естествено и така законно, щото репрессалиитѣ (принудителнитѣ мѣрки), кѣмъ които прибѣгна Гръцкото духовенство за потушванието му и които сториха на Българетѣ много жъртви, на много скѣпи за тѣхъ животи, само го усилиха. Борбата прие такъвъ остъръ характеръ, начна да ся отражава съ такива безредия въ гражданскитѣ работи, щото Турското правителство, слѣдъ дълго опирание на стремленията на Българетѣ, ся принуди да обърне на тѣхъ сериозно внимание. То ся завзе да помогне на Българетѣ, но само подъ условне, щото тѣ да съкрататъ желаніята си почти на половина, което тѣ и трѣбаше да направятъ. Въмѣсто пълна църковна независимостъ, принудиха ги да ся помирятъ съ приеманьето на полунезависимъ Екзархатъ, идеята на който ся прѣдложи отъ Гръцкия патриархъ Григория VI-й, въ негова подаденъ на Турското правителство проектъ въ 1867 год. за съгласяването. При това желаніята на Българетѣ ся нащърбяваха и въ друго отношение. Султанския ферманъ, който урѣждаше Екзархията, внесе въ състава му само часть отъ Българскитѣ епархии — тия именно, които ся намиратъ въ създаденитѣ отъ

117 Берлинския трактатъ: Българското Княжество и Источна Румелия. Отъ Българскитѣ епархии, които ся намираха вънъ отъ тия предѣли, фермана отстъпи на Екзархията само една, именно Велеската; а на останалитѣ Султанския ферманъ прѣдостави право да ся присъединяватъ на Екзархията само въ такъвъ случай, ако това поиска всичкото имъ православно население, или покрайней мѣрѣ, двѣтѣ третини отъ него. „Православнитѣ жители на другитѣ епархии, — гласи 10-тия членъ на фермана, — ако тѣ всичкитѣ или покрайней мѣрѣ двѣтѣ третини поискатъ, относително за духовнитѣ си дѣла да ся подчинятъ на Българския Екзархатъ, то позволява имъ ся да ся присъединятъ при него, слѣдъ испитванье на истинското имъ число“. Гръцитѣ, безъ да глѣдатъ на това, че фермана тѣй старателно ограждавалъ тѣхнитѣ народни права въ явепъ ущърбъ на естественитѣ права на Българския народъ, протестуваха противъ него. Тѣ обявиха учрежденіето на Българския Екзархатъ антиканоническо, антиевангелско, като провъзгласиха за схизматици всичкитѣ тия, които ся присъединятъ

при него. Туъ тѣхъ ни най-малко не стѣсняваше това обстоятелство, че идеята за Екзархата принадлежи тѣмъ. „Да се отдѣли“, забѣлѣжава по тоя поводъ учения профессоръ на Московската духовна Академия, Голубинский, „въ особенъ Екзархатъ часть отъ Българскитѣ епархии, патриарха не би намиралъ за противозаконно и антиканоническо, и би билъ твърдѣ съгласенъ, а да се отдѣлятъ всичкитѣ Българе, той намиралъ за съвършено антиканонически и антиевангелски“. Кръстцитѣ и анатемитѣ на Гръцитѣ, съ които се съпровождаше учрѣдението на Българската екзархия, доказаха съвършено, че подъ предлогъ да се увардятъ Църковнитѣ правила, въ тоя случай висшето Гръцко духовенство преслѣдува свѣтски цѣли: економически, народни и политически. Заедно съ това тия кръстци доказаха, че Гръцитѣ сѣ малко убѣдени въ правотата на своитѣ притязания, които тѣ сѣ такава смѣлостъ исказваха. Като проповѣдваха на свѣта, че областитѣ, които Българетѣ считатъ за свои, сѣ населени съ Гърци, тѣ сами бѣха добрѣ увѣрени въ противното, — съ това само и може да се обясни тѣхното исплашаване, произведено въ тѣхъ отъ горѣприведенитѣ думи на 10-ия членъ отъ фермана, които допусчатъ възможността на фактическа провѣрка на тѣхнитѣ заявления. Незабавно, слѣдъ обнародванетоъ Султанския ферманъ, отъ много български епархии, за които Гръцитѣ казваха, че сѣ 118 чисто гръцки, полетѣха прошения въ Цариградъ за присъединението имъ на Екзархата на основание на 10-тия членъ, т. е. по избройванетоъ числото на тия, които желаятъ това присъединение. Въ епархиитѣ Охридска и Скопска се направи такава провѣрка, която доказа, че въ тѣхъ нѣма нито единъ Гръкъ. Тия епархии се и присъединиха на Българския Екзархатъ. Такава провѣрка се направи и въ епархиитѣ Дебърска, Полянска и Струмишка, гдѣто се получи сжщия резултатъ, но Турското правителство се отказа да даде съгласието си за присъединението на тия епархии. Не стигаше това, то намѣри за нужно и свѣсѣмъ да спре по-нататъшното прилагане на 10-ия членъ, безъ да глѣда на това, че Българското население още отъ 8 епархии не единъ пѣтъ се моли за провѣрка. Турцитѣ относително и къмъ тоя ферманъ искаха да бждѣтъ послѣдователни, вѣрни на своето правило, о което тѣ всекога сѣ придържавали къмъ всичкитѣ си тържествени заявления и обѣщания.

Епархиятѣ, които по слѣдствие на такава постѣпка на Турското правителство останаха не присѣдинени на Екзархата, сѣ слѣдующитѣ: Драмската, Сересската, Воденската, Могленската, Костурската, Битолската, Дебърската, Струмичката, Солунската и Одринската. Въ третѣ отъ тѣхъ, както е вече забѣлѣжено, ся направи оффициаленъ прѣписъ на християнското имъ население, който доказа, че тѣхното християнско население ся състои исклучително отъ Българе, че въ тия три епархии нѣма нито единъ Гръкъ. На Българското племе принадлежи и всичкото християнско население на епархиятѣ Мелничка, Могленска, Воденска и Битолска. Въ тия епархии Гръци се срѣщатъ само въ нѣкои градове, особено въ Мелникъ, и състоятъ отъ пришълци дюкянджии, кръчмаре, отъ духовни лица, доведени тукъ отъ Гръцки архирей и които съставляватъ тѣхната свита, и отъ учители, които ся обдържаватъ отъ Цариградскитѣ силлогоси и нѣкои други загранични Гръцки общества, които ся стараятъ за погърчванието на Българетѣ. — Само въ петѣ отъ горѣпоменжитѣ Български епархии, именно въ Сересската, Костурската, Драмската, Солунската и Охридската ся срѣща и Гръцко население, но въ твърдѣ незначително сравнително число, както що ся види отъ това, че въ всичкитѣ тия епархии нѣма повече отъ 100 Гръцки села. Да ся не отстѣпватъ на Българската Църква тия петъ епархии отъ страхуванье, да не би ся побългарили

119 находящитѣ ся въ тѣхъ 100 гръцки села, това значи, да ся дава на Българетѣ лошъ примѣръ, на който, ако тѣ би послѣдвали, то работата на Гръцитѣ би станала още повече сложна. На основание на такова страхуване, Българетѣ още съ по-голѣмо право щѣтъ можѣ да претендиратъ на епархиятѣ Димотиевска, Визийска, Иракийска, Литицка, Ксантійска и Маронийска, населението на които повече отъ половина е Българско, и което Българетѣ до сега не сѣ смѣяли да трѣсатъ отъ Гръцитѣ.

Слѣдува още да ся притури, че тия 100 гръцки села споредъ географическото си положение сѣ сгруппирувани така, щото, когато дотрѣбва, тия твърдѣ лесно можѣтъ ся отдѣли отъ занимающитѣ насъ тукъ петъ Български епархии и да ся присѣдинятъ на съсѣднитѣ гръцки епархии. Съ такъвъ начинъ присѣдинението на Българската Църква останалитѣ още откъснати отъ нея 12 епархии, може да ся извърши безъ

никакво нащърбяване за дѣйствителнитѣ народни правдини на Грьцитѣ, отъ това биха пострадали само народнитѣ Грьци илюзии, а още и тѣхнитѣ економически съображения. Но за угода на тия илюзии и съображения да ся оставятъ 12 епархїи подъ властѣта на Цариградския патриархъ би било вопиюща неправда. Населението на тия епархїи неще да търпи повече такова подиграванье надъ себе си. Ако, противъ приведенитѣ въ началото на тая записка думи на Берлинския трактатъ, на желанието му да ся присъедини на Българската Църква вземѣтъ да ся поставятъ нѣкакви непреодолими прѣгради, то населението ще прѣдпочте да ся хвърли въ обятията на Унията или на Протестантизма. Протестанскитѣ миссионери не дрѣмѣтъ: тѣ вече сж захванали да уреждатъ въ тия епархїи училища и молитвенни домове. Католическитѣ миссионери сжщо не ще ся забавятъ да ги наводнятъ, като ся спуснатъ тука по Митровичко-Солунската желѣзница.

Заедно съ объединението си въ църковно отношение Българетѣ биха желали да придадѣтъ по-опредѣленна и правилна форма на отношенията на народната си Църква къмъ Цариградския патриархатъ. Екзархата, въ идеята на който ся заключава само църковна полунезависимостъ, не удовлетворява Българетѣ; тѣ го приеха, както ся забелѣжи по-горѣ, само подъ натисканьето на Турското правителство. Тѣхното желание ся заключава въ въстановлението на тѣхната народна Църква съ тия правдини, съ каквито ся е тя ползувала до унищожението ѝ отъ Грьцитѣ. Въ прочемъ това не значи, че Българетѣ биха желали да прѣкъснатъ всеѣка духовна свръзка 120 съ Цариградската Църква; напротивъ, тѣмъ сж драги тия священни свръзки и отъ своя страна тѣ щѣтъ ся отнасятъ къмъ Цариградския прѣстолъ съ подобающето уважение.¹⁾

Пловдивъ, 6 Августа 1878 год.

¹⁾ Единъ приятель има добрината да ни даде тая записка, написана на руски отъ многозаслужившия на народа ни нашъ съотечественникъ Г-на М. Дринова, която записка, като твърдѣ интересна, намѣрихме за добрѣ да я напечатаме въ нашия журналъ съ увѣреніе, че нашитѣ читатели ще я прочетатъ съ особено внимание. Отъ Ред. — [За произхода на тая записка и значението ѝ говори самъ М. Дриновъ. Вж. по-долу стр. 168—169].

Сборникъ,

съдържащъ

1. Привременъ Уставъ за народнитѣ училища и тѣхнитѣ програми, — 2. Привременни Правила за Реалнитѣ училища, тѣхната програма и штатове и 3. Програма на първитѣ два класса отъ класична гимназия и нейнитѣ штатове.

И з д а д е н ъ

отъ

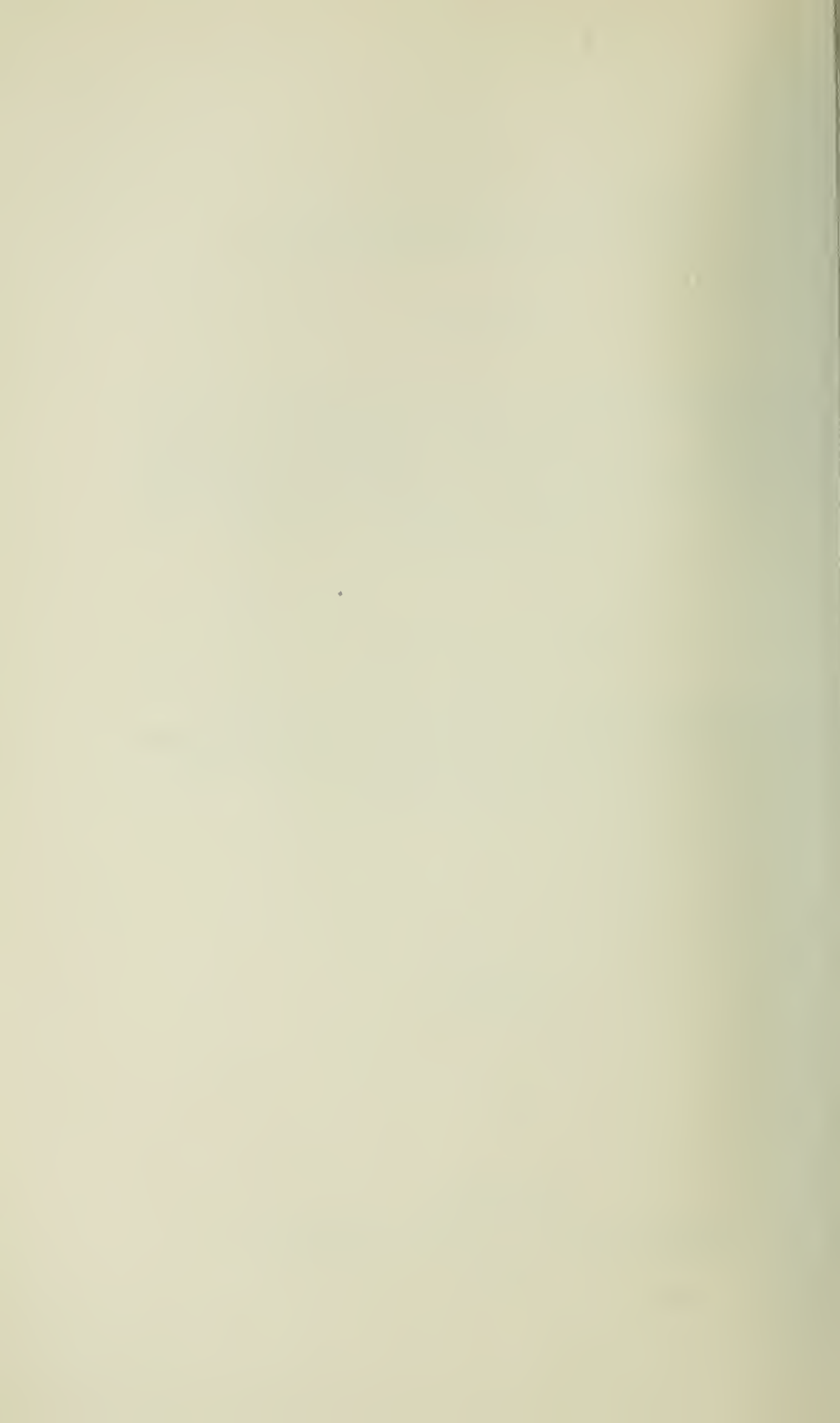
Управляющий Отдѣла на Народното Просвѣщение
и Духовнитѣ дѣла.

Пловдивъ

Книгопечатница на Янко С. Ковачевъ

1879.

Утвърденъ отъ
Императорский Русски Коммиссаръ
Князь Дондуновъ — Норсановъ
29 Августъ 1878 г.

1. Приврѣменъ Уставъ за Народнитѣ Училища.*)

Дѣлъ Първи.

Цѣль, раздѣление на народнитѣ училища и учението
въ тѣхъ.

1. Народнитѣ училища се дѣлятъ на три степени:
а) първоначални, б) срѣдни или двукласни и в) главни
или четверокласни.

А. Първоначални народни училища.

2. Цѣльта на първоначалнитѣ училища е да учятъ дѣ-
цата на четене и писанье, да развиватъ въ нихъ началнитѣ
религиозни и нравствени понятия и да имъ даватъ първо-
начални полезни познания.

3. Прѣдметитѣ на учебний курсъ въ първоначалнитѣ
народни училища сж: а) Законъ Божи, б) четене по кни-
гитѣ граждански и църковни, в) писанье, г) първитѣ
четире дѣйствия отъ Аритметиката и д) църковно
пѣянье тамъ, дѣто прѣподаванетоъ му бжде въз-
можно. Обемътъ на горѣказанитѣ прѣдмети се опредѣлява 4
отъ програмата, която е притурена къмъ тоя § подъ № 2.

*) Въ тоя уставъ сж изложени най-важнитѣ и най-нужнитѣ правила за
народнитѣ ни училища. Пъленъ и подробенъ уставъ за тия училища ще се из-
работи отпослѣ споредъ посочванята на опита, състоянието и истинскитѣ
нужди на народа.

4. Въ първоначалнитѣ народни училища се приематъ момчета не по-млади отъ 7 години, а момичета не по-млади отъ 6 години. Приеманъето става еднѣжъ въ годината, и то въ началото на учебната година.

Забелѣжка. Не се приематъ въ училищата дѣца, които страдажтъ отъ прилѣпчиви болѣсти, а сѣщо и тия, у които не е присадена сипаницата.

5. Дѣто не е възможно да има отдѣлни мъжки и женски първоначални училища, дѣцата и отъ двата пола могатъ да се учѣтъ въ едно и сѣщото училище наедно; но въ таквия смѣшани училища момичетата не трѣбва да сѣ по-стари отъ 11 год., а момчетата по-стари отъ 12 години.

6. Първоначалнитѣ народни училища състожтъ отъ три отдѣления съ годишенъ курсъ въ всѣкое. Ученици, които не покажѣтъ прѣзъ годината успѣхъ, потрѣбенъ за прѣминуванъе въ слѣдующето по-горно отдѣление, оставятъ се въ сѣщото отдѣление още на една година.

7. Въ селата и градскитѣ махали, дѣто числото на ученицитѣ въ първоначалното училище не надминува 50, и въ тритѣ отдѣления може да прѣподава единъ учителъ; но за по-многолюднитѣ села и махли, дѣто числото на ученицитѣ е по-горѣ отъ 50, трѣбва да има двама учители, отъ които единий ще се занимава само съ първото отдѣление, а другий — съ двѣтѣ послѣдни.

8. Въ тия първоначални училища, дѣто числото на ученицитѣ надминува 100, желателно е да се прибавя и трети учителъ.

5 9. Учението въ първоначалното народно училище отъ сега става задължително за дѣцата и отъ двата пола.

Б. Срѣдни или двукласни народни училища.

10. Въ по-богатитѣ общини ще се отварятъ, освѣнъ първоначалнитѣ, и двукласни народни училища, които могатъ да бждѣтъ съединени съ първитѣ, като нихно продължение.

11. Цѣльта на двукласнитѣ народни училища е да даватъ на дѣцата по-пълно елементарно образование.

12. Въ двукласнитѣ народни училища задължително се прѣподаватъ слѣдующитѣ учебни прѣдмети: а) Законъ Божи,

б) Български езикъ, в) Аритметика, г) Българска История, д) Отечественна География, е) Естествознание, ж) чертенъе и з) църковно пѣянье.

Обемътъ на тие прѣдмети се опредѣлява отъ притурената къмъ тоя § програма подъ № 3.

13. Въ двукласнитѣ народни училища ще се приематъ ученици, които сж свършили съ успѣхъ курсътъ на учението въ първоначалнитѣ народни училища.

14. Въ едно двукласно училище не могатъ да се учтъ дѣца отъ два пола.

15. Въ двукласнитѣ народни училища трѣбва да има не по-малко отъ трима учители, отъ които по-опитний се натоварва съ надзирателството на училището.

Освѣнъ надзирателя, другитѣ двама учители задължаватъ се да прѣподаватъ и въ женското двукласно училище, въ което по тая причина ще има само една учителка. На учителката се прѣдоставя, освѣнъ прѣподаванъето на извѣстни 6 прѣдмети, още и надзиранъето на това училище.

16. Ако числото на ученицитѣ въ нѣкой класъ отъ двукласнитѣ народни училища надминува 50, то трѣбва да се отварятъ паралелни классове. Въ такъвъ случай трѣбва да се уголѣмява и числото на учителетѣ.

17. За учители въ първоначалнитѣ и двукласнитѣ училища се приематъ оние, които сж свършили съ успѣхъ учението си въ 4-класно народно училище и, при това, иматъ общи познания отъ метода на прѣподаванъето.

В. Главни или четверокласни народни училища.

18. Въ градоветѣ и по-богатитѣ градовци ще се отварятъ, освѣнъ първоначалнитѣ, и четверокласни народни училища, въ които ще се завършува вече първоначалното общо образование.

19. Освѣнъ прѣдметитѣ, които ще се прѣподаватъ въ двукласнитѣ народни училища, въ четверокласнитѣ, именно въ двата горни класса, ще се прѣподава още: а) Законъ Божи, б) Старобългарски езикъ и Русски, в) География, г) Всеобща История, д) Практическа Геометрия, е) Физика и ж) Физиология съ Игиена.

Обемът на тие прѣдмети се опредѣлява отъ притурената къмъ тоя § программа подъ № 4.

Забелѣжка. Въ женскитѣ четворокласни народни училища, които непрѣмѣнно трѣбва да бждатъ отдѣлени отъ мъжскитѣ, може да се прѣподава и музика на тѣзи ученици, които желатъ и които за това даватъ опредѣлена плата.

7 20. Въ четворокласно мъжско училище трѣбва да има не по-малко отъ петина учителъ, отъ които единъ се счита и надзирателъ на училището. Понеже тие учителъ, освѣнъ надзирателя, ще прѣподаватъ и въ женското четворокласно училище, заради това въ послѣдното може да има само двѣ учителки, отъ които едната е и надзирателка въ това училище.

21. Учителетѣ въ горнитѣ два класса на четворокласното народно училище трѣбва да сж свършили курсъ въ нѣкое срѣдне училище или поне да сж се отличили въ дълговрѣмното си учителствованье като способни и опитни прѣподавателъе.

22. Въ четворокласнитѣ народни училища ще се приематъ ученици както отъ първоначалнитѣ, така и отъ двукласнитѣ народни училища. Послѣднитѣ могатъ да се приематъ въ III классъ на четворокласното народно училище безъ испитъ, като прѣдставятъ свидѣтелство, че сж свършили успѣшно двукласно народно училище.

23. Тие ученици, които сж свършили съ успѣхъ четворокласно народно училище, ще иматъ въ гражданската и военната служба извѣстни привилегии, които ще се опрѣдѣлятъ отпослѣ.

24. Всѣкой народенъ учителъ, който е прослужилъ 7 години наредъ въ народнитѣ училища, освобождава се отъ военната служба споредъ особенитѣ правила за тая служба.

25. При всѣкое народно училище трѣбва да се държатъ списъци и дневници за ученицитѣ. Въ списъцитѣ се внася: името и прѣкорътъ, както и възрастта на ученикътъ, поминъкътъ на родителетѣ му, кога е постѣпилъ въ училището, и кога и защо го е напуснълъ. Въ дневницитѣ забелѣжава се: отсутствието, прилежанието и поведението на ученицитѣ за всѣкой мѣсець прѣзъ учебната година.

8

Дѣлъ Втори.

Управление на народнитѣ училища.

26. Народнитѣ училища се отварятъ отъ общинитѣ и се поддържатъ съ тѣхно иждивение. Управлението на Народното Просвѣщение помага имъ само въ извънредни случаи, и то едноврѣменно.

27. Главни источники на материалнитѣ сръдства за народнитѣ училища могатъ да бѣдѣтъ: а) Приходи отъ училищни имоти; б) една часть отъ църковнитѣ приходи; в) доброволна помощъ за въ полза на училищата; г) задължителенъ опредѣленъ сборъ отъ членоветѣ на общинитѣ, едноврѣменъ или постояенъ. Освѣнъ това, градскитѣ училища добиватъ помощъ и отъ градскитѣ съвѣти споредъ новитѣ правила за тие съвѣти.

Забелѣжка. На общинитѣ се прѣдоставя да изнамѣрватъ за поддържане на училищата си и други источники, съ които обаче тѣ се ползватъ само послѣ одобренieto имъ отъ Управлението на Народното Просвѣщение.

28. За управлението материалната страна на народнитѣ училища, общината избира измежду членоветѣ си училищно Настоятелство, длѣжноститѣ на което сж: а) да прибира училищнитѣ приходи и да ги иждивява, дѣто трѣбва; б) да измишлява и обсжда начинитѣ за подобряване материалната страна на училищата; в) да изнамѣрва сръдства за материално помагане на бѣдни ученици, които се учятъ успѣшно. 9

Забелѣжка. Платитѣ на учителетѣ, както и другитѣ разности за поддържането на народнитѣ училища, за тая учебна година, се опредѣляватъ отъ Окржжитѣ Училищни Съвѣти, които въ тоя случай трѣбва да иматъ прѣдъ очи мѣстнитѣ икономически и други условия. Въ тая важна работа на рѣченитѣ Съвѣти взима участие и окржжний Инспекторъ.

29. Училищното настоятелство, ако и да не се мѣси въ учебната часть на училищата, все-пакъ поддрѣпява нравствено учителетѣ въ усилията имъ за подобряване на тая часть.

30. Училищното настоятелство трѣбва да състои не по-малцѣ отъ три члена, които общината избира за една година измежду по-развититѣ си членове. Тие членове трѣбва да се отличаватъ още и съ любовь къмъ училищната работа, както и съ ревность къмъ напрѣдъкътъ на училищата.

31. Въ оние градища, дѣто училищата добиватъ помощь отъ градскитѣ приходи, единъ отъ членовѣтъ на Градскій Съвѣтъ е сѣщеврѣменно и непремѣнъ членъ на мѣстното Училищно Настоятелство.

32. Въ края на годината отъ избирањето, Училищното Настоятелство дава смѣтка на Общината си за своитѣ работи.

33. Единъ и сѣщій членъ отъ училищното настоятелство може да бѣде избранъ и за другата година що иде.

34. Всѣко неспоразумѣние помежду Настоятелството и Общината или учителетѣ разглежда се въ Окржжний Училищенъ Съвѣтъ.

10 35. Въ всѣкой окржженъ градъ трѣбва да има по единъ Окржженъ Училищенъ Съвѣтъ.

36. Окржжнитѣ Училищни Съвѣти състожатъ отъ 5 члена, които се избиратъ отъ избирателетѣ на цѣлото окржжие и на градътъ, и то измежду ония лица, които иматъ особно довѣрие въ народътъ и които се отличаватъ още и съ любовь къмъ народното образование.

Забелѣжка 1. Най-сгодно е да става избирањето на членовѣтъ за Окржжний Училищенъ Съвѣтъ въ съединенното събрание на окржжнитѣ и градски избирателѣ, когато сѣ свикани да избержтъ членове за окржжний и сѣдебний Съвѣти.

Забелѣжка 2. За тая година въ ония окржжия, дѣто за градскитѣ и окржжни избирателѣ не е възможно да се събержтъ на скоро, членовѣтъ на Окржжнитѣ Училищни Съвѣти се избиратъ въ съединенното засѣдание на мѣстнитѣ окржженъ и градски съвѣти.

37. Членовѣтъ на Окржжний Училищенъ Съвѣтъ, послѣ избирањето имъ, утвърждаватъ се отъ мѣстний Губернаторъ, който спомага на реченний Съвѣтъ въ изпълняванњето на длѣжноститѣ му.

38. Мѣстнитѣ митрополити и тѣхнитѣ намѣстници считатъ се за непремѣнни членове на Окржжнитѣ Училищни Съвѣти.

39. Освѣнъ показанитѣ въ § 34 и въ забелѣжката къмъ § 28 работи, на Окржжний Училищенъ Съвѣтъ лежатъ и слѣдующитѣ длѣжности: а) да надзирава изобщо материалната часть на училищата въ цѣло окржжие; б) да разпсква и обсѣжда нужнитѣ мѣрки за материалното имъ уздравяванње; в) да пасърдчава общинитѣ въ поддържанњето на училищата
11 както и въ откриванњето нови училища тамъ, дѣто трѣбва; г) да се грижи и за това, щото материалнитѣ срѣдства, които

събиратъ общинитѣ за народнитѣ си училища, да се иждиваватъ правилно и съгласно съ назначението имъ; най-послѣ д) безъ да се мѣси въ учебната часть на училищата, да спомага за надлѣжащото устройство на тая часть.

40. Въ края на годината отъ избиранъето, Окржжний Училищенъ Съвѣтъ дава смѣтка за своитѣ работи въ съединенното събрание на градскитѣ и окржжни избирателѣ, които за тая цѣль опредѣляватъ нарочно ревизионна комиссия. Подиръ преглѣжданъето на тая смѣтка, приготвяватъ се два екземпляра отъ нея и, придружени съ рапортътъ на речената комиссия, прѣдставляватъ се: единъ на мѣстний Губернаторъ, а други на Окржжний Инспекторъ за доставление въ Управлението на Народното Просвѣщение.

41. Въ всякоя губерния отъ Българското Княжество се назначава по единъ Окржженъ Инспекторъ, на когото се довѣрва управлението на учебната часть въ всички народни училища въ губернията.

42. Длъжноститѣ на Окржжнитѣ Инспектори, сѣщо и служебнитѣ имъ отношения къмъ различни учреждения и лица, опредѣляватъ се въ инструкцията, притуренм къмъ тоя § подъ № 1.

Притурка при Приврѣмений Уставъ за Народнитѣ 12 Училища

№ 1.

Инструкция за окржжнитѣ инспектори.

1. Подъ надзорътъ на окржжнитѣ инспектори се намиратъ всички народни — градски и селски — училища споредъ приврѣмений уставъ на тия училища.

2. Въ изпълнението на своитѣ длъжности инспекторитѣ ще се ръководятъ отъ настоящата обща, както и отъ други частни инструкции, които могатъ да се издадѣтъ по-послѣ отъ Управлението на Народното Просвѣщение споредъ нуждата и врѣмето.

3. За да става надзорътъ надъ училищата както трѣбва, инспекторитѣ сѣ длъжни, всѣки въ опредѣлената му губерния, да посѣщаватъ училищата въ учебното врѣме поне два пѣти въ годината и да залѣгатъ за добрий имъ вървежъ.

4. Надзорът на инспекторът обнема слѣдующитѣ прѣдмети:

- а) Личний съставъ на учителетѣ;
- б) Учебната и възпитателната частъ на училищата;
- в) Учебнитѣ ръководства и пособия;
- г) Външното и вътрѣшното благоустройство на училищата, както и материалната имъ страна;
- д) Отварянето на нови училища и подобряването на сѣществующитѣ.

Освѣнъ това, въ настоящата инструкция се опредѣляватъ:

- е) Служебнитѣ отношения на инспекторитѣ къмъ различнитѣ учреждения и лица по дѣла, които се отнасятъ до народнитѣ училища, и
- ж) Редътъ на дѣлопроизводството и смѣткитѣ.

А. За личний съставъ на учителетѣ.

5. Кolkото до личний съставъ на учителетѣ, инспекторътъ обръща внимание на слѣдующето: а) иматъ ли учителетѣ законно право да прѣподаватъ; б) иматъ ли потребнитѣ нравствени качества, способности и познания, които се изискватъ за прѣподаването на прѣдетитѣ въ народнитѣ училища и усърдно ли извършватъ длъжноститѣ си; в) ползватъ ли се съ уважение отъ ученицитѣ и обществото и г) възнаграждава ли се достойно трудътъ имъ.

6. Инспекторътъ ръководи съ съвѣтитѣ и посочванията си малоопитнитѣ учителие. Той подлага на испитъ посредственно или непосредственно оние учителие, които нѣматъ доказателство за способноститѣ си въ прѣподаването.

7. Неисправимитѣ и неблагонадежнитѣ учителие той уволнява, като се прѣдварително споразумѣе за това нѣщо съ училищното настоятелство. Ако въ таквие случаи се срѣцнатъ нѣкои мъчнотии, инспекторътъ ще се отнася до Управлението на Народното Просвѣщение за наставления.

8. За да могатъ по-скоро да се настанѣтъ учителие по празнитѣ мѣста въ народнитѣ училища, инспекторътъ за благоврѣменно издирва способни и благонадежни кандидати измежду таквия лица, които иматъ право да учителствуватъ, и ги препоръчва на училищнитѣ настоятелства.

- 14 9. Инспекторътъ наглежда, държатъ ли се редовно списъцитѣ и журналитѣ въ народнитѣ училища.

Б. За учебната и възпитателна част на училищата.

10. Инспекторът наглежда да се изпълнява точно програмата, която е назначена за народните училища.

11. Началото и края на учебната година, числото на празниците, времето на лятните и зимните ваканции и часовете на уроците се определяват от инспекторът, според местните условия, климата, главните занятия на жителите и съгласно предварително споразумение с учителите и училищните настоятелства, докато се установи общо правило в това отношение от Управлението на Народното Просвещение.

12. Ако инспекторът забележи, че учениците не се надзират в някои училища както трябва, той дава потребните наставления в това отношение.

В. За учебните ръководства и пособия.

13. Инспекторът ще употребява влиянието си върху общините да снабдяват училищата си с потребните книги и учебни пособия, както за употребление в класъ, така също и за прочитане отвън класъта, и при това ще гледа, до колкото е възможно, придобитите книги да съдържат не само поучителни и полезни.

14. Ако някои общини не състоят да си добиеш нужните учебни пособия и книги за училището, инспекторът представя за това в Управлението на Народното Просвещение и ходатайствува да се снабдят тия училища с по-нужните от тия предмети.

15. Ако Управлението на Народното Просвещение или други някои частни лица проводят на инспекторът книги или учебни пособия за раздаване на бедните ученици, той ще гледа да се раздадат тия книги според назначението им, след като се предварително споразумее с окръжните училищни съвети, училищните настоятелства и учителите.

Г. За външното и вътрешно благоустройство на училищата, както и материалната им страна.

16. Като прегледа училищните здания, инспекторът ще се грижи, щото външното, а най-много вътрешното им устройство да отговаря, колкото е възможно, на тяхното на-

значение не само въ педагогическо, но и въ хигиеническо отношение. Въ тоя случай той ще се съобразява съ сръдствата на общинитѣ.

17. Кolkото до материалнитѣ сръдства на училищата, инспекторътъ е длъженъ да се удостовѣри, достаточни ли сѣтъ да удовлетворѣтъ училищнитѣ нужди. Ако нѣкои общини не сѣ въ състояние да поддържатъ училищата си, както трѣбва, въ такъвъ случай инспекторътъ се обръща къмъ Управлението на Народното Просвѣщение съ ходатайство за едноврѣмнна помощъ.

18. Такъва помощъ отъ Управлението на Народното Просвѣщение могатъ да чакатъ само ония училища, които сѣ прѣтърпѣле нѣкое нечаяно бѣдствие, пожаръ и др. т., или които съ врѣме сѣ паднале въ такова положение, щото да не могатъ ди отговарятъ по-нататкъ на своето назначение безъ неотложна помощъ отъ страая на Управлението на Народното Просвѣщение.

19. Инспекторътъ трѣбва да се грижи за редовното плащанье на учителетѣ; сщцо трѣбва да се старе да издѣйствува за усърднитѣ и примѣрни учителие едноврѣмнни материални възнаграждения отъ страна на общинитѣ, или нѣкаква награда отъ Управлението на Народното Просвѣщение.

Д. За отваряньето на нови училища и подобряваньето на сществующитѣ.

20. Освѣнъ надзоръ за сществующитѣ училища, инспекторитѣ сѣ длъжни да се грижѣтъ направо и чрѣвъ окрѣжнитѣ училищни съвѣти за отваряньето на нови училища, дѣто има нужда.

21. Когато инспекторътъ се увѣри, че извѣстна община е въ състояние да поддържа училище — първоначално, двукласно или четворокласно, той употрѣбява всичкото си влияние прѣдъ общината за отваряньето му.

22. Инспекторътъ е длъженъ да се грижи и за това, щото да се откриватъ паралелни классове въ ония училища, дѣто се изисква това отъ многочисленнота на ученицитѣ.

Е. За служебнитѣ отношения на инспекторитѣ къмъ различнитѣ учреждения и лица по дѣла, които се относятъ къмъ народнитѣ училища.

23 Инспекторитѣ непосредственно зависѣтъ отъ Управлинето на Народното Просвѣщение, на което и даватъ на- 17
длежащитѣ прѣдставления и донесения по надзорѣтъ на народнитѣ училища и смѣтка за прѣглежданѣто имъ.

24. Инспекторѣтъ като съединява съ специалната си длѣжностъ и званието съвѣщателенъ членъ въ Управленето на Народното Просвѣщение, длѣженъ е сѣщо да прѣдставява на реченото Управление своитѣ, извлечени отъ опитѣ съображения за благоустройството и напрѣдокѣтъ на народното образование.

25. По надзорѣтъ на народнитѣ училища инспекторѣтъ се намира въ тѣсни отношения съ окръжнитѣ училищни съвѣти, които му даватъ потребнитѣ свѣдения за състоянието на училищата въ округѣтъ.

26. Инспекторѣтъ е длѣженъ да разглежда въ Окрѣжний Училищенъ Съвѣтъ всички недоразумѣния, които би се появили между учителѣтъ и общинитѣ, сѣщо и между самитѣ учителие.

27. Когато инспекторѣтъ се намира въ окръжний градъ, той присѣтствува въ засѣданията на училищний съвѣтъ.

28. Когато потребѣа, инспекторѣтъ свиква членовѣтъ на училищний съвѣтъ на извънредно засѣдание и прѣдлага на обсъжданѣе своитѣ наблюдения, които е събралъ во врѣмето на обикаляньето на училищата, и мѣркитѣ, които намира нужни, за да се отмахнатъ забелѣженитѣ отъ него недостатѣци въ разнитѣ народни училища.

29. Ако се появи нужда отъ учителски съборъ въ нѣкой учебенъ окръгъ, мѣстний окръженъ инспекторъ се распорѣжда за свикваньето на тоя съборъ.

30. Инспекторѣтъ влѣзва направо въ сношение лично, 18
или писмено, както памѣри за добрѣ, съ мѣстнитѣ власти, съ окръжнитѣ и градски съвѣти както и съ частни лица въ учебний окръгъ по дѣлата на народнитѣ училища. А за прѣдмети, които изискватъ намѣсваньето на по-високи административни началства или лица, инспекторѣтъ съобщава своитѣ съображения на Управленето на Народното Просвѣщение.

Ж. Редътъ на дѣлопроизводството и смѣтките.

31. Инспекторътъ има правителственъ печатъ съ надписъ: „Инспекторъ на народнитѣ училища въ Еди-коя губерния“: Всички правителствени пакети и пратки (аманети), подпечатани съ тоя печатъ, ще се приематъ въ пощенскитѣ контори по сжщитѣ основания, както и пакетитѣ на другитѣ учебни учреждения подъ Управлението на Народното Просвѣщение.

32. Инспекторътъ получава назначената му плата отъ мѣстнитѣ казначейства по собственитѣ си парични трѣбования съгласно съ сжществующитѣ наредби.

33. Въ края на учебната година инспекторътъ е длъженъ да прѣдстави въ Управлението на Народното Просвѣщение подробно изложение за състоянието на народнитѣ училища въ учебно и економическо отношение, споредъ дадената му отъ Управлението на Народното Просвѣщение форма.

19

Програми на Народнитѣ училища въ Българското Княжество.

№ 2.

Програма на първоначалното народно училище.

Отдѣление I.

1. Законъ Божий. Изучаване наустъ молитвитѣ: Святій Боже и Отче Нашъ.

2. Четене. Запознаване съ азбукето по звучната метода и прочитане кратки прѣдложения по букваритѣ, които сж приети за ръководство¹⁾. Запознаване съ Славянското азбуке.

3. Писане. Прѣписване отдѣлни думи и прочетени прѣдложения.

4. Смѣтане. Умствено смѣтане съ числата отъ 1 до 10 и по-нагорѣ; запознаване съ цифритѣ и писане числата до 100.

5. Пѣяне. Кратки школски пѣсни съ съдържание достъпно за дѣца, и църковни: Господи помилуй, Молитвами Богородици, Слава Отцу и други кратки.

¹⁾ Виждъ въ края на программитѣ.

1. Законъ Божий. Изучване наустъ молитвата: Царю Небесный и пѣснитѣ: Богородице Дѣво и Достойно естъ; обяснението имъ споредъ приетото рѣководство.

Практически бесѣди за значението на Господскитѣ празници, споредъ както слѣдватъ прѣвъ годината. При това се разказватъ и ония събития отъ Св. История, които служатъ за по-добро разумѣванье на казанитѣ бесѣди.

2. Четенье гражданско и църковно-славянско.

а) Четенье гражданско. Ще се четятъ нѣща отъ приетата Читанка, които съдържатъ познания полезни и достъпни за ученикътъ. Четенъто ще бѣде: 1, ясно и свободно, сирѣчь вразумително за оние, които слушатъ; 2, разумно, сирѣчь вразумително за ученикътъ.

б) Четенье църковно-славянско. Прочитанье молитви и църковни пѣсни: Царю Небесный, Достойно естъ, Богородице Дѣво, тропари на Господскитѣ празници и Символътъ на вѣрата съ обяснение на титлитѣ, които се срѣщатъ въ тѣхъ.

3. Писанье. Прѣписване отъ прочетеното въ Читанката и писанье отъ умъ (писменни упражнения). Чистописанье.

4. Смѣтанье. Постепенно умствено смѣтанье по четиритѣ дѣйствия отъ 10 до 100 и нагорѣ (таблицата на умножението). Писанье числата отъ 100 нагорѣ; събиране и изваждане писменно. Практически задачи.

5. Пѣянье. Църковни пѣсни на Господскитѣ празници; школки пѣсни.

1. Законъ Божий. Изучване наустъ Символа на Вѣрата и най-потрѣбнитѣ молитви, изложени въ приетото рѣководство, обяснение на тия молитви.

2. Четенье гражданско и църковно-славянско.

а) Четенье гражданско. Прочитанье отъ Читанката съ расказъ на прочетеното. Отъ ученицитѣ въ това отдѣление се иска да четятъ не само ясно и вразумително, но и съвсѣмъ свободно.

б) Славянско четенье. Свободно четенье отъ Евангелието. Запознаване съ титлитѣ изобщо.

3. Писанье. Прѣписване отъ прочетеното; описание на това, което се е случило съ ученикътъ мнѣлий день, наприм., съ кого се е срѣщаль, какво е говорилъ, какво е правилъ и пр. Цѣльта на тия писменни упражнения е да научтъ ученикътъ да си излага мислитѣ просто и ясно. Чистописание.

4. Смѣтанье. Изучване четиритѣ дѣйствия на пълно. Практически задачи. Запознаване съ мѣрнитѣ.

5. Пѣянье. Църковни и школки пѣсни.

Програма на двукласно народно училище.

Класъ I.

1. Законъ Божий. Кратко изложение на по-важнитѣ събития отъ Ветхий Завѣтъ. — Кратко обяснение Десетѣтъ Заповѣди Божии.

22 2. Четенье. Прочитанье на нѣща съ съдържание отъ чловѣчески животъ и отъ естественната История, или описания на нѣкои физически явления. Изучване наустъ кратки стихотворения, които отъ ученика, при прѣслушванъето, се иска да изговаря правилно. Славянско четенье — отъ Новий Завѣтъ.

3. Писанье подъ диктантъ. Освѣтъ това отъ ученика се иска да излага писмено съдържанието на нѣкакъвъ разказъ, четень въ классътъ. Чистописание.

4. Българский езикъ. Просто прѣдложение и главнитѣ му части; употрѣбение на точка и на запетая. Запознаване съ частитѣ на рѣчьта.

Тия познания учительтъ прѣподава въ първото полугодие практически заедно съ уроцитѣ, които сж назначени за прочитѣ. Прѣзь второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненята на частитѣ на рѣчьта. Прѣзь това полугодие той употрѣблява нѣколко врѣме на граматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишжтъ правилно само обончанията на думитѣ.

5. Географія. Кратко запознаване съ петѣтъ части на свѣта.

6. Смѣтанье. Запознаване съ обикновеннитѣ дроби и свойствата имъ. Дѣйствия надъ дробитѣ. Практически задачи.

7. Чертенъе. Прави линии съ различно положение (перпендикуляръ, наклонена и хоризонтална линия; успоредни линии); разни видове жгли и трижгълници; четверожгълници (правожгълникъ, квадратъ, ромбъ и трапеция); праволинейни и правилни многожгълници; кръгъ, радиусъ, дъга и разни части на кръгътъ.

Забелѣжка. Учителътъ не само кара ученицитѣ да изписватъ тия нѣща, но и да можътъ да ги опрѣдѣляватъ съ думи.

8. Нотно пѣянье.

Класъ II.

23

1. Законъ Божий. Кратко положение на по-важнитѣ чрти отъ живота и учението на Спасителя, съ обяснение молитвата Господня и блаженствата. — Първий вѣкъ на Християнството. Кратко обяснение Символа на вѣрата.

2. Четенье. Прочитанье свободно по различни книги съ съдържание историческо и по естественната История. Славянско четенье отъ Новий Завѣтъ съ прѣводъ.

3. Писанье. Както въ I класъ. Чистописание.

4. Българскій езикъ. Запознаванье съ образованието на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ **ѣ**, и коренье съ **ж**. Запознаванье съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаванье съ прѣщинателнитѣ знакове и съ съгласованието на думитѣ. Писменни упражненія върху горнето.

5. Географія. Подробно изучаванье на Българска земя отъ физическа страна, политическа и етнографическа.

6. Българска История. Старитѣ жителъ на Балканскій полуостровъ, заселяванъето му съ Славяне, прихождаването на Аспаруховата дружина и основанието на Българското господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ, Петъръ и Самуилъ. Положението на Българскій народъ подъ властта на Византия. Основанието на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнъ. Краткъ исторически прѣгледъ на Българската земя отъ смъртъта на Иоана Асѣня до покорението ѝ отъ Турцитѣ. 24

7. Смѣтанье. Запознаване съ десетичнитѣ дроби и свойствата имъ; дѣйствия съ десетичнитѣ дроби. Рѣшенне на задачи, които се отнасятъ къмъ тройнитѣ и лихвенното правило по способа приведение къмъ единица.

8. Чъртенье. Запознаване съ геометрически тѣла (призми, пирамиди, цилиндръ, конусъ и сфера) и чъртенъето имъ. Чъртенье картата на България въ политическо и физическо отношения.

9. Нотно пѣянье.

Забелѣжка. Учителтъ въ първоначалното и двукласно училища трѣбва по-напрѣдъ да разказватъ на ученицитѣ си ясно онова, което трѣбва да имъ прѣподаватъ, и да не ги каратъ да учятъ не разказани и не разтолежувани уроци. Безполезно ученье наустъ трѣбва да се избѣгва.

№ 3.

Программа на четверокласно народно училище.

Класъ I.

Прѣдметитѣ, които се назначаватъ за I. Класъ на двукласното училище.

Класъ II.

Същото, което е назначено за II. Класъ на двукласното училище.

25

Класъ III.

1. Законъ Божий. Пространний Православенъ Катихизисъ: учение за Вѣрата, Надѣждата и Любовта.

Старо-Българскій езикъ. Буквитѣ въ Старо-Българскій езикъ. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове. — Тукъ по-подробно трѣбва да се излага повдиганъето на гласнитѣ. Общи понятия за образованието и измѣнението частитѣ на рѣчта. Склонение и спрежение. Изучаванъето на Старо-Българската Грамматика трѣбва да бѣде придружено съ четене и разборъ на по-важнитѣ Старо-Български писменни памятници.

Белѣжка. Старо-Българскій езикъ се изучва съ цѣль за да даде на ученицитѣ възможность да си уяснятъ формитѣ на ново-българскій езикъ и правилата на правописанието. Поради това старо-българскій езикъ трѣбва да се изучва сравнително съ ново-българскій.

2. География. Физическа и политическа География на Европа.

3. Всеобща История. Запознаване съ древний миръ (Египтяне, Вавилоняне, Финикияне, Гърци и Римляне).

4. Аритметика. Рѣшенне на задачи отъ тройнитѣ и лихвенни правила; правило за отбиванье, съдружественно и верижно правила, правило за смѣсване; всичко това чрѣзъ способътъ — приведение къмъ единица.

5. Практическа Геометрия. Понятия за геометрическитѣ плоски фигури; измѣрване на фигуритѣ практически. Употрѣбление на Транспортира и Масштаба. Понятие за подобни фигури; снеманье планове.

Класъ IV.

26

1. Законъ Божий. Наука за Православното Християнско Богослужение.

2. Български езикъ. Учение за периодътъ. Писменни упражнения въ съставянье периоди — четенье и разборъ различни видове прозаически и поетически произведения.

3. География. Азия, Африка, Америка и Австралия въ физическо, политическо и етнографическо отношения. Разкази за най-потрѣбнитѣ нѣща отъ Космографията, напр. движение на земята около слънцето (врѣмена на годината, пояси на земята) и около осьта си (день и нощъ); движение на луната около земята (фази на луната); лунни и слънечни затмѣния; кратко запознаване съ календара; другитѣ планети на слънчевата система.

4. Всеобща История. Краткъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на Славянскитѣ племена.

5. Аритметика. Рѣшенне на задачи, които се отнасятъ къмъ всичката Аритметика. Запознаване съ Диплография¹⁾.

6. Практическа Геометрия. Запознаване съ Геометрическитѣ тѣла; призми, пирамиди, цилиндръ, конусъ и сфера. Практическо измѣрване на тия тѣла.

7. Практическа физика. Явления, които зависѣтъ отъ свѣтлината и електричеството.

8. Естествена История. Кратка Ботаника (особенно за културнитѣ растения) и минералогия.

¹⁾ Диплографията се прѣподава само въ мъжкитѣ училища.

27 9. Физиология. Запознаване съ частитѣ на челоуѣ-ческо тѣло и съ по-главнитѣ физиологически процеси. Общи правила за пазене здравьето.

10. Русски езикъ. Прочитѣ, изучаване наустѣ кратки стихотворения. Русска граматика, писменни упражнения въ прѣводѣ отъ руски на български и отъ български на руски.

Бѣлѣжка. 1. Въ женскитѣ четворокласни народни училища намѣсто Геометрия, Славянскій и Русскій езици, ще се прѣподава рѣководѣние, което не бива да е само губене време, но да запознава ученичкитѣ съ нѣща, които ще имъ послужатъ въ семейний животъ, напр. кроене, шиење и плетене.

Учебници.

За сега се прѣпорѣчватъ слѣдующитѣ учебници:

1. По Божий законъ: а) Молитви, — Чечена; б) Св. История — Соколова, Маркова и Геннадия; в) Пространний Православний Катихизисъ — Филарета и Православно учене соч. Гете.

2. По четене: а) Буквари — Благоева, Ковачева и Манчева; б) Читанки — Саранова, Манчева и Икономова.

3. По Географията — Рѣководството на Смирнова и „Пѣтешествие около свѣта“ Жуля Верна, прѣводѣ Бобчева.

4. По Физиката — Рѣководството на Шуберта.

5. По Физиологията — Гринлифъ, прѣводѣ отъ Английски и Фостера, прѣвено и допълнено отъ Д-ра Моллова.

6. По Старобългарскій езикъ — Грамматика и Сборникъ Момчилова.

7. По Всеобща История — Рѣководството на Иловайски.

28 По Българската История. За старитѣ жителе на Балканскій полуостровъ, за прѣселваньето на Славянетѣ и за происхождението на нашия народъ.

Учителетѣ могатъ да се ползватъ отъ първитѣ три глави на „Погледъ върхъ происхожданьето на Българскій народъ“ и пр. отъ Дринова. Другото могатъ да прѣподаватъ по учебницитѣ, съставени отъ Войникова и Манчева.

Бѣлѣжка. Управлението на Народното Просвѣщение е взело иѣрки да се съставятъ по всичкитѣ прѣдмети сгодни учебници и книги за четене, които слѣдъ обнародваньето имъ ще се прѣпорѣчватъ.

Утвърдени отъ
Императорский Россійский Коммисаръ
Князь А. М. Дондуковъ — Корсаковъ
на 3 Октомврий 1878 г.

2. Приврѣменни Правила за Реалнитѣ училища. 31

1. Цѣльта на реалнитѣ училища е да даватъ на младежитѣ, които се учятъ въ тѣхъ, общо образование и съ това заедно да ги приготвятъ за постѣпване въ политехнически и други специални високи училища.

2. За реалнитѣ училища иждивява или правителството, или общинитѣ, или частни лица.

3. Реалнитѣ училища се отварятъ по заповѣдъ и разрѣшение на Императорский Русскій Коммисаръ. На общинитѣ се позволява да отварятъ реални училища само тогава, когато тѣ покажатъ, че сж добрѣ оздравили материалната имъ страна.

4. Материалната страна на правителственнитѣ реални училища се управлява отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение. Отдѣлтътъ взема участие и въ управлението на материалната страна на ония реални училища, които приематъ нѣкаква постоянна помощъ отъ правителството. А материалната страна на тия училища, за които иждивяватъ само общинитѣ, може да се управлява отъ такива лица, които избиратъ самитѣ общини, ако послѣднитѣ това пожелаатъ.

5. Учебната страна, както на правителственнитѣ, така 32 и на общинскитѣ реални училища, се управлява отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение.

6. Прѣзъ тая 1878/9 учебна година се отварятъ само първитѣ три класса отъ реалнитѣ училища, понеже за погорнитѣ классове не ще се намѣржатъ за сега пригответи ученици.

7. Прѣподаванието въ тие три класса става по программата, която се прилага при тоя § подъ № 1.

8. Отъ ученика, който иска да встъпи въ I классъ отъ реалното училище, се изисква: а) да знае главнитѣ утрени и вечерни молитви и по-важнитѣ събития изъ Свещ. История на Ветхий и Новий Завѣтъ; б) да чете свободно, ясно и разумно по български напечатани съ граждански букви книги, и да разказва наустъ кратко и ясно прочетенитѣ приказки, а също така да пише подъ диктовка съ едри и средни букви, безъ да разваля и измѣнява думитѣ; в) да прочита по църковно-славянски; г) да знае четиритѣ аритметически дѣйствия и да смѣта съ цѣли отвлеченни числа и д) да познава донегдѣ основитѣ на чъртението. Освѣнъ това въ I классъ можтъ да встъпятъ дѣца не по-малки отъ 10 години. Въ II и III классове влѣзватъ такива ученици, които иматъ потрѣбнитѣ за това знания и възраст.

Забелѣжка. Ония дѣца, които сж свършили съ успѣхъ пълень курсъ на първоначално училище, приематъ се безъ испитъ въ I классъ на реалното училище; а които сж свършили курсъ въ нѣкое четворокласно народно училище, приематъ се безъ испитъ само въ III классъ.

33 9. Дѣца на зѣможни родители плащатъ за учението си въ реално училище по 20 франга въ годината, които се предплащатъ, когато дѣтето постѣпва въ училището. Отъ тие пари реалното училище прави особенъ капиталъ, който се изживява за учебни пособия и едноврѣменни помагания на бѣдни ученици съ добри способности, прилежание и поведение.

10. Дѣца на бѣдни родители, правителственни и обществени въспитанници нищо не плащатъ за учението.

11. Учебнитѣ прѣдмети, които ще се прѣподаватъ прѣзъ тая учебна година въ третѣ класса отъ реалнитѣ училища, ще се распредѣлятъ между учителѣ, числото на които може да се измѣнува въ различни училища споредъ обстоятелствата. За труда на учителѣтѣ ще се заплаща споредъ числото на уроцитѣ, които всѣки отъ тѣхъ ще вземе. При распредѣлванието на уроцитѣ трѣбва да се гледа, щото никой отъ учителѣтѣ да се не обременява съ повече отъ 20 уроци прѣзъ недѣлята.

12. Наглежданѣето на учебната часть и вътрѣшний редъ се възлага на инспектора на училището и на неговий по-

мощникъ. Тѣ се избиратъ измежду учителетѣ и се утвърждаватъ въ длъжноститѣ си отъ Императорскій Россійскій Коммиссаръ.

13. Главната длъжностъ на инспектора ще бжде: да избира прѣподавателъ, да распредѣля учебнитѣ прѣдмети между нихъ, да наглежда и ръководи прѣподаванъето и възпитанъето, да наглежда успѣхитѣ и поведението на ученицитѣ въ училището. Инспекторскій помощникъ труди се заедно съ инспектора по учебновъспитателната частъ на училището и во всѣкой случай постъпва споредъ неговитѣ посочвания.

14. Подъ прѣдсѣдателство на инспектора, неговий помощникъ и другитѣ прѣподавателъ съставятъ педагогически съвѣтъ, въ който се обсъждатъ всички въпроси, които се отнасятъ до учебната и възпитателна частъ на училището. 34

15. При всѣко реално училище има и Настоятелство, което управлява материалната страна на училището и което състои най-малко отъ 5 члена. При правителственнитѣ реални училища членоветѣ на настоятелството се назначаватъ отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение, а при общественитѣ се избиратъ отъ самитѣ общества.

Забелѣжка. Въ настоятелството на общественно реално училище, което приема нѣкаква постоянна помощъ отъ правителството, единъ или двама отъ членоветѣ, споредъ количеството на речената помощъ, ще се назначаватъ отъ Управляющій Отдѣла на Народното Просвѣщение.

16. Всѣко реално училище си има печатъ съ такъвъ надписъ: „печатъ на еди-кое реално училище“.

17. Който свърши пълень курсъ въ реално училище и поиска да постъпи на гражданска служба, ще се прѣдпочита прѣдъ оние, които не сж се учили въ реално училище, или въ други равни нему учебни заведения. Сжщото прѣимущество ще иматъ и оние, които сж свършили 4-тѣ класа отъ реалнитѣ училища прѣдъ ученицитѣ, които сж свършили курсъ въ четверокласнитѣ народни училища.

18. Въспитанницитѣ на реални училища ще иматъ голѣми правдини и когато пожелажтъ да постъпятъ въ военна служба. Тие правдини ще се опредѣлятъ по-сетнѣ.

Програма на Реалнитѣ Училища.

Класъ I.

1. Законъ Божий. (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Ветхий Завѣтъ. Кратко обяснение на десетитѣ Божии Заповѣди.

2. Български езикъ (4 урока).

а) Четене. Прочитание на нѣща съ съдържание отъ чловѣческии животъ и отъ Естественна История, или описание на нѣкои физически явления. Изучвание науствъ братки стихотворения, които отъ ученика, при прѣслушванието, се иска да изговаря правилно. Славянско четене отъ Новий Завѣтъ.

б) Писане подъ диктантъ. Освѣнъ това отъ ученика се иска да излага писмено съдържанието на нѣкакъвъ расказъ, четенъ въ класътъ.

в) Грамматика. Просто прѣдложение. Прѣдложение и главнитѣ му части. Употрѣбление на точка и запетая. Запознаване съ частитѣ на рѣчъта.

Тия познания учителтъ прѣподава въ първото полугодие прагтически, заедно съ уроцитѣ, които сж назначени за прочтѣ. Прѣзъ второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненіята частитѣ на рѣчъта. Прѣзъ това полугодие той употребява нѣколко врѣме на граматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишжтъ правилно само окончанията на думитѣ.

36 3. Географія. (2 урока). Кратки прѣдварителни познания отъ математическата и физическа географія; политически прѣгледъ на земята по глобуса.

Отъ математическата географія се дава познание за вида на земята, за движението около остьта ѝ и — около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обръща на географическата широчина и дължина; поради това ученицитѣ трѣба да се упражняватъ, колкото е възможно почесто, въ намѣрване по глобуса или плоскошарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата географія: суша, вода и различнитѣ имъ части. По-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата географія се изучва политическото дѣление петѣтъ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни.

които се споменуватъ въ Свещенната История, трѣба да се разглеждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могатъ да си прѣдставятъ географическото положение на тие страни и да намѣрватъ на картата по-главнитѣ имъ градове.

4. Аритметика (3 урока). Дѣйствия надъ цѣли отвлѣчени числа. Запознаване съ употребителнитѣ въ България и Россия мѣрки и пари. Именованни числа. Дѣлимость на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10. Устно и писменно рѣшаване на задачи. Запознаване съ най-проститѣ дроби.

5. Чьртание и Живописание (6 урока). Чьртание на прави линии и правилни планиметрически фигури, испърво съ помощьта на квадратната мрѣжа, а послѣ безъ нея. Чьртание на сжщитѣ фигури наустъ и безъ квадратна мрѣжа. Кржгъ. Съставяне на различни орнаменти отъ показанный материалъ при помощьта на квадратна мрѣжа и безъ неж.

6. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока). Главнитѣ 37 правила за произнасянето на буквитѣ и тѣхното съединяване; упражнение въ четене и писмо.

Отъ граматиката: най-проститѣ правилни измѣнявания частитѣ на рѣчьта. Устенъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на български. За тоя прѣводъ се избиратъ фрази съставени за усвояване показанный граматический материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ на фрази отъ български на френски (нѣмски). Изучвание на думитѣ, които се срѣщатъ при прѣвода.

7. Краснописание (1 часъ).

8. Гимнастика (4 часа).

9. Нотно пѣяне (незадължително 2 часа).

Класъ II.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзь недѣлята). Свещенна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока).

Запознаване съ образуването на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Корень сж ѣ и ж. Запознаване съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаване съ

прѣпинателнитѣ знакове и съ съгласяванието на думитѣ. Писменни упражненія върху горньото. (2 урока).

3. Географія (2 урока). Азия, Африка, Америка и Австралия въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

38 4. Аритметика (3 урока). Разлаганье числата на най-прости множители. Дѣйствия съ обикновеннитѣ и десетични дроби, както отвлѣченни, така и именованни. Метрическа система.

5. Чъртанье и Живописанье (6 урока). Чъртанье на елиписа и неговитѣ приспособления. Първоначални познания за перспективата. Чъртанье контури на геометрически тѣла въ различни положения при помощта на модели. Живописанье: по-прости орнаменти, дървета, цвѣтове, части отъ човѣческо тѣло, пейзажи (въ контури само).

6) Естествена История (2 урока).

а) Зоология. За човѣка; за млѣкопитающитѣ, птицитѣ, влѣкомитѣ, амфибнитѣ, рибитѣ; за насѣкомитѣ, червеитѣ, рацитѣ, полипитѣ и инфузориитѣ. Особно внимание трѣбва да се обръща на по-забелѣжителнитѣ животни изъ споменжитѣ видове.

7. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока).

Писменъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на български и наопаки.

Отъ грамматиката: всички правилни измѣненія частитѣ на рѣчьта.

8. Краснописание (1 ч.).

9. Гимнастика (4 часа).

10. Нотно пѣяние (незадължително) (2 часа).

Класъ III.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзь недѣлята). Православенъ Катихизисъ: Вѣра, Надѣжда и Любовь.

2. Български езикъ (3 урока). Учение за периодътъ. Писменни упражненія въ съставяние на периода.

Старо-българска граматика. Буквитѣ въ старо-българскій езикъ. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове. Тукъ по-подробно трѣба да се излага: повдиганието на гласнитѣ. Общи понятия за образованието и измѣнението частитѣ на рѣчта. Склонение и спрежение. (Изучванието на старо-българската граматика трѣба да бѣде придружено съ четене и разборъ на по-важнитѣ старо-български писменни паметници). 39

Белѣжка. Старо-българскій езикъ се изучава съ цѣль да се даде на ученицитѣ възможность да си улеснятъ формитѣ на ново-българскій езикъ и правилата на правописанието. Поради това старо-българскій езикъ трѣбва да се изучава сравнително съ ново-българскій.

3. Географія (2 урока). Европа въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

4. Аритметика (2 урока). Отношение и пропорции. Просто и сложно тройно правило. Лихвенно правило. Правило за отбивъ и срочно изплащане. Съдружествено и верижно правило. Правило за смѣшение. Повтаряне на Аритметиката.

5. Всеобща История (2 урока).

а) Древний миръ.

6. Естествена История (2 урока).

б) Ботаника. Запознаване съ частитѣ и устройството на растенията. Запознаване съ по-важнитѣ растения.

в) Минералогия. Общи свойства на минералитѣ. Описание на най-распространенитѣ и най-важни въ практическій животъ минерали, метали и руди. Запознаване съ кристалитѣ.

7. Физика (2 урока). Общи свойства на тѣлата. Топлина. Магнетизъмъ. Електричество.

8. Чертание (3 часа). Практическа планиметрия и всички по-лесни конструкции изъ нея.

9. Живописание (3 часа). Орнаменти, части отъ човѣческо тѣло (отъ модели); по-прости и лесни за изображение прѣдмети отъ натурата. 40

Забелѣжка. Живописанието въ тоя класъ трѣба да става съ сѣнки и бои.

10. Френски или Нѣмски езикъ (2 урока).

Всички неправилни измѣненія частитѣ на рѣчта. Писменни и устни упражненія отъ български на френски (нѣмски) и наопаки. Изучаване наустъ по-лесни и кратки френски (нѣмски) приказки, басни, стихотворения и пр.

11. Краснописание (1 часъ).

12. Гимнастика (4 часа).

13. Нотно пѣянье (незадължително 2 часа).

41

Утвърдени отъ
Императорскій Русскі Коммисаръ
на 21 Септември 1878 г.

**Приврѣмненни штатове за първитѣ три класса отъ
реално училище.**

	Число на уроцитѣ	Плата за годишенъ урокъ во франкове	Всичко Франкове
На Инспектора	—	—	1000
„ Класния наставникъ	—	—	500
За прѣподаване на Законъ Божий . .	6	150	900
„ „ „ Българскій езикъ	9	150	1350
„ „ „ Аритметика	8	150	1200
„ „ „ Естеств. История	4	150	600
„ „ „ Физика	2	150	300
„ „ „ Черт. и Живопис.	18	150	2700
„ „ „ География	6	150	900
„ „ „ Всеобща История	2	150	300
„ „ „ Френски езикъ или Нѣмски	8	150	1200
„ „ „ Чистописание	3	100	300
„ учебни пособия	—	—	1000
„ канцеларски разноски	—	—	200
„ слуги	—	—	800
Всичко Франка	—	—	13.250

3. Програма на първитѣ два класса отъ 45 классична гимназия.

Класъ I.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Старий Завѣтъ.

2. Български езикъ (5 урока прѣзъ недѣлята). Запознаване съ частитѣ на рѣчьта и съ правилнитѣ имъ измѣненія. Учителтъ трѣбва особно да се старае да даде на ученицитѣ си ясно понятие за падежитѣ, като взема за примѣри такива думи, въ които сж се упазиле най-много падежни форми, като: Богъ, Бога, Богу, Боже, съ Богомъ; Иванъ, Ивана, Ивану, Иване и др. т. За творителний и прѣдложний падежи може да се даде понятие по нарѣчията, които сж останжле отъ тие падежи, като: утромъ, денемъ, нѣдни, зимѣ, лѣтѣ. Отъ синтаксиса въ тоя классъ трѣбва да се даде понятие за простото прѣдложение и неговитѣ главни части. Всичкитѣ тие граматически познания учителтъ прѣподава при практическитѣ занятия по българский езикъ, които сж: а) прочитанье кратки статии, достъпни за ученици отъ тоя классъ; б) изучванье наустъ кратки стихотворения, които отъ ученика, при прѣслушванieto, се иска да изговаря правилно; в) писанье подъ диктантъ, при който отъ ученицитѣ се иска да пишятъ правилно само окончанията на думитѣ. 46

Латински езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Четенье и писанье латинско; упражнение въ устни и писменни прѣводи на кратки латински фрази, съставени за запознаване съ по-проститѣ и употрѣбителни граматически форми. Думитѣ, които се срѣщатъ въ тия фрази, както и самитѣ фрази трѣбва да се изучватъ наустъ.

4. Аритметика (4 урока въ недѣлята). Повтаряние четиритѣ дѣйствія надъ цѣли отвлечени числа. Запознаванье съ таблицата на употребителнитѣ въ България и Россия мѣрки и пари. Раздробяванье и прѣвръщанье именованнитѣ числа. Запознаванье съ най-проститѣ дробѣ.

5. Географія (3 урока въ недѣлята). Кратки прѣдварителни познания отъ математическата и физическа географія, политически прѣгледъ на земното кълбо по глобуса. Отъ математическата географія се дава понятие за вида на земята, за нейното движение около остъта ѝ и около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обръща на широчината и дължината географическа, поради това ученицитѣ трѣбва да се упражняватъ, колко е възможно по-често, въ намѣрване по глобуса или плоскошарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата географія: суша, вода и различнитѣ имъ части; по-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата географія се изучава политическото дѣленіе петѣтѣ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни, които се споменуватъ въ Священвата История, трѣбва да се разглеждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могатъ
47 да си прѣдставятъ географическото положение на тия страни и да намѣрватъ по картата по-главнитѣ имъ градове.

6. Краснописание (4 урока).

7. Нотно пѣянье (2 урока), незадължително.

8. Гимнастика (2 урока).

Класъ II.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзъ недѣлята). Священна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока). Запознаванье съ образованието на думитѣ; думи първообразни и производни, прости и сложни. Запознаванье съ неправилнитѣ измѣняванія частитѣ на рѣчьта. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописанье на наставкитѣ и приставкитѣ. Корень съ **ѣ** и корень съ **ѡ**. Запознаванье съ прѣдложенията: главно,

приставно и вносно; просто и сложно. Запознаване съ прѣпнателнитѣ знакове и съ съгласуванieto на думтѣ.

Практическитѣ занятия по Българскій езикъ въ тоя класъ сж: а) рѣвождане отъ френски и латински на български, и б) писмено излагане на нѣкой разказъ, четене въ класа. — Въ тоя класъ отъ ученицитѣ се иска да навикнѣтъ да пишѣтъ правилно не само окончанията на думитѣ, но и приставкитѣ и наставкитѣ и коренѣтѣ имъ.

3. Латински езикъ (6 урока). Четене и писане латинско. Правилнитѣ склонения и спрежения; упражнение въ устенъ и писменъ прѣводъ на фрази, съставени за по-добро изучаване на граматиката. По-главнитѣ синтактически правила, знанието на които е потрѣбно за тия упражнения. Въ 48 края на годината изучаване наустъ кратки по-легки прозаически басни.

4. Аритметика (4 урока). Признаци за дѣлимостта на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 и 10. Разложение числата на прости множители. Дѣйствия надъ обикновеннитѣ и десетични дроби, както отвлѣчени така и именовани. Периодически дроби. Запознаване ученицитѣ съ метрическата система. Усно и писмено рѣшаване задачи, които се отнасятъ въмъ всичко изучено.

География (2 урока). Изучаване Азия, Африка, Америка и Австралия отъ физическа, политическа и етнографическа страна. Чъртенѣ карти.

6. Френски езикъ (3 урока). Главнитѣ правила за произнасянието на буквитѣ и тѣхното съединяване. Упражнение въ четене и писмо. Отъ граматиката: правилнитѣ измѣнявания частитѣ на рѣчта. Устно прѣвождане отъ френски на български, фрази съставени за по-добро усвояване показанний граматически материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ отъ български фрази на френски. Изучаване френскитѣ думи, които се срѣщатъ при прѣвода. Упражнение въ правописанието.

Чъртенѣ (2 урока). — Чъртенѣ линии и правилни планиметрически фигури, испърво при помощта на квадратна мрѣжа, а послѣ и безъ неж. Чъртенѣ сжщитѣ фигури наустъ и безъ помощъ на квадратна мрѣжа. Съставяние различни

шарки отъ геометрически фигури при помощта на квадратна мръжа и безъ нея.

8. Краснописание (1 урокъ).

9. Нотно пѣянье — незадължително (2 урока).

10. Гимнастика (2 урова).

49

Утвърдени отъ
Императорский Российский Коммиссаръ
на 21 Септемврий 1878 г.

**Приврѣмненни штатове за първитѣ два класса отъ
классична гимназия.**

	Число на уроцитѣ	Плата за годишенъ урокъ въ франкове	Всичко Франкове
На Инспектора	—	—	1000
„ Класний Наставникъ	—	—	500
За преподаване на Божий Законъ . .	4	165	660
„ „ „ Българский езикъ	8	165	1320
„ „ „ Латинский езикъ	9	165	1485
„ „ „ Аритметика	8	165	1320
„ „ „ География	5	150	750
„ „ „ Френски езикъ	3	150	450
„ „ „ Чъртеже	2	150	300
„ „ „ Краснописание	5	135	675
„ учебни пособия	—	—	500
„ канцелярски разноски	—	—	200
„ слуги	—	—	840
Всичко	—	—	10.000

НАРЕДБИ И РАСПОРЪЖДАНІЯ

ПО

ОТДѢЛА НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

И

ДУХОВНИТЪ ДѢЛА.

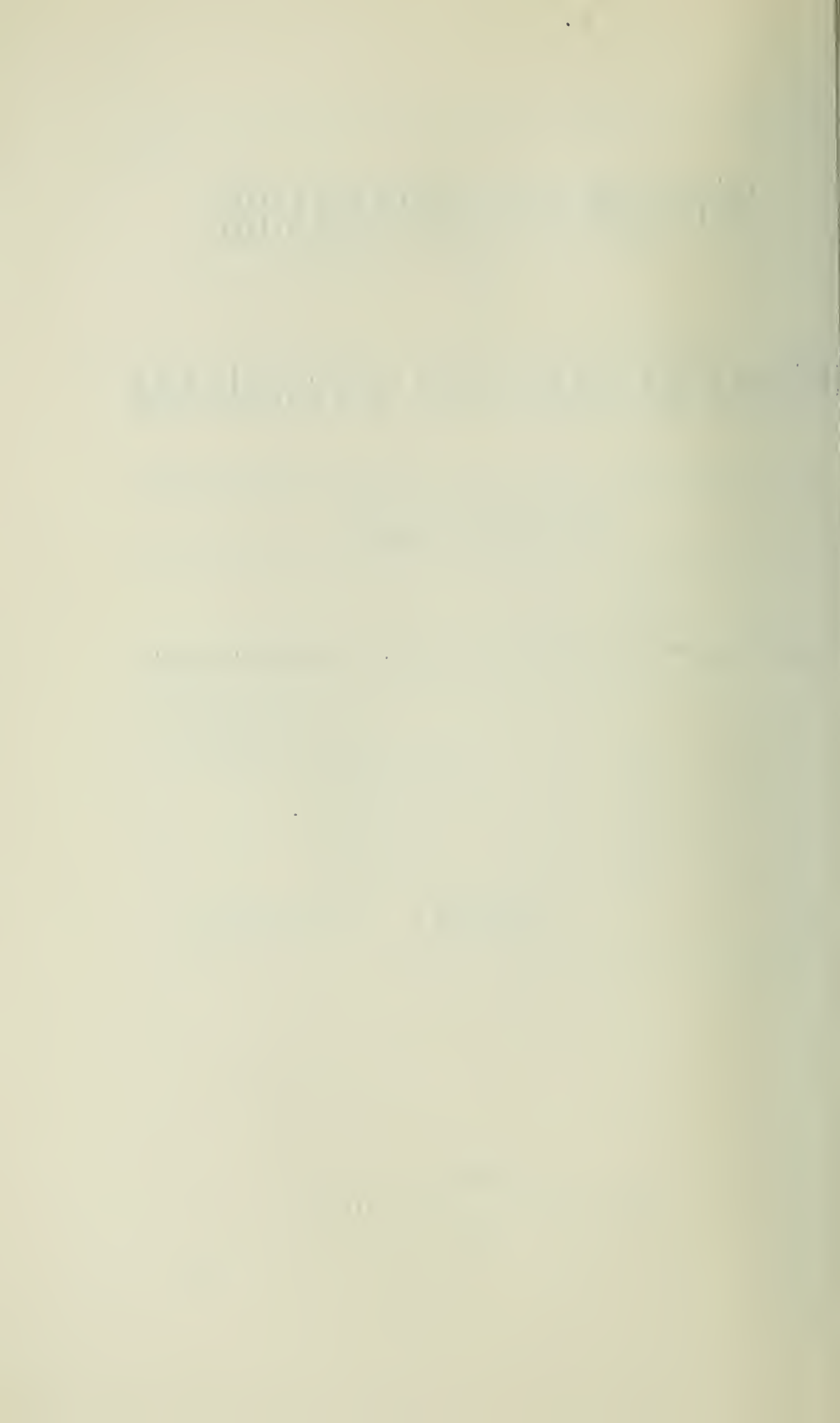
(ДОПЪЛНЕНИЕ КЪМЪ СБОРНИКА ИЗДАДЕНЪ ОТЪ УПРАВЛЯЮЩИЙ ОТДѢЛА).

СОФІЯ

СКОРО-ПЕЧАТНИЦА НА ЯНКО С. КОВАЧЕВЪ

1879.

Съдържание.

Страница

Циркуляръ отъ Императорскій Росс. Ком. въ България до Губернаторитѣ	103
Постановленіе Императорскаго Росс. Ком. Объ инспекціи народныхъ училищъ	104
Особна Инструкція за окръжнитѣ училищни инспектори	106
Приврѣмenni правила за правителственнитѣ четвороклассни училища	107
Штатове за четворокласснитѣ правителствени училища	109
Программа на четвороклассно народно училище	110
Правила за приврѣмenni педагогически курсове	114
Циркуляръ отъ Управляющій Отдѣла до Инспекторитѣ на народнитѣ училища по работата за педагогическитѣ курсове	116
Свидѣтелство	117
Списъвъ на учителитѣ	118
Циркуляръ отъ Управляющій Отдѣла до Губернаторитѣ	118
Белѣжка за плана на народнитѣ училища извлечена при Циркуляра до Инспекторитѣ	120
Циркуляръ отъ Управляющій Отдѣла до Управителетѣ на гимназитѣ, духовнитѣ и реални училища	120
Программа на първитѣ четире класса въ класичнитѣ гимназии	122
Программа на първитѣ четире класса за реалнитѣ училища	129
Отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение и духовнитѣ дѣла	136
Сжщо	137
Довладная записка Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ	138
Довладъ Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ	138
Проектъ Штатовъ Софійской Публичной Библиотеки	140

Циркуляръ отъ Императорскій Русскі Комисарь въ Бѣлгарія до Губернаторитѣ.

Отъ 28 Марта 1879.

По свѣдѣніямъ, доставленнымъ мнѣ Управляющимъ Отдѣломъ Народнаго просвѣщенія и Духовныхъ дѣлъ и подтвержденнымъ ревизією, произведенною Генераломъ Грессеромъ въ нѣсколькихъ округахъ, учителя многихъ народныхъ училищъ, преимущественно городскихъ, по нѣскольку мѣсяцевъ не получаютъ никакого содержанія. — Такое безотрадное явленіе, угрожающее закрытіемъ нѣкоторыхъ городскихъ училищъ, по доставленнымъ мнѣ свѣдѣніямъ, происходитъ отъ того, что какъ общественныя управленія, такъ и администрація не оказываютъ должнаго вниманія училищному дѣлу. — Принимая въ соображеніе важное значеніе народнаго образованія и желая поставить училищное дѣло въ Болгарскомъ княжествѣ наилучшимъ образомъ, я прошу ваше Превосходительство оказывать всякаго рода содѣйствіе развитію его въ вѣрнной Вамъ губерніи. Для скорѣйшаго же устраненія допущенныхъ уже неисправностей въ своевременной уплатѣ учителямъ слѣдующаго имъ содержанія, предписываю Вамъ:

1. Предложить губернскому административному совѣту немедленно разсмотрѣть переданныя на утвержденіе смѣты городскихъ совѣтовъ, въ которыхъ указаны суммы, опредѣленные на основаніи 63-й статьи положенія о городскихъ совѣтахъ на содержаніе училищъ.

2. Тѣмъ городскимъ совѣтамъ, которые упустили изъ виду означенную статью, по смыслу которой они должны отпускать ежегодно опредѣляемую въ общемъ собраніи сумму на содержаніе училищъ, предложить немедленно обсудить вопросъ о 4
средствахъ, которыя они должны предоставить училищамъ изъ городскихъ доходовъ.

3. Тамъ, гдѣ удѣляемою въ пользу училищъ изъ городскихъ доходовъ суммою не покрываются всѣ расходы по содержанию шеоль, предложить городскимъ совѣтамъ распределить недостающую сумму между населеніемъ города по особой раскладкѣ согласно 27-й статьѣ Устава о народныхъ училищахъ и принять мѣры къ своевременному взысканію этой суммы и передачѣ ея въ распоряженіе подлежащихъ училищныхъ настоятельствъ.

4. На основаніи 19-й статьи Временныхъ правилъ о губернскихъ административныхъ совѣтахъ обсудить вопросъ объ обеспеченіи на будущее время всѣхъ нуждъ городскихъ училищъ, и заключеніе совѣта представить мнѣ на утвержденіе.

О томъ, что будетъ сдѣлано каждымъ изъ городскихъ совѣтовъ по всему вышесказанному, Ваше Превосходительство имѣете увѣдомить меня въ самомъ непродолжительномъ времени.

Постановленіе Императорскаго Россійскаго Коммиссара.

Объ инспекціи народныхъ училищъ.

Въ настоящее время уже выяснилось достаточно, что, установленное въ видѣ опыта 51 статьею утвержденнаго мною 29 Августа 1878 года Временнаго устава о народныхъ училищахъ, число инспекторовъ, по одному на каждую губернію, слишкомъ ограничено и недостаточно для исполненія тѣхъ задачъ, которыя управление поставило себѣ по отношенію къ народнымъ школамъ. Пронстекающее отсюда неудобство въ инспекціи народныхъ училищъ можетъ обнаружиться еще явственнѣе въ наступающемъ учебномъ году, когда населенію Княжества, нѣсколько оправившемуся уже отъ послѣднихъ потрясеній, представится возможность приступить надлежащимъ образомъ къ развитію и обеспеченію шеольнаго дѣла въ Болгаріи, послѣдствіемъ чего, надобно надѣяться, будетъ открытіе значительнаго числа новыхъ народныхъ школъ.

Въ видахъ устраненія сего неудобства я призналъ нужнымъ отмѣнить установленное Временнымъ уставомъ о народныхъ училищахъ число инспекторскихъ округовъ и 20-го ми-

нущаго Апрѣля постановилъ раздѣлить Княжество на 15 болѣе мелкихъ округовъ, составивъ ихъ слѣдующимъ образомъ:

1. Изъ Софійскаго округа и остающихся въ Княжествѣ сель округа Пиротскаго,
2. Изъ Округовъ Кюстендильскаго и Тернскаго,
3. Изъ Округовъ Радомірскаго, Дупницкаго и Самоковскаго,
4. Изъ Округовъ Плевненскаго и Ловчанскаго,
5. Изъ Округовъ Орханійскаго и бывшаго Златицкаго,
6. Изъ Округовъ Свищовскаго и Никопольскаго,
7. Изъ Терновскаго Округа,
8. Изъ Округовъ Врачанскаго и Раховскаго,
9. Изъ Округовъ Ломъ-Паланкскаго и Берковскаго,
10. Изъ Округовъ Шумленскаго и Провадійскаго,
11. Изъ Округовъ Руцукскаго, Туртукайскаго и Силистрійскаго,
12. Изъ Округовъ Разградскаго, Эски-Джумайскаго и Османъ Базарскаго,
13. Изъ Округовъ Габровскаго, Севліевскаго и Еленинскаго,
14. Изъ Округовъ Видинскаго, Кульскаго и Бѣлоградчикскаго,
15. Изъ Округовъ Варненскаго, Хаджіоглу-Базарджикскаго и Бальчикскаго.

При этомъ мною приняты мѣры, чтобы въ каждый изъ этихъ Округовъ былъ назначенъ особый Инспекторъ нынѣ же, дабы въ теченіи лѣта онъ могъ объѣхать свой округъ и оказать потребное съ его стороны содѣйствіе къ правильной постановкѣ училищнаго дѣла къ началу наступающаго года, руководствуясь при этомъ особыми инструкціями, которыя будутъ ему даны Управляющимъ Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и 6 Духовныхъ Дѣлъ.

Софія, 18 Мая 1879.

Особна Инструкция

за окръжнитѣ училищни инспектори, дадена отъ Управляющій
Отдѣла на Народното просвѣщение и Духовнитѣ дѣла
на 30 Априлий 1879 год.

Чтомъ пристигне въ учебний си Окръгъ, Инспекторътъ е длъженъ до зачалото на учебната година да извърши слѣдущитѣ работи.

1. Да се яви на мѣстний губернаторъ, за да вземе отъ него потрѣбната прѣпорѣчка до мѣстнитѣ власти, съдѣйствието на които ще му бжде нужно.

2. Да обиколи вситѣ градища и села, които се намиратъ въ учебний му окръгъ, за да види състоянието на училищното дѣло.

Забѣлѣжка. Споредъ измѣненіята, които се прѣдполага да станѣтъ въ общата инструкция за окръжнитѣ инспектори, подъ надзора на тия инспектори ще се намиратъ само първоначалнитѣ и двукласнитѣ училища, а не и четворокласнитѣ.

3. Да се погрижи за избиранието на училищни настоятелства въ оние общини, дѣто такива настоятелства сж нужни.

Забѣлѣжка. Кolkото за окръжнитѣ училищни съвѣти, то понеже се има прѣдъ видъ въ скоро врѣме да се прѣдадѣтъ тѣхнитѣ функции на градскитѣ, губернскитѣ и административни съвѣти, то тамъ, дѣто они не сж още съставени, не е нужно и да се съставятъ.

4. Тамо, дѣто училищнитѣ здания сж повредени или недобрѣ устроени, да побуди общинитѣ да ги потегнатъ, поправятъ и снабдятъ съ вситѣ имъ принадлежности.

5. Тамо, дѣто не е имало никакво училище, да размисли заедно съ общината за средствата, съ които може да се направи и отвори таково заведение.

7 6. Да побуди общинитѣ да си съставятъ съ врѣме за идщата учебна година училищни бюджети, въ които трѣбва да се прѣдвидени вситѣ нужди на училището, каквото оно да не посрѣща прѣзъ годината нѣкакви спѣнки отъ къмъ тая страна. Особна грижа трѣбва да се вземе за прѣкъсване на нередовното плащанье платата на учителетѣ.

7. Да се погрижи съ врѣме за снабдяванье училищата съ учителѣ и, въ случай на оскѣдностъ въ нихъ, да влѣзе въ споразумѣние съ другитѣ инспектори.

8. Да начертае отдѣлни планове на уроцитѣ прѣзъ недѣлята за всякое училище, като има прѣдъ очи особеннитѣ условия на училището, сжщо и общото педагогическо правило — да не вървжтъ едно по друго прѣдмети, които занимаватъ една и сжща способностъ.

9. Най-послѣ, да прѣдстави не по-късно отъ идущий Августъ въ Отдѣла на Народното Просвѣщение подробенъ и обстоятеленъ отчетъ за всичко, що е намѣрилъ и направилъ въ учебний си окръгъ по училищното дѣло.

София 1879.

Утвърдени отъ Императорский Русски Комиссаръ
на 28 Априлия 1879 г.

Приврѣменни правила

за Правителственнитѣ четворокласни училища.

1. Въ нѣкои градове отъ Българското Княжество, въ които е потребно да има четворокласни народни училища, а пакъ мѣстното население нѣма срѣдства да ги поддържа, отварятъ се правителствени четворокласни училища, които ще се поддържатъ отъ общитѣ приходи на Българското Княжество.

2. Программата на тия училища е сжщата, която е и за народнитѣ четворокласни училища.

Бѣлѣжка. При нѣкои отъ тия училища ще се отворжтъ педагогически курсове за приготвление учителѣ въ първоначалнитѣ и двукласни народни училища. За тие курсове ще се издадтъ особни правила. 8

3. Въ четворокласнитѣ правителствени училища безплатно се приематъ ученици отъ вситѣ народни училища по начина, който е приетъ изобщо за четворокласнитѣ народни училища.

4. Учебнитѣ прѣдмети въ правителственнитѣ четворокласни училища се расподѣлятъ между двама старши и двама младши штатни учителѣ, назначавани отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение. Единъ отъ старшитѣ учителѣ се назначава отъ Отдѣла за инспекторъ на училището.

5. При расподѣляне уроцитѣ между штатнитѣ учителѣ трѣбва да се гледа, щото инспекторѣтъ да взема не повече отъ 18 урока, а всѣкой отъ другитѣ учителѣ — не повече отъ 26 урока прѣзъ недѣлѣята.

6. Прѣподаване на цѣнието се възлага, за особна, споредъ штатоветѣ, плата, върху оние отъ штатнитѣ учителѣ, които могатъ да прѣподаватъ тоя прѣдметъ. Ако ли между нихъ се не намѣри такъвъ, то се приканватъ учителѣ съ наемъ.

7. Инспекторѣтъ е непосредственний началникъ на повѣренното нему училище; той отговаря за благосъстоянието на училището по вситѣ му части и нему се покоряватъ вситѣ служащи въ училището.

8. За обсъждане въпроси, които изискватъ правилно и всестранно разглѣждане, и които се отнасятъ прѣимущественно къмъ учебната и възпитателна страна на училищата, сжщо и за съвокупното наглѣждане материалната страна на тия училища, урѣжда се при нихъ съвѣтъ, който подъ прѣдсѣдателството на инспектора състои отъ вситѣ штатни учителѣ.

9. Прѣзъ учебната година съвѣтътъ се събира поне единъ пѣтъ въ мѣсеца, но въ особни случаи, ако прѣдсѣдателѣтъ прѣдложи, могатъ да ставатъ и извънредни събрания.

10. Дѣлата въ съвѣта се рѣшаватъ по вишегласие. Когато гласоветѣ се раздѣлжтъ на равно, взема върхъ страната, къмъ която се е присъединилъ прѣдсѣдателѣтъ.

11. Съвѣтътъ обсъжда и рѣшава слѣдующитѣ дѣла:

а) приема ученицитѣ и ги прѣвожда изъ единъ класъ въ други;

б) дава аттестати на ученицитѣ, които свършжтъ пълень курсъ на учението. На оние ученици, които излѣзватъ изъ училището прѣди да свършжтъ цѣлий курсъ, дава свидѣтелство за познанията, които они сж добили.

в) Обсъжда начинитѣ и подробното расподѣление на прѣподаването учебнитѣ прѣдмети въ классоветѣ и изобщо обсъжда всичката вътрѣшна наредба на прѣподаването и на класната дисциплина.

г) Обсъжда успѣхитѣ и поведението на ученицитѣ, а такожде и мѣркитѣ за исправяние на лѣнивитѣ и неисправнитѣ по поведението си ученици;

д) обсъжда мѣркитѣ за побуждане родителѣтѣ за да гледатъ, щото дѣцата имъ редовно да ходжтъ въ училището.

е) разглѣжда годишнитѣ отчети на учителѣтѣ по прѣподаванъето въ всѣки класъ отдѣлно;

ж) опрѣдѣлява, какви учебни пособия и книги сж потребни за библиотеката и за употрѣбяванъе въ класоветѣ и

з) изобщо взема всички потребни мѣрки за редовното и успѣшно воденъе на учебното и възпитателно дѣло въ училището.

12. Вситѣ случаи на разногласие между инспектора и другитѣ членове отъ съвѣта се рѣшаватъ отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение.

13. Всѣки три мѣсеца инспекторътъ прѣдставя въ Отдѣла на Просвѣщението рапортъ за състоянието на училището, а въ края на учебната година — подробна смѣтка, подписана отъ вситѣ штатни прѣподавателѣ въ училището.

14. Училището има печатъ съ Княжескый гербъ и съ надписъ: печатъ на еди-кое четверокласно училище.

15. При нѣкои отъ тия училища ще се назначаватъ правителственни стипендии за ученици бѣдни и прилежни. 10

16. За Стипендиатитѣ ще се отворятъ пансиони, или общи ученически кѣщи, въ които могатъ да постъживатъ и външни ученици за опредѣлена плата. Правилата за тие пансиони, или ученически кѣщи, ще се издадѣтъ особно.

Утвърдени отъ Императорскый Русскый Коммиссаръ
на 28 Априлия 1879 г.

Ш Т А Т О В Е

за четверокласнитѣ правителственни училища.

На инспектора	1000	франки
„ двама старши учителѣ по 3000 фр.	6000	„
„ двама младши учителѣ по 2400 фр.	4800	„
За прѣподаванъе пѣнието	400	„
„ слуги	720	„
„ учебни пособия	800	„
„ канцелярски разноски	100	„
„ поправки на училищното здание и отопление	1180	„
Всичко	15000	франка

Програма на четворокласно народно училище.*)

Класъ I.

1. Законъ Божи. Кратко изложение на по-важнитѣ събития отъ Ветхий Завѣтъ. Кратко обяснение десетитѣ заповѣди Божии.
- 11 2. Четенье. Прочитанье на нѣща съ съдържание отъ чловѣчески животъ и отъ естественната История, или описания на нѣкои физически явления. Изучвание наустъ кратки стихотворения, които, при прѣслушванъето, отъ ученика се иска да изговаря правилно. Славянско четенье отъ Новий Завѣтъ.
3. Писанье подъ диктантъ. Освѣнъ това, отъ ученика се иска да излага писмено съдържанието на нѣкакъвъ разказъ, четень въ класса. Чистописание.
4. Български езикъ. Просто прѣдложение и главнитѣ му части. Употрѣбение на точка и запятая. Запознавание съ частитѣ на рѣчьта.
Тия познания учительтъ прѣподава въ първото полугодие практически заедно съ уроцитѣ, които сж назначени за прочитъ. Прѣзъ второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненията частитѣ на рѣчьта. Прѣзъ това полугодие той употрѣбява нѣколко врѣме на граматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишжтъ правилно само окончанията на думитѣ.
5. География. Кратко запознавание съ петитѣ части на свѣта.
6. Смѣтанье. Запознавание съ обикновеннитѣ дроби и свойствата имъ. Дѣйствия надъ дробитѣ. Практически задачи.
7. Чъртенье. Прави линии съ различно положение (перпендикуляръ, наклонена и хоризонтална линия; успоредни линии); разни видове жгли и трижгълници; четворожгълници (правожгълникъ, квадратъ, ромбъ и трапеция); праволинейни и правилни многожгълници; кржгъ, радиусъ, джга и разни части на кржга.
Забелѣжка. Учительтъ не само кара ученицитѣ да испиватъ тия нѣща, но и да можжтъ да ги опредѣлятъ съ думи.
8. Нотно пѣяние.
9. Гимнастика.

*) При печатанъето лани въ тая програма нѣкои нѣща се пропуснажж, затова сега се прѣпечатва тукъ въ изправень видъ.

Класъ II.

1. Законъ Божн. Кратко изложение на по-важнитѣ чърти отъ живота и учението на Спасителя съ обяснение молитвата Господня и блаженствата. Кратко обяснение символа на вѣрата. 12

2. Четенье. Прочитанье свободно по различни книги съ съдържание историческо и по естественната история. Славянско четенье отъ Новий завѣтъ съ прѣводъ.

3. Писанне. Както въ I класъ. Чистописание.

4. Български езикъ. Запознаване съ образованието на думитѣ: думи първообразни и производни, прости, и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ ѣ и коренье съ ж. Запознаване съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаване съ прѣпинателнитѣ знакове и съ съгласованието на думитѣ. Писменни упражнения върху горнето.

5. География. Подробно изучаване на Българската земя отъ къмъ физическа, политическа и етнографическа страна.

6. Българска История. Старитѣ жителѣ на Балканский Полуостровъ, заселяването му съ Славяне, приходаването на Аспаруховата дружина и основанието на Българското Господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ, Петръ и Самуилъ. Положението на Българский народъ подъ властѣта на Византия. Основанието на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнъ. Краткъ исторически прѣгледъ на България отъ смъртъта на Иоана Асѣня до покорението ѝ отъ турцитѣ.

7. Смѣтанне. Запознавание съ десетичнитѣ дробн и свойствата имъ; дѣйствия надъ десетичнитѣ дробн. Рѣшение на задачи, които се отнасятъ къмъ тройнитѣ и лихвенното правила по способа за привеждане къмъ единица.

8. Чъртенье. Запознавание съ геометрически тѣла, (призми, пирамиди, цилиндръ, конусъ и сфера) и чъртението имъ. Чъртение картата на България въ политическо и физическо отношение.

9. Нотно пѣяние.

10. Гимнастика.

1. Законъ Божи. Пространенъ Православенъ Катихизисъ: учение за вѣрата.

2. Старо-Български езикъ. Буквитѣ въ старо-Българский езикъ. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласнитѣ звукове. — (Тукъ по-подробно трѣбва да се излага повдиганието на гласнитѣ.) Общи понятия за образуванъето и измѣненнето частитѣ на рѣчъта. Склонение и спрежение.

Изучванъето на Старобългарската граматика трѣбва да бѣде придружено съ четене и разборъ на по-важнитѣ старобългарски писменни паметници.

Забѣлѣжка. Старобългарский езикъ се изучва съ цѣль за да се даде на ученицитѣ възможность да си обяснятъ формитѣ на новобългарский езикъ и правилата на правописанието. Поради това старобългарский езикъ трѣбва да се изучва сравнително съ новобългарский.

3. Географія. Физическа и политическа географія на Европа.

4. Всеобща история. Запознаванъе съ древний миръ (Египтяне, Вавилоняне, Финикийци, Гърци и Римляне).

5. Аритметика. Рѣшенне на задачи отъ тройнитѣ и лихвеннитѣ правила; правило за отбиванъе, съдружественно и верижно правила; правило за смѣсанъе. Всичко това се изучва по способа за привеждане къмъ единица.

6. Практическа Геометрия. Понятия за геометрическитѣ плоски фигури; измѣрване на фигуритѣ практически. Употрѣбление на транспорта и масщаба. Понятие за подобни фигури; снемание планове.

7. Практическа физика. Понятия за общитѣ свойства на тѣлата. Тежина, топлина и звукъ.

8. Естествена История. Кратка зоология. Безъ да се пуца въ систематически подробности, учителътъ запознава
14 ученицитѣ съ по-главнитѣ прѣдставителъе на классоветѣ и на редоветѣ отъ животното царство.

9. Нотно пѣяне.

10. Гимнастика.

Класъ IV.

1. Законъ Божи. Отъ катихизиса: учение за надѣждата и любовта. Кратка наука за Православното Християнско Богослужение.

2. Български езикъ. Учение за периода. Писменни упражнения въ съставяне периоди. Четење и разборъ различни видове прозаически и поетически произведения.

3. Географія. Азия, Африка, Америка и Австралия отъ бѣмъ физическа, политическа и етнографическа страна. Разкази за най-потрѣбнитѣ нѣща отъ космографіята, като за движението на земята около слънцето (времена на годината, пояси на земята) и около осъта си (денъ и нощъ); движение на луната около земята (фази на луната); лунни и слънечни затъмнения; кратко запознаване съ календаря. Другитѣ планети отъ слънчевата система.

4. Всеобща История. Краткъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на Славянскитѣ племена.

5. Аритметика. Рѣшеніе на задачи, които се отнасятъ бѣмъ всичката Аритметика. Запознаване съ Диплография.¹⁾

6. Практическа Геометрия. Запознаване съ геометрическитѣ тѣла; призми, пирамиди, цилиндъръ, конусъ и сфера. Практическо измѣрване на тия тѣла.

7. Практическа физика. Явления, които зависѣтъ отъ свѣтлината и електричеството.

8. Естествена История. Кратка Ботаника (особно за културнитѣ растения) и минералогия.

9. Физиология. Запознаване съ частитѣ на челоувѣческото тѣло и съ по-главнитѣ физиологически процеси. Общи правила за пазене здравнето.

10. Русски езикъ. Прочитѣ, изучаваніе наустъ стихотворения. Русска граматика. Писменни упражнения въ прѣводъ отъ русски на български и отъ български на русски.

11. Нотно пѣяние.

12. Гимнастика.

Забелѣжка. Въ женскитѣ четворокласни народни училища намѣсто Геометрия, старобългарски и русски езици ще се прѣподава ржкодѣлие, което не трѣба да е само губеніе врѣме, но да запознава ученикитѣ съ нѣща, които ще имъ послужѣтъ въ семейний животъ, като кроеніе, шиење и плетене.

¹⁾ Диплографията се прѣподава само въ мъжскитѣ училища.

Т А В Л И Ц А

за числото на уроците прѣзъ недѣлата въ четверо-
класнитѣ училища.

Название на прѣдметитѣ	Класъ				Всичкитѣ часове на прѣдметитѣ
	I.	II.	III.	IV.	
1. Законъ Божи	3	3	3	3	12
2. Четене и писанье	6	4	—	—	10
3. Български езикъ	4	4	—	—	8
4. Старобългарски езикъ	—	—	4	—	4
5. Руски	—	—	—	4	4
6. Математика	3	4	5	6	18
7. Физика	—	—	3	2	5
8. Естествена История	—	—	2	2	4
9. Физиология	—	—	—	2	2
10. География	3	3	2	2	10
11. История	—	2	3	3	8
12. Чъртенье	3	3	—	—	—
Всичкитѣ часове прѣзъ недѣлата	22	23	22	24	

Пѣяньето и гимнастиката се полагатъ слѣдъ свършванъето на ученieto въ классоветѣ. На всѣки единъ отъ тие предмети се назначаватъ по три часа въ недѣлата.

П Р А В И Л А

за приврѣмненни педагогически курсове.

1. Приврѣмненнитѣ педагогически курсове се отварятъ за запознаване неопитнитѣ и малко приготвени учителѣ отъ първоначалнитѣ селски народни училища съ начинитѣ, по които трѣбва да се води първоначалното учение.

2. Педагогическитѣ курсове ще се отварятъ при нѣкое отъ по-добрѣ нареденитѣ и натѣкмени съ училищни потрѣби градски народни училища. Таквия училища се избиратъ отъ инспекторитѣ на народнитѣ училища съ одобрение отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение.

3. Педагогическите курсове се отварят само прѣз лѣтното ваканционно врѣме и тражатъ не помалцѣ отъ шестъ недѣли, като се захващатъ отъ 20 Августа.

4. Ржководителѣ на педагогическите курсове сж обржжитѣ училищни инспектори, които за тая работа си избиратъ, съ одобрение отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение, по единъ помощникъ изъ между по-опитните учителиѣ отъ градоветѣ, въ които се отварятъ курсоветѣ. На тие помощници ще се дава особно възнаграждение.

5. На педагогическите курсове се повикватъ всички селски учителиѣ, които инспекторътъ намѣрва неопитни и слабо приготвени за дѣлото си. Допущатъ се такожде да слушатъ тие курсове и други лица, които желажтъ да завземжтъ учителска дѣлжностъ въ народните училища, но нѣматъ потрѣбната за това опитностъ.

6. Занятията въ тие курсове се продължаватъ всѣкидневно, освѣнъ празнични дни, по петъ часа и се раздѣлятъ на теоретически и практически.

7. Теоретическите занятия тражатъ до 1-й Септември, сирѣчъ доклѣ се започне въ градските народни училища редовното прѣподаване, и състожтъ отъ бесѣди между ржководителѣтѣ и слушателѣтѣ.

8. Въ тие бесѣди, които ставатъ по единъ отрано обмисленъ планъ, отъ ржководителѣтѣ се иска: 17

а) да съобщаватъ на слушателѣтѣ си общи педагогически правила за реда, распредѣлението на класните занятия, класната дисциплина и за държенѣто школските дневници и списъци;

б) да запознаватъ слушателѣтѣ си съ най-добрите начини, по които се изучаватъ прѣподаваемите въ първоначалните училища прѣдмети;

в) да ги запознаватъ съ най-добрите учебници и учебни потрѣби;

г) да съобщаватъ и други полезни знания, каквито тѣ намѣржтъ потрѣбни за слушателѣтѣ си.

9. Практическите занятия се начеватъ слѣдъ 1 Септември, т. е., слѣдъ като се започне редовното прѣподаване въ градските народни училища.

10. Цѣльта на тия практическѣ занятия е да покажѣтъ на слушательетѣ, какъ се извършватъ на практика прѣподаденитѣ имъ начини на обучението, особно на четенъето, писанъето и на първитѣ четири аритметически дѣйствия. Поради това практическитѣ занятия ставатъ въ нѣкое отъ градскитѣ училища и во врѣме на учението. Учителетѣ, слѣдъ като присѣтствуватъ на нѣколко урока, сами прѣподаватъ единъ или два урока, въ присѣтствие на ржководителетѣ и другаретѣ си.

11. Слѣдъ като се свършѣтъ курсоветѣ, на слушательетѣ се даватъ свидѣтелства, които трѣбва да сж съставени споредъ прилагаемата тукъ форма и подписани отъ ржководителетѣ.

12. Понеже во врѣме на занятията ржководителетѣ ще иматъ възможность да се запознажѣтъ доста добрѣ съ успѣхитѣ, направени отъ слушательетѣ имъ, то нѣма нужда отъ прѣдварителенъ испитъ за това свидѣтелство.

13. Слѣдъ свършванъето на курсоветѣ, инспекторитѣ пращатъ въ Отдѣла на Народното Просвѣщение подробенъ отчетъ за вървежа на занятията и за достигнатитѣ резултати. При отчета трѣбва да бжде притуренъ списъкъ на лицата, които сж слушали курсоветѣ, съ забелѣжка, кои отъ тѣхъ сж могли да се приготвѣтъ добрѣ за първоначалното обучение и кои иматъ нужда да повторѣтъ курсоветѣ и прѣзъ иджщата година.

Циркуляръ отъ Управляющій Отдѣла

до Инспекторитѣ на народнитѣ училища по работата за педагогическитѣ курсове.

Отъ 28 Юния 1879.

Като Ви испращамъ приложенитѣ при настоящето Правила за приврѣмenni педагогически курсове, прѣдавамъ Ви незабавно да пристѣпите къмъ нужнитѣ приготовления за отварянъето на 20 иджщій Августъ въ нѣкой отъ градоветѣ въ Вашій Окръгъ педагогически курсъ, ако намѣрвате, че той е необходимъ за учителетѣ отъ тоя окръгъ. На тоя курсъ ще призовете всички познати Вамъ, като неопитни и слабо приготвени за званието си учителье отъ селскитѣ народни училища, както и други лица, които желажѣтъ за на прѣдъ да учителствуватъ, като имъ явите, че:

1. Правителството е взело мърки, каквото отъ начало на иджщата учебна година да се подобри материалното положение на способнитѣ и добрѣ приготвени за званieto си народни учителие;

2. За напредѣ нѣма да се допущатъ на учителска длъжностъ лица, неприготвени за неж;

3. Отъ правдинитѣ, прѣдоставени на учителското звание по военната служба, ще се ползватъ само оние учителие, които иматъ свидѣтелство, че могатъ да учителствоватъ.

На педагога, когото ще пригласите за тоя курсъ, ще бжде назначено възнаграждение отъ сто до триста франки, споредъ достойнството и заслугитѣ му. Тие пари ще му се даждѣ чрѣзъ Васъ. При това имайте прѣдъ видѣ, че на особно бѣднитѣ и обрѣменени съ семейства учителие, които дождѣ на тоя курсъ, ще се отпусне помощъ отъ 40 франки на человекъ. Тая помощъ ще се назначи, слѣдъ като Вие прѣдставите въ Отдѣла списъка на такива лица, които трѣбва да бжде съставенъ по приложенната тукъ форма.

Въ тазгодишниятъ педагогически курсъ потрѣбно е да се обърне особно внимание върху запознаванетоъ учителетѣ съ звучната метода, каквото споредъ неж да може да се прѣподава въ всичкитѣ първоначални училища.

СВИДѢТЕЛСТВО.

..... родомъ Българинъ
отъ.....редовно
посѣщава ..... приврѣме-
ненъ педагогически курсъ и показва успѣхи, споредъ които за
напредѣ може да бжде учитель въ селскитѣ първоначални на-
родни училища. За удостовѣрение на това дава му се настоя-
щето свидѣтелство.

1879 г. градъ.....

Инспекторъ на Народнитѣ училища въ.....

обржгъ.....

Помощникъ.....

С П И С Ъ К Ъ

на учителитѣ, които посѣщаватъ ..... педагогически курсъ и иматъ нужда отъ помощъ.

№	Имена и фамилии	Отдѣ е родомъ	Дѣ учи- телство- ва или е учител- ствувалъ	Каква плата вземаили евземалъ	Колко дѣца има

21 Циркуляръ отъ Управляющій Отдѣла до
Губернаторитѣ.

23 Юния 1879 година.

Прѣзъ мнѣлата учебна година сж се отворили токо рѣчи всички прѣжде съществовавши народни училища, които бѣхж се повечето затворили во врѣме на войната. Отворили сж се и доста много нови народни училища въ такива мѣста, дѣто попрѣди нѣкога не е имало подобни заведения. Споредъ извѣстията, получени въ послѣдне врѣме въ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла между селското население въ Княжеството се забелѣзва голѣма ревностъ къмъ училищното дѣло и има надѣжда, че отъ идѣщата учебна година ще се отворѣтъ първоначални народни училища на вредъ, дѣто е потрѣбно за сега. Но за да се постави дѣлото на народното просвѣщение въ Княжеството, както трѣбва, не се иска само

размножаване на народнитѣ училища, а е пострѣбно още и да се нареджтъ тия училища добрѣ. А това е, което го нѣма за сега въ училищата на Княжеството и за което малко се грижжтъ общинитѣ не само селски, но, за жалость, и градски. Въ повечето селски общини на учителетѣ плащатъ отъ 500 до 1000, рѣдко до 1500 гроша, та и тая на сегашно врѣме сравнително ничтожна плата се дава твърдѣ нередовно. При това, много общини главяватъ учителетѣ си токо за половинъ година, отъ Димитровъ день до Гергевъ день, а слѣдъ Гергевъ день ги напущатъ и оставятъ въ такова положение, което ги накарва да търсжтъ поминааа си въ кърски работи. Това несносно материално положение, въ което се намѣрватъ народнитѣ учителие, прави званието имъ свѣсѣмъ непривлекателно. И на сегашно време, когато има отворени толкова други нови поприца за колко годѣ изучени българе, народни учителие, като извадимъ малцина, душевно прѣдадени на това благородно служение, ставатъ такива лица, които малко отговарятъ на великото си назначение. Отъ само себе се разбира, че съ такива учителие народнитѣ училища, колкото и да се уголѣми числото имъ, твърдѣ малко ще ползоватъ населението. За да се по-

22

прави за напрѣдъ тая несгода, Отдѣлтъ на Народното Просвѣщение е взелъ отъ своя страна пострѣбнитѣ мѣрки. За тая цѣль онъ между друго е прѣдприелъ да отвори прѣзъ тазгодишнитѣ лѣтни ваканции въ нѣколко мѣста приврѣмenni педагогически курсове за приготвление народни учителие и има надѣжда, че до началото на иджщата учебна година отъ тие курсове ще излѣзжтъ доста много добри учителие. Но за да можжтъ тие учителие да се удържжтъ за назначението си, безъ друго е нужно да се подобри материалното имъ положение. За това нѣщо отъ общинитѣ се иска:

1. Да уголѣмжжтъ платата на учителетѣ така, чтото единъ селски първоначаленъ учителъ, който си има учителско свидѣтелство да получава кватира и не по-малцѣ отъ 600 франки, а единъ градски не по-малцѣ отъ 1000 франки.

2. Да условватъ учителетѣ си за цѣла година, като имъ плащатъ и за лѣтнитѣ ваканционни мѣсеци, прѣзъ които учителиетѣ ще сж задѣлжени да посѣщаватъ педагогически курсове, учителски събори и изобщо да се свършенствоватъ въ педагогическото дѣло.

3. Да даватъ платката на учителетѣ съ такава редовностъ, съ каквата се даватъ платкитѣ на други общественни служителѣ.

На основание на циркуляра отъ Императорскій Комиссаръ до Губернаторитѣ отъ 28 Марта тая година и слѣдъ едно споразумѣванье съ Негово Прѣвѣсходителство Управляющій Отдѣла на Вжтрѣшнитѣ дѣла покорно умолявамъ Ваше Прѣвѣсходителство да прѣдложите на Губернскіи Административенъ съвѣтъ да обмисли и да вземе нужнитѣ мѣрки, чрѣзъ които би могло по-скоро да се извърши отъ общинитѣ въ повѣренната Вамъ губернія изложеното въ горнитѣ три пункта. За послѣдствіята на това покорно Ви умолявамъ да извѣстите въ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла.

23 Велѣжка за плана на народнитѣ училища, извлечена при Циркуляра до Инспекторитѣ.

отъ 27 Юния 1879 г.

Голѣмината на училищата въ тоя планъ е прѣсмѣтвѣята за 150 ученика, но тамъ, дѣто се види, че ученицитѣ ще бждатъ много по-малко отъ рѣченното число, то тая голѣмина, споредъ това, може да се намалява, стига само съ това измѣняванье да не става нѣкакво сжщественно измѣнение и въ распредѣляванъето на стаятѣ.

Циркуляръ отъ Управляющій Отдѣла до Управителетѣ на гимназиитѣ, духовнитѣ и реални училища.

отъ 13 Маия 1879 г.

Като се има прѣдъ видъ, че настоящата 1878/79 учебна година истича и ще се захванятъ испититѣ на ученицитѣ въ управляемото отъ Васъ училище, считамъ за пужно да Ви съобщя слѣдующитѣ наставления за ржеводство при извършваннето на испититѣ:

1. Испититѣ ще бждатъ публични и ще се наченятъ не по-вѣсно отъ 10-й, така щото до 25 число да бждатъ безъ друго свършени.

2. До 27 Юния Вие ще съставите отчетъ за успѣхитѣ и поведението на ученицитѣ споредъ приложената при това форма и ще гледате часъ по скоро да пратите тоя отчетъ въ Отдѣла.

3. Испититѣ ще ставатъ подъ прѣдсѣдателството на инспектора и въ присѣдствіето най-малко на единъ ассистентъ отъ учителетѣ, които се назначава отъ инспектора.

4. Испитътъ произвожда всякой учитель по своя прѣдметъ, но белѣжки по отговоритѣ държатъ или инспектора самъ, или единъ отъ ассистентитѣ. 24

5. Белѣжкитѣ се държатъ съ цифри отъ 1 до 5. При това 5 означава най-добрий отговоръ, 4 добрий, 3 удовлетворителний, 2 слабий и 1 лоший.

6. За да се прѣмине отъ единъ классъ въ слѣдующий, ученикътъ трѣбва да добие отъ всѣки прѣдметъ най-малко белѣжка 3.

Забелѣжка. Ако прѣдметътъ, по който ученикътъ добие по долу отъ 3, е краснописание, прави се снисхождение и ученикътъ безъ повторенъ испитъ се приема въ слѣдующий классъ.

7. Ако ученикътъ добие отъ два прѣмета белѣжки по долу отъ 3, той си остава въ сѣщій классъ.

Забелѣжка. Ако единъ отъ тие два прѣдмета е краснописание, то позволява се на ученика да повтори испита отъ другий прѣдметъ послѣ ваканцията.

8. Ваканцията се продължава отъ свършванъето на испититѣ до 15 Августа.

9. Отъ 15 до 25 Августа ставатъ испити за приеманье нови ученици, а така сѣщо и повторителнитѣ испити.

10. На 1-й Септември се наченва ученъето.

При това Вие ще се потрудите своеврѣменно да обявите чрезъ вѣстницитѣ, че испити за приеманье нови ученици ставатъ отъ 15 до 25 Августа, послѣ което приеманье нови ученици не се допуца.

Забелѣжка. Когато инспекторътъ испитва по прѣдмета си, другитѣ учителъе избиратъ изъ помежду си ассистента.

11. На първий праздникъ послѣ 25-й Августа ще стане тържественъ актъ съ прѣдварителенъ молебенъ, на който ще поканите всичкитѣ почетни граждани да присѣдствуватъ.

ПРОГРАММА

на първитѣ четири класса въ классичнитѣ гимназии.

Классъ I.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзь недѣлята). Свещенна История на Ветхий Заветъ.

2. Български езикъ (5 урока прѣзь недѣлята). Запознаване съ частитѣ на рѣчъта и съ правилнитѣ имъ измѣнения. Учителтъ трѣбва особно да се старае да даде на ученицитѣ си ясно понятие за падежитѣ, като взема за примѣри такива думи, въ които сж се упазили най-много падежни форми, като: Богъ, Бога, Богу, Боже, съ Богомъ; Иванъ, Ивана, Ивану, Иване и др. т. За творителний и прѣдложний падежди може да се даде понятие по нарѣчиата, които сж останѣли отъ тие падежи, като: утромъ, денемъ, надни, зимѣ, лѣтѣ. — Отъ синтаксиса въ тоя классъ трѣбва да се даде понятие за простото прѣдложение и неговитѣ главни части. Всички тия граматически познания учителтъ прѣподава при практическитѣ занятия по българскій езикъ, които сж: а) прочитане кратки статии, достѣпни за ученици отъ тоя классъ; б) изучаване наустъ кратки стихотворения, които, при прѣслушванъето, отъ ученика се иска да изговаря правилно; в) писанне подъ диктантъ, при който отъ ученицитѣ се иска да пишѣтъ правилно само окончанията на думитѣ.

3. Латински езикъ (3 урока прѣзь недѣлята). Четене и писане латинско; по-главнитѣ правила за ударенъето на думитѣ. Правилнитѣ склонения на съществителнитѣ и прилагателни имена. Общи правила за рода на имената. Мѣстоимения. Спрежение на глагола *sum* и правилнитѣ спрежения на глаголитѣ въ изявително и повелително наклонение. Устни и писменни прѣводи на кратки латински фрази. Думитѣ, които се срѣщатъ въ тие фрази, както и самитѣ фрази трѣбва да се изучаватъ наустъ. Прѣводъ отъ български на латински.

4. Аритметика (4 урока прѣзь недѣлята). Повтаряне четиритѣ дѣйствиа надъ цѣли отвлеченни числа; запознаване съ таблицата на употребителнитѣ въ България и Россия мѣрви и пари. Раздробяване и прѣвръщане именованнитѣ числа. Запознаване съ проститѣ дроби.

5. География (3 урока въ недѣлята). Кратки прѣдварителни познания отъ Математическата и Физическата география; политически прѣгледъ на земното кълбо по глобуса. Отъ математическата география се дава понятие за вида на земята, за нейното движение около осѣта ѝ и около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обръща на широчината и дължината географическа, поради това ученицитѣ трѣбва да се упражняватъ, колко е възможно по често, въ намѣрванне по глобуса или плоскочарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата география: суша, вода и различнитѣ имъ части; по-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата география се изучава политическото дѣленіе петѣтъ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни, които се споменуватъ въ Свещенната История, трѣбва да се разглѣждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могатъ да си прѣдставятъ географическото положение на тие страни и да намѣрватъ по картата по-главнитѣ имъ градове.

6. Краснописание (1 урока).

7. Нотно пѣянье (2 урока) незадължително.

8. Гимнастика (2 часа).

Класъ II.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Запознаване съ неправилнитѣ измѣнявания частитѣ на рѣчта. — Запознаване съ състава на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ **ѣ** и коренье съ **ж**. Запознаване съ прѣдложенията: главно, приставно и вносно, — просто и сложно. Съгласуване на думитѣ. Употрѣбление на прѣписателнитѣ знакове. 27

Практическитѣ занятия по български езикъ въ тоя класъ съ: а) прѣводжане отъ латински и френски (или нѣмски) на български, и б) писмено излагане на нѣкой разказъ, четенъ въ класа.

Забелѣжка. Въ тоя класъ отъ ученицитѣ се иска да навикнатъ да пишѣтъ правилно не само окончаніята на думитѣ, но и приставкитѣ, наставкитѣ и кореньетѣ имъ.

3. Латински езикъ (6 урока прѣзъ недѣлята). Повтаряне на изученото въ I класъ. Производство на врѣмената и спрежение на правилнитѣ глаголи. Степени за сравнение на прилагателнитѣ. Главни правила за образованието на производнитѣ нарѣчия и нихнитѣ степени за сравнение. Числителни имена. Прѣдлози и съжзи. Глаголи отложителни, неправилни, недостатъчни и безлични. Исклучения отъ правилата за рода на съществителнитѣ. Особности въ склоненията. — Упражнения въ устенъ и писменъ прѣводъ на фрази. Най-главнитѣ синтаксически правила, знанието на които е потрѣбно за тия упражнения. Въ края на годината — изучване наустъ кратки по-лежки прозаически басни. Прѣводъ отъ български на латински.

4. Аритметика (4 урока прѣзъ недѣлята). Признаци за дѣлимостта на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 и 10. Разложение числата на прости множители. Дѣйствия надъ обикновеннитѣ и десетични дроби, както отвлеченни, така и именовани. Периодически дроби. Запознаване ученицитѣ съ метрическата система. Устно и писменно рѣшаване задачи, които се отнасятъ къмъ всичко изучено.

5. География (2 урока прѣзъ недѣлята). Изучване Азия, Африка, Америка и Австралия отъ физическа, политическа и етнографическа страни. Чъртенне карти.

28 6. Френски езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Главнитѣ правила за произнасянето на буквитѣ и тѣхното съединяване. Упражнение въ четене и писмо. Отъ граматиката: правилнитѣ измѣнявания частитѣ на рѣчята. Устно прѣвеждане отъ френски на български фрази, съставени за по-добро усвояване показанний граматически материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ отъ български на френски. Изучване френски думи, които се срѣщатъ при прѣвода. Упражнение въ правописанието.

7. Чъртенне (2 урока прѣзъ недѣлята). Чъртанне линии и правилни планиметрически фигури, испърво при помощта на квадратна мрѣжа, а послѣ и безъ нея. Чъртанне същитѣ фигури наустъ и безъ помощъ на квадратна мрѣжа. Съставяне различни шарки отъ геометрически фигури при помощта на квадратна мрѣжа и безъ нея.

8. Краснописание (урокъ прѣзъ недѣлята).

9. Нотно пѣяне — незадължително (2 урока прѣзъ недѣлята).

10. Гимнастика (2 часа прѣзъ недѣлята).

Класъ III.

1. Законъ Божи (3 урока прѣзъ недѣлята). Православенъ Катихизисъ. Прѣдварителни понятия за Катихизиса: за Божественното Откровение, за св. прѣдание и св. писание, за св. книги отъ Ветхий и Новий завѣтъ. За вѣрата: Символътъ на вѣрата и произхождението му; обяснение на Символа.

2. Старо-Български езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Старобългарското азбуке. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове (тукъ по-подробно трѣбва да се излага повдиганьето на гласнитѣ). Общи понятия за състава и измѣнението частитѣ на рѣчта. Склонение и спрежение.

Въ края на годината учителътъ запознава ученицитѣ съ периода и неговитѣ видове.

Забелѣжка. Старобългарскиятъ езикъ се изучава съ цѣль да се даде на ученицитѣ възможность да си уяснятъ формитѣ на новобългарскиятъ езикъ. Поради това, като прѣдава старобългарскиятъ, учителътъ постоянно трѣбва да има прѣдъ очи новобългарскиятъ и 29 да показва на ученицитѣ, кои отъ старитѣ звукове и форми сж се запазили въ сегашниятъ езикъ, а кои сж се загубили и какъ сж замѣнени послѣднитѣ.

Практически занятия въ тоя класъ сж: а) четене и граматически разборъ на по-важнитѣ старобългарски писменни паметници; б) въ края на годината: разборъ на периодическа и проста рѣчъ; съставяне разни видове периоди.

3. Латински езикъ (5 урока прѣзъ недѣлята). Повтаряне етимологията съ допълнения. Потрѣбни указания за образуване частитѣ на рѣчта. Главни синтаксически правила: за съгласуване на думитѣ, за употрѣбление на падежитѣ, за употрѣбление на съслагателното наклонение въ главнитѣ прѣдложения. *Accusativus* и *Nominativus cum infinitivo*. *Ablativus absolutus*. *Gerundium*, *gerundivum*, *supinum*. Устни и писменни упражнения съ заучване наустъ. Четене лежки разкази по христоматията. Обратенъ прѣводъ.

4. История (2 урока прѣзъ недѣлята). Кратки свѣдѣния за по-главнитѣ събития и лица отъ историята на Египтянетѣ, Вавилонянетѣ, Финикийцитѣ, Гърцитѣ и Римлянетѣ. Распространение Христианството по Европа.

5. Аритметика и Алгебра (4 урока прѣзъ недѣлята).
Обяснение способа за привеждане къмъ единица. Тройни
правила — прости и сложни. Лихвенни правила. Правила
за отбивитѣ. Срочни исплащания. Съдружествено, верижно
и правило за обръщане мѣрkitѣ и теглитѣ. Правило за
смѣсване.

Разлика между Аритметиката и Алгебрата. Алгебраически
знакове. Положителни и отрицателни величини. Едночленъ,
многочленъ. Значение на коефициента и показателя; подобни
членове. Приведение. Употрѣбление на скобитѣ. Събиране,
изваждане, умножение [Изучване наизустъ формулитѣ: $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$; $(a - b)^2 = a^2 - 2ab + b^2$; $(a + b)(a - b) = a^2 - b^2$ и $(a + b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$]
и дѣлене.

30 6. География (2 урока прѣзъ недѣлята). Общи прѣгледъ
на Европа. Положението и границитѣ ѝ. Устройство на по-
върхнината ѝ. Водитѣ, климатътъ, растенията и животнитѣ.
Народонаселението. Изучение Европейскитѣ държави отъ къмъ
политическа страна.

7. Френски или нѣмски езикъ (3 урока прѣзъ не-
дѣлята). Отъ граматиката: Неправилнитѣ измѣнения въ сж-
ществителнитѣ и прилагателни имена; неправилнитѣ степени
за сравнение както на прилагателнитѣ, така и на нарѣчията.
Повтаряне спреженията на вспомогателнитѣ и правилнитѣ
глаголи. Спрежение на по-употрѣбителнитѣ неправилни глаголи.
По-нужнитѣ и по-легки синтаксически правила.

Устенъ и писменъ прѣводъ фрази отъ български на
френски и обратно. Устенъ прѣводъ отъ френски на български
кратки и леки по съдържанието си разкази. Изучване наустъ
кратки изрѣчения, басни и други леки стихотворения.

8. Чъртенъе (урокъ прѣзъ недѣлята). Чъртенъе на кри-
волинейнитѣ фигури (кръгъ и елиписъ). Понятие за перспек-
тивата. Чъртанъе контури на геометрически тѣла въ различни
положения при помощта на модели.

9. Пѣние (2 урока прѣзъ недѣлята).

10. Гимнастика (2 часа прѣзъ недѣлята).

Класъ IV.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Право-
славенъ катихизисъ. За надѣждата: понятие за християнската.

надѣжда; за молитвата изобѣцъ и за молитвата Господня. Раздѣленето ѝ. За любовта: за Божий законъ и за заповѣдитѣ; раздѣленето имъ.

2. Руски езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Фонетика и етимология. Освѣнъ това учителъ запознава ученицитѣ съ по-важнитѣ правила отъ рускый синтаксисъ, който въ V кл. ще се изучава подробно и сравнително съ българскый.

Практически упражнения по рускый езикъ въ IV кл. сж: а) обяснително четене, б) изучаване наустъ кратки стихотворения (повечето басни); в) граматически разборъ; г) писане 31 подъ диктантъ. д) писменъ прѣводъ руски фрази на български.

3. Латински езикъ (4 урока прѣзъ недѣлята). Повтаряне етимологията. Повтаряне мнѣжитѣ синтаксически правила съ допълнения. За употрѣблението на сълагателното, повелителното и неопредѣленото наклонения. За употрѣблението на мѣстоименията, числителнитѣ имена, степенитѣ за сравнение. Устни и писмени упражнения въ прѣводъ. Четене животоописания отъ Корнелия Непота (не по-малцѣ отъ 50 глави) и, ако може, отъ Юлия Цезаря *de bello gallico*. Обратенъ прѣводъ.

4. Гръцки езикъ (5 урока прѣзъ недѣлята). Четене по Рейхлина. Прѣдварителни белѣжки за ударенията и измѣнението на гласнитѣ и съгласнитѣ. Склонение на съществителнитѣ и прилагателнитѣ. Степени за сравнение на прилагателнитѣ. Образуване на производнитѣ парѣчия и нихнитѣ степени за сравнение. Мѣстоимения. Числителни имена. Спрежение вспомогателний глаголъ и правилното спрежение на чиститѣ глаголи (неслитни и слитни). — Писмени и устни упражнения въ прѣводи съ заучаване думитѣ. — Обратенъ прѣводъ.

При изучаването на Гръцкый езикъ, както въ тоя классъ, така и въ слѣдующитѣ, най-голѣмо внимание се обръща на писменнитѣ работи и на правописанието.

5. История (2 урока прѣзъ недѣлята). Въ първото полугодие: краткъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на славянскитѣ племена.

Въ второто полугодие: Българска История. Старитѣ жители на Балканскый Полуостровъ, заселяването му съ Славяне; приходаването на Аспаруховата дружина и основаването на Българското господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ,

Петъръ и Самуилъ. Положението на Българский народъ подъ властѣта на Византия. Основание на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнъ. Краткъкъ исторически прѣгледъ на България отъ смъргъта на Иоана Асѣня до покорението ѝ отъ Турцитѣ.

32 6. Алгебра (3 урока прѣзъ недѣлята). Дроби и дѣйствиа надъ тѣхъ. Аритметически пропорции и свойствата имъ. Геометрически отношения и пропорции и видоизмѣненіята имъ. Равенство, тожество и уравнение. Рѣшеніе уравнения съ едно, двѣ и повече неизвѣстни. Изслѣдование на уравненіята отъ първа степенъ съ едно и двѣ неизвѣстни. Задачата за куриеритѣ.

7. Геометрия (2 урока прѣзъ недѣлята). Линии и жгли. Геометрически фигури. Равенство на трижгълницитѣ, свойство на перпендикуляра и наклоненитѣ. Теория на успореднитѣ линии; слѣдствія. Паралелограми и трапеции. Свойства на диагоналитѣ въ паралелограмнитѣ; свойство на линията, която съединява срѣдитѣ на двѣтѣ неуспоредни страни въ трапецията. Пропорционални линии. Подобие на трижгълницитѣ и многожгълницитѣ. Теория на масштаба. Окржността. Измѣрване жлитѣ (транспортиръ и астролябия). Пропорционални линии въ кръга; вписани и описани многожгълници.

8. География (1 урокъ прѣзъ недѣлята). Подробно изучаваніе Балканский Полуостровъ: 1) отъ къмъ физическа страна: устройство на повърхнината; планини; бассейни; растително, животно и минерално царство, 2) отъ къмъ етнографическа страна: народитѣ на Балканский Полуостровъ; относителната имъ численность; главнитѣ имъ занятия, 3) отъ къмъ политическа страна: Господарствата на Балканский полуостровъ. Подробно изучаваніе България.

9. Френски или нѣмски езикъ (2 урока прѣзъ недѣлята). Спрежение на неправилнитѣ глаголи. Повторение на всичката етимология. Устенъ и писменъ прѣводъ на по-мжчни фрази, устенъ прѣводъ на цѣли и по-дълги статии съ постояненъ граматически разборъ.

Изучаванъ наустъ по-добритѣ мѣста отъ прочетенитѣ и обяненни статии.

10. Пѣние (2 урока прѣзъ недѣлята).

11. Гимнастика (2 часа прѣзъ недѣлята).

Т А Б Л И Ц А

33

за числото на уроцитѣ прѣзъ недѣлята въ классичнитѣ гимназии.

Название на прѣдметитѣ	Классъ	Классъ	Классъ	Классъ	Всички часове на прѣдметитѣ
	I.	II.	III.	IV.	
1. Законъ Божи	2	2	3	2	9
2. Български езикъ	5	3	3	—	11
3. Руски езикъ	—	—	—	3	3
4. Латинъски езикъ	3	6	5	4	18
5. Математика	4	4	4	5	17
6. Гръцки езикъ	—	—	—	5	5
7. География	3	2	2	1	8
8. История	—	—	2	2	4
9. Френски или Нѣмски езикъ	—	3	3	2	8
10. Чъртенъе	—	2	1	—	3
11. Краснописание	4	1	—	—	5
12. Нотно пѣяне	2	2	2	2	8
13. Гимнастика	2	2	2	2	8
Всичкитѣ часове прѣзъ недѣлята	25	27	27	28	

ПРОГРАММА

34

на първитѣ четири класса въ реалнитѣ училища.

Классъ I.

1. Законъ Божи. (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Ветхий Завѣтъ. Кратко обяснение на десетитѣ Божи Заповѣди.

2. Български езикъ (4 урока).

а) Четенъе. Прочитание на нѣща съ съдържанне отъ чловѣческии животъ и отъ Естественната История, или опи-

санне на нѣкои физически явления. Изучаване наустъ кратки стихотворенія, които отъ ученика, при прѣслушваннето, се иска да изговаря правилно. Славянско четене отъ Новий Завѣтъ.

б) Писанье подъ диктантъ. Освѣтъ това отъ ученика се иска да излага писмено съдържаннето на нѣкакъвъ расказъ, четене въ класса.

в) Грамматика. Просто прѣдложение. Прѣдложене и главнитѣ му части. Употрѣбление на точка и запетая. Запознаване съ частитѣ на рѣчта.

Тия познания учительтъ прѣподава въ първото полугодие практически, зедно съ уроцитѣ, които сѣ назначени за прочитѣ. Прѣзъ второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненіята частитѣ на рѣчта. Прѣзъ това полугодие той употрѣбоява нѣколко врѣме на граматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишѣтъ правилно само окончанията на думитѣ.

3. География (2 урока). Кратки прѣдварителни познания отъ математическата и физическа география; политически прѣгледъ на земята по глобуса.

Отъ математическата география се дава познание за вида на земята, за движението около осьта ѝ и — около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обрѣща на географическата широчина и дължина; поради това ученицитѣ трѣбва да се упражняватъ, колкото е възможно по-често, въ намѣрване по 35 глобуса или плоскошарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата география: суша, вода и различнитѣ имъ части. По-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата география се изучва политическото дѣление петѣтъ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни, които се споменуватъ въ Свещенната История, трѣбва да се разглѣждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могатъ да си прѣдставятъ географическото положение на тие страни и да намѣрватъ на картата по-главнитѣ имъ градове.

4. Аритметика (3 урока). Дѣйствия надъ цѣли отвлечени числа. Запознаване съ употрѣбителнитѣ въ България и Россия мѣрки и пари. Именовани числа. Дѣлимостъ на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10. Устно и писмено рѣшаванье на задачи. Запознаване съ най-проститѣ дроби.

5. Чъртане и Живописание (6 урока). Чъртане на прави линии и правилни планиметрически фигури, испърво съ помощта на квадратната мръжа, а послѣ безъ неж. Чъртане на сжщитѣ фигури наустъ и безъ квадратна мръжа. Кръгъ. Съставяне на различни орнаменти отъ показанный материалъ при помощта на квадратна мръжа и безъ неж.

6. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока). Главнитѣ правила за произнасянето на буквитѣ и тѣхното съединяване; упражненіе въ четене и писмо.

Отъ граматиката: пай-проститѣ правилни измѣняванія частитѣ на рѣчта. Устенъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на български. За тоя прѣводъ се избиратъ фрази, съставени за усвояване показанный граматический материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ на фрази отъ български на френски (нѣмски). Изучаване на думитѣ, които се срѣщатъ при прѣвода.

7. Краснописание (1 часъ).

8. Гимнастика (4 часа).

9. Нотно Пѣяне (незадължително 2 часа).

Класъ II.

36

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока).

Запознаване съ образуването на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставитѣ и приставитѣ. Коренье съ Ъ и Ъ. Запознаване съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаване съ прѣдплателнитѣ знакове и съ съгласуването на думитѣ. Писменни упражненія върху горното.

3. География (2 урока). Азия, Африка, Америка и Австралия въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

4. Аритметика (3 урока). Разлагане числата на най-прости множители. Дѣйствія съ обикновеннитѣ и десетнични дроби, както отвлечени, така и именовани. Метрическа система.

5. Чъртане и Живописание. (6 урока). Чъртане на елиписа и неговитѣ приспособления. Първоначални познания за перспективата. Чъртане контури на геометрически тѣла въ

различни положения при помощта на модели. Живописание: по-прости орнаменти, дървета, цвѣтове, части отъ челоуѣческо тѣло, пейзажи (въ контури само).

6. Естественна История (2 урока).

а) Зоология. За челоуѣка; за млѣкопитающитѣ, птицитѣ, влѣкомитѣ, амфибитѣ, рибитѣ; за насѣкомитѣ, червентѣ, рацитѣ, полипитѣ и инфузориитѣ. Особно внимание трѣбва да се обрѣна на по-забелѣжителнитѣ животни изъ споменѣтитѣ видове.

7. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока).

Писменъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на бѣлгарски и наопаки.

Отъ грамматиката: всички правилни измѣненія частитѣ на рѣчѣта.

37 8. Краснописание (1 ч.)

9. Гимнастика (4 часа).

10. Нотно пѣяние (пезадѣлжително), (2 часа).

Класъ III.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Православенъ Катихизисъ. Прѣдварителни понятия за катихизиса: за Божественното откровение, за св. прѣдание и св. писание, за св. книги отъ Ветхий и Новий завѣтъ. За вѣрата: Символътъ на вѣрата и происхождението му. Обяснение на Символа.

2. Старо-бѣлгарски езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Старобѣлгарското азбуке. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове (тугъ по-подробно трѣбва да се излага повдиганѣто на гласнитѣ). Общи понятия за състава и измѣненпето частитѣ на рѣчѣта. Склонение и спрежение.

Въ края на годината учителѣтъ запознава ученицитѣ съ периода и неговитѣ видове.

Забелѣжка. Старобѣлгарскиятъ езикъ се изучава съ цѣлъ да се даде на ученицитѣ възможность да си уяснятъ формитѣ на новобѣлгарскиятъ езикъ. Поради това, като прѣподава старобѣлгарскиятъ, учителѣтъ постоянно трѣбва да има прѣдъ очи новобѣлгарскиятъ и да показва на ученицитѣ, кои отъ старитѣ звукове и форми сж се запазили въ сегашниятъ езикъ, а кои сж се загубили и какъ сж замѣнени послѣднитѣ. Практически занятия въ тоя класъ сж: а) четене и граматически разборъ на по-важнитѣ старобѣлгарски писмени паметници, б) въ края на годината разборъ на периодическа и проста рѣчъ; съставяне рзни видове периоди.

3. География (2 урока). Европа въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

4. Аритметика (2 урока). Отношение и пропорции. Просто и сложно тройно правило. Лихвенно правило. Правило за отбивъ и срочно исплащаніе. Съдружествено и верижно правило. Правило за смѣшение. Повторянье на Аритметиката.

5. Всеобща История (2 урока прѣзъ недѣлята). 38
Кратки свѣдѣнія за по-главнитѣ събитія и лица отъ историята на Египтянетѣ, Вавилонянетѣ, Финикийцитѣ, Гърцитѣ и Римлянетѣ. Распространение Христианството по Европа.

6. Естественна История (2 урока).

б) Ботаника. Запознаване съ частитѣ и устройство на растенията. Запознаване съ по-важнитѣ растения.

в) Минералогия. Общи свойства на минералитѣ. Описание на най-распространенитѣ и най-важни въ практическый животъ минерали, метали и руди. Запознаване съ кристалитѣ.

7. Физика (2 урока). Общи свойства на тѣлата. Топлина. Магнетизмъ. Електричество.

8. Чѣртаніе (3 урока). Практическа планиметрия и всички по-лесни конструкции изъ нежъ.

9. Живописаніе (3 урока). Орнаменти, части отъ челоѳческо тѣло (отъ модели); по-прости и лесни за изображение прѣдмети отъ натурата.

Забелѣжка. Живописанието въ тоя классъ трѣба да става съ сѣнки и бои.

10. Френски или Нѣмски езикъ (2 урока).

Всички неправилни измѣненія частитѣ на рѣчьта. Писменни и устни упражненія отъ български на френски (нѣмски) и наопаки.

Изучване наустъ по-лесни и кратки френски (нѣмски) приказки, басни, стихотворения и пр.

11. Краснописаніе (1 часъ).

12. Гимнастика (4 часа).

13. Нотно пѣянье (незадължително 2 часа).

Классъ IV.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзь недѣлята). Православенъ катихизисъ. За надѣждата: понятие за християнската надѣжда; за молитвата изобщо и за молитвата Господня. Раздѣлението ѝ. — За любовта: за Божий законъ и за заповѣдитѣ; раздѣлението имъ.

39 2. Русски езикъ (3 урока прѣзь недѣлята). Фонетика и етимология. Освѣтъ това, учителятъ запознава ученицитѣ съ по-важнитѣ правила отъ руский синтаксисъ, който въ V классъ ще се изучава подробно и сравнително съ българский. — Практически упражнения по руский езикъ въ IV классъ сж: а) обяснително четене, б) изучаване наустъ кратки стихотворения (повечето басни); в) граматически разборъ; г) писане подъ диктантъ; д) писменъ прѣводъ руски фрази на български.

3. Алгебра (3 урока). Разлика между Алгебрата и Аритметиката. Алгебраически знакове. Положителни и отрицателни величини. Значение на коефициента и показателя. Приведение. Събиране, изваждане умножение [изучаване на изустъ формулитѣ $(a + b)^2$, $(a - b)^2$, $(a + b)(a - b)$ и $(a + b)^3$] и дѣлене. Алгебраически дробн. Уравнения отъ I степенъ съ едно неизвѣстно.

4. Физика (2 урока). Статика. Динамика. Акустика. Оптика. Метеорология.

5. Химия (3 урока). Въ първото полугодие неорганическа, въ второто органическа химия, съ особно внимание на най-важнитѣ въ практически животъ продукти.

6. Всеобща История (2 урока). Въ първото полугодие: краткъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на славянскитѣ племена.

Въ второто полугодие: Българска История. Старитѣ жителъ на Балканский полуостровъ, заселяването му съ Славяне; приходяването на Аспаруховата дружина и основанието на Българското господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ, Петъръ и Самуилъ. Положението на Българский народъ подъ властта на Византия. Основание на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнъ. Краткъ исторически прѣгледъ на България отъ смъртта на Иоана Асѣня до покорепението ѝ отъ Турцитѣ.

7. Чъртенне (2 урока). Стереометрия практически. Чъртане на елипсиса; парабола, хипербола, архимедова спиралъ, циклоида, хипоциклоида, енциклоида, ректификация на кръга, витло (бурма).

8. Живописанне (4 урока). Цѣли глави, рѣцѣ, нозѣ, орнаментални конструкции, цвѣтъя, овощия, пейзажи и пр., съ пълни сѣнки и рефлексъ. Особно внимание се обръща на освѣтлението.

9. Френски или Нѣмски езикъ (2 урока). Синтаксисъ въ общи чърти и упражнения въ синтаксическитѣ правила. Прѣводъ на по-мѣчни статии. Изучванье наустъ по-голѣми стихотворения. Прѣлаганье стихове въ проза.

10. Гимнастика (4 часа).

11. Нотно пѣяние (незадължително 2 часа).

Т А Б Л И Ц А

за числото на уроцитѣ прѣвъ недѣлата въ реалнитѣ училища.

Название на прѣдметитѣ	Классъ	Классъ	Классъ	Классъ	Всички часове на прѣдметитѣ
	I.	II.	III.	IV.	
1. Законъ Божи	2	2	2	2	8
2. Български езикъ	4	3	3	—	10
3. Руски езикъ	—	—	—	3	3
4. География	2	2	2	—	6
5. Математика	3	3	2	3	11
6. Всеобща История	—	—	2	2	4
7. Естествена История	—	2	2	—	4
8. Физика	—	—	2	2	4
9. Химия	—	—	—	3	3
10. Чъртанье	3	3	3	2	11
11. Живописанне	3	3	3	4	13
12. Френски (Нѣмски) езикъ	3	3	2	2	10
13. Краснописанне	1	1	1	—	3
14. Гимнастика	4	4	4	4	16
15. Нотно пѣяние	2	2	2	2	8
	27	28	30	29	

Отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла.

Въ България има доста много учителие, които заедно съ своитѣ домочадия се намѣрватъ въ бѣдственна положение, като не могатъ отъ старостъ или отъ нѣкаква болѣсть да продължаватъ почтенната си и полезна дѣятелностъ и съ това да се прѣхранватъ. Не е малко и числото на бѣднитѣ вдовици и дребнитѣ сирачета, останѣли отъ учителие, които съ живота си трѣбваше да заплатятъ за мирното си и благородно служение на своето отечество. Съ мисль да облекчи, до колкото е възможно, бѣдственното положение както на еднитѣ, така и на другитѣ, Негово Сиятелство, Императорский Русски Комиссаръ заповѣда да се внесе за тоя прѣдметъ въ смѣтката на настоящата бюджетна година едно количество пари. Тая помощъ, едновременна или постоянна, като пенсия, ще се назначава на бѣдни учителие, които сж учителствували не по-малко отъ двадесетъ години. А пъкъ отъ вдовицитѣ съ неж ще се ползватъ само женитѣ на учителие, убити и обѣсени отъ турцитѣ, или загинѣли въ турскитѣ тъмници и въ заточение.

Който желяжтъ да се воспользуватъ отъ тая помощъ, нека благоволятъ да испратятъ прошения въ Управлението на Императорский Русски Комиссаръ до Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла. Прощенията трѣбва да сж придружени съ свидѣтелства, въ които да е показано:

- 1) Отъ колко лица състои домочадието на просителя или на просителката,
- 2) Възрастта и полтъ на тия лица,
- 3) Ако дѣцата на просителитѣ или на просителкитѣ сж възрастни, намѣрватъ ли се на нѣкоя работа и на каква именно; ако се учятъ, то приематъ ли парична помощъ.

Свидѣтелствата трѣбва да сж потвърдени отъ надлежний инспекторъ на народнитѣ училища, а дѣто такъвъ нѣма, то отъ мѣстний Губернаторъ.

Отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла.

42

Между българскитѣ младежи, които се учятъ въ странство, особно въ Руссия, мнозина не сж осигурени отъ къмъ материална страна, и отъ това не могатъ правилно да се занимаватъ съ работата си. Съ мисль да подобри положението на по-способнитѣ изъ между тѣхъ, каквото да могатъ съ потрѣбното спокойствие и редовность да се усвѣршенствуватъ въ наукитѣ за полза на отечеството си, което нинѣ има особна нужда отъ систематически образовани служители, Императорскій Комиссаръ разрѣши да се внесжтъ за тая цѣль въ смѣтката на текущата бюджетна година 60,000 франки.

Отъ тая сума ще се дава нарична помощъ, едновременна или постоянна, като стипендия, преимущественно на бѣдни ученици, които се учатъ съ успѣхъ въ високитѣ и специални училища.

Отъ ученицитѣ на срѣднитѣ училища съ такава помощъ ще се ползватъ само оние, които се учятъ въ горнитѣ класове, неоткрити още въ българскитѣ училища.

Коио желажтъ да добижтъ стипендия, трѣбва да изпроводжтъ въ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла прошения, въ които да сж показани, освѣнъ училището и классътъ или курсътъ, въ който се учи просителътъ, още и мѣстото, дѣто е той роденъ, както и мѣстото, дѣто той е получилъ първоначалното си образование, възрастътъ му и поминавката на родителетѣ му, ако сж живи.

Прошенията трѣбва да сж придружени:

1) Съ свидѣтелство отъ надлежачето училищно началство за поведението и успѣхитѣ на просителя;

2) Съ удостовѣрение отъ сжщото началство, че просителътъ наистина има нужда отъ стипендия;

3) Съ писменно задължение отъ просителя, че той слѣдъ като свърши учението си, ще служи въ България по назначение отъ правителството, толкова време, колкото се е ползувалъ съ стипендията. 43

Едновременна помощъ ще се дава само на оние, що се учатъ въ високитѣ и специални училища и добиватъ недостатъчно съдържание.

Отъ таква просителъ се изисква, щото прошенията имъ да сѣ придружени:

1) Съ свидѣтельство отъ надлежното училищно началство за успѣхитѣ и поведението имъ и

2) Съ удостовѣренне, че съдържанието, което тѣ добивать, наистина имъ недостига.

Утверждена Императорскимъ Коммиссаромъ
2-го Юня 1879 г.

Докладная записка Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ.

Императорскому Россійскому Коммиссару.

Изъ суммы 60000 франковъ, внесенной въ смѣту настоящаго бюджетнаго года, на пособіе молодымъ Болгарамъ, воспитывающимся за границею, я полагаю бы назначать пособіе или одновременно или въ видѣ стипендіи. Стипендіатовъ по моему мнѣнію слѣдовало бы раздѣлить на двѣ категоріи, отнесши къ первой — учащихся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, къ второй же обучающихся въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ. Стипендіатамъ I-ой категоріи выдавать по 1200 франковъ въ годъ каждому, стипендіатамъ же II-й категоріи по 900 франковъ.

Имѣю честь почтительнѣйше испрашивать распоряженія Вашего Сіятельства по сему дѣлу.

Утверденъ отъ Императорскій Коммиссаръ
на 5 Юня 1879 г.

Докладъ Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ.

Учредители Софійской публичной бібліотеки обратились ко мнѣ съ просьбою ходатайствовать передъ Вашимъ Сіятельствомъ о принятіи сего учрежденія въ вѣдѣніе центрального Управленія съ отнесеніемъ всѣхъ расходовъ по содержанію

онаго на средства Болгарской казны. Къ такому рѣшенію библиотечное общество пришло вслѣдствіе того, что благодаря капитальнымъ приобрѣтеніямъ, сдѣланнымъ при содѣйствіи Вашего Сіятельства въ послѣднее время библиотекою, и въ виду быстро возрастающаго значенія оной, дальнѣйшее существованіе ея на прежнихъ началахъ и при крайне ограниченныхъ средствахъ общества дѣлается невозможнымъ.

Нимало не сомнѣваюсь, что, принявъ Софійскую библиотеку на свое попеченіе и давъ ей возможность достигнуть желаннаго развитія, управленіе княжества этимъ окажетъ великую услугу дѣлу просвѣщенія болгаръ, главнѣйшимъ средоточеніемъ котораго, естественно, долженъ сдѣлаться г. Софія. Въ этой увѣренности я имѣю честь почтительнѣйше испрашивать соизволенія Вашего Сіятельства на принятіе предложенія библиотечнаго общества. вмѣстѣ съ симъ имѣю честь представить на благоусмотрѣніе Вашего Сіятельства нижеслѣдующія соображенія касательно устройства библиотеки въ случаѣ, если послѣдуетъ Ваше соизволеніе на принятіе ея въ вѣдѣніе Управленія.

Для правильной постановки и надлежащаго развитія библиотеки я полагаю бы:

1. Передать ее въ вѣдѣніе управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія.

2. Для завѣдыванія, управленія и охраненія библиотеки назначить при ней одного библиотекаря, двухъ его помощниковъ, одного слугу и одного сторожа, предоставивъ назначеніе библиотекаря и его помощниковъ Управляющему Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія. 45

3. На содержаніе означеннаго въ предъидущемъ пунктѣ 2-мъ личнаго состава, равно какъ на выписку книгъ, ремонтъ, отопленіе и освѣщеніе помѣщенія библиотекъ и на канцелярскіе расходы назначить 25,000 франковъ по прилагаемому при семъ проекту штатовъ.

4. Означенный въ послѣднемъ пунктѣ расходъ отнести на счетъ внесенной въ смѣту текущаго бюджетнаго года суммы на учрежденіе публичныхъ библиотекъ и музеевъ.

Проектъ штатовъ Софійской публичной бібліотеки.

Названіе должности	Число лицъ	Одному	Всего
		франковъ	
Главному бібліотекарю	1	6000	6000
Старшему помощнику	1	4000	4000
Младшему помощнику	1	3000	3000
Прислугѣ	1	600	600
Сторожу	1	600	600
Итого	5	14200	14200
Кромѣ того :			
на выписку книгъ	—	—	8000
на канцелярскіе расходы	—	—	800
отопленіе, освѣщеніе и ремонтъ помѣщенія	—	—	2000
			10800
А всего	—	—	25000

4. Записка за дѣятелността на привременното русско Управление въ България.*)

За гражданското устройство на България Рускитѣ власти сж захванѣли да работятъ още, щомъ руската войска преминѣ прѣзъ Дунава. Това дѣло бѣше възложено тогава, и додѣ се продължава войната, на гражданското управление, което се намираше при негово ИМПЕРАТОРСКО Височество Главнокомандующий на дѣйствующата армия и се управляваше отъ покойний Князь Черкаски. Цѣльта на това управление бѣше да замѣнява въ занимаемитѣ отъ руската войска мѣста прежната власть съ ново управление. — Руската войска на първо време отиваше напрѣдъ твърдѣ скоро: на 14 Юния тя превзе Свищовъ, а на 25 бѣше вече въ Търново. И гражданското управление едвамъ успѣваше да върви слѣдъ нея съ своето дѣло. Отъ само себе се разбира, че новата наредба, която се раждаше съ такава скоростъ и при такива обстоятелства, не можеше да даде отведнажъ на освобождаемитѣ области нѣкакво пълно и трайно устройство. Началникътъ на гражданското управление трѣбваше да се доволи само съ въвожданъето на каква годѣ наредба, каквото тие области да не оставатъ безъ никакво устройство, въ едно анархическо състояние. А за това нѣщо бѣше достатъчно да се възстановятъ, съ малко едно подобряване, най-нужднитѣ функции на прежнето управление и да се предадатъ въ нови рѣцѣ.

Като изработваше на бързо и въвождаше това, така да се рече, начално привременно гражданско устройство, покойний Князь Черкаски въ сжщото време дѣятелно събираше свѣдѣния, които му бѣха необходими за възсъздаване граждански битъ въ освобождаема България въ всичката му пълнота. — Съ

*) Изъ кн. „Протоколитѣ на Учредителното Българско Народно Събрание въ Търново“, 1879, книжарница на Хр. Г. Дановъ Пловдивъ, София, Русчукъ, стр. 339—355.

особна ревност той бѣше се взелъ за това дѣло слѣдъ пре-насанъето на походната му канцелария въ Търново, дѣто нужднитѣ свѣдѣния можеха да се черпятъ на право изъ живи источники.

Съ пълно гражданско устройство, основано на начала, вземени направо изъ народний животъ, Князь Черкасскій мислѣше да замѣни горѣреченното първоначално гражданско устройство незабавно слѣдъ свършванието на войната, която по началото си не се виждаше, че ще се продължава твърдѣ много.

Нъ не въ малко време и не така лесно трѣбвало да стане освобождението на Българетѣ. Работитѣ изненадѣйно се заплетоха: войната стана упорита и трѣбваше да се рѣшава въ зимно време, което се отличаваше съ особно люти студове. 340 Злинитѣ, които сж естествени спѣтници на всѣка война, въ тая война достигнаха до една колоссална стѣпень. Числото на ранени и болни войници всѣки день растѣше въ страшна прогрессия. Освѣнъ това, стотини хиляди мирни жителѣ изъ забалканска България, разорена и изгорена отъ неприятеля, дойдоха да търсятъ убѣжище на сѣверъ отъ Балканътъ, дойдоха въ испокѣсани дрехи и изнемощени отъ гладъ и различни болѣсти.

Това изненадѣйно заплитанѣ на работитѣ не може да не отвлече вниманието на гражданското управление отъ главната му задача. То се принуди да обърне всичкитѣ си сили къмъ тия злини и да се труди за намаляваннето имъ, като отъ една страна спомогаше да се отстранятъ нуждитѣ на войската и бѣжанцитѣ, а отъ друга се грижѣше, за да се разпредѣляватъ, колкото бѣ възможно по-правилно, тѣгобитѣ, които тия нужди наваляха на населеннето.

На това чловѣколюбиво дѣло посвяти всичкитѣ си сили покойний Князь Черкасскій, безмѣрнитѣ трудове на когото сломихж силитѣ му, скратихж животътъ му.

За правилна наредба на гражданското устройство въ България може да се помисли само, токоречи, слѣдъ година послѣ началото на войната, именно слѣдъ свързванието на Св.-Стефанскій прелиминаренъ договоръ. Споредъ Св.-Стефанскій сговоръ, България въ нейнитѣ, токоречи, естествени граници трѣбваше да състави едно автономно Княжество съ народно християнско правителство и съ своя земска войска.

Споредъ условията на тоя сговоръ руското Императорско Правителство назначи въ България свой Коммисаринъ, за да введе въ тая страна, въ двѣ години време, пълна гражданска наредба. При Императорския Коммисаринъ се учреди съвѣтъ отъ шестъ члена, отъ които единъ управлява канцеларията на Коммисаринътъ и води дипломатическитѣ работи, а отъ другитѣ всѣки единъ управлява по единъ особенъ отдѣлъ на управлението. Такива отдѣли има петъ, именно: воененъ, за вжтрѣшнитѣ дѣла, сѣдебенъ, финансовъ, за народното просвѣщение и духовнитѣ дѣла.

Нареденото така централно управление на Императорский Коммисаринъ, слѣдъ като отвори дѣятелността си въ крайтъ на миналий Май въ Пловдивъ, незабавно пристѣпи къмъ изработване единъ общъ планъ на реформитѣ, които трѣбваше да направи въ България. — Споредъ тоя планъ по онова време бѣше рѣшено да не се бърза съ преобразователнитѣ работи, нъ да се каратъ тѣ по единъ редъ, каквото изработването на главнитѣ уставы да става, спроти както го изискватъ съвременната наука и истинскитѣ нужди и потребности на Княжеството.

За изпълняването тая программа първо и първо се искаше да се оздрави по всичкитѣ завезети отъ русска войска части на България вънкашенъ редъ и добръ наредена администрация и въ сѣщото време да се повикатъ новобранци за изново 141 формируемитѣ дружини на българската земска войска. Заедно съ това имаше се предъ видъ, да се събератъ, колкото е възможно, по-пълни свѣдѣния за положението на работитѣ по различнитѣ клонове на управлението въ Княжеството. Тия свѣдѣния трѣбваше да послужатъ като материалъ за съставяние при централното управление различни уставы, макаръ и привременни, нъ необходими, за да се даде нуждното въ работитѣ еднообразие и потребното развитие на всичкитѣ органи на общественото и гражданско управление въ България.

За изпълнение на горѣреченното мислѣше се да се употреби първата година отъ руската окупация, — слѣдъ това, отъ какъ народътъ се посвѣстѣше и населението понавикнаше на новий редъ, мислѣше се да се начне постъпенното замѣняване на рускитѣ чиновници съ туземни, така дѣто, додѣ настанѣше време за избирање Князь, да бѣде вече готово народното управление и да се намира въ рѣцѣтъ на способни и вѣщи въ работата си граждани.

Такива бѣхъ първоначалнитѣ кроежи на временното управление. Нѣ при осъществяването имъ то още отъ първо време трѣбваше да срѣщне голѣми спънки, които въ много нѣщо измѣнихъ както кръгътъ на дѣятелността, така и вървежътъ на работитѣ му.

Слуховетѣ за Берлинскій конгресъ турнахъ руската власть въ едно мѣчно положение, въ което тя остава до крайтъ на Юля, безъ да може да предприемне нѣкакви рѣшителни постѣпки, а изработений около това време Берлинскій съговоръ принуди администрацията да се ограничи само въ Сѣверна България, и до пристиганъето на международната комиссия въ Пловдивъ да въведе въ Пловдивската и Сливенска губерния еднагѣвъ съ Сѣверна България редъ и да състави и въ тѣхъ земска войска отъ деветъ дружини и двѣ стотини кавалерия. — Най-послѣ на мѣсто двугодишнй срокъ станъ потрѣбно да се извърши преустройство на страната въ деветъ мѣсеца.

Това послѣднѣ обстоятелство, като направи невъзможно пълното осъществяване на първоначалната преобразователна программа, накара да се обърне внимание токо на по-важнитѣ реформи.

При такова едно повръщане на работитѣ станъ нужно да се прибѣрза съ наредбата, въ която по тая причина естествено трѣбваше да се вмѣкнатъ и грѣшки и много или малко голѣми неспѣлности. Всички тия недостатѣци добрѣ съзнава централното управление, което, за да не допустне нѣкаква спънка въ бѣдъщето широко развити на мѣстнитѣ наредби въ България, намѣри за нужно да даде привремененъ характеръ на всичкитѣ си распорѣждания. Съ своитѣ привременни правила и устави централното управление е имало предъ видъ да удовлетвори токо най-близкитѣ нужди и насѣщнитѣ потрѣби на новосъздаемото княжество.

342 По тоя начинъ вѣтрѣ въ послѣднитѣ шестъ мѣсеци управлението на ИМПЕРАТОРСКИЙ Коммиссаринъ сполучи да изработи и повечето да тури въ дѣйствие, токоречи, всичкитѣ по-главни и по-важни устави, които се отнасятъ до устройството на земската войска, до администрацията и полицията, до сѣдѣтъ, финанцитѣ и народното образование.

На сегашно време, когато се отваря първото народно Българско Събрание, управлението на бѣдъщето княжество може да се представи вкратцѣ така:

За запазване вътрешната и вънкашна безопасност княжеството си има вече земска войска, която състои отъ 21 пѣши дружини, 8 батареи артилерия, 4 конни сотни, една сапьорна строева рота, една сапьорна учебна рота и една рота обсадна артилерия. Числото на всички тия части надминува 21,000. Въ това число не сж вземени рускитѣ кадрове, които въ всичката българска войска състоятъ отъ 394 офицери (между тѣхъ има 36 българе) и отъ 2694 души по-долни чинове. Благодарение на помощта и на грижитѣ, които главното управление на дѣйствиющата армия и самий главнокомандующий постоянно показватъ къмъ българската земска войска, послѣдната отъ къмъ материална страна е поставена доста удовлетворително: обезпечена е отъ къмъ храна, облекло, орѣжие и други военни потрѣби. Послѣднитѣ, които щжтъ бждатъ съсрѣдоточени въ нѣколко постоянни влагалища, сж въ такова количество, което успява българската войска на доста дълго време.

Военното образование на войницитѣ отива съ единъ успѣхъ, който е за чудене, и има надежда, че Българетѣ при врожденната имъ наклонность къмъ всякакъвъ трудъ и занятия въ скоро време ще иматъ превъсходна военна сила. Нъ за да се даде на войската пълна самостоятелность и чисто народенъ духъ, трѣбва да се гледа, каквото по-скоро на офицерскитѣ длъжности да се намѣстятъ туземци. За постиганъето на това вече сж вземени мѣрки. Въ София е отворено военно училище, което трѣбва да се мисли, въ нѣколко години отгорѣ ще може да приготви добри и способни офицери за постоянната армия на княжеството. Въ Софийското военно училище сега се учатъ до 250 млади българе, раздѣлени на два класса. Въ по-горний классъ има до 100 души, отъ които повечето ще влѣзатъ вече като офицери въ войската презъ идущий мѣсець Май. Освѣнъ това, по ходатайство отъ ИМПЕРАТОРСКИЙ Коммисаринъ ГОСПОДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ височайше благоизволи да се приематъ на правителствено иждивение въ Руссия, именно въ Елисаветградското юнкерско училище до 90 български младежи, които вече се и испратиха въ Елисаветградъ.

За да се приготвятъ Българе, които да могатъ да заематъ мѣста по техническата военна часть, предположено е да се испратятъ въ Руссия 42 български младежи и да се дадатъ

343 тамъ за наука въ училищата техническо, пиротехническо (въ Петербургъ) и пушкаарско (въ Тула).

Военната служба е направена задължителна за всичкото население отъ 20-та до 30-та годишна възраст, безъ да се гледа на вѣра и народностъ. За дѣйствителна служба е назначенъ срокъ отъ двѣ години.

За изпълнение на войнската служба е приета системата милициона, териториална: всѣко окръжие въ по-многого случае трѣбва да дава войници за дружината, която се намира въ сѣщото окръжие. За сформироване конни сотни и артилерия за пѣбой губерния се заематъ людѣе отъ сѣщата губерния. Дружинитѣ сѣ разположени въ централни пунктове на своитѣ окръжия, а коннитѣ сотни и батерии въ централни пунктове на своитѣ губернии. Тя части състоятъ: дружинитѣ отъ по 1,000 души, сотнитѣ отъ по 150, батареитѣ отъ по 250 души. Русскій кадръ отъ офицери и по-долни чинове е назначенъ: въ всѣка дружина по единъ дружиненъ командиръ, четири ротни командира, четири субалтернъ офицера, единъ адютантъ и 70 отъ по-долнитѣ чинове; въ сотнитѣ — по единъ командиръ, по единъ субалтернъ офицеръ и десетъ по-долни чинове и въ батареитѣ по единъ командиръ, единъ субалтернъ офицеръ и 34 по-долни чина.

По гражданската наредба на княжеството централното управление, щомъ започена работата си, най-напредъ трѣбваше да се погрижи, за да се введе гражданска администрация въ мѣстата, които по онова време управляваше военна власть. Въ сѣщото време се почена да се съставятъ нови уставы и ония, които на бързѣ бѣха съставени въ време на войната, да се прѣработватъ и допълнятъ така, каквото да могатъ да отговорятъ на новитѣ условия въ общественний и държавенъ животъ. За това нѣщо рѣши се да се зематъ въ ръководство началата на децентрализацията и на широкото самоуправление по административнитѣ, сѣдебни, финансови и земскостопанственни учрѣждения. Въ всичкитѣ издадени до сега уставы ясно и опредѣлено сѣ прокарани началата на общественно самоуправление и на народно представителство. На избирателното начало е дадено най-широко примѣнение отъ най-долнитѣ до най-горнитѣ учрѣждения по всичкитѣ кленове на управлението.

По тоя начинъ управителнитѣ дѣла въ селата, въ околинитѣ, градоветѣ, окръжията и до нѣйдѣ въ губерниитѣ сж оставени на различни съвѣти, съставени отъ лица, избрани отъ мѣстното население. Въ новитѣ устави за градскитѣ и окръжни съвѣти, създадени при прежното гражданско управление, редътъ е твърдѣ много измѣненъ. На градскій съвѣтъ е оставено да се занимава токо съ стопанството на градътъ. А на окръжний съвѣтъ, освѣнъ земскостопанственитѣ работи на окръжието сж възложени и работи, които иматъ свръзка съ интереситѣ на хазната както въ окръжътъ, така и въ градътъ.

На градскій съвѣтъ, когато изисква обществената полза, 344 е дадено право да издава, съ знанието на губернаторътъ, правила задължителни за всичкитѣ граждани. Оплаквания срѣщо градскій и окръжний съвѣтъ се даватъ на губернаторътъ, нъ се разглеждатъ и рѣшаватъ не само отъ него, нъ въ губернскій управителенъ съвѣтъ, който е съставенъ отъ членове и вѣщи и независими въ мнѣнията си. Въ това най-високо въ губернията административно учрѣждение се рѣшаватъ работи и въпроси, които се отнасятъ до всичкитѣ административни въ губернията мѣста и лица. Губернаторътъ и окръжнитѣ началници, които като органи на властта, не се избиратъ отъ населението, нъ се назначаватъ отъ правителството, иматъ си своитѣ строго опредѣлени права и длъжности. При такава една наредба на да ли ще бжде възможно да се потъпка самостоятелността на по-долнитѣ органи на управлението отъ по-горнитѣ. Особно внимание е обрнато за устройството на полицията. Подъ никой начинъ полицията не може да се бърка въ стопанскитѣ и административни дѣла, които сж повѣрени на общественитѣ учрѣждения. Тя е строго ограничена само съ полицейскитѣ си длъжности и служи като изпълнителенъ органъ на администрацията и сждището. Съ други думи, полицията има да се грижи само за запазване редътъ и безопасността на гражданитѣ и за изпълнение законътъ. На лицата, които служатъ по администрацията и полицията, назначиха се сега доста добри заплати, съ цѣль за да се премахне всѣки поводъ за рушветитѣ, които бѣха нѣщо обикновено при прежната администрация и полиция.

Всичкитѣ по-главни устави и инструкции, по които трѣбва да се води губерпската и окръжна администрация, както и

мѣстната полиция, сж издадени и напълно вече введени както въ петтѣ губернии и тридесетъ и двѣ окръжия на Княжеството, така и въ губерниитѣ Пловдивска и Сливенска.

Заедно съ грижитѣ си, за да се поставятъ правилно-административнитѣ учреждения и лица, отдѣлтѣ на вжтрѣшнитѣ дѣла се е грижелъ и за подобряване на народното благосъстояние. По тая работа до сега сж вземени слѣдующитѣ мѣрки:

Обърнато е вниманието на тъмничного дѣло, което при прежното правителство се нампраше въ твърдѣ неудовлетворително положение. Уставъ за тъмницитѣ е съставенъ, разгледанъ и вече утвърденъ. Тоя уставъ отмѣнява прежнитѣ безредици и злоупотрѣбления, особно внимание е обърнато, да не ставатъ произволни затвори и да не се държатъ на едно мѣсто затворенитѣ за малка нѣкоя вина заедно съ тѣжкитѣ престѣпници.

Народното здравье, тоя толкова важенъ клонъ отъ административното управление, такожде се туря въ редъ. Вече сж разгледани и утвърдени уставы медицински, аптеченъ и 345 болниченъ. Споредъ медицинскій уставъ, който ще захване да се ввожда слѣдъ малко време, опредѣлено е да има губернерски болници.

Платкитѣ на лѣкаритѣ сж доста много утолѣмени и е поставено, че тѣ трѣбва да си иматъ нуждитѣ дипломи и да бждатъ Българе. Аптекитѣ ще бждатъ наредени по образътъ на европейскитѣ: на лѣкаритѣ, които се занимаватъ съ лекуване, е възбранено да държатъ свои аптеки.

Болницитѣ сж направени общи както за населението, така и за войската. За тѣхъ ще се иждивява изъ общитѣ приходи на Княжеството, каквото да се избѣгне неравномѣрността въ разноскитѣ на населението. На сегашно време се изработва уставъ и за медицинската полиция.

Като се занимавалъ съ горѣизложенитѣ организационни работи, отдѣлтѣ на вжтрѣшнитѣ дѣла въ сжщото врѣме се е грижелъ и за сждбата на бѣжанцитѣ, които и слѣдъ Берлинскій сговоръ постоянно и отъ различни страни непреставатъ да дохождатъ въ предѣлитѣ на Българското Княжество и въ губерниитѣ Пловдивска и Сливенска.

Когато въ крайтъ на миналий Септемврий русската войска захвана да изпраздува Южна Тракия, голѣмо множество отъ тамошнитѣ християне остави жилищата си и избѣга слѣдъ войската.

Числото на тия бѣжанци около миналий Декемврий 1878 г. достигна до 50,000. Тѣ повечето дохождаха безъ всѣкакъвъ имотъ, безъ всякакви сръдства за поминувка, а по нѣкога дори и безъ никакви дрехи. За тѣхното прехранване и за облекчение, до колкото бѣше възможно, на сждбата имъ поне на първо време, взеха се слѣдующитѣ мѣрки:

Първо и първо направиха се надлѣжнитѣ сношения, за да се прекрати връщаннето на турскитѣ бѣжанци въ Пловдивската и Сливенска Губернии, понеже всичкитѣ празни тамъ мѣста, както и житата отъ турскитѣ нивя можѣха да притрѣбватъ за християнскитѣ бѣжанци, които все повече и повече се умножаваха. — За по-правилно разселване и раздаване на християнскитѣ бѣжанци помощъ направиха се комиссии въ Пловдивъ, Одринъ и Сливенъ, на които въ различни времена сж предадени половинъ милионъ франки. При това още на тия комиссии се разрѣши да даватъ храна на бѣжанцитѣ отъ житата, които се намираха въ правителственнитѣ хамбари, и да употрѣбятъ за тая цѣль и паритѣ, които бѣха получени за продадената по-прѣди часть отъ тия жита.

Такива мѣрки сж вземени и за бѣжанцитѣ изъ Македония, които въ послѣдно време захванаха да дохождатъ въ голѣмо множество въ пограничнитѣ окръжия на Софийската губерния. Дѣто за сега числото имъ надминува 20,000. За приглеждане тия бѣжанци въ София е направена централна комиссия и 346 особни спомагателни комитети въ Самоковъ, Кюстендилъ, Джумая и Дупница.

Въ разпореждане на тия комиссии сж предадени, освѣнъ жито, и 36,000 франки, за да ги раздадѣтъ въ помощъ за първо време, предадени имъ сж и пратенитѣ изъ Руссия отъ Смоленскій благотворителенъ комитетъ въ голѣмо количество различни облекла, които сега се вече раздаватъ на бѣднитѣ.

Освѣнъ това, на комиссиитѣ е възложено такожде да иматъ особна грижа за санитарното положение на бѣжанцитѣ, да имъ оказватъ у-време медицинска помощъ и да предварятъ развиваннето на епидемии, които можѣтъ да бѣдатъ пренесени

отъ други мѣста. За това вѣщо въ Дупница, Кюстендилъ, Джумая и Самоковъ сж приготвени особни стаи за приемванье болни и сж повикани лѣкаръе.

Освѣнъ горѣизложеннитѣ мѣрки, които сж вземени за благоустройството и благосъстоянието на Княжеството, измолено е да се предажтъ на населението въ България всичкитѣ артилерийски конъе, които останжтъ слѣдъ оттеглянето на дѣйствующата армия, така сжщо и излишнитѣ полкови конъе отъ всичкитѣ интендански транспорти. Чрезъ тая нова милость на Господаря Императора България ще получи до 20,000 конъе отъ руский сой, които ще се расподѣлятъ равно между всичкитѣ окръжия и ще помогнжтъ доста много при пролѣтнитѣ кърски работи на населението, което има голѣма нужда отъ работенъ добитъеъ.

Управляющій отдѣлътъ на вжтрѣшнитѣ дѣла се е занимавалъ такожде съ пощата и телеграфътъ, които и до сега още не сж турени на редъ. Проектъ за нареждане пощенскитѣ учреждения, слѣдъ като тѣ преминатъ въ ржцѣтѣ на гражданското управление, е съставенъ и размеданъ още презъ мѣсець Септемврий, нъ изненадѣйни обстоятелства, които задържаха дѣйствующата армия на Балканский Полуостровъ до сега, накараха да се изостави ввожданъето на тоя проектъ въ дѣйствие.

По тия обстоятелства, както пощитѣ, така и телеграфътъ, додѣ не се оттегли дѣйствующата армия, трѣбва да се намиратъ въ ржцѣтѣ на военното управление. Съ разрѣшение на главнокомандующий пристжпено е само до ввожданъето токо на нѣкои части отъ проектътъ и до отварянъето на новитѣ пощенски линии, които сж внесени въ тоя проектъ. По тоя начинъ въ послѣдньо време сж отворени двѣ пощенски кантори въ София и Търново, едно пощенско отдѣление въ Габрово, петъ станции за приеманъе всякакъвъ видъ корресподенции, въ Свищовъ, Ломъ-Паланка, Видинъ, Берковица и Севлиево, и една за приеманъе само проста корресподенция въ Татаръ-Пазарджикъ.

Заедно съ това отворени сж нови пощенски линии: отъ София презъ Берковица до Ломъ-Паланка и отъ София презъ Орхание до Плѣвенъ.

Като се имаше предъ видъ, че ще да се захване оттег- 347
лянето на дѣйствующата армия, то се съставиха и утвърдиха
вече условията, по които ще се продава правото за съдържание
пощенски конѣе. На губернаторитѣ е казано да извършватъ тая
продажба отдѣлно, не само за всяко окръжие, нѣ дори и за
всяка станция, каквото да се улеснятъ мѣстнитѣ жители, та
да могатъ да взиматъ за съдържание станции.

Всичкитѣ телеграфни учреждения, както се каза по-горѣ,
до сега такожде се намѣрватъ въ ржцѣтѣ на военната власть,
нѣ въ скоро време ще преминатъ въ отдѣлѣтъ на въ-
трѣшнитѣ дѣла.

Материалитѣ, които можѣ да събере до минжлий мѣсець
Май юридическата комиссия, която бѣ съставилъ покойний
Князь Черкаски, взехъ се като основа при изработване при-
временнитѣ правила за устройството на съдебната часть въ
България.

Споредъ тия привременни правила въ всѣко село е на-
реденъ селски съдъ за разглеждане единъ опредѣленъ видъ
граждански и криминални работи. Селскій съдъ дѣйствова
само като единъ полюбовенъ или третейски съдъ и, като та-
къвъ, старае се да примирява по едно взаимно стоваряние.
Освѣнъ селскій съдъ, наредени сж и общи сждилища, които
сж раздѣлени на окръжни, губериски и върховенъ съдъ, който
е единъ за всичкото Княжество. За търговски работи сж пред-
назначени търговски сждилища, които ще се отварятъ въ
по-главнитѣ търговски центрове, дѣто се види за нужно.

Срѣщу рѣшенията на търговскитѣ сждилища могатъ да
се даватъ жалби въ близнитѣ губериски сждилища, както и
въ върховний съдъ.

За работи, въ които интереситѣ на управлението или на
хазната се пресрѣщатъ и сблъскватъ съ интереситѣ на длъ-
жностни или частни лица, наредени сж административни сжди-
лища, окръжни и губериски, срѣщу рѣшенията на които ще мо-
гѣтъ да се даватъ жалби на върховний административенъ съдъ.

За работи, които трѣбва да се опредѣляватъ по църков-
нитѣ закони и правила, мисли се да се наредятъ духовни
сждилища, както за православното, така и за другитѣ испо-
вѣдания. Нѣ тия сждилища ще могатъ да се турятъ въ дѣй-
ствие само, когато се тури въ редъ и църковното управление.

Най-послѣ за разглеждане на гражданскитѣ работи между мусулманитѣ сж оставени и кадийски сџдилища, отъ които обаче сж извадени работи полицейски и криминални.

Гражданското сџдководителство ще става устно, явно и съ препиране.

Въ криминалното сџдководителство бѣше много мѣчно и, рѣчи, невъзможно да се въведе въ всичката си строгост обвинителното начало, защото нѣма лица, съ които да се намѣ-
348 стятъ прокурорскитѣ длѣжности, па не се намиратъ и добрѣ приготвени и способни защитници. Правилата за криминалното сџдководителство, обаче, сж съставени така, дѣто съ тѣхъ доста добрѣ се уздравява свободата и правдинитѣ както на общинитѣ, така и на частнитѣ лица. И слѣдъ испразднуванието на военнитѣ сџдилища, мѣстнитѣ бѣлгарски сџдилища ще можтъ напълно да отговарятъ на своето назначение и тогава, когато ще има да разгледватъ и всичкитѣ тежки криминални престѣпления, които за сега, по особни обстоятелства, се разглеждатъ въ военнитѣ сџдилища.

Всичкото сџдебно вѣдомство се намира на сегашно време въ рѣцѣтѣ на туземци, които сж призовани да изпълняватъ сџднически длѣжности или по назначение отъ централното правителство, или по изборъ отъ населението.

При съставянието на своитѣ рѣшения сџдилищата до нѣйдѣ се рѣководятъ отъ съществувавшитѣ при турското правителство и неотмѣнени още закони, — напримѣръ, криминалнии кодексъ, кодексътъ комерчески и други особни постановления. Нъ отъ друга страна сџдилищата се водятъ и по мѣстнитѣ обичаи на Бѣлгарскій народъ. Широкий свободенъ достѣпъ на народнитѣ обичаи въ сџдилищата ще даде най-богатъ и най-правиленъ материалъ за законодателнитѣ трудове на бѣдѣшитѣ конституционни органи въ Княжеството, — при временното управление намѣри за незгодно да се заемне съ такива трудове, защото тѣ за сега сж преждевременни и бихж могли само да поврѣдятъ правилното развитие на народното бѣлгарско право.

Слѣдъ като се поуздрави въ Княжеството редѣтъ и правосѣдието, станж възможно да се помисли и за по-правилно устройство на финансовата часть и на народний кредитъ.

Измѣняване съществуващитѣ данъци, на които населението е навикнало, не може да стане за сега, едно, защото нѣма събрани потрѣбнитѣ за това статистически свѣдѣния и други материали, а друго защото за организационната дѣятелност на привременното управление е назначенъ твърдѣ кратковременъ срокъ.

Като имаше предъ видъ всичко това, управлението на Императорскій Коммисаринъ намѣри за добро да остави на бъдъщото народно Българско Правителство грижата за коренното преустройство финанситѣ на Княжеството, а да се погрижи само за подобряване съществуващитѣ данъци до толкова, каквото да могатъ се отстрани стѣсненията и злоупотрѣбленията при събирането имъ, па и распредѣляването имъ да стане по-правилно и равномерно. За тая цѣль се унищожиха за всегда и на всждѣ данъцитѣ бедель и серчимъ, които при прежното правителство трѣбваше да плащатъ токо християнитѣ. Простиха се и всичкитѣ бакии, които населението дължиѣше въ губерниитѣ Русчушка, Видинска и Търновска до 1877, а въ губерниитѣ Варненска и Софийска, 349 които бидоха освободени по-късно до 1878.

Още въ самото начало на войната се отмѣни и събирането десетъкътъ въ натура заедно съ даването му на откупъ и, намѣсто него, бѣше казано, че ще да се тури новъ земенъ данъкъ.

Като нѣма събрани потрѣбнитѣ за опредѣлението на тоя земенъ данъкъ въ Българското Княжество свѣдѣния, управлението се принуди да приемне едно срдѣство, което не е яко годно нито за населението, нито за администрацията. Нъ съ това срдѣство може да се отстрани прежнята система, която даваше поводъ къмъ различни злоупотрѣбления и бѣше много тежка за населението, като му препятствоваше да прибира у време сѣдбитѣ си отъ нивята. Финансовий отдѣлъ обаче е захваналъ вече предварителнитѣ работи, които съ потрѣбни за изработване на правиленъ поземеленъ налогъ, и ако, по причина на краткото време, той и не сполучи да докара тоя си трудъ до край, то въ всяки случай за бъдъщото правителство ще бжде събранъ богатъ материалъ за тоя въпросъ.

Също така е започеното да се работи за правилното нареждане на другий данъкъ, който се събира направо отъ населението и който се нарича съ едно общо име „вергия“.

Това регулироване е потребно, защото всичките имоти и приходи, на които се разхвъргаше вергията, претърпяха едно силно изменение от войната. Има надежда, че през бюджета финансова година разхвъргането на вергията ще стане равномерно и справедливо.

Колкото до акцизът от тютюнът и питиата, то за начинът на неговото събиране вече е съставен и утвърден нов уставъ.

Пестенето въ разносиките е било едно от най-големите грижи на управлението. И макаръ, че по причина на бедствията от войната, правителствените приходи се прибирах доста мудро и не редовно, се пакъ въ крайтъ на миналата година изъ българските приходи могохъ да се отдѣлят до единъ милионъ рубли, за да се платят на руското казначейство, отдѣто бѣхъ вземени на заемъ за поддръжане на администрацията и устройството на дружините отъ първоначалното ополчение. Освѣнъ това, могохъ да се икономисатъ два милиона франка за основенъ капиталъ на народний банкъ, който въ скоро време ще да се отвори. При това потребно е да се каже, че на всѣдѣ въ окръжните и губернки градове сж наредени окръжни ковчежничества, въ които е введена правилна отчетностъ и бухгалтерия.

Къмъ работите по финансовий клонъ на управлението се отнася и преглеждането уставътъ на земеделческите каси и възстановлението имъ на всѣдѣ въ Княжеството.

350 Въ сегашното Българско Княжество на турско време е имало 33 земеделчески каси, капиталътъ на които е достигалъ до 10 милиона франки. Повечето отъ тия каси Турците сж открадали, когато бѣгахъ. Финансовий отдѣлъ взима всички възможни мѣрки, за да се възстановятъ земеделческите каси по-скоро, и вече е сполучилъ да тури въ дѣйствиe слѣдующите: седемъ въ Софийската губерния, петъ въ Търновската, двѣ въ Русчушката (въ Свищовъ и Никополъ) и една въ Варненската (Провадия). Токо въ Видинската губерния дѣто е имало седемъ каси, ни една още не е могла да се възстанови.

Земеделческите каси сж учредени само за подпомагане земеделчието. За подпомагане търговский кредитъ намѣри се за пуждно да се основе народенъ българский банкъ, на когото уставътъ е вече утвърденъ и който слѣдъ малко време ще се

вече и отвори въ София. Народний банкъ ще има отдѣления въ нѣколко търговски градове, между другитѣ и въ Търново.

По финансовото управление особна грижа е вземана за устройството на митарственнитѣ приходи, които сж единъ отъ най-голѣмитѣ държавни приходи въ Княжеството. Подобриваньето на митарственното дѣло се изисква както по причина на измѣненіята, които направи войната, така и отъ това, дѣто турската система за взимание мито отъ износнитѣ и вносни стоки, — система, която на първо време трѣбваше да приемне бившето гражданско управление, показва се не яко добра. За да се извърши по-скоро оправянието на митарственното дѣло, намѣри се за полезно да се направи отъ тая часть особно вѣдомство и да се даде въ рѣцѣтъ на единъ специалистъ, който сега се труди надъ съставяньето единъ новъ митарственъ уставъ. Заедно съ това, работи се и за превожданье тарифитѣ на българский языкъ и за привожданьето имъ въ система.

Утвърдени сж нови щатове за митницитѣ и митарственний надзоръ. Тия щатове се ввождатъ въ дѣйствие по край Дунавътъ и Черно море отъ 20 Февруария, а по сѣрбската граница и отъ къмъ Македония отъ 10 Февруарий.

Дадени сж еднообразни правила за дѣловодителството, за кассовата и бухгалтерска отчетность.

Дадени сж форми за статистическо забѣлѣжанье вържежтъ на търговията.

На сегашно време при централното управление се състави бюджетътъ на Българското Княжество за бѣдъщата финансова година, която за сега ще се счита, както е било и до сега, отъ 1 Марта. Бюджетътъ у-време ще бѣде обнародванъ.

Привдиганье умственното образование въ България е била една отъ най-главнитѣ и постоянни грижи на централното управление. Вземени сж мѣрки за да се постави народното просвѣщение въ добро положение. По тая часть първо и първо биде обрнато внимание за да се привдигнѣтъ и възстановятъ народнитѣ училища, които въ времето на войната бѣха съвсѣмъ 351 западнжли.

Грижата за поддържанье народнитѣ училища се остави на самото население. Тая система и поприеди бѣше приета въ България, и отъ нея произлѣзе това утѣшително явление,

дѣто България сполучи да си завѣди доста голѣмо количество училища, макаръ че печалното ѝ политическо положение никакъ не спомагаше на това, като бѣше твърдѣ стѣснително за умствено развитие. Изобщо е припознато, че народното просвѣщение най-много напреднува тамъ, дѣто самото население взема непосредствено участие въ материалното поддържанье на народнитѣ училища. Ето защо управлението не само не призна за нужно да измѣни прежний начинъ за обдържанье народнитѣ училища въ България, нѣ още и узакони тоя начинъ, като даде на населението право да си разхвърга данъкъ за въ полза на училищата. Изъ общитѣ приходи на Княжеството рѣши се да се помага на народнитѣ училища само въ нѣкои извънредни случаи.

И така, като остави на населението да се грижи за материалната страна на училищното дѣло, управлението пое на себе си да се грижи токо за нравствената страна на това дѣло, именно:

1. Да нареди учението въ училищата, въ които по-преди нѣмаше строго опредѣлена система и учебенъ планъ.

2. Да замѣства учителскитѣ длѣжности съ челоуѣци достойни за званието си и да брани учителетѣ отъ произволтъ на по-влиятелнитѣ, но по нѣкога не вѣщи общинаре.

3. Да приготвя учителе за народнитѣ училища.

Въ таквъ духъ е съставенъ обнародвания вече уставъ за народнитѣ училища.

Тоя уставъ вече се и полага въ дѣйствиe съ помощта на окръжнитѣ инспектори, които се назначихъ по единъ за всяка една губерния.

Освѣнъ това, вземени сж мѣрки, за да се отворятъ и погорни училища, каквито по-преди не е имала България и които на сегашно време ѝ сж много потрѣбни. Отъ такива училища до сега се отворихъ токо двѣ классически гимназии (въ София и Габрово), три реални училища (въ Ломъ-Паланка, Русчукъ, Габрово) и двѣ духовни училища (въ Самоковъ и Лѣсковский мѣнастиръ). Управлението на Императорский Комиссаринъ се погрижи и за отваряньето на други двѣ реални училища въ Пловдивъ и Сливенъ.

Както въ народнитѣ училища, така и при отворенитѣ вече класове отъ по-горнитѣ, сж назначени стипендии за уче-

ници бѣдни, които се отличаватъ съ способности и съ успѣхъ. Въ основанитѣ вече по-горни училища тая година могохъ да се отворятъ токо първитѣ два—три класса.

Додѣ се отворятъ и другитѣ классове, сиречь, додѣ изъ 352-тя училища ще захванжтъ да излазятъ ученици съ пълно срѣдно образование, ще се измине още 4—5 години време. До тогава по-пригответнитѣ български младежи ще сж принудени да довършватъ учението си въ странство. За спомагане на по-способнитѣ и бѣдни отъ тѣхъ, както и на ония, които се вече учатъ въ високитѣ училища, управлението намѣри за нужно да внесе въ бюджетътъ за иджщата година 60,000 франки. Разпредѣляванъето и даванъето на тая помощъ ще се начене отъ идущий мѣсець Май. — Въ бюджетътъ се намѣри за нужно да се внесе и една сума за помагане на учителие, които по старитѣ си години или по нѣкоя болѣсть не можтъ вече да се прехранватъ съ трудътъ си. Отъ тая сума се мисли да се подпомагатъ и бѣднитѣ семейства на учителие, загинжли въ послѣдната война или въ предшествовашиитѣ ней събитя.

Учителъе както за по-важнитѣ народни училища, така и за отворенитѣ вече классове въ по-горнитѣ учебни заведения се намѣрихъ, и ако учението не може още да се тури въ добъръ редъ, то най-много отъ нѣманъе добри учебници и други пособия. За посрѣщане тая нужда, както и за привдигане книжнината, която презъ послѣднитѣ двѣ години е много западнъла, управлението е взело мѣрки. За тая цѣль между друго работи се, за да се отворятъ при училищата библиотеки, въ които се мисли, да се набавятъ потрѣбнитѣ учебници и други полезни книги на чужди язици, а особно на русекій, който е достъпенъ, речи, за всичкитѣ учителие. Освѣнъ това, въ градъ София, дѣто вече сж се набрали и постоянно прихождатъ доста много интеллигентни български сили, отвори се и публична библиотека, която и сега още може да се похвали съ богатото си книжно събрание. Въ скоро време тя ще се обогати още повече: въ нея ще се пренесжтъ и книгитѣ на Браилското Книжевно Дружество, на което дѣятелността ще се поднови въ София. И има надежда, че тамъ лесно ще може да се събератъ около него добри умственни сили, та задружно да работятъ за привдигане народната книжнина.

Войната, предшествовавшиѣ ней събития и превратѣтъ, който тя направи въ политически и общественъ животъ на Българетѣ, не можѣ да не произведе и една бъркотия въ вътрѣшнитѣ работи на Българската Църква, бъркотия, която трѣбва да се отстрани, колкото е възможно по-скоро. Освѣнъ това и новий политически животъ на Българетѣ изисква да се направятъ измѣненія въ създадената отъ ексархийскій уставъ наредба изобщо и особно въ наредбата на духовний сждѣ. Настоятелно е нужно такожде да се премисли и за подобряване положението на по-долнето духовенство, което, като се извадятъ твърдѣ малцина, обръща на себе внимание и съ това, че е малко пригответено за високото си назначение, и съ това, че е поставено твърдѣ неблагоприятно отъ материална

353 страна. Управлението на Императорскій Коммиссаринъ всѣкога е съзнавало, до колко е нужно да се рѣшатъ по-скоро въпроситѣ за вътрѣшната наредба на църквата. Нѣ обнародването на берлинскій трактатъ, който постави въ една неопредѣленность вънкашнитѣ отношения на Българската Църква, станъ причина да се отложи изпълнението на планетѣ за църковното устройство, додѣ не се разясни реченната неопредѣленность. Управлението на Императорскій Коммиссаринъ намѣри за негодно да поеме на себе си воденето на това дѣло, безъ да взематъ въ него участие представителитѣ на Българската Църква.

Поради всичко това въ църковнитѣ работи управлението се е ограничавало само съ слѣдующата, така да се рече, чисто външна дѣятелность.

1. Спомагало е, до колкото е могло, да се възстановятъ разоренитѣ храмове и да се съобиятъ както тѣ, така и ограбенитѣ църкви съ потрѣбнитѣ за Богослужение предмети. Такива църкви въ Княжеството и Румелия се намѣрихъ до 400. Благодарение на доста голѣмитѣ пожертвования изъ Россия, отъ които едни сж вече получени, а други се очакватъ, нуждитѣ на тия църкви, поне най-необходимитѣ, въ скоро време ще бждатъ удовлетворени.

2. Намѣри се за полезно да се измѣни припознатий отъ много страни незгоденъ прежний начинъ, по който се обдържаше високото духовенство. Владичинната се отмахпа, — на архиперентѣ се назначи съдържание изъ общитѣ приходи на Княжеството.

3. За да може България да се добие по-скоро съ колко годѣ приготвени за назначението си свещеници и учители на Божий Законъ, отвориха се двѣ духовни училища въ Самоковъ и Лѣсковецъ съ привременъ елементаренъ Богословски курсъ. Въ тия училища се вече обучаватъ до сто ученици, отъ които токо на по-малката половина станж нуждно да се назначи съдържане отъ правителството.

4. Вземени сж мѣрки, за да се даде на църковното Богослужение надлѣжното благолѣпие. Съ тая цѣль между друго е обѣрнато особно внимание, за да се замѣни новогръцкото църковно пѣянье съ старобългарското (старорусското), което е възстановено преди малко време отъ нѣкои руски любители на старото пѣянье. Преподаването на послѣдното е вече въведено въ духовнитѣ училища и въ Софийската гимназия.

Не трѣбва да се премълчи и за едно доста утѣшително явление между българското свещеничество, именно за отварянето въ София на едно свещеническо братство, на което цѣльта е, да се грижи за самообразованието на мѣстното духовенство, за подобряване Църковното благочиние и за разпространяване религиозни познания изъ народътъ. Софийското братство слѣдъ малко време ще започне издаването на единъ сериозенъ духовенъ журналъ.

Подобно свещеническо дружество се заражда и въ Ра- 354 домиръ. Като има предъ видъ великата полза, която подобни братства могатъ да принесжтъ за сега на народътъ и на православната вѣра, управлението посрѣщна тѣхното появяване съчувствено и имъ обрѣче всѣкаква поддръжка.

Като е имало предъ видъ да създаде въ България напълно народни наредби, Временното Управление всѣкога се е грижило да привлача на общественни и държавни длѣжности най-способнитѣ люде изъ между мѣстнитѣ жители. Нѣ по-неже за съставянето на единъ служебенъ персоналъ, който напълно би знаелъ работата си, се изискватъ първо и първо навикъ и традиции, които могатъ да се усвоятъ токо въ едно доста дълго време, централното управление срѣщаше голѣми силѣнки при назначаване лица за такива или инакви служби, особно въ такива случаи, дѣто сж били потрѣбни специални познания и много или малко завършено общо образование. Нѣ и при тая мѣчнотия управлението все пакъ сполучи да разрѣши до нѣйдѣ удовлетворително и тая твърдѣ важна

и трудна задача. На сегашно време на общественитѣ и държавни служби вече се намиратъ до 2,000 туземци, отъ които 768 сж назначени отъ управлението и 1,353 сж избрани отъ народътъ. Руссия за сега има на служба въ Княжеството токо 150 души, сирѣчь около 7%. Въ това число не сж пресметнати офицеритѣ въ земската войска. При това трѣбва да се забѣлѣжи, че сѣдебний и учебний клонове се намиратъ съвсѣмъ въ рѣцѣ на туземци. Въ администрацията мѣстний елементъ достига 8%.

Такива сж въ общи чѣрти главнитѣ досегашни работи на привременното управление по общественно и държавно устройство въ Българското Княжество.

Сега, като се ползува отъ първото българско Народно Събрание, за което въ Търново сж се събрали представители отъ всичкото Княжество, представители, между които се намира всичкото високо духовенство, председателитѣ на всички градски административни и сѣдебни съвѣти, както и инспекторитѣ на народнитѣ училища и толкова много други лица, избрани на право отъ народътъ, Императорский Коммиссариинъ е поръчалъ на находящитѣ се тука членове отъ съвѣтътъ на управлението да се облизатъ съ надлѣжнитѣ компетентни лица и да чуютъ тѣхнитѣ мнѣния, бѣлѣжки и съвѣти по въпроситѣ, които се отнасятъ до по-нататъшното устройство на Княжеството. Особно Негово Сиятелство е поръчалъ управителю на вътрѣшний отдѣлъ да призовава наредъ представителитѣ отъ различни окръжия, за да се съвѣщава съ тѣхъ и да вземе въ внимание всичкитѣ тѣхни бѣлѣжки върхъ введениитѣ вече Привременни правила по работитѣ на вътрѣшното управление, да обсъди съ тѣхъ всички възможни оплаквания отъ административнитѣ органи на властта и да ги распита за истинното положение на работитѣ ѝ и за праведнитѣ желаня на населението.

355 Слѣдъ като събере тия свѣдения управителътъ на вътрѣшний отдѣлъ има поръчка да обиколи петтѣ губернии, за да направи ревизия на всичкитѣ административни учрѣждения въ тѣхъ и да вземе мѣрки за поправянето на негодитѣ, които бихж могли да се явятъ при ввожданъето на привременнитѣ устави.

Управителю на сѣдебний отдѣлъ е поръчано да обсъди заедно съ председателитѣ на сѣдилищата и съ членовѣтъ на

верховний съдъ общитѣ въпроси за управлението на съдебната частъ, да разгледа заедно съ тѣхъ съставеното въ съдебний отдѣлъ общо наставление за съдилищата и подробна инструкция за начинътъ, по който ще се свършатъ актове и сговори и най-послѣ да състави программа за издаване при верховний съдъ юридическа газета, въ която да се обнародватъ между друго съдебнитѣ рѣшения, каквото и публиката да може да се запознава съ работитѣ на съдилищата, па и съдницитѣ да могатъ да се мѣняватъ съ мислитѣ си по различнитѣ въпроси на първото.

Управителю отдѣла на народното просвѣщение е поръчано да допълни уставътъ за народнитѣ училища съ помощта на инспекторитѣ на тия училища, които сж могли вече да се запознаятъ добрѣ съ положението на училищното дѣло въ всичкитѣ части на Княжеството. Освѣнъ това нему е поръчано да обсъди заедно съ просвѣщенитѣ духовни представители въпросътъ за окончателната наредба на духовнитѣ училища и да се допита до всичкитѣ вѣщи депутати за пълната программа на по-горнитѣ училища, както мъжски, които сж вече отворени, така и женски, които има да се отварятъ слѣдъ малко време.

Свѣдѣнията, мислитѣ, белѣжкитѣ, които по тоя начинъ има да се събератъ, тукъ между представителитѣ на Княжеството, ще послужатъ на Привременното Управление, като материалъ, за по-нататъшнитѣ му организационни работи, които то трѣбва да извърши до нѣкой и другъ мѣсець, сирѣчь, додѣ истече срокътъ за неговата дѣятелность.

5. Отговоръ на „Български Гласъ“.*)

Въ 6-ий брой на достопочитаемий ви вѣстникъ, отъ 23 Януарий, вий извѣстявате, че азъ считамъ държавний съветъ незаконно избранъ за това, защото генералъ Домонтовичъ не дошълъ за министръ въ България. — Малко пѣщо по-прѣди вий бѣхте на друго мнѣние за тая работа (бр. 98 на „Български Гласъ“, отъ 31 Декември). Тогава увѣрявахте, че нѣколко лица, между които подразумѣвахте и мене,

*) Изъ в. „Марица“ год. V (1882), брой 371 (17 марта), стр. 4, стълб. 2.

считали изборитѣ за държавний съвѣтъ незаконни, „искали касиранieto имъ и повикванието на нови избори“ само и само по това, че тия избори излѣзли съвсѣмъ консерваторски. — II въ двѣтѣ тия извѣстия истинната е изопачена.

Мене, Господине редакторе, не такъви съображения сж побудили да считамъ държавний съвѣтъ незаконноизбранъ; къмъ това заключение ме сж докарали нѣкои прискрѣбни нередовности, които на всѣдѣ по свѣтътъ се осжждатъ като работи беззаконни. Иска ми се да вѣрвамъ, че всѣкий отъ вашитѣ безпристрастни читатели лесно може да види, какви сж тия нередовности, ако си даде трудъ да сравни „Временнитѣ правила за избирание членоветѣ на държавний съвѣтъ“ съ съставенитѣ на основание на тия „правила“ правителственъ списъкъ, обнародванъ въ 76-й брой на „Д. Вѣстникъ“, отъ 17 Октомврия. — Въ тоя списъкъ имаше записани 58 лица, нъ отъ тѣхъ токо-речи половината, около 26, бѣха записани незаконно. Отъ друга страна тукъ тѣ не бѣхж записани нѣколко добрѣ познати лица, които законътъ задължаваше правителството да внесе въ списъкътъ си. Не бѣхж записани, на примѣръ: II. Ивановъ, К. Станишевъ, А. Стояновъ (бивши губернатори и вицегубернатори), Евлогий Георгиевъ, Д-ръ Кировичъ, К. Цанковъ (дипломатически агенти) и пр. — нѣмаше въ правителствениитѣ списъкъ и мене, макаръ че и азъ не нарочно мисля съмъ изпълнявалъ въ България такъви длъжности, поради които законътъ ми даваше право да очаквамъ, че и моето име ще бѣде записано тамъ. Истина, че десетъ дена прѣди извършванието на изборитѣ тогавашний министръ на вжтрѣшнитѣ дѣла унищожилъ тоя списъкъ като незаконенъ, и го замѣнилъ съ новъ, ужъ исправенъ списъкъ (Н-о 77 на „Държавенъ Вѣстникъ“ отъ 21 Октомврий). Това оправяние, обаче, освѣнилъ гдѣто бѣше нищожно, защото се касаше само до три-четире имена, нъ и породилъ нови, немаловажни нередовности. Една отъ тия нови нередовности, особно злѣ нарушаваше „временнитѣ правила“, които изрично казвахж, че правителствениитѣ списъкъ трѣбва да се обнародва едновременно съ указа за изборитѣ двѣ седмици прѣди назначенитѣ за тия избори день. . . . Има въ правителствениитѣ списъкъ и други нередовности, които никакъ не гармонизиратъ съ духа на утвърденитѣ отъ Негово Височество правила и уставъ за държавний съвѣтъ, нъ за моето оправда-

ние сж доста и горѣзброеннитѣ нередовности, които нарушихж не само духътъ, нѣ и буквата на тия закони.

Ако желаете, господине редакторе, мож документално да докажа, че съмъ захваналъ да считамъ изборитѣ за въ държавний съвѣтъ незаконни още прѣди да станжтъ тия избори, още отъ 26 Октомврий, когато се извѣстихъ за горѣзложеннитѣ нередовности. Сжщо така документално мож да докажа, че отъ 26 Октомврий не само ни единъ пжтъ не съмъ мѣнхвалъ това си мѣнне, нѣ напротивъ повече и повече съмъ се утвърждавалъ въ него поради нѣкои нови нередовности въ по-нататъшний вървежъ на работата по изборитѣ. Между тия по-нови нередовности има една, съ която е свързано моето име, та считамъ за нужно да споменж за нея. — Провѣрвяванието на изборитѣ се отнело отъ върховний сждъ, защото нѣкои отъ неговитѣ членове станжли лично заинтересовани въ тая работа, и се прѣдало на една комиссия, съставена отъ лица все заинтересовани. Мене такожде назначили членъ въ тая комиссия, която отъ своя страна ме избраха за членъ на една отъ секциитѣ си. — За всичко това, обаче, азъ се извѣстихъ токо отъ вѣстницитѣ, и то тогава, когато комиссията си бѣше свършила работата! На всждѣ, когато назначаватъ нѣкого за членъ на нѣкаква комиссия, извѣстяватъ го, и несоблудението на това елементарно правило става причина да се счита незаконно всичкото дѣло на една такава комиссия. Нѣ подобно извѣщение мене не е прѣдавано нито отъ пощата, нито отъ телеграфа, нито пъкъ по другъ нѣкой начинъ. . . . .

Ползувамъ се отъ тоя случай за да опровергнж още едно ваше извѣстие, което бѣше ви дало причина да ме уподобите на „елегантнитѣ кавалери“ (бр. 5 на Б. Гласъ). Разбирамъ извѣстието ви, въ което увѣрвахте, че азъ до 20 Януария не съмъ билъ отговорилъ на нѣкаква-си телеграмма, съ която ми се извѣстявало, че съмъ назначенъ за членъ на държавний съвѣтъ. Като не зная, чия именно телеграмма подразумѣвахте въ това си извѣстие, принуденъ съмъ да кажа изобщо, че по въпросътъ за моето участие въ държавний съвѣтъ азъ съмъ получавалъ нѣколко телеграмми и на всѣка една съмъ отговарялъ незабавно, въ сжщи день, и все по телеграфа. Това може да засвидѣтелствува и харковската телеграфна станция.

Покорно ви моля да напечатате въ най-близкий брой на достопочитаемий ви вѣстникъ настоящитѣ ми редове, извикани отъ такъви тежки обвиненія, които азъ нѣмамъ право да оставямъ безъ отговоръ.

Бждете увѣрени въ приличнитѣ ми къмъ васъ почитанія.

Харковъ 14. Февруарій 1882.

6. Изработването на Българската Конституция.*)

(Нѣщо отъ моятѣ спомени за това дѣло и за моето участие въ него).

Както Санъ-Стефански договоръ, така и Берлински трактатъ възлагаха изработването органически регламентъ (уставъ) за новосъздаденото Българско Княжество върхъ началника на руското оккупационно управление, именно върхъ императорския руски комисаръ, за какъвъ биде назначенъ Князь Александъръ Михайловичъ Дондуковъ-Корсаковъ. Реченитѣ международни актове прѣдписваха на Императорския Комисаръ да извърши това дѣло съ помощта на едно събрание отъ български първенци, *de notables de la Bulgarie*¹⁾, свикано отъ него прѣди избирането български князь. Отъ само себе разбира, че свикването на такова събрание, отъ което се искаше да вѣнчѣе и утвърди политическото устройство на една съвсѣмъ нова и изникнала толкова скоро държава, не можеше да стане прѣди да се введе въ нея какъвъ-годѣ народенъ граждански редъ и прѣди да се приготви потрѣбната за поддържането на тоя редъ народна войска. За тия прѣдварителни работи и за самото изработване органическия уставъ Санъ-Стефански договоръ учрѣждаваше въ младата българска държава едно приврѣменно руско оккупационно управление отъ двѣ години (чл. VII, VIII). Не иска казване, че двугодишенъ срокъ за такви голѣми политически задачи бѣше повече отъ умѣренъ²⁾, но Берлинский Конгресъ го скрати

*) Изъ сп. „Гражданинъ“ год. I, кн. V—VI (1904), стр. 346—363.

¹⁾ Берл. тракт. чл. IV, VII. — Въ Санъ-Стеф. договоръ чл. VII.

²⁾ Нека припомнимъ, че при освобождението на княжествата Влашко и Молдавско отъ Турско-фанариотското управление за изработването въ нихъ новонародно управление и особии органически статуты руската оккупация тамъ подъ управление на графа Киселева се продължава шесть години, 1828—1834.

още повече, токо речи на половина, като прѣдписа въ 347 чл. VII. XIV, че приврѣменното русско управление трѣбва да извърши вситѣ свои задачи не по-късно отъ деветъ мѣсеци слѣдъ ратификацитѣ на Берлинския трактатъ, сключенъ на 13 юлия н. ст. — Съ това свое рѣшение Берлинскій конгресъ турна работата за държавното устройство на Българското Княжество въ едно много мъчно положение, кое още повече затрудниха и другитѣ извършени въ Берлинъ измѣнения въ Санъ-Стефанския договоръ. Доста е да припомнимъ, че намаляването Санъ-Стефанската българска държава, токо речи на половина, нанесе люти рани на българскитѣ сърдца и ги накара да треперятъ за бъднината на българския народъ. а при такова душевно състояние тогавашнитѣ български дѣйци не можѣха да се прѣдадатъ всецѣло на такава мирна работа, каквато се изискваше при изработването на органическия уставъ. II може да се каже, че членоветѣ на Търновското Учрѣдително Събрание, кои бѣха свикани за тая работа, отдаваха врѣмето си повечето на общебългарския въпросъ, къмъ който постоянно ги привличаха и Румелийско-Македонскитѣ прѣдставители, кои бѣха надошли тогава въ Търново. Тия обстоятелства не трѣбва да изпущатъ отъ-прѣдъ очитѣ си очи, кои се взематъ да прѣсждатъ и оцѣняватъ дѣятелността на рускитѣ и български дѣйци по изработването на българската конституция.

За това мъчно дѣло Императорскій Комисаръ захвана да се грижи и мисли, щомъ биде обнародванъ Берлинския трактатъ. Още отъ онова врѣме при моитѣ служебни срѣщи съ него той често отваряше рѣчь за това, какви трѣбва да бѣдатъ главнитѣ основи на българското държавно устройство. Добрѣ зная, че съ такива запитвания онъ се е обръщаль и къмъ други български и руски дѣйци при срѣщата си съ нихъ. Въ началото на мѣсець октомврия, кога се захвана прѣнасянето на управлението му изъ Пловдивъ въ София, той и писмено се обръща къмъ нѣкои български дѣйци съ молба да му взложатъ по-подробно миѣннията си върхъ горѣреченитѣ въпроси. Азъ такожде се удостоихъ да получа едно такова негово циркулярно писмо, отъ което и притурямъ при настоящата си статия едно копие, мислейки, че тоя циркуляръ, който до сега не е обнародванъ никъдѣ, заслужава такова обнародване: той ясно показва, колко внимателно и съ каква прѣд-

пазливостъ неговий авторъ е пристѣпалъ къмъ изпълняването възложената върхъ него висока задача. — Особно много Императорския Комисаръ се трудѣше да си развѣщѣ добръ, какви именно българе трѣбва да се разумѣватъ подъ нотабилитѣ (*les notables de Bulgarie*), отъ които, спротивъ Берлинския трактатъ, трѣбваше да бжде съставено учрѣдително българско събрание. — Слѣдъ дълго обмисляне той рѣши да състави това събрание не само отъ лица, кои заематъ високи духовни и граждански (правителствени и общественни) служби, но и отъ народни прѣдставители, избрани по единъ отъ десетъ хиляди душъ, също и отъ прѣдставители на нѣкои български учрѣждения и общества, кои сж принасяли полза на българския народъ прѣди освобождението му. — За жалость, при изпълняването на това рѣшение станаха нередовности, по причина на които, на примѣръ, отъ Търновския и Берковския окръзи се поискаха и избраха еднакво число прѣдставители (по петъ), макаръ, че въ първия отъ тие окръзи населението бѣше около два пѣти по-многобройно. — На тая нередовность, коя произлѣзе отъ испратенитѣ въ централното управление изъ окръжитѣ невѣрни статистически свѣдѣния (на бързѣ събрани), биде обрѣнато внимание, но за оправяне не оставаше врѣме.

Къмъ рѣшението на Императорския Комисаръ да състави учрѣдителното събрание пѣчето отъ народни избранници неодобрително се отнесоха нѣкои лица, особно изъ дипломатическитѣ сфери. Едни казваха, че съ това свое рѣшение, както изобщо съ своята любезна обноска съ българетѣ, той гледа да разположи българския народъ къмъ себе си така, каквото да го избератъ за български князь. Други отиваха по-далеко: подозираха го, че чрѣзъ тие народни избранници той мисли да отвлече учрѣдителното събрание отъ задачата му и да направи отъ него единъ опасенъ центъръ за агитации противъ Берлинския трактатъ. Нека припомнимъ, че нѣкои отъ тогавашнитѣ дипломати стоваряха върхъ Императорския Комисаръ отговорността и за бурнитѣ движения и приготовления, кои се извършваха въ Источна Румелия прѣзъ тогавашнитѣ зимни и пролѣтни мѣсеци. Въ испратената по онова врѣме отъ маркиза Салисбери депеша въ Петербургъ ясно се казваше, че всички тия движения се ръководятъ отъ рускитѣ дѣатели въ София, които всякакъ се стараяли да

увѣрятъ българетѣ, че Источна Румелия лесно може да стане частъ отъ българското княжество. — Освѣнъ гореказанитѣ обвинения и подозирания, мнозина правѣха Императорския Комисаръ отговоренъ и за всички ония нередовности и буйни сцени, што ставаха по нѣкога въ Учрѣдителното Търновско Събрание, казуваеки, че ако той да не бѣше пусналь въ реченото събрание различни демократически елементи, то всичко би отивало тамъ тихо, мирно и пр. — Слѣдъ многошумното засѣдание отъ 27 марта нѣкои високопоставени дипломати дори се взеха да работятъ енергически за растураата на това събрание и за замѣняването му съ друго, съставено не отъ народни избранници, а по назначенне отъ лица, познати по своята умѣреность и т. н. — II тая агитация можеше да постигне своята цѣль, ако знаменития тогавашенъ воененъ министъръ графъ Д. А. Милютинъ не поддържѣше Императорския Комисаръ въ една много тежка за него минута . . . .

Приготвянето проекта за органическия уставъ Императорский Комисаръ възложи върхъ достойния организаторъ и управитель на сѣдебния отдѣлъ въ Българското Княжество С. И. Лукьяновъ, кой при извършването на това дѣло се е ползувалъ отъ конституциитѣ на съсѣднитѣ балкански държави — Гърчка, Румунска и особно Сърбска, но при това е и вземалъ во внимание и отговоритѣ, дадени отъ нѣкои български дѣйци на горѣреченитѣ писменни запитвания, съ които Императорский Комисаръ се обръща къмъ нихъ. — Нѣколко членове отъ проекта, именно ония, въ които се говорѣше за вѣрата (гл. IX) и за народното учение трѣбваше да редак- 349
тирамъ азъ, като управитель отдѣла на народното просвѣщение и на духовнитѣ дѣла. — При редактирането имъ азъ особно много мислихъ върху единъ отъ нихъ, именно върху чл. 38, въ който трѣбваше да се опрѣдѣлятъ църковнитѣ отношения на Българското Княжество. — Берлинский конгресъ, който раскѣса политически българския народъ на нѣколко части, направи и едно постановление, сгодно за упазване нашето народно единство. То се намира въ 62 членъ на Берлинския трактатъ и гласи, че въ Оттоманската империя *la liberté et la pratique extérieure de tous les cultes sont assurées à tous et aucune entrave ne pourra être apportée soit à l'organisation hiérarchique des différentes communions, soit à leurs rapports avec leurs chefs spirituels* (свободата и вън-

кашнитѣ свѣщеннодѣйствия и дѣяния на всѣко едно вѣроисповѣданіе сѣ оздравени и никаква сиѣнка не може да се прави нито въ иерархическото устройство на разнитѣ религиозни общини, нито нѣкъ въ сношенията имѣ съ нихнитѣ духовни глави, или началници).

Това постаповление не само даваше на българетѣ възможность да запазятъ своята църковна независимость, макаръ още и непълна, и своето църковно единство, достигнати слѣдъ дълговрѣменни трудове и тежки жертви съ учрѣждаването на Българската Екзархия, но още ги и улесняваше да рѣшатъ църковния си въпросъ спротивъ отдавнашното свое желание, сирѣчь, да възстановятъ старото българско Прѣславско-Охридско патриаршество или архиепископство, което е съществувало непрѣкъснато повече отъ осемъ вѣкове, признавано е било за каноническо и отъ другитѣ автокефални църкви, на е било унищожено съ насилствени начини отъ цариградската патриаршия прѣзъ втората половина на 18-ти вѣкъ. — И можѣше да се мисли, че не е яко далече врѣмето, кога полунезависимата (канонически) Българска Екзархия ще бѣде замѣнена съ свѣсѣмъ самостоятелно българско архиепископство или патриаршество, което и по-скоро и по-лесно ще може да прибере въ българския духовенъ въртоградъ и ония български краница, които всѣ още оставаха внѣ отъ него.

Имайки прѣдъ видъ рѣчената перспектива, коя Берлинския трактатъ отваряше за българския църковенъ въпросъ, азъ намѣрихъ за най-сгодно да редактирамъ рѣчения 33 членъ отъ проекта за органическия уставъ така:

„Българското Княжество отъ църковна страна, като съставлява една часть отъ Българската църковна область, намира се въ зависимость отъ Върховното началство на Българската църква, дѣто оно и да се намира. Чрѣзъ това Върховно началство Княжеството съхранява единението си съ Вселенската Вѣсточна църква въ всичко, що се отnosi до догматитѣ на Вѣрата“. — По тоя въпросъ азъ тогава бѣхъ съставилъ една доста подробна записка, която четохъ и въ Свѣта на Императорския Комисаръ, и въ едно частно събрание на Българската Екзархия¹⁾, въ което (събрание)

¹⁾ Прѣзъ мѣсець Септември, кога Екзархията имаше сѣдалището си въ Пловдивъ.

освѣтъ Негово Блаженство Екзарха Носифъ, присѣтствоваше 350
 Докторъ Чомаковъ и нѣколко други отъ старитѣ дѣйци по
 Българскій църковенъ въпросъ. Четохъ я и на много други
 български дѣйци, които добръ оцѣняваха важноста на бъл-
 гарския църковенъ въпросъ. И всички тия лица напълно одо-
 бриха съдържанието на тая моя записка¹⁾, която съдържаше
 подробна мотивировка на изложенитѣ въ горѣприведения чл. 38
 положения за църковнитѣ отношения на Българското Кня-
 жество. Точно повече азъ бѣхъ изненаданъ, кога въ Търнов-
 ското учрѣдително народно събрание се захвана обсъждането
 на тоя членъ. Щомъ той биде прочетенъ, дигна се Доро-
 столо-Червенски митрополитъ Григорий и изрече противъ
 него доста много бѣлѣжки, доказвайки, че Българското Кня-
 жество, като свободна държава, трѣбвало да си има свободна,
 независима църква, и да не се подчинява на Екзархията,
 която се намѣрва въ чужда държава и т. н. Тия доказвания
 на митрополита Григория, кои поддържаше и бившии екзархъ
 Антимъ и кои бѣха насочени противъ църковното единство
 на българския народъ, извикаха живостни и дълги разисква-
 ния, които заузеха токо речни цѣли двѣ засѣдания на 23 и
 24 Марта. — Мнозина отъ най-личнитѣ оратори, и консер-
 ватори и либерали, взеха горещо участие въ тие разисквания,
 които се свършиха съ това, че народното събрание еднодуш-
 но рѣши да се приеме прѣдметний 38 членъ така, както е
 редактиранъ въ проекта съ замѣняване думата началство
 съ власть и съ поясняване, че Св. Синодъ е върховната
 духовна власть на българската църква. Съ тия малки на
 гледъ измѣнения, които народнитѣ прѣдставители трѣбваше да
 направятъ, за да привлечатъ и архиерейтѣ къмъ своето рѣ-
 шение, многотумний 38 членъ отъ проекта биде внесень въ
 Конституцията (като членъ 39).

Отъ мене бѣше вземень и послѣдний членъ отъ проекта
 за органическия уставъ, именно членъ 170, въ който се каз-
 ваше, че „тоя уставъ ще има сила и дѣйствие за петъ години,
 слѣдъ изминаване на които трѣбва да се прѣгледа“.

¹⁾ Тя бѣше написана на руски езикъ. — По-послѣ покойния протоиерей
 Тодоръ Митовъ я прѣведе на български и я напечата съ малки нѣкои измѣ-
 нения въ първия софийски журналъ „Християнско Братско Слово“. — [Вж. по-
 горѣ ст. № 1, стр. 59—65].

Тука трѣбва да кажа, че по въпроса за държавното устройство на младата българска държава и азъ давахъ доста подробно писмено мнѣние на Императорския Комисарь въ отговора си на неговото горѣспоменато писмо. — Въ тоя свой отговоръ азъ обѣрцахъ особно внимание на това, че оккупационното русско управление, при онова скратяване, което Берлинския конгресъ направи въ срока на неговата дѣятелность, не ще да може да введе всгѣтѣ най-потрѣбни за една държава наредби. По тая, па и по други нѣкои причини, новото народно българско правителство, което трѣбва да бѣде конституционно, ще има потреба прѣзъ първитѣ свои години отъ единъ постоянно функционирующъ законодателенъ органъ, а такъвъ органъ не може да се направи отъ народното събрание, което ще бѣде доста многобройно. — За излазене изъ това мъчно положение азъ прѣдлагахъ да се учрѣди въ младата българска държава за прѣзъ първитѣ ѣ шесть-седемъ години, освѣнъ народно събрание, и другъ единъ законодателенъ органъ, именно постояненъ народенъ съвѣтъ отъ 12 членове, такожде избирани отъ народа изъ-между лица съ извѣстенъ умственъ (образователенъ) цензъ и съ доказана опитность въ общественитѣ и държавни дѣла. На тоя съвѣтъ да се възложи прѣглеждането, одобряването и даже изработването нови наредби и разпорѣждания, когато стане неотложно нужно да се введатъ въ разнитѣ клонове на управлението, ако такви наредби и разпорѣждания не закачатъ бюджета, не измѣняватъ размѣра на държавнитѣ приходи и разноси. Всички финансови въпроси и дѣла да се оставатъ всецѣло на народното събрание, на което да се остави такожде контролирането дѣятелността на постоянния народенъ съвѣтъ. На това устройство на законодателната власть въ новата българска държава азъ прѣдлагахъ да се даде приврѣмененъ характеръ, отъ седемъ години. — Такова едно конституционно устройство не е нѣщо ново, то се е практикувало и въ други държави, практикува се и сега въ нѣкои европейски конституции. Подобно нѣщо биде введено по-послѣ и въ органическия уставъ на Источна Румелия. — Румелийския постояненъ комитетъ, както по числото на своитѣ членове, така и по своитѣ пълномощия да издава публично-административни правилници, имѣящи законодателна сила, наумѣва проектирания отъ мене за въ Княжеството народенъ съвѣтъ. Разликата

между нихъ щѣше да бжде въ това, че законодателнитѣ пълномощия на моя народенъ съвѣтъ бѣха по-широки.

Моитѣ мнѣния, за които тукъ е рѣчь, бидока одобрени отъ Императорския Комисаръ и отъ С. И. Лукьянова, но азъ имъ прѣдадохъ писменния си отговоръ твърдѣ късно на 9-ти Декемврия¹⁾, когато проекта за органическия уставъ бѣше вече готовъ и не оставаше врѣме за голѣми прѣправки въ него, понеже прѣди да бжде прѣдставенъ на Българското учрѣдително Народно Събрание, той трѣбваше да бжде изпращанъ въ Петербургъ за прѣглеждане и одобряване²⁾. — При такива обстоятелства тѣ могоха да се възползватъ само отъ мнѣнието ми, че първия български органически уставъ трѣбва да има приврѣмененъ характеръ. Това мое мнѣние и притуриха въ края на проекта съ измѣняване седмогодишния срокъ на петгодишенъ. При това ме задължиха, кога бжде свикано учрѣдителното народно събрание, да запозная неговитѣ членове и съ другитѣ свои мнѣния за организацията на народното прѣдставителство и за разпрѣдѣляването на законодателната власть, та ако ги одобрятъ, да се възползватъ отъ нихъ при обсъждането органическия уставъ. 352

Това си задължение азъ и изпълнихъ въ едно отъ засѣданията на 15-точленната комисия, която учрѣдителното събрание избра на 7-й и 10-й марта за да изучи проекта за органическия уставъ, па да приготви рапортъ, въ който да бжде показано, трѣбва ли да се правятъ въ него нѣкакви принципиални или частни измѣнения и какви именно. Членовѣтъ на тая комисия, въ коя азъ прочетохъ всичката своя записка за държавното устройство на българското княжество, се отнесоха много сочувствено къмъ изказанитѣ въ нея мнѣния и прѣдложения, нарѣкоха ги най-сгодни за тогавашпитѣ нужди на нашето отечество и т. н. — Но поради партизански съображения пѣчето отъ нихъ се страхували³⁾ да прѣпорчатъ на народното събрание проектирания отъ мене постояненъ съвѣтъ, съставенъ отъ 12 души,

¹⁾ Причината на това окъсняване бѣше едно пътуване, което азъ тогава трѣбваше да направя въ Русия и което се продължава около единъ мѣсець.

²⁾ Прѣглеждането е ставало въ една коммисия, която е била съставена при Министерството на Иностраннитѣ Дѣла и въ която е участвовалъ такожде профессорътъ на международното право Градовски. Любопитно е, че измѣненията, които бѣха направени въ тая комисия, се отлчваха съ либераленъ характеръ.

³⁾ Глед. въ вѣстникъ Марица отъ 13 априлъ 1879.

все народни избранници, и на мѣсто него намѣрили за добро да прѣдложатъ учрѣждането сенатъ, или горна камара, която да контролира дѣятелността на народното събрание и да се състои отъ 25 членове: 15 назначени отъ Княза, около 7 по право (заемащи високи духовни и свѣтски служби) и само около 3 да се избиратъ отъ народа. Тая горна камара, или сенатъ, направи много лошо впечатлѣние на народнитѣ прѣдставители, които я и отхвърлиха въ засѣданieto си отъ 21 марта по прѣдложенията на Каравелова и Славейкова. Отхвъргането стана по единъ твърдѣ непарламентаренъ начинъ, та покрай сената биде осѣденъ и отхвърленъ и цѣлия рапортъ на комисията, макаръ че тя работи надъ тоя рапортъ цѣли десетъ дѣня и бѣше внесла въ него и нѣколко такви съображения, които заслужаваха да се взематъ въ внимание, особно по това, че между нихъ имаше и нѣколко разумни методологически белѣжки за начина на обсъждането проекта.

Пжтемъ ще забелѣжа, че въ това бурно засѣдание на 21 марта и най-много поради сенатския, или горнокамарски въпросъ, главнитѣ оратори и водители въ събранието се раздѣлиха на двѣ принципиално различни партии, консерваторска и либерална, или както ги наричаха тогава — умѣрени и буйни¹⁾.

Но да се върна пакъ на рѣчьта си. Меншиството отъ членоветѣ на горѣречената парламентарна 15-точленна комисия, между които билъ и г. Цанковъ²⁾, заявили, че ще поддържатъ въ народното събрание моето мнѣние за организацията на народното прѣдставителство, но това не стана, защото, види се, не оставаше вече и врѣме на народнитѣ прѣдставители да правятъ нѣкакви сжщественни измѣненія и вставки въ проекта на органическия уставъ. Доста е да припомнимъ, че къмъ обсъждането на проекта събранието можѣ да пристѣпни едвамъ на 22 марта, кога до назначения въ Берлинския трактатъ за тая работа срокъ оставаха около двѣ недѣли врѣме, та и оно падаше на двѣтѣ свещенни за Хри-

¹⁾ Антипатия между нихъ се забелѣжаха и по прѣли, особно въ ония бурни събрания, които ставаха внѣ отъ народното събрание, още прѣди неговото откриване, та и послѣ и въ които се обсъждаше най-много общевългарския въпросъ. Тоя въпросъ се повдигна и въ народното събрание два-три пѣти и веднѣжъ извика бурна прѣпирня между нѣкои отъ водителитѣ на тѣе партии. Но до 21 марта не са забелѣжаха никакви принципиални разлики между политическитѣ имъ възгледи.

²⁾ Глед. въ Марица 1879 апр. 13.

стиянетъ седмици — страстната и светлата, защото въ оная година Великденъ се празнуваше на 1 априлия.

Прѣзъ това врѣме депутатитѣ се много трудиха, събираха се на засѣданне всѣки дѣлниченъ день, но все не могоха да съставятъ повече отъ деветъ засѣдания, въ които бѣше немислимо да се правятъ основателни обсъждания и прѣработване на проекта. — Това го добръ съзнаваха и народнитѣ прѣдставители, та нѣколцина отъ нихъ, Т. Икономовъ, П. Ангеловъ и др. прѣдложиха да се поизмѣнятъ само три-четери члена отъ проекта, а всичкитѣ други да се приематъ безъ всѣкакви измѣнения. И това прѣдложение, което подкрѣпи и Цанковъ, па до нѣйдѣ и Славейковъ, не извика сериозни възражения, но все биде рѣшено да се прочете проекта членъ по членъ, па дѣто му е мѣстото, тамъ и да се поизмѣни. Така и направиха.

Четенето, кое се захвана на 22 марта, отиваше доста скоро, особно слѣдъ 27 марта, кога високитѣ духовни прѣдставители и водителитѣ на консервативната партия напуснаха събранието и не влизиха вече въ него, до кждъ не се свърши обсъждането на цѣлия проектъ.

При това четене и обсъждане най много врѣме, токоречи двѣ засѣдания (23 и 24 марта), погълна горѣспоменатия членъ 38, въ който се опрѣдѣляваха църковнитѣ отношения на Княжеството и който все пакъ биде приетъ съ твърдѣ малки измѣнения. — Цѣло засѣданне, на 27 марта, биде посветено на четири-петъ члена, въ които се говорѣше за свободата на печата, за свободата на събранията и пр. Въ това засѣданне, косто смалъ не извика разтурата на учрѣдителното събрание, биде внесенъ въ конституцията единъ новъ членъ (83), който подигна голѣмъ шумъ и гълчъ, — той прѣдоставяше на българскитѣ граждани право да съставляватъ дружества безъ всѣкакво прѣдварително разрѣшение. Още по-голѣмъ шумъ подигна въ същото засѣданне направеното тогава ново и пакъ несполучливо опитване отъ страна на консерваторитѣ да се внесе въ конституцията проектирания отъ нихъ сенатъ. — Доста дълго врѣме депутатитѣ се спираха (въ засѣданнето си отъ 28 марта) и на членъ 79, въ който се говорѣше за състава на народното събрание. Тукъ се направиха твърдѣ важни измѣнения: изхвърлиха се депутатитѣ по право (по

служба) и по назначаване отъ Княза и се замѣниха всѣ съ народни избранници.

Обсѣжданията на реченитѣ седемъ, осемъ членове заеха около четери засѣдания, а останалитѣ членове (около 160) трѣбваше да бждатъ обсѣдени въ петъ засѣдания и обсѣжданията имъ, разбира се, трѣбваше да ставатъ твърдѣ скоро. — 354 Пъвечето отъ нихъ се приемаха безъ всѣкакви измѣнения, а при оние, въ които се правѣха нѣкои измѣнявания¹⁾, допълнения или пъкъ вставки²⁾, всичко това се извършваше все на бързо. Още поскоро се извършваше работата съ ония членове, които бидоха изхвърлени, макаръ че между тѣхъ се намѣрваха и членове 142—148 за Държавния Съвѣтъ, за негова съставъ и за неговитѣ функции.³⁾ Все ми се ще да вѣрвамъ, че Учрѣдителното Събрание би направило голѣмо добро на Българското Княжество, ако, намѣсто да псхвърга така скоро Държавния Съвѣтъ, се отнѣсеше съ по-голѣмо внимание къмъ него и го приемеше съ нѣкои измѣнения. Такива измѣнения можѣха да се направятъ и въ състава на Държавния Съвѣтъ и въ неговитѣ функции. Назначаванитѣ отъ Княза съвѣтници лесно можѣха да се замѣнятъ съ народни избранници, а пъкъ въ функциитѣ лесно можѣше да се притури още единъ пунктъ, който да дава право на Съвѣта да обсѣжда и одобрява различни наредби и разпорѣждания, каквито станатъ неотложно потрѣбни промежду сеситѣ на народното събрание. — Съ тия измѣнявания и допълнявания Държавния Съвѣтъ би могълъ да замѣни до нѣидѣ проектирания отъ мене народенъ съвѣтъ, който азъ и тогава намѣрвахъ, па и сега още намѣрвамъ до нѣмай-къдѣ нуженъ за прѣзъ първитѣ петъ—шестъ годинъ отъ живота на младата българска държава.

¹⁾ Горѣказанитѣ измѣнения, които станаха въ чл. 79 и се отнасяха къмъ състава на народното събрание, се повториха и въ чл. 137, дѣто се говорѣше за състава на Великото Народно Събрание. Отъ другитѣ измѣнения заслужва да се спомене онова, кое стана въ чл. 33 и се касаеше до обдържането на княза и на княжеския дворъ (сравн. въ Констит. чл. 35).

²⁾ По-голѣми допълнения, вставки или и цѣли нови членове се направиха въ десетина мѣста (сравн. въ Констит. чл. чл. 3, 23, 58, 59, 61, 75, 80, 83, 108).

³⁾ Освѣнъ тие членове, бидоха псхвърлени още два члена, именно чл. 35, който даваше право на Народното Събрание да опрѣдѣлява дарове (дотации) на Княза изъ държавнитѣ имоти, и чл. 170, въ който се казваше, че първия органически уставъ ще има сила и дѣйствиe за петъ години.

Ако да бѣше приетъ Държавния Съвѣтъ и при това произмѣненъ така, както казахъ, то първитѣ български министерства, консерваторски, либерални, демократски и пр., не щѣха да иматъ никакви основания да искатъ така често отъ народнитѣ събрания различни законодателни пълномощия, които извикваха толкова голѣми кавги и крамоли.... Па и първия младъ български Князь надали щѣше да дохожда до тамъ, дѣто такожде да поиска и да получи отъ Свищовското Велико Народно Събрание оне злополучни пълномощия, които струваха толкова скъпо на българския народъ не само отъ кѣмъ материална страна, но и отъ морална. — Съ тие свои белѣжки азъ ни най-малко не мисля да прѣкарямъ членовѣтъ на Учрѣдителното Търновско Събрание, понеже зная добрѣ, колко нихнитѣ умове и рѣцѣ бѣха свързани съ назначения отъ Берлинския конгресъ до немай-къдѣ вжсъ срокъ за изработването на Българската Конституция.

Харьковъ, 1904, августъ.

М. Дриновъ.

Р. С. Грижата за прѣвождане проекта за органическия 355 уставъ отъ руски на български биде възложена върхъ мене и въ тая работа много ми спомогнаха моитѣ достойни помощници въ отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла, г. П. Генчевъ и г. И. Гюзелевъ. Они ведно съ Р. М. Каролева и покойния И. А. Ковачева, при малка една помощъ отъ моя страна, направиха послѣдното прѣглеждане и уреждане българския текстъ на Конституцията отъ страна на езика и правописанието ѝ. Всичко това трѣбваше да се върши нѣсколко, защото врѣмето не търпѣше, та не е чудно, че въ реченитѣ наши колективни работи се вмѣкнаха нѣкои нередовности, които обаче не сж нито много, нито пѣкъ яко голѣми.

Ще си дозволя тукъ да оправя и една моя нередовность, за която отдавна ме бие совѣсть. Тя се отнася до моята „Записка за дѣятелността на приврѣменното русско управление въ България“, записка, която по поржчка на Императорския Коммисаръ азъ написахъ и прочетохъ въ Търновското Учрѣдително Събрание на 14 марта и която биде напечатана

по руски и по български, като притурка къмъ Дневниците на събранието. Между руския и българския текстове, напечатани успоредно, единъ срѣщу други, срѣщатъ се самъ тамъ разногласия, които бидоха и забелѣжени отъ нѣкои тогавашни, та и по сетнѣшни читатели. Тия разногласия, кои не сж яко голѣми, произлѣзоха така. Записката си азъ испърво бѣхъ написалъ по руски (въ Софія), па послѣ като я прѣвождахъ на български (въ Търново), дозволихъ си да допълня българския текстъ самъ-тамъ съ нѣкои и други пояснителни белѣжки, които мислѣхъ да внесе и въ руския текстъ по послѣ при печатането на записката ми. Но печатането отиваше много бързо и не можеше да ме прѣчака единъ два деня, прѣзъ които бѣхъ прѣтрупанъ съ много други неотложни работи. По тие причини азъ не могохъ да прѣгледамъ корректурнитѣ листове на записката си, която и излѣзе на свѣтъ съ реченитѣ разногласия, които повтарямъ, не сж яко голѣми и не съдържатъ нѣбакви фактически искривявания.

М. Д.

П р и т у р к и.

356

№ 1

Императорскій
Россійскій Коммиссаръ
въ Болгаріи
Октября 1878 года
Г. Филиппополь
№ 2

Милостивый Государь,

Маринъ Степановичъ,

На основаніи Берлинскаго трактата Сѣверная Болгарія должна образовать самоуправляющееся Княжество, во главѣ коего будетъ поставленъ князь, избранный народомъ. Но предварительно избранія князя, собранію болгарскихъ нотаблей, имѣющему быть созваннымъ въ Тырновѣ, предложено будетъ рассмотретьъ и утвердить Уставъ государственнаго устройства Болгаріи, коимъ опредѣлятся, съ одной стороны, права князя, а съ другой права Българскаго народа и мѣра его участія въ управленіи страной, при посредствѣ необходимыхъ для того государственныхъ учрежденій.

Составленіе сего Устава Императорскимъ Россійскимъ правительствомъ возложено на меня, въ качествѣ Императорскаго Коммиссара въ Болгаріи.

Считая моимъ непремѣннымъ долгомъ при исполненіи столь важной задачи ознакомиться со взглядами и желаніями почтеннѣйшихъ представителей Болгарскаго народа, обращаюсь къ Вашему просвѣщенному содѣйствію въ столь великомъ дѣлѣ будущаго политическаго устройства и, препровождая къ Вашему Превосходительству прилагаемую при семъ программу вопросовъ, увѣреннымъ нахожусь, что одушевленные чувствомъ патріотизма и великостью предстоящей задачи, Ваше превосходительство не откажетесь служить общему дѣлу возрожденія и прочнаго Государственнаго устройства Болгарскаго народа. изложивши на письмѣ, съ полною откровенностью и, по возможности, въ самомъ непродолжительномъ времени Ваше мнѣніе о томъ, какой образъ правленія и какія формы государственнаго устройства считается наилучшими и наиболѣе соответствующими для Вашего освобожденнаго отечества.

Примите увѣренія въ совершенномъ почтеніи и преданности.

Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

Вопросы, приложенные къ письму Князя А. М.

357

Дондукова — Корсакова.

1. Изъ какихъ лицъ должно быть составлено Народное собраніе для избранія князя.
2. Къ какому вѣроисповѣданію должна принадлежать царствующая династія.
3. Если избранный князь не будетъ принадлежать къ восточной православной вѣрѣ, то долженъ ли онъ принять ее.
4. Обязано ли все его потомство воспитываться въ православной вѣрѣ или только мужское поколѣніе.
5. Если княжеское достоинство будетъ наследственнымъ, то какой установить порядокъ престолонаслѣдія и слѣдуетъ ли исключить лицъ женскаго пола.
6. Въ случаѣ смерти князя безъ потомства, или въ случаѣ несовершеннолѣтія наследника, какъ образовать регенство, а

затѣмъ въ какой срокъ въ первомъ случаѣ долженъ послѣдовать выборъ новаго князя.

7. Съ какого возраста паступаетъ совершеннолѣтіе князя.
8. Какою властью долженъ быть облеченъ князь, ограниченою или неограниченною.
9. Если князь будетъ облеченъ ограниченою властью, то какъ организовать участіе народа въ дѣлѣ управленія странюю.
10. Слѣдуетъ ли ограничиться одною обыкновенною Палатою представителей, или для нѣкоторыхъ особенно важныхъ случаевъ должно быть допущено, подобно тому какъ въ Сербіи, великое народное собраніе.
11. Какія лица должны засѣдать въ палатѣ: исключительно ли избраные отъ народа, или и назначеные по усмотрѣнію князя. Какимъ порядкомъ избирать представителей.
12. Какія права предоставить палатамъ при обсужденіи законовъ, бюджета, податей и налоговъ.
13. Сколько должно быть министровъ и какъ опредѣляется ихъ отвѣтственность.
14. О Совѣтѣ министровъ и объ обязанностей его.
15. Слѣдуетъ ли учредить Сенатъ или Государственный Совѣтъ и изъ какихъ лицъ они должны состоять: исключительно ли изъ лицъ назначаеваемыхъ княземъ, или частью изъ выборныхъ отъ народа, а частью изъ назначаеваемыхъ по усмотрѣнію князя.
16. Въ какомъ размѣрѣ слѣдуетъ предоставить содержаніе князю.

358

Императорски
Руски Комисарь
въ България
Октомври 1878 год.
гр. Цловдивъ.
№ 2.

(Прѣводъ).

Милостиви Господине,

Маринъ Степановъ,

Възъ основа на Берлинския трактатъ Сѣверна България трѣба да образува едно самоуправляваще се княжество, на чело на което ще бжде поставенъ князь, избранъ отъ народа. Но прѣди да се избере князя, на събраннето на българскитѣ първенци, което ще бжде свикано въ Търново, ще бжде прѣд-

ложено да разгледа и утвърди уставът за държавната уредба на България, съ който ще се определятъ, от една страна, правата на князя, а от друга, правата на българския народъ и въ каква мѣрка ще бѣде участието, което той ще вземе въ управлението на страната, чрезъ посрѣдството на необходимитѣ за това държавни учреждения.

Съставянето на тоя Уставъ биде възложено отъ Императорското Руско правителство на мене, въ качеството ми на Императорски Комисарь въ България.

Като смѣтамъ за мой непрѣмливъ дългъ при изпълнението на тая толкова важна задача да узная възгледитѣ и желанията на най-почтеннитѣ прѣдставители на българския народъ, обръщамъ се къмъ Вашето просвѣтено съдѣйствие въ това толкова велико дѣло на бѣдната политическа уредба и, като прѣбращамъ на Ваше Прѣвъзходителство приложената при това програма на въпроситѣ, увѣренъ съмъ, че въодушевени отъ чувството на патриотизъмъ и отъ великостта на прѣдстоящата задача, Ваше Прѣвъзходителство не ще откажете да послужите на общото дѣло на възраждането и трайната държавна уредба на българския народъ, като изложите писмено, съ пълна откровеностъ и, по възможность, въ най-късо врѣме Вашето мнѣние върху това: кой начинъ на управление и кои форми на държавна уредба се смѣтатъ най-добри и най-сѣотвѣтни за Вашето освободено отечество.

Приемете увѣрение въ съвършено почитание и прѣданостъ

Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

*Въпроси, приложени къмъ писмото на Князя А. М.
Дондукова — Корсакова.*

1. Отъ какви лица трѣба да бѣде съставено Народното събрание за избирането на князя.
2. На кое вѣроизповѣдание трѣба да принадлежи царствующата династия.
3. Ако избраниятъ князь не ще принадлежи на православната вѣра, то длъженъ ли ще бѣде да я приеме.

4. Длъжно ли ще бжде цѣлото негово потомство да се възпитава въ православната вѣра или само мъжкото поколение.
  5. Ако княжеското достоинство бжде наследствено, то какъвъ редъ на прѣстолонаслѣднето да се установи и трѣба ли да се изключатъ лицата отъ женския полъ.
  6. Въ случай че князътъ се помине, безъ да остави потомство, или въ случай на непълновръстност на наследника, какъ да се учрѣди регенство, и слѣдъ това въ какъвъ срокъ въ първия случай трѣба да послѣдва избирането на новия князь.
  7. На коя възраст князътъ става пълновръстенъ.
  8. Съ каква власть трѣба да бжде облѣченъ князътъ, съ ограничена или неограничена.
  9. Ако князътъ бжде облѣченъ съ ограничена власть, то какъ да се организува участието на народа въ управлението на страната.
  10. Трѣба ли да се учреди само едно обикновено събрание на прѣдставители, или за нѣкои особно важни случаи трѣба да се допусне, както е въ Сърбия, велико народно събрание.
  11. Какви лица трѣба да засѣдаватъ въ събранието: само избрани отъ народа, или и назначени по усмотрѣнието на князя. По какъвъ редъ да се избиратъ прѣдставителитѣ.
  12. Какви права трѣба да се прѣдоставятъ на събранията при обсъждането на законитѣ, бюджета, данъцитѣ и бериитѣ.
  13. Колцина трѣба да бждатъ министритѣ и какъ се опредѣля тѣхната отговорностъ.
  14. За министерския съвѣтъ и за неговитѣ длъжности.
  15. Трѣба ли да се учреди Сенатъ или Държавенъ Съвѣтъ и отъ какви лица тѣ трѣба да се състоятъ: само отъ лица назначавани отъ князя или една часть избрани отъ народа, а друга назначавани по усмотрѣнието на князя.
  16. Въ какъвъ размѣръ трѣба да бжде сумата за обдържане на князя.
-

№ 2

Отвѣтъ профессора Дринова на вопросы Императорскаго Коммиссара, Князя А. М. Дондукова-Корсакова, касательно государственнаго устройства Болгарскаго Княжества.

Въ настоящее время для меня представляется крайне затруднительнымъ и даже невозможнымъ высказать какое-либо опредѣленное мнѣніе объ окончательномъ государственномъ устройствѣ Болгарскаго княжества. Кризисъ, столь внезапно наступившій въ политической жизни Болгаръ, далеко еще не оконченъ: онъ, естественно, долженъ былъ охватить всѣ слои населенія, всѣ отрасли народной жизни, гдѣ дѣйствія его еще въ полномъ разгарѣ. Пока сколько нибудь не обрисуются послѣдствія этого переворота для экономическаго и социальнаго быта страны, всякія соображенія касательно окончательнаго политическаго устройства ея, мнѣ кажется, будутъ отличаться теоретическимъ характеромъ и при примѣненіи ихъ неминусемо должны оказаться нѣкоторыя неудобства, могущія повлечь съ самаго начала къ весьма неблагоприятнымъ послѣдствіямъ. Къ тому же, если надежды Болгаръ на отмѣну, или, по крайней мѣрѣ, на улучшеніе созданнаго имъ Берлинскимъ трактатомъ положенія останутся тщетными и, если, вслѣдствіе этого, только что начатая управленіемъ Императорскаго Россійскаго Коммиссара дѣятельность по созданію политическаго быта новаго княжества дѣйствительно должна будетъ кончиться весною согласно Берлинскому трактату, то на долю Болгаръ придется слишкомъ много самимъ достраивать, на что, естественно, и должна быть направлена, главнымъ образомъ, ихъ государственная дѣятельность на первыхъ порахъ. При недостаточной подготовкѣ Болгаръ къ этому дѣлу, оно въ ихъ рукахъ пойдетъ весьма медленно, такъ что на довершеніе его понадобится съ ихъ стороны по крайней мѣрѣ пятилѣтняя дѣятельность. А формы государственнаго строя, пригодныя для обыкновеннаго времени, могли бы оказаться крайне стѣснительными для такой, по преимуществу, учредительной эпохи. — Въ виду всего этого, мнѣ кажется, въ настоящее время слѣдовало бы промыслить лишь о временномъ политическомъ уставѣ, приуроченномъ только къ условіямъ этого перваго, такъ сказать, учредительнаго періода въ жизни новаго княжества. Дѣйствія сего устава всего лучше было бы ограничить семью годами съ

тѣмъ, чтобы по истеченіи ихъ населенію было предоставлено право промыслить о постоянномъ органическомъ статутѣ. Объ этомъ временномъ уставѣ я бы только и могъ въ настоящее время высказать кое какія соображенія. —

Неограниченная монархія съ широкимъ мѣстнымъ самоуправленіемъ, та именно государственная форма, при которой такъ успѣшно началось уже созданіе Болгарскаго княжества, по моему крайнему разумѣнію, было бы самою подходящею къ нуждамъ послѣдняго въ означенный первый періодъ его жизни. Но въ виду того, что населеніе княжества, повидимому, будетъ поставлено въ необходимость выбрать въ князя иностраннаго принца, который, будучи недостаточно знакомъ съ его бытомъ, характеромъ и нуждами, легко можетъ впасть въ ошибки, я принужденъ высказаться въ пользу ограниченной монархіи. — Законодательную власть, по моему мнѣнію, слѣдовало бы раздѣлить между княземъ, постояннымъ народнымъ совѣтомъ и народнымъ собраніемъ. — Народный совѣтъ долженъ состоять изъ 12 членовъ, избранныхъ народомъ на семь лѣтъ. Они должны быть избраны въ томъ же самомъ собраніи, въ которомъ будетъ происходить и избраніе князя. Въ члены этого совѣта слѣдовало бы баллотировать лицъ, отличающихся доказанною опытностью въ дѣлахъ государственнаго или, по крайней мѣрѣ, общественнаго управленія, близкимъ знакомствомъ съ народомъ, испытанною честностью и преданностью народнымъ интересамъ.

361 Всего лучше было бы, если бы были допущены къ баллотировкѣ въ члены народнаго совѣта лица, окончившія курсъ какого нибудь высшаго учебнаго заведенія и послѣ этого занимавшія въ Болгаріи, или внѣ ея, какія нибудь общественныя или правительственныя должности въ продолженіе, по крайней мѣрѣ, трехъ лѣтъ. Списокъ ихъ, мнѣ кажется, не трудно составить въ самомъ избирательномъ собраніи.

Въ народномъ совѣтѣ, который, по моему мнѣнію, слѣдуетъ сдѣлать постояннымъ учрежденіемъ, должно быть сосредоточено главнымъ образомъ участіе населенія въ дѣлахъ управленія княжествомъ. Ему, по моему мнѣнію, слѣдовало бы предоставить право обсуждать и вотировать: 1) законы и общія распоряженія, проекты которыхъ составляются отдѣльными министерствами по предметамъ вѣдомства каждаго изъ нихъ; 2) законы и распоряженія, которыя касаются предме-

товъ, выходящихъ изъ круга компетенціи отдѣльныхъ министерствъ, и инициативу которыхъ слѣдовало бы предоставить каждому члену народнаго совѣта.

По финансовому управленію права народнаго совѣта я полагаю бы ограничить лишь вотировкою государственной росписи обыкновенныхъ доходовъ и расходовъ.

Полномочія его по этой части не должны касаться измѣненій податной системы, или установленія новыхъ налоговъ, что, по моему мнѣнію, слѣдовало бы предоставить обыкновенному народному собранію.

По части судебной народному совѣту слѣдовало бы предоставить производство слѣдствія и суда надъ министрами.

Всѣ постановленія народнаго совѣта должны быть представляемы на утвержденіе князя, отъ котораго должно зависѣть утвержденіе и обнародованіе ихъ. Князю слѣдуетъ предоставить полное право утверждать эти постановленія немедленно, или отлагать свою санкцію до выслушанія, предварительно, по нимъ мнѣнія народнаго собранія.

Кромѣ вышеуказанныхъ дѣлъ, по которымъ народному совѣту слѣдовало бы предоставить рѣшительный голосъ, онъ долженъ подавать мнѣнія по разнымъ вопросамъ, предлагаемымъ ему княземъ.

Народное Собраніе должно быть созываемо ежегодно. Оно должно состоять изъ 100 депутатовъ, избранныхъ народомъ на два года. Выборы ихъ происходили бы на двухъ степеняхъ, при чемъ въ депутаты могъ бы быть избранъ каждый болгарскій подданный, достигшій тридцатилѣтняго возраста, въ избиратели же — лишь лица слѣдующихъ трехъ категорій: 1) владѣющія какою нибудь недвижимою собственностью. 2) получившія образованіе въ какомъ либо среднемъ учебномъ заведеніи, по меньшей мѣрѣ; 3) оказавшія какія нибудь услуги избирающему ихъ округу.

Народному Собранію слѣдовало бы предоставить право обсуждать и вотировать вопросы, касающіеся податной системы, установленія новыхъ налоговъ, заключенія займовъ. При обсужденіи подобныхъ вопросовъ въ собраніи должны участвовать съ правомъ голоса и члены народнаго совѣта. По всѣмъ остальнымъ вопросамъ законодательства народному собранію я полагаю бы предоставить только совѣщательный голосъ и то 362
лишь въ случаѣ, когда князь пожелаетъ выслушать его мнѣніе.

Кромѣ того, народному собранію слѣдовало бы предоставить право представлять на благоусмотрѣніе князя, черезъ народный совѣтъ, прошенія и желанія о нуждахъ, указывать на пробѣлы и несовершенства въ законодательствѣ, требующія восполненія и усовершенствованія, приносить жалобы на незаконныя дѣйствія агентовъ исполнительной власти, не исключая и министровъ. Таково въ общихъ чертахъ мое мнѣніе объ организаціи участія народа въ дѣлѣ управленія странною.

Такая своеобразная организація народнаго представительства въ моихъ глазахъ оправдывается тѣми своеобразными условіями, при которыхъ возникло Болгарское княжество и въ которыя Берлинскій трактатъ поставилъ только что начавшееся и далеко неоконченное еще въ немъ созданіе политическаго быта. — Что касается остальныхъ частей государственнаго устройства княжества, то объ нихъ я позволю себѣ вкратцѣ сказать слѣдующее.

Князь не долженъ быть избранъ въ обыкновенномъ собраніи, а въ особенно созванномъ на этотъ случай народномъ собраніи, по крайней мѣрѣ вътрое многочислѣннѣйшемъ обыкновеннаго. Въ этомъ экстраординарномъ собраніи должны принять участіе всѣ архіереи, предсѣдатели всѣхъ совѣтовъ и высшіе военные и гражданскіе чины изъ болгарскихъ подданныхъ, или, по крайней мѣрѣ, болгарскаго происхожденія.

Княжеское достоинство должно быть наслѣдственнымъ по порядку первородства, по прямой линіи и въ мужскомъ только поколѣніи.

Первый князь можетъ оставаться при своей религіи, но дѣти его, которыя бы родились послѣ занятія имъ болгарскаго престола, должны быть воспитываемы въ православной вѣрѣ, которая есть господствующей вѣрой въ княжествѣ.

Изъ прежнихъ дѣтей князя, если таковыя будутъ, только для наслѣдника престола обязателенъ переходъ въ православную вѣру.

Князь долженъ быть облеченъ всѣми атрибутами конституціоннаго монарха.

Онъ управляетъ чрезъ средство министровъ, которыхъ должно быть пять: военный, народнаго просвѣщенія и духовныхъ дѣлъ, внутреннихъ дѣлъ, юстиціи, финансовъ; въ вѣдѣніе послѣдняго, по моему мнѣнію, слѣдовало бы передать также почту, телеграфъ и публичныя работы.

Министры должны быть назначаемы княземъ и отвѣтственны передъ народными представителями.

Если министры будутъ пользоваться правомъ инициативы законовъ, то для сохраненія единства, въ законодательныхъ начинаніяхъ совѣтъ ихъ необходимъ.

Въ заключеніе позволю себѣ присовокупить, что принятіе, по крайней мѣрѣ въ принципѣ, предлагаемаго мною временнаго государственнаго устройства, мнѣ кажется было бы желательно и въ интересахъ обаянія, которымъ русское имя пользуется и должно пользоваться въ Болгаріи. Предложивъ теперь болгарамъ прозетъ подобнаго временнаго политическаго 363 устава, Императорскій Коммиссаръ тѣмъ самимъ обезоружитъ противниковъ сего обаянія, которыхъ очень много. Едва ли можетъ быть сомнѣніе въ томъ, что они по очищеніи русскими Болгаріи, дѣятельно начнутъ подкапываться подъ преданность къ нимъ (намъ?) Болгарь, для каковой цѣли съ особеннымъ усердіемъ будутъ эксплуатировать несовершенства, которыя необходимо должны оказаться въ составленномъ нынѣ окончательномъ государственномъ устройствѣ княжества.

Временной уставъ, обязующій болгаръ черезъ семь лѣтъ дать своему княжеству какое имъ угодно устройство, не давая никакой пищи такому недоброжелательству, не мало будетъ содѣйствовать усиленію чувства преданности болгаръ къ ихъ освободителямъ.

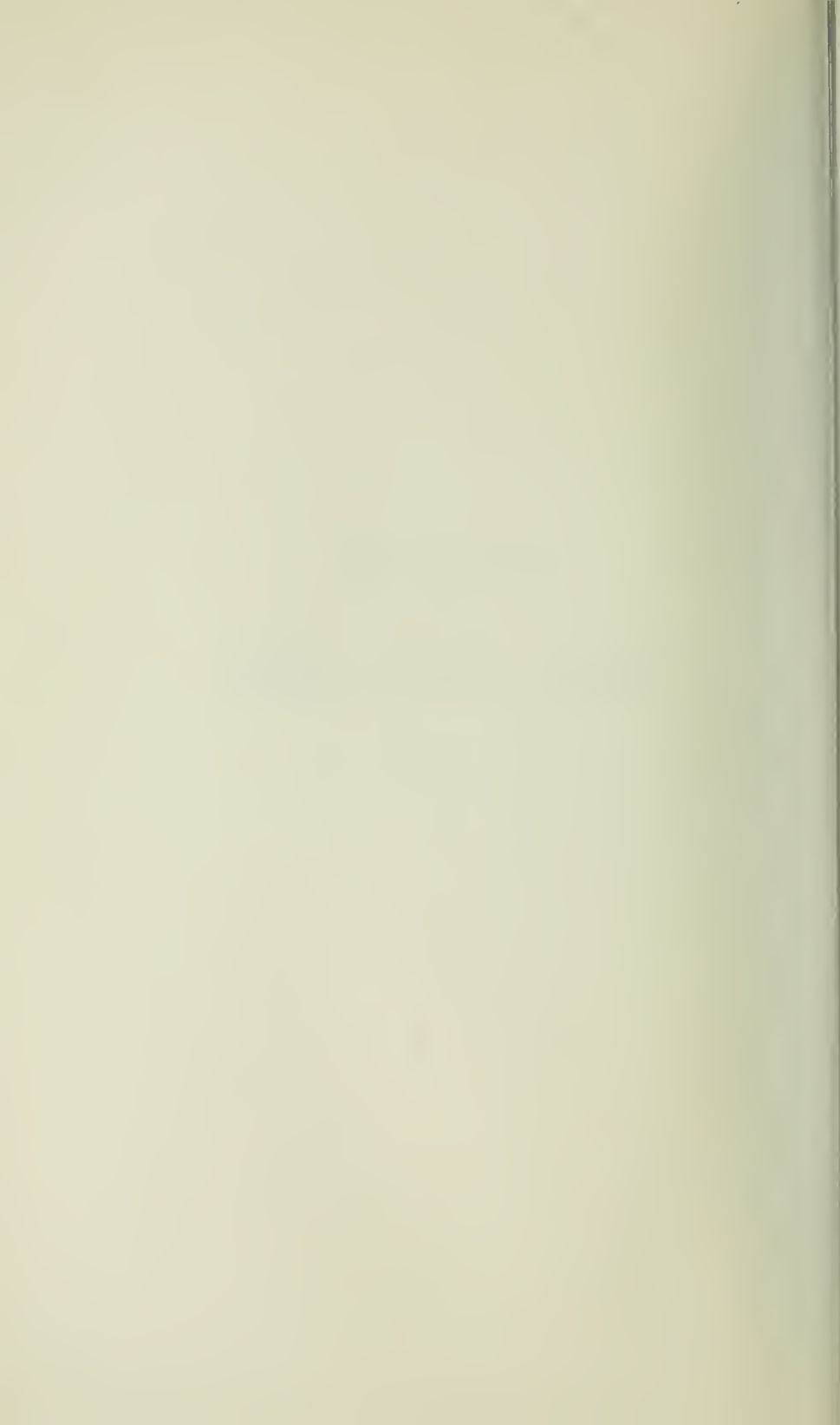
Софія 1878 Декабря 9.

М. Дриновъ.

Отдѣлъ III

Критики, оцѣнки и отзывы.

1. Хунни ли сме?*)

По поводъ на „історія блъгарска сочинена отъ Гавріила Кръстьовича“, часть I, Цариградъ, 1871.

Тая блъгарска история ште да обнема историята на Българетѣ отъ най-старитѣ времена до 1041 г. и ште да състон отъ три части: 1-ва, която вече излѣзе на свѣтъ, обнема историята на Българетѣ отъ най-старитѣ врѣмена до 468 год. 2-ра, ште излага тази история отъ 468 до 668; а третъа, отъ 668 до 1041. Историкътъ се нада да напише слѣдъ време и 4-та часть, която „ште съдържава, освѣнъ „Въведеніе-то ѝ, цѣли 266 години даже до 1391 л., когато „Блѣгарско-то царство ся е съвсѣмъ затрило, и сичка-та Блѣгарска земля ся е завладѣла и покорила отъ побѣдоносны-ты „оржжія Турскаго царя и Султана Баязида“¹⁾ (че нема въ 1391 л. станж всичко това?). Въ издадената сега 1-ва часть почтенний историкъ говори за тольова древни времена, когато името Българинъ, Българе не се чуше опште нивѣдѣ, — той е увѣренъ, че прѣзъ тѣзи далечни времена Българетѣ сж се наричали Хунни, че Хуннитѣ сирѣчь сж били нашитѣ праотци, и поради това въ всичката 1-ва часть на трудътъ си, която заема до 600 страници, той излага историята на Хуннитѣ отъ самото имъ начало и до растурианъето на великата хуннска държава слѣдъ смъртта на Аттила. Ето зашто той и нарича тази часть історія блъгарска подъ имя Унновъ. (Грамматически по штѣше да е право, ако бѣше ж нарекълъ, както и въ прѣдсловнието си ж нарича, Блѣгарска історія подъ имя Уннска). Че Хуннитѣ били наши праотци, това е доказано отъ нѣколко писатели. Съ особно

*) Изъ „Периодическо Списание на Българ. Книжовно Дружество“, год. I, Браила, 1872, кн. 5 и 6, стр. 210—238.

¹⁾ В. Прѣдсловнието му, стр. XX.

211 старание сж се мжчили да докажът това Ю. Венелинъ¹⁾ и Савельевъ-Ростиславичъ,²⁾ — но трудътъ имъ е отишълъ напусто, защото доказателствата, съ които тѣ сж искали да потвърдждътъ тази теория, не сж здрави: Венелиновитѣ, макаръ нагледъ и силни, извжтрѣ нѣматъ здрава основа, а пкъ Савельевитѣ отъ никоя страна не ги бива. — Г. Кръстьовичъ се е взелъ и той за първообразны-ты исторически источники, за да потвърждава съ тѣхъ тази отхвърлена отъ здравата историческа наука теория, и до толкова се е увѣрилъ, че Хуннитѣ наистина били наши праотци, гдѣто вече не се съмнѣва, че хунската история е нашата древна история. Ние не намираме у него нѣкакви нови откривания, които поне колко-годѣ бихж подпрѣли лъжовната теория за хунското происхождение на нашия народъ; не намираме въ доказателствата му и тази пълнота и тази вънкашна сила, която забѣлѣжаваме въ Венелиновитѣ издирвания. И не можемъ да разберемъ, отъ гдѣ се е съзела неговата толкова твърда вѣра, че ние сме унуци на Хуннитѣ, че тѣ сж нашитѣ праотци. Голѣмъ трудъ е положилъ Г. Кръстьовичъ за това свое произведение, но, уви! този почтенъ трудъ е напусто; отъ Унно-българската история нѣма да излѣзе никаква освѣта за нашата история. — Да ж оставимъ обаче безъ внимание ние не можемъ — по слѣднитѣ причини. Почтенний сочинителъ на тази Българска история подъ име Уннска отдавна работи на нашето книжовно поле, гдѣто името му е славно чрѣзъ-славнитѣ му и дълбокоучени трудове въ забрана на историческитѣ ни и канонически църковни правдини. А у насъ сж мнозина онѣзи, които мислждтъ, че човѣкъ, като знае едно нѣшто отъ науката, трѣбва всичко да ѝ знае добрѣ, като е ревностенъ родолюбецъ, трѣбва и всичко, што казва той за народътъ си, да е все хубаво, и все право. Насъ ни е страхъ, че мнозина, прѣлѣстени отъ честното име на Г. Кръстьовича, штждтъ да се спуснждтъ на унно-българската му история, като на голѣмо нѣшто; съвсѣмъ штждтъ да забравждтъ и тѣй захвърленитѣ ни праотци, та токо съ Хуннитѣ штждтъ се за-

¹⁾ Въ списанието си „Древние и нынѣшние Болгаре“, което първъ пжть биде напечатано въ 1829 г. въ Москва.

²⁾ Новия извѣстїя о Скиахъ, Сарматахъ и Гуннахъ, въ Славянскомъ сборникѣ 1845 г. Миѣнието на Сав. съ това се отличана отъ миѣнието на Венелина, че послѣдний искарева само Болгаретѣ Хунни, а Савельевъ и Болгаретѣ и Руситѣ.

лѣгватъ, съ хунската слава штѣтъ да се напояватъ и неж 212 штѣтъ да прѣвѣзносѣтъ като слава на праотцитѣ ни. Това толкова по-лесно може да се објдне, заштото унно-Българската история отъ вѣнкашенъ изгледъ има всичкитѣ бѣдѣзи на единъ много ученъ трудъ: всичко, штото е казано въ неж, казано е всѣ на нѣкакво основание. Авторѣтъ ѝ чвѣврство се държи за историческитѣ источники, и всичко што казва, вади го всѣ отъ тѣхъ. — Това е което ни накарва да се отнесемъ по-серизно къмъ историята на Г. Кръстьовича.

Най-важнитѣ за насъ страници на това съчинение сѣ тѣзи, въ които се доказва тождеството на Хуннитѣ и Българетѣ, сирѣчь, че Хуннитѣ сѣ Българе, наши прѣдци, а Българетѣ Хунни. Тѣзи страници се намѣрватъ въ 1-ва глава и не сѣ много на брой, всичко около 30, но тѣ сѣ главната основа на всичкото съчинение, на тѣхъ се то държи и крѣпи. Ако разсѣжденията, които се намиратъ въ тѣзи страници, сѣ прави и заключенията истинни, то и историята на Хуннитѣ, която сѣ такава подробностъ се излага въ това списание, ште има мѣсто въ Българската история, но, ако ли пакъ тѣзи разсѣждения и заключения излѣзѣтъ невѣрни, то невѣрна и крива ште излѣзе и всичката Българска история подъ имя хунска. Ето зашто ние штемъ да се запремъ токо на първитѣ 30 страници отъ тази история. Както казахме по-горѣ, въ тѣзи страници се излагатъ доказателства за тождеството на Българетѣ, нашитѣ праотци, съ Хуннитѣ. Тѣзи доказателства, ако ги изложимъ въкратцѣ, сѣ слѣдуюшитѣ.

„Унни-ти, бывше народъ многочисленъ, обитали испърво, отъ незапамятно врѣмя, въ Асійскѣ-тѣ Сарматїѣ, то естъ въ сичкото почти онова земленно пространство, що е надъ горѣ Кавкаса между езеро Меотисъ (Азовско море) и море Каспїйско, и ся простирали на сѣверъ и на востокъ отъ Танаисъ (р. Донъ) до неизвѣстны предѣлы, кои-то были сѣ несумѣнно до по рѣкѣ-тѣ Волгѣ“ . . . . . „Това като е тѣй, казва историкѣтъ на стр. 19, отъ другѣ странѣ виждамы, че мнозина писатели полагаатъ отъ начала и Българскы-ты жилища въ тыяжде пакъ страны“. Отъ това тождество на хунскитѣ и Български жилища се види, „че Унни-ти были Българе, и Българе-ти Унни“. Освѣнъ тѣзи доказателства Г. Крѣ-

213 стьовичъ привожда и други оште, които му се видятъ по-
спроти които уннити и Българе-ти были единъ и
тойжде народъ.

Истина ли е, че Хуннитѣ испърво отъ незапа-
мятно время сж обитали въ Азиатска Сарматия? Истина
ли е, че и Българскитѣ първоначални жилишта били и тѣ
тамъ и били тождественни съ хунскитѣ? Доказватъ ли
Византийцитѣ, че Българетѣ и Хуннитѣ сж единъ и тойжде
народъ, и до колко може да се вѣрва на тѣхнитѣ свидѣ-
телства за този прѣдметъ?

Това сж въпроситѣ, които ние има да разглеждаме и по
числото на които раздѣлеме разглежданъето си на три дѣла. —

I.

Истина ли е, че Хуннитѣ испърво, отъ памтивѣка оште, сж
живѣли въ Азиатска Сарматия и били „исключителни“
владѣтели на тая широка земя?

Г. Кръстьовичъ доказва, че това било несъмнѣнна истина,
заштото „древнитѣ писатели, които сж за тѣхъ писали и
помянжли, вси согласно тамъ ги поставяватъ, и отъ тамъ
ги произвождатъ. Така тамъ ги поставяватъ и помянуватъ“:

Ератосѣенъ, който е писалъ около 250 години прѣди
Христа;

Дионисий Перингитъ, който билъ писалъ 20 години
прѣди Христа; (sic)

Четворица Ерменски лѣтописци: Агатангель, Зенобъ
Глагскый, Мойсей Хоренскый и Фавстъ Византийскый, които
и четворицата поставяватъ Хуннитѣ тамъ въ 4-тий вѣкъ
послѣ рожд. Христово;

Латинскый писатель Аммианъ Марцеллинъ, който такожде
е писалъ въ 4-тий вѣкъ;

Присеъ Риторъ, историкъ Византийски въ 5-тий в.;

Прокопий, Агатий, Созоменъ, Юрнандъ, които сж писали
въ 6-тий вѣкъ. И много оште други Византийски и Латин-
ски писатели. —

При толкова много свидетелства, които се захващатъ оште прѣди триста години до Р. Хр. и дохождатъ до 7-мий вѣкъ подиръ Р. Хр., обнематъ токо речи 1000 год. време, какъ да не повѣрва челоувѣкъ, че наистина Хуннитѣ отъ незапамятно врѣмя сж населявали Азийската Сарматия? Ти, обаче, любезний читателю, не дѣй вѣрва това нѣшто. 214

Г. Кръстьовичъ злѣ е разбралъ тѣзи древни писатели. Най-древний отъ тѣхъ, Ератостенъ не само не поставява Хуннитѣ въ Азиатска Сарматия, но даже и името имъ не споменува, нито го е пакъ знаялъ. Той споменува за нѣкой си народъ Уитии (Ὀυτίαι), който билъ живѣлъ край Каспийското море, а на Г. Кръстьовичъ се чини, че подъ Уитии трѣбва да се разбиратъ Хунни. Дионисий Периигитъ, който наистина споменува Хуннитѣ въ Аз. Сарматия и съ когото Г. Кръстьовичъ иска да потвърди, че и Ератостенъ намѣсто да напише Хунни, написалъ е Уитии,¹⁾ този Дионисий не е живѣлъ 20 години прѣди Христа, а около началото на 4-тий в. послѣ Р. Христова, и Г. Кръстьовичъ, като приема първото, измамилъ се вече на 300 и по-вече години.²⁾ Ето какъ той се обноси съ първообразнитѣ исторически источники, на които ужъ иска съвършено да основе съчинението си. И тѣй, като извадимъ отъ горе изброенитѣ писатели Ератостена, който ужъ 250 години прѣди Христа знаялъ Хуннитѣ и жилищата имъ, като поставимъ и Дионисия Периигита гдѣто му е мѣстото, сирѣчь въ 4-тий в. послѣ Р. Хр., величайшата древность на хуннскитѣ жилища въ Аз. Сарматия излази неистинна. Но да прѣровимъ и другитѣ гореизброени писатели. Отъ нихъ трѣбва съвсѣмъ да се изхвърлятъ Прокопий, Агатий, Созоменъ и Иорнандъ, заштото тѣхнитѣ свидетелства за древнитѣ жилища на Хуннитѣ нѣматъ никаква цѣна: тѣ сж писали все въ 6-тий вѣкъ, около 100-тина години слѣдъ върхлувашията на Хуннитѣ не въ Азийск. Сарматия, а въ срѣдна и южна Европа, па за древнитѣ Хунски жилища знаели сж токо това, което сж научили отъ по-стари писатели, та и него сж прѣправили и убъркали съ баснословни мѣдрования. Тѣй Иорнандъ разказва, че Уинитѣ се появили на свѣтътъ, ето какъ: петий Готски князь Филимеръ псиджилъ отъ посрѣдъ

¹⁾ В.к. 6-та му бѣлѣжка на стр. 442.

²⁾ В. Handbuch der alten Geographie von A. Forbiger, 1. Band, стр. 430.

войскитѣ си нѣкои жени чародѣйки и принѣдилъ ги да пойдѣтъ далеко въ пустинята. Тамъ тѣ като се скитали, видѣли ги нѣкои-си нечисти духове и се соединили съ нихъ совокуплениемъ, отъ което произишълъ свирѣпий хуннски
 215 родъ.¹⁾ — Прокопий е съчинилъ пакъ друга басня. Той чулъ, че по едно врѣме, по-вече отъ 1000 години прѣди него въ въ Аз. Сарматия живѣли Кимерийци, и мѣдрува, че тѣзи Кимерийци, сж били Хуннитѣ. Прокопий не е знаалъ, че Кимерийцитѣ оште прѣди 600 год. до р. Хр. сж били изгонени отъ тамъ, та не е чудно, че тѣй баснослови за тождеството имъ съ Хуннитѣ. Но чудно е, зашто Г. Кръстьовичъ, като го знае това добрѣ, дава такава важност на Прокопиевото явно баснословие.²⁾ Трѣбва да се исхвърлѣтъ оште латинскій Марцелинъ и византийскій Прискъ, на които свидѣтелствата, макаръ и да сж много любопитни за историята на хунскитѣ жилища въ Европа, но за прѣжнитѣ имъ жилишта въ Аз. Сарматия такожде нѣматъ никаква цѣна. Та у тѣхъ не се и намиратъ таква свидѣтелства: Аммианъ Марцелинъ разказва за битвитѣ, които Хуннитѣ имали съ разни Европейски народи, говори, че прѣди да минѣтъ въ Европа въ 376 л., тѣ се скитали отъ мѣсто на мѣсто отвѣдъ рѣката Донъ, която тогава се е броила да е граница между Европа и Азия. Но отъ кога тѣ сж живѣли въ Аз. Сарматия? Това Аммианъ не го казва.³⁾ — Прискъ ни разказва много любопитни нѣшта за Хуннскитѣ жилища, въ сегашна Венгрия, дѣто се е находила столицата на Атила, при когото той е ходилъ като посланикъ отъ Византийскій императоръ, говори за широката Унска държава, която, спроти както се научилъ въ столицата Атилова, простирала се „отъ островѣтъ въ океантъ до границитѣ на Римската империя“, споменува, че заедно съ много други земи и надкавказската страна, сирѣчь Азиатска Сарматия била обладаема тогава отъ Хуннитѣ, но

¹⁾ Виж. б. 1 на 461 стр.

²⁾ На стр. 5, 6, 7 и 8.

³⁾ „Тѣ не знаѣтъ, казва Аммианъ за Хуннитѣ, што е плугъ, ни што е рало, — не сѣдѣтъ на едно мѣсто, нито нѣкъ иматъ постоянни жилишта, а се влѣчѣтъ отъ мѣсто на мѣсто съ колата си, като скитници. Колата имъ сж капититѣ, въ които имъ сѣдѣтъ женитѣ и дѣцата, до гдѣ пораснѣтъ. Ни единъ отъ Хуннитѣ не може да ти каже, отъ гдѣ е родомъ, — той е роденъ на едно мѣсто, а отгледанъ на друго нѣкое, далечно' . . . — Отъ тѣзи ли думи заключава Г. Кръстьовичъ, че Аммианъ има Хуннитѣ за постоянни жители на Аз. Сарматия?

не казва, че тази страна била тѣхно първоначално отечество, или че тѣ отъ незапаметни времена живѣли тамъ. Оставатъ токо Ерменскитѣ лѣтописци Агатангелъ, Зенобъ Глагскій, Мойсей Хоренскій и Фавстъ Византийскій, у които наистина се срѣштатъ свидѣтелства за жилищата на Хуннитѣ 216 въ Аз. Сарматия. — Но доколко сж истинни тѣхнитѣ свидѣтелства? Г. Кръстьовичъ не намира за нужно да се запира на този въпросъ, и съ това показва, че той и Ерменскитѣ свидѣтелства почита за несъмнѣни. — Ние тука имаме оште едно доказателство за това немарение, съ което Г. Кръстьовичъ се обноси къмъ първобитнитѣ си источники, немарение, което толкова по-вече не може да му се прости, защото той казва, че токо на такива источники основава своитѣ издирвания. И какво излази отъ това немарение? Това, което той нарича Агатангелова лѣтописъ, съчинено е въ 6-тиятъ или 7-миятъ вѣкъ слѣдъ Р. Христово, а той го мисли да е писано въ 4-тиятъ в. 1) Зенобъ Глагскій истина е писалъ своята история въ 4-тиятъ вѣкъ, но писалъ е на сирійски езикъ, и на арменски тя е прѣведена токо въ 7-миятъ в. отъ Ивана Мамигонисийскаго. Хора, които специално сж изучвали този ерменски прѣводъ на Зенобовата история, намѣрили сж, че прѣводачътъ ѝ Иванъ много нѣшто е прѣправилъ и притурилъ отъ себе въ тази история. Има и такова мнѣние, че Иванъ Мамигонисийскій самъ е съчинилъ това списание и, за да му възвиси цѣната, казалъ е, че то е отъ Зеноба Глагскаго. 2) И тѣй това Ерменско списание отъ 7-миятъ вѣкъ, за което не право се казва, че било писано отъ Зеноба Глагскаго, Г. Кръстьовичъ приема да е наистина Зенобовата история и да е писано въ 4-тиятъ вѣкъ. — И историята на Фавста Византийскаго е претърпѣла голѣми прѣправления и подирвания отъ страна на Ерменскитѣ прѣводчаче и прѣписваче, тѣй щото ние ж нѣ-

1) Les textes bilingues de l'Histoire d'Agathange que nous possédons actuellement sont l'oeuvre d'un écrivain chrétien postérieur, qui aura fait subir à l'ouvrage original du secrétaire de Tiridate une transformation complète. V. Langlois, Collection des historiens de l'Arménie t. I; p. 100. По-надолу Ланглуа заблѣжка (p. 103): L'Histoire de Tiridate, attribuée jnsqu'à présent au secrétaire de ce prince, est l'oeuvre d'un hagiographe dont le travail a été mis en lumière au septième siècle. . . .

2) La seconde traduction (на историята отъ Зеноба Глагскаго), la seule que nous possédons actuellement, pourrait bien être l'oeuvre de Jean Mamigonien (qui écrivit au septième siècle). — On peut donc croire que si Jean Mamigonien n'est pas l'auteur de la seconde traduction de l'histoire de Zenob, il l'a dû moins révisée et modifié complètement. ibidem p. 336.

маме сега въ първообразний ѝ видъ. Оште въ петий вѣкъ единъ Ерменски писателъ, Лазаръ Фарбскій, е хулилъ своитѣ съотечественници, че тѣ едно отъ невѣжество, друго отъ прѣкалено родолюбие развалили исторпята на Фавста съ прѣпращаніята, които правили въ неж.¹⁾ — Искаме да кажемъ, че съ тѣзи Ерменски книги трѣбва съ голѣмо прѣдпазване да се ползова историкътъ и да не приема всичко, штото е казано въ тѣхъ, за несъмнѣнна истина, както прави нашии историкъ. Намъ не ни е коли, нито пакъ намѣрваме за нужно да издирваме тукъ, до колко сж прави свидѣтелствата на „арменскитѣ лѣтописци“ за жилиштата на Хуннитѣ въ Аз. Сарматия; доста ште да бжде, ако заблѣжимъ, че съ всичкитѣ тѣзи свидѣтелства, ако и да се взематъ за истинни, може да са докаже само, че Хуннитѣ прѣди да минжтъ въ Европа, около 100-тина години сж се навъртали въ Аз. Сарматия. Бждѣ имъ остая величайшата древность въ това земленно пространство, които се доказва отъ Г. Кръстовича? Но той не се доволствова само съ това, че Хуннитѣ отъ незапамятно врѣмя обитали въ Асійскятъ Сарматіжъ, а оште утвърждава, че тѣ тѣй отдавна били и исключителни нейни владѣтели,²⁾ иска му се да докаже, Хуннитѣ бывше народъ многочисленъ сами заемали всичкото онова земленно пространство, що е надъ горъ Кавкаса между езеро Меотисъ и море Каспійско, отъ рѣката Донъ и до Волга несумнѣнно. — И отъ гдѣ такова заключение? Пакъ отъ свидѣтелствата на горепоменжитѣ древни писатели: Ератостена у Стравона, Дионисия Перигита, Агатангела, Зеноба Глагскаго, Мойсея Хоренскаго, Фавста Византийскаго и пр. Но какво ште да каже Г. Кръстовичъ, ако му извѣстимъ, че както тѣзи писатели, тѣй и други не по-малко древни и не по-долни отъ тѣхъ, наедно съ Хуннитѣ поставляватъ и помянуватъ въ Аз. Сарматия и много други племена?³⁾ Стравонъ и Дионисий помепуватъ тамъ оште и Зиги — Ζυγοί, Синди — Σινδοί, Керкети — Κερκῆτιοι, Ахен — Ἀχαιοί, Воспорани — Βοσπορανοί, Тирамви —

¹⁾ Introduction à l'Histoire d'Arménie de Lazare de Pharbe. pag. 14. 14 Виж. и Instruction à la bibliothèque historique de Faustus de Byzance въ Coll. v. I, p. 204.

²⁾ В. стр. 37.

³⁾ За тѣзи племена вижъ списаніята на Стравона, Дионисия Перигита, Плиния и Птоломей. Сравни у Форбигера, II, p. 452, § 77, Sarmatia Asiatica.

Ἰουρᾶνβοι, Сираки — Σίρακιες, Аорси — Ἀορσοί, Меоти — Μαίωται, Торети — Τορέται. Освѣнъ тѣхъ Плиний, Птоломей поставяватъ намъ оште Астурикани, Яксамати, Уди, Алонди, Исонди, Дидури, Санари, Агорити, Метиви, Гонапсени, Арихи, Туски, Сирви, Сакани, Суарни, Ериней и пр. и пр. Мойсей Хоренскій, освѣнъ Хуннитѣ, поставява въ Азпатска Сарматия 218 Басенли, Хазари, Алани и пр. — Какво ште да каже Г. Кръстьовичъ за тѣзи толкова много племена, които древнитѣ писатели такожде поставяватъ въ Азийската Сарматия? — Както се види, той е знаялъ само за Аорситѣ, Сиригитѣ и Хъзиритѣ, за които мисли, че били иститѣ Хунни, само подъ други имена. — Любопитни му сж доказателствата за това, та не е злѣ да ги прѣведемъ: 1)

„Аорси, каже, кое-то по нашему ще да ся пише Аорци. „Твърдѣ лесно може да ся е писало тѣй вмѣсто Оарци; а „Оарци ще каже Волгарци, т. е. Блъгаре, ако рѣка-та „Продотова Оаръ е наистинж Волга. А пакъ имя-то Сираки „може да ся е писало тѣй или вмѣсто Хасираки, кое-то, равно „съ Хазираци, Хазраци, показва явно Хазары-ты, 2) или вмѣсто „Сираги, което равно съ Сираги, Сирагури... показва пакъ часть отъ Унскы-ты племена“. — Чети, читателю, това историко-критическо издирвание, и учи се да не издирвашъ и ти нѣкога тѣй, че е много злѣ!

Като доказа съ такъвъ начинъ, че Хуннитѣ отъ незапаметни оште времена живѣли въ Азиатска Сарматия и их заемали всичката, Г. Кръстьовичъ стѣпя въ прѣнне съ Дегиня, Клапрота, Шафарика и уобшто съ всичкитѣ писатели, които казватъ, че Хуннитѣ живѣли отъ начало на друго мѣсто Въ това прѣнне той взема на помошть ученѣйшій Савельевъ-Ростиславичъ, та подъ неговѣтъ штитѣ и съ неговото орѣжие

1) Стр. 22.

2) Хазаритѣ Г. Кръстьовичъ приема за Хунни, защото „сички-ти писатели полагаатъ хазарскы-ти жилища въ Ассійскж-тж Сарматия“, и защото Прискъ право ги нарича Хунни. Но писателитѣ, които ги поставяватъ въ Аз. Сарматия, не ги мѣшатъ съ Хуннитѣ, а ги отличаватъ отъ тѣхъ. Тѣй, напр., Мойсей Хоренскій, който знае Хуннитѣ и земята имъ (кн. II. гл. 85), отдѣля отъ тѣхъ Хазаритѣ, и Хазарската земя. Виж. Исторія Арменіи Мойсей Хоренскаго, пер. Н. Эмина, стр. 303, б. 305. Та и самъ Прискъ, който нѣкож пѣтъ нарича Хазаритѣ Хунни, виде се, че ги има за особенъ отъ тѣхъ народъ. Тѣй, той разказва, че Асатзиги (Хазари) били независими отъ Хуннитѣ, догдѣ Атила не ги покорижъ. Въ този случай Прискъ нарича Хазаретѣ gens scythica и дава ни да разумѣемъ, чи тѣ не били истински Хунни. Виж. Мемор. populor. I, p. 489.

се бори и мисли че оборва: не види, че тоя штитъ е съдрапъ, а оржжнето тжпо. Савельевъ-Ростиславичъ твърдѣ многослови противъ Дегиня, Клапрота и Шафарика и доказва съ единъ
 219 твърдѣ неразуменъ начинъ, че Хуннитѣ оште отъ край били жители на Европейската Россія. А. Г. Кръстьовичъ привожда всичкото му почти многословие, за което е издѣлилъ цѣли 6 страници въ Българската си история и, безъ да притури къмъ него нѣшто и отъ себе, заключава тѣй: „Слѣдъ тѣя здравы, логически и основателны изобличенія Дегиневи-ты и Клапроовы-ты догадателны предположенія... всякый, мыслимъ, ще да ся увѣри, че... Уннски-ти първи жилища были въ Асійскж-тж зовомж Сарматіж“. А пакъ ние, като знаемъ, какво заключение изважда Савельевъ-Ростиславичъ отъ своитѣ разсужденія,¹⁾ и като слушаме, какво заключение изважда отъ тѣхъ Г. Кръстьовичъ, заключаваме, че Господство му не само се е злѣ излъгалъ, дѣто е взелъ на помонѣ такъвъ скждоуменъ съюзникъ, какъвто е Савельевъ, но не е даже и разбралъ съюзникътъ си. Савельевъ се бие и иска да завладѣе за Хуннитѣ европейска Россія, а Г. Кръстьовичъ съ неговитѣ думи потвърждава своето мнѣние, че тѣ сж били първоначални жители на Азийската Сарматія. Намъ не ни трѣбва да се запираме на Савельевитѣ прѣспирни съ Дегиня, съ Клапрота и Шафарика, защото тази прѣспирня не е за Азийската Сарматія. Намираме обаче за нужно по поводъ на тази прѣспирня да кажемъ на Г. Кръстьовича оште и това: лъже се Дегинъ, като доказва, че първоначалнитѣ жилища на Хуннитѣ били около Китая, па може, че и Клапротъ и Шафарикъ се лъжтъ, като доказватъ, че Хуннитѣ испърво живѣли нѣгдѣ край Уралската планина. Това имъ доказванье може и да не вѣрва челоуѣкъ, па ако му иде отъ рѣцѣ, нека го и оборва. Но това, гдѣто тѣзи писатели доказватъ, че Хуннитѣ не сж били първоначални жители на Аз. Сарматія, а сж дошли тамъ отъ нѣгдѣ въ 3-тий или 4-тий вѣкъ слѣдъ р. Хр. врѣхлѣли сж нѣколко време, па сж исчезли, както върхляжж, па исчезнжж и въ Срѣдня, Западна и Южна Европа, това казваме

¹⁾ Ето заключението на Савельева-Ростиславича: „Удивляться ли послѣ того, что жителей нашей Руси южные Европейцы звали Хувами и Обрами? Они получили свѣдѣнія о нашей сторонѣ двумя путями, Дунайскимъ и Рейпскимъ: первымъ отъ Славянъ — и вотъ Вамъ Обры, вторымъ отъ Нѣмцевъ, Скандинавовъ — и вотъ Хунн; и то и другое равно значить исполинъ, великани, рослые, т. е. просто Россіяне“. Славянскій сборникъ, стр. 25 и 26.

е една несъмнена истина, която не само Савельеви, но и 220 други по-здравомислящи писатели не могат поколеба.¹⁾

1. Не сж могли Хуннитѣ да живѣхтъ отъ незапаветни времена въ Аз. Сарматия, защото отъ незапаветни времена сж живѣли тамъ Киммерийцитѣ, които около 700 год. прѣди Р. Христово трѣбваше да отсѣпхтъ тази земя на Скититѣ, а тѣ пакъ слѣдъ нѣколко време на Сарматитѣ. А че ни Киммерийцитѣ, ни Скититѣ, ни Сарматитѣ не сж били Хунни, това е ясно, като Божій день.²⁾

2. Не сж могли Хуннитѣ да занимаватъ почти всичкото онова землено пространство и около Р. Хр., защото по това време древнитѣ писатели набройватъ тамъ много и различни племена, а за Хуннитѣ тѣ и не споменуватъ.

3. Не сж могли Хуннитѣ да обитаватъ въ онова пространство отъ незапаветни времена и даже до 5-тии вѣкъ, когато се распростанихъ по всичка почти источна и сръдна Европа, защото отъ незапаветнитѣ времена и до 5-тии вѣкъ сж се измивали по-вече отъ 1000 години. И знае се, че ни единъ голѣмъ народъ никога не е можилъ да живѣе толкова много време на онова мѣсто. Знае ли Г. Кръстьевичъ, каква му е природата? Широка равнина, по-вечето съ пѣсочлива и соленикава почва, безъ гори и безъ вода, тя малко е способна за земледѣлие, и никога не е могла да има постоянни жители. По нежъ вѣкога сж бродили различни Скитици, Чергаре или да пасхтъ стадата си, или пакъ за да замиваватъ въ Европа, за да плѣххтъ жителитѣ ѝ. Русското правителство отъ 300 години на самъ си е подсвоило тази страна, и при всичкитѣ си старания, за да завхди тамъ граждански животъ, то и до 221 сега не е съхсѣмъ достигнѣло тази си цѣль. И до сега мно-

¹⁾ Първъ пъкъ Хуннитѣ се споменуватъ у Птоломей, който е писалъ между 175—182 г. послѣ р. Хр. Въ Географията Птоломеева тѣ сж поставени не въ Азиатска Сарматия, а въ Европейска, между Роксоланетѣ и Бастарнитѣ, нѣгдѣ около Долний Днѣпръ. Но има причина да се мисли, че не Птоломей имъ е написалъ името въ Географията си, а ги е притурилъ тамъ впоследствіемъ нѣкой прѣписвачъ. Вж. у Форбигера I, р. 438, б. 2. Птоломей не ги е знаелъ, както ги не сж знаели и другитѣ писатели, които сж писали прѣди него и послѣ, даже до 4-тии вѣкъ. Ето зашто може да се мисли, че токо въ 4-тии вѣкъ Хуннитѣ сж се появили въ Азийска Сарматия, отгдѣто наскоро сж мивали рѣката Днѣпръ, старата граница между Европа и Азия.

²⁾ Вж. въ списанието на Раулинсона History of Herodotus, III, p. 150—156, on the Cimmerians of Herodotus and the migrations of the Cymbric race, а такожде и слѣдующитъ Essay. — Über die Herkunft und Sprache der Skythen und Sarmaten отъ Мюленхофа въ Mon. Ber. der Akademie zu Berlin, Августъ, 1866.

ица отъ жителитѣ на тази страна сѣ *νομάδες σκηνίται καὶ ἀράξειοι*, както — били и во врѣмето на Стравона. Сега се скитатъ тамъ Калмици, Башкирци, Бакеевски Киргизи и Ногайски Татаре, а прѣди тѣхъ сѣ се скитали Татаре, а опште по-прѣди Половци (Кумане), прѣди тѣхъ Печенѣзи, прѣди Печенѣзитѣ Хазаре и други, по-нататкъ, да речемъ, Хуннитѣ, а прѣди тѣхъ едни слѣдъ други сѣ се скитали Киммериале, Скити и Сармати. Ние видѣхме, че мнѣнието на Г. Кръстьовича за величайшата древностъ на Хуннитѣ въ Аз. Сарматия си нѣма никаква историческа основа. Сега нѣка кажемъ опште, че то е противно и на здравий смисълъ. Да кажемъ и това, на да оставимъ вече този въпросъ, и да минемъ къмъ вторий.

II.

Истина ли е, че българскитѣ първоначални жилишта били въ Азийската Сарматия и били тождественни съ хунскитѣ тамъ жилища?

Г. Кръстьовичъ утвърждава, че и това било несъмнѣнна истинна. Той се основава на Сирианинѣтъ Маръ-Абасъ-Катина, който е писалъ около 150 години прѣди Р. Хр., и на Византийскитѣ писатели, Патриархѣтъ Никифоръ, Теофанъ и Никифоръ Григора, на Латинскитѣ писатели Анастасъ Книгохранитель и Юрнандъ Готтъ. И тукъ ние трѣбва да се позапремъ първо на тѣзи источники за древнитѣ жилишта на Българетѣ, за да видимъ, до колко може да имъ се вѣрва, та че тогава да видимъ, какво казватъ за този прѣдмѣтъ и какво излази отъ тѣхното казване. Сирианинѣтъ оставаме за по-послѣ, и начеваме отъ Византийцитѣ. Първо и първо трѣбва да знаешъ, читателю, че патриархъ Никифоръ се е прѣставилъ въ 815 год., а Теофанъ се е поминялъ двѣ-три години слѣдъ него, та се разбира, че тѣ сѣ писали около 400 години слѣдъ разсипванѣето на Хунската държава. Трѣбва да ти паумимъ опште, че во врѣмето на тѣзи писатели имаше вече двѣ царства Български: едно нашето, а друго покрай рѣката Волга. Третий Византийски источникъ, Никифоръ Григора е живѣлъ и писалъ въ 14-тиятъ вѣкъ, т. е. около 222 500 год. слѣдъ Никифора и Теофана. Пита се, могли ли сѣ

тѣзи писатели да знаѣтъ, што се е чинжло 500 и 1000 години прѣди тѣхъ въ Азийската Сарматия, гдѣто тѣ спроти Г. Кръстовича поставяватъ първоначалнитѣ Български жилища? който ште, нека имъ приема свидѣтелствата за несъмнѣни, но ти, читателю, не имъ вѣрвай на тѣзи свидѣтелства, догдѣ не ти ги потвърдѣтъ съ други нѣкои по-завѣрване свидѣтелства. Искашъ ли да се увѣришъ, до колко тѣзи писатели сѣ познавали Аз. Сарматия? На ти примѣръ: Теофанъ казва, че прѣзъ нежъ протича голѣма рѣка, именуема Ателъ (Волга), която истичала изъ океанѣтъ и се втичала въ Азовско море; рѣката Донъ, спроти него, истича отъ Кавказа и се втича въ Волга. Отъ съединението на Волга съ Донъ истичала друга рѣка Куфисъ (Кубанъ) и текла на кѣдѣ си.¹⁾ Види се, че Теофанъ е слушалъ нѣшто за рѣкитѣ Танансъ, Ателъ и Куфисъ (Донъ, Волга и Кубанъ), но на кѣдѣ текѣтъ, гдѣ истичѣтъ, кѣдѣ се вливатъ, за това и хаберъ не е ималъ. Какво чакашъ отъ такъвъ писателъ да ти расправи за жилищата на Хуннитѣ и Българетѣ въ тѣзи страни?

Свидѣтелството си за древнитѣ жилища на Българетѣ Теофанъ е заелъ отъ Никифора, както всѣки може да се увѣри, ако сравни думитѣ и на двамата за прѣдмѣтъ, но той го е пояснилъ съ гореприведенното описание на Сарматскитѣ рѣки и го убрѣкалъ съ други оште мѣдрования, за които штемъ да споменемъ по-надолѣ. Третий Византийски источникъ, Никифоръ Григора, както казахме, е живѣлъ въ 14-ти вѣкъ, та се разбира, че не е можилъ да знае за вѣрно, гдѣ сѣ били древнитѣ жилища на Българетѣ. Отъ тѣзи трима Византийци по-вече внимавне за нашия прѣдмѣтъ заслужва свидѣтелството на патриарха Никифора,²⁾ та токо на него ние и намираме за нужно да се запремъ. „При Меотийското езеро, казва той, къмъ рѣката Кофинъ намира се стара България и земята на тѣй зовомитѣ Котраги, които сѣ едноплемени съ Българетѣ“.³⁾ По-надолѣ Никифоръ говори, че въ 223

¹⁾ Memoriae populorum III, p. 502.

²⁾ Никифоръ казва: Περί τὴν Μαιώτιν λίμνην, κατὰ τὸν Κούφιναν ποταμὸν καθίσταται ἡ παλαιὰ καλουμένη μεγάλη Βουλγαρία, καὶ οἱ λεγόμενοι Κότραγοι ἑμόφυλοι αὐτῶν.

Токо речи дума въ дума повтаря скштото и Теофанъ: Ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς λίμνης ἐπὶ τὸν λεγόμενον Κούφιν ποταμὸν . . . ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη, καὶ οἱ λεγόμενοι Κότραγοι ἑμόφυλοι αὐτῶν.

³⁾ Страт. III, стр. 504.

7-миѣ вѣкъ Българетѣ се раздѣлили между петѣтъ синове Кубратови на петѣ части, отъ които токо една останѣла на прѣжното си мѣсто, а другитѣ четири се разишли по разни страни: една мнѣшла прѣзъ р. Донѣ, та се заселила на другий му брѣгъ. друга отишла въ Паннония, третя стигнѣла даже до Италия, гдѣто се и поселила. четвърта мнѣшла на Балканский полуостровъ. Това разселванѣе на Българетѣ, което е дало Никифору поводъ да говори за древнитѣ имѣ жилишта, и което станѣло ужъ 100-тина години прѣди него, много прилича на басня, зашто то само въ баснитѣ и приказницитѣ може да се допусне такова раздѣляне и разселванѣе на цѣль народъ отъ петима братѣе.¹⁾ Спроти Никифора, токо въ 7-миѣ вѣкъ Българетѣ ужъ прѣминѣли прѣзъ Донѣ и се показали въ Паннония, Италия и на Балканский полуостровъ, а ние имаме здрави свидѣтелства, че тѣ сѣ врѣхлѣли по тѣзи мѣста оште отъ 5-тиѣ вѣкъ. Маркъ Аврелиѣ Кассиодоръ, който се е родилъ въ 468. а умрѣлъ около 575 г. на стогодишенъ почти възраст, като описва въ своятъ лѣтописъ по-главнитѣ дѣла на Теодориха Великаго, говори между друго, че съ неговата храбростъ Българетѣ останали побѣдени.²⁾ А Кассиодоровото свидѣтелство може да има цѣна, зашто Кассиодоръ е билъ съврѣменникъ на Теодориха Великаго и живѣлъ е при дворѣтъ му. Други единъ съврѣменникъ писателъ на Теодориха Еннодий Тицински, който е живѣлъ между 473 и 521 г. говори въ похвалното си слово Теодориху, че той оште на млади години се прославилъ съ това, гдѣто разбилъ непобѣдимитѣ до тогава Българе. Еннодий споменува и за друга битва на Готитѣ съ Българетѣ, която станѣла пакъ въ Теодорихово време, но въ която Теодорихъ не вземалъ участие, 224 по причина на старитѣ си години.³⁾ Кассиодоръ ни е зачувалъ и два документа изъ канцеларията на Остготский краль Аталарикъ, внукътъ на Теодориха, който е царувалъ отъ 526 до 534. Съ единътъ той награждава нѣкого-си Токоло

¹⁾ Въ погледѣтъ си за происхожданието на българский народъ, ние приведохме това свидѣтелство Никифорово, безъ да го изложимъ на критика, едно зашто краткостъта на тази книжка не ни позволи, и друго, зашто ние сме увѣрени, че тѣзи Българе не сѣ нашитѣ праотци, и не ни се штеше да се маеме на баснитѣ, што сѣ написани за нихъ.

²⁾ M. A. Cassiodori Chronicon Cetheo въ Maxima Biblioth. Patrum t. X, p. 1368.

³⁾ Виж. Ennodii opera ed Firmoud. I. p. 962. — Това слово е писано въ 507 год.

се патрицианско звание, за това, че на млади години той се отличилъ въ една война съ Българетѣ, която станъла около Спрмиумъ (Срѣмъ),¹⁾ съ другий се дава такава награда на нѣкогоси Киприана, който, такожде храбро воевалъ съ Българетѣ.²⁾ — Нѣма съмнѣние, че Остъ-Готтитѣ оште догдѣ живѣхъ въ Паннония, прѣди да се прѣселятъ въ Италия, което станъ въ 487 г., били сж принждени да воюватъ съ Българетѣ, които оште тогава сж врѣхлѣли покрай долний и срѣдний Дунавъ.³⁾ А това като е тѣй, сирѣчь ако оште въ 5-тий вѣкъ Българетѣ ги е имало на Дунавѣтъ, гдѣто сж били и многочислени и страшни спроти свидѣтелствата на Кассиодора и Еннодия, какъ да се повѣрва на Никифоровата приказка, че тѣ токо около срѣдата на 7-мий вѣкъ минжли прѣвъ Донъ и се спуснале къмъ Дунавѣтъ и по-нататкѣ. Да се каже, че тѣ и по-прѣди се спущали къмъ Дунавѣтъ, но се върштали пакъ задъ р. Донъ, а токо въ 7-мий вѣкъ отишли, та вече не се върпали, това е иѣшто невѣроитно. Искаме да кажемъ, че ако Никифоръ злѣтъ разказва и за разселванието на Българетѣ, което станъло ужъ сто години прѣди него, то за по-древията истории на тѣзи Българе, а особено за древнитѣ имъ жилишта, той трѣбва да е знаялъ оште по-злѣтъ. Трѣбва, да се каже оште, че Никифоръ като казва, че Българетѣ по-прѣди живѣли при Меотическото езеро и къмъ Кубанъ, той на тѣзи имъ по-прѣдни жилишта гледа отъ врѣмето, когато станъло разселванъето имъ, и което спроти него станъло въ 7-мий в. сирѣчь около 300 години слѣдъ изселванъето отъ тамъ на Хуннитѣ. Това като е тѣй, то, ако и да допуснемъ, че свидѣтелството му е право, може ли, питаме, това свидѣтелство да служи за доказателство, че древнитѣ хунски и български жилишта били тождествени?

Да додемъ сега и на Латинскитѣ источници, Иорнанда и Анастасия, които Г. Кръстьевичъ привожда за потвърждение на това тождество. За Анастасия не е трѣбвало и да се споменува, защото той тукъ ништо ново не казва, но излага съ латински думи това истото, което е намѣрилъ по гръцки у

1) Cassiodori Variarum. lib. VIII, ep. X.

2) Ibidem ep. XXI.

3) Ако може да се вѣрва на Теофана, въ 494 г. Българетѣ нападнѣли на Илирия и на Тракия.

Теофана, съ други думи, той само е превелъ Теофановѣтъ разказъ отъ грѣцки на латински. Иорнандъ заслужва внимание. Но какво казва Иорнандъ за жилищата на Българетѣ? Ето му думитѣ за този предметъ, както ги и превелъ самъ Г. Кръстьевичъ.¹⁾ „Задъ Акациры-ты надъ Черно море ся простиратъ жилищата на Българи-ты, които сж станжли знамениты отъ злины-ты на нашы-ты грѣховы. А отъ тамъ натагкъ веке Уннити“ и пр. Не е нужно да говоримъ, до колко е вѣренъ този български преводъ на Иорнандовата рѣчь. Но штемъ да попитаме, доказватъ ли тѣзи думи, че Иорнандъ е ималъ хунскитѣ жилища тождествени съ българскитѣ? Г. Кръстьевичъ, види се, и самъ е видѣлъ, че работата не е такава, та като превожда тѣзи думи на Иорнанда, той бѣлѣжи:²⁾ „не трѣбва да забравямы, че Иорнандъ пише за тия (български) жилища по неговото врѣмя“. А като е така, зашто той споменува и Иорнанда между писателитѣ, които поставяватъ отъ начала оште българскитѣ жилища тамъ, гдѣто сж били и хунскитѣ?

Отъ свидѣтелството на Иорнанда се види само, че Българетѣ около края на 5-тии вѣкъ сж живѣли не въ Аз. Сарматия, а край сѣверозападний брѣгъ на Черно море, отгдѣто сж могли лесно да нападатъ на Готитѣ, когато тѣ живѣехъ въ Паннония, и да иматъ съ тѣхъ онѣзи битви, за които, както видѣхме, споменуватъ Кассиодоръ и Еннодий. Тождеството на хунскитѣ и български жилища Иорнандовото свидѣтелство не само не доказва, но го оште и отхвърга.

Остава оште единъ писателъ, на когото Г. Кръстьевичъ основава това тождество. Той е — Сирианипѣтъ Маръ Абасъ Катина, който е писалъ въ втории вѣкъ прѣди р. Хр. Поради голѣмата древность на този писателъ и поради важностьта на свидѣтелството му за Българетѣ, ние трѣбва по-подробно да се запремъ на него. Маръ Абасъ е живѣлъ въ втории вѣкъ прѣди р. Хр. и писалъ е историята си между 140 и 120 год., но тази история не е дошла до насъ цѣла; ние знаемъ за нежъ отъ Мойсея Хоренскаго, който въ своята ерменска история расказва, че ималъ въ рѣцѣтъ си това древно списание, отъ което заелъ много нѣшто за старата

¹⁾ На стр. 54.

²⁾ На стр. 490, б. 17.

история на Ерменетѣ. Между тѣзи заети отъ Марь-Абаса свидѣтелства се намѣрва и свидѣтелството за Българетѣ. Пита се първо и първо, дали Мойсей казва право. Има мнозина, както ерменскѣ, тѣи и неерменски писатели, които се съмнѣватъ, че Мойсей е ималъ такава стара книга въ рѣцѣ и мислятъ, че той сами е изменилъ старата ерменска история, и за да ѝ даде по-голямъ цѣна, казва, че ѝ извадилъ отъ старо списание на нѣкого си Марь-Абаса. Особенно силно отхвърга Марь-Абасовата история единъ отъ френскитѣ ориенталисти Етиенъ Катрмеръ.¹⁾ Нѣка се съгласимъ, че Мойсей Хоренский не е такъвъ лъжець, както го мисли Катрмеръ и други нѣкои, и че той наистина е ималъ въ рѣцѣ историята на Марь-Абаса, отъ която е заелъ тѣзи происшествия, въ които се споменуватъ името и земята на Българетѣ. Тогава се ражда друго питанье: да ли името и земята на Българетѣ наистина сж споменжти оште отъ Марь Абаса и повторени вѣрно отъ Мойсея, или както у единътъ, тѣи и у другий на мѣсто Българе, стояло е името на другъ нѣкой народъ, което отпослѣ е замѣнено отъ нѣкой прѣписвачъ съ името Българе?²⁾ — Ние по-горѣ видѣхме, какви голѣми измѣнения сж направили ерменскитѣ писачи въ списанията на Агатангела, Зеноба и Фавста, та не е чудно, че и въ историята на Мойсея Хоренскаго сж могли да станжтъ такива измѣнения. Отъ Мойсея Хоренскаго е остала и една Географія, която той е извлѣкалъ отъ Паппа Александрийскаго и допълнилъ е съ нѣшто и отъ себе. Но знае се, че тя е прѣтърпѣла толкова голѣми измѣнения отъ страна на разни прѣписваче, гдѣто никакъ не може да се повѣрва, да е писана отъ Мойсея.³⁾ Въ тази книга между друго се говори, че въ долня 227 Мизия, сирѣчь въ собствена България, имало да живѣжтъ оште въ петий вѣкъ до 25 словѣнски племена. Не е ли това явна притурка отъ нѣкой прѣписвачъ, който е живѣлъ много

¹⁾ Виж. *Journal des savants*, 1850, стр. 364, членътъ: *Observations sur la ville de Ninive*.

²⁾ Това е могло да стане толкова по-лесно, заштото на сѣверъ отъ Кавказа, гдѣто у Марь Абаса и Мойсея сж поставени Българскитѣ жилишта, наистина испослѣ се е намирало царството на Волжскитѣ Българе, което е било добръ познато на Ерменцитѣ.

³⁾ *Malheureusement on ne peut considerer ce livre, qui a subi des modifications notables eu passant par la plume des copistes, comme un écrit original* и пр. Moïse de Khorène, въ *Collect. des historiens de l'Arm.* v. II, pag. 48. Сравни и съ Шафарика въ *Sebrané spisy* dil II, стр. 701.

годинъ слѣдъ Мойсея, когато долна Мизия наистина се насели ако не съ 25, то съ 7 словѣнски племена? А ако е станъла такава притурка за Словѣнетѣ въ Мойсеевата Географія, то не е чудно да се помисли, че и това, което въ историята му намираме за Българетѣ такожде може да е притурено или прѣмайсторено по-слѣдъ отъ нѣкой прѣписвачъ. Искаме да кажемъ за извѣстнето на Сирианинътъ Маръ-Абаса, че Българетѣ оште въ 2-рий вѣкъ прѣди Христа живѣли надъ Кавказска планина, това първо извѣстие за Българетѣ, което ни е съхранилъ Мойсей Хоренский, не може да има никаква важность, като не може да се потвърди отъ никоя страна. Ние отетъжихме много нѣшто на Г. Кръстьовича, та нѣка му направимъ оште една отетъжка, нѣка да се съгласимъ, че свидѣтелството, което нампраме у Мойсея Хоренскаго за Българетѣ наистина е писано отъ Маръ-Абаса и не прѣтърпѣло никакви измѣнения. Да видимъ, доказва ли това свидѣтелство тождеството на българскитѣ и хунски жилишта, доказвали то, че Хуннитѣ били Българе и Българетѣ Хунни? „Въ Царуванъето на Аршахъ I (между 127 и 114 г.), казва Мойсей спроти Маръ-Абаса, станъхъ голѣми размирици въ великата Кавказска планина въ земята на Булкаретѣ, отъ които мнозина като излѣзяхъ отъ тамъ, допаднъхъ въ нашата земя (въ Армения сирѣчь) и се заселихъ за много време долѣ при рѣката Коха въ плодосни и хлѣбородни мѣста“. На друго мѣсто Мойсей все спроти Маръ-Абаса говори, че мѣстото, гдѣто се заселили тѣзи Булкаръ, нарекло се Ванандъ отъ името на Вехендуръ-Булкара Венда (види се да се е наричалъ тѣй водачътъ имъ).¹⁾ Отъ това свидѣтелство, ако бжде истина, може да се заключи, че Българетѣ около краятъ на 2-рий вѣкъ прѣди Христа живѣли нѣкъдѣ на Кавказката планина. А ние видѣхме по-горѣ, че Хуннитѣ не само на Кавказската планина, но по-нагорѣ отъ неж не ги е имало по онова време. Хуннитѣ ги споменува Мойсей токо въ 4-тий вѣкъ слѣдъ Р. Христово, и споменува ги като особенъ народъ отъ Българетѣ. Па и жилиштата имъ поставява не на Кавказската планина, а на сѣверъ отъ неж, татъкъ нѣкъдѣ, гдѣто сж се навъртали Басилитѣ и Хазаритѣ. Самъ сега разсжди, читателю, колко е

¹⁾ Исторія Арменіи Мойсея Хоренскаго пер. Н. Эмнинъ, Москва 1858 стр. 81 и 87. Ср. и б. 150 на стр. 283.

измаменъ Г. Кръстьевичъ, като иска съ Марь-Абаса и Мойсея Хоренскаго да потвърди тождеството си на Хуннитѣ и Българетѣ! Свидѣтелствата на тѣзи писатели, ако се взематъ за истинни, доказватъ съвсѣмъ противното, доказватъ, че жителитата на Хуннитѣ и Българетѣ не били тождествени, че Българетѣ не сж Хунни, и Хуннитѣ не сж Българе.

III.

Доказватъ ли Византийскитѣ писатели, че Хуннитѣ и Българетѣ сж единъ и тойжде народъ и до колко може да се върва на тѣхнитѣ свидѣтелства за този прѣдметъ?

„Византийцитѣ сж имали такова широко и неясно понятие за име Хунни,“ казва Стриттеръ, „штото се види, че и сами не сж знаели, кого да наричатъ съ това име“.1) Както другояче старитѣ Гърци наричахж Скити всичкитѣ малко познати тѣмъ народи, што живѣехж на сѣверъ, тѣй и Византийцитѣ давахж името Хунни на всичкитѣ токо-речи народи, които сж живѣли на сѣверъ отъ долини Дунавъ и отъ Черно море. Така Менандръ, Теофилактъ, Теофанъ и Кедринъ наричатъ Хунни Аваритѣ. Патриархъ Никифоръ, Теофанъ и Кедринъ даватъ това име на Българетѣ, Никифоръ Григорасъ на Буманетѣ (Половцитѣ), Пасхалната Хроника на Гепидитѣ, Кедринъ и Слобѣнетѣ нарича Хунни, Теофанъ Турцитѣ, Анна Комнена и Кедринъ Узитѣ и пр. и пр. Съ една дума, Византийцитѣ сж давали името Хунни на различни и разноплеменни народи: на Слобѣне, на Нѣмци, на татарски и чудски племена. И не е мжно да се разбере отъ што е това: Хуннитѣ едно време прѣснхж власта си много на далече, отъ границитѣ на римска империя и далече въ Азия: тѣ покорихж подъ властта си много разнородни племена, што населявахж или се скитахж по това широко земленно про- 229 странство, и голѣми штети направихж както въ источната, тѣй и въ западна половина на римска империя. Чрезъ всичко това Хуннитѣ до толкова изпълнихж очитѣ на Византийцитѣ, гдѣто тѣ си ги прѣдставяхж за много голѣмъ народъ, съ когото съединявахж всички малко познати тѣмъ племена, които

1) B. Summ. Hunnicorum въ Mem. Popul. t. I, г. 451.

надпяхъхъ подъ Хунска власть, или из-послѣ се явявахъ на това пространство, но което се простираше испърво Хунската силна държава. И историкътъ, който би се взелъ сега да говори за такива народи, на които Византийцитѣ по нѣкога даватъ името Хунни, трѣбва да дава малко внимание на таковитѣ византийски свидѣтелства. Ако да имъ се вѣрваше, помислѣте, какво чудо щеше да стане! Нѣмцитѣ штѣхъ да се повдигнатъ и доказватъ, че Хуннитѣ сж Нѣмци, заштото Chronicon Paschalis нарича Нѣмското племе — Гепидитѣ Хунни; штѣхъ и всичкитѣ Словѣне да си присвояватъ Хуннитѣ, заштото Кедринъ казвалъ, че Хуннитѣ сж Словѣне. Турцитѣ, Аваретѣ, Половцитѣ, Узитѣ, — и тѣ съ такова право штѣхъ да си присвояватъ Хунската слава. Какъ штѣше да се бори тогава Г. Кръстьовичъ съ толкова противници? Какъ штѣше да имъ излѣзе на глава! Но шегата на страна! Г. Кръстьовичъ нарича свидѣтелствата на Византийцитѣ за тождеството на Хуннитѣ и Българетѣ „пò-прави на това доказателства“. — Тѣзи нови доказателства той дѣли на три реда, та така и ние штемъ да ги разгледаме.

1. „Никифоръ, каже, называва Българи-ты съ имя-то Унногундуры, като казва, че Кувратъ Князь Унногундурскый възсталъ противу Хагана Аварскаго“. (А знайно е, че Кувратъ билъ князь Български). „Ееофанъ такожде нарича Българи-ты съ исто-то имя Унногундури, като казва: нужно е да кажемъ и за древносттаъ на Унногундуры-ты Българи и Котрагы. Константинъ Багрянородный казва и той уречено, че Българе-ти испърво ся именували Оногундуры.“ „Убо отъ първж-тж половинж на тѣзи рѣчь, която е коренна-та нейна часть, види ся явно, че Българе-ти были Унско племя, то есть Унни“.¹⁾

Отъ тѣзи три Византийци токо Никифоръ може да се приеме за първообразенъ источникъ; Теофанъ е отъ него заелъ 230 името Унногундури,²⁾ а пакъ Константинъ, който е писалъ

¹⁾ Стр. 23.

²⁾ Пò-горѣ ние доказахме фактически, какво Теофанъ е заелъ свидѣтелството си за първоначалнитѣ жилища на Българетѣ отъ Никифора: тукъ штемъ да покажемъ, че и това си свидѣтелство той е заелъ отъ него. Никифоръ говори: Λεχτέος δὲ ἤδη περὶ τῆς τῶν λεγομένων Οὐννων καὶ Βουλγάρων ἀρχῆς... οἱ λεγόμενοι Κότραγοι ἐμόφυλοι αὐτῶν. — А пакъ Теофанъ: Ἀναγκαῖον δ' εἶπεῖν καὶ περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν Ὀνογουνδοῦρων, Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. — Кой не види, че Теофанъ и тукъ повтара думитѣ на Никифора, въ които е измѣнилъ само Οὐννων καὶ Βουλγάρων на Ὀνογουνδοῦρων Βουλγάρων. — Името Ὀνογουνδοῦρων той такожде, види се, е заелъ отъ Никифора, у когото го е срѣшилъ на друго мѣсто.

около 200 години слѣдъ Теофана или отъ него е заелъ своитѣ Оногундури, или пакъ отъ Никифора, за когото, като първообразенъ источникъ, тукъ токо и струва да се спомене.³⁾ Никифоръ на едно мѣсто нарича Българетѣ Унногундури, на друго пише само Българе, на друго полага Българетѣ и Хуннитѣ наредъ, безъ да казва явно, разбира ли подъ тѣзи двѣ имена единъ и тойжде народъ, или два различни. И по това се види, че и нему, когато е говорилъ за Българетѣ мжтепѣлю се е въ умътъ името Хунни, и той не е знаалъ какво да чине съ него: да каже право че тѣ сж Българетѣ, видѣло му се е криво, а пакъ [да не] спомене съвсѣмъ Хунни, като говори за Българетѣ, които му се явили на сѣверъ отъ Черно море, и това не е можилъ да направи, ето зашто той се и бърка тѣй съ тѣзи имена.

2. „На много мѣста въ писателиты находися употрѣбена рѣчьта Унни, или сама, или заедно съ името Българи, вмѣсто само тоежде имя Българи. На примѣръ: Никифоръ, говорѣщи за начало-то на Българи-ты, употрѣбява и двѣ-ты рѣчи Унны и Българи... Такожде и на друго мѣсто... употрѣбява пакъ и двѣ-ты речени нарицанія Унны и Българи“ (Ние по-горѣ казахме, отъ што го прави това Никифоръ). „Агаѣий пакъ сжцо така и той употрѣбява рѣчи-ты Унны и Котригуры; вмѣсто едно и тоежде имя Българи“. (Но у Агатия никѣдъ не се срѣшта името Българе, а като е тѣй, то не може да се рече, че той употрѣбява рѣчитѣ Унни и Котригури; вмѣсто едно и тоежде имя Българи, което име той не е и знаалъ). „Юаннъ Малала въ лѣто 539 и 540 употрѣбява самж рѣчь-тж Унны тамъ, гдѣто Теофанъ и Кедринъ пишжтъ 231 Българи“. (Но Теофанъ, който е писалъ около 250 год. слѣдъ 540 лѣто, а Кедринъ слѣдъ 500, тѣзи толкова късни писатели, които сж заели отъ Малала това, што разказва той за Хуннитѣ въ 539 и 540 год. сами сж прѣбравили Малаловитѣ Хунни на Българе, безъ да разсждатъ, така ли истина е мислилъ и Малала, и ако така, то право ли е мислилъ). „Прокопій въ истж-тж 13-тж годинж царства Іустиніанова, 539,

³⁾ Първообразенъ источникъ ние го наричаме токо спрямъ Теофана и Константина, които писали слѣдъ него. Трѣбва да кажемъ, че името Унногундури се срѣща още около 300 год. прѣди Никифора, у Приспа, послѣ и у Менадра. Иорнадъ такожде знае Хуннугари, но не ги мѣша съ Българетѣ. Отъ него ние се научаваме, че Хуннугари живѣли на едно мѣсто, а Българе на друго.

какъ-то и на много други мѣста, пише и той Унны вмѣстѣ да каже Българы, защо и никога онъ не употрѣбѣва това послѣднѣо прозваніе“. А като не го употрѣбѣва никога и не го е зналъ, какъ може да се докаже, че той подъ име Хунни разбира Българетѣ? „Генесій, ако и да помянува Българы-ты съ собственно-то имъ това имя, обаче называва ги и Унны на едно мѣсто“ (Генесій е живѣлъ и писалъ въ 10-тиѣ вѣкъ, та не е зналъ, какво да прави, и кого да нарича съ името Хунни, което и нему се е мотолавило въ паметта, както и на много други по-стари и по-млади отъ него Византийци).

За да не се маеме по-вече на това 2-ро отъ по-правитѣ доказателства на Г. Кръстьовича, ние штемъ да наумимъ на читателитѣ си токо слѣдуюштето: има нѣкои Византийци, които нашиѣ народъ наричатъ Мизи, други го наричатъ Гети, други пъкъ ни именуватъ Власи, а знае се, че Гетитѣ и Мизитѣ сѣ племена отъ Тракийскиѣ народъ, който отъ паметвѣка е населявалъ земята, на която сега живѣе нашиѣ народъ. Та, ако етнографическитѣ познанія на Византийцитѣ да бѣхж до толкова прави, каквото да можахж да се приематъ за прави доказателства, то твърдѣ лесно можеше да се заключи: Убо Тракийцитѣ сѣ Българе, и Българетѣ Тракийци, тогава што му трѣбваше на Г. Кръстьовича да ходи чакъ въ Ас. Сарматія, та да дири тамъ нашитѣ прѣдци? — Да минемъ къмъ 3-то отъ по-правитѣ доказателства за тождеството на Българетѣ и Хуннитѣ. То е много заплетено, читателю, та и бѣлѣжкитѣ, които ние имаме да правимъ върху него, не штѣтъ да сѣ твърдѣ лесни за разбирање; ти тукъ си поотпочини, за да можешъ съ по-убистренъ умъ да ни четешъ расправата. Ето какво е това 3-то по-право доказателство.¹⁾

232 „Византийски-ти писатели, подраздѣляюще Меотійски-ты „Унны на различни племена, даватъ нѣкоимъ отъ тѣхъ имена, „подъ кои-то ся пакъ разумѣватъ Българе-ти. На примѣръ „— Прискъ помянува първо три Уннски племена подъ именемъ „Сарагуры, Урогы и Опогуры, че притѣснени отъ нѣкой-си Асійскиѣ народъ именемъ Савиры, дигнжли ся отъ

¹⁾ Привождаме го цѣло съ твърдѣ малки съкращения, но за когото е особено любопитно, той може да го прочете въ самата исторія на Г. Кръстьовича, гдѣто е изложено на стр. 24, 25, 26. Бѣлѣжкитѣ му върхъ това доказателство сѣ на стр. 457 и 458.

„жилица-та си, и слѣзли къмъ Асійскѣ-тѣ Сарматїѣ, за да си
 „търсятъ мѣсто; а послѣ говорящи пакъ за тѣхъ, помянува
 „гы обаче сичкы-ты само съ имято Сарагуры, и казва, че дошли
 „та нападнѣли на Акатиры-ты, и гы покорили. . . . Отъ това
 „ся лесно разбира, че тїя три племена были единъ и тойжде
 „народъ; отъ другѣ странѣ явно е, какъ-то и выше казахмы, че
 „Оногуры е почти тождественно съ имято Оногунд-уры, съ
 „което други писатели ся назвали нарочно Българы-ты, освѣнъ
 „що имамы и положително свидѣтелство какъ Българе-ти ся
 „зовали и Уногуры; че Уроги = Уорги = Оарги е почти равно
 „съ Оарцы (отъ рѣкѣ-тѣ Оаръ = Волгѣ) или съ Вурги-
 „Вулги. . . . Вулгури.¹⁾ — Прокопїй казва, че Унни-ти,
 „началници Утургуръ и Кутургуръ, раздѣлили ся на
 „отъ двамина свои два едино-язычни племена, които ся нари-
 „чали Утургуры и Кутургури. Тїя исти-ти племена у
 „Агаѣя ся наричатъ Утигуры и Котригури, а у Ме-
 „нандра. . . . Утигури и Контригури, Котригури и
 „Кутригури, а въ общы-ты изданїя и Котрагири. А това
 „като е тѣй, кой не види, че Прокопїеви-ти Кутургури,
 „Агаѣевитѣ Котригури и Менадрови-ти. . . . Котрагири
 „сѣ исти-ти Никифорови и Теофанови Котраги или Кон-
 „траги Българомъ соплеменници, за кои-то выше казахмы?²⁾
 „а то, ако е тѣй, кой пакъ не разумѣва, че Прокопїеви-ти
 „Утургури и Агаѣеви и Менадрови-ти Утигури сѣ
 „исти-ти „Българе Котрагомъ соплеменници“?

Много нѣшто за критикуванье има въ тѣзи редове, но
 ние штемъ да се позапремъ токо на по-главното. Най-напрѣдъ
 тѣзи редове ни показватъ, че Г. Кръстьовичъ не си е уби-
 стриль въ умѣтъ това, което иска да докаже. По-нагорѣ той
 доказваше, че Хуннитѣ сѣ Българе, а Българетѣ Хунни и
 че подъ тѣзи двѣ имена се разбира единъ и тойжде народъ.
 Това ште да рече, че тамъ понятията Хунни и Българе той 233
 приемаше за понятия съвсѣмъ еднакви, както по обемѣтъ, тѣй
 и по съдържанїето имъ. Сѣштото той прави и по-нататкъ
 въ историята си, а тукъ гледаме пакъ друго нѣшто: тукъ той
 доказва, че Българетѣ били Оногури, Уроги и Утигури,

¹⁾ Какъ Г. Кръстьовичъ доказва, че Аорситѣ сѣ Българе, това го ка-
 захме по-горѣ.

²⁾ Историкътъ тукъ разбира свидѣтелството на Никифора: Κοτράγοι ἐμεί-
 φουλο: αὐτῶν (Βουλγάρων).

за които писателитѣ казватъ да сж една часть отъ различнитѣ хунски племена. Това, ако се изразимъ по езикътъ на логиката, ште да каже, че той понятието, което тамъ приемаше за общо, тукъ го приема за частно, и много злѣ противорѣчи на себѣ-си. Сега да додемъ до Оногуритѣ, Урогитѣ и Угигуритѣ. За да се докаже прѣзъ тѣхъ, че Българетѣ били Хунни, трѣбва първо да се докаже, истина ли тѣзи племена сж Хунски, и истина ли е това, че подъ тѣхъ писателитѣ разбиратъ Българетѣ. Кой казва, че Оногури и Уроги сж хунски племена? Прискъ. Но трѣбва да знаешъ, читателю, че Прискъ нарича Хунни и Савиритѣ, отъ които избѣгаж тѣзи двѣ племена заедно съ Сарагуритѣ, па оште нарича Хунни и Авациритѣ (Хъзаретѣ) и Кидаратитѣ. Трѣбва да знаешъ оште, че истий Прискъ, като нарича всичкитѣ тѣзи племена Хунни, дава ни да мислимъ, че тѣ сж се отличавали отъ истиннитѣ Хунни. Тѣй на примѣръ, ние се научаваме отъ него, че Авациритѣ (Хъзаретѣ) били независими отъ Хуннитѣ, догдѣ Атила не ги покорилъ въ 448 г. Като разказва за битвата на Атила съ тѣхъ, той ги нарича не Хунни, а народъ скитски (*gens scythica*), и съ това като че иска да покаже, че тѣ не били истински Хунни.¹⁾ Тѣй сжшто може да се заключи отъ Присковото сказыание и за Сарагури, Уроги и Оногори, а такожде и за тѣхнитѣ насилници Савири. Гледаме, че Савиритѣ дохождатъ нѣкъдѣ изъ Азия, та нападатъ на реченитѣ три племена и ги изгонватъ отъ жилиштата имъ,²⁾ които сж били на истокъ отъ авацирскитѣ, та може да се мисли, че сж се намирали такожде въ Азия. И това станжло въ 456 год., сирѣчь три години слѣдъ смъртта на Атила, когато всичката хунска сила бѣше осрѣдоточена покрай долний Дунавъ.³⁾ Какъ да се допусне, че тѣзи нови 234 пришелци въ Европа сж били Хунни, и зашто тѣ сж пѣдили единъ другиго, ако да бѣхж все отъ единъ родъ? — Намъ ни се прѣдставляватъ тѣзи племена другояче. Хуннитѣ, едно азиатско племе, сполучи да покори малко по малко много други азиатски племена, съ които, като се усили, минж въ Европа и завладѣ всичката ѣ источна часть даже до грани-

¹⁾ Мемор. Popul. I. p. 489.

²⁾ *ibid.* p. 57.

³⁾ В. въ Историята на Г. Кръстьовича, стр. 415.

цитѣ на римската империя. Много и различни племена, отъ нѣмски, отъ словѣнски, фински и татарски родъ живѣехъ по това землено пространство, и всичкитѣ додохъ подѣ властта на Хуннитѣ. Апполинарий, Сидоний и Иорнадѣ називатъ като подвластни на Атила: Остъ-Готти, Гепиди, Маркомани, Свевы, Герули, които сж все отъ нѣмски родъ, Неври и Гелони, за които се мисли да сж били словѣнски племена.¹⁾ Но колко оште е имало словѣнски и несловѣнски племена подѣ властта на Атила, за които Апполинарий и Иорнадѣ не сж споменжли, заштото, види се, не ги сж знаели. — Оште по-малко е позпавалъ подвластнитѣ на Атила народи Прискъ. Истина, че той ходи въ хунската държава, но видѣ токо тази ѣ часть, што е била надѣ Дунавътъ, сегашното Влашко и Маджарско. Токо тамошнитѣ подвластни Атилу народи, той е можилъ да види, та токо тѣхъ и отличава отъ Хуннитѣ. А кой е живѣлъ въ другата широка часть на хунската държава, задѣ карпатскитѣ планини и надѣ Черно море, това Прискъ не е знаелъ добрѣ, и заради това всички тамошни народи, като живущи все въ хунската държава, той и нарича все Хунни. Ето зашто неговото свидѣтелство за Хъзаритѣ, за Оногуритѣ, Урогитѣ, Сарагуритѣ и Савиритѣ, че сж Хунни, не може да се приеме за истинно. А пакъ като погледнешъ думитѣ му, гдѣто той разказва за отношението на Хъзаритѣ къмъ Хуннитѣ, ако разгледашъ добрѣ и това, гдѣто той разказва за отношенията на другитѣ три племена къмъ Савиритѣ, то по е право да се заключи, че всички тѣзи племена сж били съвсѣмъ различни отъ истиннитѣ Хунни. Искаме да кажемъ, че Г. Кръстьевичъ нѣма здраво основание, за да утвърждава, че Оногуритѣ и Урогитѣ сж Хунни. Оште по неоснователно е неговото доказване, че тѣ сж Българетѣ. Оногуритѣ, казва той, сж Унногундуритѣ. Ако и така да е, то ние видѣхме по-горѣ, до колко Унногуритѣ сж Българе; и Урогитѣ спроти него е равно на Аорцитѣ, за които такожде видѣхме съ какъвъ начинъ той ги 235
искарева, че сж Българе. Да се запираме ли и на Утургуретѣ? Тѣхъ първъ пѣтъ ги срѣштаме у Прокопия, спроти когото ги споменуватъ Агатий и Менандръ. Г. Кръстьевичъ подтвър-

¹⁾ Виж. писмото на Апполивария до Авита и у Иорнада De Gethar. regestis с. 50.

ждава, че тѣ сж исти Българе, па сж и исти Хунни, та ште да рече. че и Българетѣ сж исти Хунни.

Дълга, и не твърдѣ ѡправна, и тежка за четене ште да ни излѣзе расправата, ако се вземемъ да издирваме, Българе ли наистина сж тѣзи Утургуре и тѣхнитѣ соплеменници Кутругуретѣ; та, ако сж Българе, истина ли е, че сж и хунски племена.¹⁾ За да ти не додѣемъ съ тази расправа, любезний читателю, ние намислихме за по-добрѣ да подаримъ на Г. Кръстьовича както Утургуретѣ, тѣй и Кутругуретѣ; намислихме сирѣчь да се съгласимъ съ него, че подъ името на Кутругуретѣ и Утургуретѣ и Прокопий, и Агатий и Менандрѣ разбиратъ Българетѣ и че тѣзи Утургуре и Кутругуре сж наистина Хунски племена. Оште по-ясно да кажемъ, ние намислихме да се съгласимъ, че Българетѣ сж Хунни. Сега слушай, та да видишъ, зашто не ни е тежко да направимъ такава нагледъ голѣма жѣртва. — Ние сме Словѣне, нашиятъ Български народъ е отъ словѣнски родъ, та се разбира, че и праотцитѣ ни трѣбва да сж били отъ словѣнски родъ, били сж Словѣне. Агатий и Менандрѣ добрѣ сж знаели словѣнскитѣ народи. Прокопий постоянно говори за тѣхъ, описва имъ жилищтата, казва ни, на какви главни племена тѣ сж се раздѣляли, описва имъ нравитѣ, обичаитѣ, характерътъ, казва ни даже, и каква имъ е била вѣрата тогава, и всичко това тѣй потѣнко описва и излага, гдѣто не остая никакво съмнѣние, че ги е познавалъ много добрѣ. И не е чудно, че ги е познавалъ: въ неговото време, спроти както казва той, всѣка година, токо речи, Словенетѣ нападали на византийската империя и правили плѣнъ и пожаръ по всичкитѣ ѝ европейски владѣния, дохождали даже до столицата ѝ. Прокопий е билъ 236 секретаръ на Велизария, който, като главенъ Византийски полководецъ, не единъ пжтъ се е срѣшталъ съ тѣзи врагове, та се разбира, че и Прокопий е ималъ много сгодни случаи да се опознае съ Словенетѣ. Той е знаелъ добрѣ и Кутругуретѣ, които въ негово време, въ 551 год., първъ пжтъ нападнали на империята, па е знаелъ и Утургуретѣ. Но тѣзи

¹⁾ Тунманнъ, Шлецеръ, Енгелъ, Уваровъ и др. приематъ наистина, че подъ Кутругуре и Утургуре трѣбва да се разумѣватъ Българе, но тѣ никакъ не допускатъ, че Кутругуре и Утургуре сж исти Хунни. Виж. Тунманна *Untersuchungen über die Geschichte des östlichen europäischen Völker*. Berlin 1772 стр. 32—34. — Шлецера *Allgemeine Nordische Geschichte* p. 358. — Уварова *De bulgarorum utrorumque origine* стр. 31 и — слѣд. —

Кутургуре и Утургуре той не смѣсва съ Словенетѣ. За Словенетѣ той говори и прѣди кутургурското нападанье и послѣ, по нито единъ пѣть не бѣрка нито тѣхъ съ Кутургуретѣ и Утургуретѣ, нито пакъ Кутургуретѣ и Утургуретѣ съ тѣхъ. Кутургуре и Утургуре спроти него сж свѣсѣмъ други хора, не Словѣне, та и жилиштата имъ били не тамъ, гдѣто словѣнскитѣ. Агатий и Менандръ, които сж живѣли въ сжштий вѣкъ, когато и Проконий, и които такожде сж знаели добрѣ Словѣнетѣ, и тѣ ги строго отличаватъ отъ Кутургуретѣ и Утургуретѣ, за които тѣ казватъ, че били Хунни. Истина ли тѣ сж Хунни или не, разбиратъ ли се подъ тѣхнитѣ имена Българе или не, — това намъ не ни влиза въ работа. Главното е да знаемъ, че тѣ не сж Словѣне, не ни сж нито бапти, нито чичове. Тѣмъ не трѣбва да имъ се дава мѣсто въ нашата история, както си пѣматъ въ неж мѣстото и тѣзи Българе, които Г. Кръстьовичъ ходи да издирва въ азиатска Сарматия и за които иска да докаже, че сж тождествени съ Хуннитѣ. Не сж тѣзи Българе праотцитѣ на нашия народъ, нито сме пакъ ние тѣхни унуци. Утургури ли сж тѣзи Българе, и Унногундури, и Уроги и Кутругури, Хунни ли сж или не сж Хунни, отъ татарско ли сж повлекло или отъ монголско, намъ ни е всё едно. Нашия народъ се е токо нарекълъ съ тѣхното име, но не се е родилъ отъ тѣхъ, ние имъ носимъ името, но въ житиѣ ни не тече тѣхна кръвь.¹⁾ — Ето, читателю, зашто ние намѣрихме за добро да не ти додѣваме съ расправата си за тождеството, което Г. Кръстьовичъ намѣрва между своитѣ Българе и Утургуретѣ, и чрезъ 237

което тождество той иска да докаже тождеството пакъ на сжштитѣ Българе съ Хуннитѣ. Дозволихме си да ги наречемъ негови Българе, за да се разумѣ по-добрѣ, че неговитѣ издирвания не се отнасятъ до историята на нашия народъ, на когото праотцитѣ сж Словѣне, а не тождественитѣ съ Хуннитѣ Българе. — Но време е вече да свършимъ и този дѣлъ на расправата си, въ който ни е рѣчта, за по-правитѣ доказателства на нашия историкъ. Въ тѣзи наречени отъ него

¹⁾ Гукъ може нѣкой читателъ да ни попита, зашто не обадихме това по-напрѣди и зашто не захванѣхме расправата си съ Г. Кръстьовича право отъ това, че Българетѣ, на които той трѣси тождеството съ Хуннитѣ не сж нашитѣ праотци, но се зехме да разгледаме, истинно ли е това тождество. На такъвъ читателъ ние штемъ кажемъ, че постѣпихме тъй, за да покажемъ, какви сж издирванията на Г. Кръстьовича.

пò-прави доказателства ние намѣрваме, у обшто че се дока-
зватъ нѣшта неизвѣстни съ други оште пò-неизвѣстни нѣшта.
Но почтенний ни историкъ мисли, че съ тѣхъ е вече дока-
залъ като несъмнѣнно тождеството на Хуннитѣ и Българетѣ,
та вече свърша издирванията си за това тождество съ друго-
едно издирване върхъ името Унни, което Грьчьски-ти и
латински-ти списатели сж давали ужъ на Българетѣ.
Ето какъ тълкува той това име:

„Мы находимъ въ нашя-тъ старъ языкъ двѣ рѣчи: Уный
„и Юній, и сократително Унъ и Юнъ, а въ множественно-
„число уни и юни, кои-то и двѣ-тѣ почти сж еднакви съ
„имя-то Унны, понеже юни, въ Греческы уста, такожде уни
„ся произнося, и значятъ първа-та, добръ, благъ; а вто-
„рата, младъ, юнакъ. Така имя-то Унни, произведено отъ
„първъ-тж, ще значи добры, благи; а произведено отъ
„вторж-тж ще каже юнацы, храбры. Ако и наистинж
„Унни-ти, кога-то ся първо явихж на Европж, бѣхж чрезвычайно
„храбри и юнацы, и можахж праведно да ся назовжтъ съ
„това послѣднее имя, но мы предпочитаемъ да кажемъ, че
„прозваніе-то имъ произишло отъ първъ-тж рѣчь значуща
„благи, коя-то пакъ рѣчь, като пріемне прозвателно-то окон-
„чаніе аре, става Благаре . . . Българе . . . И тѣй пакъ Ун-
„ни-ти ся доказватъ, че были Българе, и че Българе-ти были
„Унни“ (стр. 29—30).

Да доказваме, че и това разсуждение е криво, безосновно,
нездравомисленно, то ште каже, че ние имаме читателитѣ си
за твърдѣ долни отъ къмъ умственна страна. Поради това
за пò-добро намираме да прѣмълчимъ. — Та и всичката си
расправа съ Г. Кръстьовича време е вече да свършимъ. По-
нататѣкъ той вече захвашта да говори за животътъ на Хун-
нитѣ, за Скититѣ и Сарматитѣ и за Амазонкитѣ. Послѣ, отъ
57 страница, захвашта да разказва за Готтитѣ и кара все
238 за тѣхъ даже и до 99 страница, гдѣто се свърша I-та глава.
Отъ 2-ра глава се захвашта вече историята на Хуннитѣ,
която подробно се излага даже до конецътъ на 9-та глава,
съ която се и свърша Униоблъгарската история. — Чети,
читателю, ако си книголюбець, всичко това, — ти можешъ да
извлѣчешъ отъ тукъ много поучителни и любопитни нѣшта,
— па ако си младъ и обичашъ любовни приказски, ти тукъ
ште найдешъ и сладостно четелье, особно въ историята на

Амазонкитѣ. — Не забравяй само, че ти четешъ не исторіята на нашитѣ праотци: за тѣхъ, токо речи, и споменъ нѣма въ тази 1-ва часть отъ Българската история на Г. Кръстовича. Това го не казваме за шега и за смѣхъ, а отъ невесело сърдце го исповѣдаме. Намъ ни е жално, дѣто Г. Кръстовичъ е тръгналъ да издирва нашитѣ праотци не по тѣхний правъ пжтъ, а изъ хуннскитѣ криви пжтеки, и тѣй напрасно е употрѣбилъ почтенний си трудъ. Да бѣше той оште изпърво встѣпилъ въ правий пжтъ, то съ голѣмитѣ си познания, а оште по-вече съ голѣмото си трудолюбие, той можеше отъ истина да принесе добра полза на нашата история.

Ноемврий 4 г. 1871. Москва.

М. Дриновъ.

2. Още една отбрана на новобългарското азбуке заедно съ една поправка въ него.*)

(Отговоръ на г-на Кръстовича, на „Училище“ и „Знание“).

I.

Слѣдъ дългата критика на г. Мушяка почтенното Читалище е захванжло минжлото лѣто да печата друго още по-дълго „критическо разгледванъе на моето азбуке“. Отъ тая нова критика, която е написана отъ ученаго и любороднаго г-на Кръстовича, азъ до сега съмъ виждалъ токо това, което е напечатано въ 9 и 11-ти брой на Читалището. Молихъ единъ приятель да ми прати слѣднитѣ бройове, но той ми отговори, че не ги е получвалъ и че Читалището, може би, е прѣстанжло да се издава. (Давно това извѣстие излѣзе лъжовно!). — Г-нъ Кръстовичъ захваща критиката си съ една твърдѣ срамотна за мене белѣжка. Въ членътъ за „Новобългарското азбуке“ азъ съмъ рекълъ, че „отъ писателитѣ, които до сега сж писале за българското правописание, ни единъ не е излагалъ на критическо разглеждане цѣлий съставъ на азбуке то ни“ и пр. — „Като прочетохмы тья му

*) Изъ „Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество“, Браила. Год. I (1876), кн. 11—12), стр. 197—205.

рѣчи, казва сега г. Кърстевичъ, осмѣхмы ся първо, почувдохмы ся напосоконъ за смѣлость-тж му да пише такыва думы, когато онъ като ученъ и вѣщъ въ българскж-тж писменность, трѣбва (рѣкохмы си) непрѣменно да е чель и видѣль въ „Книжицы-ты... нашето критическо разглеждане на цѣлый съставъ на азбукжтж българскж, не само, а и на цѣлый съставъ на българското правописаніе“. — Исповѣдамъ, че истина съмъ сторилъ злѣ, дѣто съмъ рекълъ, че никой не билъ излагалъ и пр... Тоя грѣхъ, обаче, азъ съмъ направилъ не само противъ г-на Кърстевича, но още и противъ Вука Караджича, Отца Неофита Рилскаго, г. Безсонова, г. Михайловскаго, Прѣосвященнаго Партия, г. Шишкова и др., които такожде сж писале за азбукето. Когато писахъ членътъ за новобългарското азбуке, азъ знаехъ за всичкитѣ тие писания, както и за писмата на г. Кърстевича, и споменяхъ за тѣхъ, споменяхъ съ голѣма благодарность. На страница 13 въ речений членъ е казано: ние ни най-малко не мислимъ да укоряваме първитѣ дѣйци на нашето книжовно възраждане..., ни най-малко не мислимъ да умаляваме тѣхнитѣ велики услуги народу ни“. Подъ тие дѣйци тукъ се разбиратъ първитѣ устроители на новобългарското азбуке, отъ които е и г. Кърстевичъ. Имената и трудоветѣ имъ не нарекохъ, защото съ това щеше да ми се отвори дълга работа, която тогава нито времето, нито пакъ живѣенето ми (въ Неаполь) ми позволявахъ да извършж, както трѣбва. Ето защо азъ споменяхъ така вкратцѣ за първитѣ устроители на новобългарското азбуке. Но какъ е станжло, дѣто при това азъ съмъ рекълъ, че никой прѣди мене не билъ излагалъ на критическо разглеждане цѣлий съставъ на азбукето ни, — не можъ сега да си припомнимъ. Види се, че съмъ искалъ тукъ да се изрекж другояче, па съмъ пропуснжлъ нѣкое слово, та така е излѣзло това противоречіе. Но както и да е, азъ тукъ съмъ направилъ голѣмъ грѣхъ и, за да си очистж отъ него съвѣстта, щж се постаражъ въ скоро време да обнародвамъ единъ историко-критически прѣгледъ за новобългарското азбуке, дѣто щж разгледамъ подробно и мнѣнието на г-нъ Кърстевича.

Като извадимъ тая белѣжка, то въ издадената вече часть отъ критиката на г-на Кърстевича не остана нищо таково, което би могло да обори що годѣ отъ моето учение за пово-

българското азбуке. — Въ пѣж по-вечето се говори за овехтѣлата и вече изхвърлена буква *л*, която азъ совѣтовамъ да замѣняваме редомъ съ *е*¹⁾. Г-нъ Кърстевичъ не знае историята на старата буква *л*, не знае такожде и сегашното ѝ изговаряне. Той ѝ отождествява съ *я* (= *л*), която азъ не изхвъргамъ изъ азбукето ни, и съ това намѣрва причина да ми се присмива така: „Той, каже, нито е гледалъ у прѣдъ 199 си когато... е писалъ, нито е пакъ помнилъ, щото е по напредъ писалъ (бр. 11, стр. 485). На друго мѣсто господство му се подиграва съ мене още по-злѣ: Г-нъ Дриновъ, каже, добрѣ е сторилъ, дѣто е сопричислилъ буквѣ-тѣ *я*, вмѣсто *л* (?), въ азбукѣ-тѣ ни и добрѣ прави да ѝ пише и употрѣблява тамъ (?), дѣто стари-ти българе сѣ писали *л* (!), а злѣ е сторилъ и несмысленно ся е запършилъ да ны учи, че тя си нема мѣсто-то днесъ въ языка ни и че трѣба да ѝ изхвърлимъ изъ азбукѣ-тѣ си (!). Никога азъ не пишѣ и никога пѣма да пишѣ *я* тамъ, дѣто старитѣ българе сѣ писали *л*, и никога не съмъ училъ, че *я* (= *л*) трѣба да се изхвърли изъ азбукето ни! Г-нъ Кърстевичъ, като говори така, показва ни, че той сѣди за старитѣ български книги по сегашнитѣ ни черковни книги, безъ да знае, че тѣ сѣ прѣправени спроти руската фонетика. Въ руската фонетика старитѣ български букви *л* и *л* се изговарятъ еднакво, като *я* (чрѣзъ която буква тѣ сѣ и замѣпени въ сегашната руска писменность), но въ българската не е така: старобългарскій яковецъ (*л*) се е изговарялъ като *я*, а *л* си е ималъ съвсѣмъ особенъ гласъ, който и до сега се е увардилъ саме тамъ изъ Българско въ нѣкои думи: *пендесе*, *девендесе*, *бръмчъ*, *гренда*, *рендове*, *йензикъ* и пр. Въ по-вечето думи и случае на негово мѣсто сега се чуе *е*, чрѣзъ което азъ и совѣтовамъ да го пишемъ. Г-нъ Кърстевичъ белѣжи, че старитѣ Българе сѣ писале *кля*, *оснокнѣя*, вмѣсто *кая*, *основанѣя* и съ тая белѣжка ми доказва, че тѣ сѣ изговаряле *л* като *я*. Но отъ това доказателство азъ се увѣрявамъ, че господство му и *хаберъ* пѣма за старобългарскитѣ книги: до сега сѣ изнамѣрепи около стотина стари български рѣкописи, писани между 10-й и 17-й вѣкъ и ни въ единъ отъ тѣхъ приведенитѣ отъ г. Кърстевича думи не сѣ писани така, както той казва: тѣ постоянно

¹⁾ Освѣтъ въ малко нѣкои случае, за които азъ се надамъ да поговорѣ въ скоро време.

сж писани тамъ: **кѣл**, **основаниѣ**, или пакъ — **кѣл**, **основаниѣ**, по нѣкога **кѣлѣ**, **основаниѣлѣ**. Г-нъ Кръстьовичевитѣ **кѣл** **основаниѣ** захващатъ да се явяватъ въ Българскитѣ книги токо отъ 17-ий вѣкъ, отъ когато взехъ да дохождатъ въ България рускитѣ църковни книги. — Тукъ трѣбва да кажж още, че г. Кръстьовичъ ме оборва съ грамматиката на Добровскаго, която е писана още прѣди 50 години, когато Словѣнското езикознание се намираше въ пеленитѣ си. За граматическитѣ трудове на Востокова, Шафарика, Миклошича, Хатала, Шлейхера и много друго господство му, види се, не знае нищо. Това го казвамъ съ сърдечна жалость, защото при голѣмото си трудолюбие и при голѣмата *сева*, която г. Кръстьовичъ има къмъ филологията, той би можилъ да направи много нѣщо за нашия езикъ, ако да бѣше се опозналъ по-добрѣ съ словѣнското езикознание и съ изнамѣренитѣ до сега стари български ръкописе. А сега неговитѣ филологически издирвания сж *суетни*, толкова суетни, колкото и Унно-българската история.

На едно мѣсто въ критиката си г. Кръстьовичъ закача единъ много важенъ въпросъ въ историята на езикътъ ни: той приема мѣстоименията *ме*, *те*, *се* за сърбски и при това увѣрява, че въ езикътъ на западнитѣ български области сж се вмѣкнѣле твърдѣ много сърбизми. Азъ съмъ се взиралъ и въ тоя въпросъ и можъ да увѣрж г-нъ Кръстьовича, че тукъ сърбизмитѣ не сж толкова много, както мисли той, като приема и мѣстоименията *ме*, *те*, *се* за сърбизми.

Господство му, види се, мисли да брани г. *Мушяка*, по ще го брани много злѣ. На стр. 481 (бр. 11) той говори: „за рѣчь-тж *азбуке* г-нъ Мушякъ е казалъ и доказалъ, че тя не трѣбва да се пише *азбуке*, зацо въ българск. езикъ нема слогъ *ке*... Г-нъ Дриновъ му ся сърди за това приглеждане, че било *безвременно*, и казва даже, че *спроти както му се чини*, азбуке е по-право; и че какъ въ нашия языкъ има слогъ *ке*, това доказва думата му *азбуке*!! Ето какъ г-нъ Дриновъ опровергава противници-ти си *логически*!“ — Ако да бѣхъ рекълъ само това, то наистина азъ щехъ да се покажж много безуменъ. Но Господъ ме е зачувалъ отъ такова безумие. Доказателството ми е излѣзло толкова не логическо, защото г. Кръстьовичъ е пропуснѣлъ нѣколко важни думи. У мене

е речено „че въ нашиѣ езикъ има слогъ *ке*, това показва и думата азбуке, която азъ съмъ взелъ отъ народниѣ ни езикъ.

Г-нъ Кърстовичъ казва още, че моето учение било почти същото, което прѣпоръчваше покойниѣ Априловъ. Не е почти същото, а много се различава отъ него, както ще покаже и отговорътъ ми на Училище, къмъ който и прѣминувамъ.

Въ критическитѣ белѣжки, които направи на моето учение за азбукето журналтъ „Училище“ (1874, брой 14) има много 201 такива нѣща, за които не могъ да разберъ — нито защо сж речени, нито пакъ какво е искалъ да рече съ тѣхъ авторътъ имъ. Оставямъ тие нѣща на страна и се запирамъ токо на нѣкои по-вразумителни бѣлѣжки. — „Сѣки честенъ писателъ, каже тоя критикъ, е обязанъ да са стареа да бжде понятенъ не само на Панагюрци и Коприщевци, но и на Македонските българе, които сж много по-многочисленни отъ насъ и боито иматъ право да искатъ отъ нашите учени по-голъмо внимание“. Това е много здрава мисль. Не знаж само, защо критикътъ се трудилъ да ми жъ исказва, когато азъ съмъ се държалъ за нежъ въ членътъ за новобългарското азбуке. — На едно мѣсто господство му ме пита, защо съмъ оставилъ за въ срѣдата на думитѣ *ѣ* и *ж*, богато българскиѣ езикъ има *потрѣбностъ* само отъ езикътъ, т. е. отъ *ж*? Въ членътъ за новобългарското азбуке е показано, защо сж оставени тие двѣ букви, но ако приведенитѣ тамъ доказателства не стигатъ за господство му, то азъ щжъ приведежъ още едно. — И двѣтѣ тие букви сж оставени за това, защото така го изискватъ не само Панагюрци и Коприщане, но и по-многочисленнитѣ Македонци Българе, които *ѣ* изговарятъ като *о*, а *ж* като глухъ гласъ, а по нѣкъждѣ като *гн*. — Разбира ли господство му, какво ще произлѣзе, ако изхвърлимъ *ѣ* изъ срѣдата на думитѣ?

Той ще да пише на примѣръ: *сжбирамъ*, *сжздаденъ*, *синжтъ* (и *тувъ*, *прѣдъ* членътъ, *ѣ* дохожда въ срѣдата) *конецжтъ*, *народжтъ*, *коренжтъ* и пр.

А Македонецътъ никога нѣма да се съгласи да пише тие думи така, защото той жъ изговаря като глухъ гласъ, а ще да ги пише: *собирамъ*, *создаденъ*, *синотъ*, *конецотъ*, *народотъ*, *коренотъ* и пр., защото той ги изговаря съ *о*.

Па тогава щѣтъ се явѣтъ и други писатели, които щѣтъ да захванѣтъ да пишѣтъ: сабиѣамъ, саздаденъ. . . . И така вмѣсто единъ писменъ езикъ ние щемъ да си добнемъ три писменни езици. — А коренѣтъ на това зло ще бѣде изхвърлянето на *ѣ*, който едни Българе сега изговарятъ глухо като *ж*, други като *о*, а трети като *а*.

Пò-долу критикѣтъ пита: „Кажете ни, молиме ви са, може ли ние да подведеме подъ граматическо правило, дѣ да се пишѣ *ж* и дѣ *ѣ*?“ Трѣбва да подведеме, отговарямъ, ако 202 искаме да имаме единъ писменъ езикъ, а не три. — Това дѣто господство му ни плаши, че тогава *за да се научи единъ Българинъ да четѣ и пишѣ правилно, той ще да е длъженъ понапрѣдъ да се учи руски*, то е лѣжа. Не трѣбва да се учи руски, а трѣбва да знае наречнето на *пò-многочисленнитѣ Македонски Българе*, па трѣбва да изучи и старобългарската граматика, а пѣкъ тя не е тежка работа. — Учѣтъ ък по други училища не само Словѣнски, но и Нѣмски. — защо въ българскитѣ училища да се не учи? Но да оставимъ *ѣ* и *ж*, та да видимъ, какво казва критикѣтъ за *щ*: „Г-нѣ Дриновъ ни сѣвѣтова още да изхвърлиме изъ езикѣтъ си буквата *щ*. А защо? Това остана и за насъ, и за г. Дринова не рѣшенъ въпросъ. Г-нѣ Дриновъ говори само, че *сложната съгласна буква щ трѣбва да се изхвърли и да се замѣни съ шт*“, — и нищо пò-вече“. — Нищо пò-вече? Отъ тие думи азъ видѣ, че тоя критикъ сѣди за моето учение по отговорѣтъ, който дадохъ на г. Мушека, а не е видѣлъ членѣтъ, въ който е изложено това учение и въ който е казано доста подробно, защо да се изхвърли *щ*.

Щѣ да отговорѣ още на едно питанье, макаръ че то не се относи до новобългарското азбукѣ. Критикѣтъ говори: „Ние би желѣле да знаеме още и това, защо г. Дриновъ употребѣлява тѣнѣниятъ *ѣ* преди *е*-то въ нѣкои сѣществителни имена, като на примѣръ въ думите слѣдованье, улованье, отрѣбванье и пр.? Ние мислиме, че ако българете сѣ биле принудени да земѣтъ на заемъ тие думи изъ славянскитѣ езикъ, то тие нѣматъ право да ги прекрояватъ и да даватъ на *ѣ*-тѣ такова значение, което той нѣма у насъ“. Не знаѣ, що разумѣва тука критикѣтъ подъ славянскитѣ езикъ, щѣ

му каж само, че таква думи Българетѣ сж писале така, т. е. съ окончанне *ѣ* още тогава, когато по-вечето Словѣне не знаехж да пишжтъ, па и послѣ все така сж ги писале, както ни показватъ старобългарскитѣ писменни паметници. Но да оставимъ тие паметници, отъ които тоя критикъ, види се, не отбпра, та да кажемъ друго нѣщо. Господство му още не знае, че *по-многочисленнитѣ отъ Македонскитѣ Българе* изговарятъ: *дворѣе, каменѣе, гроздѣе, просенѣе*, така и слѣдованѣе, уловванѣе, отрѣбванѣе и пр., па има очи да ми се кара, че не съмъ билъ обрѣщаль вниманіе на македонското наречіе! — На едно мѣсто той се провиква и казва: „Филологията и 203 филолозите сж чудни сжздания“. И това го казва човѣкъ, който, както се увѣрихме отъ критиката му, и прѣзъ плетъ още не е видваль филологията. Олеле книжино българска! Тамъ, дѣто критикътъ ме поучава за дължноститѣ на честний писателъ, между друго е казано: „сѣки честенъ писателъ е обязанъ да опростява бжлгарското правописание колкото са може повече“. — Злѣ разбира господство му дължноститѣ на честний писателъ: оправянѣето на правописанието е работа токо на тие писателе, които отбиратъ отъ граматика. Ако се взематъ за това нѣщо всичкитѣ честни писателе заедно съ критикътъ на „Училището“ и съ редакторътъ на „Знанието“, то оправия нѣма!

„Знание“ и то направи нѣколко белѣжки върхъ моето учение за азбукето. Тие белѣжки се намѣрватъ въ критиката му, въ която то нѣщо си е бленувало за Периодическото Списание на „Бжлг. Кн. Дружество“ и която е помѣстена въ брой 1. Въ белѣжкитѣ си то повтаря нѣкои отъ неразумнитѣ питання на „Училище“. — За да отговарямъ и на неговитѣ питання, азъ трѣбва да повтарямъ отговорътъ си, който дадохъ на „Училище“. — Но много е любопитенъ тонътъ, съ който „Знанието“ повтаря тия неразумни питання: „Сложната буква *щ* трѣбва да са исхвѣрли и да са замѣни съ *шт*, говори г. Дриновъ. А защо и за какво? . . . Въ срѣдата на думите ни са потрѣбни и *ж-тъ* и *з-тъ*, говори г. Дриновъ. А защо и за какво? Но да оставиме г-на Дринова за други пжтъ“. . . — Забелѣжете, че така говори Букурешкото „Знание“, това „Знание“, което още не знае, що е творителенъ падежъ. а що е дателенъ падежъ (гл. Зпание бр. 8, ст. 126).

II.

П о п р а в к а.

Както „Училище“, така и „Знание“ невѣрно казватъ, че като съмъ свѣтовалъ да исхвърлимъ *ш*, не съмъ казалъ защо и за какво. Казалъ съмъ и ето какво съмъ казалъ: Буквата *ш*, както самото ѝ начъртане показва, е сложена отъ *ш* и *т*. — като *шт* ние ѝ и изговаряме; друго нѣкое изговаряне, каквото напримѣръ въ руский и полский езикъ, тя у насъ 204 нѣма, нито пакъ е имала нѣкога. Тя е била съставена и писала се е само и само краткости ради, на мѣсто *шт*. Забелжително е, че въ най-старитѣ ни книги тя се срѣща твърдѣ рѣдко, токо речи, че редома се пише *шт* н. пр. *хощеть*, *плмштъ*, *крьштеные*, *пештера*, *штнтъ*, *штедрота* и т. н. И тъй, може да се каже, че буквата *ш* е оставена въ новобългарското азбуке само и само, като една съвсѣмъ ненужна роскошь, която, обаче, скъпо струва на малкитѣ дѣца, които се учтъ да четътъ по български. (глед. Пер. Сп. кн. II, стр. 23 и 24).

Намирамъ сега за потрѣбно да оправж мнѣнието си за *ш*. — Прѣди шесть годинъ, когато пишѣхъ горнитѣ редове, азъ бѣхъ увѣренъ, че и въ западна България *ш* се изговаря, както и въ источна. Не знаѣхъ, че то тамъ имало особенъ гласъ, а не знаѣхъ, защото не намѣрихъ никаква белѣжка за това нито у покойнитѣ Миладинови, нито у П. З. (въ Бълг. Книжици), които сж писале за особеноститѣ на Македонското наречие. Па не бѣхъ срѣщалъ това свойство и въ познатитѣ ми тогава македонски пѣсни. Испослѣ се научихъ, че то било забелѣжено въ пѣснитѣ, които Професоръ Григоровичъ е събралъ въ Дебърско и които сж обнародвани въ Хърватский журналъ „Коло“ за 1847 год. Това лѣто, като бѣхъ въ Българско, имахъ случай да чужъ съ ушитѣ си отъ много Македонски Българе, че тѣ изговарятъ *ш*-то не като *шт*, но като *шч*, или *сч*. Слѣдъ това откриванье мене ми станж ясно, че бърканьето на *ш* и *шт* въ старитѣ ни ржеписни наметници не било безъ причина, но си имало основание, за което щж поговорж други пжтъ на по-сгодно мѣсто. Сега, като искамъ да останж вѣренъ на началата и основанията, по които съмъ се водилъ въ учението си за новобългарското азбуке, бързамъ

да оправж тая важна грѣшка и да кажж, че буква *щ* не трѣбва да се исхвърля изъ азбукето ни, не трѣбва да се замѣнява съ *шт*.

Като прегледвамъ сега членътъ за „новобългарското азбуке“, който съмъ писалъ още прѣди шесть години, азъ забелѣжвамъ въ него доста много и други грѣшки, макаръ и не толкова важни, щото да ме накаратъ да измѣнж още нѣщо отъ иска-зиптѣ тамъ главни мисли. Но любопитното е, че моитѣ кри-тици не можихж да ми забелѣжатъ ни една отъ тѣхъ, както не можихж да забелѣжатъ и кривитѣ ми разсждения за буква *щ*. Пита се, каква полза има отъ такива критики и отъ отговоретѣ, които съмъ принжденъ да давамъ на авто-ретѣ имъ? Ето защо азъ нѣма по-вече да отговарямъ на такива критики.

3. Кирилъ и Методий Български просвѣтители.

Букурещъ 1875 г. 64 страници.*)

Въ самото начало на тая книга четемъ: „Нашитѣ пра-дѣди сж биле велики хора, казватъ гржците. Днесъ такива хора са не раждатъ вече. . . Само градъ Атина е родилъ около стотина философи, около двѣстѣ пълководци и около хилядо умни хора... Въ онова златно време хората сж са расхождали като въ рай... Даже и старите еллински богове сж живѣле на земята между хората и имале сж своите престоле на пла-нината Олимпъ“. — Че старитѣ Гърци сж биле велики хора, че градъ Атина е родилъ много добри философе, пълководци, много умни хора, — това го казватъ не само *Гржците*, но и цѣль просвѣтенъ свѣтъ. Но, че времето, въ което, сж живѣле старитѣ Гърци било златно, че хората тогава сж се расхож-дале като въ рай, че еллинскитѣ богове наистина биле жи-вѣле между хората и пр. — такова пѣщо не знаж да е каз-валъ нѣкой, нито пакъ мислж, че и сегашнитѣ Гърци сж пакъ до толкова завѣяни, дѣто да казватъ такива глупости. Но авторътъ увѣрява, че имало такива извѣтрѣле глави, па ни учи, какъ трѣбва ние да имъ отговаряме: „Мжлчете, мжл-

*) Изъ „Периодическо Списание на Българ. Книж. Дружество“, Браила, год. I. (1876), кн. 11—12, стр. 205—207.

чете и не хвалете са, трѣбва да имъ кажете вие. — Знаеме ние, какви сж биле вашите златни времена, познаваме вашите богове, имаме понятие за вашите велики хора! Желаете ли да ви ги опишемъ? Ако желаете, то слушайте“ (стран. 4). Слѣдъ това господство му ни описва старитѣ Гърци, Римляне, Евреетѣ, Индийцитѣ, Асириянетѣ и Вавилонянетѣ. Но отъ това описание ние гледаме, че той толкова злѣ знае старата История, щото ако да искаше да влѣзе въ нѣкое училище, не бихж го приеле и въ 3-й класъ. — Слѣдъ това господство му захваща да говори за *славяно-българското идолопоклонническо въроисповѣданіе*. — По-вечето учени сж на мисль, че южнитѣ словѣне въ езическото си време не сж се кланяле на идоле, както на примѣръ Гърцитѣ и Римлянетѣ, но нашия

206 авторъ, безъ да се зачина, казва, че „старовременните българе, както и *сичките други народи* (?) сж биле идолопоклонници“. Той, сиромаштъ, не знае още, какво ще да рече думата *идолопоклонникъ*! За мнѣніята на ученитѣ хора той не ще и да знае. На 18-та страница той доказва, че ученитѣ историци биле чудни хора и доказва така: „Името на първиятъ полски князь е било Лѣхъ, слѣдователно и народътъ е усвоилъ това име, ще да ни отговоратъ учените историци. Чудни хора“!... Намъ сж познати *ученитѣ историци*, които сж писале за происхожданъето на полскій народъ (Лелевель, Репель, Шейноха, Бѣлевскіи и т. ц.), но, до колкото знаемъ, ни единъ отъ тѣхъ не е отговарялъ така, както нашия авторъ ги кара да отговарятъ... На стр. 34 той съ такъвъ исто начинъ доказва, че високоучените филологи (?) сж болни хора. — Тукъ му е речта за едно извѣстие на Диоклейскій пресвитеръ, което той брани така: „Извѣстието на тоя лѣтописецъ е невѣроятно, ще да ни отговоратъ високоучените филологи (?). — „А можете ли да ни докажете противното (кое?) съ неопровержими факти?“ ще да попитаме ние. — „*Сичко, щото противорѣчи на нашите предположения, не заслужава никакво внимание, отговарятъ тие*“. Така, спроти увѣрението на господство му, отговарятъ високоученитѣ филолози! А пакъ азъ съмъ чель, могж да кажъ, всичко, що сж писале *учени хора* за Диоклейскій пресвитеръ и пийдѣ не съмъ сръщаль такъвъ отговоръ. Господство му самъ си е измислилъ тоя отговоръ, па се бори съ него (сиречь съ сѣнеката си) така: „Разбира са, че ако у хората сжествува *болъзненна страсть*

да обясняватъ историческите събития съ *подобна логика*, то и ние свободно можеме да докажеме, че Юпитеръ е билъ римски папа“. — За Диоклейский пресвитеръ азъ имахъ случай да говорѣ по-горѣ въ сегашната книжка на Периодическото Списание: това е онзи писателъ, когото ако слуша чловѣкъ, трѣбва да повѣрва, че въ 9 и 10 вѣкъ човѣцитѣ сж расле вато гжи.¹) — Види се, че нашия авторъ не е нито видвалъ историята на Дуклянецътъ, инакъ и той не би се рѣшилъ да го брани. Сжщо така господство му не е видвалъ и сочиненията на Иоана Екзарха и Черноризца Храбра, за които такожде споменува въ книгата си. Слушайте пакъ за тѣхъ какво приказва: „Ако Иванъ Екзархъ Бжлгарски, каже, и да 207 говори, че бжлгарскиятъ народъ още преди крщението си е умѣлъ да пише съ „чррти и съ рѣзки“ то (!) ние не намираме отъ тие писмена никакви слѣди“ (стр. 22). По-долу стр. 23: „Черноризецъ Храбръ... говори, че преди Кирила и Методия славянските християне сж извршвале своите потребности (!) съ грцките и съ латинските писмена“. — Такива работи е намѣрилъ авторътъ у Иоана Екзарха и у Храбра. А пакъ всѣки колко годѣ образованъ словѣнинъ знае, че у Иоана Екзарха нѣма такива работи и че Храбръ говори и за чрртитѣ и рѣжитѣ, както и за грцкитѣ и римски писмена. — Но стига! Пълна е тая книжка съ голѣми и безсмысленни фантазии, неразбории и съ толкова много исторически лъжи, дѣто се чудимъ, какъ може авторътъ имъ да ги вмѣсти въ 64 страници. — Самъ-тамъ ни се срѣщнхх думи и мисли взети ужъ отъ нѣкои извѣстни писатели, но и тѣ изопачени и искривени така, дѣто окайваме писателетѣ, книгитѣ на които сж влѣзле въ рцѣ на тоя авторъ. Такава злочеста съдбина не е постигнжла, обаче, и съчиненията на Рачаго, Лавровскаго, Билбасова, Успенскаго, Лежѣ, Голубинскаго и пр. Радваме се, че тие по-нови и по-добри списания за Кирила и Методия сж останжле неизвѣстни на господство му, защото той и тѣхъ е щѣлъ да изопачи и осакати.

Почетохме за своя длжнность да се запремъ по-подробно на тая книжка, защото тя е издадена отъ новосъставеното въ Букурещъ „Дружество за распространение полезни знания“. и е пуснжта много евтино, та мислимъ, че лесно ще да се

¹) Глед. по-горѣ, на стр. 114; сжщо вж. Съчинения, т. I, стр. 354—355.

распърсне изъ народътъ ни. Нека знайтъ почтенитѣ членове на това Дружество, какви *полезни знания* тѣ *разпространяватъ* съ нежъ, та давно за напредъ бждътъ пò-внимателни къмъ своята благородна цѣль. Съ такива книги народъ се заслѣпява и развращава, а не просвѣщава, не привдига.

М. Дриновъ.

208 **4. F. Miklosich**, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. II. Band Stammbildungslehre. Wien, 1875. Стр. 504 + XXIV.¹⁾

Съ издаването на тая, втора, часть, въ която се съдържа учение за *основообразованието*, профѣссоръ Миклошичъ свършва вече своята сравнителна граматика на словѣнскитѣ езици, надъ която той е работилъ около 30 години. Другитѣ три части сж издадени пò-прѣди, именно:

I. Lautlehre (учение за звуковетѣ) въ 1852 г.

III. Formenlehre (учение за формитѣ) въ 1856.

IV. Syntax между 1868—1874 г.

Не е нужно да се распространяваме за достоинството и важността на тая граматика, която е най-нужната книга на всѣки единъ работникъ въ полето на словѣнското езикознание, слѣдователно и на нашитѣ граматикописатели. I и III части, които сж издадени още прѣди 20 години, иматъ нужда сега отъ прѣправяне и допълняне: въ тѣхъ особно е непълненъ отдѣлтъ за Българскій езикъ, за който прѣди 20 години малко още се знаеше. Ние сме слушале, че г. Миклошичъ сега прѣработва реченитѣ двѣ части и скоро ще ги издаде въ ново издание. Не се сумнѣваме, че въ това ново издание и Българскій отдѣлъ ще се яви пò-пълненъ.

5. F. Miklosich, Altslovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolitischen Quellen. Wien, 1874. Стр. 96 + XXXV.²⁾

Тукъ профѣссоръ Миклошичъ излага склоненията и спреженията на старословѣнскій езикъ спроти най-старитѣ му наметници, въ които най-чисто се е той увардилъ. Такива

¹⁾ Пакъ тамъ, стр. 208.

²⁾ Пакъ тамъ, стр. 208—209.

паметници той набройва 7 глаголически и 7 кирилловски. Въ конецътъ на книжката (стр. 57—81) сж приведени примѣре отъ два такива, глаголически, паметници, именно отъ Зографското Евангелие (около 20 страници) и отъ Клоцедвий ржкописъ (около 4 страници). Въ доста подробно „Введение“ (стр. XXXV) г. Миклошичъ изказва мнѣнието си за отечеството на старословѣнскій езикъ, което спроти него било не въ България, а пѣйдѣ въ Папонния. Това мнѣние не е доказано съ нѣкакви необорими доказателства, та да може чловѣкъ да му повѣрва. Въпросътъ остая отворенъ, та и рано е още да се рѣшава: трѣбва по-първо да се изучи и испита още много нѣщо, особно е потрѣбно да се изучи по-добрѣ съвременний Български езикъ, спречъ Българскитѣ наречия и тѣхната история. При всичко това въ разсужденията на прочутий славистъ има много важни и много поучителни бѣлѣжки.

6. V. Jagić, Archiv für slavische Philologie. Herausgegeben von — Berlin, 1875.*)

Името на г. Ягича мислимъ да е вече познато на нашитѣ читатели. До лани той прѣподаваше сравнителната граматика въ Одесскій Университетъ, а сега е профессоръ на словѣнскитѣ езици въ Берлинскій Университетъ. Отъ него има вече нѣколко списания, които му сж спечелиле доста почетно име въ Словѣнската филологическа наука. Между тие списания има нѣколко, които се отнасятъ до историята на нашия езикъ и литература и които намираме за нужно да споменемъ:

1. „Historia književnosti naroda Hrvatskoga i Srbskoga“. Zagreb, 1867. Тука доста подробно е изложена историята на старобългарската писменность и показано е, какво влияние е имала тя на сърбско-хърватската писменность.

2. Assema von ili Vatikanski Evangelistar. Zagreb, 1865. Тоя старобългарски паметникъ е издаденъ отъ южнословѣнскій историкъ г. Рачки, но г. Ягичъ го е придружилъ съ едно дълго изслѣдование за езикътъ му и за правописанието му.

3. „Zbornik Kraljevske biblioteke u Berlinu“. Тоя членъ е помѣстенъ въ Сборникътъ на Южнославенската Академия: Starine, kn. V. Zagreb 1873. Въ него г. Ягичъ подробно е

*) Какъ тамъ, стр. 209—211.

описалъ и разгледалъ, както отъ къмъ литературна, така и отъ къмъ граматическа страна единъ български пергаменъ сборникъ, писанъ въ XIII вѣкъ. Въ граматическитѣ си белѣжки тукъ г. Ягичъ е изказалъ нѣколко твърдѣ здрави мисли за историята на нашия езикъ. Напечатани сж въ тоя членъ и нѣколко статии, извадени отъ Берлинскій сборникъ и сж придружени съ любопитни историко-литературни белѣжки.

Сега г. Ягичъ се е наелъ да издава на нѣмски езикъ журналъ за словѣнската филология, отъ който журналъ тие дни вече излѣзе на свѣтъ първата книжка. Съдържанieto ѝ, както и самото име на г. Ягича свидѣлствуватъ, че тоя жуналъ ще бѣде твърдѣ полезенъ органъ на словѣнската наука, комуто ние желаемъ добъръ напрѣдѣкъ. Желаемъ такожде давно той наиде читателе и въ нашата земля. Изъ членоветѣ, които сж помѣстени въ първата книжка, за насъ особно важни сж два, за които щемъ кажемъ нѣколко думи.

1. Studien über das altslovenisch-glagolitische Zografos-Evangelium. — Тоя членъ е написанъ отъ самаго г. Ягича. Зографското глаголическо Евангелие е единъ отъ най-старитѣ, а може би дори и най-старъ отъ уцѣлѣлитѣ старословѣнски паметници, и е писанъ въ България. Той по-прѣди се е намиралъ въ Зографскій мѣнастиръ, а сега украсава Императорската публична библиотека въ Петербургъ. Тамъ въ 1872 и 1874 год. г-нъ Ягичъ го е прѣгледвалъ и изслѣдовалъ, и сега се е взелъ да обнародва изслѣдованията си, които, види се, щжтъ бждатъ доста подробни. Въ първата книжка на „Архивътъ“ е помѣстено токо една часть отъ тия изслѣдования, която заема 56 страници; отъ тѣхъ 48 сж посветени токо на буквитѣ *ѣ* и *ѡ*. Забелѣжено е, че тие гласни букви въ българскитѣ писменни паметници често се употрѣбляватъ една вмѣсто друга, и досегашнитѣ изслѣдователи мислѣхъ, че въ това мѣнаше на *ѣ* и *ѡ* нѣма никакъвъ законъ. Изслѣдованията на г. Ягича сега ни показватъ, че въ Зографското Евангелие това явление си имало законъ, който въ по-вечето случаи е очевѣстъ.

2. Ein altbulgarisches Laugesetz. Това е единъ кратъкъ членъ, написанъ отъ профессорътъ на словѣнската филология въ Лейпцигскій Университетъ, г. Лескиенъ. Тука господство му излага единъ фонетически законъ, чрѣзъ който обяснява нѣколко странини явления въ старобългарскій езикъ, именно:

отщо тамъ се срѣщатъ: людѣсти, нжденѣ, вештисльн и др., т., на мѣсто: людѣсци, изженѣ, бесуисльнѣ. Колкото за вештисльнѣ, намъ се чини, че то не трѣбва да се обяснява по законѣтъ на г. Лескиена и че то си има друга причина, за която щемъ **211** поговори други пѣтъ, на по-сгодно мѣсто. Като ни е речта за г. Лескиена, ние щемъ да кажемъ, че тоя младъ филологъ издаде прѣди нѣколко време една кратичка граматика на старобългарскій езикъ (Handbuch der altbulgarischen Sprache), по която нѣмцитѣ изучаватъ нашия старъ езикъ. Нѣмцитѣ го изучаватъ, а пѣкъ нашитѣ учители и граматиковисатели, както ги гледаме, не знажтъ нищичко за него. Добрѣ би било да се прѣведе граматиката на Лескиена на Български и да се введе, като учебникъ. въ главнитѣ ни народни училища.

7. Стоянъ Новаковичъ, Бугарски Зборникъ, писанъ прошлога вѣка народнимъ језикомъ. Въ *Starine jugoslav. akad. VI. Zagreb 1874.**)

Книжовното поле на нашитѣ братѣ и съсѣди, Сърбетѣ. особно може да се хвали съ работници по филологията или по-добрѣ да кажемъ по словѣнската лингвистика. Слѣдъ знаменититѣ трудове на Вука Караджича захванѣхъ да се явявжтъ трудоветѣ на г. Даничича, които еднакво ни учудватъ както съ количеството си, така и съ основателността си. По дирята на г. Даничича е търгнжлъ и г. Новаковичъ, бившии министъръ на народното просвѣщение, който си е вече спечелилъ добро име въ науката. Въ горѣречений членъ г. Новаковичъ описва единъ Български рѣкописъ, който се намира въ народната библиотека въ Бѣлградъ, дѣто е донесенъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Той състои отъ 150 листе и съдържа различни слова и поучения, отъ които нѣколко г. Новаковичъ е извадилъ и обнародвалъ тука. Тѣ сж писани въ миналий вѣкъ съ простонароденъ езикъ и доста добрѣ ни запознаватъ както съ езикѣтъ, така и съ правописанието на писецѣтъ имъ, който ги е писалъ, прѣди да се явжтъ Български грамматики. Не е нужно да казваме, колко е полезно обнародванѣто на такива паметници и до колко е то нужно за оправата на нашия книженъ езикъ. Въ прѣдговорѣтъ си г. Но-

*) Какъ тамъ, стр. 211—212.

ваковичъ исказва нѣколко добри мисли по бъркотията, която сега владѣе въ писменний ни езикъ и за оправата на тая бъркотия. Тая оправа, казва господство му, трѣбва да настане нѣкога „или бугарска литература нема будуйности“.

- 212 Прѣзъ минжлата година г. Новаковичъ е захванълъ да печата въ Сърбскій журналъ „Отачбина“ единъ дългъ членъ подъ заглавие: „Бугари и нихова книжевност“. Тоя членъ, види се, ще бѣде доста дългъ, и ние щемъ поговоримъ за него по-вечко, когато прочетемъ и конецътъ му, който още не се е появилъ.

С. Князь М. Оболенскій, Нѣсколько словъ о первоначальной Русской лѣтописи. Москва 1870 г.*)

Народу болгарскому, въ годъ празднованія тысячелѣтія православной Болгарской Церкви, посвящаетъ князь М. Оболенскій.

- Тая книга е издадена още прѣди петъ години, — три години слѣдъ издаването ѝ, нейний съчинитель се поминъ.
- 213 Не се знае по каква причина, но до самата си смъртъ той не пуца̀ това си произведение въ книгопродавницитѣ да го продаватъ, — то е захванѣло да се продава токо отъ лани. Покойний князь М. Оболенскій мислѣше и нѣколко пѣти е писалъ и доказвалъ, че първъ исторически писатель въ Руссія е билъ „Григорій мнихъ Презвитеръ всѣхъ церковникъ Българскихъ церквій“. Така се именува Григорій, който по заповѣдта на царъ Симеона прѣведе хронографътъ на Йоанна Малала, като го допълни съ двѣ други исторически съчинения. Спроти мнѣнието на князь Оболенскаго, тойзи Григорій се билъ прѣселилъ изъ България въ Россія, когато Руската велика княгиня Олга доходила въ Цариградъ да се покърсти, въ 955 г. или, както мисли кн. Оболенскій, въ 957. (глед. стр. 42—44). Григорій билъ ужъ първъ русски епископъ, първъ учитель на словѣнското богослужение и на словѣнската писменность въ Россія, — той ужъ написалъ и първа русска лѣтописъ, отъ която послѣ се билъ ползовалъ Несторъ и другитѣ русски лѣтописци. Това мнѣние не е потвърдено съ нѣбакви силни доказателства, та не може да се приеме за здраво

*) Какъ тамъ, стр. 112—214.

и право. Но въ доказателствата си покойниѣ князь, който подробно и основателно е изучвалъ старитѣ русски исторически списания, сполучилъ е да обясни нѣколко тъмни мѣста въ русскитѣ лѣтописи, за което русската историческа наука ще да му бѣде благодарна. Въ книгата, за която ни е речта тука, така добръ е обяснено, на примѣръ, едно важно извѣстие въ лѣтописниѣ разказъ за походътъ на Олега противъ Цариградъ (глед. стр. 5 и пр.). Въ тая книга има нѣколко любопитни бѣлѣжки и за българската история, отъ които намираме за нужно да споменемъ тая:

Византийскитѣ лѣтописци разказватъ, че когато Симеонъ, въ 913 г., се намираше подъ Цариградъ, Νικόλαος δὲ ὁ Πατριάρχης ἐξῆλθε πρὸς Συμεὼν, ᾧ τινὶ τὴν κεφαλὴν ὑπέκλινε Συμεὼν. Εὐχὴν οὖν ὁ Πατριάρχης ποιήσας ἀντὶ στέμματος, ὡς φασί, τὸ ἴδιον ἐπιβριπτάριον τῆ αὐτοῦ ἐπέθηκε κεφαλῆ. — По словѣнски това извѣстие е прѣведено така: **Иноколъ патриархъ изиде къ Симеѡноу. сѡмоу же глагоу поклоннъ Семень. Мѣтвочоу бо патриархъ створникъ, къ вѣнцу бо мѣсто свой оушвѣць на глагоу его полѡжи якоже гѣхоу.** (стр. 62—63).

На това извѣстие новитѣ историци не сж обърщале особно внимание, но, по мнѣнието на кн. Оболенски, то било имало голѣмо значение, показвало, че тукъ патриархъ Николай билъ 214 съвършилъ надъ Симеона „обрадъ цесарскаго оусыновленіа“. (Срав. *М. Дринова*: „Южные славяне и Византия въ X вѣкѣ“ гл. I).

9. Славянскій Сборникъ.

Петербургъ 1875 г.*)

Въ него има любопитни членове по историята и съвременното състояние на словѣнскитѣ народи. Особно любопитенъ е единъ членъ, написанъ отъ г. Будиловича. Г-нъ Будиловичъ около двѣ години е пътувалъ по словѣнскитѣ земи, за да се запознае съ тѣхъ по-отблизо. Съ тая цѣль той лани е дохождалъ и въ България. Въ речениѣ членъ господство му описва състоянието на южнитѣ и западни словѣне и прави нѣколко бѣлѣжки за характерътъ имъ. Тукъ за Българетѣ е казано, че тѣ приличатъ на Великоруситѣ и Чехитѣ. Тие три племена,

*) Какъ тамъ стр. 114.

казва г. Будиловичъ, „отличаются вообще практицизмомъ, постоянствомъ, способностью къ труду, — контрастъ съ ними составляютъ . . . Малороссы, Сербы и Поляки; въ этихъ племенахъ преобладаетъ элементъ поетическій, сторона чувства надъ разсудочной стороной; отличаются они непостоянствомъ, и неспособны къ такому выносливому труду какъ первые“.

10. Этнографическая карта Славянскихъ народностей.

Составленная М. Ф. Мирковичемъ, дополнена А. Ф. Риттихомъ.
3-е издание. Петербургъ 1875 г.¹⁾

Прѣднитѣ издания на тая карта не бѣхъ твърдѣ прави, — особно злѣ бѣше прѣдставена тамъ бѣлгарската земля. Сегашното, ново издание, е оправено. Много е добрѣ и полезно да го имаше окачено въ всѣко Бѣлгарско училище: тогава младежитѣ ни токо отъ гледанье щѣхъ да се опознажѣтъ съ землитѣ и пространството на источно-европейскитѣ народи, а такожде и съ мѣстото, което заема нашии народъ между своитѣ сосѣди и еднородци. Работа е на нашитѣ книжаре да разпространжѣтъ тая многополезна карта, която чини около 15 гроша.

11. К. Иречекъ, Бѣлгарска История.²⁾

(Писмо до Дружеството).

Не прѣди много време излѣзе вече на свѣтъ историята на г. Иречка, която носи слѣднѣното заглавие: „Dějny národa Bulharského“ (стр. 536 + VIII на 8-на). Заедно съ Чешскій оригиналъ се появи и нѣмски прѣводъ подъ заглавие: „Geschichte der Bulgaren“ (стр. 586 + XI). — На радо сърдце бързамъ да изпълнж обѣщанието си и да ви опишж тая важна за насъ книга. Недѣйте чака, обаче, да наидете въ писмото ми нѣкакво подробно описание; за такова описание би трѣбвало много време, а пакъ азъ бързамъ, едно защото знажъ, че не-

¹⁾ Пакъ тамъ стр. 114.

²⁾ Пакъ тамъ стр. 215—227.

търпишнето ви е голѣмо, а друго защото се намирамъ на пѣтъ и пишѣ, както казватъ по насъ, на крака. Щѣ ви прѣдамъ само впечатлѣнието си, което ми направи историята на г. Пречка.

Тя е раздѣлена на 34 глави. — Първата глава, която заема 40 страници, съдържа землеописенъ прѣгледъ на Балканскій полуостровъ изобщо, особно на Българскитѣ области. При съставянъето на тоя прѣгледъ г. Пречекъ не е оставилъ безъ внимание ни едно отъ по-важнитѣ географически издирвания за Балканскій полуостровъ, каквито сѣ познатитѣ трудове на Бланки, Миллера, Ами Буе, проф. Григоровича, Гризебаха, Фалмерайера, Хана, Петерса, Ле-Жана, Хохштеттера, Рокстроха, Каница и др. Па не е оставилъ безъ внимание и по-важнитѣ нашенски географически съчинения и извѣстия като напримѣръ: съчиненията на г. Верковича, покойний Захариева, на г. Хитова и пр.

Не щѣ да се распространявамъ за достоинството и учената основателностъ на тоя землеописенъ прѣгледъ, щѣ забелѣжж само вкратцѣ, че въ него първъ пѣтъ се явява изобразена всичката наша земя съ нейнитѣ гори, равнини и води, — съ нейнитѣ естествени свойства, съ богатствата ѝ и бѣдността ѝ, съ хубоститѣ ѝ и грозотитѣ ѝ. — Всичко това тука е изложено съ такава пълнота, каквато е възможна за сега, и е изложено съ голѣмо искусство, така щото макаръ, че тоя землеописенъ прѣгледъ е напълненъ съ собствени имена, той се чете, съ голѣма занимателностъ, чете се като една увлекателна повѣсть. За примѣръ щѣ ви привеждъ по нѣколко реда отъ три, четири страници.

Отъ страница 6: „Край Бѣлоградчикъ има романтически скали: гигантски стълпове отъ червеникавъ мекъ камиеъ, върховетѣ на които сѣ покрити съ кичести дървета, издигатъ се на по-вече отъ 200 метра. Тѣ иматъ фантастически изгледъ: раздѣлени единъ отъ други съ долчинки и заобиколени съ буйна зеленина прѣдставляватъ се като чудни групи, и аллеи. Струва ти се, като че ли е тукъ градъ отъ вкаменени кули, крѣпости, къщи, мостове, обелиски, корабли, людѣе и звѣрове. Това чудо е открилъ Каницъ. Прѣди него мимоходомъ го е забелѣжилъ Бланки, който съ удивление пише: Олиулскитѣ клисури въ Провансъ, Панкорбскитѣ тѣснини въ

Испания, Алпитѣ, Пиринеитѣ, най-дивитѣ гори Тиролски и Швейцарски нѣматъ нищо такова, което би могло да се сравни съ това чудо“.

Отъ страница 13-та: „Витошъ е *сиенитовъ* великанъ, който отъ вси странъ има великолѣпенъ изгледъ. Той се издига изъ единъ кръгълъ подвалъ (основанне), като една вулканическа копа, до височина отъ 2300 метра. Южний му склонъ покриватъ алпийски пастбища, — сѣверний — гѣсти лѣсове, въ които се вѣдѣтъ мечки. Върхътъ му е каменисто и мочурливо равнище, изъ което се издига една голѣма скалиста пирамида. Отъ тамъ ще видишъ подъ нозѣтъ си, като въ една дълбока пропастъ, Срѣдецъ, ще видишъ Балканътъ, който е много по-низъкъ отъ Витоша, — ще видишъ могущественний Рилъ, Родопа и всичкий лабиринтъ отъ малко познатитѣ вътрѣшни гори на полуостровътъ. — Прѣдвиждамъ въ душата си, казва Буе, кога се направатъ желѣзници въ Турско, какъ членоветѣ на Алпийскитѣ клубове и множество туристи щѣтъ да се запѣтѣтъ къмъ Витоша. Ще възникне и тукъ хотелъ, като на Ригикулмъ... Темпе подъ високий Олимпъ е романтиченъ, Водепъ въ Македония е очарователенъ, но погледъ отъ Витоша надминува всичко. Дѣ на свѣтътъ може да види чловѣкъ толкова различни видове отъ единъ само лесно достъпенъ връхъ“?

Отъ страница 33-та: „Вардаръ (*Ἀξιός*) истича изъ гориститѣ и малко населени поли на Шаръ-планина, надъ градецътъ Костово или Гостиваръ. До Костово го викатъ *Подалишка* рѣка. — Усиленъ отъ нѣколко притоци, той испърво тече на сѣв.-истокъ чрѣзъ една аллувиална долина, която сега се нарича Тетово (въ срѣднитѣ вѣкове Пологъ) и която има 10 часа на дължъ и 2 часа на ширъ. — На единъ протокъ, който се спуща отъ Шаръ-планина лежи градецътъ, който Славенетѣ наричатъ Тетово, (по-прѣди Хтетово), а Турцитѣ Балканделепъ. — Тая роскошна Алпийска долина е посѣяна съ многобройни български села. Тука се ражда жито и зеленчукъ, растѣтъ безбройни орѣхи и чиреша. — Политѣ на Шаръ-планина сѣ покрити съ цѣли кештенови лѣсове“.

Отъ страница 37-ма: „Охридското езеро има валчестъ видъ. Дължината му е 8 часа, широчината — три. Най-голѣмата му дълбочина е 600 стѣпки. Охридското езеро, казва Буе, на което водата е синьобистра, като на Рона при Женева, е

единъ безцѣнъ кампкъ за Турско. Само той има потреба отъ по друга обработка, нежели е сегашната му околностъ, подивѣла отъ нехайството и отъ Албанскитѣ грабителства“.

Трѣбва да ви кажъ, че тие редове не сж пробирани, а сж вземени, отъ дѣто се е случило.

Историята на Българетѣ г. Иречекъ наченва не отъ реката Волга и не отъ Воижскитѣ Българе, Кутургуре, Утургуре, и т. н., както ъ захващахъ Гебгарди, Ранчъ, Енгелъ, Венелинъ, както и сега още ъ захващатъ г. Кръстьовичъ и Каницъ, които почитахъ и почитатъ Кутургуретѣ и Утургуретѣ за наши праотци, но ъ наченва отъ Балканский полуостровъ, отъ дѣто тя и трѣбва да се наченва, и отъ Славенетѣ, които сж нашитѣ прадѣди. Испърво тука се говори доста подробно за най-старитѣ обитатели на нашата земя и основателно се опровергава познатата теория, която почита Трако-Иллирцитѣ за Славене. На всичко това е посветена втората глава. — Въ третя глава се разказва доста подробно, какъ и кога се е населилъ Балканский полуостровъ съ Славене. Това пѣщо се е захванжло още въ началото на третий вѣкъ, а се е свършило около срѣдата на 7-й вѣкъ. Цѣли три столѣтия е трѣбвало, за да се измѣни старий етнографически съставъ на полуостровътъ. — Въ 4-та глава се говори за животътъ на Славенетѣ, които се преселихъ тука, и за тѣхнитѣ обичае. — Отъ тука ще се научите още, — съ какви народи сж се срѣщале нашитѣ прадѣди на новото си отечество, какви 218 отношения сж имале съ тѣхъ и пр. При съставянъето на тие три глави г. Иречекъ се е водилъ по моето съчинение „Заселение Балканскаго полуострова Славянами“, на което главнитѣ мисли бидохъ посрѣщнжти благосклонно и отъ други специалисти. На нѣкои мѣста, обаче, г. Иречекъ е потвърдилъ моитѣ мнѣния съ пѣкои нови и силни доказателства; за примѣръ привождамъ слѣдующето: Познато е, че Трако-Иллирската теория се основава най-много на нѣколко собствени трако-иллирски имена, които приличатъ на Славенски. Въ реченото свое списание азъ прѣгледахъ всичкитѣ тие имена и видѣхъ че тѣ, колкото приличатъ на славенски, толкова приличатъ и на гърчки, на латински, албански и пр. Токо едно име Βυλαζωρα (Bylazora), което сравняватъ славенското *Въла-зора*, азъ незнахъ, какъ да обяснж и рекохъ, че едно име нищо не значи при толкова много други противни дока-

зателства. — Г. Иречекъ е обяснилъ и това име. Ето му думитѣ: „Най-добрѣ, казва той, се види неоснователността на тия криви мнѣния въ името *Bylazora* (*Βυλαζώρα*). Тоя градъ се е намиралъ въ горня Македония на рѣка Вардаръ, дѣто е сега Велесъ и първъ пѣтъ се споменува въ 216 год. пр. Хр. Намъ ни казватъ, че то било чисто славенско и значило *бѣла-зора*. Чудно име! Не може наистина, да се разбере, какъ може нѣкой градъ на свѣтътъ да носи такова поетическо име. Та че и зората бива само червена. Та има тукъ и една филологическа грѣшка. Това име по български трѣбваше да звучи не *била*, а *бѣла-зора*. За обяснение на това име трѣбва да се обърнемъ къмъ Албанскій езикъ. Въ тоя езикъ *ура*, *уре* значи мостъ, а пѣтешественикъ Ханъ ни казва, че мѣстото на сегашний Велесъ отъ природата е направено да служи за прѣходъ прѣзъ буйний Вардаръ, и че тука отъ памтивѣка е имало мостъ. Велесъ, по Албански *Вѣлѣсъ* — у Византийцитѣ и новитѣ Гърци *Βελεσσός* или *Βελεσσά* — у турцитѣ се нарича просто *Кюпрюлю* отъ кюпрю = мостъ“. Г-нъ Иречекъ иска да каже, че Бѣла-зора не е сложено отъ *била* и *зора*, а отъ *Вѣлас* и *ора*. Последната дума значи мостъ, по турски кюпрю, отѣто е и станжло сегашното Турско име на тоя градъ; а първата, която се е увардила въ името Велесъ, не се знае какво значи“. — Това обяснение е, колкото остроумно, толкова

219 и основателно. Съ него г. Иречекъ е нанесълъ последенъ ударъ на Трако-илирската теория.

Около половината на 7-й вѣкъ Балк. полуостровъ бѣше вече прѣиспълненъ съ Славене, но тѣ въ политически изгледъ бѣхж распорѣсани, та бѣше лесно за Византия да ги тури по лека-лека подъ властта си и да ги прѣтопи чрѣзъ своята цивилизация. Това, обаче, не станж, защото, около половината на 7-й вѣкъ, на полуостровътъ се посели една храбра дружина или по-добрѣ да речемъ ордия, членоветѣ на която се наричахж Българе. Тая ордия малко по малко съедини разглобенитѣ славенски племена въ едно силно тѣло, което можѣ да се опре на Византийската сила и да състави едно Славенско царство, единъ Славенски народъ, който трѣбваше да приеме името на тая дружина, която извърши неговото политическо и национално сглобяване. Отъ каква рода бѣхж тие Българе? Едни ги казватъ отъ Татарска, други отъ Финска, третѣ пакъ мислятъ, че и тѣ сж биле Славене. — По насъ

се е укоренилъ такъвъ обичай, че които историци не сж съгласни съ послѣднѣото мнѣние, тѣ сж или врагове на нашия народъ или пакъ не сж учени хора. И азъ гледамъ, че нѣкой отъ нашитѣ писаче, когато имъ трѣбва да унижатъ нѣкого отъ тие историци въ очитѣ на народътъ ни, тѣ казватъ: „той нарича Българете Фини“! Не е похваленъ тоя обичай, и ние желаемъ по-скоро да видимъ народътъ си освободенъ отъ такова дѣтинско родолюбие, съ което така спекулиратъ нѣкои безкнижни писаче, които съ такъвъ начинъ покриватъ своята учена голота. Тука не е рѣчта за нашата народна кървь, която несъмнѣнно е Славенска, а се говори за народността на тая ордия, която съедини нашитѣ праотци, Славенетѣ, въ едно политическо тѣло, въ единъ народъ, комуто остави името си. — По-добрѣ бѣше, ако да излѣзеше тая оргия славенска, но нищо срамотно за насъ, ако да е и отъ финска рода. Не се срамуватъ Френцитѣ, че тѣ добихж народното си име отъ Нѣмскитѣ *Франки*. Руситѣ всичкий свѣтъ ги знае, че сж най-първо славенско племе, и тѣ, като се големжатъ съ това, не се срамуватъ да исповѣдатъ, че тѣхното народно сглобяване извършихж Скандинавскитѣ Руси, отъ които тѣ получихж и народното си име. Така трѣбва и ние да постъпваме въ тоя случай. Истината трѣбва да гледаме най-напрѣдъ! Тие белѣжки намѣрихъ за нужно да направжъ, 220 защото и г. Иречекъ е на мисль, че Българската ордия е била отъ Финска рода и защото прѣдвиждамъ, че щятъ се найдятъ нѣкои писаче, които тука щятъ да намѣржатъ причина да се подиграватъ съ хубавата му книга. — Господство му е на това мнѣние, защото то има много по-здрави основания нежели другото, сирѣчь славенското. Прѣди двѣ години г. Иловайски написа едно изслѣдование за въ полза на славенската теория, което гледамъ прѣведено и на Българский езикъ. — Въ това изслѣдование г. Иловайски добрѣ е оборилъ пѣкои отъ второстепеннитѣ доказателства на финската теория, но най-силнитѣ ѝ основания не е можилъ и да покътне. А пакъ доказателствата, съ които той подпира славенската теория, сж много слаби.

Историята на първото българско царство до самото му растуране въ 1019 год. г. Иречекъ е изложилъ въ шесть глави, които заематъ всичко 25 страници. — Тукъ се разказва и какъ се е основало Бълг. царство и каква му е била исто-

рията до кръщенето на Бориса, описва се царуването на Бориса, Симеона и Петра, — разказано е и изникването, цъвтенето и падането на великата Самуилова държава, споменът е такожде и за Богумилитѣ. — За това време до сега най-много се бѣше писало: отъ Шафарика, отъ Палаузова, Гилфердинга, Голубинскаго, Рачкаго и др., така щото историята на първото българско царство се почиташе за най-добри изучена. Това, види се, е накарало г. Иречка да не прави тука самостоятелни издирвания, но да се задоволи съ издирванията на реченитѣ изслѣдователи. Тя издирвания той е събралъ вѣщо и искусно ги е изложилъ на 25 страници. — Увѣренъ съмъ, обаче, че ако той би се взелъ и тукъ за источниците и би ги изучилъ съ таково внимание, съ каквото е изучилъ и источниците на другитѣ периоде, то безъ друго би написалъ още нѣколко страници и за тая най-важна часть на нашата история. Въ послѣдньо време азъ доста много съмъ се занимавалъ съ историята на първото българско царство и можилъ съмъ да се увѣржъ, че тукъ много нѣщо не било още прѣгледано, а много и злѣ истѣлкувано, както се надамъ, ще покаже новата ми книжка, която тие дни ще излѣзе на свѣтъ.

221

Същото щж да кажъ и за слѣдующитѣ двѣ глави, именно 12 и 13, въ които г. Иречекъ говори за състоянието на Българитѣ подъ властта на Византия въ 11 и 12 вѣкѣ. — И тукъ источниците могатъ ни да много по-вече нѣщо, нежели намираме въ изложението на г. Иречка. — Въ тие глави, като говори за грабителствата, които сж правиле въ онова време въ България Печенезитѣ и Половцитѣ, г. Иречекъ не споменува за заминуването на кърстоносцитѣ прѣзъ България, макаръ че за това нѣщо има доста занимателни исторически свидѣтелства. Нашия историкъ твърдѣ кратко е споменълъ и за войната на южно-италианскитѣ Нормане съ Алексий Комненъ, въ времето на която война Норманетѣ прѣвзехъ и нѣколко време държахъ въ властта си Епиръ и западна Македония до Вардаръ. Тукъ историкътъ вкратцѣ белѣжи, че жителетѣ на тие страни (които сж биле по-вече Българе) не сж се прѣдавале на Норманетѣ, а сж се браниле отъ тѣхъ, като отъ „еретици“ — Палищане (страница 175). — Тая белѣжка не е права. Анна Комнена, на която свидѣтелството тука е важно, ни казва съвсѣмъ друго, именно, че жителетѣ на тие

страни драговолно сж минувале на Норманска страна. Охридчане, на примѣръ, сами сж повикале Боемунда и му сж прѣдале градътъ си. Важни сж тия извѣстия, защото ни показватъ, колко е било ненавистно Византийското иго за Българетѣ.

За отношенията на Маджаретѣ къмъ Византия въ XII в. нѣма тукъ нивакава споменъ. Историкътъ трѣбваше да разкаже по-подробно за войната на Маджарскій кралъ Бела III съ Андроника. Тая война, въ врѣмето на която Маджаритѣ заехъ Браничевската и Нишката области, доходихъ и до София (Срѣдецъ), е имала важно значение въ побунванъето на Българетѣ, чрѣзъ което се основа второто българско царство. — Та и отношенията на Маджаретѣ къмъ второто Българско царство иматъ тѣсна свръзка съ тая война. За нежъ ние имаме и едно нашенско твърдѣ важно извѣстие, което се намира въ добрѣ познатото г-ну Пречку житие на Св. Иванъ Рилски. Отъ това свидѣтелство ние се научаваме, че Маджаретѣ, като дохождаде тогава въ София, взеле отъ тамъ мощитѣ на Св. Иванъ, Българскій патронъ, и ги откарале въ „Остриягонъ“.

Тукъ г. Иречекъ е обърналъ особно внимание токо на 222 етнографията на Балканскій полуостровъ въ 12-й вѣкъ, която е изложилъ много подробно и много добрѣ.

Отъ 14-та глава се захваща историята на второто Бълг. царство, която до сега бѣше най-темна и неясна. — Освѣнитѣ изложения на Гебгарди, Райча и Енгеля, изложения съставени по мѣтнитѣ Византийски и Латински сказания, прѣди г. Иречка за това време бѣхъ писани токо кратки изслѣдования отъ Палаузова и Макушева. Нѣкой и други въпросе бѣхъ поубистрени въ познатитѣ книги на Карла Хоцфа и Голубинскаго. Г-нъ Иречекъ е зель въ внимание всичкитѣ тия изслѣдования, които, обаче, му сж помогнале въ твърдѣ малко въпросе. Всичко друго той е билъ длъженъ да изучава по источницитѣ. За второто Българско царство сега се е набралъ доста много исторически материалъ, който се памира по Византийскитѣ, Латински и древне-Французски лѣтописе и други исторически паметници. Има доста много и Българско-Сърбски свидѣтелства, които се срѣщатъ въ различни жития, грамоти и лѣтописни записе. Но тоя разнообразенъ материалъ е распърснатъ и распелѣянъ по разни книги, не е още събранъ на купъ, а камо ли пакъ да е прѣчистенъ и туренъ

колко-годѣ на редъ. Г. Иречекъ е билъ принуденъ самъ да го събира, прѣгледва, прѣчиства и обяснява. Голѣмъ трудъ му е струвала тая работа, но съ тоя трудъ той е можилъ да изложи историята на 13 и 14 вѣкъ съ такава пълнота, — подробностъ и основателностъ, щото тая до сега малоизвѣстна частъ на нашата история сега може да се счита за най-добрѣ известна и най-добрѣ обработена. Токо вънкашната история на 13 и 14 вѣкъ е изложена въ 10 глави, които заемватъ около 125 страници.

Царуванъето на Асѣня и Петра е изложено кратко (на стр. 193 г. Иречекъ разказва, че когато Императоръ Фридрихъ Барбаросса се е намѣрвалъ въ Нишъ, Петръ му прѣдложилъ 40,000 душъ войска на помощъ противъ Византийцитѣ, за което нѣщо той искалъ да вземе Византийската корона. Тие прѣговори, до колкото азъ знамъ сж ставале не въ Нишъ, а въ Едрене). Пò-пълно е описано царуванъето на тѣнкий дипломатъ и храбъръ войнъ Кало-Иоаннъ. Съ особна любовъ г-нъ Иречекъ се е распространилъ за царуванъето на Ивана 223 Асѣня II, на което е посветена 26-та глава. Въ тая глава вие ще срѣшнете едно подробно описание на столичний градъ Търново и ще се чудите, какъ е можилъ историкътъ да въскърси така живо, тоя сега загубенъ, но нѣкога истинно царски градъ. — Съ особно голѣмо старание е разгледана и разяснена съвѣмъ тъмната до сега история на Иванъ Асѣновичъ синове и на тѣхнитѣ преемници, при които се захванъ и извърши распаданъето на второто Българско царство. Кратко, но вѣщо е изложено политическото привдиганъе на Сърбия и постепеното покоряванъе на западнитѣ български области отъ Милутина (1281 - 1320 г.), Стефана Дечанскаго (1320 - 1331) и Стефана Душана (1331 - 1355). — Мимиходомъ тукъ г. Иречекъ е оправилъ една важна грѣшка въ Сръбската история: Милутинъ е заелъ Сръбский прѣстолъ не въ 1275, а въ 1281 г. (гледай стр. 241). Жално ми е само, че историкътъ не е издѣлилъ една глава, та да ни опише въ нежъ пò-подробно състоянието на западнитѣ Български области въ 13-тий вѣкъ. Такова едно описание, за което има хубавъ материалъ и у Акрополита, би ни обяснило нѣкои отъ причинитѣ, по които така лесно се распространи сръбската власть по тие области. Знае се, че незабавно слѣдъ смъртта на Душана, неговата широка и паскоро сглобена държава се распокъса както

казва Византийский летописецъ, на *хиляди части*, въ които се е захванѣла страшна анархия и безредица. Голѣми сѣ биле теглилата, които е испитвала тогава западната Българска земя, дѣто самостоятелно сѣ господарувале нѣколко отъ Душановитѣ войводи или отъ неговитѣ дворяне, но и въ Источна България, която се управляваше отъ свои господаре, не е било по-добрѣ. „И тамъ, каже историкътъ, така исто е била распокъсана политическата властъ“. Въ приморскитѣ равнини и по рѣката Камчикъ самостоятелно е господарувалъ Деспотъ Добротичъ, който не е щѣлъ да припознава и църковната властъ на Търновскій патриархъ, а билъ подчинилъ княжеството си на Гърцкій патриархъ. — Слѣдъ смъртта на Пв. Александра (1365) и самото Търновско царство, на което предѣлитѣ сѣ биле вече твърдѣ тѣсни, се е раздѣлило на двѣ части между синоветѣ Александрови: Срацимиръ и Иванъ Шишманъ, отъ които първий създаде изъ Видинската областъ особно господарство. Като прочетете живото описание на взаимнитѣ отношения между българ. управители въ источна Бъл- 224 гария и между Сърбскитѣ великаше въ западна България, вие твърдѣ лесно ще си обясните, какъ можихъ Турцитѣ въ толкова малко време да покоржтъ такива широки и важни отъ къмъ стратегическа страна области.

На турското завоевание е посветена 23 глава, въ която тая история е разказана съ майсторска ясность и пълнота.

Въ 25 глава се излага вжтрешната история на 13 и 14 вѣвѣ. До сега нищо не бѣше писано за тоя прѣдметъ, г-нъ Пречекъ първъ се е опиталъ да опише вжтрешний животъ на Българетѣ прѣзъ това време и опитътъ му е излѣлъ много добрѣ. Тука сѣ закачени всичкитѣ страни на политический, общественний и домашний животъ, и нѣкои отъ тѣхъ сѣ описани доста пълно. — Наумѣте си, че пие нѣмаме никакъвъ паметникъ, който колко годѣ пълно да ни изображава тоя прѣдметъ, и вие ще да се сѣтите, че това е една мозаическа работа, материалътъ на която е събиранъ зърно по зърно изъ много и различни списания, ще да се сѣтите, какъвъ трудъ, какви знания сѣ употребени при съставянѣто на тая глава, която заема 46 страници. Само нежъ ако да бѣше написалъ г. Пречекъ то и тогава той щѣше да внесе голѣмъ влогъ въ славенската наука.

Въ слѣдующата 26 глава е разказана историята на старобългарската писменостъ. Кратко, но ясно и вѣщо е казано всичко, что се знае до сега за тоя прѣдметъ. Изложена е такожде и историята на въпросътъ за происхожданъето на старий църковенъ езикъ, а такожде и въпросътъ за Глаголицата и Кирилицата. Жалѣемъ само, че не срѣцнахме туеъ споменъ и за почтенный трудъ на О. М. Бодянского: „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“. При излаганъето на апокрифическата и повѣствователна литература, г. Иречекъ е направилъ и нѣколко важни белѣжки, за които щятъ му бждатъ благодарни специалиститѣ по тая частъ.

До сегашнитѣ български истории се свършвахъ съ турското завоеванъе, именно съ конецътъ на 14 вѣкъ. — Какъ е живѣлъ народътъ ни въ послѣднитѣ 4 вѣка и половина, за това нѣщо не се знаеше, нито пакъ прѣднитѣ историци сж се интересувале да знаятъ. Гебгарди въ своята история е издѣлилъ токо 5—6 твърдѣ малки странички за това време —

225 Енгель говори за него още по-кратко. Г-нъ Иречекъ и тая забравена наша история сега е извадилъ на свѣтъ. Въ четри глави, които заематъ 82 страници, той доста подробно е разказалъ историята на нашия народъ отъ подпаданъето му подъ турска власть и до началото на сегашний вѣкъ. — Прѣвъ това врѣме, не е билъ все еднакъвъ животътъ на народътъ ни, а се е мѣнвалъ и е ставалъ постепенно отъ лошъ по-лошъ. Особно тежеко му е станжло положението отъ началото на мнжлий вѣкъ, отъ когато фанарититѣ се много усилихъ въ България. — Причинитѣ, които сж уголѣмявале българскитѣ злочестини, сж изложени въ книгата на г. Иречекъ доста ясно и доста подробно. Припомнѣте си, че освѣнъ познатий членъ на г. Макушева, въ който се говори токо за 15 и 16 вѣкъ, до сега нищо не бѣше писано за това време, и вне ще се сѣтите, колко голѣмъ и тежъкъ трудъ е употребенъ за съставяньето и на тие 82 страници. Теглилата и неволитѣ, които се описватъ въ тие страници, сж докарале народътъ ни до такова положение, дѣто той си е билъ вече загубилъ и свѣсътъ. На стр. 456 г. Иречекъ белѣжи: „той толкова многочисленъ народъ слѣдъ теглилата му, които се продължавахъ нѣколко столѣтня, прѣвърналъ се е въ единъ купъ потлачена християнска рая, купъ голѣмъ по числото си, по нищоженъ по важноста си. Българский народъ не е ималъ

вече ни водаче, нито пакъ нѣкакво срѣдоточие, и е прѣкарвалъ днитѣ си въ робство тѣлесно и душевно... Българскій свѣтъ, като извадимъ твърдѣ малцина, е билъ вече забравилъ своето мнѣжло — това врѣме, когато той е билъ свободенъ и е ималъ свои царе и свои патриарси. Той не е съзнавалъ своята сила, не е знаелъ броятъ си, нито пакъ пространството на земята си. Нему нито на умъ не е дохождало вече, че има пѣкъдѣ на свѣтътъ силни племена отъ неговий родъ, и че и нему прилича да има народно достойнство и естествени правдини. Колко годѣ образовани Българи не е имало вече. Тие, които сж добивале нѣкакво образование, ставале сж чужденци, зимале сж чужда народност, именно гърчката... Приближавала се е вече минутата, която е трѣбвала да рѣши: да ли ще тоя толкова испаднѣлъ и разнебитенъ народъ да изчезне и да загине... или, пробуденъ отъ дълбоката летаргия чрѣзъ естественната сила на неразвалений си духъ, ще започне новъ животъ". — До тамъ е било достигнѣло състоянието на нашия народъ въ крайтъ на мнѣжлий вѣкъ. Нѣ билъ живъ и Българскій Господъ! Г-нъ Иречекъ излага и историята на Българското пробуждане.

Петъ глави отъ 30—34 сж посветени на тая най-нова наша история. Хубави страници сж издѣлени за първиятъ будителъ на нашия народъ Паясий, а такожде и за Софроний, за когото азъ токо сега, отъ историята на г. Иречка, се научихъ, че билъ ученикъ Паясиевъ. Добрѣ е изложено значението на приснопаметний Венелинъ, хубавъ паметникъ е въздигнѣтъ и на родолюбивитѣ Одески и Букурешки търговци, въ челото на които се намира Априловъ. — Не е забравена и плодотворната дѣятелность на първитѣ ни народни учители — потомци на славний Рилски старецъ. — Историята на черковний въпросъ е разказана вкратцѣ, но отъ пачало и до край. — Изложена е такожде и историята на новата наша книжнина, която г. Иречекъ знае най-добрѣ отъ всички ни. Па не сж забравени и тия политически обстоятелства, които сж имале такова или инакво влияние на досегашний вървежъ на нашето пробуждане.

Въ една притурка, която заема 5 страници, ние имаме подробенъ етнографически и статистически прѣгледъ на нашата земя: както единтъ, така и другий сж съставени по най-нови и най-точни материале, между които сж събрани и

обнародванитѣ въ послѣднѣо време въ разни Български списания статистически белѣжки. Числото на народѣтъ ни тука е показано 5,500,000 хил. душъ. Това, а такожде и географическото пространство на нашия народъ дало е право на историкѣтъ да рече, че *въ Европейска Турция Българетъ заематъ първо мѣсто.* — Съ тия думи се захваща прѣдисловieto на г. Иречка.

При четенъето на тая книга самъ-тамъ ми се срѣщнаха нѣкои малки грѣшки, забелѣжихъ и нѣколко пропуснати пѣща, — тие недостатъци, обаче, сѣ естественни въ такъвъ трудъ. — Българската история е новъ прѣдметъ, та се разбира, че тя тепърва ще да се развива и обработка. Не се съмнѣвамъ, че ако се вземемъ и ние сами да събираме историческитѣ си паметници и прѣдания, които сѣ се учувале между народѣтъ ни, то изъ година въ година ще да се набира новъ материалъ, който ще да отваря нови страници въ историята ни. Но до колкото тая история е възможна при извѣстнитѣ и за сега паметници, смѣло можъ да рекаъ, че ние ъ вече имаме въ славний трудъ на г-на Иречка. — Неговата „Българска история“ за много време ще бѣде исходний пунктъ, отъ който щѣтъ се запѣтватъ всичкитѣ изслѣдователи на нашия минзълъ животъ. — А пакъ многобройнитѣ откривания, които той е внесълъ въ книгата си, щѣтъ останатъ за всѣкога драгоцѣненъ влогъ въ Славѣнската наука. И тя ще му бѣде толкова благодарна, колкото и нашия народъ, който чрѣзъ тая книга и самъ ще се опознае по-добрѣ, па и на образованный свѣтъ ще стане по-добрѣ познатъ.

М. Дриновъ.

Прага 1876 Февруарий.

12. Съобщения за новобългарския езикъ.*)

Пристигналитѣ до мене отъ Васъ „Opisi i izvodi“ бѣха за мене пови, защото IX и X книги отъ „Starine“, дѣто тѣ сѣ напечатани, още не съмъ видѣлъ. Въ България менѣ ми бѣше невъзможно поради липса на врѣме да слѣдя за усиѣхитѣ на нашата наука. Особенъ интересъ за мене имаше

*) Изъ сп. Archiv für slavische Philologie, Bd. IV (1880), стр. 694—695. — Отъ едно писмо изиратено до мене на 14. януарий, 1880.

издаденото отъ Васъ „Хождение апостола Павла“, което и азъ притежавамъ въ три прѣписа; единътъ отъ тѣхъ съвършено се съгласува съ Вашия текстъ, дори въ диалектическитѣ особености; разликитѣ сж само отъ графическо естество. Писачътъ на Вашия текстъ се е намиралъ подъ влиянието на сърбо-словѣнската школа, която нѣкога-си е имала силно влияние въ България, тъй като сръбски книги сж употрѣбавали дори въ църквитѣ; въ моя прѣписъ, напротивъ, узнава се влиянието на руско-словѣнската школа и на рускитѣ църковни книги, които сж достигнали въ България по-късно отъ сръбскитѣ. Азъ намѣрихъ прѣписа, за който тукъ става дума, въ единъ Сборникъ отъ 1805 год., писанъ въ Котелъ. Прѣдолагамъ, че и Вашиятъ текстъ произлиза отъ източна България, може би, тъкмо отъ Котелъ. На тия мисли ме навеждатъ слѣднитѣ фонетически особености, дѣто моятъ прѣписъ се съвършено съгласува съ Вашия текстъ:

а. Изтъкнатиятъ отъ Васъ (на стр. 249, 250 — Starine IX, 139, 140) прѣходъ отъ *e* въ *i*, отъ *o* въ *y* е една отъ главнитѣ особености на източното нарѣчие.

б. Думата *са* на стр. 261, ред. 3 отдолу (= Starine IX, 151, ред. 3 отдолу) „оти не знаите ли че са направя срамъ и бои а чловѣците“, въ моя прѣписъ: „оти не знаете ли, чи са направя срамъ и бои на члѣдите щото токму согрѣшаватъ“; другиятъ пѣкъ прѣписъ у мене гласи: „оти не знаете ли, че са сичка направа богу срама и бои, а чловѣците токмо що согрешаватъ“. Тая думица е вѣроятно нищо друго освѣнъ глаголътъ щâ, който въ източна България се изговаря като шâ и дори сâ.¹⁾ — Тукъ-тамъ съединителната частица (*die Conjunction*) *да* се изговаря като зâ, както единъ пѣкъ се срѣща и въ Вашия текстъ, стр. 264, ред. 1 (= Starine IX 154, редъ 1): повели намъ за имъ вѣка не слугуваме.

в. Прѣходътъ отъ *o* въ *i* думата „дуге“ („и дуге аггелъ темелинь“ стр. 272, ред. 13 = Starine IX 162) е свойственъ на Котленското нарѣчие; той се срѣща още въ южна Тракия (Малко-Търново) и въ Македония, тукъ обаче българинътъ би написалъ „доге“, а не „дуге“.

¹⁾ Азъ разбрахъ с а като са и го отнесохъ къмъ гл. срамъ, затова съмъ и написалъ: чете се срамъ като глаг.: срамъ; конструкцията и сега още считамъ за вѣрна.

г. Формата називат, за която Вие говорите на стр. 144, не е грѣшка; въ източното нарѣчие краесловното *к* на тая и още на нѣкои други думи се изговаря твърдѣ меко: *іезикъ*: *іезикя*, *ибрикъ*: *ибрикя*, *бардакъ*: *бардакя*.

д. Искамъ да изтъкна още твърдѣ значителна послѣдователность на Вашия текстъ въ това, че той различава твърдитѣ и йотуванитѣ съгласни въ глаголнитѣ окончания: *мога*, *кльна*, *могаты*, *кльнаты* и т. н. редомъ съ *мола*, *тръпа*, *видъ* (= *видіа*), *молаты*, *тръпаты*, *видѣтъ*, *сторѣтъ* (*ъ* = *іа*) и т. н. Това е сжцо една особеность на източното нарѣчие, когато въ срѣдното и западното нарѣчие йотувано произнасяне на гласнитѣ на тия мѣста или съвсѣмъ го нѣма, или пѣкъ личи съвсѣмъ слабо, слѣдов.: *молâ*, *трпâ*, *видâ*, *молât*, *трпât*, *видât*, *сторât* и т. н.

Доколкото мога да сжда, Вие сте прочели и издали своя текстъ. Отъ сравнение съ моя прѣписъ (отъ Котель), забѣлѣзахъ нѣкои мѣста, които може би се нуждаятъ отъ една поправка. азъ изтъквамъ и посочвамъ главното: стр. 264, р. 7 (= *Starine IX. 154*) „и носитни дарове“, въ моя прѣписъ: „и носити дарове, т. е. носите. — Стр. 266, р. 6 (= *Star. IX, 156*) „мрнаха или пцваха“ въ моя прѣписъ стои извѣстния глаголъ „липсваха“, отъ грѣц. *λείπω*, настоящ. липсвамъ, въ Вашия текстъ „или пцваха“ трѣба да се обърне на: „и липцваха“. — Стр. 266 (*Star. IX, 156, р. 18*): „и сичко . . . И дуде не бѣше“, въ моя прѣписъ: „чисто, дуде ни бѣши“, слѣдов. посочената отъ Васъ блѣзна не сществува въ дѣйствителность.

13. **Θ. Успенскій**, „Образование втораго болгарскаго царства“. Одесса, 1879.*)

Исторія втораго Болгарскаго царства до недавняго времени оставалась въ той первоначальной разработѣ, въ какой была передана пынѣшнему столѣтію Раичемъ и Ангелемъ. Только въ послѣднія 10—12 лѣтъ трудами покойнаго Карла Гопфа, професора Макушева, г. Голубинскаго, д-ра Иречка и другихъ этотъ темный періодъ Болгарской исторіи нѣсколько

*) Изъ „Записки Императорской Академіи Наукъ“, С. Петербургъ, т. 39. 1880). Приложение, № 8 стр. 84—113.

изслѣдованъ и освѣщенъ. Новые изслѣдователи, однако, обращали преимущественно вниманіе на внутреннія и внѣшнія отношенія уже готоваго, вполне сформированнаго втораго Болгарскаго царства и мало касались самаго рожденія его, его образованія. — Этому любопытному вопросу посвящена главная часть книги, заглавіе которой приведено выше. Разработкѣ главной своей темы авторъ предпослалъ небольшое изслѣдованіе „О состояніи Болгаріи подѣ Византійскимъ игомъ“. Съ этого изслѣдованія, которое составляетъ первую часть книги и занимаетъ первыя 73 страницы, мы и начнемъ разсмотрѣніе труда г. Успенскаго.

Византійское господство въ Болгаріи, обнимающее болѣе 150 лѣтъ (1018—1185), еще менѣе изслѣдовано, чѣмъ освобожденіе Болгаръ отъ Византійскаго ига, или образованіе втораго Болгарскаго царства. Мы можемъ назвать только одну серьезную попытку къ разработкѣ этого періода болгарской исторіи, именно попытку д-ра Рачкаго¹⁾, оставшуюся, къ сожалѣнію, неизвѣстной г. Успенскому. Этою попыткою, однако, 85, вопросъ не изслѣдованъ, да и не могъ быть изслѣдованъ всесторонне. Исторія Византійскаго господства въ Болгаріи находится въ тѣснѣйшей связи въ внутреннею исторію Византіи XI и XII в.в., а эта часть Византійской исторіи до сихъ поръ остается мало извѣстною.

При такомъ состояніи вопроса о Византійскомъ господствѣ въ Болгаріи нельзя было и ожидать всесторонняго его изслѣдованія въ книгѣ г. Успенскаго, гдѣ этому вопросу могло быть удѣлено весьма немного мѣста. Первою частью своей книги авторъ лишь желалъ, по видимому, оказать съ своей стороны нѣкоторое содѣйствіе къ выясненію малоизвѣстнаго періода болгарской исторіи, непосредственно примыкающаго ко времени образованія втораго Болгарскаго царства. — Между матеріалами для исторіи чужеземнаго господства въ Болгаріи (1018—1185) весьма видное мѣсто занимаютъ извѣстія находящіяся въ письмахъ Теофилакта, архіепископа болгарскаго, извѣстія, „которымъ не дано еще подобающаго мѣста между источниками Болгарской исторіи“. Разработкѣ этихъ извѣстій и посвящена главнымъ образомъ первая часть книги г. Успен-

¹⁾ См. въ „Rad jugoslav. akademije“ XXV, XXVII, XXXI, статью: „Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku“.

скаго. Авторъ задался счастливою мыслію „извлечь изъ писемъ Теофилакта содержаніе, относящееся къ вопросу о состояніи Болгаръ подъ Византійскимъ господствомъ“ (стр. 2), „освѣтить факты, почерпнутые изъ писемъ Теофилакта, другими извѣстіями тогоже времени“ (стр. 5) и тѣмъ „бросить нѣкоторый свѣтъ на событія конца XII в.“ (стр. 2), кончившіяся образованіемъ втораго Болгарскаго царства.

Каждый, кто хоть по наслышкѣ знакомъ съ содержаніемъ писемъ Теофилакта, затрогивающимъ самыя разнообразныя стороны обыденной жизни, легко пойметъ, съ какими трудностями пришлось г. Успенскому бороться при извлеченіи помѣщенныхъ въ его книгѣ многочисленныхъ выписокъ изъ этихъ писемъ, и не будетъ, надѣмая, слишкомъ строго судить автора за то, что онъ не вездѣ одинаково удачно преодолѣлъ такъ часто попадавшіяся ему тутъ препятствія. Не смотря на встрѣчающійся иногда въ разсматриваемыхъ извлеченіяхъ несовсѣмъ, удачный переводъ нѣкоторыхъ особенно трудныхъ мѣстъ, на которыя отчасти указалъ профессоръ Васильевскій (см. его замѣчательную рецензію на книгу г. Успенскаго въ „Журналѣ Мин. Нар. Просв.“ 1879 г. июль, августъ), мы не затрудняемся сказать, что этими извлеченіями г. Успенскій оказалъ немало-важную услугу Болгарской исторіи. Общій смыслъ особенно важныхъ для послѣдней извѣстій Теофилакта въ переводѣ г. Успенскаго переданъ вѣрнѣе, чѣмъ въ существующихъ латинскихъ переводахъ, которыми главнымъ образомъ пользовались изслѣдователи. Немало выиграло историческое значеніе извѣстій Теофилакта и отъ прекрасной группировки ихъ въ разбираемой книгѣ, гдѣ однородныя извѣстія болгарскаго архіепископа, взаимно дополняющія и освѣщающія одно другое, поставлены рядомъ. Вообще нужно сказать, что въ обработкѣ г. Успенскаго многія изъ извѣстій Теофилакта явились въ настоящемъ своемъ свѣтѣ. Укажемъ на одинъ—два примѣра. Уже давно извѣстно, что Теофилактъ, въ своихъ письмахъ, весьма часто жалуется на Византійскихъ сборщиковъ податей, которые причиняли ему большія непріятности, доводившія его до отчаянія. На эти горькія жалобы Теофилакта обыкновенно ссылались изслѣдователи, какъ на доказательство того, что хищныя Византійскіе чиновники безнаказанно грабили и раззоряли Болгаръ. „Если они не щадили архіепископа“, замѣчалъ еще не такъ давно профессоръ Васильевскій („Византія и Це-

ченѣги“ (стр. 150), „родомъ грека, челоуѣка, имѣвшаго важныя связи при дворѣ, то что было и что дѣлалось съ простымъ болгаринѣмъ?“ Но довольно полное изложеніе въ книгѣ г. Успенскаго жалобъ Теофилакта показываетъ, что подобныя выводы изъ нихъ дѣлались слишкомъ поспѣшно. Оказывается, что эти жалобы большею частію были вызваны личными столкновеніями Теофилакта съ Византійскими чиновниками, столкновеніями, въ которыхъ правда находилась не всегда на сторонѣ архіепископа. „Свѣтская власть, весьма основательно замѣчаетъ г. Успенскій, стремилась поставить въ извѣстность число церковныхъ людей и постоянно открывала на церковныхъ земляхъ бѣльшее число крестьянъ, чѣмъ какое установлено дарственными грамотами. Съ своей же стороны, высшее духовенство считаетъ нарушеніемъ исконныхъ правъ притязанія свѣтской власти узнать дѣйствительное число церковныхъ людей и старается всѣми мѣрами не допускать въ свои земли переписчиковъ“ (стр. 20). Тутъ можно, однако, упрекнуть г. Успенскаго въ томъ, что онъ этимъ замѣчаніемъ и ограничилъ свою оцѣнку встрѣчающихся въ его извлеченіяхъ жалобъ Теофилакта на сборщиковъ податей, писцовъ дозорщиковъ, и не счелъ нужнымъ остановиться на нихъ подробнѣе и „освѣтить ихъ другими извѣстіями тогоже времени“. Да и вообще, какъ увидимъ и на слѣдующемъ примѣрѣ, г. Успенскій мало заботился объ освѣщеніи извлеченнаго имъ изъ писемъ Теофилакта важнаго историческаго матеріала. — Въ разсматриваемыхъ извлеченіяхъ мы находимъ многіе отзывы Теофилакта о Болгарахъ вообще, и въ частности объ охридянахъ и мокрянахъ (жителей области 87 Мокри, лежавшей на западномъ берегу Охридскаго озера). Мы позволимъ себѣ привести нѣкоторые изъ этихъ отзывовъ. Изъ письма къ Великому Доместику: „У Эмпедокла вражда производитъ головы безъ туловищъ, а здѣшнее безначаліе породило безчисленное множество туловищъ безъ головы. Ибо не каждый ли охридянинъ есть безголовое существо, не вѣдающее ни Бога чтить, ни челоуѣка“ (Успенскій 13 стр.). Изъ письма къ Паниперсевасту Вріенію: рассказывая о борьбѣ, которую велъ противъ него какой-то болгаринъ Лазарь (изъ париковъ), Теофилактъ замѣчаетъ: „Болгарская природа — кормилица всякой злобы“ (стр. 34)¹⁾. Изъ письма къ Видни-

¹⁾ Слѣдуетъ любопытное для насъ мѣсто, которое невѣрно переведено г. У-мъ. Приводимъ его въ переводѣ г. Васильевскаго: „Какъ будто ему (Ла-

скому епископу: „Команы дѣлають набѣги? Но это ничто въ сравненіи съ охридянами, дѣлающими на насъ набѣги изъ столицы¹⁾; ибо кто можетъ противостоять гражданамъ?.. Что твои злодѣи въ сравненіи съ нашими мокрянами“? (стр. 44—45). Изъ письма къ Перивлелптыку: „Ты самъ знаешь, каковы дѣла болгарскія: кто держитъ власть, тотъ всегда имѣетъ предъ глазами образы (идолы) войны“ (стр. 31). Укажемъ еще и на любопытную и въ другомъ отношеніи жалобу архіепископа на охридянь за то, что они не позволяютъ ему ловить рыбу въ Охридскомъ озерѣ (39 стр.).

88 Опредѣляя смыслъ какъ этихъ, такъ и многихъ другихъ подобныхъ же отзывовъ Теофилакта о Болгарахъ, г. Успенскій въ немногихъ словахъ повторилъ лишь то, что неоднократно до него высказывали на этотъ счетъ другіе изслѣдователи, не изучавшіе съ такимъ вниманіемъ, какъ онъ, переписки Теофилакта. Въ нѣкоторыхъ отзывахъ Теофилакта, по мнѣнію автора, высказывается „только брезгливость образованнаго грека и пренебреженіе его къ Болгарамъ“, въ другихъ же имѣется указаніе „на рѣзкую вражду“ между архіепископомъ и его паствою (стр. 11, 15 въ примѣчаніи, 30). Намъ кажется, что такую краткою и слишкомъ уже стереотипною оцѣнкою разсматриваемаго матеріала г. Успенскій только умалилъ значеніе своего труда, потраченнаго на подборъ и переводъ этого матеріала. У нѣкоторыхъ изъ современныхъ Теофилакту Византійскихъ писателей находятся извѣстія, которыя сами, такъ сказать, напрашиваются на сопоставленіе съ разсматриваемыми извѣстіями Болгарскаго архіепископа. Укажемъ, напримѣръ, на замѣчаніе Кедрина (Бонское изданіе, 527 стр.) о томъ, что народъ Болгарскій трудно мирился съ Византійскимъ игомъ „и сильно домогался своего освобожденія“. Укажемъ также и на извѣстіе Анны Комнины о томъ, что во время первой норманской войны Охридяне сами обратились къ Боэмунду съ приглашеніемъ поспѣшить занятіемъ ихъ города, чѣмъ тотъ и не замедлилъ

зарю было мало, что онъ вывелъ на войну противъ насъ въ видѣ своихъ союзниковъ жителей Охриды; онъ обходитъ другія Болгарскія области“ и т. д. (Ж. М. Н. Пр. 1879, Апрель, стр. 419).

¹⁾ Это упоминаніе о Куманахъ, по нашему мнѣнію, чрезвычайно любопытно. Оно доказываетъ, что еще около конца XI в. Куманамъ была извѣстна очень удобная переправа черезъ Дунай у Видина, которая еще въ XIV в. называлась „Коумански бродъ“ Petriceicu—Hasdeu: „Originile craiovei“ Bucuresci, 1878 16—19.

воспользоваться (Бонск. изд. 236). И это происходило въ 1083 г., т. е. въ то время, когда, по мнѣнію г. Успенскаго, Теофилактъ уже занималъ архіепископскій престолъ въ Охридѣ. Только что приведенныя извѣстія Анны и Кедрина, на которыя авторомъ не обращено вниманія, открываютъ, по нашему мнѣнію, въ отзывахъ Теофилакта о Болгарахъ весьма важное историческое значеніе, особенно цѣнное для историка событій конца XII в., приведшихъ къ образованію втораго Болгарскаго царства.

Въ богатыхъ содержаніемъ извлеченіяхъ г. Успенскаго изъ писемъ Теофилакта мы могли бы указать еще нѣсколько извѣстій, которыя, при освѣщеніи ихъ „другими извѣстіями тогоже времени“, могли бы также бросить нѣкоторый свѣтъ на событія конца XII в., которымъ посвящена главная часть разсматриваемой книги. И мы не сомнѣваемся, что если бы авторъ обратилъ больше вниманія на эту сторону дѣла, то разбираемая первая часть его книги составила бы существенную, необходимую часть изслѣдованія объ образованіи втораго Болгарскаго царства, была бы связана со второй частью книги ограниченно, а не казалась бы какъ-бы не совсѣмъ уместною, на что уже указано однимъ рецензентомъ („Критическое Обозрѣніе“ 1879 г. № 10 стр. 42). Матеріалъ для такого освѣщенія извѣстій Теофилакта нашелся бы у Византійскихъ писателей XI и XII в. в., на которыхъ авторъ совсѣмъ не обратилъ вниманія, какъ увидимъ ниже.

Послѣ извлеченій изъ писемъ Теофилакта въ разсматриваемой части книги г. Успенскаго слѣдуютъ довольно обширныя выписки изъ сочиненій другаго византійца, писавшаго въ самомъ концѣ XII в., именно Евстафія Солунскаго. Но въ этихъ выпискахъ, взятыхъ преимущественно изъ большаго сочиненія Евстафія „Объ исправленіи монашеской жизни“ мы, вопреки утвержденію г. Успенскаго, не нашли ни новыхъ фактовъ, ни такого-нибудь освѣщенія извѣстій Теофилакта. Здѣсь мы имѣемъ отзывы Евстафія о монахахъ, отзывы, хотя и весьма изящно выраженные, но слишкомъ стереотипные. Такого рода отзывы о монахахъ имѣются не только у писателей, жившихъ задолго до Евстафія, но и у писателей болѣе позднихъ вѣковъ, даже нашего времени. Чтобъ не заходить слишкомъ далеко, укажемъ на Досиѳея Обрадовича (+1811), а также и на жившаго около конца X в. обличителя Болгарскаго духовенства, Козьму Пресвитера. Въ выпискахъ г. Успенскаго изъ большаго

сочиненія Евстафія заслуживаютъ вниманія только слѣдующія слова: „Прежніе цари придумали хорошее средство, чтобы дать монастырямъ спокойствіе. Они приставляли къ великимъ обителямъ свѣтскихъ чиновниковъ, чтобы монахи занимались божественными дѣлами, а чиновники пеклись объ многомъ... Нѣкоторые же изъ монастырей добровольно закладывались за сильныхъ лицъ, предоставляя имъ внѣшнія дѣла, какъ иски въ судахъ, сами же спокойно занимались душевнымъ строгіемъ“ (стр. 62). Тутъ мы имѣемъ любопытное указаніе на обычай, который былъ распространенъ въ Византійской имперіи еще до подчиненія ей Болгаріи и противъ котораго еще въ 1028 г. на мѣстномъ Константинопольскомъ соборѣ были постановлены нѣкоторыя запрещенія и ограниченія¹⁾. Но изъ словъ Евстафія не видно, былъ ли распространенъ этотъ обычай въ Болгаріи въ періодъ Византійскаго господства. — Любопытныя письма Теофилакта къ Софійскому епископу (у г. Успенскаго 47—52) даютъ скорѣе отрицательный отвѣтъ на этотъ вопросъ по отношенію къ Софійской епархіи, въ которой было особенно много монастырей (въ настоящее время ихъ тамъ насчитываютъ около двадцати).

Переходимъ къ главнѣйшимъ выводамъ и заключеніямъ, къ которымъ авторъ пришелъ въ первой части своей книги. На стр. 57 онъ заявляетъ, что въ XII в., именно „при императорахъ Іоаннѣ и Мануилѣ Комнинахъ (1118—1180) самое имя Болгаріи и Болгарь какъ-будто изъято было изъ обращенія“. Тоже самое почти дословно, только въ болѣе опредѣленномъ видѣ, повторяется и во второй части книги г. Успенскаго, на стр. 104. Тутъ встрѣчаемъ слѣдующія рѣшительныя утвержденія: „Имя Болгарь не упоминается больше у писателей XII в., а если и встрѣчается, то не въ политическомъ и не этническомъ смыслѣ“, а совершенно въ другомъ, „какъ напр., у западныхъ писателей „*haeresis Bulgarorum... haereticos, quos Bulgarios vocant*“... „Путешественники XII в. согласно уже называютъ Валахіей страну, входившую прежде въ область державы болгарскаго царя Симеона“. — Эти слова не оставляютъ никакого сомнѣнія въ томъ, что, по мнѣнію г. Успенскаго, имя Болгаріи и Болгарь изъято было изъ употребленія не только у византійскихъ, но и у западно-европейскихъ писателей и

¹⁾ См. статью пр. Васильевскаго „Матеріалы для внутренней исторіи Византіи“, ЖМНП. 1879 г. Апрель, стр. 401—405.

путешественниковъ XII в. А между тѣмъ именно у путешественниковъ и писателей западно-европейскихъ того времени мы встрѣчаемъ чаще всего упоминаніе о Болгаріи и Болгарахъ. Причина этого будетъ понятна для каждаго, если мы напомнимъ только, что XII в. есть вѣкъ крестовыхъ походовъ, большихъ и малыхъ, и что главный путь крестоносныхъ войскъ пролегалъ чрѣзъ Балканскій полуостровъ. Чтобъ не входить въ подробное перечисленіе всѣхъ западно-европейскихъ писателей XII в., имѣвшихъ случай говорить о Балканскомъ полуостровѣ, мы назовемъ Альберта Аквепскаго, Реймунда Агильскаго, Роберта монаха, Петра Тудебода, Эккгарда Оттона Фрингенскаго, Одо Диогильскаго, Вильгельма Тирскаго, Тагнно, Ансберта. Всѣ эти и многіе другіе, современные имъ, западно-европейскіе писатели и путешественники неоднократно упоминаютъ о Болгаріи и Болгарахъ, которыхъ прямо называютъ ихъ именовемъ, за исключеніемъ лишь одного, писавшаго въ самомъ концѣ XII в. Ансберта, который иногда смѣшиваетъ Болгарь съ Валахами. Большинству писателей XII в., упоминающихъ о Болгарахъ, даже совсѣмъ неизвѣстно имя Валаховъ. Но что особенно любопытно и особенно невыгодно для разсматриваемаго заключенія г. Успенскаго, это то, что писатели XII в. подъ именемъ Болгаріи разумѣютъ именно „страну, входившую прежде въ область державы болгарскаго царя Симеона“. Нѣкоторые изъ нихъ включаютъ въ Болгарію и г. Дурацо (Драчъ) на Адриатическомъ морѣ. Такъ поступаетъ, между прочимъ, Норвежская сага, которая, повѣствуя о томъ, что Норвежскіе крестоносцы заѣзжали въ 1154 г. въ Дурацо, поясняетъ, что этотъ городъ находится „en Volgaraland“¹⁾ — Переходя къ византійскимъ писателямъ XII в., мы остановимся 91 только на трехъ изъ нихъ, ссылкою на которыхъ авторъ подтверждаетъ свое, разбираемое здѣсь, заключеніе, именно на Аннѣ Комниной, Кинамѣ и Никитѣ Акоминатѣ. Анна Комнина довольно часто говоритъ о Болгарахъ, которыхъ всякій разъ и называетъ ихъ же именовемъ. Имя Влаховъ у нея попадаетъ только въ двухъ мѣстахъ и, по общепринятому мнѣнію, въ обоихъ этихъ мѣстахъ разумѣются настоящіе Влахи, а не Болгаре. Если г. Успенскій понимаетъ дѣло иначе, то ему слѣдовало выставить свои основанія. Кинамъ только одинъ разъ

¹⁾ Матковичъ, „Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega vie.„ k U Zagrebu 1878, 30.

упоминаетъ о Влахахъ, указывая, однако, при этомъ, что подъ Влахами онъ разумѣетъ людей, „которыхъ считаютъ древними итальянскими колонистами“. Последнее объясненіе прямо указываетъ на то, что Кинамъ не смѣшивалъ Влаховъ съ Болгарами. Изъ поименованныхъ г. Успенскимъ византійцевъ только Никита Акоминатъ, писавшій въ самомъ концѣ XII и началѣ XIII в., дѣйствительно смѣшиваетъ Влаховъ съ Болгарами, но при этомъ нельзя сказать, чтобы Никита старательно обходилъ имя Болгаръ, такъ какъ онъ многократно называетъ Болгаръ ихъ собственнымъ именемъ.

Мы не совсѣмъ согласны и съ другимъ высказаннымъ здѣсь заключеніемъ г. Успенскаго, именно, что въ періодъ византійскаго господства „славянское населеніе было оттѣснено съ юга на сѣверовостокъ греческими, турецкими и еврейскими колонистами“ (стр. 66—7, ср. стр. 71). Ссылки, которыми авторъ оправдываетъ это заключеніе, намъ кажутся несовсѣмъ удачными. Къ турецкимъ колонистамъ, напр., принимавшимъ участіе въ предполагаемомъ вытѣсненіи Болгаръ изъ южныхъ областей въ періодъ византійскаго господства, авторъ относитъ и Вардарскихъ турокъ (стр. 67), о которыхъ положительно извѣстно, что они жили на р. Вардаръ около 200 лѣтъ почти до подчиненія Болгаръ Византію. Еще древнѣе еврейскія поселенія въ областяхъ, о которыхъ здѣсь идетъ рѣчь. Но кромѣ того, еврейскіе колонисты, по нашему мнѣнію, совершенно нектати упомянуты въ разсматриваемомъ утверженіи г. Успенскаго и потому, что они жили только въ городахъ, преимущественно приморскихъ, да къ тому же были сравнительно немногочисленны, какъ показываютъ статистическія свѣдѣнія, сообщаемыя Веніаминомъ Тудельскимъ († 1173). Мы не думаемъ, чтобы и греческій элементъ слишкомъ усилился въ древнихъ болгарскихъ областяхъ въ періодъ византійскаго господства въ Болгаріи. По крайней мѣрѣ г. Успенскій не представилъ отно-
92 сительно этого никакихъ, сколько-нибудь убѣдительныхъ, данныхъ. — На стр. 58, въ доказательство пѣкоторой эллинизации Болгаріи въ XI и XII в. в., авторъ говоритъ: „Обращалъ вниманіе на строй, который вводятъ въ Болгаріи цари XIII и XIV в. в., и встрѣчая слѣды византійскаго вліянія въ мѣропріятіяхъ правительства, въ литературныхъ памятникахъ, въ особенности же въ разнообразныхъ проявленіяхъ общественной жизни, историкъ не можетъ не относить значительную долю

этого наслѣдія на періодъ подчиненія Болгаріи власти Византіи“. Но это доказательство, по нашему мнѣнію, не можетъ имѣть убѣдительнои силы въ виду того, что слѣды такого же византійскаго вліянія мы находимъ въ государственномъ устройствѣ, въ литературныхъ памятникахъ, а также въ разныхъ проявленіяхъ общественной жизни и перваго Болгарскаго царства.

Находи заключение автора объ отѣсненіи славянскаго элемента съ юга на сѣверовостокъ „турскими, еврейскими и греческими колонистами“ въ XI и XII в. в., не совсѣмъ вѣрнымъ, мы, однако, вполне соглашаемся съ нимъ въ томъ, что „составъ населенія Болгаріи значительно измѣнился подъ византійскимъ господствомъ“ (66 стр.) и что въ этомъ дѣлѣ игралъ важную роль „переходъ за Дунай половецкихъ и печенѣжскихъ кочевниковъ“ (тамъ же). Но, къ сожалѣнію, авторъ обратилъ слишкомъ мало вниманія на печенѣжскихъ и половецкихъ колонистовъ, поселившихся въ это время въ разныхъ частяхъ Болгаріи. Мы не сомнѣваемся, что болѣе подробное разсмотрѣніе вопроса о печенѣжскихъ и половецкихъ поселеніяхъ въ Болгаріи не только выяснило бы нѣкоторыя стороны вопроса о положеніи Болгаръ подъ византійскимъ господствомъ, но и пролило бы нѣкоторый свѣтъ на событія, разсматриваемыя во второй части изслѣдованія г. Успенскаго, къ разбору которой мы и переходимъ.

Вторая, главная часть изслѣдованія г. Успенскаго раздѣлена на 10 главъ. Въ вступительныхъ замѣткахъ къ этой части своего труда г. Успенскій весьма основательно говоритъ: „Въ борьбѣ, начавшейся съ 1185 год. и имѣвшей результатомъ возстановленіе политической свободы Болгаръ, сохранившіяся извѣстія предоставляютъ важное значеніе не только славянскому элементу, но также турецко-татарскому и романскому. Роль послѣдняго тѣмъ любопытнѣе, что именно въ этой борьбѣ впервые выступаютъ на сцену Румыны, народъ мало замѣтный и ничѣмъ не заявлявшій о себѣ до сихъ поръ. Роль татарско-турецкаго элемента (Половци—Куманы) также имѣетъ право на вниманіе историка: Куманы оказали весьма цѣнную услугу Болгарамъ, подкрѣпивъ быстрыми наѣздами, сопровождавши- 93
мися грабежами и опустошеніями, весьма слабо на первый

разъ поставленныи предводителями движенія требованія къ Византіи“ (стр. 74—75). Эти слова служатъ достаточнымъ оправданіемъ рѣшенія автора начать изслѣдованіе главнаго своего вопроса съ Половцевъ и Румынь, которымъ и посвящены начальныя двѣ главы второй части, именпо: первая — Половцамъ, вторая — Валахамъ.

Вопроса о родствѣ Половцевъ съ Татарами и Турками касался не такъ давно профес. Васильевскій, въ извѣстной статьѣ „Византія и Печенѣги“. Въ этой статьѣ указана и важная роль, которую Половцы въ свое время играли въ исторіи европейскаго востока и Азіи. Профес. Васильевскій представилъ тутъ и превосходною характеристику степняковъ, оказавшихъ Болгарамъ важную услугу¹⁾. Этимъ общимъ вопросамъ о Половцахъ посвящены и большая часть главы, которую начинается вторая часть изслѣдованія г. Успенскаго. Изъ болѣе специальныхъ и менѣе изслѣдованныхъ вопросовъ о Половцахъ вниманіе автора здѣсь остановилъ на себѣ лишь вопросъ о постепенномъ распространеніи „хищниковъ“ къ западу отъ Дона по направлеію къ нижнему Дунаю. Относительно этого вопроса авторъ дѣлаетъ слѣдующіе выводы, которые мы передаемъ его же словами: „Послѣ Мономаха . . . половцы снова усилились, овладѣвъ теченіемъ Днѣпра. Скоро за тѣмъ не только южная Русь, но и вся полоса отъ Дона до Дуная сдѣлалась достояніемъ половцевъ . . . Загородивъ Русь отъ Дуная и оторвавъ ее отъ Чернаго моря, половцы заняли всѣ пути, которыми сносилась Русь съ Византіей и держали первую въ постоянномъ страхѣ. То было время, когда по землѣ сѣялись и росли усобицы, и въ княжихъ крамолахъ сокращался вѣкъ людской, когда въ русской землѣ рѣдко слышались крики земледѣльцевъ, но часто каркали вороны, дѣля себѣ трупы, часто говорили свою рѣчь галки, собираясь летѣть на добычу“ (стр. 79—80). Нѣсколько ниже г. Успенскій точнѣе выражается о времени приближенія Половцевъ къ Дунаю. Упомянувъ о пораженіи Сѣверскихъ князей 1185 г. и о плѣнѣ князя Игоря, онъ продолжаетъ: „Еслибы русская лѣтопись и не отмѣтила того факта, что въ ближайшее за тѣмъ время половецкій напоръ, минуя русскіе предѣлы, направился къ югозападу, мы имѣли бы несомнѣнное право сдѣлать выводъ

¹⁾ Эту характеристику г. Васильевскій дополнилъ въ другомъ изслѣдованіи „Изъ исторіи Византіи въ XII в.“ Славянскій Сборникъ т. II, стр. 219—223.

объ ослабленіи движенія на Днѣпрѣ и Дону изъ разсмотрѣнія событій, которыя происходили, или собственно подготовлялись на Дунаѣ. Но лѣтопись нѣсколько разъ объясняетъ успѣхъ русскихъ въ степи именно такъ: „Половцы были на Дунаѣ, половецкихъ вежъ не нашли“. „Тое же зимы (6695 г.) сдумавъ Святославъ со сватомъ своимъ съ Рюрикомъ, посласта Черны Клобукъ на вѣжа за Днѣпръ, и Романа Нѣздиловича воеводою, и взяша вѣжа за Днѣпромъ и возвратишася во свояси, со славою и честию великою: Половци бо бяхуть шли въ Дунай, и не бѣ ихъ дома въ вѣжахъ своихъ“ (стр. 80—81). — И такъ, по мнѣнію автора, Полевецкая орда придвинулась къ Дунаю около 1185 г., т. е. около самаго начала борьбы Болгаръ за независимость.

На болѣе раннихъ появленіяхъ Половцевъ на нижнемъ Дунаѣ и на Балканскомъ полуостровѣ, на ихъ сношеніяхъ съ Болгарами въ XI и XII в. в. г. Успенскій почему-то не счелъ нужнымъ остановиться, не смотря на то, что объ этомъ имѣются любопытныя извѣстія у писателей XI и XII в. в., какъ византійскихъ, такъ и западныхъ. Между этими извѣстіями есть и и такія, которыя указываютъ на весьма раннія дружественныя отношенія между Болгарами и Куманами. Укажемъ, напри- мѣръ, на извѣстіе Аттالیоти о томъ, что въ царствованіе Никифора Вотаниата (1077—1081) болгаринъ Добромиръ изъ Месемвринъ вступалъ съ Печенѣгами и Куманами въ сношенія, наущая ихъ противъ Византійцевъ. Въ 1096 г. Куманы, вмѣстѣ съ Печенѣгами и Болгарами, по свидѣтельству Реймонда Агильскаго, безпокоили крестоносное войско Реймунда Тулузскаго по пути между Драчемъ и Родосто. Такого рода извѣстія, встрѣчающіяся и у нѣкоторыхъ другихъ писателей, доказываютъ, что еще за 100 лѣтъ до начала болгарскаго возстанія Куманы уже были хорошо знакомы съ Болгарами и съ того времени постоянно находились съ ними въ сношеніяхъ, если не всегда дружественныхъ, то и не постоянно враждебныхъ. Вотъ, по нашему мнѣнію, на чемъ слѣдовало г. Успенскому сосредоточить главнымъ образомъ свои изслѣдованія въ главѣ о Куманахъ. Въ такомъ случаѣ онъ могъ бы нѣсколько освѣтить ту роль, которую Куманы играли въ основаніи втораго Болгарскаго царства. Не коснувшись этой стороны дѣла, авторъ оставляетъ читателя въ недоумѣніи какимъ образомъ могло такъ легко состояться военное братство

между Половцами и Болгарами, — братство, о которомъ говорится на 133 стр. разбираемой книги и которому Половцы оставались вѣрными во все время войны Болгаръ за независимость.

95 Недостатокъ, замѣченный нами въ главѣ. посвященной г. Успенскимъ Половцамъ, повторяется и въ слѣдующей главѣ, въ которой рѣчь идетъ о Валахахъ. Какъ тамъ, такъ и здѣсь встрѣчаемъ слишкомъ подробныя разсужденія о вопросахъ, не столь важныхъ для историка Болгаріи, и не находимъ никакого почти упоминанія о предметахъ, имѣющихъ для такого историка первостепенное значеніе. Въ главѣ о Валахахъ нашъ историкъ главнымъ образомъ обратилъ вниманіе на вопросъ: „о происхожденіи Румынъ Трансильваніи, Молдавіи и Валахіи“. Тутъ имъ мастерски изложены и подвергнуты сравнительной оцѣнкѣ существующія по этому вопросу противорѣчивыя мнѣнія Рёслера, Юнга, Томашека. При этомъ (на стр. 101) онъ заявляетъ, что не сѣверные Румыны, а южные Валахи (балканскіе) принимали участіе „въ событіяхъ, сопровождавшихъ освобожденіемъ Болгаріи отъ власти Византіи. Но объ этихъ Валахахъ въ разсматриваемой главѣ мы не находимъ ни слова. Повидимому г. Успенскій и не совсѣмъ знакомъ со всѣми древнѣйшими извѣстіями, касающимися южныхъ Валаховъ. Тѣмъ не менѣе онъ вступаетъ въ полемику съ „румынскими патріотами“, приписывающими валашскому элементу въ борьбѣ Болгаръ за независимость преимущественное значеніе, доказывающими, что и самая династія Асѣней была румынскаго происхожденія. Авторъ опровергаетъ теорію румынскихъ патріотовъ лишь общими соображеніями, изъ коихъ нѣкоторыя весьма основательны. Такими доводами, впрочемъ, врядъ ли можно поколебать румынскую теорію, которая въ послѣднее время приобрѣла себѣ новаго поборника въ лицѣ извѣстнаго нѣмецкаго ученаго Гёфлера¹⁾. Соображенія г. Успенскаго тѣмъ менѣе могутъ имѣть убѣдительную силу для приверженцевъ румынской теоріи, что въ нихъ иногда попадаются такія обмолвки и противорѣчія, которыя прямо обнаруживаютъ недостаточное знакомство автора съ фактической стороною вопроса. Эта слабая сторона доводовъ автора превосходно выяснена въ ре-

¹⁾ См. его статью: „Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte“ Sitzungsberichte der Kaiserl. Akad. der Wissenschaften. Philos. — Histor. Cl. Wien. 1879, Juli.

дензіи проф. Васильевскаго¹⁾. Намъ кажется, однако, что г. Васильевскій не совѣмъ правъ, считая невѣрною и самую постановку въ книгѣ г. Успенскаго вопроса о происхожденіи 96 династїи Асѣней. Мы не можемъ согласиться съ ученымъ рецензентомъ въ томъ, что „Никита Акоминатъ выразительно и прямо, слѣдов., и вполне сознательно обозначаетъ двойственность элементовъ, участвовавшихъ въ возстаніи, отдаетъ обоимъ должное и могъ бы въ этомъ отношеніи служить, пожалуй, примѣромъ и образцомъ и для новыхъ изслѣдователей“ (стр. 176). Примѣры, которые приводитъ г. Васильевскій изъ исторіи Никиты въ подтвержденіе своихъ словъ, опровергають утвержденіе г. Успенскаго, будто Никита „страдательно обходитъ имя Болгаръ, замѣняя его выраженіемъ: Мизійцы или Валахи“ (стр. 104). Но эти примѣры г. Васильевскаго не даютъ еще права къ такому заключенію, которое такъ рѣшительно высказано имъ въ вышеприведенныхъ его словахъ, такъ какъ въ исторіи Никиты можно найти довольно много другихъ примѣровъ, которые до извѣстной степени говорятъ въ пользу утвержденія г. Успенскаго. Слишкомъ большая увѣренность въ умѣнши Никиты отличать Болгаръ отъ Валаховъ привела ученаго рецензента къ совершенно новой постановкѣ занимающаго насъ здѣсь вопроса. „По нашему мнѣнію, говоритъ г. Васильевскій, нужно признать... и то, что предводители возстанія вели свой родъ отъ прежнихъ (Прѣславскихъ?) царей, и то, что они въ извѣстномъ смыслѣ были Влахами“ (стр. 179). Поставивъ такимъ образомъ вопросъ, г. Васильевскій придумалъ для него и рѣшеніе. Оно основано на двухъ, почерпнутыхъ изъ извѣстной книги Раковскаго („Нѣколко рѣчи о Асѣню првому“), извѣстіяхъ, въ которыхъ говорится, что Асѣнь и Петръ „были отъ рода царскаго, внуци Гаврііла, сына Самойлова“, что „они жили въ Влахїи“. гдѣ былъ заточенъ Самуиломъ еще отецъ Асѣня, Гавріілъ, и откуда были призваны Болгарами (патріархомъ) для обновленія царства Болгарскаго. На основаніи этихъ извѣстій, содержащихъ будто бы „отголоски національнаго болгарскаго историческаго преданія“, г. Васильевскій рѣшаетъ вопросъ слѣдующимъ образомъ: „Петръ и Асѣнь были потомки прежнихъ болгарскихъ царей, выросшіе среди валахскаго населенія, въ такой мѣст-

¹⁾ Страницы (173—182), посвященныя въ рецензіи проф. Васильевскаго разсматриваемому вопросу, появились и на нѣмецкомъ языкѣ въ „Arch. für slav. Phil.“ IV. 4.

ности Болгаріи, гдѣ оно преобладало, вслѣдствіе того усвоившіе языкъ этого племени и т. д. Они могли считаться и Валахами, и Болгарами, могли обращаться къ тѣмъ и другимъ, какъ къ своимъ родичамъ и т. п.“ (стр. 181). Мы не можемъ согласиться съ такимъ рѣшеніемъ вопроса. Извѣстія, на которыхъ оно основано, не заключаютъ въ себѣ никакихъ отголосковъ народнаго болгарскаго преданія. Они попали въ книгу Раковскаго изъ извѣстной книги іеромонаха Паисія¹⁾ и, по нашему мнѣнію, въ нихъ мы имѣемъ не болѣе, какъ домыслы, если не самаго Паисія, то непременно какого-нибудь его предшественника, домыслы, построенные не совсѣмъ складно на свѣдѣніяхъ, почерпнутыхъ изъ книгъ, а не изъ народныхъ преданій. По нашему мнѣнію, и самая постановка вопроса у г. Васильевскаго не совсѣмъ правильна. Мы скорѣе готовы согласиться съ г. Успенскимъ, полагающимъ, что невѣрное мнѣніе о румынскомъ происхожденіи династии Асѣней держится на несправедливомъ отрицаніи приверженцами румынской теоріи смѣшенія какъ у Никиты, такъ и у нѣкоторыхъ его современниковъ, имени Болгаръ съ именемъ Влаховъ. И намъ кажется, что окончательнаго рѣшенія спорнаго вопроса можно ожидать лишь послѣ удовлетворительнаго объясненія причинъ этого смѣшенія и поводовъ къ нему.

Указанные нами недостатки первой и второй главы главной части изслѣдованія г. Успенскаго объясняются до извѣстной степени, быть можетъ, тѣмъ, что авторъ слишкомъ торопился приступить къ разсмотрѣнію главнаго вопроса — борьбы за независимость, къ чему манили его выдвинутые имъ новые матеріалы для исторіи этой любопытной борьбы.

Третья глава посвящена подробному анализу одного неизданнаго и двухъ хотя и изданныхъ, но еще не употребленныхъ надлежащимъ образомъ въ дѣло документовъ, относящихся къ началу возстанія Болгаръ, извѣстія о которомъ до сихъ поръ черпались исключительно изъ „Исторіи“ Никиты Акомината. Документы эти слѣдующіе: 1) Слово (неизданное) Никиты Акомината, составленное по случаю бракосоче-

¹⁾ Вотъ какъ читаются эти „извѣстія“ въ одномъ принадлежащемъ мнѣ спискѣ Паисіевой исторіи. На листѣ 42: „Болгары изгнали Гаврила сына Самойлева въ Влахию“ . . . На листѣ 47: „Патріархъ по повеленію Божию призвалъ Исена и Петра брата его отъ Влахию: были отъ рода царска внуцы гаврилови, сии Самойлови, що былъ изгнать, якоже речесе, въ Влахию“ . . .

танія Исаака Ангела съ Угорской принцессой, 2) Панегирикъ, произнесенный Аѳинскимъ митрополитомъ Михаиломъ Акоминатомъ въ честь тогоже Исаака Ангела, и 3) Извѣстительное посланіе къ патріарху и синоду, составленное Никитою Акоминатомъ, сопутствовавшимъ императору Исааку въ походѣ на Болгарь.

На основаніи добытыхъ г. Успенскимъ новыхъ данныхъ, въ четвертой главѣ излагается начало возстанія и первый періодъ борьбы за независимость. Новые матеріалы дали автору возможность исправить смутныя сказанія исторіи Никиты Акомината, по которымъ доселѣ излагался ходъ борьбы. Въ особую заслугу тутъ можно поставить автору выясненіе важнаго значенія, которое имѣло для Болгарскихъ дѣлъ возмущеніе Византійскаго полководца Алексѣя Враны, стравленнаго съ военными силами имперіи противъ возставшихъ Болгарь. Изслѣдованіе г. Успенскаго не оставляетъ никакого сомнѣнія въ томъ, что „заговоръ Враны былъ благопріятнымъ для Асѣней обстоятельствомъ, которое дало имъ возможность лучше организовать возстаніе и подкрѣпить свои силы частію приверженцевъ павшаго генерала“. Высказанное тутъ авторомъ предположеніе о существованіи связи между дѣломъ Враны и Болгарскимъ движеніемъ, по нашему мнѣнію, заслуживаетъ полнаго вниманія.

Г. Успенскій не нашелъ однако въ своихъ новыхъ матеріалахъ какихъ-нибудь новыхъ указаній, которыя бы дали возможность исправить извѣстныя сказанія Никиты о ближайшихъ и непосредственныхъ причинахъ возстанія Болгарь. По этому вопросу авторъ предлагаетъ кое-какія соображенія, которыя намъ показались неполными и односторонними.

Указывая, напримѣръ, на войну Нормановъ (Вильгельма, короля Сицилійскаго) съ Византіей въ 1185 г., авторъ говоритъ: „Нашествіе Нормановъ не могло не сопровождаться разнообразными потрясеніями установленнаго строя не только въ тѣхъ областяхъ, которыя подвергались временному занятію, но и въ сопредѣльныхъ. Населеніе селъ и деревень разбѣжалось въ горы и лѣса, куда не могли проникнуть непріатели... Бѣжавшіе изъ южной Македоніи Славяне были первыми вѣстниками той молвы, которая облетѣла Болгарію и которою воспользовались предводители Болгарскаго движенія, что великомученикъ Димитрій покинулъ Солунь и переселился къ Болгарамъ, дабы, по повелѣнію Божию, быть имъ помощникомъ и сотруд-

пикомъ въ борьбѣ съ Ромеями, оставленными божествомъ“ (стр. 126—7). Но, признавая за норманскимъ походомъ, задѣвшимъ только самыя югозападныя Болгарскія окраины, такое значеніе для возстанія въ сѣверовосточной Болгаріи, авторъ ни слова не говоритъ тутъ о происходившей въ это время войнѣ между Византією и Уграми, въ союзѣ съ которыми дѣйствовали Сербы. Захвативъ придунайскіе города — Бѣлградъ, Браничево, Угры во время этой войны черезъ Нишъ заходили далеко вглубь Болгаріи, до самой Софіи, откуда мощи св. Іоанна Рильскаго были увозимы тогда на нѣкоторое время въ Угрію. 99 именно въ Грань. Движеніе Угровъ къ Софіи происходило въ 1183 г., но что враждебныя дѣйствія ихъ противъ Византіи продолжались и послѣ этого года, въ этомъ не оставляетъ никакого сомнѣнія то обстоятельство, что нѣкоторые изъ захваченныхъ ими Византійскихъ городовъ (Бѣлградъ, Браничево) оставались въ ихъ рукахъ до заключенія родственнаго и политическаго союза между новымъ императоромъ, Исаакомъ и королемъ Белою, что произошло въ началѣ 1186 г. О походѣ Угровъ мы имѣемъ славянскія сказанія — сербскія и болгарскія; послѣднимъ, находящимся въ житіи Іоанна Рильскаго, мы придаемъ особое значеніе, не сомнѣваясь, что они попали въ житіе изъ какого-нибудь современнаго походу сказанія или записи. На связь болгарскаго возстанія съ угорско-сербскимъ движеніемъ противъ Византіи, по нашему мнѣнію, прямо указываетъ и то обстоятельство, что еще въ первые годы борьбы Болгаръ за независимость Сербы являются имъ союзниками. Умолчаніе о враждебныхъ отношеніяхъ Угровъ и Сербовъ къ Византіи и о вторженіи ихъ во внутреннія области Болгаріи тѣмъ не менѣе извинительно г. Успенскому, что, по его мнѣнію, болгарское возстаніе предшествовало бракосочетанію Исаака, т. е. началось въ то время, когда непріязненныя отношенія Угровъ и Сербовъ къ Византіи еще продолжались.

Пятая глава безспорно принадлежитъ къ самымъ удачнымъ мѣстамъ изслѣдованія г. Успенскаго. Здѣсь прежде всего хорошо выяснены причины принятаго Уграми враждебнаго отношенія къ южнославянскому движенію, получившему совершенно неожиданно для нихъ слишкомъ широкіе размѣры. Превосходно обрисованы и отношенія Фридриха Барборосы, во время перехода его чрезъ Балканскій полуостровъ, къ Византіи и къ вождямъ южно-славянскаго движенія — Стефану Неманю, Асѣнѣ

и Петру. Изслѣдованія г. Успенскаго бросили яркій свѣтъ не только на результаты, достигнутые Болгарами къ 1189 г., но и на слишкомъ смѣлую программу болгарскихъ вождей относительно будущихъ ихъ дѣйствій. Впрочемъ тутъ пропущены авторомъ нѣкоторыя, хотя и незначительныя, но не безынтересныя извѣстія. Не упомянуто о сербскомъ посольствѣ, пріѣзжавшемъ въ Германію къ Фридриху Барбаросѣ съ изъясненіемъ радости сербскаго великаго жупана по случаю предпринимаемаго императоромъ крестоваго похода и съ извѣщеніемъ о томъ, что Стефанъ Неманя готовитъ торжественную встрѣчу крестоносному войску въ городѣ Нишѣ. — Говоря о переговорахъ которые Фридрихъ Барбароса велъ изъ Филиппополя съ византійскимъ императоромъ, авторъ, повидимому, совершенно опустилъ изъ виду одинъ изъ мотивовъ, которыми Исаакъ 100 Ангель оправдывалъ свое недовѣріе къ крестоносцамъ. Исаакъ между прочимъ заявлялъ, что, по полученнымъ имъ извѣстіямъ отъ королей французскаго и англійскаго, а также отъ византійскаго правителя въ Браничевѣ, Нѣмцы намѣрены подчинить себѣ Грековъ и корону Болгарскую возложить на голову Швабскаго герцога¹⁾.

На стр. 149, касаясь извѣстія Ансберта о томъ, что отрядъ крестоносцевъ, отправившійся къ югозападу отъ Филиппополя, нечаянно напалъ на какого-то жупана или сатрапа Болгарскаго (*juranium vel satrapum Bulgariae*), г. Успенскій высказываетъ предположеніе, что этотъ жупанъ и сатрапъ есть одно и то же лицо съ извѣстнымъ Болгарскимъ вождемъ Хризомъ или Стрѣзомъ, который около десяти лѣтъ спустя, по удаленіи крестоносцевъ съ Балканскаго полуострова, фигурировалъ въ качествѣ полунезависимаго князя въ Македоніи, именно въ той области, гдѣ находятся города Струмица и Просѣкъ. Это предположеніе мы считаемъ неосновательнымъ, о чемъ будемъ имѣть случай говорить подробнѣе.

На стр. 144, гдѣ идетъ рѣчь о движеніи крестоносцевъ чрезъ Софію къ Филиппополю, авторъ замѣчаетъ, что крестоносцы двигались къ Македоніи. Если слово „Македонія“ употреблено тутъ въ томъ смыслѣ, въ какомъ оно употребляется въ источникахъ, то оно совершенно умѣстно. Но въ такомъ случаѣ нужно было пояснить дѣло читателю, который

¹⁾ Матковичъ, *Putovanja po Balkanskom poluotoku etc.* 65, 75, 76.

безъ такого поясненія весьма легко можетъ подумать, что Фридрихъ Барбароса заходилъ и въ страну, которую въ настоящее время называютъ Македоніей, чего на самомъ дѣлѣ не было.

Въ шестой главѣ излагается исторія движенія на Балканскомъ полуостровѣ отъ 1190 до 1196 г. Мы не можемъ согласиться съ высказаннымъ въ началѣ этой главы предположеніемъ, что въ 1189—90 г. г. Болгаре, „едвали стояли въ открытой войнѣ съ Византійцами“ (стр. 153): Неоднократныя обращенія Болгарь къ Фридриху Барбаросѣ въ это время съ предложеніемъ союза противъ Византіи, заявленная ими готовность выставить къ веснѣ 1190 г. 40.000 Болгарь и Половцевъ съ подрѣшеніемъ Германскому императору, отъ котораго въ замѣнъ этой помощи, просили обезпечить за Петромъ императорскій титулъ, едвали оправдываютъ такое предположеніе. Но кромѣ того, въ исторіи Никиты Акомината прямо говорится о томъ, что Влахи (Болгаре) и Скиѣы (Половцы) въ это
101 время огнемъ и мечемъ опустошали владѣнія имперіи. Такое же указаніе мы находимъ и въ одномъ изъ неизданныхъ словъ Никиты, выдержку изъ котораго г. Успенскій приводитъ на 155 стр. своей книги. Въ виду этихъ указаній мы не сомнѣваемся, что Болгаре воспользовались первымъ удобнымъ случаемъ для нарушенія Ловченскаго мира и для расширенія своихъ владѣній на счетъ Византіи, поставленной въ затруднительное положеніе походомъ Фридриха Барбаросы. Это-то обстоятельство и заставило императора Исаака Ангела предпринять походъ противъ Болгарь сейчасъ же послѣ того, какъ его отношенія къ Фридриху уладились, весною 1190 г. Самый походъ, о ходѣ и гибельномъ для Византійцевъ исходѣ котораго не упоминаютъ другіе памятники, г. Успенскій подробно описываетъ по исторіи Никиты Акомината, при чемъ останавливается на нѣкоторыхъ топографическихъ опредѣленіяхъ, съ которыми мы не совсѣмъ согласны. Если допустить съ авторомъ, что „Греки прошли въ Болгарію однимъ изъ самыхъ восточныхъ проходовъ, на Анхіаль къ Варнѣ“ (стр. 157), то трудно согласиться, что они во время этого похода, продолжавшагося и двухъ мѣсяцевъ, могли успѣть подойти къ Тернову, откуда г. Успенскій заставляетъ ихъ идти обратно къ Вероѣ (Эски-Загрѣ) ханн-кѣйскимъ проходомъ, получившимъ громкую извѣстность въ послѣднюю русско-турецкую войну.

При тѣхъ природныхъ и искусственныхъ укрѣпленіяхъ, на которыя Византійцы, къ изумленію своему, наткнулись при самомъ вторженіи своемъ въ Болгарію, при тѣхъ отчаянныхъ нападеніяхъ, которыя дѣлали на нихъ на каждомъ шагѣ Болгаре съ своихъ неприступныхъ горъ, трудно допустить, чтобы императоръ Исаакъ въ столь короткое время могъ совершить такой длинный путь по горнымъ частямъ Болгаріи.

Относительно дальнѣйшихъ событій болгаро-византійскихъ отношеній въ исторіи Никиты сообщаются крайне скудныя и неясныя свѣдѣнія, смыслъ которыхъ таковъ. Влахи (Болгаре), ободренные одержанною побѣдою, не довольствовались болѣе опустошеніемъ полей и селъ, но начали нападать и на укрѣпленные города. — захватили, на востокъ, крѣпости Анхіяль и Варну, а на западѣ — Сардику (Софію), Стобъ, доходили и до Ниша. Императоръ осенью прибылъ въ Филиппополь, куда была переведена у женская половина двора, и отсюда отражалъ набѣги Влаховъ (Болгаръ) и Скивовъ (Половцевъ). Онъ предпринималъ походъ и противъ сребскаго жупана, доходившаго тогда до Скопья, и одержавъ надъ нимъ побѣду на р. Моравѣ, имѣлъ на р. Савѣ свиданіе съ своимъ тестемъ, угорскимъ королемъ. Пробывъ съ послѣднимъ нѣсколько 102
времени, императоръ возвратился въ Филиппополь, минуя балканскіе проходы. — Этотъ сухой рассказъ исторіи Никиты, слегка затрогивающій цѣлый рядъ событій, о которыхъ до сихъ поръ не имѣлось другихъ извѣстій, служилъ камнемъ преткновенія для изслѣдователей, которые вообще полагали, что тутъ соединены въ одну кучу событія нѣсколькихъ лѣтъ, по крайней мѣрѣ 4 или 5. Нѣкоторыя изъ встрѣчающихся въ этомъ разказѣ указаній казались даже невѣроятными и вслѣдствіе того или оставляемы были безъ всякаго вниманія, или же служили проводомъ къ разнымъ догадкамъ, болѣе или менѣе остроумнымъ. При такомъ положеніи дѣла каждый легко пойметъ, какую услугу оказалъ г. Успенскій, внесши въ свое изслѣдованіе нѣсколько весьма важныхъ, частію малоизвѣстныхъ, частію совершенно новыхъ документовъ, проливающихъ яркій свѣтъ на занимающія насъ событія. Изъ этихъ документовъ особеннаго вниманія заслужи-

зають слѣдующіе два: 1) неизданное слово Никиты Акомината, произнесенное по случаю военныхъ дѣйствій императора Исаака въ Сербіи, и 2) слово Евстафія Солунскаго, произнесенное въ Филиппополѣ въ 1191 г. Въ словѣ Никиты заключаются нѣкоторыя подробности о походѣ Исаака противъ Сербовъ. Мы считаемъ нужнымъ привести, съ нѣкоторыми сокращеніями, сообщаемый г. Успенскимъ отрывокъ изъ этого слова: „Какъ женихъ, говоритъ ораторъ, обращаясь къ императору, исходящій изъ чертога своего, свѣтлыми лучами ты разогналъ алеманскую силу, вытѣснивъ ее изъ ромѣйскихъ предѣловъ; обратившись затѣмъ къ сѣверу, ты оживилъ наши тамошнія дѣла, какъ бы оцѣпенѣвшія отъ варварскихъ нападеній. Бросивъ свой жгучій лучъ на балканскихъ отступниковъ, ты ослѣпилъ ихъ. Племя отступническое, поднявшее на тебя руки, и склѣны, полагающіеся на свой лукъ, какъ змѣи или мыши поцрятались въ подземныя пещеры. Затѣмъ ты прошелъ на западъ, нигдѣ не встрѣчая сопротивленія и какъ огонь всепожирающій, явился передъ несчастнымъ далматинцемъ. Неманя, склонный на всякую злобу, растаялъ какъ воскъ и просилъ на концѣ пальца утолить его жажду. Сложивъ съ себя символы власти и обнаженный отъ господства надъ далматами, онъ пришелъ коснуться прекрасныхъ ногъ твоихъ и пытался ослабить удары неумолимой сѣкиры твоей, насланной на него съ неба“ (166 стр.). Слово Евстафія, въ которомъ также упоминается о сербскомъ походѣ, еще важнѣе для уясненія хода славянскаго движенія на Балканскомъ полуостровѣ въ рассматриваемый періодъ времени. Весною 1191 г., 103 именно во время Пасхи, Филиппополь подвергался нападеніямъ со стороны Куманъ¹⁾. Два отряда хищниковъ были прогнаны византійскими войсками, при чемъ въ дѣлѣ принималъ участіе и самъ императоръ Исаакъ, находившійся тогда въ Филиппополѣ. Это-то обстоятельство и вызвало слово Евстафія, который тутъ, обращаясь къ императору, говоритъ: „Я былъ пораженъ ужасовъ въ ту почъ, когда ты, возставъ отъ сна, сражался во спасеніе наше съ непріятелями, которые, пользуясь темнотою ночи, разбойнически опустошали страну по ту сторону рѣки (копечпо, Марицы). Я не могъ еще выйдти изъ оцѣпенѣнія,

¹⁾ Г. Успенскій ошибочно относитъ произнесеніе рѣчи, а равно и влизовашіе ее куманскіе набѣги на Филиппополь, къ концу 1191 г. (стр. 164—5). Эта ошибка исправлена въ рецензій профессоромъ Васильевскимъ (стр. 201—2).

въ которое былъ погруженъ, и не прошло еще полныхъ четырехъ дней, какъ тебя призвалъ новый и тяжкій подвигъ. Ибо скиѣскій (куманскій) отрядъ, переправившись черезъ рѣку въ другомъ мѣстѣ, замышлялъ сдѣлать нѣчто страшное. Онъ воспользовался такимъ же временемъ, что и прежде, т. е. темною ночью съ проливнымъ дождемъ и ужаснымъ вѣтромъ... И на этотъ разъ ты надѣлъ вооруженіе и сталъ во главѣ отряда. И я не могу изъяснить даже теперь, въ какомъ страхѣ всѣ были; и было чего страшиться! Боялись всѣ тѣ, которые размышляли о несчастіяхъ войны; но были и спокойные, это тѣ, которымъ извѣстна была царская распорядительность, сила и мужество". За описаніемъ Филиппопольскихъ подвиговъ, ораторъ дѣлаетъ намекъ на сербскія дѣла. „Чего же теперь ждать имъ (врагамъ имперіи), когда они знаютъ, какъ недавно поправа императоромъ сербская сила и надменность? Стоило бы имъ взглянуть на эту землю, за годъ передъ тѣмъ стѣсненную великимъ народомъ, тѣми тяжкими бѣдствіями, причиненными алеманнами, суровымъ народомъ, полчищемъ непобѣдимымъ и коварнымъ... нынѣ же освобожденную отъ него царскимъ промышленіемъ и многимъ смысломъ, и мужествомъ“ (стр. 162—3). Въ приведенныхъ выпискахъ изъ внесепныхъ г. Успенскимъ въ его изслѣдованіе новыхъ документовъ заключаются драгоценныя данныя для опредѣленія сербскаго похода. На основаніи этихъ данныхъ г. Васильевскій въ своей рецензій (стр. 199) нашелъ точную дату этого похода, который несомнѣнно происходилъ осенью 1190 г., вскорѣ послѣ неудачнаго похода Исаака противъ Болгаръ. — Набѣги Половцевъ на Филиппополь, вызвавшіе рѣчь Евстафія, и происходившіе во время праздника Пасхи 1191 г., значить почти черезъ полгода послѣ 1044 сербскаго похода, г. Васильевскій при этомъ весьма основательно отождествляетъ съ набѣгами Валаховъ и Скиѣовъ на этотъ же городъ, извѣстіе о которыхъ (набѣгахъ), какъ мы видѣли, помѣщено въ исторіи Никиты передъ краткой замѣткой его о сербскомъ походѣ, т. е. не на своемъ мѣстѣ. Извѣстіе Евстафія о набѣгахъ Половцевъ на Филиппополь въ 1191 г., по нашему мнѣнію, имѣетъ особое значеніе, такъ какъ оно бросаетъ нѣкоторый свѣтъ на одно, особенно любопытное для болгарской исторіи мѣсто въ вышеприведенномъ сухомъ разсказѣ исторіи Никиты. Для насъ не можетъ быть никакого сомнѣнія въ томъ, что болгарско-куманскіе отряды, явившіеся весною

1191 г. подъ Филиппополемъ и послѣ перваго отраженія ихъ, снова прибывшіе черезъ четыре дня пытаться счастье подъ стѣнами временной резиденціи императора, имѣли, такъ сказать, своимъ операціоннымъ базисомъ не Балканскія горы, которыя отдѣлены отъ Филиппополя обширной равниной, а западную часть такъ называемой Средней горы, окружающую Филиппопольскую равнину съ сѣверозапада и отдѣляющую ее отъ Софійской долины. Весьма вѣроятно, что въ названіи „Куманичево“, какое носила еще въ XV вѣкѣ одна мѣстность на этой части Средней горы¹⁾, мы имѣемъ слѣдъ отъ куманъ, съ которыми императоръ Исаакъ имѣлъ дѣло подъ Филиппополемъ. Какъ бы то не было, но появленіе болгарскихъ и куманскихъ отрядовъ подъ Филиппополемъ въ 1191 г., можетъ служить доказательствомъ того, что въ это время и Софійская долина была уже доступна ихъ набѣгамъ. Тутъ мы имѣемъ подтвержденіе извѣстія Никиты (исторіи) о томъ, что вскорѣ послѣ одержанной побѣды надъ императоромъ Исаакомъ въ 1190 г. Болгаре заняли Софію. Занятіе этого города, который лежитъ на дорогѣ, ведущей изъ Филиппополя въ Сербію, повидимому, произошло сейчасъ же послѣ возвращенія Исаака изъ сербскаго похода. Любопытное замѣчаніе Никиты (исторіи) о томъ, что Исаакъ на своемъ обратномъ пути изъ Сербіи шелъ необыкновеннымъ путемъ, а миновавъ Балканскіе проходы, указываетъ, быть можетъ, на то, что еще тогда примыкающая къ Софійской части Балканскихъ горъ была уже объята болгарскимъ движеніемъ. Принявъ въ соображеніе, что городъ Стобъ, который тогда тоже перешелъ въ руки Асѣней, находится къ югу отъ Софій, по ту сторону горы Витоши, у верховьевъ рѣки 105 Струмы²⁾, мы легко поймемъ ходъ болгарскаго движенія по р. Струмѣ въ окрестностяхъ Сѣра и даже Амфицоля въ 1193—5 г. г., движенія, о которомъ также находимъ лишь смутныя извѣстія въ исторіи Никиты.

Вотъ какое освѣщеніе даютъ, по нашему мнѣнію, введенные въ изслѣдованіе г. Успенскаго новые памятники движеніямъ на Балканскомъ полуостровѣ отъ 1190 по 1196 г. Г. Успенскій, какъ намъ кажется, не совсѣмъ удачно восполь-

¹⁾ Чолаковъ, „Описаніе на село Панагюрище“ Цариградъ 1866, стр. 14.

²⁾ Новыя любопытныя свѣдѣнія о положеніи этого города сообщены въ недавно появившейся книгѣ извѣстнаго іеромонаха Неофита „Описаніе болг. свящ. монастыря Рылскаго“. Софія 1879 г. стр. 3.

зовался своими драгоценными памятниками. За сербским походомъ императора Псаака онъ оставилъ общепринятую почти дату, именно 1193 годъ. не смотря на то, что памятники его такъ явственно изобличаютъ ошибочность этой хронологіи. Имъ не обращено вниманія и на значеніе важнаго извѣстія Евстафія о куманскихъ набѣгахъ на Филиппополь въ 1191 г. Не удивительно послѣ этого, что краткая замѣтка Никиты (исторіи) о томъ, что Болгаре въ 1190 или 1191 г. доходили до Софіи и Стоба, показалась автору странною (стр. 161). Эту мнимую странность онъ старается объяснить предположеніемъ, что движеніе къ Софіи и Стобу предпринято было если не Сербами (которыхъ, значить, Никита здѣсь смѣшалъ съ Болгарами), то Болгарами Хриза (стр. 161), о дѣятельности котораго высказано въ разсматриваемой главѣ, нѣсколько весьма смѣлыхъ предположеній и заключеній. Тутъ Хризу фигурируетъ уже какъ совершенно самостоятельный болгарскій вождь, какъ глава южноболгарскаго движенія, не имѣвшаго будто бы ничего общаго съ движеніемъ, которымъ заправляли Асѣнь и Петръ. На счетъ Хриза г. Успенскій отнесъ и извѣстія, находящіяся въ исторіи Никиты о движеніи Болгаръ въ окрестностяхъ Сѣра, на рѣкѣ Струмѣ, и у Амфиполя, не смотря на то, что Никита прямо указываетъ, что и этимъ движеніемъ заправлялъ непосредственно самъ Асѣнь. Мы ниже увидимъ, насколько эти предположенія и заключенія неосновательны.

Седьмая глава посвящена событіямъ, послѣдовавшимъ за болгарскою смутою, жертвою которой сдѣлались Асѣнь и Петръ въ 1196 г. и которая чуть не погубила болгарское дѣло. Здѣсь говорится о попыткѣ новаго императора Алексѣя Ангела, при помощи перешедшихъ на сторону Византіи двухъ болгарскихъ вождей — Ивана, убійцы Асѣня, и Хриза, или Стрѣзя, — положить предѣлъ распространенію новаго госу- 106 дарства на югъ отъ Балканскихъ горъ, а можетъ быть, и совершенно уничтожить это государство. Попытка эта, хорошо разсчитанная Византіею, быть можетъ и удалась бы, еслибы болгарское дѣло не попало въ искусныя и сильныя руки знаменитаго Іоанна, или Калояна, третьяго брата Асѣня. Въ изслѣдованіе событій, которымъ посвящена эта глава, г. Успенскій внесъ два недавно открытыхъ произведеній Никиты Акомината, проливающихъ яркій свѣтъ на замыслы, которые

Византія имѣла въ виду осуществить при помощи перешедшихъ къ ней болгарскихъ бояръ, Ивана и Хриза, а также на ловкость, съ которою царь Іоаннъ не только отпарировалъ направленный противъ него ударъ, но и съумѣлъ весьма искусно направить его противъ самой Византіи. Царь Іоаннъ, который, по словамъ одного изъ вышепоименованныхъ документовъ, „положивъ въ свое сѣдалище заоблачный Балканъ, пускалъ оттуда искусственные громы“ (201 стр.), во время успѣлъ переманить на свою сторону новыхъ союзниковъ византійскаго императора и направить противъ Византіи собранныя ею для нихъ военныя силы. Мало того, ему удалось приобрести для своего дѣла поборниковъ и между византійцами въ лицѣ вліятельнѣйшаго вельможи, простратора Мануила Камиза, и правителя Смолянской области Спиридопаки. Къ ужасу Византіи и совершенно неожиданно для нея, славянское движеніе, руководимое искусною рукою царя Іоанна, припяло самыя широкіе размѣры, отразившись въ Албаніи, Фессаліи и собственной Греціи. Разработкою ораторскихъ произведеній Никиты Акомината,¹⁾ заключающихъ въ себѣ драгоцѣнныя данныя для вышеизложенныхъ событій, г. Успенскій оказалъ немаловажную услугу болгарской исторіи. Недостатки, замѣчаемые въ этой разработкѣ, касаются преимущественно трудныхъ хронологическихъ вопросовъ, превосходно рѣшенныхъ проф. Васильевскимъ въ его рецензіи (стр. 203—212, 337 и сл.). Любители болгарской исторіи будутъ, конечно, благодарены г. Успенскому и за приведенную имъ, на стр. 205—6, выписку изъ неизданнаго письма Михаила Акомината.

Въ восьмой главѣ идетъ рѣчь о сношеніяхъ царя Іоанна съ папою Иннокентіемъ III по дѣло объ униі. Сохранившаяся переписка по этому дѣлу между папою и болгарскимъ царемъ превосходно разработана въ русской исторической наукѣ проф. 107 Макушевымъ „Болгарія въ концѣ XII и въ первой половинѣ XIII в.“ (стр. 17—25) — и въ книгѣ г. Голубинскаго („Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской“, стр. 264—280). Г. Успенскій ограничился только краткимъ пересказомъ содержанія упомянутой переписки, при чемъ имъ обращено особенное вниманіе на появленіе и

¹⁾ Одно изъ нихъ, изданное Саою, въ 1872-мъ г., довольно подробно разработано въ магистерской диссертациі г. Успенскаго: „Византійскій писатель Никита Акоминатъ“. СПб. 1874 г. 198—205 стр.

постепенное развитіе въ ней мысли о римскомъ происхожденіи болгарскаго царя. На страницахъ 210 — 11 авторомъ приведены всѣ относящіяся сюда мѣста изъ переписки въ хронологическомъ порядкѣ писемъ. Сопоставленіе этихъ мѣстъ, сдѣланное г. Успенскимъ, можно бы порекомендовать вниманію Гефлера и другихъ, доказывающихъ, на основаніи переписки Иннокентія III съ Іоанномъ, что послѣдній самъ считалъ себя румыномъ, а не болгаринномъ. Нельзя не пожалѣть однако, что въ сопоставленіе г. Успенскаго не вошло извѣстное мѣсто письма папы Иннокентія къ венгерскому кролю, отъ 15 сентября 1204 г., гдѣ папа утверждаетъ, что царь Іоаннъ, какъ и его братъ Петръ, происходили изъ рода прежнихъ болгарскихъ царей. Это мѣсто еще явственнѣе показало бы, какое смутное и неопредѣленное мнѣніе имѣлъ Иннокентій о происхожденіи Асѣней. Извѣстія о сношеніяхъ Іоанна съ Римомъ по дѣлу объ уніи въ настоящее время можно было бы дополнить еще однимъ указаніемъ, встрѣчающимся въ недавно изданой исторіи Кларп¹⁾ и, повидимому, извѣстнымъ и г. Успенскому, который однако имъ не воспользовался. — Вторая половина разсматриваемой главы посвященна полемикѣ съ новыми историками Болгаріи, подъ которыми г. Успенскій разумѣетъ г. г. Макушева и Иречка, по вопросу объ участіи богомиловъ въ событіяхъ борьбы болгаръ за независимость. Мы вполне согласны съ г. Успенскимъ, доказывающимъ, вопреки утверженію вышеназванныхъ ученыхъ, — что филиппопольскіе павликіане, участіе которыхъ въ болгарскомъ движеніи засвидѣтельствовано дошедшими до насъ памятниками, не были богомилами. Что же касается вопроса о религіозномъ и этнографическомъ отношеніи этихъ павликіанъ къ Армянамъ, то намъ кажется, что къ окончательному разрѣшенію этого вопроса можно будетъ приступить лишь послѣ болѣе близкаго ознакомленія съ живущими и до сихъ поръ въ Филиппополѣ и его окрестностяхъ павликіанами, въ которыхъ мы безспорно имѣемъ потомковъ прежнихъ филиппопольскихъ павликіанъ. Въ настоящее время о нихъ извѣстно лишь то, что они считаютъ болгарскій языкъ своимъ роднымъ языкомъ, что 108 своимъ говоромъ и, кажется, типомъ нѣсколько отличаются отъ сосѣднихъ православныхъ Болгаръ, которые все еще про-

¹⁾ Hopf, „Chroniques Gréco-Romanes“ Berlin, 1873. 52, 53.

должаютъ называть ихъ павликіанами, не смотря на то, что еще въ прошломъ столѣтіи они промѣняли свое павликіанство на римскій католицизмъ. По послѣднимъ статистическимъ свѣдѣніямъ, число нынѣшнихъ филиппопольскихъ павликіанъ доходитъ до 18,000¹⁾.

Девятая глава носитъ заглавіе: „Слѣды антиболгарскаго движенія на Балканскомъ полуостровѣ: Угры, Сербы и князь Просѣка Хризъ, 1202—1205 гг.“ Тутъ мы встрѣчаемся съ нѣкоторыми не совсѣмъ вѣрными заключеніями г. Успенскаго о второй половинѣ дѣятельности извѣстнаго уже намъ Хриза, или Стрѣзья. Прежде чѣмъ указать на нихъ, мы должны нѣсколько остановиться на также невѣрныхъ, по нашему мнѣнію, сужденіяхъ г. Успенскаго о болѣе ранней дѣятельности этого болгарскаго вождя, — сужденіяхъ, которыхъ мы уже касались мимоходомъ. По дошедшимъ до насъ извѣстіямъ, Хризъ, или Стрѣзь, выступаетъ уже по смерти Асѣня и Петра въ качествѣ владѣтеля части македонской Болгаріи съ городами Струмицей и Просѣкомъ. Г. Успенскій, отождествляя, какъ намъ уже извѣстно, Хриза съ жупаномъ, или сатрапомъ Ансберта, заключаетъ, что онъ дѣйствовалъ въ названной области, какъ самостоятельный вождь, и гораздо ранѣе смерти Асѣня и Петра. „Въ то время, говоритъ авторъ, какъ родъ Асѣней утвердился въ сѣверо-восточной Болгаріи, другой родъ или нѣсколько вождей, не жалая повиноваться имъ, начали независимо отъ Асѣней вести борьбу съ Византіей. Струмица и Просѣкъ были центромъ этого отдѣльнаго движенія“ (стр. 171—172). „Хризъ, читаемъ на 180 стр., почти одновременно съ Асѣнями началъ движеніе на югъ и имѣлъ вполне справедливыя притязанія основать независимое ни отъ Византіи, ни отъ державы Асѣней славянское княженіе въ Македоніи“. Въ другомъ мѣстѣ г. Успенскій замѣчаетъ: „Если можно гдѣ искать потомка болгарскихъ царей, то не тамъ, гдѣ дѣйствуютъ Петръ и Асѣнь, а около Струмицы и Просѣка, гдѣ выступаетъ сатрапъ Ансберта“ (стр. 142).

Прежде всего мы должны сказать, что отождествленіе Хриза съ сатрапомъ, о которомъ говоритъ Ансбертъ, подъ 1190 г., по нашему мнѣнію, сдѣлано г. Успенскимъ совер-

¹⁾ „Български гласъ“ (издающаяся въ Софіи болгарская газета) 1880. № 51 (отъ 29 іюня).

шенно произвольно. Мѣстность, въ которой, по разсказу Анс- 109
берта, отрядъ крестоносцевъ въ 1190 г. нечаянно наткнулся
на жупана, или сатрана болгарскаго, находилась на Родопскихъ
горахъ, можетъ быть, у юго-западной подошвы ихъ, около
рѣки Струмы. Мѣстность эта никоимъ образомъ не можетъ
быть принимаема за область, въ которой впослѣдствіи, около
1197 г., встрѣчаемъ Хриза, владѣтеля Струмицы и Просѣка:
княжество Хриза находилось далеко отъ Родопскихъ горъ, на
рѣкѣ Вардарѣ, куда отрядъ крестоносцевъ не могъ, да и не
имѣлъ надобности заходить. Далѣе, вопреки утверженію г. Ус-
пенскаго, что Хризь, или Стрѣзь, происходилъ изъ другаго
совѣмъ рода, чѣмъ Асѣни, быть можетъ даже изъ рода
прежнихъ болгарскихъ царей, мы ни мало не сомнѣваемся, что
онъ былъ близкимъ родственникомъ основателей болгарскаго
царства и происходилъ изъ одного съ ними рода. Въ этомъ
вполнѣ удостовѣряютъ насъ слѣдующія свидѣтельства. Домен-
тіанъ, въ житіи Стефана Немани, называетъ Стрѣзю ближи-
комъ Иоанна царя (Изд. Данничича стр. 209), а въ житіи
Саввы — ужикомъ его („ужика сы Колояна, царя загорскаго“.
Изд. Данич. стр. 103—107). Тоже самое утверждаетъ и импе-
раторъ Генрихъ, хорошо знавшій Стрѣзю („Stratius, nepos
Johannitii“)¹⁾. Въ извѣстномъ болгарскомъ Синодикѣ царя Бо-
рила Стрѣзь названъ севастократоромъ. Это указаніе,
неверно, какъ увидимъ, понятое г. Успенскимъ, весьма важно.
Званіе севастократора въ Болгаріи, какъ и въ Византіи того
времени, давалось только ближайшимъ родственникамъ царей.
Въ вышеназванномъ болгарскомъ Синодикѣ, рядомъ съ севасто-
краторомъ Стрѣземъ, поставленъ севастократоръ Александръ,
о которомъ тутъ же замѣчено, что онъ былъ братомъ вели-
каго царя Асѣня („Временникъ моск. общ. истор. и древн.
росс.“ кн. 21, стр. 11). Въ одной древнеболгарской надписи
(отъ 1259 г.), находящейся въ церкви села Бояны, въ
ѣ верстахъ отъ Софіи,²⁾ упоминается севастократоръ Калоянъ,
названный здѣсь племянникомъ („братучада“) царя Константина
Асѣня (1258—1277). Имѣется и третій памятникъ съ весьма
любопытнымъ упоминаніемъ о болгарскомъ севастократорѣ. Это

¹⁾ См. Макушева „Болгарія въ концѣ XI и въ первой половинѣ XII в.“ стр. 60.

²⁾ „Гласникъ Друж. Срп. Слов.“ кн. VII 1855 г. Ср. Лубича: „Ogledalo“
Knjiž. Jugoslav. I, 289.

договорная грамота (отъ 1253 г.) Дубровничанъ съ болгарскимъ царемъ Михаиломъ Асѣнемъ (1246—1257), изъ которой мы узнаемъ, что званіе севастократора тогда носилъ зять царя 110 Михаила, по имени Петръ (См. новое изданіе Шафариковыхъ „Ramatku“ стр. 16—20). Не лишнимъ считаемъ замѣтить, что и въ Сербіи званіе севастократора носилъ ближайшій родственникъ главы государства (Миклошича „Monumenta serbica“ 443). — Въ вышеупомянутой договорной грамотѣ Дубровничанъ съ Михаиломъ Асѣнемъ находится любопытное указаніе, изъ котораго видно, что въ болгарскомъ государствѣ съ званіемъ севастократора соединялись весьма важныя права, — именно мы узнаемъ изъ этого памятника, что севастократоръ Петръ былъ правителемъ почти полунезависимой болгарской области, удѣльнымъ княземъ или васаломъ болгарскому царю:...

„Луде и купци прѣславнаго града Дюбровника, еже приходеть въ земле светаго ти царства и въ земле зете светаго ти царства Петра севастократора, да си купуютъ и продаютъ своботно“. — Указаніе это, проливающее свѣтъ и на политическія, такъ сказать, отношенія владѣтеля Просѣка и Струмицы, севастократора Стрѣзя (Хриза) къ Асѣнямъ, особенно важно для оцѣнки слѣдующихъ предположеній, высказываемыхъ г. Успенскимъ, въ разсматриваемой 9-ой главѣ. „Судьба славянскаго княженія, которое основалъ этотъ бояринъ (Хризь, или Стрѣзь) болгарскаго происхожденія въ Струмицѣ и Просѣкѣ, остается совсѣмъ неизвѣстною со времени 1201 г. (т. е. со времени окончанія войны Калояна съ Византійцами, во время которой Стрѣзь былъ союзникомъ болгарскаго царя)...¹⁾ Можно предполагать одно изъ двухъ: или Хризь, лишенный княженія въ 1201 г., перешелъ на службу къ болгарскому царю, или же, оскорбленный его притязаніями и боясь лишенія всѣхъ выгодъ, тогда же присоединился къ врагамъ его, принявъ участіе въ антиболгарскомъ движеніи, начавшемся изъ Сербіи. Правда, въ извѣстномъ Синодѣ царя Борила помянутъ севастократоръ Срѣзь²⁾, что могло бы указывать на санъ,

¹⁾ Война эта кончилась не въ 1201 г., а въ 1202; какъ доказалъ проф. Васильевскій въ своей рецензій (стр. 211—212).

²⁾ Тутъ, какъ и на слѣдующей страницѣ въ примѣчаніи, г. Успенскій пишетъ „Срѣзь“ вмѣсто Стрѣзь, ссылаясь на Синодикъ, въ которомъ, однако, стоятъ „Стрѣзь“ (Временникъ М. О. И. и Древ. Р. кн. 21, стр. 11). Въ дополненіе къ указаніямъ г. Иречка объ употребленіи имени Стрѣзя у македонскихъ Болгаръ и далматинскихъ славянъ прибавимъ, что это имя употребляется и въ

которымъ его почтили при дворѣ болгарскаго царя; но мы не можемъ остановиться на предположеніи, что Хризь примирился со скромной долей севастократора на службѣ у Іоанна, вводившаго у себя и дурные и хорошіе обычаи византійскаго двора. Намъ кажется весьма вѣроятнымъ, что Хризь послѣ 1201 г. искалъ закрѣпить союзомъ съ великимъ жупаномъ Сербіи то положеніе, котораго хотѣлъ его лишить царь болгарскій^а (236—7). Эти предположенія касательно причинъ, заставившихъ Хриза искать союза съ Сербіею, предположенія, въ основѣ которыхъ лежитъ невѣрное пониманіе того важнаго положенія, которое въ Болгаріи, при Асѣняхъ, соединялось съ саномъ севастократора, мы находимъ неосновательными и, какъ увидимъ ниже, излишними. Далѣе, въ разбираемой главѣ, г. Успенскій останавливается на довольно обстоятельномъ разсмотрѣніи Славянскихъ извѣстій о Хризѣ, въ особенности объ его отношеніяхъ къ Сербіи. Извѣстія эти приводятъ автора къ слѣдующимъ выводамъ: „Хризь вслѣдствіе неудовольствій съ болгарскимъ царемъ, искалъ себѣ помощи въ Сербіи, которая также находилась тогда въ враждебныхъ съ Болгаріей отношеніяхъ. Стефанъ Первовѣщанннй нашелъ для себя выгоднымъ поднять, при помощи Хриза, славянское населеніе южной Македоніи противъ болгарскаго царя, что ему легко удалось, такъ какъ Хризь былъ уже прежде владѣтелемъ Струмицы и Просѣка и пользовался извѣстностью въ странѣ... Всѣ извѣстія о дружественныхъ отношеніяхъ Хриза къ сербскому князю должны бы были относиться къ періоду отъ 1202 до 1205 г.“ (стр. 240). Для насъ тутъ имѣетъ особенную важность хронологическая часть этихъ выводовъ, на которой мы только и остановимся. Относя дружественныя отношенія Хриза къ Стефану Первовѣщанному и совмѣстную борьбу ихъ съ болгарскимъ царемъ къ періоду отъ 1202—1205 г., авторъ упустилъ изъ виду одно немаловажное обстоятельство, то именно, что въ 1202 г. Стефанъ Первовѣщанннй былъ согнанъ съ великокняжескаго сербскаго престола своимъ братомъ Волбаномъ и не возвращался на оный до 1206 г. Стефану Первовѣщанному во все это время, ко-

другихъ частяхъ Болгаріи, какъ свидѣлствуетъ одинъ памятникъ XV в., изъ котораго узнаемъ, что на Средней горѣ, именно въ окрестностяхъ Панигюрища, находился тогда источникъ, носившій имя Стрѣзя: „Стрѣзовъ владенель“. См. Чолакова: „Описаніе на село Панигюрище“, 14.

печно, некогда было думать о поднятіи славянскаго населенія южной Македоніи противъ болгарскаго царя или о возстановленіи правъ Хриза, такъ такъ онъ самъ оставался лишеннымъ своихъ великожупанскихъ правъ въ Сербіи. Повидимому, г. Успенскій не обратилъ должнаго вниманія на заключающіяся въ славянскихъ извѣстіяхъ о дружественныхъ отношеніяхъ Хриза или Стрѣзя къ сербамъ, хронологическія указанія, которыя не
 112 оставляютъ никакого сомнѣнія въ томъ, что эти дружественныя отношенія, какъ и самая война Сербовъ съ Болгарами изъ-за Стрѣзя, происходили по вторичномъ занятіи Стефаномъ Первоувѣнчаннымъ велико-жупанскаго престола и уже послѣ смерти болгарскаго царя Калояна, при преемникѣ послѣдняго, узурпаторѣ Борилѣ, занявшемъ болгарскій престолъ въ 1207 г. Не трудно въ такомъ случаѣ понять и настоящую причину, заставившую Стрѣзя искать помощи Сербовъ. Едвали нужно прибавлять, что ошибка, которую сдѣлалъ г. Успенскій, заставивъ Хриза принять участіе въ антиболгарскомъ движеніи Сербовъ и Угровъ въ 1202—1205 г., помѣшала ему уяснить пастоящій характеръ и ходъ этого движенія.

Послѣдняя глава разсматриваемой книги посвящена выясненію роли, которую юному болгарскому царству суждено было играть въ событіяхъ, вызванныхъ завоеваніемъ Латинянами Цариграда въ 1204 г. (12 Апрѣля). Не вдаваясь въ подробное изслѣдованіе предмета, авторъ въ общихъ чертахъ, но съ большимъ знаніемъ дѣла, обрисовалъ дѣятельность Калояна, рѣшившагося „выступить защитникомъ православія и греко-болгарской народности противъ католическо-латинскаго преобладанія и съ тѣмъ вмѣстѣ принять на себя задачу оживленія оскудѣвшаго въ Византіи императорства“ (стр. 245—6). Особенно рельефно очерчено здѣсь роковое значеніе для судьбы латинской имперіи поднятаго болгарскимъ царемъ противъ латинянъ движенія. Такъ же наглядно представлено и значеніе борьбы Юанна съ крестоносцами для упроченія никейской имперіи, не замедлившей выступить противъ стремленія болгарскаго царя „основать греко-болгарское царство на Балканскомъ полуостровѣ съ столицей въ Константинополѣ“ (стр. 255).

Къ своему изслѣдованію г. Успенскій присовокупилъ восемь приложений, занимающихъ 76 страницъ. Они состоятъ главнымъ образомъ изъ разныхъ документовъ, частію малоз-

вѣстныхъ, частію совершенно новыхъ, впервые обнаруженныхъ здѣсь авторомъ. Заключающійся въ нихъ историческій матеріалъ превосходно оцѣненъ проф. Васильевскимъ, доказавшимъ какую большую услугу оказалъ наукѣ г. Успенскій своими приложениями. Нѣкоторые изъ заключающихся тутъ документовъ имѣютъ общенсторическое содержаніе; другіе болѣе относятся къ византійской и болгарской исторіи. Между послѣдними есть одно, особенно важное для насъ извѣстіе (въ приложеніи V), указывающее на то, что въ 1186 г., въ войнѣ Болгарь съ Византійцами, первымъ помогали Русскіе. При объясненіи этого извѣстія, находящагося въ неизданной рѣчи Пикиты Акомината, произнесенной въ 1190 г., г. Успенскимъ 113 не обращено вниманія на извѣстное свидѣтельство Акрополига о томъ, что сынъ Асѣня, Іоаннъ Асѣнь, тѣслимый узурпаторомъ Бориломъ, въ 1207 г. убѣжалъ къ Русскимъ. Чрезъ нѣсколько времени онъ возвратился отсюда съ русскимъ отрядомъ и началъ войну съ узурпаторомъ за отцовскій престолъ. Это извѣстіе, по нашему мнѣнію, вполне заслуживаетъ сопоставленія съ извѣстіемъ о помощи, которую Русскіе оказали отцу Іоанна Асѣня.

Обобщая изложенныя въ нашемъ разборѣ замѣтки, мы, кажется, въ правѣ сказать слѣдующее: г. Успенскій внесъ въ свое изслѣдованіе много новаго матеріала, частію изданнаго, но не употребленнаго надлежащимъ образомъ въ дѣло, не обследованнаго, частію и не изданнаго. Огромный трудъ, котораго стоили собраніе, переводъ, изученіе и вообще обработка этого матеріала, оставлялъ мало времени для тщательнаго пересмотра общеизвѣстныхъ источниковъ. Отсюда тѣ пробѣлы и, пожалуй, ошибки, на которые было указано. Но за то выдвинутый авторомъ новый матеріалъ, который дѣйствительно долженъ, по своей важности, занимать первое мѣсто между источниками болгарской исторіи, далъ ему возможность пролить много новаго свѣта на изслѣдуемый вопросъ, принадлежащій къ самымъ важнымъ и самымъ темнымъ историческимъ вопросамъ. Если въ иныхъ случаяхъ авторъ не совѣмъ удачно воспользовался своимъ матеріаломъ, то это зависѣло отъ самаго свойства послѣдняго: такого рода матеріалы никогда не исчерпываются вполне первымъ обследованіемъ, какъ бы тщательно оно ни было. Будущіе изслѣдователи въ области южно-славянской, а также и византійской исторіи XI, XII и начала

XIII вв., не могут обойтись безъ книги г. Успенскаго. Они не мало будутъ благодарны автору и за помѣщенные имъ, какъ въ „приложеніяхъ“, такъ и въ самомъ текстѣ книги, обширныя извлеченія изъ памятниковъ или совершенно новыхъ, или такихъ, которые сдѣлались библиографическою рѣдкостью. Въ виду всего этого мы считаемъ трудъ г. Успенскаго весьма цѣннымъ вкладомъ въ русскую историческую литературу и вполне заслуживающимъ Уваровской награды.

14. Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи г. В. Надлера: „Послѣдняя фаза восточнаго вопроса“.*)

Почти въ самомъ началѣ означенной статьи, занимающей весьма почтенное мѣсто въ семи № № „Южнаго Края“, мы читаемъ: „Порта (Турція) обязана была выполнять во всей точности тѣ пункты договора (рѣчь идетъ о Берлинскомъ трактатѣ), которые налагали на нее тяжолыя жертвы и уступки. Хорошо сознавая свою слабость, Порта въ большинствѣ случаевъ безропотно покорилась своей судьбѣ. Она выполнила въ точности даже условія, касающіяся восточной Румелии, условія, ложившіяся на нее съ особенною тяжестью. Въ тѣхъ же случаяхъ, гдѣ Порта отважилась на пассивное сопротивленіе, она вызвала не только протесты и угрожающія ноты, но даже вооруженныя демонстраціи державъ. Но въ Берлинскомъ договорѣ были и статьи, очевидно клонившіяся въ пользу Турціи. Какъ же отнеслась Европа къ выполнению этихъ статей? Позаботилась ли она объ опредѣленіи количества болгарской дани, настояла ли на уплатѣ этой дани? Приняты ли были какія-либо мѣры для осуществленія тѣхъ статей договора, въ силу которыхъ Румынія, Сербія, Болгарія и Черногорія должны были принять на себя извѣстныя доли турецкаго долга?“

Въ этихъ словахъ совсѣмъ навыворотъ представлено то, что частью происходило еще не такъ давно, частью происходитъ теперь на виду всѣхъ. Начнемъ съ того, что тутъ говорится по дѣлу о восточной Румелии. Кому неизвѣстно, что восточная Румелия создана Берлинскимъ трактатомъ не изъ ту-

*) Изъ вѣст. „Южный Край“, Харьковъ, годъ I (1881), № 84, 28-го Марта.

рецихъ владѣній, но, скажемъ такъ краткости ради, изъ Санъ-Стефанскаго болгарскаго княжества, да при томъ изъ той части этого княжества, въ которой, во время Берлинскаго конгресса, не было уже ни одного турецкаго солдата или чиновника, и гдѣ успіями русскихъ властей было создано уже вполне національное болгарское управленіе, вмѣстѣ съ національнымъ земскимъ войскомъ. И эту, начинавшую уже жить совершенно самостоятельною жизнью, страну, Берлинскій трактатъ превратилъ въ турецкое генераль-губернаторство, выговоривъ ей лишь административную автономію! Можетъ ли тутъ быть рѣчь о выполненіи Портою какихъ то условій Берлинскаго договора, „ложившихся на нее особенною тяжестью“? Не считаетъ ли г. Надлеръ особенно тяжолымъ для турокъ то, что Румелія отдана имъ безъ всякихъ ограниченій ихъ произвола, который въ этой несчастной странѣ особенно любилъ разгуливать? Что сказать и о дульчинскомъ вопросѣ, который оконченъ только нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ, и который, конечно, подразумѣваетъ г. Надлеръ, говоря о вооруженной демонстраціи державъ противъ Порты? Вѣдь въ этомъ вопросѣ дѣло шло не о какихъ-нибудь жертвахъ со стороны турокъ, а объ возвращеніи черногорцамъ небольшой частички завоеванной ими и присужденной имъ условіями Санъ-Стефанскаго мира территоріи, которую, въ силу Берлинскаго трактата, они должны были отдать назадъ за ничтожнѣйшее вознагражденіе, такъ и оставшееся на бумагѣ! Какъ по отношенію къ восточной Румеліи, такъ и относительно города Дульчино, Берлинскій трактатъ расточалъ Портѣ лишь одни милости и дары, но не возлагалъ на нее никакихъ жертвъ. Обязательства, принятія Портою на Берлинскомъ конгрессѣ, касаются совсѣмъ другихъ предметовъ. Стоитъ ли доказывать, въ какой точности выполнены эти обязательства, каторыя г. Надлеръ тутъ совсѣмъ упустилъ изъ виду? Достаточно спросить: гдѣ органическіе статуты, которыми Порты, по 32-й статьѣ Берлинскаго договора, обязалась осчастливить оставленныя въ ея власти европейскія области? Гдѣ реформы, долженствующія, по 61-й статьѣ, обезпечить безопасность Арменіи со стороны курдовъ и черкесовъ? Отчего, вопреки точному смыслу 62-й статьи договора, Порты и до сихъ поръ не позволяетъ болгарскимъ архіереямъ возвратиться въ Македонію, откуда они были выпровожены ею еще до войны? А вѣдь этими статьями Берлинскаго трактата и исчер-

пываюцца всѣ болѣе существенныя обязательства Порты (о 25-й статьѣ, въ силу которой Австрія заняла Босну и Герцеговину, тутъ не можетъ бытъ рѣчи, такъ какъ это совсѣмъ особая статья, исполненіе которой никто и не думалъ возлагать на Порту). Прибавимъ къ вышесказанному, что и Россія не получила еще отъ Порты слѣдуемой ей контрибуціи и намъ станетъ яснымъ, какъ безпочвенно увѣреніе г-на Надлера, что Порта, въ большинствѣ случаевъ, въ точности выполнила свои обязательства. Посмотримъ теперь, дѣйствительно ли, какъ увѣряетъ авторъ, не выполнены пункты Берлинскаго трактата, „очевидно клонившіеся въ пользу Турціи“. И тутъ намъ приходится имѣть дѣло съ весьма свѣжими фактами, поэтому и здѣсь мы ограничимся лишь простыми вопросительными напоминаніями. Кому неизвѣстно, что Россія давнымъ давно возвратила Турціи Баязитскій округъ и Алашкертскую долину, согласно 58-й и 60-й статьямъ Берлинскаго трактата, что русскія оккупаціонныя войска и гражданскія власти очистили Болгарское княжество и восточную Румелію ровно въ назначенный статьями 6-ою, 7-ою и 22-ою этого трактата срокъ, сдавши туркамъ и другія области, отходившія отъ нихъ по условіямъ Санъ-Стефанскаго мира? Кто не волновался при видѣ того, какъ и черногорцы, во исполненіе 32-й статьи Берлинскаго договора, выбирались изъ территоріи, для пріобрѣтенія которой они потратили столько энергіи, пролили столько крови? И могутъ ли быть сравниваемы съ этими, во всей точности уже выполненными, статьями Берлинскаго трактата не исполненныя еще статьи его, касающіяся болгарской дани (въ какую-нибудь сотню тысячъ франковъ) и перевода части турецкаго долга на имя княжествъ, — долга, замѣтьте, по которому сама Турція давно уже перестала платить проценты, да и врядъ ли и вздумаетъ когда-нибудь возобновить уплату оныхъ? Г. Надлеръ, привлекающій державы къ отвѣтственности за неисполненіе этихъ ничтожнѣйшихъ изъ „клонящихся въ пользу Турціи“ статей, повидимому, не знаетъ, какими именно обстоятельствами задерживается это дѣло. Но ближайшее означеніе съ этими обстоятельствами было бы далеко не излишнимъ для автора статьи о „послѣдней фазѣ восточнаго вопроса“.

Остановлюсь еще на одной, немаловажной на нашъ взглядъ, неточности въ рассматриваемой статьѣ, — неточности также касающейся Берлинскаго трактата.

„Европа — читаемъ мы въ этой статьѣ — изъ-за своей собственной розни, разорвала болгарскую народность на двѣ части“. Подъ этими частями авторъ разумѣетъ болгарское княжество и восточную Румелию, и, не подозрѣвая, повидимому, что въ нихъ помѣщается только половина болгарской народности, остальную половину которой та же „Европа“ разорвала еще на три другія части, изъ коихъ одну оставила во власти турокъ, другую присудила Румыніи, третью — Сербіи. Припомнимъ еще, что одна изъ этихъ позабытыхъ авторомъ частей Санъ-Стефанской Болгаріи, та именно, которая оставлена во власти турокъ, по своему географическому положенію, начинается не далеко отъ новыхъ австрійскихъ владѣній на Балканскомъ полуостровѣ и однимъ концомъ примыкаетъ Эгейскому морю, другимъ же довольно близко подходитъ къ Константинополю. Намъ кажется, что самое поверхностное ознакомленіе съ тѣмъ, насколько именно частей разорвали болгарскую народность главные авторы Берлинскаго трактата и какъ они распорядились съ каждою изъ этихъ частей, было бы гораздо плодотворнѣе для главной задачи г-на Надлера, чѣмъ все эти высшія соображенія, на основаніи которыхъ онъ рѣшаетъ, какую роль готовится играть та или другая изъ державъ „въ моментъ окончательнаго рѣшенія восточнаго вопроса“, и рѣшаетъ съ такою увѣренностью, что даже дѣлаетъ предостороженія нашимъ доморощеннымъ политикамъ, будто бы, трубящимъ неутомимо „о необходимости и естественности русско-французскаго союза“.

Излишнимъ считаемъ останавливаться на встрѣчающихся въ разсматриваемой статьѣ, весьма куріозныхъ неточностяхъ, которыя касаются болѣе отдаленныхъ отъ насъ, по времени, историческихъ событій. Но нельзя оставить безъ вниманія того, что тутъ говорится о современныхъ внутреннихъ отношеніяхъ балканскихъ народностей, особенно болгаръ, обитающихъ въ княжествѣ. Болгаръ княжества авторъ называетъ полудикарями, людьми, коснѣющими въ глубокомъ первобытномъ невѣжествѣ, находящимися почти на степени животныхъ. Насколько эти эпитеты тутъ уместны, предоставляю судить другимъ, хотя бы по слѣдующему факту. Изъ статистическихъ данныхъ, обнародованныхъ министерствомъ народнаго просвѣщенія полудиккихъ болгаръ, видно, что въ странѣ этихъ животныхъ нѣтъ почти села, въ которомъ бы не было на-

родной школы. Отъ себя я считаю нужнымъ лишь пояснить, что сельскія школы въ Болгаріи открываются и содержатся самими сельчанами, и что большая часть этихъ школъ существовала и до послѣдней войны.

Г. Надлеръ очень не одобряетъ того, что Европа (sic) даровала болгарамъ княжества слишкомъ большую свободу, навязала имъ сразу свободное государственное устройство, не заставивъ ихъ предварительно пройти „долговременную и тяжелую политическую школу“, черезъ которую прошла часть сербскаго народа, перешедшая „органически отъ турецкаго пашалыка сначала къ національному княжеству съ туземнымъ деспотомъ во главѣ, а затѣмъ выработавшая изъ себя мало по малу свободное государство“. Въ этихъ сѣтованіяхъ есть неточности, требующія поправки. Болгаре княжества лишь одной Россіи обязаны своею свободою, а не „Европѣ“, которая не только, что называется, палеца о палець не ударила для освобожденія этихъ болгаръ, но и сдѣлала все возможное для того, чтобы заставить покрайней мѣрѣ остальныхъ болгаръ посидѣть „въ долговременной и тяжелой политической школѣ“, находя, повидимому, подобно г. Надлеру, опасной для нихъ слишкомъ большую долю свободы, которая была отвоевана имъ русскою кровью. Европа, слѣдовательно, вправѣ ожидать тутъ похвалы отъ автора, но никакъ не упрековъ. Мы тутъ должны сказать еще, что болгарамъ княжества никто не навязывалъ ихъ государственнаго устройства, — оно выработано болгарскими представителями, свободно избранными народомъ. Пойдемъ далѣе. Авторъ находитъ государственное устройство болгарскаго княжества крайне-печальнымъ и смѣшнымъ, невиданнымъ до сихъ поръ и небывалымъ. Въ подтвержденіе этихъ словъ, онъ развертываетъ передъ нами по истинѣ невозможную картину. Большинство болгарскаго народнаго собранія, серьезно говоритъ г. Надлеръ, „состоитъ изъ почтенныхъ чорбаджи, частью мусульманскаго, частью болгарскаго пошиба (sic). Съ восточною важностью выслушиваетъ и подтверждаетъ оно непонятныя для него резолюціи и законопроекты; въ часы же досуга занимается оно за приличную плату чисткою сапогъ своихъ цивилизованныхъ товарищей и снабженіемъ водою жителей Софіи. Какое умиленное для Европы зрѣлище? Съ одной стороны депутаты, облеченные въ костюмъ Парижа..., съ другой депутаты, облеченные въ восточный халатъ и туфли, мирно чистящіе сапоги и крехтящіе подъ своею водяною ношею“.

Эта картина непременно скопирована, не совѣмъ вѣрно впрочемъ, съ какой нибудь карикатуры вѣнскаго Kikeriki или другого какого либо изъ нѣмецкихъ шутовскихъ листеовъ, такъ какъ они только представляютъ болгарскихъ депутатовъ чистильщиками сапогъ, водоносами, а нѣкоторыхъ и халатниками, наряжая, повидимому кощупства ради, въ халаты депутатовъ изъ духовенства — архіереевъ и священниковъ. Но насколько всѣ эти, остроумныя положимъ, выдумки умѣстны въ статьѣ, претендующей на нѣкоторую серіозность, предоставляемъ судить читателямъ. Не можемъ не замѣтить однако, что, производя большинство болгарскихъ депутатовъ въ „почтенныхъ чорбаджи“, г. Надлеръ только доказываетъ этимъ, что онъ и понятія не имѣетъ о составѣ болгарскаго народнаго собранія. Кромѣ того, заставляя этихъ „почтенныхъ чорбаджи“ заниматься чисткою сапогъ и снабженіемъ водою жителей Софія, авторъ статьи обнаруживаетъ полиѣйшее непониманіе значенія слова чорбаджи, — слова довольно часто встрѣчающагося въ сочиненіяхъ, касающихся не только Турціи, но и нѣкоторыхъ другихъ государствъ. Для того, чтобы дать понятіе своимъ читателямъ о томъ, до какихъ нелѣпостей можетъ доходить въ своихъ рѣшеніяхъ болгарское народное собраніе, авторъ приводитъ два факта. Первый изъ нихъ заключается въ томъ, что болгарскіе депутаты отклонили предложеніе болгарскаго военнаго министра объ уменьшеніи содержанія ротныхъ и баталіонныхъ командировъ, „находя вѣроятно (это поясненіе г. Надлеръ дѣлаетъ отъ себя), что высокое жалованье болѣе необходимо для арміи въ виду близкаго военнаго времени, нежели дисциплина, вооруженіе и боевыя качества“. Но мы въ этомъ фактѣ, если бы даже онъ происходилъ дѣйствительно такъ, не видимъ никакого трагикомическаго элемента, какъ и не понимаемъ логической связи между этимъ фактомъ и поясненіемъ г. Надлера. Говоримъ, „если бы фактъ дѣйствительно происходилъ такъ“, ибо въ изложеніи автора фактъ этотъ является съ нѣкоторыми опущеніями. Упущено именно то обстоятельство, что предложеніе военнаго министра (русскаго генерала, замѣтите) касалось только русскихъ офицеровъ, причисленныхъ къ болгарской арміи лишь временно, до образованія ротныхъ и дружинныхъ командировъ изъ среды очень юнаго еще болгарскаго офицерства. Если бы не это умолчаніе, то каждый читатель могъ бы легко понять мотивы, которые руководили болгарами

при отклоненіи предложенія генерала Эренрота. Но здѣсь только и возможны два мотива; вопервыхъ, весьма понятная деликатность со стороны болгаръ и, вовторыхъ, весьма понятное также опасеніе ихъ, какъ бы уменьшеніе содержанія русскимъ офицерамъ не лишило ихъ преждевременно, столь необходимыхъ имъ, учителей военнаго дѣла.

Другой фактъ переданъ авторомъ слѣдующимъ словами. „Недавно, князь Александръ нашолся вынужденнымъ наложить свое veto на новый законъ, измышленный софійскимъ собраніемъ, — законъ, лишившій фактически всякаго не-болгарина права быть избраннымъ въ члены собранія“. Къ сожалѣнію, авторъ не указываетъ, а мы сами никакъ не можемъ отгадать, какой именно изъ измышленныхъ софійскимъ собраніемъ законовъ тукъ слѣдуетъ разумѣть. Зная однако изъ всего вышесказаннаго, какою широкою свободою пользуется г. Надлеръ при изложеніи фактовъ, мы, кажется, вправѣ предполагать и здѣсь, по меньшей мѣрѣ, какое-нибудь недоразумѣніе.

М. Дриновъ.

Отвѣтъ на отвѣтъ г. Надлера.*)

(„Южный Край“. № 95).

„Отвѣтъ“, на который намъ приходится отвѣчать, изобилуетъ неточностями, еще болѣе затемняющими дѣло, для уясненія котораго мы сочли своимъ долгомъ написать „Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи г. Надлера о послѣдней фазѣ восточнаго вопроса“ („Южн. Кр.“, № 84). Г. Надлеръ, говоря въ этой статьѣ объ исполненіи условій Берлинскаго трактата, съ особеннымъ удареніемъ указывалъ на то, что Турція „выполнила даже условія, касающіяся Восточной Румелии, ложившіяся на нее съ особенною тяжестью“. Мы же, зная, что вся „Восточная Румелия“ во время Берлинскаго конгресса находилась въ рукахъ русскихъ, что сама Турція отреклась отъ этой области подписаніемъ Санъ-Стефанскаго мира, зная это и видѣвъ собственными глазами, какъ послѣ Берлинскаго конгресса русскія военныя власти полагали европейскимъ делегатамъ вводить во владѣніе Восточную Румелию турецкаго генераль-губернатора, короче сказать, мы, опираясь на слишкомъ еще свѣжіе факты, позволили себѣ спросить

*) Изъ в. „Южный Край“, Харьковъ, годъ I (1861), № 106, 24-го Апрѣля.

г. Надлера, какія столь тяжелыя обязательства Берлинскаго трактата тутъ выполнила Порта. На это намъ даютъ слѣдующій уклончивый отвѣтъ. „Но позвольте, г. Дриновъ, такъ вы говорите о Санъ-Стефанскомъ договорѣ и сравниваете съ нимъ трактатъ Берлинскій, я же говорилъ о трактатѣ Берлинскомъ и сравнивалъ его съ договоромъ Парижскимъ“. Далѣе г. Надлеръ намъ указываетъ, что Санъ-Стефанскія условія ему хорошо извѣстны, но что они „не были выполнены никогда“, что въ нихъ заключались для Турціи лишь бумажныя жертвы и т. п. Противъ этого указанія можно было бы выставить рядъ фактовъ, но не въ томъ дѣлѣ. Я ссылаясь на Санъ-Стефанскій миръ не какъ дипломатъ, а какъ „критикъ“ статьи г. Надлера, указывалъ на этотъ миръ, какъ на коефициентъ результатовъ русско-турецкой войны и только ея. А этого историческаго значенія знаменитаго мира не отрицалъ и покойный Биконсфилдъ.

Въ своихъ „замѣткахъ“ мы доказывали вообще, что авторъ статьи „о послѣдней фазѣ восточнаго вопроса“ недостаточно уяснилъ себѣ содержаніе Берлинскаго и С.-Стефанскаго договоровъ, недостаточно знакомъ съ современнымъ положеніемъ дѣлъ на Востокѣ, даже съ этнографіею Балканскаго полуострова, и что вслѣдствіе этого нѣкоторые изъ его выводовъ и предсказаній являются беспочвенными и т. п. На это намъ отвѣчаютъ, что мы написали противъ г-на Надлера обвинительный актъ съ самыми рѣзкими упреками, недостойными нелѣпыми обвиненіями, что мы „выворачиваемъ все на выворотъ“, причѣмъ не ограничиваемся только „подтасовкою фактовъ но и“... И такъ выражаются о нашихъ мнѣніяхъ въ томъ же самомъ „отвѣтѣ“, гдѣ намъ совѣтуютъ „относиться деликатнѣе къ чужимъ мнѣніямъ, быть осторожнѣе въ выраженіяхъ“. Но это только слова, а своимъ отвѣтомъ г. Надлеръ далъ намъ въ руки рядъ новыхъ доказательствъ, блистательнымъ образомъ подтверждающихъ высказанное нами мнѣніе о степени его компетентности въ дѣлѣ, которому онъ посвятилъ обширную статью.

По поводу нашего указанія на то, что „Европа“ присудила часть Болгаріи румынамъ, г. Надлеръ говоритъ: для г. Дринова „не подлежитъ сомнѣнію, что Добруджа (слова „Добруджа“ не было въ нашихъ замѣткахъ) отнята у болгаръ Европою, мы же знаемъ, что область эта предоставлена Румыніи

самою Россією взаѣмнѣ Бессарабіи, по Санъ-Стефанскому миру“ (просимъ обратить вниманіе и на ссылку!). Но развѣ „Европа“ отдала румынамъ лишь то, что имъ было присуждено Россією? Да читалъ ли въ самомъ дѣлѣ мой противникъ всѣ Санъ-Стефанскія условія и всѣ статьи того трактата, который онъ „сравнивалъ съ Парижскимъ“? Статья 46 Берлинскаго трактата, выписавъ дословно Санъ-Стефанское условіе, по которому Россія предоставляла Румыніи „Добруджу“, прибавляетъ: En outre le territoire situe au Sud de la Dobroucha и пр. Вотъ эту то территорію, простирающуюся „къ югу отъ Добруджи“ до Силистріи на Дунаѣ и до Мангаліи, включительно, на Черномъ морѣ, мы и разумѣли! По поводу нашихъ словъ о присужденной „Европою“ сербамъ части Болгаріи, намъ замѣчаютъ, что, по нашему мнѣнію, „Старая Сербія (этого имени не было въ нашихъ замѣткахъ) тоже часть Болгаріи“. Но развѣ Пиротскій округъ, напримѣръ, находится въ странѣ, извѣстной въ наукѣ подъ именемъ Старой Сербіи? Въ своихъ „замѣткахъ“ мы указывали, что г. Надлеръ совсѣмъ упустилъ изъ виду между прочимъ и одну очень уже немаленькую часть Болгаріи, оставленную „Европою“ во власти турокъ. Противникъ нашъ вообразилъ себѣ, что мы тутъ разумѣли „Македонію“ (этого слова тоже не было въ нашихъ замѣткахъ) и послѣшилъ указать намъ, что „въ Македоніи наравнѣ съ болгарами живутъ и сербы, и греки, и турки“, и что мы не вправѣ считать „Македонію чисто (этого слова тоже не было) болгарскою страной“. Но развѣ Лозенградъ, напримѣръ, и черноморское укрѣпленіе Хекимъ-Табіаси находятся въ странѣ, именуемой теперь Македонією? И развѣ мы включили всю нынѣшнюю Македонію въ ту часть Болгаріи, о которой была у насъ тутъ рѣчь. Такое смѣшеніе столь простыхъ понятій, общезвѣстныхъ географическихъ терминовъ обнаруживаетъ, по меньшей мѣрѣ, весьма поверхностное знакомство съ ст. 2, 14 Берлинскаго и 6 Санъ-Стефанскаго договоровъ. Но противникъ нашъ не ограничился лишь этимъ, онъ не преминулъ и поглумиться надъ нашими этнографическими свѣдѣніями и „принципами“. Эти глумленія, однако, показываютъ, что г. Надлеръ совсѣмъ незнакомъ, примѣрно сказать, съ учеными путешествіями покойныхъ славыстовъ Григоровича и Гильфердинга, что онъ даже и не заглядывалъ еще въ этнографическую карту Балканскаго полу-

острова, изданную Гинпертомъ года четыре тому назадъ. Одинъ взглядъ на эту карту убѣдилъ бы нашего противника, что не мы первые назвали болгарскими странами тѣ области, которыя ему угодно называть „Македонією“ и „Старою Сербією“ и что неболгарскихъ элементовъ въ этихъ странахъ несравненно меньше, чѣмъ въ „Берлинской Болгаріи, раздѣленной на двѣ части“. Подъ этой Берлинской Болгарією г. Надлеръ разумѣетъ теперь Болгарское княжество и Восточную Румелию, совсѣмъ и не подозрѣвая, какую новую погрѣшность онъ сдѣлалъ не только противъ буквы, но и противъ духа Берлинскаго трактата. Но довольно уже объ общезвѣстныхъ, современныхъ фактахъ.

Переходимъ къ вызову, который намъ дѣлаетъ г. Надлеръ, по поводу того, что мы позволили себѣ „огульно“ и „голословно“ указать на нѣкоторыя неточности его статьи, относящіяся къ болѣе отдаленнымъ отъ насъ, по времени, историческимъ событіямъ. Этихъ неточностей тоже довольно много; останавливаться на всѣхъ въ газетной статьѣ нѣтъ возможности. Мы приведемъ, въ видѣ образчика, лишь такія, которыя касаются уже не единичныхъ фактовъ, а исторіи цѣлыхъ вѣковъ и народовъ.

„Бѣдна и невзрачна, восклицаетъ г. Надлеръ, прошлая судьба румыновъ, блистательна и славна исторія албанцевъ!“ „Почти что безъ сопротивленія покорились румыны османскому владычеству, въ теченіе цѣлыхъ вѣковъ томпились они подъ двойнымъ игомъ турецкихъ пашей и фанаріотскихъ господарей“... Это и т. п. о румынахъ, объ албанцахъ же мы читаемъ совсѣмъ иное. „Изъ всѣхъ балканскихъ народностей они оказали самое яростное, самое упорное сопротивленіе пришельцамъ. Сила османовъ, передъ которою дрожала тогда вся Европа, не въ состояніи была одолѣть героическихъ горцевъ. Знаменитый вождь мирдитовъ Георгій Кастриотъ (Скандербегъ) успѣлъ соединить тогда подъ своимъ знаменемъ всѣ албанскія племена“... Но, довольно! Представленная тутъ характеристика прошлой судьбы румыновъ и албанцевъ имѣетъ мало общаго съ достовѣрною исторією. Изъ послѣдней мы знаемъ, что когда турки придвинулись къ Дунаю, у румыновъ былъ „господинъ самодержавный“, воевода Мирче, который на голову разбилъ Баязита I (Илдерима = молнію). Битва эта ознаменована, между прочимъ, и гибелью знаменитаго Марка.

Кралевича, находившагося въ рядахъ Баязита. За этимъ „самодержавнымъ господиномъ“ идетъ непрерывно черезъ всѣ XV, XVI и даже XVII столѣтія длинный рядъ туземныхъ валашскихъ и молдавскихъ господарей, изъ коихъ нѣкоторые пользовались полною политическою самостоятельностью, другіе находились въ васальной зависимости отъ Турціи или отъ Польши. Но эта зависимость была такова, что не лишала румыновъ права отдѣльной войны, каковую они и вели съ разными своими сосѣдями. Неоднократно они воевали съ турками. Турецкимъ васаломъ, напримѣръ, былъ валашскій воевода Владъ V Дракулъ (Чортъ). Но какъ онъ рубилъ турокъ или сажалъ ихъ „на колья“, объ этомъ можно узнать хотя бы изъ той „повѣсти о Дракулѣ“, которая была очень распространена въ старину на Руси (она издана Э. И. Буслаевымъ и въ „Русской хрестоматіи для среднихъ учебныхъ заведеній“). Что эта повѣсть имѣетъ историческую основу, объ этомъ свидѣлствуютъ современные Дракулу писатели греческіе, польскіе, венеціанскіе. Укажемъ еще и на извѣстныхъ и въ русской исторіи Стефана Храбраго (+1504) и Михаила Витязя (+1601). Ихъ борьба съ турками ознаменована такими подвигами, которые если не выше, то никакъ не ниже подвиговъ Скандербега. Были конечно и у румыновъ при туземныхъ ихъ господаряхъ тяжелыя времена, но развѣ у албанцевъ ихъ не было до Скандербега? и развѣ въ Албаніи не стало еще хуже сейчасъ послѣ Скандербега, когда албанцы цѣлыми массами выселялись въ Италію или переходили въ исламъ *per effugire l'insolenza de li Turchi e per non pagare il tributo* (слова современника). Румыны до такого положенія не доходили. Рядъ ихъ туземныхъ господарей кончился только во время Петра Великаго, пріютившаго у себя одного изъ этихъ господарей, Дмитрія Кантемира, которому подарено было имѣніе тутъ гдѣ-то, не далеко отъ Харькова. Съ этого времени начинается въ Румыніи господство фанаріотовъ, продолжавшееся всего около ста лѣтъ. Гдѣ прикажетъ г. Надлеръ исбать то двойное иго фанаріотовъ и пашей, подъ которымъ румыны „томились цѣлые вѣка“? Къ тому, что мы сказали уже объ албанцахъ, намъ остается прибавить еще — слѣдующее. Тѣ историческія свѣдѣнія по албанской исторіи, которыя вдохновляютъ г-на Надлера почти до пафоса, суть *cher Romane als Geschichte*. Такъ выразился объ нихъ дав-

нымъ давно нѣмецкѣй учоный Карль Гопфъ, а русскѣй учоный г. Макушевъ объявилъ ихъ просто баснями, сочиненными въ XVI вѣкѣ. До г-на Надлера, какъ видно изъ его словъ, не доходила еще вѣсть о замѣчательныхъ открытіяхъ по албанской исторіи, сдѣланныхъ покойнымъ Гопфомъ, профессоромъ Макушевымъ и другими, открытіяхъ, между которыми есть такія вещи, на примѣръ, какъ переписка Скандербега, письма и записки его сподвижниковъ, родственниковъ. Эти открытія показываютъ между прочимъ, что „Скандербергъ принадлежитъ на столько же славянской исторіи, на сколько албанской“ (слова Г. Макушева), что онъ даже slavischen Stammes ist (Гопфъ), какъ по отцу, такъ и матери.

Тутъ, кажется, можно уже и закончить наше слово о неточностяхъ въ исторической части статьи г-на Надлера. Покривили ли мы душою тѣмъ, что предпочли не останавливаться въ своихъ „замѣткахъ“ „на этихъ весьма куріозныхъ неточностяхъ“, пусть судятъ другіе.

Да будетъ позволено намъ указать еще на одну неточность г-на Надлера. „Онъ г-на Дринова, говоритъ онъ, я узналъ впервые, что источникомъ нѣкоторыхъ странныхъ дѣйствій Софійскаго парламента являются, съ одной стороны, извѣстная деликатность болгаръ, а, съ другой, непомѣрная притязательность русскихъ офицеровъ“. Это уже такого рода неточность, въ виду которой бывшему болгарскому министру, а нынѣ министру профессору, какъ насъ величаетъ г. Надлеръ, ничего не остается дѣлать, какъ обратиться къ гг. русскимъ офицерамъ, служащимъ въ Болгаріи и покорнѣйше просить ихъ: буде слова г-на Надлера какъ нибудь дойдутъ до нихъ, не произносятъ надъ нами приговора, не справившись предварительно съ тѣмъ, что мы говорили въ своихъ „замѣткахъ“. Особенно же мы просимъ ихъ обратить вниманіе на ту часть нашихъ „замѣтокъ“, гдѣ мы, нѣсколько усиливъ, дѣйствительно, тонъ, опровергали слова, которыми г. Надлеръ доказывалъ, что болгаре „находятъ высокое жалованье (офицерское) болѣе необходимымъ для арміи, чѣмъ дисциплину“ и т. п. Отъ дальнѣйшей полемики съ г. Надлеромъ мы отказываемся по причинамъ, которыя легко поймутъ читатели, внимательно слѣдившіе за нашею полемикою.

М. Дриновъ.

15. И. В. Ягичъ. Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. С.-Петербургъ 1882. Стр. 147*).

Тая книга е съставена, види се, за рускитѣ училища, но на българскитѣ училища тя е много по-потрѣбна. Тукъ 179 профессоръ Ягичъ е напечаталъ доста дълги примѣри, извадени отъ шесть глаголически и шесть кирилловски рѣкописи, които сж писани въ 11-й вѣкъ, а нѣкои, може би, още въ 10-й. Ако не вспѣтѣ, то поне повечето отъ тие рѣкописи сж писани въ България, дѣто въ старо врѣме се е употрѣблявало както кирилловското, така и глаголическото азбуке.

По реченитѣ примѣри може единъ ученикъ да се запознае най-добрѣ съ старий църковнословѣнски езикъ, който не е нѣщо чуждо за насъ, но е наший старобългарски езикъ. — Въ книгата си г. Ягичъ е приложилъ и по три-четири примѣра, вземени отъ такива старословѣнски рѣкописи отъ Руси (въ 11-й и 12-й вѣкъ) или отъ Сърбе (въ 12-й и 13-й в. в.) Тукъ намираме и словото отъ Иоанна Евзарха Българскаго „на възнесеніе“ въ два прѣписа: единъ сърбски, отъ 13-й в., други руски, отъ 12-й вѣкъ. Отъ тия „приложения“ ученикътъ може да се научи, какъ старорускитѣ и старосърбски писатели и прѣписвачи сж измѣнявали, кой малко, кой много, старобългарскій езикъ, спроти свойствата на нихнитѣ езици.

Нашитѣ срѣдни училища, въ които се прѣподава старобългарскій езикъ, иматъ голѣма нужда отъ вѣщо съставена старобългарска христоматия, или читанка. Ние мислимъ, че тая нужда сега вече може да се посрѣщне съ книжката, за която ни е рѣчта и отъ която по-добра, по-сгодна старобългарска читанка за сега ние не можемъ намѣри, нито пакъ направи. Въ неж нашитѣ учителѣ, може би, ще найдатъ токо единъ недостатъкъ, който състои въ това, че г. Ягичъ не е придружилъ примѣритѣ си съ по-подробни библиографически бѣлѣжки за рѣкописитѣ, отъ които тие примѣри сж вземени и които по насъ сж малко още познати. Тоя недостатъкъ, обаче, лесно може да се отстрани.

М. Дриновъ.

*) Изъ „Периодическо Списание на Българ. Книж. Дружество“, Срѣдецъ, кн. I (1882), стр. 178—179.

16. По въпроса за буква ѡ.*)

Въ писмото си, напечатано въ 342 брой на „Марица“ Г. С. Панаретовъ привожда нѣколко примѣри, които „показватъ, че буквата ѡ е спазила въ нѣкои мѣста тѣлото си изговаряне“ (камѣкъ, пламѣкъ, ремѣкъ, кремѣкъ, рѣтъ, нѣнѣ, нѣ, вѣ; тѣлото изговаряне на ѡ слѣдъ г, к, л по планинскитѣ селения въ охридското окръжие и въ Велешко). Тия примѣри наистина сѣ любопитни и иматъ голѣма важностъ за историята на българския вокализъмъ, нѣ тѣ не могатъ да служатъ и като доказателство, че ние трѣбва да запазимъ въ азбуката си буквата ѡ, старй гласъ на която сега изобщо се е вече изгубилъ и е прѣминѣлъ въ и (въ нѣкои случаи — въ е на примѣръ: либе, или любе, буке, сме, издебвамъ, издебихъ, по старо-български: люкы, воукы, есны, дыкати). На тѣшии звукъ, който сега се чуе самъ-тамъ на мѣстото, гдѣто въ старо време се е писало ѡ, трѣбва да се гледа, като на много или малко вѣрепъ остатъкъ (survival) отъ единъ затритъ вече въ языка ни старъ звукъ. Въ сегашната българска фонетика, както и въ морфологията ни, се срѣщатъ подобни остатѣци отъ всичкитѣ други затрити вече фонетически и морфологически свойства на старий ни языкъ. И ако ние дадѣхме на всички тия отѣслеци такъво практическо значение, каквото Г. Панаретовъ дава на отѣслецитѣ, за които тука е рѣчта, то въ сегашний си писменъ языкъ трѣбоваше съвсѣмъ да занемаримъ свърѣменнитѣ общи свойства на языка ни, а да захванемъ да пишемъ съ языка, съ който сѣ писани старобългарскитѣ рѣкописи отъ 10-ий вѣкъ.

На другитѣ доказателства, съ които Г. Панаретовъ се мъчи да отбрани „горката буква ѡ“, намирамъ за излишно да се запирамъ. Не мож да не забѣлѣжа, обаче, че като ни учи да пишемъ множественното число отъ думата товаръ съ ѡ (товары), защитникътъ на тая стара буква грѣши противъ старобългарското правописание.

На едно мѣсто въ писмото си Г. Панаретовъ ме обличава, че въ много случаи не държж правописание съобразно съ теорията си, изложена въ написанныи прѣди

*) Изъ в. „Марица“ год. V (1882), бр. 355 (22 Януарий), стр. 4, стълб. 1.

дванадесетъ години отъ мене членъ „за новобългарското азбукѣ“. Види се, че почитаемий мой обличитель не е яко добръ викижль въ съдържанието на тоя членъ. Въ противенъ случай той на да ли би погледнжль на нѣколко кратки обѣлѣжки за новобългарската графика, като на пълна теория за правописанието.

Харьковъ, 1882. 4. Януария.

М. Дриновъ.

17. Нѣколко съвѣти на слабодушний мой „послѣдователь“.*)

(Марица брой 367 с. г.)

Единъ мой „послѣдователь“ до толко се уплашилъ отъ „филологическитѣ обѣлѣжки“ на г-на Х., („Марица“, брой 365 с. г.), на които азъ не намѣрихъ за нужно да отговарямъ, гдѣто побързалъ публично да се покае въ грѣхътъ, който сторилъ, като се повелъ по моето учение за азбукето. Каещий се грѣшникъ продължава, обаче, да се подписва мой „послѣдователь“. Съ това той възлага на менѣ нравственна длъжностъ да му дамъ слѣдующитѣ съвѣти заедно съ нѣкои разяснения.

1. Да не вѣрва, че глаголь дыбати (удыбати) се срѣща само въ единъ рѣкописъ отъ 16-й вѣкъ, та билъ 500 години по-младъ отъ удѣбати, който Востоковъ е взелъ въ словаря си изъ супрасълский рѣкописъ. И двата тия глаголи са срѣщатъ и въ други паметници. Па ако годинитѣ на нѣкой глаголь можаха да се опрѣдѣляватъ така, както ги опрѣдѣлява г-нъ Х., то азъ мога да докажа, че дыбати не само не е на 500 години по-младъ отъ удѣбати, нъ е и стотина години по-старъ отъ него, защото се срѣща и въ едно отъ списанията на Иоанна Бвзарха българскаго, който е живѣль и писалъ още въ 9-й вѣкъ и въ началото на 10-й.

2. Да не вѣрва, че глаголитѣ удыбати (дыбати) и издебвамъ иматъ различно знаменование, но да знае, че удыбати, както въ старославинский языкъ, така и въ ония

*) Изъ в. „Марица“ год. V (1882), бр. 374 (2 Априлъ), стр. 4, стълб. 2—3.

славянски нарѣчия, въ които се е увардилъ до сега, има сжщото знаменованне, което съглеждаме и въ глагола издебвамъ.

3. Да не вѣрва, че въ думитѣ либе, буке, сме е-то било станало отъ *и*. — Българитѣ пишатъ сме (есме) още отъ 12-й вѣкъ. Либе и буке такожде не сж нови форми, па, както се види отъ нѣкои вѣрно записани пѣсни, тия думи, особно либе, изговарятъ съ *е* и по ония мѣста, гдѣто неударяемото *е* изговарятъ като *и*. Има учени слависти, които доказватъ, че въ думитѣ либе, сме, е-то е толкова старо, колкото е старъ и славянский языкъ. — Види се, че всички тия нѣща не сж познати на оногова, който съ такъвъ рѣшителенъ тонъ ни поучава, че либе, буке, сме станали отъ либи, буки, сми по причина на едно размѣсено и неопрѣдѣленно изричанне самогласнитѣ гласове, когато нѣма на тѣхъ ударение. Въ примѣритѣ: ходе, ходемъ, преносямъ вмѣсто ходи, ходимъ, принасямъ, съ които г-нъ X. си въображава да е доказалъ, че въ либе, буке, сме е-то е станало отъ *и*, въ тия примѣри, повтарямъ, ние имаме прѣдъ себе си не фонетическо явление, а продуктъ отъ морфологическата ассимиляция, която въ нѣкои наши говори съвсѣмъ е изтикала глаголитѣ окончания *ишъ, и, имъ, ите*, та ги е замѣнила съ *ешъ, е, емъ, ете* (въ нашата книжнина има единъ опитъ за прокарване тая нивелировка и въ писменний ни языкъ). Така е станало и преносямъ, на мѣсто приносямъ. Г-нъ X. е чулъ, види се, че нѣкъдѣ въ нѣкой случаи изговарятъ *е*, на мѣсто *и*, нъ неговитѣ „филологически бѣлѣжки“ доказватъ, че той още не е разбралъ, въ какви именно случаи става това нѣщо.

4. Четвъртий съвѣтъ, който има да дамъ на г-на „последователя“, е: никога да не пише по новобългарски съ *и*, а съвсѣмъ да захвърли тая буква, безъ да се бои, че ще да дойде нѣкога време да се раскайва, за гдѣто е постѣпилъ така. На освѣнъ това, никога да не пише тягли, вяче, взати и т. н., защото това е съвсѣмъ противно не само на сегашний, нъ и на старий ни языкъ, а да си пише: тегли, вече, взети и т. н.

5. Да не казва, че моето учение по азбукето разбъркало правописанието ни; защото, прѣди да се яви това учение, българското правописание, освѣнъ гдѣто бѣше още

по-убъркано, нъ и бѣше положено на такава основа, която никога нѣмаше да ни оправи. Сега ние вѣрвимъ добръ, и ако ни не „прѣсѣче мишка пкътъ“, то има надежда, че скоро ще се сдобиемъ съ едно общо правописание, до колко това е възможно, разбира се.

6. Да не вѣрва на г-на X., когато той му казва, какво съмъ билъ рекълъ нѣкога си. И ако желае да се увѣри, до колко г-нъ X. въ „филологическитѣ си бѣлѣжки“ изопачава мислитѣ ми, нека се потруди да прочете „отговорътъ ми Г-ну Мушаку“ (въ „Периодическо Списание“, [Браила] кн. 9-10) и членътъ „За новобългарското азбуке“ (Периодич. Списание, [Браила] кн. 2).

Харковъ, 19 мартъ 1882 год.

18. Владиміръ Качановскій. Памятници болгарскаго народнаго творчества. — Выпускъ 1-й: Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ съ словаремъ. С.-Петербургъ 1882 стр. VI + 598.*)

В. В. Качановскій, младъ русскіи славистъ, е вече обнародвалъ нѣколко любопитни за насъ трудове, отъ които най-важний е горѣзабелѣженный „Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ“. — Подъ названіето Западна България г. Качановскій разбира, освѣнъ Македония, още и западнитѣ окръжия на княжеството, а такожде [падналитѣ се на княжество (сега кралство) Сърбия по Берлинскія конгресъ] окръжи Пиротскій, Лесковскій и Вранскій. Названіето „Западна България“ не е нѣкой новъ терминъ: оно се срѣща и въ прѣкрасната повѣсть за прѣнесеніето мощитѣ на св. Иванъ Рилскій, която е съчинилъ единъ южнословѣнскій писателъ Владиславъ грамматикъ още въ 1479 год. Въ тая повѣсть между друго четемъ, че „достохвалнѣиши отць нашъ Юднъ“ билъ прѣнесенъ по Божие усмотрѣние „отъ прѣславнаго града Трънова и отъ земле Згорскыє въ того славытии мо-

*) Изъ „Периодическо Списание и Бълг. Книж. Дружество“ Сръдецъ, кн. IV (1883), стр. 143—153. — Вж. „Archiv für slav. Philologie“ Bd. VII (1884), S. 109—117, дѣто тая рецензия е много по-пълна. По-важнитѣ пасажи отъ нея ние прѣдаваме или въ [ ] въ текста, или подъ черта долу.

настырь нже въ Рылсцкн цкстыни, ... ако да и западныа пакы страны българскые . . . . . прншьствїемъ его оскететсе и на лоуцшма наздлютъ.“¹⁾

Въ сборникѣ на Верковича („Народне песме Македонски Бугара“), на Миладиновци, Дозона, Чолакова, както и въ журналитѣ: „Български книжици“, „Период. Списание на Българското Книж. Дружество“, [и „Знание“ (въ Букурещъ)] и пр. има вече издадени доста много западно-български пѣсни, но между тѣхъ твърдѣ рѣдко се срѣщатъ такива паметници, 144 които да сж записани въ съпредѣлнитѣ съ сѣрбското племе български области. Прѣди двѣ-три години (1879, 1880) г. Качановски е ходилъ да пжтува по тие малко изучени още области (Бѣлоградчикско, Верковско, Пиротско, Търнско, Врапско, Кюстендилско, Радомирско и пр.) и тамо е събралъ по-вечето отъ материала, който е помѣстенъ въ неговий сборникъ. Въ тоя сборникъ който обнема по-вече отъ 600 страници, ние намѣрваме до 225 паметници отъ народната българска словесность [между тѣхъ повечето енически отъ значителна дължина]. Освѣнъ това, ние намѣрваме тукъ и единъ доста по-дробенъ членъ „за народнитѣ обичаи“ (стр. 1—21), сжщо и доста дължки извлечения изъ нѣколко непознати български ржкописи, писани въ 17-й и 18-й вѣкъ. Прѣдѣлитѣ на на-стоящия нашъ членъ не ни позволяватъ да се пуцаме въ подробно оцѣнение на всичкото това богатство, — ние ще поговоримъ токо за нѣкои отъ пѣснитѣ на г-на Качановскаго.²⁾ Отъ тѣхъ особено внимание заслужаватъ нѣколко исторически пѣсни и прѣдания именно: една пѣсенъ за „царь Петаръ.“ каквато до сега не ни бѣше позната (№ 106: „Царь Петаръ свадба правеше“); двѣ пѣсни за царь „Ювапъ Шишманъ“ и за неговий войвода „лудото Гедпанъ“, или „лудата Гедня“ (№ № 109, 110);³⁾ една пѣсенъ и едно сказание за „царя Ясена“ (№ № 107, 108). Въ послѣднитѣ два паметника

¹⁾ Добро издание отъ тая повѣсть имаме въ „Гласник српског ученог друштва“ кн. V. Београд 1867, стр. 301. Въ Рилский мѣнастырь се намѣрва отъ немъ единъ хубавъ старъ рѣписъ, по който г. Качановски се е и запозналъ съ тона прѣкрасно произведение на Владислава Грамматика.

²⁾ Въ Archiv'a вм. тоя часажъ четемъ: „По съдържанне събранитѣ и издадени отъ г. Качановски народни пѣсни прѣдставятъ твърдѣ голѣмъ интересъ, часть отъ тѣхъ сж съвсѣмъ нови, до сега неизвѣстни, часть сж важни варианты къмъ отъ по-рано извѣстни текстове“ (стр. 109).

³⁾ Отъ тия пѣсни за царя Ивана Шишмана до сега ни бѣше познато само началото имъ. Глед. въ Миладиновий сборникъ № 58.

се говори за същото стълкновение на царя Ясена съ Турцитѣ, което се въспѣва и въ обнародваната лани пѣсенъ отъ г. Каранова,¹⁾ но освѣнъ това тукъ (въ сказанието) се казва още, че царъ Ясенъ слѣдъ турското завоевание бѣгалъ въ Русия, и направилъ руский царъ „рѣстиянинъ“, та „сега и Русия и България сѣ едно — Рѣстияния“. Пѣсенъта и сказанието за царя Ясена г. Качановский е записалъ въ Софійското окръжие, не далечъ отъ развалинитѣ на градъ

145 Урвичъ, дѣто спроти казанъето на тие паметници се е намѣрвала столицата на царя Ясена. Около Урвичкий мѣла-стиръ е записана и обнародваната отъ г-на Каранова пѣсенъ. Въ Софійското окръжие, именно въ с. Рило, сж записани и пѣснитѣ за царя Ивана Шишмана. Намъ се иска да вѣрваме, че всички тия народни прѣдания за стълкovenието на царя Ясена и Ивана Шишмана съ Турцитѣ въ Софійско поле и около Урвичъ градъ се намѣрватъ въ нѣкаква свѣзка съ едно любопитно прѣдание, което се срѣща въ Българската история на приснопаметнаго Паисия. Тукъ ние четемъ: „Въ некое копие или преводъ стари отъ превелигна того (Юанна Шишмана) обретається, како да не су могли Терновски господи и царъ Шишманъ стати противо Турци, и избегли изъ Терново и отъ Загоріе и отъ Стара Планина, и пришли въ градъ Средецъ или Софія: и ту застали некои тесни места покрай Искаръ река и по Витоша гора. Тако имеали помощъ отъ Сербія и отъ краля Вукашина и отъ охридски Болгари. И за седемъ лѣта седелъ царъ Шишманъ въ Средецъ, и воскрай Искаръ имеалъ манастиръ Урвичъ тверди градъ, и изоколо вода обходѣла. И тако съ мало воинство и Терновски велмужи ту преживели и крилися отъ Турци“.

Въ сборника на г-на Качановскаго намираме и едно любопитно сказание за покорението на България отъ Турцитѣ. Въ това сказание, което е записано въ Пиротский окръгъ, споменува се за нѣкой си български царъ Петъръ, когото турцитѣ нѣколко нѣти накарвали да прѣнася столи-

¹⁾ Въ Пловдивското периодическо списание „Наука“ 1881 год., кн. VI, 495—502. Тукъ г. Карановъ е приложилъ и доста подробно топографическо описание на мѣстността Урвичъ, която играе важна роля въ нашитѣ исторически прѣдания. Това любопитно описание ни дава възможность да оправимъ една грѣшка, която г. Качановски е допуснулъ въ сказанието за царя Ясена, като е приелъ думата ведена („прѣвъ вода ведена“) за прилагателно име. Отъ облѣжитѣ на г. Каранова се види, че думата Ведена тукъ е собственно име.

цата си: изъ Видинъ въ Нишъ, а оттамъ — въ Пиротъ, послѣ въ София, а най-напоконъ въ мѣнастирътъ седемь престолѣ, който се намира край Искъръ, не далече отъ София. Возможно е, че ние тукъ имаме убъркана споменъ за покорението на западна България отъ Византийцитѣ въ 1041 г. и че подъ българскій царь Петъръ тукъ се разумѣва царь Петъръ Делянъ, ръководителтъ на онова знаменито народно движение, което се захванъ на долнъ Морава, а отъ тамъ съ изумителна бързина се распространи прѣзъ Нишъ, София и Скопие по цѣла Македония. Мѣнастирътъ седемь престолѣ, който се споменува въ сказанието, за което ни е речта, е построенъ отъ брата на Петра Деяна, Георгия, „който тамъ 146 и почива.“¹⁾ Това обстоятелство, види се, е спомогнло за да се уварди между народа ни споменъ за толко отдавнашни събития, споменъ, която прѣзъ такво дълго врѣме се е затъмнила и убъркала.

Между историческитѣ пѣсни на г-на Качановскаго особна важность иматъ двѣ пѣсни за Момчила юнака: въ една отъ тѣхъ, [която по-добрѣ се е запазила] (№ 183), се разказва, какъ „Реля Крилатица“ сполучилъ да погуби Момчила съ помощта на неговата невѣрна жена. въ другата (№ 182) се говори, какъ Момчловата жена искала да погуби мъжа си съ помощта на нѣкого си църна Арапина, който билъ прѣдводителъ на три хиляди Турци. По съдържаннето си втората отъ тие пѣсни прилича на първата, но тя се свършава нѣкакъ-си неестественно: отъ неж излиза, че Момчило сполучилъ „да обори до три хиляди Турци“ заедно съ църний Арапинъ и да се спаси отъ тѣхъ, макаръ че неговото „хитро и опако любе“ ў врѣме взело всичкитѣ потрѣбни мѣрки, каквото това спасение да бжде невъзможно. Ние не се съмнѣваме, че и тая пѣсенъ се е свършила съ смъртъта на Момчило, но окончането ѝ е прѣправено отъ нѣкой, види се, неискусенъ пѣвецъ, комуто не се е ревишло погубванъето на такъвъ „добъръ юнакъ“ чрѣзъ женска хитрость. Намъ до сега бѣше позната само една подобна пѣсенъ за смъртъта на Момчила („Момчулъ войвода“ въ сборника на братия Миладиновци № 105); въ неж се казва, че Момчило погинѣлъ не отъ „Реля Крилатица“ и не отъ „Църний Арапинъ“, но отъ „царь Коста-

¹⁾ Захаріевъ: „Описаніе на Т.-Пазарджиската каза“. Стр. 54, 55.

динъ изъ Стамбола града“. Нѣма съмнѣние, че во вситѣ тие българи пѣсни, които можтъ да се смятатъ като различни варианти отъ една пѣсень, ние имаме споменъ за геройската смъртъ на познатий българи войвода Момчило, владѣнията на когото сж се намирили въ южната частъ на Родопскитѣ

147 гори, близо до владѣнията на „Протосеваста Хреля“ (Реля Крилатица, шестокрила), възстановителя на Рилскій манастиръ въ 1335 г. Както е познато, Момчило е паднълъ въ отчаянната си битка съ Иоанна Кантакузена и неговий турски съюзникъ Умуръ-бегъ при градътъ Периторъ (Περθεώριον), който се е намиралъ при Лагоский заливъ отъ Архипелага.¹⁾ Тая битва, която е ставала въ 1345 г., подробно е описана отъ Иоанна Кантакузена въ неговитѣ мемуари, дѣто срѣщаме извѣстия, удивителни по своята гармония съ нѣкои подробности въ пѣснитѣ, за които ние е речъта. Отъ тука, както и отъ други нѣкои обстоятелства се види, че българи пѣсни за смъртъта на Момчило сж извадени пѣ-скоро слѣдъ 1345 г. и че въ тѣхъ ние имаме много стари паметници отъ

148 родний ни епосъ, пѣ-стари отъ пѣснитѣ за царя Ясеня, царя Шишмана, Марка Кралевича и пр. Но не е само голѣмата древностъ на пѣснитѣ за Момчила, която ни на-кара да поговоримъ за тѣхъ пѣ-подробно: тие пѣсни сж важни и по това, дѣто хвъргатъ свѣтлина на нѣкои тѣмни, но много любопитни точки въ историята на южно-словѣнскій епосъ, който и до сега остава неразработенъ. Между сѣрбскитѣ епически пѣсни има една, въ която се воспѣва коварното убийство на Момчила войвода, който билъ живѣлъ въ Херцеговина „у биѣломѣ граду Пирлитуру према Дормитору“. Това убийство извършилъ ужъ кралъ Вукашинъ съ помощта на Момчиловата жена. Тая пѣсень се счита за една отъ пѣ-знаменититѣ сѣрбски пѣсни, „самое поэтическое преданіе народной сѣрбской поэзи“.²⁾ Тя е обнародвана въ сборника на Вука Караджича (II, № 25). Ние сега не се съмнѣваме, че тая наистина прѣкрасна сѣрбска пѣсень е произлѣзла отъ българи пѣсни за смъртъта на Момчило. Както по главното си съдържание (мотивъ), така и по главнитѣ си подроб-

¹⁾ Глед. члѣптъ отъ г. Пречека за пѣтуванъето на Бертраидова. въ „Период. Списание на Българското Книж. Дружество“ 1882. Кн. III, стр. 70.

²⁾ Гилъфердингъ: „Повѣдка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сѣрби“ Слб. 1859 г., стр. 335—341.

ности, тя напълно се посрѣща съ обнародванната отъ г-на Качаповскаго пѣсенъ подъ № 183. Нѣкои отъ подробноститѣ ѳ, които не се намиратъ въ послѣдната, срѣщатъ се въ другитѣ два български варпанта (Качаповскій № 132, Милад. № 105). Отъ българскитѣ пѣсни за Момчило сѣрбската сжщественно се отличава токо по слѣдующитѣ двѣ особености, които нѣматъ никакво реално основание, но сж любопитни по това, че ни показватъ, какъ сѣрбскитѣ пѣвци сж постѣпяли съ пѣсенний материалъ, който имъ е билъ донесенъ изъ България. Ето какви сж тие особености:

1. Историческитѣ врагове и убийци Момчилови, Иоаничъ Кантакузенъ и Умуръ-бегъ, които и до сега доста вѣрно обозначаватъ българскитѣ пѣсни, като наричатъ Кантакузена „царь Костадинъ отъ Стамбола града“ (Милад. № 105), а Анадолията Умуръ-бега „църний арапинъ“ (Качаповскій № 182), тие, така да кажемъ, истински убийци Момчилови сѣрбскитѣ пѣвци сж замѣнили съ краля Вукашина, който не е ималъ никаква намѣса въ битвата при г. Периторъ, дѣто погина Момчило. Въ 1345, когато е ставала тая битва, 149 Вукашинъ не само не бѣше кралъ, но не бѣше още и твърдѣ голѣмъ чловѣкъ: шесть годинъ слѣдъ тая битва, именно въ 1351 г. ние го срѣщаме, като „писарь царскаго собора“. 1) По всичко се види, че сѣрбскитѣ пѣвци тенденциозно сж приписали Вукашину коварното убийство на добрий юнакъ Момчило, както тенденциозно му приписватъ и убийството на царя Уроша, който споредъ новитѣ издирвания на нѣкои сѣрбски учени (Руварацъ, Новаковичъ) несъмнѣнно се е поминалъ слѣдъ смъртъта на Вукашина.

2. Градътъ Периторъ, при който е загиналъ Момчило и който се е намиралъ при Архипелага, сѣрбскитѣ пѣвци сж убъркали съ Пирлиторъ „према Дормитору“ въ Херцеговина. По тоя начинъ и всичкото съдържанне на пѣсенъта за Момчиловата смъртъ тѣ сж свързали съ херцеговинскій „Пирлиторъ према Дормитору“. Това име е дало поводъ да украсятъ Момчиловата пѣсенъ съ едно описание на южно-херцеговинската природа, описание толко хубаво, щото покойний Гилфердингъ

1) [Miklosich, Monumenta Serbica, 152].

твърдѣ сполучливо го е нарекъль „лучшій цвѣтокъ среб-
скаго эпоса.“¹⁾

За Марка Кралевича въ сборника на г-на Качановскаго намираме 52 пѣсни. Тѣ съдържатъ въ себе си доста много новѣ твърдѣ важенъ материалъ, съ който до нѣйдѣ ще може вече да се рѣши въпроса за, така да кажемъ, историколитературното отношение между сърбскитѣ и български Марковски пѣсни.²⁾

150 Между другитѣ стари исторически пѣсни на г-на Качановскаго ние намѣрваме: една пѣсенъ за Могленскій кралъ, три пѣсни за царя Костадина, подъ когото, види се, се разумѣва приятельтъ на Марка Кралевича, Костадинъ бегъ, една пѣсенъ за Мисирскій кралъ, която прилича на Миладиновската пѣсенъ „кралъ Шишманъ и кралъ Латинъ“ (№ 57 сравн. и въ сборника на г. Безсонова № 5); четири пѣсни за Косовската битва и пр.³⁾

¹⁾ Въ познатитѣ сега български пѣсни за смъртъта на Момчило не се споменува името на града Периторъ. Но може да се мисли, че то се е споменувало въ онзи старъ и безъ съмѣние по-пълень български текстъ, отъ който сж се ползували съставителетѣ на сърбската пѣсенъ. Сърбскитѣ пѣвци сж могли да се научатъ за това име и изъ сърбскитѣ кратки лѣгониси, въ които срѣщаме и такви не твърдѣ вѣрни белѣжки: „въ лѣто 6869 погыбѣ Момчило Периторски“. . . . „Уби царь Отманъ храбраго Момчила и приими Периторъ“. Ягичъ: „Serbische Annalistik“ 94. Шафарикъ: „Ramatku“ и пр. 74.

²⁾ Въ Archiv' а вмѣсто тоя пасажъ четемъ: „Къмъ Марко Кралевича се отнасятъ въ изданието на Качановски не по-малко отъ 52 пѣсни (№ № 124—174, 178—197), обаче има главно варианти къмъ извѣстни вече пѣсни съ заслуживаща внимание нова подробностъ, която би могла да бѣде съ значение за въпроса относно произхода и разширението на народнитѣ пѣсни (ср. Archiv, VI, 241—242. Русск. филол. вѣстникъ 1882, № 3, стр. 25—29). Вѣднитѣ изслѣдвачи ще обърнатъ вниманіе главно върху № 196 (впрочемъ една твърдѣ тъмна версия), дѣто става дума за една школа на пѣвци въ Битоля, недалечъ отъ Прилѣп (седалицето на Марка)“ (стр. 112).

³⁾ Въ Archiv' а вмѣсто тоя пасажъ четемъ: „Пѣсенъта за свадбата на краля Мисирски“ (№ 119) не принадлежи къмъ неизвѣстнитѣ исторически народни пѣсни, както мисли г. Качановски (Прѣдговоръ, стр. V, VI), напротивъ тя е отколѣ вече извѣства по два у Безсонова (№ 5) и Миладинови (№ 57) изддени текста: вариантътъ на г. Качановски е забѣлжителень по това, че той по-подробно е заназень и съдържа много допирни точки съ сърбскитѣ народни пѣсни „за свадбата на Душана“ (Караджичъ II, № 29, ср. също № 79, 92), (стр. 112).

„Отъ другитѣ народни пѣсни съ историческо съдържаніе въ тоя сборникъ заслужаватъ да се изтънатъ № 118—118, дѣто става дума за единъ царъ Костадинъ, който по нѣкои черти напомня за Костадинъ-бегъ, чийто земи, находящи се въ сѣверна Македония, сж били извѣстни още въ XV вѣкъ подъ името „Земи Костадина“. Достойна за внимание е още пѣсенъта № 11 (ср. у Дозона № 39), чийто основна мисль наномня за знаменитата сръбска народна пѣсня „Зиданије Раванице“ (стр. 112).

„Сжщо отъ Косовския цикль четири пѣсни се намиратъ въ книгата на Качановски (№ 175—178); отъ тѣхъ една, № 177, била записана по думитѣ на единъ слѣбенецъ, Никола Млечановъ, въ Дунница, съдържа 601 стихъ и прѣд-

Стари и любопитни пометници срѣщаме и между пѣснитѣ, които г. Качановски нарича митически, апокрифически [по-нататкъ пѣсни „на опрѣдѣлени празници прѣзъ годината“, „отъ сѣмейния животъ“] и пр. Ние тукъ си позволяваме да се позапремъ токо на една отъ тѣхъ [№ 48], въ която се говори за пѣтуванъето на единъ умрѣлъ челоувѣкъ, по име Лазарь. Сѣщо такъва пѣсенъ иматъ и Сърбетѣ, па освѣнъ тѣхъ още и Гърцитѣ, и Албанцитѣ. Отъ нея до сега ни бѣхъ познати четири български варианти, отъ които единъ е обнародванъ въ „Български Книжици“ (1860 февруарий, стр. 169—170), другъ — въ Миладиновский сборникъ (№ 200), трети — въ сборника на Дозона (стр. 130—133, 319—321), а четвъртий, — който за жалость не е цѣль, обнародва прѣди нѣколко врѣме г. Н. Поповъ въ „Период. Списание на Бълг. Книж. Дружество“ (1882, № 2, 162—163). Съ литературната история на тая, види се, много стара пѣсенъ сѣ се занимавали нѣколко учени мжъже (Дозонъ, Сатасъ, Легранъ, а въ послѣднѣо врѣме Воллиеръ [Archiv, VI. 260—269]), но все още не е рѣшено добрѣ, дѣ се е появила тя най-напрѣдъ: у Гърцитѣ ли и Албанцитѣ, или у Българетѣ и Сърбитѣ. Въ обнародванний сега отъ г-на Качановскаго вариантъ ние намѣрваме нѣколко подробности, които, може би, ще спомогнѣтъ за правилното рѣшенне на речений любопитенъ въпросъ. Намъ се чини, че бжджцитѣ изслѣдователи ще обърнатъ особно вни- 151
мане между друго и на това, дѣто въ варианта на г-на Качановскаго странствуещий мъртвецъ се нарича Лазарь. Така се нарича тоя мъртвецъ и въ варианта, който е обнародванъ въ „Българскитѣ Книжици“. Въ гърцко-албанскитѣ варианти

ставя, споредъ възгледа на издателя, „цѣла епопея“ за Косовската битка. Обаче въ тая „епопея“, върху която възгледътъ на Павича би могълъ да търси поддрѣпане не виждаме нищо друго, освѣнъ една доста исерѣчно съставена компилация отъ нѣколко сръбски народни пѣсни, една компилация, която вѣроятно е направена отъ самаго Млечановъ, който се е много скиталъ по свѣта и много знае. Ние не се съмнѣваме сѣщо, че ако тоя човѣкъ да не е „бързалъ да потегли по-нататкъ съ другаритѣ си“ (ср. забѣлжката на г. Качановски на стр. 341) и г. Качановски да бше се въоржилъ съ нужното търпение да запише всичко, то „епопеята“ за Косовската битка щше да се свърже не вече съ освобождението на сърбитѣ отъ турцитѣ (както е сега случаятъ), а вѣроятно щше да прибави нѣкои дѣяния на кралъ Милана! За насъ е интересенъ № 177, сѣщо № 175, 176, 178, като илюстрация на това, какъ нѣкои сръбски народни пѣсни циркулиратъ въ България и на какви прѣправки тѣ се подлагатъ. Къмъ такива заимствования принадлежатъ и вариантитѣ № 120, 121 на знаменитата сръбска народна пѣсня за пострѣйката на крѣпостта Скутари. Истински български пѣсни, които не сѣ само конни на казанитѣ сръбски, прѣнасятъ мотива за пострѣйката на крѣпостта или на нѣкое друго стрелително прѣдприятие, съ принасиа на човѣшки жертви, върху други мѣстности, други личности, и сѣ изобщо иначе запазени“ (стр. 112—113).

той е нареченъ Константинъ, както е нареченъ и въ варианта на г-на Н. Попова, [а у Дозона — Димитрий].¹⁾

Отъ изложенитѣ до тукъ белѣжки читателѣтъ ни, на-даме се, ще разберѣтъ, колко е важенъ по съдържанието си сборникътъ на г-на Качановскаго. Жално е само, че доста много отъ пѣснитѣ сѣ продиктувани (казани) на почтенний имъ записвачъ съ различни пропусчания, които по нѣкога затѣмняватъ съдържанието. Въ свѣрзка съ тоя недостатъкъ ние тукъ намираме и другъ единъ недостатъкъ, който състои въ това, че въ по-вечето отъ пѣснитѣ на г-на Качановскаго не е упазенъ добръ размѣрътъ имъ [ср. напр. № 43 пѣсенята за св. Иванъ Рилски]. Тоя недостатъкъ обаче се срѣща, дѣ по-вече, дѣ по-малко, и въ другитѣ издадени до сега сборници отъ български пѣсни. Той е породилъ много криво мнѣние за вънкашната страна на нашата народна поезия, за която, напримѣръ, Дозонъ е казалъ, че тя се отличава отъ сѣрбската съ *l'extrême irregularité de la versification*.²⁾ Ние наричаме това мнѣние много криво, защото сме имали случай да се увѣримъ, че българскитѣ народни пѣсни по правилността на размѣра си никакъ не сѣ по-долни отъ сѣрбскитѣ. И ако по-вечето отъ обнародванитѣ до сега наши пѣсни кѣцатъ отъ къмъ тая страна, то това е произлѣзло отъ голѣмитѣ мѣчнотии, съ които е свѣрзано вѣрното записване на такви народни паметници. По-вечето отъ записвачитѣ на обнародванитѣ до сега български пѣсни не сѣ се грижили между друго и за това, че народни пѣсни трѣбва да се взиматъ отъ устата на добри и искусни пѣснопойци и пѣснопойки, съ други думи да кажемъ, не сѣ се

¹⁾ Въ Archiv'a по-нататкъ продължава: „Обаче началото на пѣсенята у Качановски не стои въ свѣрзка съ слѣдвация разказъ, очевидно, затова, защото слѣдъ стихъ 19 има блѣзна. Също така пѣсенята № 23 „Конь Вироговъ“ (= вихроговъ) опережаетъ солнце“ допуца слѣдъ стихъ 5 една значителна блѣзна. ср. по-добръ записания вариантъ у Безсонова № 63. Поради такива блѣзни и развадения на текста смисълътъ на нѣкои пѣсни е тъменъ и мѣчно разбираемъ. Ако г. Качановски бѣше послѣдовалъ извѣстния примѣръ на Караджича и при опредѣленитѣ за издание пѣсни бѣше се отнесълъ съ малко по-голѣма строгость къмъ критически прѣгледъ, то неговото издание щѣше да спечели значително по стойность“ (стр. 113 - 114).

²⁾ Dozon: „Chansons populaires Bulgares“ р. XXIII. Подобно мнѣние прѣди Дозона е изказалъ и П. А. Безсоновъ. Глед. въ неговий Сборникъ членъгъ: „Епосъ Сербскій и Болгарскій“ стр. 133—134. Трѣбва да забелѣжимъ обаче, че г. Безсоновъ се изказва така само за источно-българскитѣ пѣсни. „Пѣсни, идущія изъ западной Болгаріи, забѣлѣзва той, сколько замѣтили мы, какъ-то устроеныя въ своемъ вишнемъ складѣ“.

грижили да пробиратъ пѣвцитѣ, между които често се срѣщатъ и лоши пѣвци. Такиви лоши пѣвци се срѣщатъ и у Сърбетѣ, както свидѣтельствува Вукъ Караджичъ, който тѣхъ 152 е прѣзиралъ и избѣгвалъ, а се е старалъ да записва само отъ искусни въ пѣянъето мъже и жени. Та че и отъ пѣснитѣ, що е записвалъ отъ такива избрани пѣвци, Караджичъ се е старалъ да обнародва токо най-добрѣ сполученитѣ варианти. Отъ-това неговий сборникъ е излѣзълъ такъвъ, дѣто му се свѣтъ чуди. Като показваме на тоя недостатъкъ въ сборника, за който пишемъ настоящий си членъ, ние чрѣзъ това ни най-малко не желяемъ да укоряваме почтенний съставителъ на тоя сборникъ, особено като знаемъ, че той е можилъ да издѣли твърдѣ братко врѣме (нѣколко мѣсеци) за путуванье по българскитѣ области, въ които е събралъ пѣснитѣ си и които е видвалъ за пръвъ пѣтъ.

При събиранъето на пѣснитѣ си г. Качановски особно се е грижилъ да уварди особенитѣ на езика имъ, каквото тѣ да служатъ като материалъ за запозванье съ оне западно-български говори, които още малко сж познати. Тая трудна задача намъ се види извършена доста сполучливо: има само нѣколко нѣща, които изисеватъ разяснение, именно. При плавнитѣ букви *л*, *р* г. Качановски твърдѣ често смѣсва гласнитѣ *з*, *в*, *ы*, *е*. И това смѣсванье съглеждаме да става не само въ една и тая пѣсенъ, но още въ една и сжщата дума. На примѣръ: въ пѣсенъта № 4, която е записана въ Дупница, глаголъ кърсти, веднѣжъ е написанъ така, сиречь съ *в*, четири пѣти керсти (се *е*), а три пѣти кырсти. Въ пѣсенъта № 46, която е записана въ Радомиръ, срѣщаме: „два бърза ангела“, а слѣдъ осемъ реда: два берза ангела“. Въ пѣсенъ № 29, изъ Трънскій окръгъ, намѣрваме — зълву и зелву: „Сна (снѣха) зелву за зълву не знае“. Така размѣсено сж писани и въ други случаи, на примѣръ, въ пѣснитѣ, които сж записани въ Радомиръ отъ едно и сжщото лице намѣрваме: два пѣти „мъшьи деца“, (№ 127), а два пѣти — „мышко дете“ (№ 82). Отъ многобройнитѣ смѣшения на *з* съ *ы* се види, че г. Качановски чрѣзъ буквата *ы* изображава тѣлпъ звукъ, който ние въ писменний си езикъ пишемъ съ *ж* или съ *з*. Но въ такъвъ случай намъ се види чудно, като срѣщаме *ы* на мѣсто *и* въ окончанията на думитѣ, особено въ глаголнитѣ окончанья, на примѣръ, въ пѣсенъ № 4: кърсти,

153 керстышь; въ нѣколко Радомирски пѣсни: ойды, изведы, яны (яхни), роды и пр.¹⁾ Друга една непослѣдователность, която г. Качановски такожде е оставилъ безъ обяснение, срѣщаме въ замѣнитѣ на старий звукъ ж. На мѣстото на тоя звукъ въ кореннитѣ слогове ние тукъ намираме нѣкога а, нѣкога ы, нѣкога у; на примѣръ: въ нѣкои пѣсни, записани въ Берковско отъ едно и сѣщото лице, срѣщаме: патъ (пжтъ), мажé (мжжие), кыща (кжща), гысти (гжсти), буде (бжде).

Въ края на сборника е приложенъ словарь. Както въ него, така и въ текста на пѣснитѣ срѣщатъ се думи, които не сж добрѣ разбрани и истълкувани. На тие погрѣшки ние нѣма да се запираме,²⁾ защото не се съмнѣваме, че г-нъ Кача-

¹⁾ Въ Archiv' a се чете още: „До сега ние знаехме, че въ сѣверо-западнитѣ говори на българския езикъ се особено прѣдпочита тъмния звукъ (ср. Период. списание, браилско издание, кн. XI—XII, стр. 176 забѣл. 2. Каквото е тамъ казано относно кратовския говоръ, ние го отнасяме възъ основа на прѣдлежащитѣ ни данни и къмъ пиротския и вранския говоръ) и че въ нѣкои думи звукътъ и се чува тъмно, приблизително като едно кратко изговорено ы, напр., думата един се изговори едън (ср. срѣб. један, слов. ed'н), ала и въ флексията се изговаря и като ы, т. е. като единъ силно-тъменъ звукъ, що досега никой не бѣ забѣлѣзълъ, па не е и вѣроятно. Затова още повече издательтъ бѣше длъженъ да обоснове или поне да обясни своето употрѣбение на ы“ (Стр. 115 и забѣл. 1).

²⁾ Въ Archiv' a четемъ слѣднето: „Въ края на книгата се дава единъ словарь, съ който г. Качановски искалъ не само да облегчи за рускитѣ читатели четенето на пѣснитѣ, но сжщо и да даде единъ опитъ за планирания отъ него български рѣчникъ. Ние намѣрихме както въ словаря, тѣй и на извѣстни мѣста въ текста нѣкои недоразумѣния, ксито трѣба да се изправятъ. Напр. стр. 90, ст. 11 гласи: „Болеглава ме загуби“, тукъ въ „Болеглава“ погрѣшно сж съединени двѣ думи въ една: боле (старослав. болѣе) и глава, вѣроятно, трѣба и ми да гласи вмѣсто ме, тѣй че, споредъ нашето схващане, цѣлиятъ стихъ гласи: „боле глава ми загуби“ (т. е. по-добрѣ е, щото ти да ми унищожить главата).—Стр. 115, ст. 33: „стори се орелъ Таликна“, прѣдполаганото собствено име „Таликна“ е погрѣшно поставено отъ съединит. частица та (и) и глг. ликна (3. лич. един. аор. ликнѣ вм. литнж отъ гл. летѣти) и естествено трѣба да се изправи по тоя начинъ (ср. стр. 340: „та си литнаше презъ деветъ планине“, „та си литну какъ вѣтрокъ“, стр. 82: „да прилитамъ презъ Дунава“).—Стр. 120, ст. 47: „керезъ те да ги искарашъ“ (и. т. ст. 63), тукъ г. Качановски направилъ отъ турската дума кересте (стронтеленъ материалъ) двѣ думи: керезъ и те и керезъ сравнява съ рус. черезъ (ср. въ словаря).—На стр. 299, ст. 86: „Да се сетимъ за младнѣтъ вака-тъ“, тукъ сж образувани отъ турската дума вакатъ (врѣме) двѣ думи: вака и тѣ.—На стр. 377, ст. 99: „личъ балича по стамбола града“ трѣба да се чете: „личба личча“ (= личать), ср. наралелни мѣста у Миладиновци: личба личить цара мират-бега . . . личба личить низъ града стамбола (стр. 180) или п. т. 255: личба личва више гъркина. Цѣлиятъ изразъ се срѣща и въ сръбския езикъ.—На стр. 489, ст. 30, 32, 34: „нодъ китію сосъ черна мониста—нодъ китію (сось) жълте желтице—подъ китію сосъ кара громоше“, изобщо подъ китію трѣба да се взмѣни въ съвсѣмъ понятното подкити ю. — Формитѣ на мѣстоимението ми, ти (dativus ethicus) г. Качановски отдѣля съ прѣбинателенъ знакъ, между това обаче той свързва спомагателния глаголъ е (= есть) съ това мѣстоимение въ една съвсѣмъ безсмислена дума, като напр., стр. 444, ст. 40, 41 :

новски и самъ ще ги забелѣжи и изправи, като се опознае добръ съ всичкитѣ тънкости на народний ни езикъ. А за такво запознаване той вече има възможность. Намъ ни е драго, дѣто можемъ да извѣстимъ читателетѣ си, че руската Императорска „Академія Наукъ“ и русското мпнистерство на народното просвѣщение сж вече дали г-ну Качановскому срѣдства за да направи второ пжтуване по българскитѣ земли съ цѣль да събира още пометници отъ народната българска словесность и градиво за подробенъ български словарь. До колкото знаемъ, младий руски славистъ скоро вече ще пристигне въ България, дѣто тоя пжтъ ще се помае по-вече отъ година врѣме.

Харьковъ, Декемврий 1882.

М. Дриновъ.

„пушки тѣе вода насипало, ножи тѣе кони закавило,“ тукъ, разбира се, трѣба да се пише „пушки ти е“, „ножи ти е“. — Най-сетивъ любимиятъ въ българския, както и въ сърбския народенъ стихъ изразъ: тиво (т. е. тихо) говори, по тиво (= по-тихо) говори, г. Качановски съвсѣмъ погрѣшно разбралъ и безсмислено изразилъ: „ти оговори“ и „по ти оговори,“ или „доти оговори“!

Сжщо въ словаря азъ заблѣзахъ погрѣшни обяснения, главно въ турскитѣ чужди думи, които минавамъ мимо, а само слѣднитѣ четири случая бихъ изправилъ:

а) Бечви на стр. 529 би трѣбало да означава, споредъ схващането на Качановски, бочки (бѣчи), противъ което вече говори общиятъ смисълъ, думата се срѣща въ непосредна свръзка съ гати (гачи, гащи, срѣб. гаѣе):

Бечви-те ти се на страна (? по-скоро насрани)
Тати-те ти се посрани.

Думата бечви (въ формата бичвъ) въ свръзка съ гати (въ фор. гачъ) ни се срѣщала въ езика на моллизкитѣ славяни, които се присмиватъ на съсѣдитѣ си, албанци: „ямѣе напри (= напѣлъ) бичвъ, пакъ та гачъ“. Думата е много отдавна извѣстна въ сърбо-хърватския езикъ (ср. Караджичъ п. д. бјечва), тя означава „чорапи“ (ital. calza, calzetta).

б) Думата „поверцантия“, която въ словаря е прѣдadena съ причастieto „възвращающійся“ ние разбираме като сжществ. ср. р. съ членъ: поверцане-то (или поверцань-та).

в) Думата „пръчка“ (въ източ. България се изговоря прѣчка или прѣчка) означава не пучокъ, а клонъ, прѣтъ, свръзва се негли съ старослов. прѣтъ.

г) Думата „стъркъ“ означава, споредъ Качановски, аистъ, обаче при-мѣра, на който той се позива, за да подкрѣпи това значение, съвсѣмъ противорѣчи („три стърка босилекъ“, стр. 71) и не оставя никакво съмнѣние, че думата е идентична съ срѣбската струг.

Било би излишне тукъ да изтъкваме, че всички тия възражения противъ отдѣлности не могатъ да намалятъ голѣмата заслуга на самото издание (стр. 115—117).

19. Три български грамоти въ единъ български отговоръ Профессору Миклошичу.*)

Прѣди двѣ години профессоръ Миклошичъ обнародва единъ особно любопитенъ за насъ трудъ подъ надсловъ:¹⁾ *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen* (Wien 1883, стр. 48). Прочутий славистъ тукъ издирва, какви особни гласове, или звукове, има българский езикъ, съ какви букви различни български писателѣе въ различни врѣмена сѣ писали тие гласове, па изказва и своето мнѣние за начина, по който би трѣбовало да се нареди новобългарското азбуке и т. п. Тия си издирвания профессоръ Миклошичъ е придружилъ съ едно *въведение*, въ което излага вкратцѣ своитѣ мисли за пореклото на църковно-словѣнския езикъ²⁾. По поводъ на тоя новъ Миклошичовъ трудъ сега на-скоро се е появила една българска брошура, която е написана отъ г-на Богорова и носи такъвъ надсловъ: „Отговоръ къмъ бивалица за гласнитѣ знакове въ Българския языкъ, списана отъ Д-ръ Ф. Миклошича“ (Віена 1885 стр. 16). Тукъ г-нь Богоровъ е обърналъ внимание токо на *въведението*, което е прѣвелъ изцѣло по своя български езикъ³⁾. Въ въведението си профес-

*) Изъ „Перводич. Списание на Българ. Книж. Друж. въ Сръдецъ“ вѣ. XIII (1885), стр. 155—159.

¹⁾ Кратко извѣстие за тоя новъ Миклошичовъ трудъ заедно съ нѣколко кратки критически бѣлѣжи върхъ него биде обнародвано, ако се не лъжемъ, лави въ вѣстникъ „Марица“.

²⁾ Тие си мисли г-нь Миклошичъ е изложилъ по-подробно въ своята книжка: *Altslovenische Formenlehre in Paradigmen*. Wien 1874.

³⁾ За да видѣтъ читателѣтѣ, до колко е непригоденъ тоя прѣкаленъ български езикъ за такива учени работи и до колко е тъменъ, а по ивѣдѣ и неправиленъ прѣводътъ на г. Богорова, ние тукъ привождаме слѣднитѣ редове:

Изъ въведението на г. Миклошича:

Noch immer wird Bulgarien von manchen als die Wiege der slawischen Liturgie und die Sprache des bulgarischen Volkes in der Form, die ihr ohne irgend einen Beweis für das neunte Jahrhundert zugeschrieben wird, als die Grundlage der slawischen Kirchensprache angesehen...
... Was die sprachliche Seite der Frage anlangt, so meinen viele Konstantin und Method hätten die Übersetzung der heiligen Bücher in Bulgarien mindestens begonnen und berufen sich zum Beweise des bulgarischen Ursprungs der Kirchensprache...

Изъ прѣвода на г. Богорова:

Още и до сегисъ разсѣждатъ нѣкои, че България е гнѣздото за литургията славянска и за Българското народно нарѣчие въ образа, що тѣя му приписватъ безъ да има нейдѣкъ нѣкой доказъ ради деветна вѣкъ, както основникъ за черковно-славянския языкъ...
... А кога остане заради язичната страна, то мнозина мислятъ, че пачкомъ Константинъ и Методий сѣ починали прѣвождането черковнитѣ книги и то въ България, па иматъ доказъ българското изричанье у черковния языкъ...

ссора Миклошичъ, между друго, увѣрява, че българский езикъ 156 още въ 9-ий и въ 10-й вѣкъ е билъ токо речн такъвъ, какъвто го видимъ сега, та поради това старий църковенъ езикъ не билъ българский и т. н. Това увѣряване на г. Миклошича г. Богоровъ се е наелъ да обори съ отговора си. Безъ да се пуца въ нѣкакви подробни разглеждания на въпроса, онъ тукъ привожда три грамоти, или (както той се нарича) „искази“, които по негово мнѣние сж доста да опровергнатъ Миклошичовото мнѣние и да покажатъ, че „новобългарския язикъ е започнълъ да ся образява подиръ турското дохажданье въ Европа“ (стр. 1). Обнародванитѣ въ отговора на г. Богорова грамоти заслужватъ да се позапремъ на тѣхъ. Първата отъ тие грамоти г. Богоровъ титулува така: „Исказъ отъ царь Иоанна Калимана Асѣна, Самодържець Себългарски и Гръцки, даденъ за Аѳонския Зографски манастирь, 2 февруарія 1192 година“.

Г-нъ Богоровъ не казва, отъ гдѣ е взелъ тая грамота, но тя отколѣ е позната, защото е обнародвана още на 1845 г. отъ Априлова.¹⁾ Кратки извѣстия за нея сж обнародвали и рускитѣ пѣтници В. Григоровичъ,²⁾ Порфирій Успенский (сега епископъ),³⁾ таче и Иосифъ Миллеръ.⁴⁾ Но освѣнъ това, около 1860 година руский археологъ Севастьяновъ е извадилъ отъ нейния оригиналъ, който се намѣрва въ Зографския манастирь, нѣколко фотографически копии, които сега се намѣрватъ въ Петербургъ и въ Москва.⁵⁾ Вѣренъ прѣписъ отъ една такъва копия се намѣрва у мене, та споредъ него азъ можъ да кажъ, че г. Богоровъ е издалъ тоя паметникъ съ доста много погрѣшки, за една отъ които трѣбва да се спомене тука. Тя се касае до годината, която е написана въ паметника и която споредъ моя прѣписъ трѣбва да се чете не 6700 (= 1192), а 6750 (= 1242). Не ще бжде излишно, ако припомнимъ, че на 1192 въ България владаше Калоянъ, а не Иоанъ Калиманъ, за когото се знае, че е царувалъ

¹⁾ Априловъ, Болгарскія грамоты, Одесса 1845 г., стр. 31—35.

²⁾ Глед. въ неговия „Очеркъ путешествія по Европейской Турци“, изд. 2-ое, стр. 61.

³⁾ Въ Журналь министерства народнаго просвѣщенія за 1848 г. томъ 58, стр. 180.

⁴⁾ Миклошичъ, Slawische Bibliothek. I, 154.

⁵⁾ Флоринскій: „Аѳонскіе акты и фотографическіе снимки съ нихъ въ собраніяхъ П. П. Севастьянова“ Сиб. 1880, стр. 34.

отъ 1241 до 1246 година.¹⁾ Тоя паметникъ е любопитенъ отъ нѣкоя страни, но г-нъ Богоровъ много злѣ е сторилъ, дѣто се е взелъ съ него да оборва мнѣнието на г-на Миклошича. Въ това, мислимъ, лесно ще се увѣржатъ читателетѣ ни, ако прочетатъ Калимановата грамота. Въ нея, на примѣръ, се говори: . . . „и дадохъ имъ въ Серъ градъ метоухъ . . . у Калоанова чаршиа 18 дуганы, Калоанъ да настои, що приходить отъ дуганите да приноси у манастиръ, — и дадохъ имъ на Дунавъ, на гръло, ловище, идѣже се ловѣтъ моруны, и на Никополи сѣкле, іакова махала, и ѳеодорова махала, и Петръ логофатъ махала и ту 8 дуганы дахъ имъ; Петръ логофетъ найстойникъ що приходить отъ дуганы, отъ сѣкле и отъ ловища да приноси у манастиръ . . . . . И повѣхъ (sic) азъ оградити место іоанова Селимова рака на краи море на кладѣнецъ . . . , и отъ тува надъ лозіе Филипо на връхъ на брьдо . . . , и отъ тува горѣ на големи путь, и на вѣсточна страна надъ путь горѣ камень . . . , и отъ тува на путь чрѣша Моусиева, та на Іоанъ Камара и отъ Іоанъ Камара по путь та на стари стльпъ, спречъ пиргос, и назадъ мало на стрьмно масто, и ту вула оставиха . . . . И отъ здѣ низъ долчина на голема река та на водѣница“²⁾ и пр.

Тия примѣри сж доста да увѣржатъ всѣкого, че Калимановата грамота е писана съ такъвъ езикъ, който, токо речі, съвсѣмъ прилича на сегашния ни народенъ езикъ. И ако да бѣше истина, че тая грамота е писана въ 1192, или въ 1242 год., то тя щѣше да бѣде едно най-силно потвѣрждение на Миклошичовитѣ мисли, които г. Богоровъ оборва съ нея. Нека ни прости достопоченний *упжтвачъ* на Българския езикъ, ако му кажемъ съ българската пословица, че онъ тука се е взелъ ужъ *да пише вѣжди, а вади очи*. — Нѣма съмнѣние, че Калимановата грамота е лъжовна, че тя е съчинена на турско врѣме. Въ нея се намѣрватъ твърдѣ

¹⁾ Трѣбва да кажъ, че така невѣрно, както въ изданието на г-на Богорова, е напечатана тая година и въ извѣстіята на Григоровича, на Порфирія Успенскаго и на Иостфа Миллера. Профессоръ Флоринскій въ горѣреченото си съчинение забѣлѣжава, че въ една отъ Севастиановскитѣ копия, която онъ е видвалъ, стои година 6758 (= 1250).

²⁾ Тие примѣри ние привождаме по нашия прѣписъ отъ Калимановата грамота; въ г-нъ Богоровото издание тѣ сж напечатани съ нѣколко погрѣшки, отъ които по-големитѣ сж: намѣсто — 8 дуганы, тамъ е напечатано — 15 дуганы, намѣсто — „повѣхъ азъ оградити“, напечатано е: „носѣхъ азъ оградити“; на мѣсто — *стльпъ* — *стльпъ*.

явни за това доказателства, отъ които доста ще бжде да наведемъ слѣднитѣ.

1) Въ тая грамота, писана ужъ въ врѣмето на Калимана, се казва, че Охридскій архиепископъ Макарий билъ назначенъ да бжде настояникъ на Зографскія имотъ въ Охрида. А познато е, че архиепископъ Макарий е светителствувалъ около 50—60 години слѣдъ смъртъта на Калимана¹⁾.

2) Въ тая грамота се срѣщатъ турски думи — *чаршия*, *дуганы*, *махала*, *пазаръ* (говѣжды пазаръ, мадпи пазаръ) — които подъ никой начинъ не сж могли да се вмъкнжтъ и загнузджтъ въ езика ни по-рано отъ 15-й вѣкъ.

Ние мислимъ, че Калимановата грамота е измайсторена, и то не много искусно, около половината на 16-й вѣкъ: измайсторяванъето ѝ, може би, е било прѣдизвикано отъ мѣрките, които турското правителство бѣше взело по онова врѣме спрямо манастирскитѣ имоти²⁾.

Втората отъ обнародванитѣ въ отговора на г. Богорова 158 грамоти е титулована така: „Исказъ отъ царь Юанна Александра, Самодържець Себългарски и Гръцки, даденъ въ Сергѣвци, село близо при Търново въ България прѣзь 6856 година (1340)“.

Като прочетохме това заглавие, помислихме си, че тука г. Богоровъ е обнародвалъ нѣкаква нова, непозната до сега грамота: но като се повзрѣхме въ работата, лесно се увѣрихме, че не било така. И тоя паметникъ отколѣ е познатъ, таче е и обнародванъ два пжти. Първъ пжтъ той е издаденъ на 1873 въ второто издание на Шафариковитѣ южнословѣнски паметници³⁾. Изданието му тука е направено по единъ Григоровичовъ прѣписъ отъ оригинала, който се намѣрва въ Хилендарскія манастиръ. Втори пжтъ тоя паметникъ е напечаталъ покойний руски академикъ Срезневскій по една фотографическа копия, извадена отъ горѣспоменжтия руски археологъ Севастьяновъ⁴⁾. Тия двѣ издания не оставятъ никакво

¹⁾ *Голубинскій*: „Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей Болгарской, Сербской“ и пр. стр. 127.

²⁾ Глед. нашій членъ въ Период. Списание на Българск. Кн. Др. Срѣдецъ, кн. VII, стр. 10. [вж. Съчиения, I, стр. 530—531]. Сравни и бѣлжката на г-на Иречка въ сжщата книжка, стр. 119.

³⁾ *Řamátky dřevn. řisemnictví jřhoslov. v Prase 1873. Okazky ob. řisemn.* 96—99.

⁴⁾ „Записки Императорской Академіи Наукъ“ томъ 34, кн. II, прилож. № 4, стр. 31—34.

съмнѣние, че грамотата, за която ни е тукъ рѣчьта, е съставена на 1 декемврия 1347 или 1348, а не на 1340 година, както казва г-нъ Богоровъ. Освѣнъ това, въ изданието на г-на Богорова е казано, че тая грамота е *дадена въ Сертъвци*, а въ Шафариковото издание, на мѣсто *Сертъвци*, четемъ — *въ Сербеници*, а пакъ въ изданието на Срезневскаго е написано — *въ Ортевици*. Кое отъ тия три названия трѣбва да се сматра за право, това мъчно може да се развѣщѣе, особно като г. Богоровъ и тукъ не се е погрижилъ да ни каже, по какъвъ прѣписъ той е напечаталъ тоя документъ. Види се, че неговий прѣписъ въ нѣкои мѣста е по-добъръ отъ копиитѣ, които сж имали въ рѣдѣтъ си Шафарикъ и Срезневски: въ Шафариковия прѣписъ не вѣрно е написано, че грамотата, за която ни е тукъ рѣчьта, е отъ Иоанна Асѣня, па, освѣнъ това, въ тоя прѣписъ сж пропуснати на едно мѣсто два-три реда; въ изданието на Срезневскаго такожде има пропуснати петъ-шестъ думи, които не сж били извадени ясно въ фотографическата Севастьяновска копия; такъви пропусчания ние не намѣрваме въ г. Богоровото издание, въ което отъ къмъ тая страна паметникътъ е издаденъ добръ. Но, за жалость, ние тукъ срѣщаме нѣколко думи, които сж напечатани погрѣшно, па срѣщаме и твърдѣ важни правописни погрѣшки, именно: ѡ, на мѣсто ѡ; и, на мѣсто ѳ; ж, на мѣсто ѡ; ѳ, на мѣсто ѡ и т. п. Такъви правописни погрѣшки, които г. Богоровъ, види се, има за дребни работи, сж много зловрѣдни за главната цѣль, за която онъ се е потрудилъ да напечата тая грамота.

На третата си грамота г-нъ Богоровъ е далъ такъво заглавие: „Исказъ отъ царъ Иоанна Шишмана, Самодържець Себългарски и Гръцки, даденъ за Рылския монастырь. 21 септемврия, 1379 год.“.

Това е добръ познатата Шишманова грамота, която е издавана вече петъ-шестъ пѣти. Между тия издания има двѣ, особно добръ направени: то сж изданията, които намѣрваме въ горѣспоменжитѣ трудове на Шафарика и Срезневскаго. 159 Г-нъ Богоровъ е напечаталъ тая грамота съ голѣми правописни погрѣшки, каквито се срѣщатъ, токо речи, въ всѣки редъ.

Излишно е да казваме, че съ напечатването на тия грамоти, които отдавна трѣбва да сж познати и профессору

Миклошичу, г. Богоровъ никакъ не е постигнълъ главната цѣль на своя „отговоръ къмъ бывалица за гласнитѣ знакове“ и пр.

При всичко това, ние сме много благодарни г-ну Богорову за напечатването на една отъ рѣченитѣ грамоти, именно на Иоаннъ-Александровата грамота отъ 1347 г. Макаръ тя и да е печатана вече два пжти, но, както казахме по-горѣ, печатана е съ пропусчания на нѣколко думи, които изданието на г-на Богорова допълня. Освѣнъ това, прѣднитѣ издания на тая грамота на-да ли се намѣрватъ нѣйдѣ въ България, та по насъ тя е твърдѣ малко позната, макаръ че е много любопитна: въ нея се намѣрва драгоцѣненъ материалъ за историята на държавнитѣ и общественни наредби и изобщо за внѣтрѣшния животъ на България прѣзъ 14-й вѣкъ. Мислимъ, че не ще да сторимъ злѣ, ако исправимъ тукъ по-голъмитѣ грѣшки въ г-нъ Богоровото издание на тоя важенъ паметникъ.

<i>Редъ:</i>	<i>Напечатано е:</i>	<i>Трѣбва да се чете така:</i>
1	похално	похвално
10	тѣмжи	тѣм' же
34	и коноръзъ	и копоръзъ
46	а потхаторе	аподохаторе
46	крагъларе инесъязци . . .	крагъларе и несъязци
48	ни носи поставити наснаж .	ни ноги поставити на снаж
	вснѣ села	в сна села
52	ни имъ конъ енгаре псати .	ни имъ конъ енгарепсати
58	виноградъ вдрачовѣ . . .	виноградъ в Драчовѣ

На много мѣста г. Богоровъ е съединилъ по двѣ думи една; такъви погрѣшки ние тукъ не привождаме, защото читателятъ и самъ може да ги забѣлѣжи и разбере. Не привождаме и правописнитѣ грѣшки, защото тѣ не врѣдятъ смисъла на грамотата.

Харьковъ, 11 мартъ 1885 г.

М. Дриновъ.

20. По поводу замѣчаній г. Сретъковича на мою статью о говорѣхъ и обычаяхъ Дебрянъ.*)

(см. Извѣстія Слав. Благотв. Общества, за 1887, № 9, стр. 440—449).

Русскихъ ученыхъ, доказывавшихъ до г. Ястребова, что македонскіе Славяне принадлежать къ болгарскому племени, г. Сретъковичъ называетъ „добродушными и честными славистами, писавшими по порученію (кого?) или по слухамъ или на основаніи показаній кое-какихъ пропагандистовъ и турецкихъ чиновниковъ“ (стр. 443). Но въ моей статьѣ ясно сказано, что Григоровичъ, Гильфердингъ и имъ подобные ученые въ этомъ дѣлѣ шли по стопамъ сербскаго дѣятеля Вука Караджича, который еще въ 1822 г. доказывалъ, что славянское населеніе какъ восточной, такъ и западной Македоніи принадлежитъ къ болгарскому племени. Мой оппонентъ „не сомпѣвается въ Караджичѣ“, но онъ умалчиваетъ о томъ, что Караджичъ признавалъ несомнѣнно болгарскимъ Мосхопольскій памятникъ, содержащій въ себѣ прекрасные образцы западно-македонскаго подрѣчія, къ которому относится и дебръскій говоръ

Касаясь моего обзора работъ по этнографіи и языку Дебрянъ, г. Сретъковичъ замѣчаетъ, что мною тутъ съ злымъ умысломъ не упомянуто объ Аннѣ Комнинѣ, Григорѣ и императорѣ Кантакузинѣ. Но къ чему тутъ злой умыслъ? Я отлично знаю, что Анна Комнина называетъ македонскихъ Славянъ Болгарами, а не Сербами. Знаю также, что Григора и І. Кантакузинъ, говоря о Сербахъ въ Македоніи въ 14-мъ вѣкѣ, прямо указываютъ на то, что эти Сербы, такъ сказать, гостями въ этой странѣ, а не принадлежали къ ея населенію. Почему-бы я сталъ съ злымъ умысломъ умалчивать о такихъ писателяхъ, свидѣтельства которыхъ подтверждаютъ защищаемое мною мнѣніе „честныхъ славистовъ“ и Вука Караджича о народности славянскаго населенія нынѣшней Македоніи? По моему разумѣнію, имена А. Комнины, Григоры и Кантакузина были-бы совершенно неумѣстными въ обзорѣ новѣйшей литературы по этнографіи и языку Дебрянъ¹⁾. Вотъ почему я и

¹⁾ Изъ „Извѣстія С. Петербурскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества“ годъ IV, 1887 г. (№ 11 и 12), стр. 553—557.

²⁾ Вслѣдствіе этого я не упоминалъ и о книгѣ Тетовскаго Болгарина Кирилла Пейчиновича, изданной въ 1816 г. — Г. С-чъ совершенно невстати попрекнулъ меня незнаемъ ея, ибо я когда-то писалъ о ней. Приводимыя имъ

не касался въ этомъ обзорѣ не только названныхъ трехъ, но и многихъ другихъ средневѣковыхъ историковъ, у которыхъ имѣются и болѣе важныя обстоятельства въ пользу защищаемаго мною мнѣнія.

Общеизвѣстные болгарскіе сборники, на которые я ссылался въ своей статьѣ, мой оппонентъ объявляетъ сборниками сербскихъ пѣсенъ и обычаевъ, намѣренно искаженныхъ Каравеловымъ, Чолаковымъ и Миладиновыми. Фальсификаторство Каравелова отъ доказываетъ такимъ образомъ: въ сборникѣ Верковича¹⁾ есть пѣсня о воеводѣ Милошѣ; Каравеловъ взялъ ее, „выдумалъ никогда не существовавшаго Мануша, замѣтилъ имъ Милоша“ и пр. Это выходитъ довольно гладко, да бѣда въ томъ, что въ русской литературѣ еще съ 1855 г. извѣстно, что Болгаре воспѣваютъ не только Милуша, но и Мануша, котораго, значить, не было никакой надобности выдумывать Каравелову (см. Сборникъ проф. Безсонова, I, 108 и пр.). Относительно поддѣлокъ Чолакова г. Сретъковичъ ограничился лишь замѣчаніемъ, что Чолаковъ „согрѣшилъ передъ Богомъ, записавъ слово рѣка“ въ одной пѣснѣ изъ Панагюрища, гдѣ будто-бы нѣтъ слова рѣка, а есть слово рока или рака. Замѣтте, читатель, что Чолаковъ родился и живетъ въ Панагюрищѣ и что рока и рака такія-же болгарскія и совершенно чуждыя сербскому языку формы, какъ и рѣка. Фальсификаторство Миладиновыхъ мой оппонентъ изобличаетъ рѣшительнымъ заявленіемъ, что въ ихъ сборникѣ нѣтъ ни одной такой пѣсни, какія представилъ теперь г. Ястребовъ (стр. 447). Смѣю надѣяться, что это столь рѣшительное заявленіе будетъ по достоинству оцѣнено благосклонными читателями моей статьи, въ которой довольно наглядно, кажется, доказано, что почти

выписки изъ этой книги оказываются не совсѣмъ согласными съ имѣющимся у меня подлинникомъ, но и въ этомъ видѣ онѣ нисколько не опровергаютъ того, что я говорилъ о пѣбныхъ *ѳ* и *т* и что моему оппоненту угодно было понять по-своему.

¹⁾ „Народне песме Македонски Бугара“. Эти пѣсни г. Сретъковичъ объявляетъ сербскими пѣснями, невѣрно названными Верковичемъ (Сербомъ) болгарскими (я такъ говорить челоѡкъ, который тутъ-же заявляетъ, что озаглавленная такъ Верковичемъ пѣсни изданы почтеннымъ сербскимъ ученымъ обществомъ!). Въ доказательство того, что эти пѣсни Верковича — сербскія г. С-чъ приводитъ одно изъ нихъ и спрашиваетъ: „Какой это языкъ, г-нъ Дриновъ?“ Здѣсь мнѣ ничего не остается дѣлать, какъ обратиться къ читателямъ, сколько нибудь знакомымъ съ дѣломъ, и покорнѣйше просить ихъ, свѣривъ приведенную моимъ оппонентомъ пѣсню съ ея подлинникомъ въ сборникѣ Верковича (на стр. 300), дать отвѣтъ на этотъ, хотя и нетрудный, но нѣсколько щеголивый для меня вопросъ.

всѣ дебръскія пѣсни г. Ястребова, признанныя въ извѣстныхъ рецензіяхъ особенно любопытными, имѣются и въ сборникѣ Миладиновыхъ, да при томъ въ болѣе исправномъ видѣ. О Миладиновыхъ (уроженцахъ западной Македоніи) г. Сретьковичъ утверждаетъ еще, что они были Сербами, но какіе-то „большіе ихъ невѣжды въ Австріи убѣдили ихъ, что они Болгаре“ (стр. 443). Говоря такія вещи объ этихъ мученикахъ, мой оппонентъ не знаетъ, видно, что Константинъ Миладиновъ до поѣздки своей въ Австрію учился въ Московскомъ университетѣ и принималъ тогда самое дѣятельное участіе въ основаніи болгарскаго журнала „Братскій трѣдъ“, въ которомъ сотрудничалъ и его братъ Дмитрій.

Мое незнакомство съ языкомъ Старой Сербіи г. Сретьковичъ изобличаетъ указаніемъ на то, что я не знаю, какъ говорятъ въ городѣ Панаярищѣ, который онъ считаетъ такимъ чистымъ сербскимъ уголкомъ, „гдѣ о болгарщинѣ всего менѣе можно говорить“ (стр. 448). Тутъ мой обличитель и не подозрѣвалъ, конечно, того, что я родился и выросъ въ городѣ Панаярищѣ, о говорѣ котораго и писалъ кое-что.¹⁾

Мое упоминаніе о православныхъ Албанцахъ вызвало со стороны моего оппонента два восклицательныхъ знака и поправку въ скобкахъ, что это тоже Сербы.

Мои мнѣнія и доводы искажены до неузнаваемости въ разсматриваемыхъ „замѣчаніяхъ“. Авторъ послѣднихъ не поцеремонился даже и съ основнымъ положеніемъ моей статьи, утверждая, что я тутъ и не осмѣлился будто-бы назвать Дебрянъ Болгарами, а доказываю, что они составляютъ какую-то особую славянскую народность (стр. 446). При этомъ съ такою-же смѣлостію онъ увѣряетъ, что я въ своей книжкѣ о „заселеніи Балканскаго полуострова славянами“ доказывалъ будто-бы тоже самое и относительно Травунянъ. Зетянъ и т. д.

Останавливаясь долѣе на возраженіяхъ г. Сретьковича противъ моихъ мнѣній и доводовъ считаю невозможнымъ да и бесполезнымъ. Но я не въ правѣ оставлять безъ объясненій слѣдующія его сообщенія.

По поводу высказаннаго мною недовѣрія къ утвержденіямъ г. Ястребова о томъ, что греческіе владыки и какіе-то бол-

¹⁾ Другое доказательство моего незнакомства съ языкомъ „Старой Сербіи“ г. С-чъ усмотрѣлъ въ моихъ замѣткахъ о ринезмѣ въ Дебрьскомъ говорѣ, не зная, повидимому, что я нѣсколько причастенъ къ выясненію въпроса о существованіи ринезма въ языкѣ такъ называемой имъ Старой Сербіи (ст. 444).

гарскіе агенты преслѣдуютъ такъ называемый „праздникъ славы“, по политическимъ мотивамъ, видя въ немъ исключительно сербскій обычай,¹⁾ г. Сретъковичъ, упрекнувъ меня въ недобросовѣстности, утверждаетъ, что „изъ неуваженія къ истинѣ“ я тутъ не хотѣлъ обратить вниманіе „на сотни фактовъ разрушенія (болгарскими агентами) сербскихъ памятниковъ и уничтоженіе сербскихъ обычаевъ“. Изъ этой массы фактовъ онъ выбралъ самыя разительныя, которые и привелъ въ своихъ „замѣчаніяхъ“. Я остановлюсь прежде всего на томъ изъ нихъ, которому г-нъ Сретъковичъ придастъ особенную важность. „Монахи Рыльского монастыря, — говоритъ онъ, — напечатали службу и житіе св. Іоанна Рыльского въ Бѣлградѣ и въ этой книгѣ рассказали, кто основалъ Рыльскій монастырь, который въ самое послѣднее время болгарскіе пропагандисты разрушили тѣсноты ради; поэтому ввозъ названной книги тогдашній Нишскій муавинъ Цанковъ запретилъ и у монаховъ пропалъ великій трудъ и издержки“. Такими словами изложенъ моимъ оппонентомъ фактъ, долженствующій, по его расчетамъ, привести въ ужасъ „весь православный славянской міръ“. Я очень счастливъ, что имѣю возможность успокоить весь этотъ славянской міръ нѣсколькими простыми заявленіями, справедливость которыхъ, не сомнѣваюсь, подтвердятъ многіе русскіе люди, бывавшіе „въ самое послѣднее время“ въ Рыльскомъ монастырѣ. Прежде всего позволю себѣ заявить, что никакіе пропагандисты никогда не разрушали Рыльской обители, что обитель сія продолжаетъ красоваться на своемъ старомъ мѣстѣ, составляя драгоцѣннѣйшую святыню, гордость и славу православнаго болгарскаго народа, поражая своимъ видомъ и иностранныхъ туристовъ, находящихся, что во всей сѣверной половинѣ Балканскаго полуострова нѣтъ другой столь большой постройки. Къ этому считаю нужнымъ прибавить, что въ оградѣ Рыльского монастыря возлѣ большой церкви, основанной въ 1834 г., возвышается старый пиръ (башня), на которомъ красуется прекрасно сохранившаяся и издали видная

¹⁾ Что праздникъ „слава“ не исключительно сербскій обычай, на этомъ я также стою и буду стоять твердо, пока не будетъ мнѣ доказано научнымъ образомъ, что сообщеніе Караджича о существованіи славы у Болгаръ не вѣрно и что приведенныя мною русскія и болгарскія указанія на этотъ обычай, не относятся къ нему. Страстныя выходки, которыми г. Сретъковичъ защищаетъ свой взглядъ на „славу“, какъ на самую характеристичную черту племени, не заключаютъ въ себѣ, конечно, ничего доказательнаго.

древняя надпись, гласящая, что пиргъ сей построенъ въ царствованіе Стефана Душана на средства протосеаста Хреля. (Этого протосеаста Хреля г. Сретъковичъ считаетъ основателемъ Рыльскаго монастыря, упуская изъ виду, что исторія знаменитой болгарской обители начинается еще съ 10-го вѣка, за четыре почти столѣтія до царствованія Душана). Далѣе я могу заявить еще, что не пропала и книга рыльскихъ монаховъ, уничтоженная, по утверженію моего оппонента, г. Цанковымъ. Эту книгу, на которой въ болгарскихъ церквахъ совершается служба св. отцу и покровителю Болгаріи, мнѣ неоднократно приходилось читать, но я не встрѣчалъ въ ней никакого даже намека на какія-нибудь разрушительныя дѣйствія въ Рыльскомъ монастырѣ со стороны какой нибудь болгарской пропаганды. Въ предисловіи этой книги, составленной извѣстнымъ іеромонахомъ Неофитомъ, говорится, что въ 1833 г. рыльское братство, озабочиваясь возобновленіемъ монастырскихъ зданій, истербленныхъ тогда большимъ пожаромъ, рѣшило одновременно приступить и къ постройкѣ новаго большаго храма, въ которомъ давно ощущалась настоятельная необходимость. Крутая и сжатая мѣстность не позволяла однако постройки задуманнаго храма безъ сношенія старой небольшой церкви, построенной тѣмъ же самымъ Хрелемъ, которымъ былъ воздвигнутъ, съществующей и доннѣ, вышеназванный пиргъ съ надписью о Душанѣ и пр. Послѣ долгихъ колебаній рыльское братство, наконецъ, скрѣпя сердце, рѣшило снести эту старую церковь, что и было исполнено въ 1834 г. при закладкѣ новаго большаго храма. Повидимому въ этомъ дѣлѣ,¹⁾ происходившемъ около шестидесяти лѣтъ тому назадъ, когда о какой-нибудь болгарской пропагандѣ не могло быть и рѣчи, г-ну Сретъковичу угодно было усмотрѣть „разрушеніе Рыльскаго монастыря болгарскими пропагандистами въ самое послѣднее время“!

¹⁾ Оно изложено гораздо подробнѣе въ другомъ сочиненіи Неофита, написанномъ въ 1868 г. и изданномъ въ 1879 г. въ Софіи: „Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго“. Тутъ на стр. 24 представлено описаніе этой старой церкви, и на стр. 48—49 очень обстоятельно изложены причины, заставившія рыльскихъ братьевъ подумать въ 1834 г. о построеніи новаго большаго храма и рѣшиться при этомъ, со слезами на глазахъ, на сношеніе стараго. „Жалко е истину много, замѣчаетъ между прочимъ Неофитъ, за что се лишъ монастыръ отъ тая драгоценна древность, антика! Но не бѣше възможно отнюдъ, ако се не развалеше, защото иначе щеше да се повреди всичката съразмѣрность и на новата церква и на новообновенннхъ монастырь“ (стр. 24).

Перехожу къ другому факту, которымъ мой оппонентъ доказываетъ, что болгарскіе владыки дѣйствительно преслѣдуютъ праздникъ „слава“ по политическимъ соображеніямъ, видя будто бы въ немъ исключительно сербскій обычай. Во избѣжаніе всякаго недоразумѣнія я изложу и этотъ фактъ словами г. Сретъковича. „Въ то время, говоритъ онъ, когда Сербы занимали Брезникъ и Брезничкую нахію (въ 1878 г.), я былъ на окружномъ собраніи въ Брезникѣ. . . . Тогда пришли ко мнѣ съ жалобой крестьяне изъ села Богдани и сказали: Господинъ, нашъ дѣдъ-владыка требуетъ съ cadaго одра по шести грошей (около 40 копѣекъ). Тутъ идетъ рѣчь объ извѣстномъ церковномъ сборѣ, который во время турецкаго ига былъ единственнымъ источникомъ содержанія высшаго болгарскаго духовенства). Мы готовы дать ему, но просили его благословить нашу славу, а онъ проклинаетъ нашу славу и не хочетъ ее благословлять. Что ты на это скажешь?“ На этотъ вопросъ крестьянъ г. Сретъковичъ отвѣтилъ такъ: „если онъ (владыка) не хочетъ благословлять вашей славы, то вы не давайте ему съ одра“. Крестьяне послушались, „не стали платить вѣнчило, а славу славили“.

Въ архивахъ русскаго гражданскаго управленія въ Болгаріи имѣются документы, нѣсколько иначе излагающіе дѣло, о которомъ говорится въ приведенныхъ тутъ воспоминаніяхъ г. Сретъковича. Но я считаю излишнимъ останавливаться на критической провѣркѣ сообщаемого въ этихъ воспоминаніяхъ факта. Замѣчу только, что тутъ дѣло идетъ объ извѣстномъ софійскомъ митрополитѣ Мелетіи, воспитанникѣ С.-Петербургской духовной академіи, сосланномъ года четыре тому назадъ нѣкоторыми изъ нынѣшнихъ правителей болгарскаго княжества. Въ епархіи этого болгарскаго митрополита находился г. Сретъковичъ, въ 1878 г., когда присутствовалъ на окружномъ собраніи, въ Брезникѣ, и тамъ говорилъ крестьянамъ не исполнять приказаній своего архіерея. Спрашивается, изъ чего онъ заключилъ, что митрополитъ Мелетій, по политическимъ соображеніямъ, непременно не хотѣлъ благословлять праздника „славы“? Вѣдь сами крестьяне не объясняли такимъ образомъ этого поступка владыки? Не естественнѣе ли было предположить, что преосвященный Мелетій думалъ объ исполненіи своихъ архипастырскихъ обязанностей, запрещая обычай, который не признанъ православною церковью и противъ котораго

ратовало, напимѣрь, и древнерусское духовенство? Объяснять политическими мотивами этотъ поступокъ Софійскаго митрополита тѣмъ неосновательнѣе, что преосвященный Мелетій, жившій въ разныхъ частяхъ Болгаріи, несомнѣнно зналъ, что праздникъ „слава“ (служба) очень разпространенъ среди болгарскаго крестьянства, тогда какъ о существованіи такого же обычая и у Сербовъ онъ могъ и ничего не знать. Еще менѣе онъ могъ знать о своеобразныхъ воззрѣніяхъ г. г. Сретъковича и Милоевича на народные обычаи вообще и въ частности на „праздникъ славы“. Послѣ этихъ разъясненій дѣла, о которомъ говорится въ занимающихъ насъ здѣсь воспоминаніяхъ моего оппонента, я представляю читателямъ самимъ рѣшить, кто въ этомъ дѣлѣ занимался пропагандою: Софійскій ли митрополитъ, который не хотѣлъ благословлять обычая, не признаннаго церковью, и требовалъ при этомъ уплаты установленнаго закономъ церковнаго сбора, или г. Сретъковичъ, говорившій крестьянамъ Софійской епархіи не исполнять законныхъ приказаній своего архіерея и (по собственному его признанію) успѣвшій обѣднить ихъ въ этомъ?

Таковы факты, которыми г. Сретъковичъ доказываетъ недобросовѣстность моего довѣрія къ извѣстнымъ сообщеніямъ г. Ястребова! Я счелъ нужнымъ подробнѣе остановиться на нихъ, между прочимъ, и потому, что они насъ вводятъ въ самую, такъ сказать, лабораторію небылицъ, которыми извѣстные дѣятели разжигаютъ взаимную ненависть между двумя родственными и сосѣдними народцами къ великому утѣшенію ихъ общихъ враговъ и эксплуататоровъ.

Да позволено будетъ остановиться и на лично меня касающемся разсказѣ г. Сретъковича о томъ, „какъ Груничевичъ изъ Охриды пріѣзжалъ къ г. Дринову въ Софію съ учителемъ охридскимъ“. Въ этомъ разсказѣ, которымъ мой оппонентъ счелъ нужнымъ предпослать своимъ возраженіямъ на мою статью о Дебрскомъ говорѣ, говорится, что когда охридскій учитель, входя въ мое жилище, привѣтствовалъ меня словами: „добро утро“, я, усмотрѣвъ въ этомъ привѣтствіи сербизмъ, разгнѣвался и сказалъ: „неужели и ты посербился“? Вслѣдствіе этого моего гнѣва, учитель „уѣхалъ навсегда изъ Софіи, говоря повсюду и всѣмъ, что Дриновъ назвалъ его сербомъ“. Далѣе разсказывается, что „самъ Груничевичъ (тоже какъ бы вслѣдствіе моего гнѣва), проѣхавъ по Болгаріи съ одного кара до дру-

того, убѣдился, что ни онъ не понималъ болгарь, ни они его не понимали; брагодаря этому онъ насидѣлся въ болгарской тюрьмѣ и теперь сталъ ревностнѣйшимъ борцомъ за свою народность въ Македоніи и покорнымъ подданнымъ султана“. — Къ счастью, вся эта трагикомедія такого рода, что говорить о ней слишкомъ много не приходится. Достаточно сказать, что привѣтствіе „добро утро“, на которомъ она построена, не исключительно сербское, но и болгарское. Видѣть въ немъ сербизмъ и приходитъ отъ него въ такую ярость, я не имѣлъ ни малѣйшаго повода.

Харьковъ, 1887, Октябрь.

М. Дриновъ.

21. Нѣсколько поправокъ къ этнографическому очерку г. Драганова.*)

(см. Извѣстія Славянск. Благетвор. Общесва 1888 г., № 1 и 2, стр. 31—36, 89—98).

Откладывая болѣе подробное разсмотрѣніе этнографическаго очерка г. Драганова до обнародованія и остальной его половины, я теперь останавлиюсь лишь на нѣкоторыхъ изъ неточностей, замѣченныхъ мною въ напечатанной уже его части. Неточности эти такого свойства, что откладывать ихъ устраненіе на неопредѣленное время не совсѣмъ удобно. Авторъ этого очерка ссылается кое гдѣ на нѣкоторыя мои мнѣнія и замѣтки, но всякій разъ, почти, передаетъ ихъ не въ надлежащемъ видѣ. Между этими извращеніями моихъ словъ есть вещи невинныя, иногда и забавныя, каково, напримѣръ, указаніе на то, что мой отвѣтъ г-ну Сретъковичу написанъ подъ вліяніемъ какой-то великой идеи, по которой отъ русской Бессарабіи и до Адриатики „ничего, кромѣ Болгарь и единого болгарскаго народа нѣтъ, не можетъ и не должно быть“ (Извѣстія № 2, стр. 92). Но встрѣчаются тутъ и болѣе серьезные вещи, — на нихъ-то я только и останавлиюсь здѣсь.

На стр. 33-й январской книги „Извѣстій“ г. Драгановъ замѣчаетъ: „проф. Дриновъ, ссылаясь на такой историческій

*) Изъ „Извѣстія С.-Петербургскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества, годъ V, 1888, № 6—7, стр. 310—312.

авторитетъ, какъ царственникъ Паисія Самоковскаго (?), почему-то говорить, что будто краль Вукашинъ и его королевичъ Марко . . . . были Болгаре, а не Сербы“. За такыя якобы мои гаданія г. Драгановъ производитъ меня въ фантазеры. Такихъ „гаданій“, однако, я никогда и нигдѣ не дѣлалъ. Въ той статьѣ, на которую тутъ ссылается г. Драгановъ, я останавливался подробнѣе на словахъ Паисія о томъ, что король Вукашинъ и сынъ его Марко королевичъ были болгарскими владѣтелями, владѣли болгарскою землею, или землю Охридскихъ Болгаръ (такъ Паисій называетъ извѣстную часть нынѣшней Македоніи). На этомъ сказаніи Паисія я счелъ нужнымъ остановиться потому, что оно само собою напрашивалось на сопоставленіе съ тѣмъ, что говорятъ о Влькашинѣ нѣкоторые старые писатели, именно: албанскій князь Иванъ Музакъ и извѣстный Сербъ Михаилъ Константиновичъ, дѣйствовавшіе въ то время, когда еще жили современники Марка королевича (Иванъ Музакъ называетъ и Марка *Re di Bulgaria*). Указаніемъ на сходство извѣстій названныхъ тутъ старыхъ писателей съ вышеозначеннымъ сказаніемъ Паисія и ограничиваются мои слова о Влькашинѣ и Маркѣ королевичѣ. Что касается замѣчанія Паисія о томъ, что Влькашинъ и Марко были Болгаре, то по поводу его я ничего не говорилъ и на основаніи его никакихъ гаданій о родѣ и племени Вукашина не дѣлалъ. Замѣчаніе это, какъ и нѣкоторыя другія подобнаго же рода замѣчанія Паисія, приведены въ моей статьѣ лишь для характеристики возрѣній человѣка, который считается начинателемъ болгарскаго возрожденія. Другаго какого-либо значенія такимъ замѣчаніямъ Паисія я не придавалъ, о чемъ и прямо заявлено въ моей статьѣ, имѣющей чисто историко-литературный характеръ . . . .

311 Въ февральской книгѣ „Извѣстій“ на стр. 94-й, въ примѣчаніи, г. Драгановъ говоритъ: „нарѣчіе болгарскаго отдѣла Москопольской книги, по моему убѣжденію, есть нарѣчіе велескихъ и прилѣпскихъ Барзаковъ, а отнюдь не Дебрянъ, какъ утверждаетъ почему-то М. С. Дриновъ“. — Тутъ можно было бы замѣтить, что высказанное въ этихъ строкахъ убѣжденіе г-на Драганова противорѣчитъ другому убѣжденію его, высказанному нѣсколькими строками раньше, на стр. 93. Тамъ

онъ, напримѣръ, доказывалъ, что переходъ сочетанія *лз* въ *ол*¹⁾ составляетъ одну изъ самыхъ характерныхъ особенностей, отличающихъ „нарѣчіе“ Дебрянъ отъ „нарѣчія“ Барзаковъ (сравн. „Извѣстія“ № 1, 35). Въ подтвержденіе этого онъ приводитъ изъ своихъ дебрскихъ матеріаловъ примѣры: я болка, волкъ, волна (вълна = шерсть). А между тѣмъ тѣже самыя слова съ *ол* вмѣсто *лз* мы встрѣчаемъ и въ Москопольскомъ памятникѣ. Но здѣсь дѣло не въ противорѣчіяхъ г. Драганова, а въ томъ, что онъ совершенно исказилъ мои слова объ языкѣ Москопольской книги. Въ моей статьѣ о Дебрянахъ, которую онъ тутъ имѣетъ въ виду, по этому вопросу говорится буквально слѣдующее: „въ москопольскомъ памятникѣ мы имѣемъ образецъ западно-македонскаго нарѣчія, къ которому относится Дебрскій говоръ. Послѣдній отличается отъ языка москопольскаго памятника лишь двумя-тремя маловажными особенностями“. Вотъ что сказано мною объ языкѣ этого памятника, и сказано не „почему-то“, а на основаніи внимательнаго изученія дѣла. Этого своего мнѣнія я придерживаюсь и теперь, ибо имѣю основанія не придавать значенія предлагаемой г-мъ Драгановымъ кассификаціи македонскихъ нарѣчій, равно какъ и его характеристикъ этихъ нарѣчій.

На той же 94-й страницѣ „Извѣстій“ г. Драгановъ, доказывая, что „чистые *ћ* и *ѣ* существуютъ несомнѣнно въ сѣверо-македонскихъ говорахъ“, находитъ подтвержденіе этому своему мнѣнію въ „Додаткѣ“ Караджича и въ моихъ ссылкахъ на этотъ „Додатак“. Но въ этомъ трудѣ Караджича, равно какъ и въ моихъ ссылкахъ на оный, нѣтъ ничего, чтобы подтверждало существованіе названныхъ сербскихъ знаковъ въ македонскихъ говорахъ. Тамъ, напротивъ, говорится, что Караджичъ употреблялъ сербскія буквы *ћ* и *ѣ* въ изданныхъ имъ памятникахъ македонскихъ Болгаръ условно, съ оговоркою, что эти Болгаре выговариваютъ передаваемые имъ такими знаками звуки, какъ мякіе *г* и *к*.

¹⁾ Что сочетаніе *лз* въ извѣстномъ случаѣ, у Дебрянъ переходитъ не только въ *ол*, но и просто въ *л* *sonans*, это отлично разъяснено г-мъ Ровинскимъ, который, нужно замѣтить, и нѣкоторыя другія особенности дебрскаго говора опредѣлилъ лучше г. Драганова. Въ виду этого намъ представляется неумѣстнымъ заявленіе послѣдняго о томъ, что г. Ровинскій въ своихъ замѣткахъ объ языкѣ пѣсенъ г. Ястребова „пустился разсуждать о томъ, чего въ сущности вовсе не знаетъ“. „Извѣстія“ № 2, 92.

Считаю не лишнимъ остановиться еще на одной неточности г. Драганова, хотя она и касается меня лишь косвеннымъ образомъ. Въ своей статьѣ о Дебрянахъ, указавъ на извѣстное замѣчаніе профессора Ягича о томъ, что пѣсни г. Ястребова, по языку, дѣлятся на три категоріи — болгарскія, сербскія и смѣшанныя, я выразилъ мнѣніе, что подъ болгарскими почтенный ученый разумѣетъ тутъ дебрскія пѣсни. Г. Драгановъ толкуетъ замѣчаніе профессора Ягича въ пользу своего мнѣнія, утверждая, что г. Ягичъ считаетъ языкъ этотъ дебрскихъ пѣсень не болгарскимъ, а смѣшаннымъ, сербо-болгарскимъ, или болгарско-сербскимъ („Извѣстія“ № 2. 23). Но если такъ, то гдѣ прикажетъ г. Драгановъ искать тѣ пѣсни г. Ястребова, которыя г. Ягичъ считаетъ болгарскими по языку? Не между тѣми ли пѣснями, которыя записаны къ сѣверу отъ Македоніи, въ округахъ Ипекскомъ, Призрѣнскомъ, Гиланскомъ (Моравскомъ) и на Косовомъ полѣ? Вѣдь въ сборникѣ г. Ястребова, кромѣ Дебрскихъ и одной Тетовской, нѣтъ другихъ пѣсень, записанныхъ внѣ названныхъ тутъ мѣстностей? Въ 312 виду этого, какъ и многого другаго, я не сомнѣваюсь, что занимающія насъ здѣсь слова профессора Ягича слѣдуетъ понимать именно такъ, какъ они поняты мною.

М. Дриновъ.

22. Братя Шкорпилови, Паметници изъ Българско, Дѣлъ I, часть 1. „Тракия“, Софія, 1888 стр. 90.*)

Братя Шкорпиловы, родомъ чехи, ревностно, повидимому, занялись археологическими разысканіями въ Болгарскомъ княжествѣ, особенно въ сѣверной Тракіи (бывшей Восточной Румелии), въ которой одинъ изъ нихъ (Х. В. Шкорпилъ) и живетъ постоянно, занимая преподавательскую должность въ Сливенскомъ реальномъ училищѣ. Года четыре тому назадъ они обнаружили на болгарскомъ языкѣ довольно объемистую книжку подъ заглавіемъ: „Нѣкон бѣлѣжки върху археологическитѣ и историческитѣ изслѣдованія въ Тракия, Пловдивъ 1885“. Тутъ мы находимъ рядъ сообщений о слѣдахъ римскихъ и византійскихъ дорогъ, пролегавшихъ черезъ Тракію, о мѣсто-

*) Изъ „Славянскія Извѣстія“, издаваемая В. В. Комаровымъ за 1889 г., № 30 (отъ 23-го іюля), стр. 742—744.

положеніи нѣкоторыхъ древне-Ѳракійскихъ, римскихъ и средне-вѣковыхъ (византійскихъ и болгарскихъ) городовъ, укрѣпленій, станцій и т. п., о земляномъ валѣ, служившемъ нѣкогда границею между Болгарскимъ государствомъ и Византією, о развалинахъ многихъ церквей и монастырей, преимущественно въ окрестностяхъ г. Сливна. Кромѣ того, тутъ обнаружены и двѣнадцать древнихъ надписей: десять греческихъ, одна римская и одна болгарская, относящаяся къ 1357 г., ко вре- 743
мени царя Іоанна-Александра.¹⁾ Большая часть памятниковъ, о которыхъ говорится въ этой книжкѣ, останавливали на себѣ вниманіе и другихъ ученыхъ путешественниковъ и изслѣдователей, особенно профессора К. Иречка. См. его книгу „Cesty po Bulharsku“, v Praze 1888, стр. 710 + XVI, и его статьи: Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik (Monatsberichte der K. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1881); Archäologische Fragmente aus Bulgarien (Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich 1887, 43—208). Но въ книжкѣ гг. Шкорниловыхъ нѣкоторые изъ этихъ памятниковъ описаны подробнѣе. Кромѣ того, мы въ ней находимъ и немало цѣнныхъ указаній на такіе остатки старины, о которыхъ совсѣмъ не упоминаютъ другіе изслѣдователи. Благодаря всему этому она не потеряла своего значенія и послѣ указанныхъ прекрасныхъ работъ г. Иречка.

Въ настоящее время гг. Шкорниловы предприняли изданіемъ большаго археологическаго сборника, въ которомъ общають познакомить насъ съ дальнѣйшими своими археологическими разысканіями и находками въ Болгаріи. Означенная въ заглавіи настоящей статьи книга, составляющая первый выпускъ этого сборника, посвящена древностямъ Сакарской возвышенности въ Ѳракіи, образуемой сѣверными отрогами Сакаръ-планины, главный хребетъ которой тянется въ нѣсколькихъ десяткахъ верстъ къ сѣверу отъ Андрианополя по турецко-болгарской границѣ. Съ востока эта Ѳракійская возвышенность ограничивается рѣкою Тунджею, съ запада же и сѣвера Тырново-Ямболскою желѣзною дорогою. На этой возвышенности гг. Шкорниловы открыли множество дольменовъ, кромлеховъ и другихъ мегалитовъ, описанію и изслѣдованію

¹⁾ Точный снимокъ съ этой болгарской надписи гг. Шкорниловы обнаружили въ Периодическомъ списаніи болгарскаго книж. Дружества за 1887 г., кн. 21—22.

которыхъ отведено довольно много мѣста въ разсматриваемомъ первомъ выпускѣ ихъ сборника. До сихъ поръ, насколько мы знаемъ, ничего не было извѣстно о существованіи такихъ памятниковъ на Балканскомъ полуостровѣ, который нѣкоторые ученые и совершенно исключали изъ области мегалитическихъ сооружений, относя его къ району циклопическихъ построекъ. Въ виду этого считаемъ не лишнимъ остановиться подробнѣе на указанныхъ открытіяхъ гг. Шкорпиловыхъ.

Названные мегалитическіе памятники найдены почтенными авторами разсматриваемой книги въ области средняго теченія рѣки Тунджи. По скатамъ многочисленныхъ въ этой мѣстности пригорковъ они очень часто встрѣчали дольмены, извѣстные у мѣстныхъ жителей подъ именемъ скитовъ, пещеръ, или же подъ турецкимъ названіемъ капаклы-ташь (крытые камни, или камни съ крышею). Особенно много дольменовъ по верховьямъ горныхъ рѣчекъ Дуандере и Явуздере. Здѣсь около села Гердеме наши изслѣдователи насчитали до 75-ти дольменовъ. Какъ эти, такъ и другіе осмотрѣнные ими Тракійскіе дольмены состоятъ обыкновенно изъ двухъ отдѣленій: изъ камеры и крытаго коридорчика. Основаніе камеры имѣетъ видъ квадрата, сторона котораго равна двумъ метрамъ. Коридорчикъ нѣсколько длиннѣе. Обѣ части дольмена отдѣлены одна отъ другой стѣнкой изъ цѣльной плиты, въ которой вырублено отверстіе, обращенное, за весьма немногими исключеніями, на югъ и имѣющее видъ полукруга, изрѣдка прямоугольника. Черезъ это отверстіе человекъ можетъ, хотя и съ трудомъ, пролѣзть изъ коридорчика въ камеру и обратно. Тракійскій дольмень сооруженъ обыкновенно изъ весьма громадныхъ каменныхъ плитъ, достигающихъ иногда трехъ метровъ въ длину, полтора м. въ ширину и 0·3 м. въ толщину. По такому типу сооружена большая часть дольменовъ, осмотрѣнныхъ нашими изслѣдователями. Имъ встрѣчались, однако, на Сакарской возвышенности и дольмены съ двумя камерами, а также и такіе, камеры которыхъ сооружены не изъ плитъ, а вырублены въ скалахъ.

Тракійскіе дольмены несомнѣнно были когда-то покрыты землею, отъ которой многіе и теперь не совсѣмъ обнажены. Это не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что мы тутъ имѣемъ такъ называемые дольмены-тумулусы, какіе встрѣчаются въ западныхъ частяхъ Франціи. Недалеко отъ нѣкоторыхъ доль-

меновъ, не вполне еще обнаженныхъ отъ покрывавшей ихъ насыпи, паходятся большіе курганы, въ которыхъ гг. Шкорпиловы предполагають существованіе дольменовъ.

На Сакарской возвышенности гг. Шкорпиловы встрѣтили и каменные ограды, которыя они не безъ основанія, кажется, считаютъ кромлехами. Ограды эти, подобно дольменамъ, большею частію расположены группами, иногда довольно многочисленными. Въ окрестностяхъ села Гердеме, гдѣ, какъ было сказано, почтенные изслѣдователи насчитали до 75-ти дольменовъ, ими открыто и около 50-ти такихъ каменныхъ оградъ. Сакарскія каменные ограды имѣють обыкновенно видъ правильнаго круга, подобно кромлехамъ французскимъ, англійскимъ и датскимъ, но попадаются, хотя и изрѣдка, между ними и такія, которыя имѣють форму прямоугольника, или же квадрата, подобно кромлехамъ, встрѣчающимся въ Германіи. Въ центрѣ этихъ сакарскихъ оградъ иногда попадаются дольмены, что, какъ извѣстно, встрѣчаются и въ другихъ странахъ, обладающихъ такими мегалитическими памятниками.

Кромѣ дольменовъ и кромлеховъ, гг. Шкорпиловы встрѣтили на Сакарской возвышенности и другаго рода мегалиты, изъ коихъ мы отмѣтимъ двѣ громадныя каменные глыбы яйцеобразнаго вида съ ясными признаками отдѣлки. Въ верхней части каждой изъ нихъ имѣется довольно большое углубленіе, со дна котораго по направленію къ боковой сторонѣ вырублено узкое отверстіе. Эти каменные глыбы находятся недалеко отъ горнаго ручейка, извѣстнаго теперь подъ названіемъ Курбанъ-дере (жертвенный ручей). Это обстоятельство, равно какъ и сдѣланныя на занимающихъ насъ здѣсь глыбахъ приспособленія даютъ поводъ нашимъ изслѣдователямъ предполагать, то глыбы эти служили алтарями для жертвоприношеній.

Считаемъ нелишнимъ прибавить, что на поверхности нѣ- 744 которыхъ каменныхъ плитъ, изъ коихъ сооружены Оракійскіе дольмены, паходятся такъ называемыя чашечныя углубленія (pierres à esuelles) и разные рисунки въ видѣ круговъ, звѣздъ и т. п. На одномъ монолитѣ, находящемся около села Главана, имѣется рядъ знаковъ, въ которыхъ, повидимому, скрывается какая-то надпись. Всѣ эти рисунки и знаки очень напоминають подобныя же украшенія и іероглифическія надписи, которыя встрѣчаются на аналогичныхъ мегалитахъ другихъ странъ.

Гг. Шкорпиловы не сомнѣваются, что открытые ими Оракійскіе мегалиты принадлежатъ тѣмъ Галламъ, которые въ 3-мъ вѣкѣ до Р. Хр. основали на Балканскомъ полуостровѣ государство, просуществовавшее цѣлое почти столѣтіе и имѣвшее свою столицу въ г. Туле, или Туле. Они убѣждены, что центръ этого кельтскаго (гальскаго) государства находился именно въ той части Оракіи, древностию которой посвященъ разсматриваемый 1-й выпускъ ихъ сборника и въ которой находятся описываемые ими тутъ мегалиты. У подошвы сѣверозападнаго отрога Сакаръ-планины, недалеко отъ села Главана, находятся развалины древняго города, который, судя по его остаткамъ, былъ хорошо укрѣпленъ. Гг. Шкорпиловы стараются доказать, что тутъ находился г. Туле, столица названнаго кельтскаго государства. Изъ мегалитовъ, особенно обильныхъ въ этой мѣстности, по мнѣнію почтенныхъ изслѣдователей, дольмены были могильными склепами обитавшихъ въ этомъ государствѣ галловъ, кромлехи—мѣстами ихъ народныхъ собраний, айдевидныя же каменные глыбы служили алтарями, на которыхъ друиды совершали свои кровавыя жертвоприношенія. Такой взглядъ на Оракійскіе мегалиты очень напоминаетъ прежній романтическій взглядъ на французскіе и англійскіе мегалиты, давно отвергнутый наукою, доказавшею, что дольмены, кромлехи и имъ подобные мегалиты встрѣчаются не только въ западной Европѣ, но и въ Азій, и Америкѣ. Въ послѣднее время слѣды подобныхъ мегалитическихъ сооружений найдены и въ южной Россіи.¹⁾ Приуроченіе занимающихъ насъ Сакарскихъ мегалитовъ къ Оракійскимъ галламъ, по нашему мнѣнію, тѣмъ неосновательнѣе, что центръ государства этихъ галловъ находился не на Сакарской возвышенности, какъ усиливается доказать наши изслѣдователи. Достоверныя историческія свидѣтельства, тщательно собранныя г. Пречкомъ, не оставляютъ сомнѣнія въ томъ, что г. Туле, столица Оракійскихъ галловъ, лежалъ у южной подошвы Шипкинскаго балкана, въ Казанлыкской долинѣ, издавна извѣстной у болгаръ подъ именемъ Туловскаго поля. Въ виду высказаннаго гг. Шкорпиловыми скептицизма относительно послѣдняго названія, мы, въ дополненіе къ даннымъ, собраннымъ въ извѣстныхъ изслѣ-

¹⁾ См. статью г. Мельникова въ „Трудахъ VI археологическаго съѣзда“, томъ I, Одесса, 1886 г.

дованіяхъ г. Иречка, позволимъ себѣ указать, что названіе это (*provincia di Tulia*) встрѣчается и въ итальянской запискѣ Дубровчанина Павла Джорджича, очень долго путешествовавшего по восточной Болгаріи въ 16-мъ вѣкѣ. Записка Джорджича издана покойнымъ Макушевымъ во 2-мъ томѣ его *Documenta historiae Slavorum meridionalium*.

Находя неосновательнымъ мнѣніе гг. Шкорпиловыхъ о принадлежности открытыхъ ими сакарскихъ мегалитовъ Фракійскимъ галламъ, мы этимъ нисколько не думаемъ уменьшать научное значеніе этого ихъ открытія. Прекрасно описанные ими сакарскіе дольмены, кромлехи и другіе мегалиты несомнѣнно обратятъ на себя серьезное вниманіе любителей археологій, вызовутъ новыя изслѣдованія въ этой области.

Попытка гг. Шкорпиловыхъ доказать, что столица и вообще центръ государства Фракійскихъ галловъ находился на Сакарской возвышенности, неудачная, по нашему мнѣнію, относительно главной своей цѣли, является весьма плодотворной въ другихъ отношеніяхъ. Она побудила почтенныхъ изслѣдователей предпринять тщательныя археологическія разысканія въ этой малоизвѣстной части Фракіи, довольно богатой, какъ оказывается, не только мегалитами, но и другаго рода археологическими памятниками: развалинами большихъ и малыхъ городовъ и укрѣпленій, слѣдами древнихъ военныхъ дорогъ, античными надписями и т. п. Въ разсматриваемой книгѣ описанъ цѣлый рядъ отысканныхъ тутъ ея авторами такихъ памятниковъ, о которыхъ до сихъ поръ или ничего не было извѣстно, или было извѣстно очень мало. Гг. Шкорпиловы и тутъ не ограничиваются простымъ описаніемъ открытыхъ ими остатковъ старины, но останавливаются и на опредѣленіи происхожденія и значенія послѣднихъ. При этомъ они высказали немало такихъ соображеній, которыя заслуживаютъ полнаго вниманія. Вообще мы можемъ сказать, что сборникъ ихъ, судя по разсматриваемому первому выпуску его, обогатитъ науку многими археологическими открытіями и пролетъ много свѣта на малоизслѣдованное еще прошлое внутреннихъ областей Балканскаго полуострова.

М. Дриновъ.

23. Заявленіе болгарскихъ эмигрантовъ.*)

На картѣ славянскихъ народностей, приложенной къ „Русско-Славянскому календарю“ на 1890 годъ, такъ называемая Македонія, которую всѣ лучшія этнографическія карты, и русская и иностранная, включаютъ въ болгарскую этнографическую область, отмѣчена, какъ страна, населенная какими-то особымъ Славянскимъ народцемъ.

Мы нижеподписавшіеся болгарскіе эмигранты, надѣясь быть точными выразителями взглядовъ своихъ соотечественниковъ и на основаніи полученныхъ нами писемъ изъ болгарскихъ земель, въ томъ числѣ и Македоніи, считаемъ своимъ долгомъ представить по этому поводу нѣсколько замѣтокъ на благоумотрѣніе высокочтимаго Славянскаго Благотворительнаго Общества, въ изданіи котораго появилось названное нововведеніе относительно столь близкой, родной намъ, страны.

Славянскіе обитатели нынѣшней Македоніи, за исключеніемъ нѣсколькихъ отцепенцевъ, или, по выраженію извѣстнаго македонца Паисія, отцеубійцъ, называютъ себя „болгарами“. И это народное названіе они приняли не съ недавнихъ поръ, какъ увѣряютъ теперь нѣкоторые писатели, а унаслѣдовали его отъ своихъ отцовъ и праотцовъ, которые всегда считали себя болгарами, а свою страну — болгарскою старою. Съ названіемъ Македоніи, которымъ въ средніе вѣка обозначалась совсѣмъ иная страна, они даже и вовсе не были знакомы до недавняго времени. Да и теперь это книжное названіе неизвѣстно сельскому населенію нынѣшней Македоніи, которое, кромѣ имени болгаръ, не знаетъ иного имени для обозначенія своей народности.

Болгарами называли славянскихъ обитателей нынѣшней Македоніи и греки, и называли ихъ такъ въ теченіе цѣлаго почти тысячелѣтія, начиная со временъ императора Василия Болгароктона, (прозваннаго такъ за уничтоженіе западноболгарскаго или охридскаго царства, которое было основано предками нынѣшнихъ македонцевъ) и до нашихъ почти дней. Только около половины нынѣшняго вѣка имя болгаръ было

*) Изъ „Славянскія извѣстія“, за 1890 г., № 18, стр. 355—357.

окончательно вытѣснено греками изъ македонскихъ церквей. До того времени митрополиты главнѣйшихъ македонскихъ епархій украшались титулами экзарховъ Болгаріи, титулами, которые даны были имъ Вселенскою патриархіею послѣ уничтоженія автокефальнаго болгарскаго охридскаго архіепископства. Что и въ настоящее время греки считаютъ македонскихъ Славянъ болгарами, объ этомъ свидѣтельствуется придуманное для нихъ нынѣшними греческими писателями странное названіе болгарогласныхъ Еллиновъ ("Ελληνες Βουλγαρόφωνοι").

Болгарскою странюю всегда называли нынѣшнюю Македонію и сербы, даже въ такія времена, когда достигали въ ней нѣкоторой власти, политической или церковной. Не иначе смотритъ на нее и теперь простой сербскій людъ, а также и лучшіе сербскіе ученые. Достаточно сказать, что начатая съ недавнихъ поръ нѣкоторыми бѣлградскими писателями агитация противъ македонской болгарщины встрѣтила самаго суроваго обличителя въ лицѣ извѣстнаго сербскаго историка архимандрита Руварца, который съ свойственною ему прямою, въ одномъ изъ новѣйшихъ своихъ изслѣдованій называетъ этихъ писателей сметениками (*homines mentis perturbatae*, по толкованію Караджичева словаря).

Многовѣковая исторія нашего народа представляетъ не мало такихъ моментовъ, даже цѣлые періоды, въ которые только македонскіе болгаре стояли, такъ сказать, на стражѣ общенародныхъ болгарскихъ интересовъ, приходившихъ какъ бы въ полное забвеніе въ другихъ болгарскихъ странахъ.

Такъ, во время Византійскаго господства надъ болгарами въ XI и въ XII вѣкахъ, когда болгарское населеніе придунайскихъ и еракійскихъ областей не проявляло никакихъ почти признаковъ жизни и когда, до Терновскаго возстанія 1186 года, самое имя болгарь рѣдко слышалось въ этихъ областяхъ, только нынѣшняя Македонія отстаивала, и не совсѣмъ безуспѣшно, древнія права автокефальной болгарской церкви, — только въ ней дѣлались попытки, иногда замѣчательныя по своей обдуманности и по своимъ размѣрамъ къ восстановленію политической самостоятельности болгарскаго народа.

Такую живучесть своихъ народныхъ чувствъ, такую „ревность и жалость по родѣ своемъ болгарскомъ“ македонцы проявили и въ другой еще болѣе печальный періодъ нашей исторіи, именно въ періодъ такъ называемаго фанариотскаго ига.

Извѣстная система фанариотовъ и въ Македоніи принесла обильные плоды; но обусловленный этою системою нравственный упадокъ нашего народа не достигалъ здѣсь такой низкой степени, до которой доходилъ въ другихъ болгарскихъ областяхъ. Во всѣхъ болгарскихъ движеніяхъ, вызванныхъ насиліями фанариотовъ и составляющихъ главное содержаніе нашей новой исторіи, македонскіе болгаре являлись всегда главными дѣятелями и, такъ сказать, зачинщиками. Мы тутъ припомнимъ лишь нѣсколько фактовъ.

Начинатель болгарскаго возрожденія, іеромонахъ Пансій, былъ уроженцемъ западной, или македонской части Самоковской епархіи. Въ Македоніи, именно въ Скопской области, онъ и окончилъ свои дни. Первые печатные образцы болгарской рѣчи, изданные еще въ 1770 году въ такъ называемой Москопольской книгѣ, писаны македонцемъ или, по крайней мѣрѣ, со словъ македонца, о чемъ ясно свидѣтельствуетъ замѣчательная чистота языка этихъ образцовъ, до мельчайшихъ подробностей сходнаго съ современнымъ языкомъ извѣстныхъ западно-македонскихъ округовъ. Македонцемъ сообщены Вуку Караджичу тѣ македонскія пѣсни по которымъ этотъ знаменитый сербъ познакомилъ первыхъ славистовъ съ болгарскимъ народнымъ языкомъ. — Первые книги, писанныя „препростѣйшимъ и некнижнымъ языкомъ болгарскимъ“, составлены и изданы (въ 1814—1818 гг.) македонцами: Іоакимомъ, даскаломъ Крчовскимъ и Іеромонахомъ Кирилломъ Пейчиповичемъ Тетовцемъ. — Основатель первой болгарской типографіи, Синайскій архимандритъ Хаджи Θεодосій, былъ уроженцемъ македонскаго города Дойрана. Македонцами были и составители печатавшихся въ этой типографіи книгъ „на простомъ болгарскомъ языкѣ, къ разумѣнію простому народу“. Изъ среды македонцевъ вышелъ и патріархъ болгарскихъ учителей, Неофитъ Рыльскій, равно какъ и современный ему болгарскій дѣятель Христаки Павловичъ. Этими двумя македонцами и ихъ многочисленными учениками соста-

влены и первыя учебныя книги для болгарскихъ народныхъ школъ. Ими же написаны и первыя болгарскія грамматики. По пути, намѣченному впервые въ грамматикѣ Неофита, шло развитіе современнаго письменнаго нашего языка, который болѣе близокъ къ западнымъ или македонскимъ нашимъ говорамъ, чѣмъ къ восточнымъ. — Составители перваго большого и лучшаго этнографическаго болгарскаго сборника, братья Миладиновы, также уроженцы Македоніи. Тамъ же родился и выросъ и маститый нынѣ митрополитъ Наѳанаилъ, впервые научнымъ образомъ познакомившій болгаръ съ ихъ исконными церковными правами и съ тѣми незаконными средствами, которыми эти права ихъ были поправы фанаріотствомъ. Посвященные этимъ вопросамъ труды Наѳанаила начали появляться еще съ 1852 года. Въ возгорѣвшейся вскорѣ послѣ этого греко-болгарской распрѣ всего болѣе усердствовали македонцы. Достаточно припомнить, что первое изъ самыхъ крупныхъ и самое важное по своимъ послѣдствіямъ столкновение болгаръ съ греками произошло въ 1858 году, въ одной изъ македонскихъ епархій, именно Полянской или Кукушской. Тамъ впервые возникла мысль о возстановленіи древнихъ церковныхъ правъ болгарскаго народа при помощи римскаго папы, мысль, вызвавшая то уніатское движеніе, которое повело къ появленію уніатскаго болгарскаго патріарха и которое удалось остановить только учрежденіемъ болгарской Экзархіи 1870 г.

Позволимъ себѣ закончить эти краткія выдержки изъ нашей новой исторіи слѣдующими стихами, принадлежащими перу извѣстнаго македонца Жинзифова и написанныя въ началѣ шестидесятыхъ годовъ, во время полнаго разгара греко-болгарской распри.

Македонія, чудна страна,
 Нема да быдять гърчка она!
 Шума и гори и планина,
 Самый камень на тая страна,
 Птица и рыба въ Вардаръ рѣка,
 Живо, мъртво на свои крака
 Ке станать и ке дадать отвѣтъ

Н' цѣла Европа и на цѣль свѣтъ:
 Я Българка сумъ, Българинъ сумъ я,
 Българи живеять въ тая страна!

Вышеизложенныя замѣтки съ достаточною ясностью показываютъ, на-сколько основательны доводы, помощью которыхъ г. г. Сретьковичъ, Протичъ, Гопчевичъ, Ястребовъ и т. п. принялись теперь доказывать, — и доказывать тономъ людей, глубоко будто бы изучившихъ дѣло, — что въ нынѣшней Македоніи болгаръ никогда не было, что славянское населеніе этой страны и его языкъ обогарены въ самое послѣднее время какими-то болгарскими пропагандистами, агентами болгарской Экзархіи и т. д. и т. д. — Мы указываемъ на этихъ писателей, ибо ихъ произведеніями, повидимому, вызвано рѣшеніе составителя карты, приложенной къ почтенному изданію Славянскаго Благотворительнаго Общества, исключить изъ болгарской этнографической области столь исконную болгарскую страну.

Смѣемъ надѣяться, что эти наши замѣтки будутъ приняты во вниманіе высокочтимымъ Обществомъ при предложенныхъ исправленіяхъ названной карты, въ которой мы желали бы видѣть исправленными и нѣкоторыя другія, хотя и не столь крупныя, неточности относительно нашего племени.

1890 г.

Д. Цанковъ.

П. Груевъ.

А. Бендеревъ.

24. А. Л. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словестности и произведеніямъ новѣйшей печати, Москва, 1885—1889, стр. 2622 + приложенія ок. 120.*)

I.

Ровно 120 лѣтъ прошло уже съ тѣхъ поръ, какъ впервые въ Nordische Geschichte Шлецера была высказана мысль о необходимости составленія болгарской грамматики и словаря. Выражая такое желаніе, Шлецеръ не зналъ, да и не могъ, конечно, знать, что за нѣсколько мѣсяцевъ до выхода въ свѣтъ названной его книги уже былъ обнародванъ небольшой болгарскій словарикъ, появившійся въ составленномъ по образцу Januae linguarum Коменскаго четверо-язычномъ лексиконѣ Греко-Албано-Влахо-Болгарскомъ, изданномъ въ 1770 году, въ Москополѣ, захолустномъ городкѣ южной Албаніи. Болгарскій отдѣлъ этого лексикона, какъ и всѣ остальные части его, писанъ греческимъ алфавитомъ. Это не помѣшало однако его составителю вѣрно передать особенности того болгарскаго говора, изъ котораго онъ почерпнулъ свой прекрасно-подобранный лексическій матеріалъ и который, несомнѣнно, былъ однимъ изъ говоровъ западной Македоніи, по нашему мнѣнію, Битольскій. Москопольскій тетраглоссъ, которымъ еще въ 1774 году пользовался шведскій историкъ Тунманнъ въ своихъ Untersuchungen über die Geschichte der Oestlich-europäischen Völker, долгое время ускользалъ отъ вниманія славянскихъ историковъ и филологовъ¹⁾, которымъ до двадцатыхъ годовъ нынѣшняго столѣтія ничего почти не было извѣстно о современномъ болгарскомъ языкѣ. Славянскихъ ученыхъ впервые познакомилъ съ этою книжкою Вукъ Караджичъ, который на основаніи ея и нѣсколькихъ другихъ имъ собранныхъ болгарскихъ фрагментовъ составилъ первый опытъ характеристики

70

*) Изъ „Записки Императорской Академіи Наукъ“ т. LXX, С.-Петербургъ, 1893, № 2, стр. 69—125.

¹⁾ И это тѣмъ удивительнѣе, что Москоп. тетраглоссъ въ нач. нынѣшняго столѣтія былъ переиздаваемъ два раза: въ 1802 г. въ Венеціи и въ 1814 (съ небольшими сокращеніями) въ Лондонѣ, въ извѣстной книгѣ Мартина Ливка Researches in Greece. Не лишнимъ считаемъ при этомъ замѣтить, что болг. и греч. отдѣлы этого лексикона съ переводомъ на турецкій языкъ переизданы въ 1841 г. въ Солуни подъ заглавіемъ: „Книга за наученіе трихъ языковъ, славяно-болгарскіи и греческия и карамалицкой“. См. дополненіе А. О. Бычкова въ библиографіи Ундольскаго, ст. 354.

болгарскаго языка, помѣщенный въ его „Додаткъ въ Санкт-петербургскимъ сравнительнымъ рѣчницима свију језика“. Въна 1821—22 г. Кромѣ краткой болгарской грамматики и кое-какихъ образцовъ болгарскаго народнаго языка (27 народныхъ пѣсень и двухъ небольшихъ евангельскихъ отрывковъ, притчи о Самарянинѣ и блудномъ сынѣ), Караджичъ тутъ обнарудовалъ и небольшой болгарскій словарь изъ 273 словъ.

Додатакъ Вука Караджича, дававшій *первое свидѣнiе* о болгарскомъ языкѣ, обнаружилъ несостоятельность высказаннаго передъ тѣмъ Добровскимъ мнѣнiя о томъ, что языку этому не слѣдуетъ отводить отдѣльнаго мѣста въ классификациі славянскихъ нарѣчiй и что онъ долженъ быть принимаемъ какъ говоръ сербскаго нарѣчiя. „De bulgarica tamen dialecto deponere tuum praejudicium, quod Vuk docet esse falsum“ писалъ въ 1824 году Добровскому Копитаръ,¹⁾ который въ болгарскихъ матеріалахъ Вука подмѣтилъ черты, дѣлающія болгарскій языкъ болѣе близкимъ къ словенскому, чѣмъ къ сербскому²⁾. Считаемо не лишнимъ привести здѣсь и отзывъ Востокова объ этой книжкѣ Караджича, помѣщенный въ томъ самомъ письмѣ его (отъ 1-го мая 1822 года), въ которомъ онъ сообщалъ графу Румянцеву и свой отзывъ о только что появившихся тогда Institutiones linguae slavicae Добровскаго. Высказавъ свое мнѣнiе объ этихъ *плодахъ многолтнихъ розысканiй* „перваго въ иностранныхъ земляхъ знатока славянскаго языка“, Востоковъ продолжаетъ: „Другое новое и важное пособіе, какъ для Грамматики, тамъ и для Словаря Словенскаго, есть изданное въ нынѣшнемъ же году Вукомъ Стефановичемъ въ Вѣнѣ дополненіе къ сравнительнымъ Словарямъ Екатерины II, содержащее въ себѣ поправленныя Вукомъ Сербскія и Иллирійскія слова означенныхъ Словарей, а также вновь присовокупленныя къ этому слова *Болгарскаго діалекта*, доселѣ никѣмъ еще неописаннаго, и — что еще важнѣе, небольшую Грамматику сего послѣдняго діалекта, который, довольно отличаясь отъ Сербскаго, сохранилъ большія сходства съ Церковнославянскимъ, что и подтверждаетъ догадку

¹⁾ См. изданія акад. Ягичемъ „Письма Добровскаго и Копитара“. стр. 503.

²⁾ Копитаръ, имѣвшій возможность ознакомиться съ болгарскими матеріалами Вука до выхода ихъ въ свѣтъ, еще въ 1818 году пришелъ къ тому мнѣнiю, которое онъ потомъ подробно развилъ въ своей Glagolita Closianus. Письма Добр. и Коп. 437 стр.

мою о тождествѣ Церковнославянскаго языка съ древнимъ Словеноболгарскимъ“.¹⁾

Додатак Вука, усугубляя интересъ къ болгарскому языку, естественно, побуждалъ къ дальнѣйшимъ изученіямъ его, къ каковымъ тогдашніе представители и покровители славяновѣдѣнія и поощряли Караджича. Достаточно указать, что въ 1826 году Кеппенъ, извѣщая Копитара, отъ имени Шишкова, о сочувственномъ отношеніи въ Петербургѣ къ его (Копитара) мысли объ ученой командировкѣ Вука Стефановича въ южнославянскія земли, указывалъ на изученіе болгарскаго языка, какъ на одну изъ главныхъ задачъ этой командировки,²⁾ которая, къ сожалѣнію, почему-то не состоялась, несмотря на то, что Императорская Россійская Академія обѣщала оказать этому дѣлу свою матеріальную поддержку.³⁾

Тѣмъ съ большею готовностью принято въ 1829 году 72 Академіею предложеніе Венелина совершить ученое путешествіе въ „страну, классическую для филологовъ и историковъ славянскихъ“, чтобы тамъ, между прочимъ, изучить на мѣстѣ болгарскій языкъ, собрать его образцы и составить потомъ словарь и грамматику. Планъ путешествія Венелина, составленный въ то время, когда армія Дибича стояла у Адрианополя, пришлось осуществлять при самыхъ неблагопріятныхъ условіяхъ, сдѣлавшихъ его исполненіе невозможнымъ. Прибывъ въ Болгарію въ іюнѣ 1830 года, „когда русскія войска уже удалялись оттуда, болгарскій народъ находился въ разбродѣ, а рыскавшія по странѣ разныя мѣстныя выголодавшіяся ватаги и Арнауты Скодра-паши дѣлали путешествіе по ней крайне опаснымъ,⁴⁾ Венелинъ былъ вынужденъ сократить планъ своего маршрута. Въмѣсто цѣлаго года, онъ пробылъ въ Болгаріи около двухъ мѣсяцевъ, въ теченіе которыхъ успѣлъ объѣхать, да и то очень поспѣшно, только окрестности Варны и часть Добруджи. Такое путешествіе могло дать ему лишь около 50-ти народныхъ пѣсень, изданныхъ впоследствии профессоромъ Безсоновымъ, да еще кое-какой другой лексикографической и грамматической матеріаль, о количествѣ и достоинствѣ котораго мы теперь не можемъ судить, такъ какъ ему

¹⁾ См. переписку Востокова, стр. 29. срав. и стр. 408.

²⁾ См. Письма Добр. и Копит. 690—700. стр.

³⁾ Кочубинскій: Начальные годы русскаго славяновѣдѣнія, 234 с.

⁴⁾ См. обнаруженное недавно письмо Венелина къ Априлову въ „Сборникъ за народни умотворенія, наука и книжнина“. Софія 1889 г. Т. I, ст. 176 сл.

не суждено было и до сихъ поръ увидѣть свѣта. Не много подвинули впередъ знакомство съ болгарскимъ языкомъ и Влахо-Болгарскія грамоты, отысканныя Венелинымъ въ Валахїи, куда онъ направилъ свои поиски послѣ неудачной попытки своей проникнуть въ глубь „классической для филологовъ и историковъ славянской страны“. Влахо-Болгарскія грамоты Венелина, изданныя Императорскою Академіею Наукъ въ 1840 году, содержатъ въ себѣ богатый матеріалъ для болгарскаго словаря и исторической грамматики, но этого матеріала, къ сожалѣнію, 73 слависты мало еще касались¹⁾, быть можетъ потому, что научное критическое пользованіе имъ требуетъ такихъ знаній, какими славянская наука и въ настоящее время не можетъ еще похвалиться. Дѣятельность Венелина по приведенію въ извѣстность болгарскаго языка и его памятниковъ не ограничилась, однако, лишь его личными, на мѣстѣ, поисками, не совѣмъ, какъ мы видѣли, удачными. Онъ оказалъ этому дѣлу и другую весьма важную услугу, привлекая къ нему новыхъ работниковъ изъ среды самихъ болгаръ.

Во время своего путешествія, при встрѣчѣ со сколько-нибудь развитыми болгарами, Венелинъ побуждалъ ихъ заниматься собираніемъ народныхъ пѣсень и другихъ памятниковъ языка. То же онъ дѣлалъ и потомъ, по возвращеніи въ Москву, откуда для этого входилъ въ сношенія съ нѣкоторыми Букарештскими, Болградскими, Кишиневскими и, наконецъ, Одесскими болгарами, между которыми были Априловъ и Палаузовъ, усердно взявшіеся пропагандировать мысли „болгарскаго исторіографа“ среди тогдашнихъ болгарскихъ писателей и учителей²⁾. Результаты этой агитаціи Венелина вскорѣ начали сказываться. Еще въ 1836 г. извѣстный Анастасъ Стояновичъ Книповскій, учитель Пѣшакова, автора одъ въ честь и память Венелина, напечаталъ въ *Будинѣ*, гдѣ въ то время главнымъ образомъ издавались болгарскія книги, „объявленіе за изданіе на лексиконъ (рѣчникъ) славено-россійскій, преведенъ на славено-болгарскій и греческій языкъ“. На изданіе такого лексикона, какъ увидимъ далѣе, смотрѣли тогда, какъ на самый удобный путь къ скорѣйшему собранію матеріаловъ

¹⁾ Насколько намъ извѣстно, ими, кромѣ Миклошича, серьезно занимался лишь Бидарскій въ своемъ изслѣдованіи о Реймскомъ евангеліи, но изучалъ ихъ главнымъ образомъ со стороны правописанія.

²⁾ См. вышеуказанное письмо Венелина къ Априлову.

для составленія болгарскаго словаря. Около того же времени, другой болгаринъ Василій Неновичъ замышлялъ составить „лексиконъ болгаро-влахо-русски“. Обѣ эти попытки однако, насколько намъ извѣстно, остались лишь въ области благихъ намѣреній¹⁾.

Гораздо серьезнѣе отнесся къ мысли о болгарскомъ словарѣ самый видный изъ тогдашнихъ болгарскихъ учителей, извѣстный Неофитъ Рыльскій. Обнародованная недавно часть переписки Неофита показываетъ, что его лексикографическіе труды восходятъ своимъ началомъ къ указанной дѣятельности Венелина. Въ этомъ, кажется, не оставляютъ сомнѣнія нѣкоторыя мѣста изъ этой переписки. Въ 1837 и 1838 годахъ Априловъ и Палаузовъ неоднократно обращались къ Неофиту и отъ себя и отъ имени Венелина съ разными предложеніями и порученіями. Въ одномъ изъ своихъ писемъ, отъ 24 апрѣля 1838 г., они писали ему: „признавая самымъ необходимымъ въ настоящее время дѣломъ скорѣйшее составленіе болгарскаго словаря пли, по крайней мѣрѣ, переводъ словаря російской академіи на болгарскій языкъ, мы просимъ васъ приняться“ и т. д.²⁾ Черезъ нѣсколько мѣсяцевъ послѣ этого, именно, 7-го ноября 1838 г., Неофитъ уже пишетъ одному своему пріятелю (Райну Поповичу): „относительно лексикона я остаюсь колеблющимся *сѣмо и овамо* мысляю и никакого пути (плана) не могу признать правильнымъ“³⁾. — Колебанія *сѣмо и овамо* продолжались однако недолго. Въ 1845 г. Григоровичъ уже засталъ Неофита въ Рыльскомъ монастырѣ за работою надъ словаремъ, о которой онъ такъ отзывается въ своемъ „Очеркѣ путешествія по Европейской Турціи“: „Еще важнѣе (другихъ трудовъ О. Неофита) настоящее его предпріятіе, на которое желалъ бы я обратить вниманіе своихъ соотечественниковъ, предпріятіе — издать словарь болгарскаго языка. Какъ отличный знатокъ своего отечества, онъ собралъ въ своемъ словарѣ всѣ отгѣнки діалектовъ въ формахъ, сло-

¹⁾ Болгарскій писатель Миларовъ, издавшій недавно біографію Априлова (Одесса, 1888 г.) увѣряетъ (на стр. 33), что словарь Кипловскаго и Неновича были изданы, не указывая однако, гдѣ и когда. Мы имѣемъ основаніе думать, что г. Миларовъ принялъ тутъ намѣренія за совершившіеся факты. Вѣроятно, слухи объ этихъ неудавшихся попыткахъ дали поводъ Погодину писать въ 1837 г. Востокову: „Знаете-ли вы, что въ Болгаріи выходитъ лексиконъ?“ (Переписка Востокова, 334 стр.)

²⁾ Период. списаніе Болгар. книжев. друж., кн. 25—26, 1888 г., 33 стр.

³⁾ Тамъ же, 59 стр.

75 вахъ и оборотахъ выражений, а также включилъ сюда пословицы и поговорки. Сочиненіе это будетъ состоять изъ двухъ частей, греко-болгарскаго и болгаро-греческаго словаря. Первая часть уже готова и частію переписана, для второй видѣль я въ большомъ количествѣ собранные матеріалы“.

Нѣсколько позднѣе Неофитъ раздумалъ издавать греко-болгарскую часть и рѣшилъ ограничиться лишь болгаро-греческою, надъ которою онъ и продолжалъ усердно работать съ значительными однако перерывами, позволившими приступить къ печатанію лишь въ 1875 году, въ Константинополѣ. Но наступившія тогда событія, приведшія къ послѣдней руско-турецкой войнѣ, приостановили печатаніе, которое болѣе уже не возобновлялось. Оно остановилось на 64-ой страницѣ. Такимъ образомъ этой крупной работѣ по болгарской лексикографіи, надъ которой Неофитъ продолжалъ работать до самой кончины († 4 января 1881 г.) и которая въ теченіе 50 лѣтъ съ интересомъ ожидалась славистами, не суждено было увидѣть свѣта. Напечатанное въ 1875 году начало ея не поступало въ продажу. Достояніемъ публики остаются пока тѣ небольшія выдержки изъ нея, которыя были обнародованы въ Константинопольскомъ журналѣ „Български книжици“ за декабрь 1859 г. и январь 1860 г. По смерти Неофита, при разсмотрѣніи его рукописей оказалось, что словарь его приготовленъ и переписанъ начисто только до буквы *О* (до слова *овца*). Дальнѣйшая же часть его осталась въ черновомъ видѣ¹⁾.

Не лучше шла, до сихъ поръ по крайней мѣрѣ, и другая болѣе серьезная работа по составленію и изданію болгарскаго словаря. Мы тутъ разумѣемъ словарь Герова, отъ котораго остается обнародованнымъ лишь его начало, до слова *вмѣж*, изданное еще 1855 г. Императорскою Академіею Наукъ въ „Матеріалахъ для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики“.

76 Довольно полный на видъ болгаро-французскій *рѣчникъ* изданъ въ 1871 году извѣстнымъ ветераномъ болгарской письменности Богоровымъ. Составленный наскоро и, кажется, при пособіи русской части параллельныхъ словарей Рейфа, этотъ *рѣчникъ* переполненъ иностранными реченіями, встрѣ-

¹⁾ См. статью Иречка въ „Период. спис. Болг. книжн. дружества“, кн., II, 1882 г., стр. 131—138.

чающимися, да и то весьма рѣдко, лишь въ книжномъ языкѣ болгарь. Народныхъ словъ въ немъ сравнительно мало. да и въ переводѣ ихъ принимались во вниманіе лишь обыденныя значенія. Издавая этотъ *рѣчникъ*, Богоровъ помѣстилъ въ немъ извѣщеніе о томъ, что приступаетъ къ печатанію большого толковаго болгарскаго словаря въ 1000 приблизительно страницъ и т. д. Къ исполненію этого обѣщанія онъ однако приступилъ лишь черезъ десять лѣтъ. выпустивъ небольшую брошюру въ 64 страницы подъ слѣдующимъ претенціознымъ заглавіемъ: „Български рѣчникъ. Събрание *сичкитъ* наши думи, посрѣщнати съ френски и истълкувани дълго и широко български“. Кн. първа А—Г. Русе 1881 г. стр. 64. Въ этой брошюрѣ Богоровъ помѣстилъ съ своими весьма оригинальными объясненіями 1117 словъ на *а, б, в* и отчасти *г*, въ увѣренности, что въ болгарскомъ языкѣ нѣтъ другихъ реченій, начинающихся съ этихъ буквъ. Несерьезность этого предпріятія была выяснена тогда же молодымъ болгарскимъ филологомъ Годоровымъ, насчитавшимъ въ названной брошюрѣ Богорова довольно много сомнительныхъ или скованныхъ самимъ авторомъ словъ, но не нашедшимъ въ ней до 700 очень употребительныхъ болгарскихъ реченій. (См. Филиппоп. жур. „Наука“, I, № № 9, 12).

До рѣшенія покойнаго А. Л. Дювернуа — приняться за составленіе и изданіе словаря болгарскаго языка, кромѣ вышеуказанныхъ попытокъ этого рода, не достигшихъ цѣли, появлялись лишь небольшіе болгарскіе словарики, изъ коихъ заслуживаютъ упомнанія словарики: Цанковыхъ, при ихъ грамматикѣ 1852 г.; проф. Безсонова, при его сборникѣ 1855 г.; Морса, при его учебникѣ болгарскаго языка, составленномъ для англичанъ и сѣверо-американцевъ 1859—1860 г.; Верковича, при его сборникѣ пѣсень Македонскихъ болгарь 1861 г.; Каравелова, при его „Памятникахъ народнаго быта болгарь“ 1861 г.; проф. Ламанскаго, при описаніи Люблянсконъ рукописи, 1869 г. и Дозона, при его сборникахъ болгарскихъ пѣсень 1875 г. — Къ означеннымъ тутъ словарикамъ¹⁾ можно прибавить еще слѣдующіе, имѣющіе болѣе

77

¹⁾ Въ ихъ списокъ мы не ввѣчили словарика, составленнаго Миклошичемъ на основаніи изданныхъ имъ (въ 1856 г.) памятниковъ языка седмиградскихъ болгарь, такъ какъ эти памятники, число которыхъ въ послѣднее время увеличилось открытіями д-ра Амлахера, имѣютъ скорѣе значеніе для исто-

спеціальное содержаніе: Михаила Павлова „Рѣчникъ на думи турски и гърчки въ языка българскій“. Букурештъ 1855 г., стр. 63+XII; Хрулева „Краткъ рѣчникъ за чуждестранни рѣчи въ б. язигъ“. Браила. 1863 г., стр. 26, а также Пулевскаго Сравнительные речники (большею частію діалоги) Македоно-албано-греко-турецкіе, Бѣлградъ, 1873, 1875 г.

Изъ словарныхъ работъ, появившихся въ теченіе послѣдняго десятилѣтія, когда разсматриваемый словарь уже печатался или готовился къ печати, здѣсь заслуживаетъ упоминанія *Рѣчникъ* Тодора Коджева, содержащій 4000 иностранныхъ словъ, употребляющихся въ болгарскомъ языкѣ, и составленный по русскимъ словарямъ этого рода (Софія 1860—1862 г.); небольшой болгарско-нѣмецкій словарь; словарики при сборникахъ: Качановскаго (1882 г.) и Плиева (1889 г.); словарики, составленные Драгановымъ и содержащій около 300 реченій, которыя составитель невѣрно принималъ за малоизвѣстныя слова, свойственныя будто-бы лишь двумъ македонскимъ говорамъ. (Слав. Изв. за 1888 г., № № 8, 9). Большая половина ихъ встрѣчается въ словарѣ Дювернуа, куда они внесены изъ давно извѣстныхъ памятниковъ. Особеннаго вниманія заслуживаетъ обнародованный Веженовымъ въ Филиппопольскомъ журналѣ „Наука“ (за 1883—1884 г., стр. 309—325) списокъ болгарскихъ названій главнѣйшихъ и болѣе извѣстныхъ растений. Этимъ спискомъ Веженова положено начало спеціальному ботаническому словарю. Хорошій матеріалъ для такого словаря обнародованъ въ самое послѣднее время Лазаровымъ въ „Сборникѣ за народни умотворенія, наука и книжнина“, т. I. Софія 1889 г. и, особенно, Тошевымъ въ статьѣ „Къмъ терминологията на българската флора“, напечатанной въ журналѣ „Периодическо списание болг. книжевн. друж., кн., XXXV, Софія 1890 г.¹⁾ Въ самое послѣднее время стали появляться и матеріалы для зоологическаго словаря. Починъ изданія ихъ принадлежитъ Г. Христовичу, который обнародовалъ во 2-омъ томѣ названнаго

рическаго болгарскаго словаря. По повѣйшимъ изслѣдованіямъ выселеніе седмьградскихъ болгаръ съ Балканскаго полуострова совершилось не позже 14-го вѣка. См. брошюру проф. Пича и д-ра Амлахера „Die Dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren. Prag 1888 г. (Особый оттискъ изъ записокъ Чешскаго ученаго общества).

¹⁾ См. и въ Солунскомъ журналѣ „Книжици за прочитъ“, 1890 г., кн. IV, статью Матова и Тошева „Къмъ български рѣчникъ“.

„Сборника за народни умотворения“ и пр. (Софія 1890 г.) списокъ болгарскихъ названій многихъ птицъ. Отмѣтимъ еще издаваемый нынѣ въ Солунскихъ „Книжицахъ“ матеріаль для областного болгарскаго словаря, прекрасно подобранный и сгруппированный молодымъ болгарскимъ славистомъ Матовымъ.

Вышеизложенныя историко-библіографическія справки показываютъ, что, не смотря на исходившія съ разныхъ сторонъ попытки составить сколько нибудь полный словарь народнаго болгарскаго языка, цѣль оставалась недостигнутою въ теченіе многихъ лѣтъ до вмѣшательства въ это дѣло покойнаго А. Дювернуа. Только ему удалось, и притомъ безъ всякой посторонней матеріальной помощи, дать намъ вполнѣ законченный и весьма объемистый (въ 170 печатныхъ листовъ) словарь болгарскаго языка. Уже это одно обстоятельство придаетъ труду покойнаго московскаго слависта особую важность.

II.

Словарь А. Дювернуа состоитъ изъ 2622 страницъ въ большую восьмушку, кромѣ прибавленій, занимающихъ въ общей сложности 116 страницъ. Онъ изданъ въ девяти выпускахъ, изъ коихъ 1-ый вышелъ въ 1885 году, девятый же и послѣдній въ 1889 г. — По своему характеру и общему 79 плану разсматриваемый словарь подходит къ Толковому словарю Даля, который, какъ увидимъ далѣе, онъ нѣсколько напоминаетъ и способомъ расположенія словъ. Значительно уступая послѣднему въ полнотѣ, нашъ словарь превосходитъ его однако въ нѣкоторыхъ другихъ отношеніяхъ, главнымъ образомъ документальностію. Въ словарѣ Дювернуа, можно сказать, нѣтъ слова, источникъ котораго не былъ бы указанъ, нѣтъ толкованія, неподтвержденнаго примѣрами, взятыми изъ извѣстныхъ изданій, на которыя всякій разъ и указывается. Приложенія, выходящія разновременно при нѣсколькихъ выпускахъ (2-мъ, 3, 4, 5 и 9-мъ), заслуживаютъ того, чтобы на нихъ остановиться здѣсь подробнѣе. Въ приложеніи къ 9-му выпуску мы находимъ весьма важныя дополненія къ словарю, именно: 1) довольно большіе списки собственныхъ именъ; 2) около 600 любопытныхъ словъ, невошедшихъ въ основной текстъ словаря; 3) около 900 „дополнительныхъ сносокъ“, т. е. діалектическихъ вариантовъ и производныхъ

словъ, неуказанныхъ на своемъ мѣстѣ въ азбучномъ порядкѣ словаря; 4) общія указанія, которыми слѣдуетъ руководиться при подыскиваніи словъ въ словарь. Эти общія указанія напечатаны на отдѣльномъ листкѣ, чтобы пріобрѣтающіе словарь могли пріобщить ихъ, гдѣ признаютъ болѣе удобнымъ для себя. Далѣе въ приложеніяхъ къ этому же выпуску (9-му) помѣщены и опечатки, но лишь такія, которыя замѣчены въ послѣднихъ четырехъ выпускахъ (6, 7, 8 и 9). Опечатки 5-го выпуска помѣщены въ концѣ послѣдняго, гдѣ мы находимъ и кое-какія поправки, а также дополненія къ *тексту* этого выпуска. То же самое сдѣлано и для опечатокъ и нѣкоторыхъ другихъ погрѣшностей, вкравшихся въ 4-ый вып. Въ 3-мъ выпускѣ, кромѣ поправокъ, относящихся къ нему, помѣщены и два прибавленія къ первымъ двумъ выпускамъ, озаглавленные такъ: „Списокъ словъ I и II вв. съ выставленными на нихъ удареніями“ и „Перечень словъ, попавшихъ въ I и II вып. по недосмотру“. Подъ означенными рубриками приведены чрезвычайно важныя дополненія и поправки къ первымъ двумъ выпускамъ словаря. Но къ сожалѣнію дополненія эти не всегда соотвѣтствуютъ заглавію той рубрики, къ которой они отнесены. Въ первой рубрикѣ, т. е. въ списокѣ словъ съ выставленными на нихъ удареніями, мы совершенно неожиданно встрѣтили такія поправки и дополненія, которыхъ пользующійся словаремъ никоимъ образомъ не догадается разыскивать тамъ¹⁾. Они настолько существенны и важны, что заслуживали болѣе внимательнаго отношенія къ нимъ со стороны издателя. Нельзя не пожалѣть и о томъ, что они не объединены въ одномъ общемъ списокѣ вмѣстѣ съ другими, такого же рода дополненіями и поправками, разбросанными по разнымъ выпускамъ. То же самое позволимъ себѣ сказать и объ опечаткахъ. Для указаннаго объединенія тѣхъ и другихъ пришлось бы прибавить въ концѣ словаря не болѣе одного печатаного листа, что потребовало бы небольшой сравнительно затраты времени и пр., а между тѣмъ отъ этого словарь значительно бы выигралъ.

Остальныя приложенія состоятъ: а) изъ *Введенія*, изданнаго при второмъ выпускѣ, — оно содержитъ въ себѣ „обзоръ

¹⁾ Въ предисловіи къ 3-му выпуску сказано, правда, что подъ этой рубрикой помѣщены и другія поправки и дополненія, но такое указаніе врядъ-ли поможетъ дѣлу.

гласныхъ болгарскаго языка“ и *списокъ источниковъ*, легшихъ въ основаніе словаря (изложенныя въ введеніи наблюденія автора надъ болгарскимъ вокализмомъ намъ придется затрогивать далѣе въ настоящей рецензіи); б) изъ *Предисловія* къ 3-му выпуску, составленнаго и подписаннаго П. А. Лавровымъ, ученикомъ А. Л. Дювернуа. Въ этомъ предисловіи излагается исторія составленія и изданія разсматриваемаго словаря, настолько важная для правильной оцѣнки послѣдняго, что мы считаемъ необходимымъ изложить здѣсь вкратцѣ ея содержаніе.

Покойный Дювернуа серьезно принялся за составленіе разсматриваемаго труда въ 1878 году. Къ этому труду онъ былъ побужденъ неполнотою однихъ и неудовлетворительностію другихъ словарныхъ работъ по языку болгарскому. Начавши дѣло при скудныхъ средствахъ, какими можно было располагать въ Москвѣ, онъ въ 1880 году совершилъ на свой счетъ поѣздку въ Болгарію, чтобы тамъ на мѣстѣ запастись разными болгарскими изданіями и прислушаться къ живому болгарскому языку. Приобрѣтенныя имъ во время этой поѣздки болгарскія книги и легли главнымъ образомъ въ основу труда, которому покойный всецѣло посвятилъ себя, не щадя силъ и здоровья. Послѣ шестилѣтней усиленной работы надъ собираніемъ и обработкой матеріала онъ подвинулъ свой трудъ настолько, что могъ уже приступить къ напечатанію его въ 1885 году, когда имъ и былъ изданъ 1-ый выпускъ, оканчивающійся словомъ *вратига*, на 272-ой стр. Желаніе выпустить въ свѣтъ начало словаря ко дню тысячелѣтія со времени кончины св. Меѳодія было причиною, повидимому, того, что указанный 1-ый выпускъ изданъ безъ предисловія и даже безъ объясненія употребляемыхъ въ немъ сокращенныхъ обозначеній источниковъ и т. п. Послѣ изданія 1-го выпуска немедленно было приступлено къ печатанію 2-го. Но автору не суждено было дожить до выхода его въ свѣтъ. Онъ скончался 16-го Марта 1886 года, во время печатанія послѣдняго листа этого выпуска, оканчивающагося словомъ *длъбъ*, на 512-ой стр. Незадолго до своей кончины покойный Дювернуа, сознавая всё неудобство изданія словаря живого языка только по книгамъ, безъ помощи природныхъ знатоковъ его, и не имѣя возможности приобрѣсти такихъ помощниковъ въ Москвѣ, замышлялъ по окончаніи университетской службы отправиться въ Болгарію, чтобы тамъ продолжать печатаніе

своего труда. При разсмотрѣніи оставшихся по смерти покойнаго матеріаловъ, заготовленныхъ для дальнѣйшихъ выпусковъ, оказалось, что и они были собраны съ такою же полнотою, какъ матеріалы уже напечатанной при его жизни части словаря. Вдова покойнаго, Г. А. Дювернуа, „глубоко чтя трудъ своего мужа, выросшій на ея глазахъ, рѣшила не щадя своихъ средствъ, довести изданіе до конца“ (3 в., IX с.). Выучившись болгарскому языку, она сама принимала дѣятельное участіе въ работѣ, главное веденіе которой взялъ на себя П. А. Лавровъ. Кромѣ вдовы покойнаго, г-ну Лаврову помогали въ этомъ дѣлѣ молодые слависты В. Н. Щепкинъ и Б. М. Ляпуновъ. За указаніями относительно словъ, заимствованныхъ изъ турецкаго языка, г. Лавровъ обращался къ профессору *Θ. Ε. Коршу*, благодаря содѣйствию котораго словарь обогатился очень цѣнными объясненіями. Здѣсь мы считаемъ нужнымъ обратить особенное вниманіе на слѣдующее обстоятельство. Издателямъ оставшихся по смерти покойнаго А. Л. Дювернуа матеріаловъ при разборкѣ и приготовленіи послѣднихъ къ печати посчастливилось найти себѣ рѣдкаго помощника въ лицѣ молодого болгарскаго писателя *Т. Г. Влайкова*, пріѣзжавшаго около того времени въ Москву для слушанія лекцій нѣкоторыхъ профессоровъ историко-филологическаго факультета. Въ новѣйшей болгарской письменности г. Влайковъ пользуется весьма почтенною извѣстностію, которую онъ приобрѣлъ нѣсколькими своими рассказами на сюжеты изъ народной жизни болгаръ. Первый изъ его рассказовъ, подъ псевдонимомъ *Веселина*, появился еще въ 1885 г., до поѣздки въ Москву¹⁾. Особенное вниманіе обратила на себя его прекрасная повѣсть „За дядовата Славчова унука“, изданная имъ (подъ тѣмъ же псевдонимомъ) вскорѣ по возвращеніи изъ Москвы²⁾. Редакція издаваемаго съ недавнихъ поръ болгарскимъ министерствомъ народнаго просвѣщенія „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ помѣстила во II-омъ томѣ своего изданія подробный разборъ этой повѣсти, въ которой рецензентъ весьма справедливо указываетъ немало такихъ прекрасныхъ страницъ, написанныхъ чисто-народнымъ языкомъ, какія до сихъ поръ не появлялись

¹⁾ „Рассказъ на една бабичка“ въ Период. спис. болг. книж. друж. 1885 г., кн. XVII.

²⁾ Тамъ же, кн. XXVIII—XXX, 1889 г.

въ болгарской литературѣ (см. стр. 233, 241). Участіе этого молодого болгарскаго писателя въ изданіи разсматриваемаго словаря отразилось на немъ весьма благопріятно. Ему при- 83
надлежитъ разстановка ударенія, которымъ продолжатели изда-
данія рѣшились снабдить трудъ покойнаго А. Л. Дювернуа,
исполнивъ этимъ одно изъ завѣтныхъ его желаній. Съ этой
важной, но и чрезвычайно трудной задачей г. Влайковъ
справился, можно сказать, весьма удачно. Разстановленное имъ
удареніе можно назвать типичнымъ и самымъ распространен-
нымъ въ болгарскихъ говорахъ. Оно встрѣчается не только
въ Софійской области, на родинѣ Влайкова, но съ незна-
чительными видоизмѣненіями и въ Придунайской Болгаріи, въ
Тракійскихъ болгарскихъ областяхъ, въ говорахъ родопскихъ
равно какъ и въ большинствѣ говоровъ Македоніи, главнымъ
образомъ восточной и южной¹⁾. Существенныя отклоненія отъ
этого типа представляютъ лишь говоры западной Македоніи,
именно западной части Скопской области и округовъ: Велес-
скаго, Прилѣпскаго, Охридскаго, Костурскаго и Дебрскаго. По
ударенія этихъ областей не отличаются такою гибкостью и
такимъ разнообразіемъ, какъ въ остальныхъ краяхъ, строго
подчиняясь извѣстнымъ законамъ, которые только недавно, въ
прошломъ году, были подмѣчены молодымъ болгарскимъ сла-
вистомъ, Велесскимъ уроженцемъ, Матовымъ²⁾. По наблю-
деніямъ г. Матова, въ указанныхъ мѣстностяхъ западной
Македоніи, за исключеніемъ Костурскаго округа, двусложныя
слова имѣютъ удареніе на второмъ слогѣ, а многосложныя на
третьемъ отъ конца, напр. *вода*, *студена*. Съ указанныхъ сло-
говъ удареніе можетъ подвигаться впередъ, къ концу, только 84
въ тѣхъ случаяхъ, когда къ двусложному или многосложному
слову примыкаетъ какая-нибудь энклитика, въ роли которой
являются не только разныя частицы и мѣстоименія, но и
существительныя имена (*студена* и *студенѣ вода*). Въ Ко-

¹⁾ Въ этомъ не оставляютъ сомнѣнія обнародованные въ самое послѣднее время образцы говоровъ всѣхъ указанныхъ тутъ областей, образцы снабженные удареніями; см. Периодическо списаніе болгарскаго книжевнаго дружества, Сборникъ за народни умотворенія, наука и книжнина, „Сборникъ отъ народни умотворенія, обычаи и др.“ А. Плиева, София, 1889 г., Солунскія „Книжници“ и проч., см. также статью Ворачка и Стойнова объ удареніи въ Сливенскомъ говорѣ, Наука III ч. 11, 12 кн.

²⁾ См. Отчетъ Солунской гимназій за 1889 г., стр. 29 и въ Солунскихъ „Книжницахъ“, кн. III, стр. 55 въ примѣчаніи къ пословицамъ и поговоркамъ, записаннымъ въ Прилѣпѣ; сравн. и кн. II, стр. 48 въ характеристикѣ говора Солунскаго села Киречь-кной (Позвантово).

стурскомъ же говорѣ преобладаетъ акцентовка втораго слога. При такомъ однообразіи и строгой опредѣленности западно-македонскаго ударенія, разстановка его въ разсматриваемомъ словарѣ была бы, по нашему мнѣнію, совершенно излишней.

Кромѣ разстановки ударенія, г. Влайковъ оказалъ и другую не менѣ существенную услугу продолжателямъ изданія. При помощи его они могли подвергнуть тщательному пересмотру весь оставшійся по смерти покойнаго А. Л. Дювернуа матеріалъ и устранить замѣченные въ немъ неисправности. (Предисловіе VIII—IX и дополн. къ 9-му вып. 35 стр.). Такія же поправки сдѣланы при помощи г. Влайкова и въ изданныхъ при жизни покойнаго первыхъ двухъ выпускахъ. Поправки эти касались главнымъ образомъ значеній и основныхъ формъ помѣщенныхъ тутъ словъ, перечень которыхъ съ разставленными на нихъ удареніями, продолжатели изданія, какъ мы уже говорили выше, сочли нужнымъ приложить къ 3-му выпуску. Далѣе участіе г. Влайкова позволило продолжателямъ изданія „оживить до нѣкоторой степени матеріалъ, собранный составителемъ словаря. Это было достигнуто (начиная съ IV выпуска, съ буквы *к*) прибавленіемъ примѣровъ (безъ цитатъ) въ тѣхъ случаяхъ, когда ихъ недоставало для первоначальнаго значенія слова, или же, когда примѣръ былъ нуженъ для уясненія уже имѣвшихся“ (см. Дополненіе къ IX вып.). Наконецъ, Влайкову издатели, по ихъ собственному признанію, „много были обязаны и уясненіемъ словъ и темныхъ выраженій, нуждающихся въ бытовыхъ объясненіяхъ“ (см. тамъ же 35 стр.). Издатели позволяли себѣ дѣлать и другія подобнаго рода дополненія, заимствуя ихъ изъ разныхъ книгъ, которыми составитель словаря не могъ пользоваться. Кромѣ того, они „въ интересахъ полноты прибавляли несомнѣнно чисто болгарскія народныя слова и безъ примѣровъ изъ словарей Цанкова, Богорова и Морса“, которыми покойный очень мало пользовался. Благодаря всему этому, вторая большая часть разсматриваемаго словаря вышла не только исправнѣе, но и сравнительно полнѣе 1-ой, т. е. первыхъ двухъ выпусковъ.

III.

О словарѣ Дювернуа, на сколько мы знаемъ, до сихъ поръ въ печати появлялись лишь краткіе отзывы, вызывавшіеся выходомъ въ свѣтъ отдѣльныхъ его выпусковъ, особенно пер-

выхъ. Между этими отзывами большей частью сочувственными, мы находимъ и одинъ суровый приговоръ, напечатанный на страницахъ „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ (I, 25 стр.). Это — тотъ самый Сборникъ, въ 2-омъ томѣ котораго, какъ мы говорили выше, помѣщена статья съ извѣстнымъ отзывомъ объ одномъ изъ главныхъ участниковъ въ изданіи разсматриваемаго словаря, именно о г. Влайковѣ, какъ о выдающемся болгарскомъ писателѣ и отличномъ знатокѣ болгарскаго народнаго языка. Авторъ этого приговора, писаннаго, нужно замѣтить, въ 1889 г., когда изданіе словаря было уже окончено, знали лишь о первомъ выпускѣ; но это не помѣшало ему высказаться въ слѣдующихъ выраженіяхъ обо всемъ изданіи: „Къ сожалѣнію, Дювернуа обманулъ наши ожиданія. Его словарь переполненъ ошибками и для насъ болгаръ едва-ли имѣетъ какое-либо значеніе. Вѣроятно, уважаемый филологъ раздѣлялъ мнѣніе Безсонова, который еще въ 1855 г. радовался, что при пособіи приложеннаго къ его сборнику небольшого словарика, затѣмъ съ помощью словарика при грамматикѣ Данковыхъ и „Карманной книжки для русскихъ воиновъ“ С. В. Филаретова можно будетъ составить словарь болгарскаго языка“. — Этотъ приговоръ, въ искаженномъ видѣ передающій и слова Безсонова, настолько несерьезенъ, что мы бы и не остановились на немъ, если бы онъ не былъ перепечатанъ недавно безъ всякихъ оговорокъ въ одномъ очень почтенномъ русскомъ журналѣ. Последнее обстоятельство заставляетъ насъ подробнѣе остановиться на ошибкахъ разсматриваемаго словаря и на источникахъ, по которымъ онъ составленъ. Объ ошибкахъ будетъ еще рѣчь впереди, здѣсь же остановимся на источникахъ.

86

Перечисленными въ началѣ нашей рецензіи словарными работами очень мало пользовался составитель словаря. Нѣкоторыя изъ нихъ по своей недоступности остались ему совершенно неизвѣстными, каковы: Москопольскій словарикъ, обнародованныя въ „Болгарскихъ книжницахъ“ небольшія извлеченія изъ словаря Неофита и специальные словарики Михаила Павлова и Хрулева. Въ изданный Императорской Академіей Наукъ отрывокъ изъ словаря Герова покойный А. .І. Дювернуа, несомнѣнно, имѣвшій его въ своихъ рукахъ, почему-то и не заглядывалъ. Очень рѣдко онъ заглядывалъ и въ словарь Богорова, а также и въ словарики Данко-

выхъ, Морса и др., несомнѣнно, бывшіе у него подъ руками. Этими словариками пользовались только продолжатели изданія, начиная съ 3-го выпуска. Нельзя не пожалѣть о такомъ отношеніи автора къ работамъ его предшественниковъ. Правда, онѣ прибавили бы къ собранному имъ лексическому матеріалу не болѣе сотни употребительныхъ въ болгарскомъ народномъ языкѣ словъ, но и такими крупницами не слѣдовало бы пренебрегать, тѣмъ болѣе что между ними встрѣчаются нѣсколько любопытныхъ реченій, каковы:

— *бълеиць* (въ слов. Богорова) — un Séculier, frère lai, ср. др.-сл. *бъльиць* — laicus. См. и въ словарѣ Герова.

— *беседимъ* (говорю) — въ словарѣ Неофита, по которому слово это сохранилось въ западной Македоніи (Драгановъ считаетъ его принадлежностью только говора Бандовцевъ). Срав. *бесяда*, *бесяди* въ языкѣ седмиградскихъ болгаръ.

— *бигоръ*, по объясненію Неофита значить: 1) какой-то мягкій, пористый камень, 2) нѣчто солёное, горькое. Приблизительно такъ же объяснено это слово и у Герова.

— *бочникъ*, у Неофита и Герова — боковая складка женскаго платья.

87 — *вабимъ* и *вабижъ*, у Неофита и Герова — прима-
нываю, ваблю.

— *вагарецъ* —, у Неофита (у Герова и *вжгарецъ*) — какое-то паразитное животное.

— *варзилка* и *варзило*, у Герова — красное дерево, которымъ красятъ яйца къ Пасхѣ; сандалъ (слово это, какъ намъ извѣстно, встрѣчается и въ формѣ *вардзія*).

— *варякамъ*, у Герова — плакать съ крикомъ, вопить.

— *верверица*, у Богорова — бѣлка.

— *веревъ*, по объясненію Герова употребляется въ такихъ выраженіяхъ, какъ „рѣжж на веревъ“ — рѣжу наискось.

— *виржъ*, у Герова и Морса — поднимаю вверхъ.

— *влака*, у Герова — родъ, порода, племя.

— *жидъ*, у Богорова — великанъ.

Повидимому у автора былъ строго обдуманнй планъ, основать свой трудъ исключительно на памятникахъ народнаго языка и новѣйшей письменности болгаръ, другими словами, вносить въ словарь лишь такой лексикографическій матеріалъ, который встрѣчается въ этихъ памятникахъ. Такихъ памятниковъ въ то время, когда обдумывался планъ разсматриваемаго

словаря, было уже довольно много. Ново-болгарская письменность, которая въ 20-хъ годахъ нынѣшняго столѣтія представлялась 3—4 книжками, въ 70-хъ годахъ насчитывала уже до 1000 разныхъ изданій, въ числѣ которыхъ находилось и довольно много памятниковъ народнаго языка, записанныхъ въ разныхъ мѣстностяхъ. Воспользоваться всѣми этими изданіями было, конечно, не по силамъ, да и не по средствамъ одного человѣка. Нужно было дѣлать выборъ между ними. Посмотримъ, какъ справился нашъ авторъ съ этой задачей.

Списокъ книгъ, по которымъ началось собраніе матеріала для разсматриваемаго словаря, изданъ въ прибавленіи ко 2-му выпуску послѣдняго, сейчасъ послѣ „Введенія“ на страницахъ XXV—XXVI. Въ немъ перечислено около 30 болгарскихъ изданій, въ томъ числѣ *Льтоструй* Данова, состоящій изъ восьми книгъ, и „Периодическое списание болгарскаго книжевнаго дружества“, 12 кн. Браильской серіи и 12 кн. Срѣдецкой, или Софійской. Разсматривая означенный списокъ источниковъ, мы замѣчаемъ, что между послѣдними находятся всѣ изданные до начала 80-хъ годовъ этнографическіе сборники, содержащіе богатый матеріалъ для словаря народнаго языка. Кромѣ сборника Безсонова, въ которомъ объединены почти всѣ появлявшіеся до 1855 года памятники народнаго творчества болгаръ, мы находимъ тутъ богатѣйшіе содержаніемъ сборники Миладиновыхъ, Чолакова, Верковича (Песме Македонски Бугара 1860), Каравелова, Дозона, а также Показалець Раковскаго. Кромѣ того, мы находимъ тутъ и нѣкоторыя періодическія изданія, въ которыхъ помѣщенъ значительный запасъ памятниковъ народнаго языка и быта болгаръ, именно: Периодическо списание болгар. кн. дружества, „Знаніе“ (журналъ Каравелова), „Болгарская старина“ Раковскаго. — Въ этомъ спискѣ, можно сказать, не значатся только два изданія, въ которыхъ содержатся болѣе или менѣе интересные памятники народнаго творчества, изданные до начала составленія словаря. Это, во-первыхъ, обнародованныя въ *Извѣстіяхъ* Императорской Академіи Наукъ и въ *Приложеніяхъ* къ нимъ (1852—1856 г.) болгарскія пѣсни и пословицы. (Впрочемъ значительная часть этихъ пословиць переиздана въ сборникахъ Каравелова и Чолакова, которыми пользовался составитель словаря). Во-вторыхъ, издававшійся въ Константинополѣ (1858—1862 г.)

журналъ „Български книжици“, въ которомъ, кромѣ пѣсень, записанныхъ въ разныхъ краяхъ Болгаріи и довольно большого собранія пословиць изъ сборника Славейкова, помѣщены и тѣ выдержки изъ словаря Неофита, о которыхъ мы говорили выше. Пренебрегать этимъ журналомъ, правда, весьма рѣдко теперь встрѣчающимся, не слѣдовало уже и потому, что въ немъ помѣщались труды лучшихъ болгарскихъ писателей 60-хъ годовъ. — Богатый лексикографическій матеріалъ, заключающійся въ перечисленныхъ выше памятникахъ народнаго языка, былъ, повидимому, причиною того, что составитель словаря не особенно гонялся за „произведеніями новѣйшей печати“. Впрочемъ и самый выборъ такихъ *произведений* является дѣломъ весьма труднымъ. Болгарская письменность до 80-хъ годовъ состояла главнымъ образомъ изъ учебниковъ для народныхъ школъ, да изъ переводныхъ книгъ поучительнаго и беллетристическаго содержанія. Периодическая печать, за исключеніемъ пяти, шести журнальковъ учено-литературнаго или педагогическаго характера, состояла изъ газетъ. Самостоятельныхъ литературныхъ произведеній и притомъ такихъ, которыя занимались бы художественнымъ воспроизведеніемъ народнаго быта болгаръ и отъ которыхъ только и могъ бы ожидать поживы составитель болгарскаго словаря, было очень мало. Болѣе извѣстныя изъ нихъ и значатся въ разсматриваемомъ списокѣ источниковъ, именно: „Горскій пѣтникъ“ Раковскаго, повѣсть Друмева (митрополита Климента) „Нещастна фамилия“ (которая сначала появилась въ Болгарскихъ книжицахъ, а потомъ издана отдѣльно въ Руссе); нѣкоторые рассказы и повѣсти Любена Каравелова, изданные въ его журналѣ „Знаніе“; повѣсть Ил. Блъскова „Злочеста Кръстинка“; драма Кира Петрова „Сиромахъ Танчо“. Къ самостоятельнымъ произведеніямъ болгарской печати, внесеннымъ въ разсматриваемый списокъ, можно отнести и книжки „Лѣтоструя“ Данова, пользовавшіяся въ 70-хъ годахъ громадною популяренностью среди болгаръ. Что бы ни говорили о нѣкоторой неряшливости этого изданія, но оно своимъ „пестрымъ содержаніемъ“ захватываетъ разныя стороны народнаго быта и содержитъ въ себѣ богатый лексикографическій матеріалъ. Въ виду этого мы находимъ внесеніе „Лѣтоструя“ въ число источниковъ разсматриваемаго словаря весьма удачнымъ. Удачнымъ считаемъ также и выборъ „Готварской

книги“ или „наставленія за всѣкакви гостбы“. — Говоря объ оригинальныхъ произведеніяхъ болгарской письменности, мы позволимъ себѣ выразить сожалѣніе, что составитель словаря не воспользовался и такими же сочиненіями Славейкова, особенно сатирическими именно: его юмористическими календарями и газетой „Гайда“ — Изъ переводныхъ произведеній 90 въ разсматриваемомъ спискѣ значатся нѣкоторые переводы лучшихъ болгарскихъ писателей: Славейкова (Робинзонъ, Эзоповы басни и пр.), Михайловскаго (Телемахъ), Бончева (Разбойники Шиллера, Тарась Бульба) и др. менѣе извѣстныхъ. При опредѣленіи значеній турецкихъ словъ А. Л. Дювернуа пользовался турецко-французскимъ словаремъ Киффера и Бьянки, который также помѣщенъ въ спискѣ.

Въ послѣднемъ однако отмѣчены далеко не всѣ источники словаря. Продолжатели изданія дополняли первоначально-собранный матеріалъ, какъ было замѣчено выше, пользуясь и и другими источниками не только давно выпедшими, каковы, напр. Букварь Беровича, Библия и др., но и такими, которые появлялись въ самое послѣднее время, каковы, напр., богатая запасомъ народныхъ словъ изданія Блъскова, Бончева (нар. пѣсни), Иліева (Сборн. пѣсень), Качановскаго (Сборн. п.), Любенова (Баба-ега), Маринова (загадки), Шапкарева (сказки). Далѣе, они пользовались спискомъ словъ съ ринезмомъ, изданныхъ въ Макед. сбѣрникъ Офейкова, а также словарикомъ Драганова. Кромѣ того они пользовались нѣкоторыми новѣйшими произведеніями болгарскаго поэта Вазова, а также сочиненіями Ботева и выпедшимъ недавно Полнымъ собраніемъ сочиненій Каравелова. Въ послѣдней части словаря мы встрѣчали также ссылки на нѣкоторые изъ новѣйшихъ болгарскихъ журналовъ, каковы: Наука, Трудъ, „Книжици за прочитъ“. Вообще мы можемъ сказать, что составитель и издатели словаря имѣли въ своихъ рукахъ удачно выбранные источники, довольно значительные по количеству и разнообразнымъ по своему содержанію. Спрашивается, какъ воспользовались они своими источниками и на сколько ихъ исчерпали.

IV.

Источники, легшіе въ основаніе словаря, изобилуютъ многими типографическими погрѣшностями, какія до недавняго времени были обыкновеннымъ явленіемъ въ болгарскихъ изда- 91

ніяхъ. Кромѣ того, памятники народнаго языка не свободны и отъ другого рода ошибокъ, допущенныхъ собирателями, которые не всегда вѣрно передавали нѣкоторыя своеобразныя черты болгарской народнои рѣчи. Такихъ идіотизмовъ, естественно, должно быть очень много въ языкѣ, развивавшемся въ теченіе вѣковъ при отсутствіи какой-нибудь національной литературной школы и подъ вліяніемъ разныхъ языковъ: турецкаго, греческаго, албанскаго, румынскаго, сербскаго и др. Памятники языка письменнаго, обработка котораго началась лишь съ недавняго времени, представляютъ и другія затрудненія для пользующихся ими съ лексикографической цѣлью. Писатели болгарскіе, не связанные какими-нибудь прочно-установившимися литературными традиціями или требованіями какой-нибудь школы, пользовались безграничною свободою въ выборѣ словъ для выраженія своихъ мыслей. Сочиненія ихъ изобилуютъ многими словами и формами, безъ разбору заимствованными изъ того или другаго языка, или неудачно скованными вопреки самымъ элементарнымъ требованіямъ свойствъ народнаго языка и уже по одному этому недолговѣчными.

Само собою разумѣется, что пользованіе такого рода памятниками съ лексикографической цѣлью должно сопровождаться строгою критикою, для каковой необходимо, конечно, основательное знаніе языка, не только теоретическое, каковымъ въ настоящее время и невозможно заимствоваться въ достаточной степени при отсутствіи сколько-нибудь пригодныхъ для этого пособій, но главнымъ образомъ и практическое, охватывающее притомъ главнѣйшіе, по крайней мѣрѣ, болгарскіе говоры. Такого знанія, которымъ, кстати замѣтимъ, въ настоящее время не могутъ похвалиться и записные, такъ сказать, болгарскіе филологи, невозможно было ожидать и отъ покойнаго А. Л. Дювернуа. Путешествіе по Болгаріи, несомнѣнно, обогатило его многими свѣдѣніями по болгарской діалектологіи, познакомило со многими тонкостями болгарской рѣчи, какъ свидѣтельствуетъ представленный имъ въ Введеніи къ словарю „Обзоръ болгарскихъ гласныхъ“, гдѣ мы находимъ не мало такихъ наблюденій надъ нѣкоторыми особенностями болгарской фонетики, которыя раньше не были никѣмъ замѣчены. Къ сожалѣнію однако это путешествіе было не продолжительно и могло коснуться лишь одной части болгарской земли. Тотъ же „Обзоръ болгарскихъ гласныхъ“ нѣкоторыми неудачными.

по нашему мнѣнію, обобщеніями и принятымъ безъ всякой критики мнѣніемъ Каница о томъ, что Калоферскій говоръ есть самый типичный представитель болгарскаго языка, показываетъ, что практическое знакомство автора съ послѣднимъ было нѣсколько одностороннимъ. Это хорошо сознавалъ и самъ онъ, если послѣ выпуска въ свѣтъ начала своего труда сталъ серьезно помышлять, какъ мы видѣли, о перенесеніи изданія въ Болгарію. Къ чести покойнаго нужно однако сказать, что онъ осторожно пользовался своими источниками и удачно преодолѣлъ тысячи затрудненій, встрѣчавшихся ему при извлеченіи изъ нихъ необходимаго матеріала, равно какъ и при разработкѣ послѣдняго. Съ нѣкоторыми же трудностями онъ не могъ справиться, вслѣдствіе чего при подборѣ словъ и объяснительныхъ къ нимъ примѣровъ иногда впадалъ въ погрѣшности. Такія неисправности встрѣчаются и въ предлагаемыхъ имъ толкованіяхъ нѣкоторыхъ словъ. О промахахъ послѣдняго рода мы будемъ говорить далѣе, здѣсь остановимся на ошибкахъ, допущенныхъ при подборѣ, сортировкѣ и внѣшней вообще разработкѣ матеріала. Разсмотрѣніе этого рода ошибокъ дастъ намъ возможность наглядно ознакомиться съ отношеніемъ автора къ источникамъ и со свойствомъ тѣхъ трудностей, которыя ему приходилось преодолевать при пользованіи послѣдними. Нужно замѣтить, что ошибки, которыя мы здѣсь имѣемъ въ виду, встрѣчаются главнымъ образомъ въ первыхъ двухъ выпускахъ, приготовленныхъ къ печати и обнародованныхъ, какъ мы уже знаемъ, исключительно трудомъ А. Л. Дювернуа безъ всякой посторонней помощи. Нѣкоторыя изъ этихъ ошибокъ исправлены въ прибавленіяхъ къ дальнѣйшимъ выпускамъ продолжателями изданія, имѣвшими возможность пользоваться содѣйствіемъ г. Влайкова, но кой-какія остались незамѣченными. На нихъ-то мы и остановимся главнымъ образомъ.

93

Одинъ изъ діалектическихъ вариантовъ удвоеннаго предлога *въ* (въвъ), именно вариантъ *авъ* (отъ *вавъ*) въ прекрасномъ по содержанію Сборникѣ македонскихъ пѣсень Верковича очень часто пишется, какъ двѣ отдѣльныя частицы *а* и *въ*. Эта ошибка издателя названнаго сборника, не понятая авторомъ словаря, дала ему поводъ приписать и такое значеніе болг. частицѣ *а*, котораго она въ дѣйствительности не имѣетъ. По его толкованію, *а* есть, между прочимъ, „слагающая и предупреждающая разные члены предложенія частица,

употребляющаяся въ эпическомъ строѣ рѣчи“. Эти слова автора, равно какъ и приведенные къ нимъ объяснительные примѣры изъ сборника Верковича — совершенно неумѣстны.

Подъ словомъ *айлякъ* (тур.) — мѣсячное содержаніе, приведенъ примѣръ съ словомъ *айлякъ*, которое авторъ принялъ за тожественное съ первымъ, тогда какъ оно отличается отъ него, какъ по производству, такъ и по значенію, и заслуживаетъ особаго мѣста въ азбучномъ порядкѣ¹⁾. Если бы авторъ заглянулъ въ словарь Герова, гдѣ слово *айлякъ* значится на своемъ мѣстѣ и гдѣ оно переведено совершенно правильно (незанятыи), то онъ бы уберегся отъ такой ошибки.

Въ объясненіяхъ къ словамъ *бабо*, *бабайко* — отецъ, встрѣчаемъ примѣръ съ словомъ *баби*, дат. п. отъ *баба* (бабушка), невѣрно принятымъ за ласкательную форму объясняемаго тутъ слова *бабо*. Въ подборѣ объяснительныхъ примѣровъ къ этому слову встрѣчается и другая неисправность, на которой мы не будемъ останавливаться, такъ какъ пользующіеся словаремъ легко могутъ устранить ее сами.

Слово *баръ* — (по крайней мѣрѣ), хорошо объясненное 94 подъ тожественнымъ съ нимъ *баре*, выставлено и на своемъ мѣстѣ, гдѣ авторъ тщетно пытался произвести отъ него и такимъ образомъ объяснить два очень темныхъ, дѣйствительно, слова, именно: *бара*, встрѣчающагося въ апострофическомъ выраженіи „о мой бара!“ въ сборн. Миладиновыхъ, и *баренъ* въ *локуци* „шарени барени, като детелина“, употребленной въ Лѣтоструѣ Данова для обозначенія нравственной пестроты или разношерстности болгарскаго общества. По нашему мнѣнію, первое изъ этихъ словъ, именно *бара* въ выраженіи „о мой бара!“ слѣдуетъ сопоставлять съ серб. *бора*, употребленнымъ въ подобныхъ же выраженіяхъ вмѣсто слова *Богъ*:

Не умри, сынокъ, за бора!²⁾.

О бора тв, драги господару!

Что касается второго изъ занимающихъ насъ здѣсь словъ, т. е. *барени*, то, по всей вѣроятности, оно происходитъ отъ *багрити* — красить багредомъ, какъ и *шарени* отъ *шарити* —

¹⁾ Слово *айлякъ* внесено въ „Списокъ словъ съ удареніями“, гдѣ и переведено правильно. При этомъ однако не указано на тотъ промахъ, который мы здѣсь отмѣчаемъ.

²⁾ См. въ словарѣ Караджича подъ словомъ *бора*.

рисовать, расписывать. Такимъ образомъ Дановская локуція „шарени барени, като детелина“, по нашему мнѣнію, значить: расписаны и раскрашены, какъ цвѣтокъ клевера. Тутъ намъ невольно приходится на умъ выраженіе *Толковой Палей*: „яко же бо зарямъ свѣтлѣющимся и багромъ шареющимся“.

Бълмушицъ. Такъ обозначено въ словарѣ названіе кушанья, „отмѣченнаго Каницемъ въ Троянскомъ перевалѣ Балканъ орфографіей *Velmoüs*“. Авторъ словаря не понялъ, что Каницъ неточно передалъ такую орфографією названіе очень извѣстнаго болгарскаго кушанья *бълмжи*, *бълмжжеи* (уменьш.) или *бълмажееи*.

Подъ турец. словомъ *бля*, правильнѣе *беля* (бѣдствие бѣда), находимъ одинъ примѣръ, показывающій, что авторъ смѣшалъ съ нимъ слово *блю* (зват. пад. отъ *бълъ*), употребленное какъ кличка бѣлой собаки. Авторъ невѣрно понялъ и другой изъ приведенныхъ имъ тутъ примѣровъ, изъ коего 95 вывелъ особое значеніе этого слова — *проръха*, какого оно не имѣетъ.

Глаголь *бълъж* въ болг. языкѣ значить не только „бѣлю, мою“ и т. п., но еще и снимаю кору, облупляю кожицу (переносно — *обдираю*). Последнее значеніе, указанное въ словарѣ Неофита и Герова, упущено изъ виду авторомъ, который тутъ создалъ особый, не существующій глаголь *белж* (отъ вышеозначеннаго тур. слова *беля*) со значеніемъ *дѣлаю несчастнымъ*¹⁾.

Въ журналѣ Каравелова „Знаніе“ встрѣчается странное выраженіе: *бълкѣтъ*, *буника* (*hyosciamus niger*). — Составитель словаря вѣрно понялъ, что тутъ Каравеловымъ употреблено серб. слово *буника* для названія *белены* (см. въ словарѣ подъ словомъ *буника*). Что касается слова *бълкѣтъ*, которое, очевидно, напечатано такъ вмѣсто *лѣкѣтъ* (лекарство), то относительно его нашъ авторъ, не понявъ, что имѣетъ тутъ дѣло съ опечаткой, сообразилъ, что слово это есть болг. названіе *белены* и внесъ его въ этомъ видѣ въ словарь. Не лишнимъ считаемъ замѣтить, что вслѣдъ за этимъ словомъ мы находимъ въ последнемъ *блено биле* — зеліе, бредъ наводящее, чарующее; а нѣсколько дальше встрѣчаемъ и настоящее болгар-

¹⁾ Въ „Спискѣ словъ съ удареніями“, помѣщенномъ въ 3-мъ выпускѣ, правильно показаны оба значенія глагола *бълъж*, но не исправлена и та ошибка, о которой мы здѣсь говоримъ.

ское названіе белены, именно — *блѣнѣ*, но авторъ указаль подѣ нимѣ лишѣ переносное значеніе его: мечта, воображеніе, иллюзія.

Глаголь *боравѣж* — длиться, бывать, заниматься, выставленѣ два раза въ азбучномѣ порядкѣ, причемѣ одинѣ разѣ съ возвр. мѣст. *са*, съ какимѣ онѣ никогда не встрѣчается.

Подѣ словомѣ *борѣ* — сосна, встрѣчаемѣ одинѣ, неудачно отнесенный сюда, примѣръ съ выраженіемѣ *борѣ юнацы*, въ которомѣ слово *борѣ* = отборѣ вмѣсто эпитета *отборные*.

Буренеиѣ уменшит. отѣ *буренѣ* (бурьянѣ), принято за уменшит. отѣ *буре* (боченокѣ).

96 Слово *буче*, встрѣчающееся, насколько намѣ извѣстно, лишѣ въ одной прибауткѣ, авторѣ сблизилѣ съ сербскимѣ словомѣ *буче* (индѣйскій пѣтухѣ), хотя прибаутка, которую онѣ здѣсь приводитѣ, дѣлаетѣ такое сближеніе невозможнымѣ. При этомѣ имѣ не принято во вниманіе толкованіе Каравелова, который видитѣ въ этомѣ словѣ уменшит. отѣ *букѣ*¹⁾.

Подѣ словомѣ *викѣ* указано сл. *вика*, какѣ діалектическое (македонское) видоизмѣненіе перваго. Но изѣ объяснительнаго примѣра къ сл. *вика* видно, что тутѣ мы имѣемѣ дѣло съ глаг. формой, наст. вр. ед. ч. 3-го лица отѣ *викамѣ* — зову, кричу.

Подѣ словомѣ *вадѣж* предпоследній объяснительный примѣръ „да си вадятѣ очитѣ“ неправильно отнесенѣ къ 6-му значенію этого глагола (орошаю); его мѣсто подѣ 2-мѣ значеніемѣ (вынимаю) или подѣ 3-мѣ (выцарапываю).

Подѣ глаголомѣ *вратѣж* приведенѣ примѣръ, въ которомѣ встрѣчается слово *вратѣж*, невѣрно принятое за повелит. наклоненіе отѣ этого глагола, такѣ какѣ мы, несомнѣнно, имѣемѣ въ немѣ форму наст. вр. мн. ч. 3-го лица отѣ глагола *връж* — киплю.

Врачеиѣ, встрѣчающееся у Каница названіе извѣстнаго села у одного изѣ балканскихѣ переваловѣ (Араба-копакскаго), авторѣ принялѣ за нарицательное имя *воротца*.

Подѣ *врѣж* — возвращу, верну, некстати приведенѣ примѣръ изѣ Верковича: „когда я Яна турчиха, жезки камня врнеха“, ибо тутѣ *врнеха* значить падали съ неба, какѣ дождѣ; срав. въ сборн. Илиева (134): „до три години дош (дождѣ)

¹⁾ Мы думаемѣ, что слово *буче*, производящее, несомнѣнно, отѣ *букѣ*, употреблено въ указанной прибауткѣ, какѣ названіе какой-то мѣстности. Такія мѣстныя названія встрѣчаются и у сербовѣ. См. въ словарь Да и ч и ч а подѣ словомѣ *биѣје*.

не ми врна“. См. и въ словарѣ Герова *варни* (вост.-болг. вариантъ вл. *врѣне*) = дождь идетъ, дождитъ. Съ такимъ же точно значеніемъ мы находимъ это слово (*врѣни*) въ спискѣ, яко бы исключительно — Бандовскихъ словъ Драганова¹⁾.

Глаголь *врѣчиа* въ Лѣтоструѣ Данова является орографическимъ вариантѣмъ, быть можетъ, и болѣе правильнымъ этимологически, весьма распространеннаго у болгаръ глагола *хврѣчиа*, *хврѣкамъ* или *фрѣчиа*, *фрѣкамъ* — летаю. Авторъ не понялъ этого и, принявъ *врѣчиа* за особый глаголь, приписалъ ему не существующее значеніе — грохочу, шумлю, щебечу. Указывая послѣднее изъ этихъ значеній, т. е. *щебечу*, онъ, повидимому, мысленно сближалъ глаголь *врѣчиа* съ др.-слав. *врѣкати*. Такое сближеніе и намъ кажется возможнымъ въ этимологическомъ отношеніи, но отсюда еще не слѣдуетъ заключать о пинѣшнемъ значеніи болг. *врѣчиа*.

Слово *гавтанджи* отъ *гавтанъ* (кафтанъ) невѣрно принято за видоизмѣненіе *гайтанджи* (бахромщикъ) отъ *гайтанъ*.

Въ сборн. Миладиновыхъ (стр. 527—8) говорится, что недалеко отъ Охриды на горѣ Гжбовци находится небольшой монастырь во имя св. Герасма. Такъ, т. е. съ придыханіемъ *г*, нѣкоторые болгаре произносятъ имя св. Седмичисленника Еразма (Горазда). Ср. въ сборн. Миладиновыхъ *язъ* вл. *язъ*, *яребица* вл. *яребица* и пр., срав. также др.-слав. *геноуаръ* при *ѣнуаръ* = *ianuarius*. Упустивъ изъ виду эту діалектическую особенность болгарскаго языка, довольно часто встрѣчающуюся и въ объяснительныхъ примѣрахъ разсматриваемаго словаря, авторъ послѣдняго понялъ, что въ указанной замѣткѣ Миладиновыхъ рѣчь идетъ о св. Герасимѣ, имя котораго онъ при этомъ обозначилъ въ красной строкѣ въ формѣ *Герасимъ*.

Подъ глаголомъ *дадиа*, *дадиа*, *дадиа*, *дадиа* невѣрно принято (на стр. 445) за форму повел. накл. этого глагола междоиміе *дейди* (*дейиди*, см. подъ сл. *иди*). Въ послѣднемъ изъ объяснительныхъ примѣровъ къ этому же глаголу (на стр. 458) также невѣрно принято за повел. накл. отъ него *дай*, въ которомъ мы имѣемъ сокращенное, слитное написаніе двухъ 98 отдѣльныхъ словъ *да е* (да есть).

¹⁾ Подобнаго рода смѣшенія мы замѣтили еще подъ словами: *ала* (къ которому невѣрно отнесены *аль* и *алалема*); *бизъ* — *бю*, съ нѣкоторыми формами котораго смѣшаны формы глагола *быть*; *бждень* — будущій, къ которому отнесено *будни*, *будень* — правильно впрочемъ переведенное на своемъ мѣстѣ — *бодрый*, *внимательный*.

Глаголь *деверувамъ* принять за уменьшительное отъ существительнаго *деверъ*.

Подъ словомъ *джебъ* — карманъ, въ послѣднемъ изъ объяснительныхъ къ нему примѣровъ встрѣчаемъ любопытное слово *джуиче*, невѣрно принятое за уменьшительную форму отъ *джебъ*. Мы не сомнѣваемся, что *джуиче* есть чрезвычайно любопытный въ фонетическомъ отношеніи діалектической вариантъ уменьшит. *еюиче* отъ *еюитинъ* (цыганъ). Сравни. древн.-слав. *Елютъъ, елютъънинъ*, въ которыхъ нѣкоторые глаголическіе памятники, какъ Сборникъ Клоцовъ, Синайская псалтырь и пр., пишутъ вмѣсто *г* извѣстную глаголическую бузву.

Къ вышеозначеннымъ неисправностямъ относятся еще слѣдующія. Въ тѣхъ случаяхъ, когда авторъ не находилъ въ источникахъ начальной формы намѣченныхъ имъ для внесенія въ словарь реченій, онъ долженъ былъ самъ отгадывать ее и, надо отдать ему справедливость, вообще удачно справлялся съ этой нелегкой задачей. Иногда впрочемъ и тутъ онъ впадалъ въ ошибки. Такъ слово *акжла* (въ выраженіи „болѣло го глава отъ акжла му“), въ которомъ имѣемъ членную форму отъ *акжль* — умъ, разумъ (акжльть, акжлатъ съ отпаденіемъ члена = акжла), выставлено у него въ азбучномъ порядкѣ съ окончаніемъ *а*, какъ сущ. женск. рода, причемъ и переведено невѣрно — многояденіе.

Такой же промахъ находимъ и подъ междометіемъ *ахъ*, гдѣ приведенъ примѣръ съ словомъ *ахту* (усѣченная членная форма отъ турец. слова *ахтъ* — жажда мести), принятымъ за какое-то діалектическое видоизмѣненіе этого междометія.

Слово *врукя*, въ выраженіи *врукя леба* — горячій хлѣбъ, нашъ авторъ совершенно вѣрно считаетъ причастіемъ, перешедшимъ въ македонскій говоръ изъ сербскаго языка; но причтомъ онъ создалъ для него основную форму *вруитъ*, невозможную ни въ сербскомъ, ни въ болгарскомъ.

Какъ основную форму слова *главоболицы*, встрѣчающагося въ объяснительномъ примѣрѣ только въ множ. ч. съ значеніемъ — хлопоты, авторъ выставилъ въ красной строкѣ —
 99 *главоболець* м. р. вмѣсто *главоболица* ж. р. Точно также неправильно выставляется имъ, какъ основныя формы: *гущера* вм. *гущерь*; *жигла*, *жегла* вм. *жегль*. При множ. числѣ *кости* (діалект. вм. *кости*) показана, какъ единств. число форма *коска* вм. *коскъ*.

Нѣкоторыя имена существ., употребляемыя лишь во множ. числѣ съ окончаніемъ *овци*: *бейовци*, *господиновци*, *готовановци*, *градовци*, *грошовци*, *дебеловци* и пр., выставлены въ единств. числѣ съ окончаніемъ *овець*: *бейовець*, *господиновець*, *готовановець*, *градовець* и т. д., съ каковымъ они не встрѣчаются.

Слово *бесѣж* (*бѣсѣж*) показано въ красной строкѣ, какъ глаголь соверш. вида — повѣшу, между тѣмъ, какъ видно и изъ объяснительнаго къ нему примѣра, онъ въ этой формѣ употребителенъ съ значеніемъ — *вѣваю*, нес. в.

Подъ *блѣвамъ* — испытываю тошноту, изрыгаю, показанъ какъ учащательная форма его, гл. *блыкамъ*, въ которомъ однако мы имѣемъ несовер. видъ совсѣмъ другого глагола *бликнѣ* — *полююсь*. *хлыну*.

Таковы болѣе существенныя изъ ошибокъ, сдѣланныхъ авторомъ разсматриваемаго словаря при подборѣ и внѣшней обработкѣ лексикографическаго матеріала. Принимая во вниманіе громадность послѣдняго, наполняющаго собою болѣе двухъ съ половиной тысячъ страницъ, мы находимъ, что количество этихъ промаховъ — не очень значительно. Нѣкоторые изъ нихъ можно объяснять простымъ недосмотромъ.

Относительно подбора словъ должно сказать още слѣдующее. При пользованіи источниками, авторъ неохотно бралъ изъ нихъ для внесенія въ свой словарь такія иностранныя слова, которыя онъ встрѣчалъ въ произведеніяхъ новѣйшей болгарской печати, но не находилъ и въ памятникахъ народнаго языка. Поэтому въ его трудѣ мы и не встрѣчаемъ такихъ словъ, какъ — *архангелскій*, *архангелъ*, *архидіаконскій*, *архіепископскій*, *архиепископство*, *архиепископъ*, *архиерей*, *архиерейскій*, *архиерейство*, *архимандритскій*, *архимандритство*, *архимандритъ* и т. д. и т. д. и т. д., для каждаго изъ 100 которыхъ Геровъ отводитъ въ азбучномъ порядкѣ своего словаря особое мѣсто. Точно также мы не находимъ въ нашемъ словарѣ и такихъ словъ, которыми переполненъ болгарско-французскій речникъ Богорова, каковы напр.: *магнитъ*, *магнитъ*, *магъ*, (жрецъ), *мадера*, *мадонна*, *мадригаленъ*, *мадригалъ*, *макаронически*, *макаронъ* ед. ч., *макароны* мн. ч. и т. п. или такихъ, какъ — *вліяніе*, *вліятель*, *значеніе*, *значителенъ*, *значительно*, *значительность*, *относителенъ*, *относительно*, *относительность*, *собственность*, *собственъ* и проч.

и проч. Невнесеніе такихъ словъ въ разсматриваемый словарь можно поставить только въ заслугу автору. Умѣстныя въ болгарско-французскомъ речникѣ Богорова, подобныя реченія составили бы излишній балластъ въ болгарско-русскомъ словарѣ, каковъ — разсматриваемый, тѣмъ болѣе, что они, какъ легко можетъ замѣтить читатель, перешли въ новую болгарскую письменность большею частію изъ русской литературы. Но поступивъ такимъ образомъ съ подобнаго рода словами, изъ коихъ многія, нужно сказать, получили уже право гражданства въ ново-болгарской письменности, авторъ слишкомъ снисходительно отнёсся къ кое-какимъ измышленіямъ болгарскихъ авторовъ, произведеніями которыхъ онъ пользовался. Онъ отлично зналъ, напр., что сочиненія Раковскаго и нѣкоторыхъ другихъ, переполнены словами выдуманнми, несуществующими въ народной рѣчи, встрѣчающимися только въ произведеніяхъ ихъ авторовъ (см. его введеніе къ словарю, с. XVII). Тѣмъ не менѣе онъ внесъ кое-какія изъ нихъ и въ свой словарь, какъ, напр., изъ сочиненій Раковскаго: *Бъдай-богъ*, *бъсовище*, *боилище*, *бракосчисленіе* (бракосочетаніе), *дѣвичина вечеря* (дѣвичникъ), *пъняжникъ* (банкиръ), *храбрень* (храбръ), *жъница*, *жъмилище*; изъ славянской Веды Верковича: *Дожда-Бого*, богъ плодородія; изъ Лѣтоструя Данова: *найвосвода* — ерцгерцогъ и проч.

101 Переходя къ вопросу о томъ, насколько исчерпаны источники, мы считаемъ нужнымъ напомнить, что при разсмотрѣніи этого вопроса нужно дѣлать разницу между первоначальными источниками, указанными въ приложенномъ ко 2-му выпуску спискѣ, и источниками дополнительными, привлеченными къ дѣлу позднѣе (начиная съ 4-го выпуска) продолжателями изданія. При той послѣдности, съ какою велось изданіе, продолжатели его не могли, конечно, воспользоваться всѣмъ тѣмъ новымъ лексическимъ матеріаломъ, который находится въ дополнительныхъ источникахъ. Такъ ни въ основномъ текстѣ словаря, ни въ дополненіяхъ къ нему мы не нашли нѣкоторыхъ весьма любопытныхъ словъ, встрѣчающихся въ сказкахъ Шанкарева и въ сборн. Илиева, напр.: *вжашень* — ужаснувшійся (Шанк. 109); *вджашиле се* — ужаснулись (III. 114); *волменица* — шерстяная одежда, исподняя (III. 120); *гърстъ* — горсть (III. 94); *губа* — *долна* и *губа горна* — нижняя и верхняя часть слоенаго пирога (III. 57); *дыханія* ж. р. во

мн. ч. *дихании* — звѣри и хищныя птицы (III. 16. 141); *иманье* — домашнія животныя, скоть (III. 119, 120. Не лишнимъ считаемъ при этомъ замѣтить, что слово это съ такимъ же значеніемъ встрѣчается и въ Москопольскомъ словарицѣ); *млякъ* — летучая мышь (III. 10); *окрув*, названіе обрядового хлѣба, которымъ мѣняются сосватанные¹⁾, см. въ сборникѣ Плева 147 с. Тутъ мы, несомнѣнно, имѣемъ др.-сл. оукроухъ, съ обычнымъ переходомъ *x* въ *v*, *y* въ *o*. Далѣе: *руцк*, *рускамъ* — хрущу (у Плева 380 с. „като ти рускат полите“); *рутинича* у Шапкарева 22 ст. Господь . . . се сторилъ чо'екъ, старецъ со долга бела брада и облеченъ во бели рутинича (рубища?); *столя* суц. мн. ч. у Плева 171 ст., при описаніи дерева:

Столято му сребарени
Клонято му позлатени
Вжршане му ситен бисер.

Повидимому это слово тождественно съ русскимъ *стволь*, (ср. болг. *доръ* отъ дворъ, *сторж* отъ створж).

Нельзя сказать, чтобы и первоначальные источники, легшіе 102 въ основу словаря, были исчерпаны съ абсолютной полнотой. Мы не нашли въ немъ кое-какихъ интересныхъ реченій имѣющихся въ сборн. Каравелова, Миладинова, Верковича и Чолакова, напр. *безтрага* напр. безслѣдно (Кар. 51); *вирж*, глаголь, поднимаю вверхъ (Чол. 144): „градъ бие козжъ, а тя си вири опашката“); *глухъ* или *глувъ* уменьшит. *глуфче* — мышь (Милад.); *карамула*, встрѣчается въ сборн. Верковича, который невѣрно принялъ его за собственное имя какого-то турка. Слово это находится въ самомъ запѣвѣ одной изъ македонскихъ пѣсень Верковича, начинающейся слѣдующими стихами (стр. 95):

Юй Стое Стое!
Юй мала моме!
Кавга е *карамула*
На новата махала
До троица ергени
За Стоя са карать.

¹⁾ Въ этомъ сборникѣ по ошибкѣ, кажется, напечатано *именен* *окрув* вм. и *именен* *окрув*.

Въ буквальной переводѣ это значить: „гой Стоя Стоя, молодая дѣвица! ссора и *карамула* въ новой махалѣ (части города): трое молодець изъ-за Стои спорять“. Нѣтъ сомнѣнія, что въ словѣ *карамула* мы здѣсь имѣемъ известное *крамола*, довольно распространенное въ болгарскомъ языкѣ¹⁾, внесенное и въ разсматриваемый словарь, но безъ указанія на эту любопытную его форму. Укажемъ еще на слово *пулати* = палаты (ср. др.-сл. полата), встрѣчающееся въ сборникѣ Верковича, 147 с., но также не внесенное въ словарь. Впрочемъ такихъ важныхъ упущеній, сдѣланныхъ при пользованіи основными источниками, весьма не много. Всѣ болѣе существенное въ
 103 нихъ, можно сказать, извлечено авторомъ. А такъ какъ этихъ источниковъ немало и въ нихъ, какъ мы уже говорили, заключается весьма богатый лексикографическій матеріалъ, то и словарь, основанный на нихъ, вышелъ довольно полнымъ и полнымъ именно общеупотребительными словами, или, хотя и рѣдкими, но весьма интересными въ томъ или другомъ отношеніи. областными реченіями. Мы, думаемъ, не ошибемся, если скажемъ, что разсматриваемый словарь по количеству собранныхъ въ немъ такого рода словъ немногимъ уступаетъ сербскому речнику Караджича (разумѣемъ первое его изданіе).

V.

Къ сожалѣнію, однако, приискиваніе громаднаго количества словъ, имѣющихся въ словарѣ, сопряжено съ нѣкоторыми затрудненіями, особенно чувствительными для лицъ, мало знакомыхъ съ особенностями болгарскаго языка. Затрудненія эти зависятъ: 1) отъ расположенія словъ, 2) отъ отношенія автора къ діалектическимъ ихъ видоизмѣненіямъ и 3) отъ отсутствія строгой послѣдовательности въ его орфографіи.

а) Глаголамъ производнымъ не отведено особаго мѣста въ азбучномъ порядкѣ: они, за весьма немногими исключеніями, обыкновенно указываются и объясняются подъ первообразными или, лучше сказать, подъ относительно первообразными.²⁾ Такой приемъ имѣетъ, конечно, свои удобства относи-

¹⁾ Срав. въ словарики проф. Ламанскаго къ Люблянскій рукописи, писанной чистымъ народнымъ болгарскимъ языкомъ; см. и „жена крамольница“ въ выпискѣ Срезневскаго изъ другого подобнаго же болг. сборника. „Сказанія о антихристѣ и пр.“, стр. 64.

²⁾ Отдѣльно показаны: *отиамъ* (втыкау) и *втъкж* (воткну); *кажж* и *казувамъ*; *клежж* (сичу на корточбахъ) и *клежжж*, *клькамъ*; *льжж* и *лькувамъ*, и еще нѣкоторые другіе.

тельно такихъ, напр., глаголовъ, какъ — *грабѣж*, *грабѣж*, *грабѣж*, *грабѣж*; *избавѣж*, *избавѣж*, *избавѣж*, *избавѣж*; *капѣж* (капаю, каплю), *капѣж*, *капѣж*; *клепѣж*, *клепѣж* (бью, ударяю, трещу); *осѣмѣж* (отъ *осѣмѣж* вм. *осѣмѣж*), *осѣмѣж* и т. п. Но въ примѣненіи къ такимъ глагольнымъ дериватамъ, образованіе которыхъ сопровождается болѣе или менѣе значительнымъ измѣненіемъ коренныхъ звуковъ и каковыхъ очень много въ болгарскомъ языкѣ, особенно въ глаголахъ 104 предложныхъ, указанная система автора оказывается крайне неудобною для начинающихъ изучать болгарскій языкъ. Мы думаемъ, что весьма немногіе изъ пользующихся словаремъ легко догадаются, что, напр., *влячѣж* и *вльчѣж* нужно отыскивать подъ *вльчѣж*; *врѣсѣж* и *врѣсѣж* подъ *врѣсѣж*; *износѣж*, *износѣж*, *износѣж*, *износѣж* подъ *износѣж*; *нарѣчѣж* подъ *нарѣчѣж*; *нарѣчѣж*, *нарѣчѣж* подъ *нарѣчѣж*; *промѣчѣж* подъ *промѣчѣж*; *сѣзѣж* подъ *сѣзѣж* и т. п.

Иногда подъ нѣкоторыми относительно первообразными глаголами приводятся и такіе, которые сходны съ ними лишь по значенію, но не и по своему происхожденію. Такъ, отглагольные *заходѣж*, *заходѣж* (отъ *ходѣж*) показаны подъ *зайдѣж*; *доходѣж* — подъ *додѣж*, *дойдѣж*; *исцѣрѣж*, *исцѣрѣж* подъ *исцѣрѣж*. Авторъ, повидимому, думалъ, что *цѣрѣж* образовалось отъ *цѣрѣж* вслѣдствіе замѣны *л* черезъ *р*, что едва-ли вѣрно. Встрѣчающаяся два раза въ одной болгарской рукописи 13-го вѣка форма *цѣрѣж* вм. *чарѣж* (см. это слово въ словарѣ Миклошича) не оставляетъ, кажется, сомнѣнія въ томъ, что очень распространенное теперь у болгаръ съ значеніемъ лекарства существ. *цѣрѣж* или *цѣрѣж*, *цѣрѣж* (ср. цѣна и цана) есть діалектическій вариантъ слова *чарѣж* — чарованіе, перѣдко употребляемаго въ нѣкоторыхъ памятникахъ въ значеніи лекарства. Таково, по нашему мнѣнію, и происхожденіе глагола *цѣрѣж*.

Точно также и производнымъ существительнымъ (уменш. и отглагол.) и прилагательнымъ рѣдко отводятся отдѣльныя мѣста въ алфавитномъ порядкѣ. Весьма часто они указываются подъ своими первообразами,¹⁾ иногда очень отдаленными и потому отличающимися отъ нихъ по звуковому составу корней, напр. *гѣж* — гусиный, показано подъ *гѣж* — гусь; *гѣж* —

¹⁾ Иногда впрочемъ и наоборотъ, напр. *тетѣж* и *тетѣж* показаны подъ *тетѣж*.

подъ *гракиж*; *клане* (рѣзня) — подъ *колж*; *подаяне* — подъ *подож*; *отяяне* (открамливаніе) — подъ *отгож*; *снашица* — подъ *снаха* (сноха) и т. д.

105 Къ этому прибавимъ еще, что многія производныя имена, встрѣчающіяся въ объяснительныхъ примѣрахъ къ разнымъ словамъ, напр. *берене*, *бране* — сборъ; *возене*, *возитба* — перевозка; *връшене* (молотьба и пр.); *ивацане* — жеваніе; *ледане* — глядѣніе; *драскане*, *драсканица* — царапаніе, царапина и пр. не только не указываются въ азбучномъ порядкѣ, но и не отмѣчаются крупнымъ шрифтомъ при своихъ первообразахъ. Очень рѣдко указываются и причастія страдат. залога прош. времени, часто встрѣчающіяся въ объяснительныхъ примѣрахъ, да притомъ въ роли прилагательныхъ именъ. Авторъ, повидному, полагалъ, что пользующіеся его словаремъ и сами легко догадаются, къ какимъ глаголамъ нужно обращаться за разъясненіемъ значенія такихъ причастій. Но такой расчетъ его тѣмъ неосновательнѣе, что авторъ въ красной строкѣ обозначаетъ глаголы лишь въ формѣ настоящаго времени, основа котораго не всегда совпадаетъ съ инфинитивной основой, отъ которой образуются такія причастія. Нужно быть хорошо знакомымъ съ болгарскимъ языкомъ, чтобы догадаться, напр., что ключъ къ объясненію слова *небрано* въ такихъ выраженіяхъ, какъ *небрано лозе*, нужно отыскивать въ объясненіяхъ къ глаголу *берѣж*, а объясненіе слова *ивацана* въ выраженіи *ивацана дума* нужно отыскивать въ объясненіяхъ къ глаголу *ивачж* (жую) и пр.

Авторъ отлично сознавалъ необходимость внесенія въ азбучный порядокъ падежныхъ формъ, сохранившихся въ нѣкоторыхъ нарѣчіяхъ, и тщательно отмѣчалъ таковыя, какъ: *блзъ* (отъ благъ), *долу*, *зимъ*, *лѣтъ*, *снощи* и т. д. Но кое-что изъ этого разряда словъ онъ оставилъ подъ спудомъ, помѣстивъ только въ объясненіяхъ къ другимъ реченіямъ, напр., очень распространенное во всѣхъ почти болгарскихъ говорахъ нарѣчіе *везденъ* (впродолженіе цѣлаго дня) мы находимъ въ объясненіяхъ къ слову *день* и проч.; *памтивѣка* въ выраженіи „отъ памтивѣка“ (съ незапамятныхъ временъ) встрѣчаемъ въ примѣрахъ подъ словомъ *оце*; *насънь* (во время сна) — подъ словомъ *сънь*; *яцъ* (очень, сильно, отъ *якъ* — сильный) подъ слов. *каматенъ* (красивый) и пр.

Точно также, выставляя въ азбучномъ порядкѣ нѣкоторыя 106

формы звательнаго падежа, какъ напр. *буле* отъ *буля* (невѣста или правильнѣе, молодая замужняя женщина), *тене* вм. *тейно*, *тейко* (отецъ), *мале* въ обращеніи къ матери, авторъ не помѣстилъ однако тамъ же и такой любопытный зват. падежъ какъ *дгити*, который мы находимъ въ объяснительныхъ примѣрахъ.

б) Затрудненія, подобныя вышеуказаннымъ, возникаютъ и отъ отношенія автора словаря къ діалектическимъ видоизмѣненіямъ словъ, очень разнообразнымъ и сложнымъ въ болгарскомъ языкѣ. Въ словарѣ, составленномъ главнымъ образомъ по памятникамъ народнаго языка, записаннымъ въ самыхъ разнообразныхъ мѣстностяхъ, всякій, думаемъ, въ правѣ ожидать указанія не только той формы слова, которую авторъ считаетъ почему-либо нормальною, но и видоизмѣненія ея по говорамъ, на сколько, по крайней мѣрѣ, они отразились въ источникахъ. Если возникновеніе такихъ діалектическихъ вариантовъ сопровождается значительнымъ измѣненіемъ коренныхъ звуковъ слова, то отдѣльное обозначеніе ихъ въ азбучномъ порядкѣ намъ кажется обязательнымъ для составителя такого словаря. Нашъ авторъ отлично сознавалъ эту свою обязанность и старался оправдать возбуждаемая заглавіемъ его словаря ожиданія, но сдѣлалъ это лишь относительно весьма ограниченного сравнительно числа діалектическихъ вариантовъ. Въ его источникахъ, напр., слово *бгва* встрѣчается въ слѣдующихъ разновидностяхъ: *бгва*, *бачва*, *бочва* и *бочка*. Первые двѣ показаны, отдѣльно каждая, въ азбучномъ порядкѣ основнаго текста; третью — *бочва* мы находимъ въ дополненіяхъ къ словарю. Что же касается четвертаго болѣе сложнаго варианта *бочка*, то ему не отведено самостоятельное мѣсто въ алфавитѣ: онъ указанъ подъ *бгва*, гдѣ врядъ-ли кто догадается его отыскивать. Точно также слово *дждъ* и одинъ изъ вариантовъ его *даждъ* показаны отдѣльно, но другой вар. *дождъ* (дожъ или дош, мн. ч. *дожеи*) мы встрѣчаемъ лишь въ объяснительныхъ примѣрахъ къ слову *дждъ* и нѣкоторымъ другимъ.

Отдѣльно на своихъ мѣстахъ показаны: *вече* (болѣе, уже), *вечь* и *веке*; *жетва* (др.-сл. жатва) и *жѣтва* (средне-болг. жѣтва), *жетварь* (жнецъ) и *жѣтварь*: *жеденъ* и *жѣденъ*, *кжнина* (ежевика) и *капина*¹⁾; *коливо* и *колюво*; *мзминки* (отъ *мънии*) и

¹⁾ Въ дополнительныхъ источникахъ встрѣчается и *къпина* см. въ франц. сборникѣ Офейкова „La Macédonie“, ст. 146 и въ Солунскихъ „Книжцахъ“ I, 21.

маненки; между и мегю; чуждина, чужина, чуздина и тугина; дяволщина и яволщина; дякъ и яче; кжца и кука; тетива и тютюва; цѣлъ и цалъ; цѣна и цана и пр. Но огромное количество такихъ же, а иногда и болѣе сложныхъ діалектическихъ вариантовъ вовсе не значатся въ красной строкѣ, хотя и часто встрѣчаются въ объяснительныхъ примѣрахъ. Таковы: яволъ отъ дяволъ; жювина отъ живина; мажъ, можъ, моажъ, мѣнжъ отъ мжжъ; рагамъ отъ раждамъ; свѣя отъ свѣитъ; стрѣка отъ срѣца (встрѣча); фала отъ хвала; фатѣж отъ хватѣж; юме отъ име и т. д.

Предлогъ *въ* подвергается слѣдующимъ видоизмѣненіямъ въ болгарскихъ говорахъ: 1) *въ, во, ва*; 2) *въвъ, воовъ, вавъ* (съ удвоеніемъ); 3) *въвъ, фоввъ, фаввъ*; 4) *авъ* и *аф* (съ отпадениемъ начальнаго *в* или *ф*), *у-въ* отъ *овъ* (съ переходомъ *о* въ *у*). На нѣкоторыхъ другихъ видоизмѣненіяхъ этого слова, каковы, напр. *уф* — дальнѣйшее видоизмѣненіе *увъ, вжвъ*, — орфографическій вариантъ, мы не будемъ останавливаться. Изъ указанныхъ тутъ 12-ти видоизмѣненій занимающаго насъ предлога, въ азбучномъ порядкѣ разсматриваемаго словаря поставлена только форма *въ*, вслѣдъ за которой, на той же строкѣ, обозначены крупнымъ шрифтомъ еще формы *въвъ* и *уф*, а нѣсколько ниже, въ примѣрахъ, такимъ же шрифтомъ отмѣчено и *въвъ*. Что же касается другихъ вариантовъ, большинство которыхъ также встрѣчается въ объяснительныхъ примѣрахъ (*во, вжвъ, фаввъ, афъ, авъ*), то они остались лишь въ послѣднихъ, шрифтомъ которыхъ и напечатаны. Сказанное тутъ о предлогѣ *въ* относится и къ предлогу *съ*, отдѣльно отъ котораго помѣщенъ въ азбучномъ порядкѣ на своемъ мѣстѣ лишь его вариантъ *са*; остальные же варианты *съсъ, со,* 108 *сосъ, сасъ* мы нашли только въ объяснительныхъ примѣрахъ.

Глухой звукъ *ъ* въ сочетаніи *лъ* между двумя согласными въ настоящее время только въ весьма немногихъ болгар. говорахъ слышенъ послѣ *л*. Обыкновенно онъ теперь слышится передъ *л*, причемъ въ нѣкоторыхъ говорахъ переходитъ въ *о*. Такъ слово *плнъ* произносится: *плнъ* (очень рѣдко), *плнъ* (въ большой части говоровъ) *полнъ* и *поалнъ* (тоже довольно распространены). Въ азбучномъ порядкѣ разсматриваемаго словаря выставляется и весьма послѣдовательно лишь первая форма такихъ словъ, *плнъ*, при которой никогда не приводятся остальные, хотя и часто встрѣчающіяся въ объяснительныхъ

примѣрахъ. Даже народное имя *болгаръ* показано лишь въ формѣ „*блгаринъ*“, встрѣчающейся лишь въ весьма немногихъ говорахъ, какъ видно изъ приведенныхъ въ словарь примѣровъ, въ которыхъ несравненно чаще встрѣчаются формы *българинъ*, *балгаринъ*, *болгаринъ*, *богаринъ*, *бугаринъ*. Послѣдовательность составителя словаря въ этомъ случаѣ доходитъ до того, что онъ не обозначаетъ такихъ вариантовъ даже и тогда, когда въ нихъ, кромѣ перемѣны мѣста и измѣненія физиологическаго свойства ъ-ра, имѣются измѣненія и нѣкоторыхъ другихъ звуковыхъ элементовъ корня. Напримѣръ, въ объясненіяхъ къ слову *блѣха* (= *блоха*) мы, кромѣ формы *блѣха*, находимъ такія сложныя видоизмѣненія этого слова, какъ *болва*, *болфа*, которыя читатель напрасно будетъ искать на ихъ мѣстахъ въ азбучномъ порядкѣ. Точно также мы напрасно будемъ искать тамъ и такіе любопытные діалектическіе варианты, какъ *сьнице*, *слонце*, *сонце*, *сжнице*, *соннице*, часто встрѣчающіеся въ объяснительныхъ примѣрахъ къ *слѣнице*. Въ примѣрахъ подъ словомъ *желтъ* встрѣчаются такія измѣненія этого слова: *желтъ* („зимали желти желтици“); *жолтъ* („жолта дуня“, „две жолте свеке“ = двѣ жолтыя свѣчи); *жалтъ* („извади жалти жалтици“); они тоже остались напечатанными только въ примѣрахъ, и шрифтомъ послѣднихъ.

Къ вышеизложеннымъ замѣткамъ объ отношеніи автора къ діалектическимъ видоизмѣненіямъ словъ считаемъ нелишнимъ 109 прибавить еще одну. Въ примѣрахъ подъ словомъ *дебелъ* — толстый встрѣчается слово *добелъ*, принятое за простой діалектическій вариантъ перваго. Но противъ такого пониманія дѣла говоритъ, кажется, то, что оба эти слова встрѣчаются въ пѣсняхъ, записанныхъ Верковичемъ со словъ одной и той же пѣвицы (извѣстной Дафпы). При этомъ они тутъ нѣсколько отличаются одно отъ другого и по значенію: *дебелъ*, какъ вообще у болгаръ, употреблено въ значеніи — толстый, густой, а *добелъ*, какъ эпитетъ камня, бросаніемъ котораго молодцы измѣряютъ свои силы (Верков. № 150):

Премлатъ Стоянъ назатъ стои!

Ка си юзе *добелъ* камень,

Ка си микна *добелъ* камень,

Натф'рли го *добелъ* камень.

Весьма возможно, что *добель* тутъ = др.-слав. *добль*. Но какъ бы то ни было, его во всякомъ случаѣ слѣдовало выставить отдѣльно.

Здѣсь мимоходомъ скажемъ нѣсколько словъ по поводу встрѣченныхъ нами при нѣкоторыхъ словахъ и формахъ указаній на принадлежность ихъ къ той или другой мѣстности. По нашему мнѣнію, сколько пибудь точное географическое распределеніе областныхъ словъ и діалектическихъ особенностей болгарскаго языка въ настоящее время является весьма труднымъ дѣломъ.

Въ подтвержденіе этого мы могли бы указать на нѣсколько крайне неудачныхъ попытокъ такого рода, сдѣланныхъ въ теченіе послѣднихъ четырехъ лѣтъ и притомъ людьми, имѣвшими, кажется, возможность и достаточно времени собирать свѣдѣнія по сему предмету на мѣстѣ. Не удивительно, что и занимающія насъ здѣсь указанія автора разсматриваемаго словаря не всегда вѣрны. Такъ, онъ обозначаетъ, какъ употребительныя только въ Македоніи, слова *вранъ*, *врани* (вороной), *оглавж се* (помолвлюсь), *чинж*, тогда какъ они на самомъ
110 дѣлѣ встрѣчаются и въ восточныхъ болг. говорахъ. Это явствуетъ и изъ объяснительныхъ къ нимъ примѣровъ, взятыхъ для сл. *вранъ* и *чинж* отчасти, а для *оглавж се* исключительно изъ восточно-болгарскихъ источниковъ.¹⁾ Слово *понуда* (гостинцы больному, особенно родильницѣ) авторъ считаетъ македонскимъ вариантомъ отъ *понжда*, а между тѣмъ приведенные подъ этимъ словомъ въ большемъ количествѣ объяснительные примѣры говорятъ совсѣмъ другое, а именно, что *понуда* болѣе распространено въ восточныхъ говорахъ, чѣмъ въ македонскихъ, гдѣ рядомъ съ нею употребляется еще *понада*, совсѣмъ, кажется, не встрѣчающееся на востокѣ.²⁾ Далѣе, принявъ за правило обозначать въ красной строцкѣ глаголы (за исключеніемъ 6-го класса и 1-ой группы 5-го, по дѣленію Миклошича) въ той формѣ 1-го лица ед. ч. наст. времени, какая принята теперь большинствомъ болгарскихъ писателей, т. е. съ окончаніемъ ж (= глухому или чистому а), авторъ

¹⁾ Подъ *оглавж се* приведенъ собственно лишь одинъ примѣръ, который взятъ изъ пѣсни, записанной въ мѣстечкѣ *Малко Търново*, находящемся въ восточной Фракіи, не такъ далеко отъ Чернаго моря.

²⁾ Впрочемъ *понада* и *понуда*, тождественныя теперь по значенію, врядъ-ли, какъ думаетъ авторъ, восходятъ къ одному корню. Срав. малорус. *понада* — приманка, прикормъ и т. п.

иногда при ней выставляет и диалектическую форму на *мъ*, на которую указываетъ, какъ на македонскую, напр. *крадж*, макед. *крадамъ*; *родж*, макед. *родамъ*. Указаніе это оказывается не совсѣмъ вѣрнымъ, ибо въ настоящее время не подлежитъ уже никакому сомнѣнію, что во многихъ македонскихъ говорахъ такіе глаголы не употребляются съ окончаніемъ *мъ*, которое наоборотъ встрѣчается въ кое-какихъ восточныхъ говорахъ. Впрочемъ такого рода указанія очень рѣдко встрѣчаются въ словарѣ, въ которомъ однако, нужно замѣтить, собранъ громадный запасъ весьма цѣнныхъ фактовъ и по затронутому нами тутъ вопросу.

в) Переходя къ орфографіи, мы прежде всего укажемъ, что авторъ тщательно заботился о сохраненіи въ примѣрахъ правописанія источниковъ, но относительно „заголовковъ словъ“ былъ вынужденъ стремиться къ установленію какого-нибудь 111
однообразія въ этомъ отношеніи, ибо иначе, при существующемъ въ источникахъ орфографическомъ хаосѣ, нужно было выписывать въ азбучномъ порядкѣ по нѣсколько разъ одно и то-же слово собственно ради такого или иного написанія его въ произведеніяхъ того или другого писателя, или въ разныхъ собраніяхъ памятниковъ народнаго творчества. Такое стремленіе въ данномъ случаѣ весьма естественно, но тѣ приемы, которые были выбраны авторомъ для выхода изъ указанныхъ затрудненій, намъ представляются не особенно удобными. Иногда, какъ мы уже видѣли, говоря о словахъ съ сочетаніемъ *мъ* между двумя согласными, онъ прибѣгалъ, и безъ надобности, къ этимологическому, или, правильнѣе сказать, историческому правописанію и, систематически придерживаясь его, принёсъ ему въ жертву множество чрезвычайно любопытныхъ диалектическихъ вариантовъ. Но въ другихъ случаяхъ, гдѣ этимологическое правописаніе можно было бы употребить съ большимъ удобствомъ, онъ не очень придерживался его. Такъ напримѣръ, удержавъ *ь*, который въ однихъ болг. говорахъ произносится какъ *я*,¹⁾ въ другихъ какъ *е*, онъ позволилъ себѣ слишкомъ большую вольность въ употребленіи его и его замѣнѣ. Слова съ *ь* онъ очень часто обозначаетъ въ алфавитѣ

¹⁾ Въ нѣкоторыхъ говорахъ и какъ *ea*. Но это произношеніе *ѣ*, открытое въ самое послѣднее время, не могло быть, конечно, извѣстно автору словаря. См. Солунскія „Книжица“ 1889 г. № 2, 46 стр. въ составленной Матовымъ характеристикѣ одного изъ говоровъ Солунскаго округа.

или только через *e*: *среща* (встрѣча), *трескъ* (др.-сл. трѣскъ) *треснж*, *трѣскамъ* и проч., хотя въ примѣрахъ они чаще встрѣчаются съ *я* и съ *ъ*; или только через *я*: *враскъ* (крикъ), *враскамъ* (въ примѣрахъ — только съ *e*); или через *ъ*: *пльнъ* (въ примѣрахъ только *пленъ* и *плянъ*).

112 Далѣе, поддавшись вліянію нѣкоторыхъ болгарскихъ писателей, очень часто, по невѣдѣнію, пишущихъ *ъ* и тамъ, гдѣ онъ не требуется ни произношеніемъ, ни этимологіей, авторъ вносилъ въ азбучный порядокъ лишь съ написаніемъ *ъ* и такія слова, какъ: *връдж* — (заслуживаю, имѣю цѣну, буквально — становлюсь въ рядъ), *гльдка* (взоръ, взглядъ), *гльдъ* (зрѣніе, видъ), *горъщина* (жаръ), гдѣ *ъ* у него, какъ и въ нѣкоторыхъ книжныхъ его источникахъ, совсѣмъ некстати является на мѣстѣ малаго юса, ни въ одномъ болгарскомъ говорѣ не переходящаго въ тотъ звукъ, для котораго въ нынѣшней болгарской графикѣ удержана буква *ъ*. Звукъ этотъ теперь слышится на мѣстѣ *а* лишь въ кратныхъ глаголахъ, какъ напр.: *наръждамъ* (произносится *нареждамъ* и *наряждамъ*) отъ *наредѣж* (ср. др.-сл. нарядити, наряджати). Но онъ тутъ является не простымъ діалектическимъ варіантомъ малаго юса, а этимологическимъ измѣненіемъ его замѣны — *e*, другими словами, удлиненіемъ — *e*. Срав. др.-сл. *нести* — *оунътати*, *пести* — *пльтати* и т. п. Нашъ авторъ, какъ видно изъ его „Введенія“, отлично зналъ это свойство болгарской фонетики. Тѣмъ страннѣе видѣть, что онъ такіе кратные глаголы выставляетъ въ азбучномъ порядкѣ иногда лишь съ *я* (*наряждамъ* при *наредѣж*, *отпрягамъ* при *отпрегж*, ср. др.-сл. прашти, прагъ и т. д.), иногда только съ *ъ* (*клькамъ* при *кльчж*, др.-сл. *кльчж* — *inclinag* и т. д.). При употребленіи большого юса авторъ, по видимому, старался придерживаться этимологіи, которой мѣстами однако измѣнялъ. Такъ, слово *гъба* — грибокъ, онъ обозначаетъ въ своемъ алфавитѣ только черезъ *ъ*, хотя въ примѣрахъ чаще встрѣчается *гъба*, этимологически совершенно правильное. Къ этому прибавимъ, что форма *гъба* у него также выставлена на своемъ мѣстѣ, но лишь въ значеніи — губка, вслѣдствіе чего подыскиваніе въ словарѣ болгарскаго названія гриба можетъ повести къ нѣкоторымъ недоразумѣніямъ. — *Бждни вечеръ*, *бждникъ* онъ пишетъ лишь черезъ *ж*, хотя при этомъ же совершенно основательно указываетъ, что слова эти происходятъ отъ корня глагола *бждъти* (*vigilare*)

и что *бждни вечеръ* есть этимологическій синонимъ латинскихъ *vigiliae*. Наоборотъ, слова *грѣди* (др.-сл. грѣди) *трѣтъж*, *трѣтъжж*, (др.-сл. трѣтъ, русск. трутить) пишеть только черезъ *ѣ*, несмотря на то, что въ объяснительныхъ примѣрахъ девять разъ встрѣчается *грѣди* и только одинъ разъ *гзрди*.

При написаніи *грѣди* и *трѣтъж* только черезъ *ѣ* авторъ 113 имѣлъ въ виду одно, хорошо подмѣченное имъ свойство болгарской фонетики, о которомъ онъ въ своемъ „Обзорѣ болг. гласныхъ“ выражается слѣдующимъ образомъ: „Въ большинствѣ областей болгарскаго языка *liquida sonans* сербскаго языка предупреждается гласнымъ предударомъ, который лишаетъ слѣдующую за нимъ плавную ея гласнаго слогового значенія. Такое произношеніе, предваряемое гласнымъ предударомъ, распространяется на обѣ ликвиды *р*, *л*: *бзрдо*, *пзрви*, *бзлха*, *стзлба*, или *сзлба*, *хлзцамъ* (всхлыпываю, икаю)“ и пр. Нѣсколько ниже въ этомъ же „Обзорѣ болгар. гласныхъ“ читаемъ: „Плавныя съ глухимъ предударомъ замѣняютъ собою фонетическія явленія, весьма разнообразныя: *рѣшето* — *рѣшето...* *врѣтено* — *врѣтено*, *грѣдъ* — *грѣдитъ*, *страна* — *стрѣна*, *пзрлха* (приличествуеть) и пр.“ (стр. XIII). Приведенныя тутъ замѣчанія, за исключеніемъ тѣхъ примѣровъ, въ которыхъ *глухой предударъ* поставленъ послѣ плавной — совершенно зѣрны. Но, пиша по требованію указаннаго тутъ фонетическаго свойства, лишь *грѣди*, *трѣтъж*, еще *взѣма* (въ примѣрахъ и *валма*, такъ и въ словарѣ Неофита и Герова) и пр., авторъ въ нѣкоторыхъ другихъ аналогичныхъ случаяхъ, принимая въ расчетъ и этимологію, пишеть отдѣльно *врѣтено* и *врѣтено*, *грамада* и *гзрмада*, *приличень* и *пзрличень*, *страна* и *стрѣна* и проч. Иныя же изъ относящихся сюда словъ онъ пишеть только по требованію этимологіи: *врата* (а въ примѣрахъ *взрта* = *вѣрта*), *трѣба* (въ примѣрахъ и *тѣрба*) и проч.

Отсюда видно, что авторъ въ своей орфографіи не придерживался строго какого-нибудь одного начала. Объ этомъ свидѣтельствуеть и отношеніе его къ буквѣ *и*, которую онъ счель нужнымъ уреджаты въ своей графикѣ, несмотря на то, что произношеніе ея, за исключеніемъ весьма немногихъ говоровъ, ничѣмъ не отличается отъ *и*. Слово *быва* — (бываетъ, слѣдуетъ, возможно, прилично) онъ приводитъ въ двухъ разныхъ мѣстахъ азбучнаго порядка съ *и* и съ *и*, а слово *бикъ* обозначаетъ только одинъ разъ (съ *и*), замѣчая при этомъ, 114

что такъ оно пишется по орфографической традиціи вмѣсто *быкъ* (въ примѣрахъ — *бикъ* чаще, чѣмъ *быкъ*). Слова *дымъ*, *дыня* и пр. онъ пишетъ только черезъ *ы* (въ примѣрахъ и съ *и*), а *дыхамъ*, *дышамъ* (нюхаю, дышу) только черезъ *и*.

Изъ изложенныхъ въ настоящемъ отдѣлѣ нашего разбора замѣтокъ читатель легко, думаемъ, пойметъ, какого рода затрудненія встрѣчаются при подыскиваніи громаднаго числа словъ, имѣющихся въ разсматриваемомъ словарѣ. Нѣкоторые изъ этихъ затрудненій устраняются: 1) помѣщеннымъ въ приложеніи къ 9-му выпуску „указателемъ дополнительныхъ сносокъ“, 2) „общими указаніями, которыми слѣдуетъ пользоваться при подыскиваніи словъ“. Но въ *указатель*, заключающемъ въ себѣ около 900 дополнительныхъ сносокъ, отмѣчена незначительная сравнительно часть тѣхъ діалектическихъ вариантововъ и производныхъ словъ, которымъ не отведено въ азбучномъ порядкѣ словаря особаго мѣста. Что касается „общихъ указаній“, весьма толково, нужно сказать, составленныхъ, то и въ нихъ отмѣчено далеко не всё то, что читатель вправе тамъ искать. Въ этихъ *указаніяхъ*, напримѣръ, ничего не сказано о замѣнахъ *ь*-ти, малаго юса и *ы*: о діалектическихъ *к* вм. *ц*, *г* вм. *жд*, *в* и *ф* вм. *х*, *ф* вм. *хв* и проч. Ничего не сказано также объ этимологическихъ измѣненіяхъ болгарскихъ гласныхъ, хотя на нихъ необходимо нужно было указать въ виду принятаго въ словарѣ способа распредѣленія словъ. Впрочемъ неудобства, о которыхъ мы тутъ говоримъ, не будутъ особенно затруднительными для лицъ, сколько нибудь знакомыхъ съ особенностями болгарскаго языка и желающихъ пользоваться словаремъ съ какими-нибудь учеными цѣлями. Затрудненія будутъ испытывать лишь начинающіе знакомиться съ болгарскимъ языкомъ, хотя и они при нѣкоторой доброй волѣ легко могутъ приобрѣсти извѣстный навыкъ для преодоленія встрѣченныхъ ими на первыхъ порахъ препятствій.

Переходимъ къ толковеніямъ и объясненіямъ словъ. Въ объяснительной части словаря, въ основномъ его текстѣ мы могли насчитать около сотни разныхъ несправностей и пробѣловъ. Нѣкоторые изъ нихъ устранены въ приложеніяхъ къ разнымъ выпускамъ, но нныя остались незатронутыми въ этихъ

дополненіяхъ. На болѣе существенныхъ изъ нихъ мы и считаемъ нужнымъ прежде всего здѣсь остановиться.

Слово *Гагаузинъ* авторъ принимаетъ за „племенное названіе арнаутское“, придерживаясь, кажется, одного изъ предположеній, высказанныхъ Лежаномъ. Предположеніе это однако — совершенно неосновательно¹⁾. Названіе *Гагаузовъ* носить небольшой христіанскій народецъ, считающій турецкій языкъ своимъ роднымъ языкомъ и обитающій по побережью Чернаго моря между Дунаемъ и Варной и отчасти въ южной Бессарабіи. Происхожденіе Гагаузовъ остается и до сихъ поръ темнымъ. Но не подлежитъ сомнѣнію, что они никакого отношенія къ албанскому племени не имѣютъ. По всей вѣроятности Гагаузы — потомки средневѣковыхъ *Узовъ* или *Огузовъ* — Половцевъ (предположеніе Славейкова и Пречка).

Слово *галатенъ* въ одной самодивской пѣснѣ — „тая са вода пе шие, тая е вода галатна“ (Период. спис. болг. кнж. друж. Браила, кн. XI—XII, Съчиненія, II, стр. 542) авторъ считаетъ какимъ-то причастіемъ отъ глагола *галж* — нѣжу, ласкаю, балую. Такое объясненіе намъ представляется неосновательнымъ и въ грамматическомъ отношеніи, и въ лексикологическомъ. Слово *Галатинъ*, по нашему мнѣнію, находится въ тѣснѣйшей связи съ словамъ *галатинъ*, или *галатъ*, что доказывается между прочимъ и слѣдующими стихами одной пѣсни, изданной въ „Болгарской Старинѣ“ Раковскаго, 116 стр. 182:

Не пий, Драганке, тжъсь водж
Тази вода е *Галатска*
Галатска іоще мрѣтвешка!
Сношти *Галати* минахж
Мъртво *Галатче* носѣхж
Въ тжзи го водж кжпахж²⁾...

Раковскій по своему обыкновенію видитъ въ подобныхъ пѣсняхъ воспоминаніе о столкновеніи предковъ болгаръ въ 3-мъ вѣкѣ до Р. Х. съ гальскими полчищами Бренна

¹⁾ Въ приложеніи къ 3-му выпуску, въ свискѣ словъ съ удареніями, мимоходомъ замѣчено, что Гагаузинъ есть названіе грековъ, населяющихъ Варненскій округъ. Замѣтку эту, взятую, кажется, изъ извѣстнаго сочиненія Каница о Придунайской Болгаріи, мы тоже считаемъ невѣрною.

²⁾ Новый вариантъ этой пѣсни изданъ въ Сборн. Ник. Бончева (Варна, 1884 г.), № 126. Въ немъ мы находимъ *галари*, *галарска* вмѣсто *галати*, *галатска*, правильно сохранившихся и въ нѣкоторыхъ другихъ болгарскихъ пѣсняхъ, вромѣ вышеприведенныхъ.

и т. п. Но дѣло объясняется гораздо проще, если припомнимъ, что названіе Галловъ у познѣйшихъ Грековъ (*Γαλάτης*) употреблялось въ значеніи волхва, колдуна и т. п. Съ такимъ значеніемъ это слово очень рано, путемъ книжнымъ, проникло къ болгарамъ, какъ видно изъ одного, имѣющагося у насъ, рукописнаго сказанія, переведеннаго, несомнѣнно, съ греческаго языка. Въ этомъ сказаніи между прочимъ читаемъ: „въ послѣднѣ лѣта встанѣтъ магесницы, обадницы, митоемци, ненавистници въ братинахъ, *галате*, поповы не почитающе, кжбосници, тие вси вражи воне нарежѣтсѣ“. На основаніи вышесказаннаго мы полагаемъ, что занимающее насъ слово *галатенъ* происходитъ отъ *галатъ*, *галатикъ* и значитъ — околдованный, испорченный волшебствомъ и т. п.

Глушево меше, встрѣчающееся въ одной шутиливой пѣснѣ Миладиновыхъ, невѣрно переведено — *мышокъ изъ глушины*. Приведенный тутъ объяснительный примѣръ изъ названной пѣсни не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что въ ней рѣчь идетъ о мѣшечкѣ, сшитомъ изъ шкурки мыши. Срав. и 117 подъ словомъ *глуфче* выраженіе „отъ глуфче меше“. (Слово *глухъ* или *глуфъ* въ нѣкоторыхъ говорахъ есть названіе мыши: съ такимъ значеніемъ оно часто встрѣчается въ сборникѣ Миладиновыхъ и въ „Сказкахъ“ Шапкарева).

Куна, оставленное авторомъ безъ перевода, встрѣчается въ одной Миладиновской пѣснѣ № 517, гдѣ дѣвушка выражаетъ желаніе получить такого жениха. „що не піеть вино и ракія . . . що му играть *куна* на колена“. Намъ извѣстна другая подобная болг. пѣсня, въ которой вмѣсто *куна* является *вырда*: „Що не піе вино ни ракія, що му седи видра на коляно“ („Братски трудъ“, Москва, 1860 г. № 3, стр. 8. Срав. и въ словарѣ подъ словомъ *видра*). Сопоставленіе этихъ двухъ пѣсень не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что занимающее насъ слово *куна* ость ничто иное, какъ *куница*, употребленное въ Миладиновской пѣснѣ, какъ символъ дѣвицы, *невѣсты* (срав. въ соч. проф. Потебни „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ нар. пѣсень“, II т., 357 стр.). Къ сказанному не лишнимъ считаемъ прибавить, что въ помѣщенныхъ въ дополненіи къ разсматриваемому словарю спискахъ личныхъ болгарскихъ именъ встрѣчается женское имя Куна (стр. 2 и 6), которое Каравеловъ невѣрно производилъ отъ *икона* — образъ.

Ласталарка, оставленное также безъ перевода, означаетъ длинную дубину, употребляемую при навьючиваніи лошадей: ею подпирается навьюченная уже сторона, пока налаживаютъ вьюкъ съ другой стороны. Дубина эта имѣетъ у болгаръ еще слѣдующія названія: *товарникъ*, *индивакъ*, *помагалка*¹⁾ и проч. (См. изданные Матовымъ матеріалы для болгарскаго словаря къ Солунскихъ „Книжицахъ“ 1889 г. I., 27 стр.).

Особеннаго вниманія заслуживаетъ слово *мисиръ*, также оставленное подъ вопросомъ. Авторъ встрѣтилъ его въ одной пѣснѣ Верковича, гдѣ молодой парень проситъ у дѣвушки букета цвѣтовъ, обѣщая ей днемъ носить его на головѣ, а на 118 почъ класть въ *мисиръ* съ водою, чтобы не завялъ. Очевидно, тутъ *мисиръ* означаетъ какую-то посуду. Въ обнародованномъ въ филиппопольскомъ журналѣ „Наука“ (1882 г. № 2) небольшимъ спискомъ болгарскихъ областныхъ словъ, которымъ А. Л. Дювернуа не могъ пользоваться, мы встрѣчаемъ *мисуръ* — блюдо. Это, несомнѣнно, то же самое, что и *мисиръ* съ небольшимъ видоизмѣненіемъ суффикса *иръ* въ *уръ*. Суффиксъ этотъ тутъ намъ представляется позднѣйшимъ наростомъ, отбросивъ который, мы получаемъ слово, совершенно тождественное и по звуковому составу и по значенію съ словомъ *миса*, встрѣчающимся въ самыхъ древнихъ славянскихъ памятникахъ въ значеніи блюда. Срав. выраженіе „на мистъ“, употребляемое въ Маріинскомъ евангеліи и др. тамъ, гдѣ въ Зограф., Ассем., Остром. находимъ „на блюдо“.

Благодаря любезности директора Солунской гимназіи. Н. А. Начева, къ которому мы обращались за нѣкоторыми справками относительно занимающаго насъ здѣсь слова, *мисиръ* или *мисуръ*, намъ сдѣлалось извѣстнымъ, что слово это очень распространено въ македонскихъ говорахъ и, кромѣ *блюда*, означаетъ еще *супочую чашку* и т. п. Ср. русск. *миска*. Вмѣстѣ съ сямъ мы узнали отъ г-на Начева, усердно занимающагося собираніемъ матеріаловъ для областного болгарскаго словаря, что въ Радовишскомъ округѣ въ сѣверо-восточной Македоніи сохранилось занимающее насъ слово въ древнѣйшемъ своемъ видѣ (безъ наставки *ир*, *ур*) *миса*. Мы сочли нужнымъ привести здѣсь собранныя нами свѣдѣнія относительно этого

¹⁾ Ксати замѣтимъ, что слово *помагалка* въ разсм. словарѣ неврѣно переведено — ружье.

слова въ виду того, что приверженцы паннонской теоріи происхождения первоначальнаго перевода (славянскаго) евангелія отрицають существованіе такого слова въ болгарскомъ языкѣ. Не лишнимъ считаемъ тутъ указать, что въ рассматриваемомъ словарѣ мы встрѣтили довольно много и другихъ такихъ же мнимыхъ паннонизмовъ.

119 *Молитва* по толкованію автора: „родъ кутыи“. Слово это взято изъ одной болгарской пѣсни Миладиновыхъ, которые и сами не понимали его значенія, какъ видно изъ поставленнаго при немъ вопросительнаго знака. Въ пѣснѣ говорится, что молодая женщина, задумавъ съ извѣстною цѣлью справлять поминки по мнимо-умершемъ свекрѣ, напекла девять печей хлѣба, наварила девять большихъ котловъ *молитвы*, да еще девять такихъ же котловъ жита (зерноваго хлѣба, въ данномъ случаѣ пшеничнаго). Намъ кажется, что изъ приведеннаго примѣра, въ которомъ вареное жито прямо противопоставляется *молитвѣ*, никоимъ образомъ не слѣдуетъ, что послѣднее слово означаетъ кутю. По имѣющимъ у насъ свѣдѣніямъ, *молитва* у болгаръ значитъ — кушанье изъ жертвенныхъ животныхъ, другими словами, кровная жертва. Съ такимъ значеніемъ въ настоящее время по крайней мѣрѣ употребляется это слово жителями Габровскаго Балкана, которыхъ касаются наши свѣдѣнія.

Слово *невѣстулка* авторъ переводитъ — сусликъ, находя для этого опору въ прекрасно-переведенной Бончевымъ повѣсти „Тарасъ Бульба“. Но рядомъ съ примѣромъ, взятымъ изъ этого источника, онъ приводитъ и слова Каравелова, который говоритъ, что такъ называется звѣрекъ, похожій на крысу, истребляющій мышей“ и т. п. и, слѣдовательно, имѣющій мало общаго съ сусликомъ-грызуномъ. По нашимъ свѣдѣніямъ, словомъ *невѣстулка* болгаре называютъ *ласочку*, *ласку*.

Паламарка — не рукоятка серпа, какъ переведено въ словарѣ, а деревянная полуперчатка (съ извѣстными приспособленіями), которую жницы во время жатвы надѣваютъ на лѣвую руку.

Плѣтникъ, *плѣнници* — не шнурокъ, который влетаютъ женщины въ волосы, а косички, сплетенныя пряди волосъ, какъ и въ нѣкоторыхъ др.-слав. памятникахъ — *пленица*, *плѣница*.

Пообадвамъ са только въ переносномъ смыслѣ значить — почитать; буквальное значеніе см. подъ *обаджъ, обаждамъ*.

Темничаринъ — не темничный стражъ а посаженный въ тюрьму, арестантъ, узникъ, въ чемъ не оставляютъ сомнѣнія 120 приведенные здѣсь объяснительные примѣры¹⁾.

Таковы — главнѣйшіе изъ замѣченныхъ нами въ объяснительной части словаря неточностей и пропусковъ, оставшихся неустраненными въ приложеніяхъ. Они, какъ могъ замѣтить читатель, касаются большею частію словъ, хотя и любопытныхъ, но малоизвѣстныхъ. Нѣкоторыя изъ этихъ словъ, какъ мы видѣли, были непонятны и довольно извѣстнымъ болгарскимъ писателямъ и этнографамъ. Къ этому нужно прибавить, что многія несправности въ толкованіи словъ легко устраниваются, благодаря объяснительнымъ примѣрамъ.

На подборъ и выписку объяснительныхъ примѣровъ нашъ авторъ не щадилъ труда. Онъ внимательно слѣдилъ за видоизмѣненіемъ значеній словъ, тщательно подбиралъ всѣ оттѣнки, насколько, конечно, они обрисовывались въ его источникахъ, и старался объяснять каждое изъ нихъ въ его историко-психологической послѣдовательности. При этомъ каждое подмѣченное имъ значеніе подтверждается и разъясняется примѣрами, иногда очень многочисленными. Для иллюстраціи здѣсь сказаннаго, считаемъ нелишнимъ сдѣлать нѣсколько сопоставленій.

Слову *вече* (варіанты *вечъ* и *веке*) Геровъ приписываетъ лишь одно значеніе — *уже*, приводя въ подтвержденіе этого одинъ только примѣръ, придуманную имъ самимъ фразу: „азъ съмъ вече старъ“ — *я уже старъ*. Въ словарь же Дювернуа кромѣ этого значенія показано и другое — *болше*, поставленное при томъ на первомъ мѣстѣ и подтвержденное такими примѣрами, которые ясно показываютъ, что мы тутъ имѣемъ дѣло съ др.-слав. *вѣще*. Приведемъ эти примѣры съ нѣкоторыми 121 сокращеніями: „старъ сжмъ, вече не мога“, Милад. 99 (я старъ, не могу болше). „Марко Дафини говори: щж да те,

¹⁾ Укажемъ еще на слѣдующія несправности: слово *видовень* въ выраженіи „да ти е видново“ употреблено не въ смыслѣ заклятія, а благопожеланія. *Вурелче* — не эпитетъ вина, а боченокъ. *Геверлия* — не голубятня, а каменная стѣна, сводъ. *Дабанъ* = барабанъ. *Давранъ*, въ приведенномъ къ нему объяснительномъ примѣрѣ „Давранъ, црна арапина, давранъ да се обидиме!“ значить *держись!* — *Дѣтелина* употребляется лишь съ значеніемъ клевера, но не и дятла. *Калешъ* не пестрый, а красивый (*καλός*). *Келчо* — не плѣшивый, а скорѣе нарѣванный, отъ *кель* — сыпь, струнья.

либе, напустяж, че вече не си хубава“, Дозонъ 45 (я разведусь съ тобой, ибо ты болѣе не красива). Прощайте, чърни очи, че нема веке да си приказвами“, Доз. № 75 („Прощайте, черныя очи, мы болѣе не встрѣтимся“, говоритъ парень своей возлюбленной). Далѣе показано, что *веке* въ сочетаніи съ мѣстоименіемъ *що* значить — *болше чѣмъ*; въ подтвержденіе этого приведенъ слѣдующій примѣръ изъ сборника Миладиновыхъ, № 64: „Ето ти тежко имане, *веке* *що* можешъ да носишь“ (вотъ тебѣ добра, богатства, больше, чѣмъ ты въ состояніи понести!).— Для второго, болѣе отдаленнаго значенія этого слова, т. е. для значенія *уже*, приведено около двадцати примѣровъ, и они, по нашему мнѣнію, совсѣмъ нелишни, ибо не только уясняютъ ходъ развитія значенія *уже* изъ *болше*, но могутъ оказать важную услугу и тому, кто бы поинтересовался узнать, въ какихъ мѣстностяхъ употребляются діалектическія разновидности занимающаго насъ слова (*вече* и *веке*).

Глаголь *говѣж* въ словарь Богорова приведенъ съ однимъ только значеніемъ — *пошусь*. У Дюверпуа это значеніе также показано, но оно у него стоитъ на второмъ мѣстѣ. На первомъ же мѣстѣ тутъ указаны другія значенія: выражаю почтеніе молчаніемъ, держу себя учтиво, кланяюсь (ср. др.-слав. говѣти, говѣзнь и пр.). Въ подтвержденіе этихъ болѣе первоначальныхъ значеній въ рассматриваемомъ словарѣ помѣщены не только примѣры изъ разныхъ народныхъ пѣсень, но и довольно подробное описаніе весьма распространеннаго у болгаръ обычая — *говѣнія новобрачной*¹⁾. Говѣніе это заключается въ томъ, что молодая женщина въ теченіе извѣстнаго періода времени соблюдаетъ нѣкотораго рода обѣтъ молчанія по отношенію къ родственникамъ мужа.

122 При глаголѣ *карамъ* — „привожу въ движеніе“ только для одного дѣйствительнаго залога показано въ рассматриваемомъ словарѣ девять значеній. У Богорова же упущено изъ виду болѣе половины этихъ значеній, въ томъ числѣ и весьма любопытныя, именно: *заставляю, принуждаю* („кара ме да му готвѣжъ обѣда“ = заставляеть меня готовить ему обѣдъ) и *наставляю, руковожу*: „учи ме, майко, карай ме, какъ да Бояна пограбамъ“ = научи меня, матушка, наставь, какъ мнѣ похитить Бояну (дѣвушку).

¹⁾ Одна приведенная здѣсь замѣтка изъ сборника Миладиновыхъ, стр. 517, не совсѣмъ правильно понята авторомъ.

Слово *мѣса* у Богорова приведено лишь съ однимъ значеніемъ *le râtelier* — рѣшетка въ конюшнѣ. Въ разсматриваемомъ же словарѣ выставлено четыре значенія: 1) переносный плетень, употребляемый для овечьяго полевого хлѣва, для ловли рыбы, для шелковичныхъ червей; 2) плетенная изъ прутьевъ настилка, рѣшетка; 3) плоть, и 4) прическа дѣвиць и молодыхъ женщинъ, представляющая какъ-бы рѣшетку или сѣтку изъ тонко-сплетенныхъ косичекъ. Каждое изъ этихъ значеній, само собою разумѣется, подтверждается рядомъ примѣровъ.

Особенное вниманіе авторъ разсматриваемаго словаря обращалъ на предлоги и нѣкоторыя другія частицы, на которыхъ прежніе лексикографы мало останавливались, но которыя играютъ весьма важную роль въ болгарскомъ языкѣ, утратившемъ, какъ извѣстно, свое склоненіе. На объясненіе такихъ частицъ и на объяснительные къ нимъ примѣры онъ иногда удѣлялъ по нѣсколько страницъ, какъ, на примѣръ, предлогу *въ* — около 3-хъ, союзу *да* — 7, предлогу *за* — 5 ст., предлогу *на* 6 стр. и т. д.

Съ такимъ же вниманіемъ авторъ отнёсся и къ словамъ болѣе или менѣе интереснымъ въ бытовомъ отношеніи, каковы, на примѣръ, названія народныхъ праздниковъ, обрядовъ, обычаевъ, повѣрій и т. п. Такими цѣнными реальными объясненіями нашъ словарь не менѣе богатъ, чѣмъ *рѣчникъ* Вука Караджича. Благодаря этому, онъ является полезной книгой не только для интересующихся языкомъ, но и для этнографовъ.

Наконецъ считаемъ своею обязанностью указать, что разсматриваемый словарь даетъ болѣе того, что можно было 123 ожидать, судя по его заглавію. Въ объясненія словъ авторъ вноситъ иногда чрезвычайно интересный сравнительно-историческій элементъ. Такъ, при объясненіи слова *викия*, часто встрѣчающагося въ болгарскихъ народныхъ пѣсняхъ въ значеніи *винной посуды*, онъ указываетъ, что то же самое слово съ такимъ же значеніемъ встрѣчается въ житіи св. Θεодосія Печерскаго, и сопоставляетъ его съ новогреч. *βικίον*.

Подъ словомъ *врѣзва*, встрѣчающимся въ сборникѣ Верковича въ значеніи *бочки*, авторъ указываетъ на др.-сл. *врѣчва*. Подъ словомъ *въбелъ* или *вжбелъ* — колодязь, весьма распространеннымъ въ болгарскомъ языкѣ, указано на црк.-слав.

оуболь, *жболь*, употребительное въ Патерикѣ Синайскомъ XII в. Сдѣланныя авторомъ сопоставленія нѣкоторыхъ мѣстъ этой рукописи съ гречес. подлинникомъ ясно показываютъ, что мы тутъ имѣемъ дѣло съ греч. ἔμβολον, очень давно, слѣдовательно, вошедшимъ въ болг. языкъ.¹⁾ *Грубѣж* — ущербляю, порчу, искажаю, въ пѣсенныхъ выраженіяхъ: „лицето да си погрубиши“... или „лице грубитъ пиле да го ранитъ“ даетъ поводъ автору припомнить отглагольное существительное *проубленіе*, встрѣчающееся у Іоанна Экзарха въ значеніи μείωσις — уменьшеніе, умаленіе. — Подъ словомъ *принадѣж* — прибавляю, прилагаю, пришиваю, приведенъ глаголъ *принадити*, *принаджидати* изъ сборн. 1073 года (въ значеніи — *прибавить*). Далѣе, при словѣ *врѣва* — шумъ, молва, приведены *польск.* wrzawa, *словен.* verwa, vteva; при *възнѣж* — навзничъ, указано *чешск.* vznakъ, navznakъ; при сл. *дѣтелина* — кашка, клеверъ, — *словен.* détele, *серб.* джетелина, *словац.* d'atelina и jatelina, *чеш.* dételina и jetelina, *польск.* dziecielina. *Марой*, *мара*, *марокъ* (название сказочнаго страшилища) весьма удачно сопоставлено съ *русск.* *марá*, *морокъ*. Такого рода сравнительно-историческія объясненія встрѣчаются въ рассматриваемомъ словарѣ довольно часто.

124 При объясненіи турецкихъ словъ, вошедшихъ въ болгарскій языкъ, авторъ выписываетъ ихъ и въ томъ видѣ, въ какомъ они встрѣчаются въ турецкомъ словарѣ Бьянки. Такія выписки очень важны, такъ какъ онѣ позволяютъ намъ судить о фонетическомъ видоизмѣненіи турецкихъ словъ на болгарской почвѣ.

Точно также и съ такою же пользою для дѣла авторъ поступалъ и съ словами, заимствованными изъ другихъ языковъ, главнымъ образомъ, изъ греческаго и румынскаго, напр.: *еня* — безпокойство, забота — ἔννοια; *клонъ*, *вѣтвь* — κλών, κλόνος; *периволь*, *тилеворъ*, садъ, περιβόλι; *малакъ*, *макъ*, *малаче*, *маче*, буйволь и проч., *румын.* malacu.

Въ этомъ отдѣлѣ рассматриваемаго словаря мы встрѣтили весьма удачныя объясненія нѣкоторыхъ очень темныхъ реченій, между прочимъ и такихъ, смыслъ которыхъ оставался непонятнымъ и для одного изъ лучшихъ нынѣшнихъ болгар-

¹⁾ Недавно сдѣлалось извѣстнымъ, что это слово съ рипезмомъ *въмбелъ* и теперь существуетъ въ Костурскомъ говорѣ (см. Соулн. „Книжици“ I, 19).

скихъ филологовъ, г-на Тодорова. Такъ, слово *Арвентино*, встрѣчающееся въ пѣснѣ Милад. № 144, въ стихѣ „преку море дури Арвентино“, г-пъ Тодоровъ принималъ, не такъ давно еще¹⁾, за названіе какого-то моря. Въ словарѣ же указано, что это слово происходитъ отъ турецкаго названія р. Тигра *Eğvend* — и значить — Месопотамія. Такое объясненіе вполне подтверждается смысломъ пѣсни. Столь же удачнымъ мы считаемъ встрѣченное нами тутъ сопоставленіе слова *вилла* — подозрная труба (Милад., № 156), съ новогреч. *ἡ βίγλα, βιγλίζω* — *vigiliae, vigiliis ago*. Это сопоставленіе дѣлаетъ совершенно излишнимъ предположеніе г-на Тодорова, видѣвшаго здѣсь опечатку и предлагавшаго читать *видла* вм. *вилла*²⁾.

Разсматриваемый словарь восполняетъ собою весьма существенный и давно дававший себя живо чувствовать пробѣлъ въ пособіяхъ по славянскому языкознанію. Онъ несвободенъ отъ недостатковъ, но эти недостаки блѣднѣютъ предъ тѣми достоинствами, которыми отличается громадный трудъ покойнаго московскаго слависта. Тутъ впервые, можно сказать, сдѣлана попытка собрать во-едино не только общеупотребительныя, но и областныя реченія болгарскаго языка, насколько, конечно, они выразились, главнымъ образомъ, въ памятникахъ народнаго творчества, изданныхъ до 80-хъ годовъ нашего вѣка. Покойному автору принадлежитъ и починъ объясненія значеній словъ болгарскаго языка тѣми средствами, которыя даютъ сами памятники этого языка. И эта важная задача исполнена имъ блистательно. Поражающія своимъ обиліемъ и разнообразіемъ выписки, которыя онъ съ указанною цѣлью приводитъ въ своемъ словарѣ изъ памятниковъ, записанныхъ въ разныхъ концахъ болгарской племенной области, заключаютъ въ себѣ богатѣйшій матеріалъ для изученія болгарскаго языка и со стороны грамматическихъ его особенностей, а также и со стороны бытового его содержанія.

Весьма удачное объясненіе многихъ тѣмныхъ реченій, дѣльныя указанія на заимствованія изъ чужихъ языковъ, обиліе вещественныхъ толкованій, тонкій анализъ значеній болгарскихъ частицъ, принимающій часто характеръ довольно подробныхъ изслѣдованій по болгарскому синтаксису, придаютъ этому труду

1) „Наука“ I, кн. 9, стр. 712.

2) Тамъ же, стр. 713.

весьма важное научное значеніе и дѣлають его, можно сказать, настольною книгой для всякаго занимающагося славянскою филологіей, въ самомъ обширномъ смыслѣ этого слова.

Считаемъ излишнимъ распространяться о значеніи, которое трудъ этотъ будетъ имѣть для дальнѣйшихъ лексикографическихъ работъ по болгарскому языку; замѣтимъ только, что послѣдующіе работники въ этой области найдутъ въ немъ важное пособіе.

Словарь А. Л. Дювернуа представляетъ весьма цѣнный вкладъ въ славянскую науку, и мы считаемъ его вполне заслуживающимъ *полной преміи* митрополита Макарія.

25. D-r. Antoni Kalina, Studyja nad historyjã języka bułgarskiego. Kraków, 1891 (Двѣ части, стр. 385+205).*

Новиятъ трудъ на познатія профессоръ отъ львовския университетъ А. Калина, издаденъ отъ краковската академия на наукитѣ, се явява като първи опитъ за по-пълно изложение историята на българския езикъ, собственно на звуковетѣ и формитѣ му. Г. Калина се е снабдилъ съ доста обилень и разнообразень материялъ за това свое съчинение, прѣдприето най-вече съ цѣль да изясни отношенията на българския езикъ къмъ стария църковно-словѣнски. Той направилъ едно дълговрѣменно пътувание низъ българскитѣ области не само въ княжеството и въ бившата источна Румелия, но и въ южна Тракия и Македония. Освѣнъ непосредственото запознаванье съ разнитѣ народни говори и опознаванье съ това, което е било направено въ българската литература по изучаванье диалектологията и историята на езика, това пътуванье му е дало възможность да изучи и доста голѣмо количество малеизвестни рѣкописни паметници, запазени въ библиотекитѣ: Софійска (до 50), на Книжовното дружество (19) и Пловдивска (до 35). Авторътъ се е възползувалъ и отъ много български рѣкописи, които се намиратъ вънъ отъ България, споредъ изданията или пъкъ споредъ описанията на Востоковъ, Срезневски, Ламански, еп. Амфи-

*) Обнародвана въ рус. сп. „Славянское обозрѣніе“ за 1892 г. кн. X, 586—593. — Прѣведена на български отъ Д-ръ А. Боруйски (В. Д. Стоянова) и напечатана въ „Период. списание на Бъл. Книж. Дружество“ Сръдецъ, кн. XL, стр. 664—671. — Ине даваме тукъ послѣдния прѣводъ, слѣдъ като изправихме пѣкво неточности и пропуски въ него.

лохий, Миклошичъ, Ягичъ, Новаковичъ, Шолвинъ и Поливка. Отъ неговото внимание, за жалость, сж изплъзньли тука нѣкои издания, които съдържатъ тѣй сжщо любопитенъ материялъ за историята на българския езикъ, каквито сж: описанията на ръкописнитѣбирки на Императорската (русска) Публична Библиотека и на Хлудова, българскитѣ грамоти, издадени отъ Шафарика и Срезневски, а сжщо и влахо-българскитѣ грамоти на Венелина. Подирнитѣ биха могли до нѣйдѣ да допълнятъ забѣлѣженитѣ и отъ самия авторъ блѣзни въ неговитѣ источници за XV. вѣкъ. За този вѣкъ г. Калина би могълъ, струва ни се, много лесно да се възползува и отъ българския Прологъ, който се намира въ библиотеката на лѣвовския университетъ и който е твърдѣ интересенъ по езика, ако сждимъ споредъ нѣкои блѣжки за него, напечатани отъ Петрушевничъ въ Науковия Сборникъ. Не можемъ да не съжаляваме тѣй сжщо, че на автора сж останѣли неизвѣстни и наблюденията на Прайса върху нѣкои малко познати български паметници и че той твърдѣ малко, па и то само отъ втора ръка, е могълъ 665 да се ползува отъ издирванията на Билярски за срѣдне-българския вокализъмъ по патриаршеския прѣписъ на Манасевата хроника.

Съ по-голъма сравнително пълнота сж събрани отъ г. Калина изворитѣ и помагалата по съврѣменната българска диалектология. Разумѣва се, той не е могълъ да си послужи съ излѣзитѣ на свѣтъ въ послѣднитѣ петъ-шестъ години въ голѣмо количество диалектологически материяли, издадени въ сборникитѣ на Любеновъ, Илиевъ, Министерството на Народното Просвѣщение, Д. Мариновъ, Шапкаревъ и въ Солунскитѣ книжици; не е могълъ сжщо да се ползува и отъ нѣкои понови издирвания отъ българскитѣ филолози: Тодоровъ, Милетичъ, Матовъ, Цопевъ и др. Ала отъ това, косто е било издадено по тази часть по-рано, той извлѣкълъ, може се каза, токо речи всичко сжщественно, и го е извлѣкълъ съ познаване на работата. Срѣщатъ се, наистина, въ книгата му певѣрно разбрани думи и форми, напримѣръ: думата *млодзина*, диалектиченъ вариантъ вм. *мнодзина* или *мнозина* (отъ *мнози*, *многъ*), взета като произведена отъ *младъ* (I, 129—130); турско-персийската *дувар* или *довар* е взета за *дверь*; прилагателната *сетни*, послѣдние (сравни старославянск. *сѣтънь*), е взета като числителна отъ *сѣтъ* (I, 193); звукъ *о* въ думата *сноха* (*снѣха*) се

приема като диалектична замѣна на звукъ *a*, и др. т. Срѣщанаха ни се тукъ и нѣкои сѣмнителни или и просто неточно прѣдадени звукови явления, отговорността за които пада обаче не върху автора, а върху издателитѣ на нѣкои отъ неговитѣ извори. Впрочемъ такива несъгледания сравнително не сж много въ разгледваната отъ насъ книга.

Споредъ посоченитѣ диалектологични и исторически материяли г. Калина е могълъ да наблюдава и издирва историческото развитие на българскитѣ звукове и форми въ продължение на осемъ вѣка съ XI в. включително. Относно по-старитѣ врѣмена, отъ които не сж останѣли такива паметници, той се ползувалъ отъ словѣнскитѣ елементи, които се срѣщатъ въ езицитѣ грѣцки и румѣнски, и твърдѣ отдавно сж влѣзли въ тия езици по-вечето чрѣзъ българскитѣ словѣни.

Възъ основа на сжщо такъвзи материялъ, запазилъ се въ маджарския езикъ и въ разнитѣ латински извори отъ XI—XII вѣкъ, които се отнасятъ до историята и топографията на южно-словѣнскитѣ земи, а тѣй сжщо възъ основа на познатитѣ остатѣци отъ езика на седмиградскитѣ българи, авторътъ е гледалъ да изясни отношенията на българския езикъ къмъ другитѣ южно-словѣнски въ най-старитѣ врѣмена, па се е опитвалъ да проникне и въ тайната на зараждането на всичкитѣ тѣзи езици. По тѣзи въпроси, на които сж посветени първитѣ сто страници отъ разгледваната книга, г. Калина, който се е ползувалъ тукъ и отъ издирванията на нѣкои историци, дошелъ до слѣднитѣ заключения.

Южнитѣ словѣни около началото на VI вѣкъ потеглили отъ областта на Днѣпъръ къмъ долния и срѣдния Дунавъ, отдѣто наскоро захванѣли да се прѣселятъ и на десния 666 брѣгъ на тази рѣка, като сж потеглили една частъ къмъ Цариградъ и Гърция, а друга частъ къмъ Адриатическо море и Хорутанскитѣ Алпи. Въ VI—VIII вѣкъ тѣ вече завземали всичкитѣ земи, които се простиратъ отъ устието на Дунавъ до изворитѣ на Сава, отъ Пелопонесъ до западна Хорутания, и въ етнографическо отношение съставяли едно цѣло, което малко се различавало въ своитѣ части. Ала отсетнѣ въ тази единичка по езика си словѣнска вѣтка взели да се обособяватъ отдѣлни нарѣчия; въ IX вѣкъ тѣ вече сж били разцѣпени на три групи: *българска*, въ источнитѣ и срѣдни части на Балканския полуостровъ до Пелопонесъ и рѣка Морава, а

тѣй сѣщо и въ частитѣ на стара Дакія, *сърбохърватска* и *панонскословенска* (I, 22, 43, 48, 81 и 101). Въ езика на панонскитѣ словѣни, върху които тука е обѣрнѣто особно внимание (74—91), още въ IX вѣкъ сѣ били вече обозначени доста ясно онѣзи черти, съ които се характеризова сегашната кайковщина: юсоветѣ сѣ били замѣнени по-вечето съ *o* и *e*; *ъ* се е произнасяло като *e*, съчетанието *тj* прѣминавало въ *шч* или въ *ч*. Съ тѣзи и нѣкои други черти езикътъ на панонскитѣ словѣни още въ врѣмето на словѣнскитѣ първоучители се е отличавалъ отъ онзи езикъ, който намираме въ езика на Зографското евангелие и на еднороднитѣ съ него паметници, съвсѣмъ неосновно наречени панонски. На послѣдния въпросъ г. Калина се спира и въ другитѣ части на книгата си, дѣто се досѣга до него и отъ други страни; и всѣки пътъ все по-вече и по-вече се укрѣпява въ исказаното тука за него заключение.

Не може се каза, че всичкитѣ изложени тука положения сѣ потвърдени отъ автора съ таквизи доводи, които да ги направятъ непоколебими. Нѣкои отъ тѣхъ сѣ основани върху лингвистиченъ материалъ, малко разработенъ, дору лошо распрѣдѣленъ по категории на пространството и врѣмето, и се прѣдставятъ твърдѣ смѣли, толкози по-вече, че и изслѣдванията на историцитѣ, съ които се е мѣчили авторътъ да ги поддрѣпи, не се отличаватъ съ непогрѣшимостъ. Безъ да гледаме това, ние сме много благодарни на г. Калина за рѣшението му да се спре върху досегнатитѣ въ неговия уводъ твърдѣ важни и мѣчни въпроси, нѣкои отъ странитѣ на които сѣ добрѣ изслѣдвани отъ него. Освѣнъ това натрупаниятъ тукъ отъ него лингвистиченъ материалъ, взетъ не само изъ познатитѣ статии на Миклошича, но и изъ нѣкои други съчинения, а тѣй сѣщо изъ първоначалнитѣ извори отъ IX—XII вѣкъ, значително правятъ по-малко заплетено издирванетоъ генезиса на южно-словѣнскитѣ нарѣчия и тѣхнитѣ взаимни отношения въ най-старитѣ прѣдисторически врѣмена.

Минуваме къмъ главното съдържание на разгледваната книга, т. е. къмъ наблюденията на автора върху историческото развитие на звуковетѣ и формитѣ въ българския езикъ, дѣто той се намиралъ въ несравнено по-добри условия относително изворитѣ. Като събира, споредъ послѣднитѣ, и грижливо туря въ редъ звуковитѣ и морфологичнитѣ черти на разнитѣ говори

отъ сегашния български езикъ, и като отбѣлѣзва сходствата имъ съ стария църковно-словѣнски и отличията имъ отъ него, 667 г. Калина особно подробно се спира върху явленията отъ послѣдния редъ, и чрѣзъ едно послѣдователно слизанье отъ горѣ на долу, отъ наше врѣме къмъ джлбоката старина, слѣди постепенното развите на тѣзи явления до самия моментъ на зачеваньето имъ.

Не е мѣсто тука да се впуцваме въ подобна оцѣнка на дребнитѣ изслѣдвания по езика, които напълнятъ до 500 страници. Ние ще се ограничимъ само съ най-общи бѣлѣжки върху тѣхъ.

Заклученията, до които е стигналъ авторътъ по главния прѣдметъ на своето издирване, въ общи черти сж такива:

Съврѣмениятъ български езикъ излиза прѣмъ потомкъ отъ стария църковно-словѣнски езикъ; той е продуктъ отъ вѣковно развитие и отъ естественни прѣобразования на послѣдния въ самото себе си. Тѣзи прѣобразования, захванѣти въ областъта на вокализма съ сближение на физиологически сродни, ако и отъ най-напрѣдъ доста рѣзко отличавани единъ отъ други звукове, неизбѣжно трѣбвало да прѣдизвикатъ съотвѣтна нивелировка и въ областъта на морфологията, особно въ склонението. Чрѣзъ такива чисто звукови процеси е унищожена постепенно значителната частъ отъ надежнитѣ окончаня; а другата частъ отъ тѣхъ, както и нѣкои глаголни форми, сж затрити отъ други факторъ, именно отъ граматическа аналогия. Дѣятелността на тѣзи два фактора се е захванѣла още прѣди XI-ия вѣкъ, и, както свѣдочятъ тѣй нареченитѣ панонски паметници, още тогава е билъ опрѣдѣленъ нейниятъ характеръ и пжтъ, по който тя е вървѣла прѣзъ слѣдващитѣ вѣкове. Нѣкои звукови черти, свойствени на стария църковно-словѣнски езикъ, и само нему, както и много стари форми, сж уцѣлѣли отъ съсипителното дѣйствие на казанитѣ два фактора, като се упазили тукъ-тамъ и до тосъ-часъ въ разнитѣ съврѣмenni говори, като живи свидѣтели за тъждеството на старобългарския езикъ съ езика на Зографското евангелие и на нему подобни стари паметници.

До подобни заключеня сж дохождали и други изслѣдователи, ала отъ никого до сега тѣ не сж били изнесени съ толкози много фактове, както е направено въ разгледваната книга. Въ изворитѣ на г. Калина, както се посочи по-горѣ, се намиратъ блѣзни, но имаме основание да мислимъ, че тѣхното запълнянье ще може само да уякчи изложенитѣ

тукъ заключения. За да потвърдимъ това, което ей сега казахме, ще си позволимъ да приведемъ нѣкои примѣри.

Като доказва, че е възможно да съществуватъ въ български езикъ такива форми за повелително наклонение, като *бияте*, *пишате* (II, 155, 190), които Миклошичъ е броекъ за свойственни само на прѣдполагания панонски, г. Калина потвърждава тѣзи свои съображения само съ немного примѣри, взети при това отъ такива български паметници, въ които послѣдователитѣ на Миклошича могатъ да заподозрятъ панонското влияние. Имаме право да мислимъ, струва ни се, че за такива подозрѣния не би останяло мѣсто, ако авторътъ би подкрѣпилъ своитѣ доводи и съ примѣри отъ народния български езикъ, каквито и наистина се срѣщатъ въ нѣкои говори 668 на послѣдния, между другитѣ и въ плѣвненския, дѣто азъ чухъ отъ устата на жителитѣ въ историческото село Бѣхотъ: *пияте*, *беряте*, *не дайте* и пр.

Неопрѣдѣленното наклонение съ окончание *тъ*, което твърдѣ често се редува въ много български ръкописи съ окончанието *ти* и въ което авторътъ вижда остатъкъ отъ супинъ (II, 170), и до сега си го има въ нѣкои търновски говори, дѣто неведнѣжъ ми се е случвало да чуж тая форма; тя е вече и отбѣлѣжена въ граматикитѣ на Момчиловъ, Радуловъ и др.

Формата на сложното склонение отъ мъжки родъ единствено число на *ой*, която доста често се срѣща въ таквизи стари паметници, каквито сж Марийнското евангелие и Синайския псалтирь, авторътъ могълъ да намѣри само въ Парамейника на Григоровича и въ българската Александрица отъ XVI в. (II, 67, 183), когато тя се срѣща и въ други паметници, напр. въ една твърдѣ любопитна грамота отъ XIII в.: *Билскоі кладезь, свѣтоі Георгии, всакоі дългъ* и проч. Тази форма и до сега живѣе въ нѣкои югозападни говори: *доброй*, *дебелой*, *богарской* и т. н. Ще посочж още къмъ твърдѣ распространено въ западнитѣ говори мѣстоимение *овой*.

На г. Калина ще бжде приятно, мислимъ, да се научи, какво и въ миняло врѣме отъ дѣйствително причастие (II, 174) сж уцѣлѣли и до сега по нѣкои остатѣци, напр. *скришемъ* и *скришомъ*, *скришема* и *скришома* (вижъ въ Рѣчника на Дювернуа), въ които имаме творителенъ падежъ единствено и двойствено число отъ *съкрывъ*, *скривша* (колкото за отпадането на *в* сравни *стори* отъ „створи“ и др. т.).

Отъ склонението на съгласнитѣ основи, освѣнѣ посоченитѣ отъ автора форми, сж се упазили още: *дъци*, *дъце* (Дювернуа); *дванадесте*, *тринадесте*, *петнадесте* (мѣстний един. число на *e*); *мислеце*, *стояяче*, *служаяче* (им. множ.). Па и отъ други именни склонения има упазено много повече отъ това, което е приведено въ разгледваната книга (вижъ статията на г. Милетича въ кн. II отъ Мин. Сборникъ, 1890 г.). Сжщото може да се каже и за мѣстоименията, както и за сложното склонение, отъ които сж се упазили и таквизи форми, като: *светехи*, или *светей* (дат. един. число); *светие*, *небесние* (въ охридския говоръ — *небески*). Къмъ това ще прибавимъ още, че исказаннитѣ отъ автора (II, 87) недо-
 669 умѣния относително мѣстоименната форма *ними* излизатъ съвсѣмъ неумѣстни, защото, споредъ думитѣ на г. Матовъ, родомъ изъ Македония, тази форма ж има въ охридския говоръ (Отчетъ на Солунската гимназия за 1889, стр. 5).

Въ заключенията на г. Калина, които ни тука занимаватъ, споредъ нашето мнѣние, има само единъ пунктъ, който изисква извѣстно ограничение: разбираме твърдението на автора, че историческото развитие на българския езикъ е вървѣло досущъ по естественъ пѣтъ, станжло подъ исклучително влияние на процеси, които сж произлѣзли вътрѣ въ този езикъ. Това положение се доказва въ много мѣста на разгледваната книга. най-вече въ първитѣ страници отъ втората часть, посветени на разбора на Миклошичева възгледъ върху растройството на българското склонение. Знаменитиятъ славистъ въ 1871 г., въ прѣдговора къмъ издадената отъ него тогава българска повѣсть за Троянската война (*Starine*, III), приписва това дѣло исклучително на вътрѣшни фонетични процеси и при това рѣзко се исказва срѣщу вънкашнитѣ влияния, особно срѣщу влиянията на албанцитѣ. Малко по-късно, въ второто издание на своята Морфология (1876 год.), той излазя досущъ съ другъ възгледъ, като казва, че българскиятъ езикъ е смѣсь отъ словѣнски езикъ съ езика на сроднитѣ съ албанцитѣ трако-илирийци. Срѣщу този възгледъ, о който, трѣбва да кажемъ, Миклошичъ се държа до края на живота си, се и бори г. Калина; той го намира за съвсѣмъ неоснователенъ, въ което ние напълно сме съ него съгласни, толкозь повече, че къмъ неговитѣ заключения можемъ да прибавимъ още по пѣщо. Ала струва ни се, че авторътъ не е съвсѣмъ правъ, като отрича и всѣкакви

други вънкашни влияния върху българския езикъ. Не можемъ да се съмнѣваме, че когато българскитѣ словѣни сж се прѣселяли на Балканския полуостровъ, подирниятъ е билъ силно романизуванъ и че романско население въ твърдѣ значително количество е живѣло тамъ заедно съ българитѣ въ XI—XII вѣкъ. Въ синтаксиса на българския езикъ, както и въ състава на думитѣ му, намираме доста значителни романски елементи, които донѣйдѣ сж познати и на г. Калина. Позволително е да се мисли, че тази романска стихия е могла да причини нѣкое влияние тѣй сжщо върху българската фонетика и склонението. По-нататкъ, безъ да говоримъ за готскитѣ и за нѣкои други старонѣмски колонисти въ покрайбалканскитѣ области, ние ще посочимъ върху етнографическитѣ разбърквания, станали въ българскитѣ области въ XI—XII вѣкъ, въ врѣме на византийското въ тѣхъ господство, когато тѣзи области сж били силно еллинизувани, и освѣнъ това сж били длѣжни да приемжтъ грамадно количество печенѣжски и кумански колонисти. Въ 670 сжщото врѣме, споредъ свидѣтелството на съврѣменнитѣ историци (Кинама и др.), тука сж били прѣселени отъ византийското правителство голѣмъ брой жители отъ покрайсавска и сѣверна Паннония (по всѣка вѣроятностъ словѣни), а тѣй сжщо и много сърби отъ раската и съсѣднитѣ съ неж области. Сърби сж били прѣселявани въ разни български области и по-рано: да си спомнимъ думитѣ на Багренородни върху това, че неговиятъ съврѣменникъ, българския царь Симеонъ, като завзелъ една извѣстна сръбска област, прѣселилъ всичкитѣ нейни жители отъ мало до голѣмо въ България. Сжщиятъ писателъ посочва, че подиръ сгромолясванъето на велико-моравската държава отъ маджаритѣ, много моравани сж се изселили въ България. Да се спремъ за сега на тѣзи свидѣтелства. Върху тѣхъ до днесъ твърдѣ малко сж обръщали внимание онѣзи, както сж издирвали сждбинитѣ на българския езикъ; не ги засѣга и г. Калина, ако и, споредъ нашето мнѣние, тѣ бихж могли да хвърлятъ свѣтлина върху нѣкои странни явления въ българската диалектология и въ писменнитѣ паметници, явления, които си оставатъ загадъчни и подиръ изслѣдванията на нашия авторъ.

Подтвърждение на своето мнѣние, което ни тукъ занимава, г. Калина търси и въ познатитѣ паметници отъ езика на исчезнѣлитѣ неотдавна седмиградски словѣни, които той

брои за потомци на старитѣ дакийски българи. Като посочва къмъ поразителното сходство на езика въ тѣзи паметници (записани въ началото на този вѣкъ) съ най-новия езикъ на отсамдунавскитѣ българи, авторътъ вижда въ този фактъ важно доказателство за това, че езикътъ както на дакийскитѣ, тъй и на отсамдунавскитѣ българи, безъ да се гледа различната историческа сѣдбина на еднитѣ и другитѣ, се е подлагалъ на едни и сѣщи видоизмѣния, които сѣ зависѣли, слѣдователно, не отъ нѣкакви-си вѣнкашни влияния, но отъ едни и сѣщи вътрѣшни причини (II, 194—197). Ние сме досущъ съгласни съ мнѣнието на г. Калина въ това, че седмиградскитѣ паметници сѣ писани на български езикъ. Къмъ неговитѣ доводи по този въпросъ ще си позволимъ да прибавимъ, че и думата *юме* вмѣсто *име*, която се срѣща въ тѣзи паметници и надъ която сѣ се тъй замисляли нѣкои учени, се употрѣбява тъкмо въ този видъ въ нѣкои покрайбалкански говори. (Вижъ въ рѣчника на Дювернуа; въ 3-ия отчетъ на проф. Кочубински, стр. 52; въ разгледваната книга I, 174). Да прибавимъ още, че гърцизмитѣ, които се срѣщатъ въ седмиградскитѣ паметници, сѣществуватъ и въ езикъ на отсамдунавскитѣ българи. Ала тъкмо това поразително сходство на сравняванитѣ тука езици ни прѣчи да приемаме седмиградскитѣ българи за прѣми потомци на дакийскитѣ, и ни кара да мислимъ, че тѣ сѣ се изселили въ Седмиграско отъ Балканския полуостровъ въ XII-ия, или пъкъ въ XIII-ия вѣкъ. (Вижъ статията на проф. Пича въ Извѣстията на Чеш. науч. друж. за 1888: *Die Dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren*).

671 Като намираме за неумѣстно да се спираме тука върху други, не съвсѣмъ правилни, споредъ нашето мнѣние, възгледи и тълкувания на г. Калина, ще забѣлѣжимъ само, че тѣ се отнасятъ до частни въпроси или разни дребни факти, и не сѣ отъ такова свойство, дѣто да могатъ да подкопаятъ научното значение на разгледваната книга. Тази книга, поради богатството на събрания въ нея материялъ, донѣйдѣ съвсѣмъ новъ, както и поради сполучливото освѣтление на много страпи въ историческото развитие на българския езикъ, безъ съмнѣние, ще заеме приличното си мѣсто въ реда на капиталнитѣ трудове по словѣнското езикознание.

Харковъ, 21 Мартъ 1892 г.

26. Отговоръ на правописнитѣ въпроси, прѣдложени отъ редакцията на „Мисль“.*)

1.

Правописната комисия взема книжовний езикъ за сѣдия по такива въпроси, въ които той е и подсѣдимий. Това е методологическа грѣшка, която не може да ни доведе до ясни и положителни резултати, както увѣрява г. Милетичъ.

2.

Безъ ѝ можемъ да поминемъ въ края на думитѣ, но ѝ ни трѣбва за мекитѣ окончания.

3.

Миѣнието си за ж въ срѣдата на думитѣ излагамъ по-долу подъ № № 8, 9.

4.

Въпросътъ за љ не може да се нареди само по книжовното произношение, както мисли и върши комисията, защото ние нѣмаме, таче и нѣма скоро да имаме едно общо книжовно произношение. Азъ и до сега съмъ увѣренъ, че правилното уреждане на тоя въпросъ може да стане по онова мое старо правило, което и Миклошичъ призна за най-сгодно 710 и което гласи така: „отъ много страни ще е по-добрѣ да пишемъ љ тамъ, дѣто (въ народнитѣ говори) нѣкога и нѣкъдѣ се слѣша звукъ я, а нѣкога и нѣкъдѣ звукъ е“. Прѣди 24 години, когато биде исказано това правило, неговото прокарване бѣше мѣчно, но сега става лесно, защото ние имаме вече събранъ потрѣбний диалектологически материалъ. До колкото азъ съмъ могълъ да се запозная съ тоя материалъ, чини ми се, че той ще изисква да се уреди писаньето на љ по етимологията, съ малки нѣкои исклучения.

5.

Разлаганьето на ю, я не мога да одобря, защото знаая, че българетѣ нѣма да се отрекатъ така лесно отъ единъ

*) Изъ сп. „Мисль“, София, год. III (1893), в. 8—9, стр. 709—712. — Вж. и „Български Прѣгледъ“, год. I (1893), в. V, стр. 201—208, а също и в. „Новини“, Цариградъ, за 1893 г. отъ 21 и 31 декемврий.

толко старъ, всеобщъ, свещенъ обичай, който не причинява никаква вѣда на просвѣщението ни. Па и начинътъ, по който комисията разлага тие букви, не е съвсѣмъ рационаленъ и педагогиченъ. Излишно е да притурямъ, че специалиститѣ по езикознанието могатъ да разлагатъ въ ученитѣ си съчинения ю, я, както намѣрватъ за по-сгодно.

6.

По сжщитѣ причини намѣрвамъ за по-добрѣ да не схвърляме ѣ, което трѣбва да кажа, не е чуждо, както мисли комисията и както вѣрвахъ азъ прѣди 24 години, а самостоятелно се е развивало въ нашата стара писменность. Замѣняването на ѣ съ і е несгодно, непедагогично, защото і, вземено така отдѣлно, у насъ бѣше гласна буква, каквато остава и за напрѣдъ въ църковното ни или старобългарско азбукѣ, което българскитѣ дѣца сж и ще бждатъ длъжни да изучаватъ. А пакъ да прибѣгваме къмъ латинската йота, както направиха сърбитѣ, било би съвсѣмъ безпжтно. Сърбитѣ все имаха за това нѣкакво основание, защото голѣма часть отъ тѣхъ сж „римскога закона“, както каже Караджичъ, а пакъ нашитѣ католици сж една шжа.

7.

Употрѣбителнитѣ въ писменний ни езикъ члени форми за мжжский родъ сж съвсѣмъ еднозначни, и ние нѣмаме право да имъ даваме различни функции, както прави комисията. Желателно е да оставимъ само една, но коя? За тоя въпросъ 711 трѣбва да се помисли, па и поработи още доста много надъ диалектологията ни.

8, 9 и 3.

Въ статията си за азбукето, която е обнародвана още въ 1870 г., азъ казвахъ, че въ глаголнитѣ окончания трѣбва да пишемъ ж (ж), сжщо и въ глаголната наставка нж. Но послѣ, когато се запознахъ по-отблизу съ българскитѣ нарѣчия, увѣрихъ се, че ще бжде по-добрѣ да пишемъ въ тия случае а (я). Така се и наговорихме да пишемъ съ пѣкои приятели отъ четири-петъ години на самъ. И ако това писанье се

приеме, тогава нѣма вече защо да държимъ въ новобългарското азбуке ж, защото въ срѣдата на думитѣ тая буква може лесно и правилно да се замѣни съ буква з. Запазенитѣ и до днесъ въ нѣкои малки наши говори остатъци отъ старото (носовно) изговарянье на ж не трѣбва да ни въспира, както не ни въспрѣха такии исто остатъци (survivals) да исхвърлимъ и малкий юсъ, сѣщо и ѱ.

10.

Въ прѣдлозитѣ прѣдъ тъмнитѣ съгласни по-добрѣ е да пишемъ с вмѣсто з, защото така го иска произношението и така се е писало по насъ и въ старитѣ врѣмена, още отъ тогава, когато е писано Зографското Евангелие.

11.

Окончанието *ие* и за напрѣдъ трѣбва да оставимъ въ оние думи (по-вечето книжовни), въ които е нескодно да пишемъ сегашнитѣ народни окончания *ѣе* и *е*. Отъ послѣднитѣ двѣ по-добрѣ би било да прѣдпочетемъ първото, сирѣчь *ѣе*.

12.

Прѣдлозитѣ *вз* и *сз* могатъ да се пишатъ и удвоено: *взвз* и *сзсз*.

13.

Прѣдложеннето на комисията за удвояването *н* не е изложено съ потрѣбната пълнота и не може да се вземе за правило. — Азъ мисля, че ако има оправдание да пишемъ временна — временно, то ние трѣбва да пишеме и писменна — писменно, защото тия прилагателни форми сж съвсѣмъ еднакви и по образованието си, и по изговаря- 712
ннето. Трѣбва още да кажа, че освѣнъ такии прилагателни имена, като времененъ — временни, законенъ — законни, ние имаме и други прилагателни, които въ книжовний ни езикъ сега такожде се окончаватъ на ненъ (старобълг. нѣнъ), но не удвояватъ *н*: вълненъ — вълнени, лenenъ — ленени, сукненъ — сукнени,

съненъ — сънени, търненъ — търнени. — Па не ще бжде излишно да наумимъ, че има и причастия, които свършватъ на ненъ и по нѣкога се взематъ за прилагателни, безъ да удвояватъ *н*.

14.

За писанъето на чуждитѣ думи въ нашия писменъ езикъ е вече изработенъ единъ начинъ, който нѣма нужда да измѣняваме.

Харковъ, 24 Ноемврия 1893 г.

М. Дриновъ.

27. Найдень Геровъ, Рѣчникъ на българскый языкъ съ тлъкувание рѣчиты на българскы и русскы, Чясть I, А.—Д. Пловдивъ 1895 г., стр. LI + 397, въ большую 8-ку.*)

Въ означенной книгѣ мы имѣемъ начало давно обѣщанаго г-мъ Геровымъ словаря. Она обнимаеъ первыя пять буквъ (а, б, в, г, д,) болгарской азбуки, остальные буквы которой авторъ расчитываетъ умѣстить въ четырехъ другихъ книгахъ такой же величины, какъ и уже изданная, состоящая изъ 450-ти страницъ. Такимъ образомъ, трудъ г. Герова по количеству страницъ будетъ уступать болгарскому словарю Дювернуа, гдѣ ихъ 2738, но въ дѣйствительности нѣсколько превзойдетъ его своимъ внѣшнимъ объемомъ, такъ какъ издается въ бѣльшемъ форматѣ и болѣе убористымъ шрифтомъ.

Буквы *а, б и в* до слова *выкамъ*, занимающія около половины разсматриваемой книги, издаваемы были авторомъ и раньше, въ „Приложеніяхъ къ извѣстіямъ 2-го Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ“ за 1855—1856 г. Сравнивая эти два изданія, мы находимъ, что раздѣляющее ихъ весьма продолжительное время, около сорока лѣтъ, не прошло бесплодно для сравниваемой части труда г. Герова, которая въ новомъ изданіи занимаетъ вдвое больше мѣста противъ прежняго. За это время авторъ существенно увеличилъ свой сло-

*) Изъ „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, т. I (1896), кн. 1. стр. 355—381.—Прѣпечатано отъ тамъ съ нѣкои допѣлненія въ Записки Императорскаго Харьковскаго Университета“ за 1896, вын. IV, стр. . . . Ние даваме тукъ послѣднето издание.

варный матеріалъ, дополнивъ его и словами, и особенно объяснительными примѣрами, которые въ первомъ изданіи попадались очень рѣдко. Между дополненіями, сдѣланными въ запасъ словъ, мы находимъ немалое количество областныхъ реченій и синонимовъ, относящихся преимущественно къ названіямъ животныхъ и растений. Такія названія въ новомъ изданіи переводятся и на латинскій языкъ, чего не было въ первомъ.

Помѣщенной въ разсматриваемой книгѣ части своего словаря г. Геровъ предпослалъ два приложенія, именно: небольшое предисловіе, стр. I—VII, и довольно большую статью о болгарскомъ правописаніи, заканчивающуюся, на стр. LII, благодарностью болгарскому правительству за данныя автору матеріальныя средства на изданіе его *пятидесятилѣтняго* труда. Съ этихъ приложеній мы и должны начать разсмотрѣніе лежащей предъ нами книги.

На статьѣ о болгарскомъ правописаніи не будемъ оста- 2
навливаться слишкомъ долго, замѣтимъ только, что въ этой статьѣ, занимающей болѣе сорока страницъ, авторъ совершенно незнакомый, повидимому, съ довольно многочисленными работами по исторіи болгарскаго языка и съ историческими памятниками послѣдняго, доказываетъ, что нынѣшній болгарскій языкъ по звуковому своему составу и т. п. сходенъ съ тѣмъ языкомъ, которымъ говорили болгаре при началѣ славянской письменности, и что поэтому и нынѣшнее болгарское правописаніе должно быть *почти одинаковымъ* съ древнеславянскимъ (стр. 4—41). Такого архаичнаго правописанія, почерпнутаго, нужно прибавить, изъ какихъ-то устарѣвшихъ уже учебниковъ, и держится г. Геровъ въ своемъ словарѣ. Ниже мы еще вернемся къ этой своеобразной орфографической системѣ, при чемъ будемъ имѣть возможность наглядно убѣдиться въ ея полной несостоятельности и зловредномъ воздѣйствіи на весь огромный трудъ автора.

Что касается предисловія, то оно заслуживаетъ болѣе подробнаго разсмотрѣнія. Въ немъ послѣ нѣсколькихъ историческихъ замѣтокъ о своемъ *пятидесятилѣтнемъ* трудѣ, г. Геровъ знакомитъ насъ съ задачей этого труда и съ его источниками. „Цѣль моя, говоритъ здѣсь авторъ, съ самаго начала заключалась въ томъ, чтобы представить въ своемъ словарѣ болгарскій языкъ такимъ, какимъ онъ существуетъ въ

устахъ народа и лишь съ тѣми иностранными словами, которыя употребляются народомъ. Поэтому изъ книгъ, которыя мы теперь имѣемъ, я не взялъ ни одного слова, ни одного объяснительнаго примѣра; все то, что внесено въ мой словарь, *записано мною изъ устъ народа и изъ народныхъ твореній*: пословиць, пѣсень и проч. (имамъ записано отъ устага на народа и отъ народны-ты творения). И могу смѣло („безпогрѣшно“) сказать, что издаю словарь живого болгарскаго народнаго языка, оставляю памятникъ, который бы показывалъ, какимъ былъ болгарскій языкъ въ народѣ передъ началомъ новой болгарской письменности“. ¹⁾ Свое твердое рѣшеніе — не брать ни одного слова, ни одного примѣра изъ болгарскихъ книгъ г-нъ Геровъ объясняетъ, здѣсь же. указаніемъ на то, что всѣ эти книги полны иностранныхъ словъ, главнымъ образомъ русскихъ, и что вслѣдствіе этого онъ, при пользованіи ими, рисковалъ бы внести въ свой трудъ много такого, что совсѣмъ несвойственно народному языку болгаръ (всичеты-ты тына книги сж плъны съ чуждицж.... да доплънахъ рѣчника си отъ книги-ты, конто имамы сега, то щяхъ да внесж въ него много нѣчто, което никакъ не е Българско). Съ приведеннымъ здѣсь отзывомъ, охватывающимъ всѣ, безъ исключенія, болгарскія книги, мы не можемъ согласиться. Между болгарскими изданіями, которыя въ настоящее время считаютъ уже тысячами, кромѣ плохихъ и по содержанию, и по языку книгъ, есть и немало такихъ, съ которыми долженъ считаться составитель такого болгарскаго словаря, за какой выдаетъ намъ г. Геровъ свой трудъ. Не говоря о многихъ отличающихся довольно чистымъ народнымъ языкомъ оригинальныхъ и переводныхъ трудахъ болгарскихъ писателей, не говоря и о томъ, что въ разныхъ болгарскихъ изданіяхъ имѣется уже и громадный запасъ памятниковъ народнаго творчества — пѣсень, сказокъ, пословиць, загадокъ и т. п., большей частью прекрасно записанныхъ, мы здѣсь напомнимъ, что въ болгарскихъ книгахъ есть уже и изрядно количество

¹⁾ Эта фраза, относящая начало новой болгарской письменности въ пятидесятымъ годамъ нынѣшняго столѣтія, обнаруживаетъ въ авторѣ одностороннее знакомство съ исторіею этой письменности. Не говоря уже о томъ, что теперь известны многіе рукописные сборники, писанные чистѣйшимъ народнымъ болгарскимъ языкомъ въ XVIII и даже XVII-мъ вѣкахъ, укажемъ на печатные труды Кирилла Пейчиновича, Хаджи Иоакима, Кишиловскаго, Петра Беровича и пр., изданные еще въ 1-й четверти нашего столѣтія и тоже отличающіеся довольно чистымъ народнымъ языкомъ.

чисто лексикографическихъ работъ по болгарскому языку. Въ нашемъ разборѣ словаря Дювернуа приведенъ довольно большой списокъ такого рода работъ, изданныхъ главнымъ образомъ до появленія капитальнаго труда покойнаго Московскаго слависта. Списокъ этотъ мы теперь можемъ дополнить и нѣкоторыми другими болѣе серьезными лексикологическими работами, которыя изданы въ теченіи послѣднихъ десяти лѣтъ разными болгарскими писателями: Шивачевымъ, Вацовымъ, Офейковымъ, Тошевымъ, Стоиловымъ (въ Периодическомъ списаніи Болгарск. книж. Дружества за 1885—1894 г.), Шапкаревымъ въ его сборникѣ отъ народни умотв., стр. XX—XXI, и пр.; Матовымъ и Тошевымъ (въ солунск. жур. „Книжици“ за 1889 г.), С. Н. Шипковымъ (въ повремен. списаніи Родопски старины), Георгиевымъ, Христовичемъ, Сталійскимъ, Башевлевымъ, Матовымъ, Христовымъ, Иончевымъ, Гауровымъ, Габювымъ, Мариновымъ въ громаднхъ десяти „Сборникахъ за народни умотворения“ 1889—1894 гг. Мы здѣсь отмѣтили лишь труды, имѣющіеся у насъ подъ рукой. Эти труды, хотя иногда и довольно незначительные по объему, въ своей совокупности представляютъ богатый запасъ любопытныхъ въ томъ или иномъ отношеніи словъ, собиратели которыхъ заботились и о сохраненіи діалектическихъ особенностей своего матеріала. При этомъ они всякій разъ почти отмѣчаютъ съ большей или меньшей обстоятельностью мѣстности, откуда ими взято то или другое слово. Нѣкоторые изъ названныхъ почтенныхъ болгарскихъ писателей не довольствовались лишь объясненіемъ собранныхъ ими реченій, но переводили ихъ и на русскій языкъ (Матовъ, Тошевъ), а названія животныхъ и 4 растений также на латинскій (Тошевъ, Георгиевъ, Христовичъ). Вотъ какого рода драгоценныя для составителя общаго болгарскаго словаря матеріалы имѣются въ тѣхъ книгахъ, въ которыхъ нашъ лексикографъ относится съ такимъ пренебреженіемъ. Полное умолчаніе Герова объ указанныхъ лексикологическихъ болгарскихъ работахъ тѣмъ страннѣе, что съ нѣкоторыми изъ нихъ, какъ увидимъ далѣе, онъ знакомъ и даже очень близко.

Изъ изданныхъ раньше лексикографическихъ трудовъ по болгарскому языку г. Геровъ упоминаетъ въ своемъ предисловіи лишь о словарѣ Дювернуа и словаряхъ Богорова, при чемъ позволилъ себѣ новую неумѣстную выходку, замѣчая,

что словарь Дювернуа составленъ по нѣсколькимъ негоднымъ для лексикографа болгарскимъ книгамъ, и что составитель, по незнанію болгарскаго языка, истолковалъ многія слова невѣрно (стр. III). Замѣчаніе это крайне несправедливо, какъ по отношенію къ покойному слависту и издателямъ его словаря, въ числѣ которыхъ былъ и извѣстный болгарскій писатель Влайковъ, прекрасный знатокъ роднаго языка, такъ и по отношенію къ источникамъ этого словаря, между которыми, кромѣ произведеній нѣкоторыхъ изъ лучшихъ болгарскихъ писателей — Славейкова, Михайловскаго, митрополита Климента, Блѣскова, Бончева и др., мы находимъ и такіе сборники народныхъ пѣсень и пр., каковы сборники Миладиновыхъ, Чолакова, Верковича, Каравелова, Дозона и пр. Этими сборниками, какъ увидимъ ниже, пользовался, несомнѣнно, и самъ г. Геровъ, да при томъ пользовался ими по указаніямъ Дювернуа, а не рѣдко и по его же выпискамъ. Трудъ Дювернуа оказалъ несомнѣнно и другія немаловажныя услуги г-ну Герову. Тѣмъ удивительнѣе слышать отъ послѣдняго такой высокоумѣренный отзывъ объ этомъ трудѣ, о которомъ, замѣтимъ кстати, со всѣмъ иначе отзываются другіе болгарскіе лексикографы.

Обратимся теперь къ вопросу о томъ, дѣйствительно ли въ разсматриваемомъ словарѣ, какъ увѣряетъ его авторъ, болгарскій языкъ представленъ такимъ именно, какимъ онъ существуетъ въ устахъ народа.

Языкъ болгарскій, какъ извѣстно, распадается на изрядное количество говоровъ, иногда довольно значительно различающихся одинъ отъ другого. Отъ лексикографа, берущагося воздвигнуть этому языку такой памятникъ, за какой выдаетъ намъ свой пятидесятилѣтній трудъ г. Геровъ, мы вправѣ ожидать и даже требовать не только полнаго, по возможности, списка словъ, употребляемыхъ въ разныхъ говорахъ, но и приведенія ихъ въ такомъ именно видѣ, въ какомъ они произносятся въ томъ или иномъ говорѣ, т. е., сохраненіемъ мѣстныхъ фонетическихъ и морфологическихъ особенностей, и

5 при томъ съ указаніемъ, хотя и общимъ, на мѣстности, гдѣ записаны по крайней мѣрѣ болѣе рѣдкія и интересныя въ какомъ либо отношеніи реченія. Относительно объяснительныхъ примѣровъ для такого лексиколога обязательно также и сохраненіе народнаго склада рѣчи. Г. Геровъ заботился, можно

сказать, лишь о первомъ изъ этихъ требованій, на остальные же онъ совсѣмъ почти не обращалъ вниманія и даже поступалъ совершенно на перекоръ имъ.

Въ его словарѣ, за исключеніемъ трехъ-четыреухъ случаевъ, нѣтъ указаній на мѣстности, откуда происходитъ приводимый тамъ матеріалъ. Такое опущеніе тѣмъ менѣе извинительно автору, что между его словами, взятыми, по его увѣренію, все изъ источниковъ, свободныхъ отъ всякихъ вліяній книжнаго языка, встрѣчаются не рѣдко слова, вызывающія разныя недоумѣнія. Таковы напримѣръ: благоговѣннѣе, благоговѣйнѣй, благоговѣж, беспечалнѣй, блядословеннѣе, блядословж, виновнѣй, геровска (юнашка) пѣсень, достовѣрнѣй, дръжаливѣй и пр. и пр. которыя г. Геровъ приводитъ лишь съ краткими толкованіями, безъ всякихъ объяснительныхъ примѣровъ.

Объясняемая слова авторъ обыкновенно пишетъ не такъ, какъ они звучатъ въ устахъ народа, а согласно съ своими орфографическими и грамматическими правилами. Такъ, напримѣръ, онъ пишетъ: агня и ягня (я у него означаетъ малый юсь), вмѣсто агне и ягне, какъ произноситъ народъ и какъ самъ г. Геровъ писалъ въ первомъ изданіи; брѣмя, врѣмя, вм. бремя, време или же бряме, вряме; гыгы (ходули) вм. г'иг'е (см. въ матеріалахъ, собранныхъ Вацовымъ въ Пиротѣ и обнародованныхъ около десяти лѣтъ тому на задъ въ 16-й книгѣ Періодич. списанія Б. кн. Дружества 1885, стр. 165). Это рѣдкое слово несомнѣнно находится въ связи съ греческимъ γίγας, которое и въ древнеславянскихъ памятникахъ передавалось не черезъ ты (г'игантъ, г'игово поле). Отмѣтимъ еще прилагательныя формы горкыѣ, горкъ, горькъ, приведенныя на одной и той же строкѣ въ означенномъ здѣсь видѣ и порядкѣ. Первые двѣ изъ нихъ не существуютъ, да, по весьма понятнымъ причинамъ, и не могутъ существовать въ народномъ болгарскомъ языкѣ, который знаетъ лишь запрятанную здѣсь на третьемъ мѣстѣ форму горькъ, видоизмѣняя ее по говорамъ въ горок и горак, нигдѣ не указанныя въ рассматриваемомъ словарѣ. Г. Геровъ распоряжается такимъ же образомъ со всѣми прилагательными именами, вовсе не отмѣчая дѣйствительно существующихъ въ народномъ языкѣ ихъ членныхъ формъ, между которыми, кромѣ весьма распространенныхъ новыхъ образованій съ

мѣстоименіемъ *тѣ* и отчасти *овѣ*, *онѣ*, *сѣ*, попадаются кое-гдѣ и любопытные остатки древняго окончанія: доброй, добри и т. п.

6 На приведеніе вариантовъ авторъ охотно удѣляетъ мѣсто въ своемъ словарѣ, но это дѣлаетъ лишь тогда, когда дѣло идетъ объ его орфографическихъ, такъ сказать, вариантахъ, дающихъ превратное понятіе о народномъ произношеніи. Напримѣръ, слову *врѣтено* и производнымъ отъ него онъ удѣлилъ 18 отдѣльныхъ строкъ въ азбучномъ порядкѣ, выписывая каждое изъ нихъ по два раза, одинъ разъ съ *ѣ* въ коренномъ слогѣ, другой съ *ь* въ томъ же слогѣ.

На стр. 160—161:

врѣтено
врѣтенарка
врѣтенарскій
врѣтенарчя
врѣтенарь
врѣтенце
врѣтень
врѣтенявамь
врѣтенаваніе

На стр. 169:

врѣтено
врѣтенарка
врѣтенарскій
врѣтенарчя
врѣтенарь
врѣтенце
врѣтень
врѣтенявамь
врѣтенаваніе

При этомъ, однако, нигдѣ не указано, что основная часть всѣхъ означенныхъ искусственныхъ начертаній въ народныхъ говорахъ звучитъ, какъ *вретен*, *врятен*, *вѣртен*, *изрѣдка* *врѣтен*.

Слишкомъ щедрый на такіе варианты, авторъ очень рѣдко приводитъ чисто народныя діалектическія видоизмѣненія словъ. Такъ, напримѣръ, онъ отмѣчаетъ *блѣха* и *бѣлха*, но вовсе не указываетъ довольно распространенные въ западныхъ говорахъ варианты *болха*, *болва*, *болфа*, чрезвычайно важные въ фонетическомъ отношеніи; слова *вѣшка* (*вошь*) и *гѣлжбѣ* приводитъ лишь въ означенномъ здѣсь видѣ, не отмѣчая и областныхъ видоизмѣненій: *вошка*, *вашка*, *галац*, *голац* и проч. Кромѣ своего правописнаго варианта *гряда*, онъ приводитъ и народные *греда* и *гренда*, съ ринезмомъ, но слова *бжзѣ*, *джбѣ*, *вжже*, *глядямѣ*, *девять*, *десять* и пр. и пр. приводитъ лишь въ означенномъ здѣсь видѣ, хотя по народнымъ разговорамъ они видоизмѣняются въ *базѣ*, *бозѣ*; *дабѣ*, *добѣ*; *важе*, *воже*; *гледам*, *десет* и, сверхъ того, кое-гдѣ въ *бѣнзѣ*, *дѣмбѣ*, *вѣнже*, *глендам*, *деVENT* (съ ринезмомъ).

Что касается объяснительныхъ примѣровъ, то въ нихъ мы не находимъ и тѣхъ слабыхъ отраженій областной рѣчи, которыя попадаются, хотя и изрѣдка, въ списокъ словъ. Всѣ эти примѣры, взятые, по увѣренію автора, непосредственно изъ устъ народа, отличаются удивительно однообразнымъ языкомъ и при томъ такимъ же точно, какимъ писана и статья автора о правописаніи. Точно, всѣ они записаны со словъ одного лица и при томъ такого, которое строго сообразовало 7 свою рѣчь съ ученіемъ автора о болгарскомъ правописаніи и письменномъ языкѣ.

Г. Геровъ, видно, заботился о систематическомъ уничтоженіи всякихъ особенностей народнаго языка, которыя противорѣчатъ названному его ученію. Въ своемъ усердіи нивелировать въ извѣстномъ смыслѣ вносимый въ его словарь матеріаль онъ заходитъ такъ далеко, что передѣлываетъ на свой ладъ и тотъ матеріаль, который онъ несомѣнно бралъ изъ книгъ.

Что г. Геровъ, вопреки его столь рѣшительнымъ заявленіямъ, пользовался книгами и пользовался ими такимъ именно своеобразнымъ способомъ, въ этомъ, надѣмся, не оставятъ никакого сомнѣнія слѣдующія сопоставленія его труда съ словаремъ Дювернуа и съ трудами нѣкоторыхъ изъ перечисленныхъ выше болгарскихъ лексикографовъ. Матеріаль для этихъ сопоставленій, которыя наглядно познакомятъ насъ со всѣми вообще достоинствами и недостатками разсматриваемаго труда, мы будемъ брать преимущественно изъ первой половины этого труда, заключающей въ себѣ буквы *a*, *b* и *v*, которыя, какъ мы уже замѣтили, были издаваемы авторомъ и раньше.

Союзу *a* г. Геровъ въ первомъ изданіи удѣлилъ всего семь строчекъ, въ новомъ же онъ посвятилъ ему цѣлыхъ два столбца, болѣе ста строкъ, гдѣ отмѣчаетъ пять разныхъ отгѣнковъ въ его значеніи и, кромѣ того, указываетъ на постоянныя сочетанія этого союза съ разными другими частицами, объясняя при этомъ и значеніе такихъ сочетаній (*a ne*, *a na*, *a to*, *a че*, *a что*). Такое довольно обстоятельное въ новомъ изданіи г. Герова раскрытіе значеній союза *a* и разныхъ его сочетаній явилось, несомнѣнно, подъ вліяніемъ словаря Дювернуа, гдѣ это дѣло изложено въ сущности совершенно также, да притомъ съ большей еще обстоятельностью и полнотой, на шести страницахъ. Между объяснительными

примѣрами г. Герова здѣсь подъ сочетаніемъ „а что бѣше“ приведенъ и одинъ отрывокъ изъ народной пѣсни безъ указанія, откуда онъ взятъ. Оказывается, что тотъ же самый примѣръ приведенъ подъ тѣмъ же самымъ сочетаніемъ (а що бѣше) и въ словарѣ Дювернуа съ ссылкой на Миладиновскій сборникъ, № 173. Любопытно посмотрѣть, въ каковъ видѣ Миладиновская пѣсень приведена у того и другого.

У Дювернуа:

А що бѣше дете Голомеше
Търгна дете на нишанъ за-
стана...

А що бѣше детевата коня!
Легна коня ничкумъ коле-
нички.

У Герова:

А что бѣше дѣтя Голомѣше,
Търгна дѣтя на нишанъ за-
станж...

А что бѣше дѣтевата коня,
Легна коня ничкомъ колѣ-
ничкы.

- 8 Сравнивая эти выписки съ подлинникомъ, мы замѣчаемъ, что послѣдній переданъ у Дювернуа съ буквальной точно-стью, у Герова же съ извѣстными искаженіями фонетическихъ особенностей живой рѣчи. Отмѣтимъ еще одинъ обнару-женный здѣсь г. Геровымъ характерный приѣмъ. Къ вышепри-веденнымъ четыремъ стихкамъ онъ прибавляетъ изъ той же, указанной въ словарѣ Дювернуа, Миладиновской пѣсни еще три, не имѣющихъ никакого отношенія къ объясняемому со-четанію „а что бѣше“, и потому пропущенныхъ покойнымъ Дювернуа. Подобнаго рода излишества довольно часто встрѣ-чаются въ объяснительныхъ примѣрахъ разсматриваемаго сло-варя, который безъ такого баласта вышелъ бы не столь об-ширнымъ по объему и болѣе доступнымъ по цѣнѣ.

Подъ вліяніемъ словаря Дювернуа, несомнѣнно, разра-ботаны довольно обстоятельно въ новомъ изданіи г-на Герова и многія другія слова, особенно столь важныя въ новобол-гарскомъ языкѣ частицы, которымъ въ первомъ изданіи авторъ также удѣлялъ лишь по нѣсколько строчекъ. Но этимъ далеко не ограничиваются услуги, оказанныя трудомъ покойнаго мо-сковскаго слависта г-ну Герову. Въ разсматриваемой книгѣ мы встрѣчаемъ немало словъ, взятыхъ изъ словаря Дювернуа цѣликомъ, вмѣстѣ съ объяснительными примѣрами. Въ этомъ не трудно убѣдиться изъ слѣдующихъ сопоставленій, въ ко-торыхъ мы найдемъ и рядъ новыхъ доказательствъ того, съ

какой беспощадностью наш авторъ уничтожаетъ характерныя черты живой болгарской рѣчи.

Въ словарѣ *Дювернуа*:

Аинкъ, турецкое слово *âhenk*, по турецко-французскому словарю Кіеффера и Біанки, *entreprendre une chose et se divertir*, удовольствие.

Да си ядаты, да си пиятъ
Доборъ аинкъ да си чинаты.

Милад. № 206.

Бегли, производное отъ турецкаго бег, въ значеніи древнорусскаго: „княжой мужъ“, употребляемое въ пѣснѣ, пропозносимой сватами при входѣ въ домъ невѣсты, содержащей шутивую угрозу плѣномъ и разграбленіемъ:

Бегли біаты у момини дворіе,
Ке разбіаты момина-та майка,

Ке расплачаты момини-отъ татко.

Милад. № 559.

Изъ слѣданныхъ тутъ г. Геровымъ искаженій заслуживаетъ особеннаго вниманія способъ замѣны имъ западно-македонскихъ формъ: ке разбіаты, ке расплачаты, момини-отъ.

Бекярщина — холостой бытъ.

Веке ми сѣ здодеало
Отъ оваа бекярщина.

Милад. № 344.

Въ словарѣ *Герова*:

Аинкъ, увеселеніе.

Да си наджты, да си пижты
Доборъ аинкъ, да си чинаты.

Пъсень.

Бегли, въ пѣснѣ, которая поется, когда сваты идутъ за невѣстою.

Бегли бижты у момини дворы 9
Щжты разбижты моминжты
майкж

Щжты расплачжты моминжты
татко.

Пъсень.

Бекярщина, холостба, холостая жизнь.

Веке ми ся здодѣяло
Отъ овжж бекярщина
(Само легни, само стани
Со ржцѣ-вѣ во пазухы
Со нозѣвѣ во скутовы).

Пъсень.

Отмѣченные скобками три стиха опущены у Дювернуа. Геровымъ они здѣсь прибавлены весьма кстати.

Безчадка, бездѣтная жен-
щина.

Хубава, Добро, болярко
Болярко, Добро, безчатко.

Милад. № 80.

Бракъ, бракъ, пиръ:
Міе на бракъ те канифме
Да ми ядишь, да ми піешъ
Големъ аинк да ми чинишь.

Милад. № 28.

Бранъ, хлябъ, сильная волна.
„Старци со бѣли бради не мо-
жетъ да сѣ стигнѣтъ“
Гат. (брано'и = волны).

Мил. стр. 531.

Безчадка, бездѣтная, безчад-
ная.

Хубава, Добро, болнарко
Болнарко, Добро, безчядко.

Пъсень.

Бракъ, бракъ:
Мые на бракъ тя канихмы
Да ми ѣдешъ, да ми пшешь
Голѣмъ аинкъ да ми чинишь.

Пъсень.

Бранъ, волна.
Старци съ бѣлы брады гонятъ-
ся, не можтъ ся стигнжтъ.
Гат. — Бранове на море.

10 Тутъ г. Геровъ не ограничился искаженіемъ языка западно-македонской загадки Миладиновыхъ, но дозволилъ себѣ вставить въ нее глаголь *гонятся* и при томъ съ постпозиціею мѣстоименія *ся*, которое по свойствамъ болгарскаго языка, особенно западно-македонскихъ говоровъ, въ данномъ случаѣ должно предшествовать глаголу (*се гонеть*) или *съ гонеть* (по правописанію Миладиновыхъ, которые черезъ *ъ* передаютъ йотированное *е*).

Вала (Ср. серб. вал бурун-
джукъ), полотно

Бела Радж поробихъ:
Вързахъ и бело лице,
Бело лице съ бялж валж,
Черны очи съ чернж валж,
Тънкы вѣжде съ тънкж валж.

Чолаковъ 298.

Вала, родъ головного убора.

Бѣлж Радж поробиха,
Връзахъ и бѣло лице,
Бѣло лице съ бѣлж валж,
Черны очи съ чернж валж,
Тънкы вѣжды съ тънкж валж.

Пъсень.

Слово *вала* имѣется и въ первомъ изданіи словаря г-на Герова, но безъ всякихъ объяснительныхъ примѣровъ.

Приведемъ нѣсколько примѣровъ и изъ матеріала, помѣщеннаго подѣ буквами *г* и *д*.

Дювернуа.

Подѣ слов. горкій, горькъ.
Горкιάтъ Стоянь горкιάтъ,
Какъ си на правда загинъ.

Дозонъ, 48, 51—53.

Растурай, мале годежо,
Горокъ си сонакъ санувахъ.

Чолаковъ, 331.

Подѣ сл. гжзно, гжзъ, гжзецъ.
Варви старчекъ призъ мостецъ,
Тиква носи на газецъ;
Поардна старчекъ на мостецъ,
Удри тиква на газецъ.

(Баяніе за уроки, *Чол.*, 114).

Подѣ слов. дарба, милостыня.

Така ли Рада мислила,
Бѣла промяна готвила,
Черно циганче да земе,
На дарба Рада да ходи,
По село и по друмове.

Малад. 71.

Подѣ слов. даровенъ.
Винари лепи вардари!
Не прашете ми платно-то,
Оти не платно даровно.

Милад. 416.

Геровъ.

Подѣ слов. горкый, ркъ, ръвъ.
Горкына Стоянь горкына,
Какъ си на правдъ загынна.

Пъсенъ.

Растурнай, меле, годежа,
Горькъ си сънькъ сънувахъ.

Пъсенъ.

Подѣ слов. гжзецъ.
Връви старецъ прѣзь мостецъ,
Тыквъ носи на гжзецъ;
Прьднж старецъ на мостецъ,
Удри тыквъ на гжзецъ.

Баяніе за урокы.

Подѣ слов. дарба, милостыня,
подаяніе.

Така ли Рада мыслила,

Черно циганча да земе,
На дарбж Рада да ходи,
По село и по друмовы.

11

Пъсенъ.

Подѣ слов. даровпый.
Винари, лѣши Вардари!
Не прашѣте ми платно-то
Оти е платно даровно.

Пъсенъ.

Подъ сл. Дарданъ с. м., Дардана с. ж., *звукоподражательное прозвище въ слѣдующей загадкѣ*: „а Дарданъ татка, а Дардана майка, шеберести деца (елеміа, вѣртелька).

Милад. 531.

Подъ слов. дебельъ
(Премладъ Стоянъ назадъ стои)
Ка си юзе добель камень,
Ка си миена добель камень,
Натрф'рльи го добель камень.

Верковичъ, П. Мак. б. 161.

Подъ сл. Дарданъ, въ гатанкѣ за вртнашкѣ: а дарданъ татка, а дардана майка, шеребисты дѣца.

Подъ слов. добельъ
Прѣмладъ Стоянъ назадъ стои,
Ка си юзе добель камень,
Ка си мыкнѣ добель камень,
Надврѣли го добель камень.

Пъсенъ.

Лишній у Герова первый стихокъ тоже находится въ указанной у Дювернуа пѣспѣ Верковича. Ср. нашу рецензію на словарь Дювернуа стр. 109. [См. выше, стр. 369—370].

Изъ приведенныхъ сопоставленій читатель, полагаемъ, легко можетъ себѣ составить понятіе о томъ, какаго рода услуги оказали г-ну Герову словарь Дювернуа и его источники, о которыхъ онъ отзывается столь неодобрительно въ своемъ предисловіи. Принимая во вниманіе свойство тѣхъ поправокъ и передѣлокъ, которыя нашъ авторъ позволяетъ себѣ дѣлать въ матеріалѣ, почерпаемомъ изъ этихъ негодныхъ, по его отзыву, книгъ, невольно задаешья вопросомъ, не потому ли онъ называетъ эти книги негодными, что онѣ писаны не по его орфографическимъ и грамматическимъ правиламъ?

Обратимся къ трудамъ болгарскихъ лексикографовъ, о которыхъ г. Геровъ нигдѣ не упоминаетъ. Такихъ трудовъ, какъ было уже сказано выше, не мало. Мы остановимся лишь на нѣкоторыхъ, главнымъ образомъ, на трудахъ *Матова* (въ Солунскихъ „книжици“ 1889 и въ „Сборн. за народ. умотв.“ т. VI, 1892 г.), *Христовича* (Сбор. на народ. умотв. т. II, 1890), *Тошева* (Солунск. „книжици“ и Пер. Спис. Б. кн. Дружества кн. 35, 1889 г., кн. 39, 1892 г.) и *Георгиева* (Сборн. за народн. умотв. т. IV, V, 1891—1892 гг.). Труды Христовича, Тошева и Георгиева отличаются спеціальнымъ характеромъ,

посвящены изученію болгарской флоры и фауны, а также народной их терминологіи сравнительно съ латинской, труды же Матова содержатъ въ себѣ матеріалы для областного болгарскаго словаря. Во всѣхъ этихъ трудахъ обращено особенное вниманіе на подборъ подбозначущихъ названій, употребляемыхъ въ разныхъ болгарскихъ краяхъ, и изъ такихъ словъ здѣсь, особенно у Матова и Тошева, составлены довольно большія группы, иногда въ двадцать и болѣе синонимовъ.

Разсматриваемая нами книга, тоже отличающаяся обиліемъ такихъ терминовъ и синонимовъ, представляетъ богатѣйшій матеріалъ для сопоставленій съ трудами названныхъ четырехъ болгарскихъ ученыхъ. Чтобы не затрудняться въ выборѣ такого матеріала, мы остановимся лишь на томъ, который встрѣчается на пяти-шести изъ страницъ, посвященныхъ г. Геровымъ буквѣ б, и котораго, надобно прибавить, совсѣмъ не было въ первомъ изданіи этой буквы.

Въ своихъ сопоставленіяхъ мы тутъ должны дѣлать нѣкоторыя перестановки въ сравниваемомъ матеріалѣ, который у г. Герова излагается въ азбучномъ порядкѣ, у другихъ же иными способами. Перестановки мы все будемъ дѣлать въ пользу принятой г. Геровымъ системы, за исключеніемъ лишь одного случая, на которомъ поэтому прежде всего и остановимся.

<i>Тошевъ</i> . Пер. сп. Б. кн. Др. кн. 35, стр. 638.	<i>Геровъ</i> , подъ слов. бабины гниды
Capsella bursa pastoris.	Draba verna, capsella bursa pastoris.
Рус. Пастушья сумка.	Пастушьи сумки, ярушка пастушья.
Овчарска торбичка (вост. Б.)	овчарска торбичка.
Лютиче (Бобища, въ Макед.)	лютича.
Попови въшки (М.-Търновско)	поповы въшки.
Бяла трева (Сопотъ).	бѣла трѣва
Бабини гниди (Гевгеліе, Прилѣпъ въ Мак.)	бабины гниды
Varhanus sativus, рѣдка.	. . . . .
Ряпа (вост. Б. и Горпо Броди въ Макед.)	рѣпа
Реапа (Зарово, Висока, Сухо въ Макед.)	руца

Рапонъ (Враца).	рапонъ
Рипаня (Гумендже въ Мак.)	рипаня
Жрдоква (Кавадарци, Него- тинъ въ Макед.)	жрдоква
Рждоква, (Щипъ въ Макед.)	рждоква
Трупка, турец., (Прилѣпъ, Ско- пие въ Макед.)	. . . . .
Репа (Воденъ и пр. въ Макед.)	рѣпа.

Приведенныя тутъ разныя болгарскія названія въ спискѣ Тошева относятся къ двумъ разнымъ предметамъ, именно: первыя шесть — къ пастушьей сумкѣ, *capsella bursa pastoris*, остальные же къ рѣдкѣ, *garphanus sativus*. Геровъ же смѣшалъ всѣ (за исключеніемъ пропущеннаго имъ — трупка) въ одну кучу и, не упоминая совсѣмъ о рѣдкѣ, *garphanus sativus*, отнесъ ихъ къ *capsella bursa pastoris*. У него, несомнѣнно, имѣются какія то латинско-русскія пособія, изъ которыхъ онъ къ приведеннымъ у Тошева названіямъ *capsella bursa pastoris* и пастушья сумка прибавилъ еще *Draba verna*, ярушка пастушья. Но каковы бы ни были эти пособія, трудно допустить въ нихъ такое полное отождествленіе рѣдки, *garphanus sativus*, съ пастушьей сумкой или ярушкой, какое мы тутъ находимъ у г. Герова. Это смѣшеніе двухъ совершенно разнородныхъ растеній произошло, повидимому, вслѣдствіе того, что въ спискѣ Тошева болгарскія названія рѣдки слѣдуютъ непосредственно за названіями пастушьей сумки, отдѣлены отъ нихъ лишь словами: *garphanus sativus* — рѣдка, которыя выставлены тамъ не совсѣмъ отчетливо, такъ что при малѣйшемъ какомъ-нибудь затменіи весьма легко можно ихъ проглядѣть. Всѣ занимающія насъ здѣсь слова г. Геровъ приводитъ безъ всякихъ поправокъ, измѣненій или дополненій, еще разъ подѣ буквою б, именно подѣ словомъ: бѣла трѣва.

Геровъ.

Христовичъ. Сборн. II, 220.

Баба, птица <i>pelicanus</i>	баба <i>pelicanus onocrotalus</i>
несеть	несеть (с. Негованъ, Соф.)
пенасятъ	пенасятъ (Радомирско)
батланъ (турецкія)	сака кошу
русск. пеликанъ, баба.	

Означенныя тутъ слова вмѣстѣ съ русскими и латинскимъ *pelicanus* г. Геровъ выписываетъ черезъ нѣсколько страницъ еще разъ, подъ словомъ батланъ, но, къ сожалѣнію, ни тутъ, ни тамъ не приводитъ указаній Христовича на то, гдѣ сохранились древнія любопытныя названія неситъ, ненаситъ, изъ коихъ послѣднее, если только передано правильно, дошло до насъ въ нѣсколько искаженномъ видѣ.

Геровъ. Подъ сл. „бабинъ квасъ“ *Георгіевъ.* Сборн. IV 577.

<i>sempervivum tectorum</i> и <i>sagina</i>	<i>sempervivum tectorum</i>
бабинъ квасъ	бабинъ квасъ (Ахж-Челебійско)
дебелець	дебелець (Калоферъ)
Кашличавча	Кашличавче (Кюстендилско)
нежито	нежито (Айтоско и Калоферъ)
нежить	нежить (тамъ же)
тльстига	тльстига (Трѣвна)
тученица	
тучница	тучница (Прилѣпъ, Охридъ).

русс. очитокъ, жируха.

Недостающее тутъ у Георгіева слово тученица, какъ явствуетъ изъ предыдущей 576 страницы его статьи и изъ матеріаловъ Тошева, въ Пер. Сп. 35, 644, есть простой вариантъ названія тучница. Такимъ образомъ, къ приведеннымъ здѣсь названіямъ Георгіева г. Геровъ не прибавилъ ни одного. Но почему же онъ относитъ всѣ эти названія не только къ *sempervivum tectorum*, какъ дѣлаетъ Георгіевъ, но и къ *sagina*, и почему такимъ же образомъ смѣшиваетъ и русскія названія очитокъ, жируха? Эту тайну, вѣроятно, могутъ разгадать намъ его таинственныя русско-латинскія пособія, которыхъ, по недостатку времени, мы не могли разыскать. Замѣтимъ только, что въ имѣющемся у насъ подъ рукою Ботаническомъ Словарѣ Анненкова (1878 г.) слово жируха встрѣчается между русскими названіями *saginae procumbentis*, но между этими названіями мы не нашли и слова очитокъ. Слово это Анненковъ приводитъ подъ латинскимъ названіемъ *sedum*, на стр. 323, гдѣ замѣчаетъ, что *sempervivum* „тоже назывался прежде *sedum*“. Если это замѣчаніе Анненкова вѣрно, то

можно думать, что таинственные латинско-русскія пособія нашего автора, съ помощью которыхъ онъ поправляетъ иногда молодыхъ болгарскихъ лексикологовъ, не отличаются особенной свѣжестью.

15 Геровъ. Подъ словомъ „бабинъ прѣшленъ“: Тошевъ. Пер. Сп. 35, 651

veronica	veronica triphyllos
бабинъ прѣшленъ	бабинъ прѣшленъ (Кукушъ, Петричъ)
великденча	великденче (Горно Броди)
любичица	любичица (Скопие)
рус. вероника трилистная	вероника трилистная.

Подъ слов. „бабинъ пуешъ“: Тамъ же, стр. 669:

Lycoperdon	Lycoperdon perlatum
бабинъ пуешъ	бабинъ пуешъ (Прилѣпъ)
гѣба бѣбѣрушка	бѣбѣрушка (Бобица)
пампуръ	пампуръ (Пищигово)
папавица	папайца (Рѣсенъ—Охридъ)
папушнаръ	папушнаръ (Г.-Джумайско)
прахуница	прахуница (Копривщица)
прахутка	пѣтѣйца (Охридъ)
прѣхуда	пѣрхуда (М.-Търновско)
пувка	пуѣвка (Петричъ)
русс. дождевикъ, дождяникъ.	дожевикъ.

Въ этихъ двухъ группахъ г. Геровъ позволилъ себѣ урѣзать латинскія названія такъ, что приведенныя подъ ними болгарскія, а отчасти и русскія названія, получили такое широкое, родовое значеніе, какого Тошевъ имъ не придаетъ, имѣя, повидимому, на то законныя основанія.

Матеріаль, сопоставленный въ послѣднихъ пяти — шести группахъ, мы брали все съ 18-й стр. книги Герова. На этой же самой страницѣ, подъ словами бабино винце, бабино врѣтенце, бабина душица, бабина риза, имѣется и другой такой же матеріаль, напрашивающійся на столь же любопытныя сопоставленія, но мы не будемъ останавливаться на немъ, а перейдемъ къ двумъ, тремъ другимъ страницамъ.

Геровъ стр. 21:

Тошевъ Пер. Списание Б. кн.
Др. 39, стр. 393 и Со-
лунскія „Книжици“ кн. 4,
стр. 290.

Христовичъ Сборникъ на-
родни ум. VII, 418.

байнова булчица
mustela nivalis

байнова булчица
mustela vulgaris, Foctorius vul-
garis

батева булчица

батува булка

16.

байновка

байновка (Терновско)

власица

власица (Прилѣпъ)

енева булчица

Иенюва булчица

ласица

ласица (Призрѣнъ, Крушево)

невѣстулка

невестулка (Враца, Сѣрско),
невѣстулка (Велесъ)

попадийка

попадийка (Сопотъ)

попова булчица

попова булка (Христовичъ)

калмапка

кальманка (Ахъ-Челеби)

каджнка

Каджнка (Сливенъ, Ямболъ, Ку-
кушь)

пиши-попадийка

пиши попадийка (Копривщица)

царева невѣста

царева невеста (Воденъ)

царева невѣстулка

царева невестулка (Охридъ)

царева щерка

царева керка (Велесъ, Заго-
ричане)

русс. ласица, ласка, ла-

ласица.

сочка, ластка, норокъ.

Означенные тутъ пятнадцать синонимовъ авторъ приво-
дитъ въ такомъ же видѣ и на стр. 134 подъ сл. власица.

На стр. 59 подъ словомъ божуръ г. Геровъ, выставивъ
латинскія названія — *Paraver rhoeas*, *Argemone*, приводитъ
затѣмъ болѣе двадцати другихъ однозначныхъ болгарскихъ
словъ. Всѣ эти болгарскіе синонимы приведены и Тошевымъ
съ указаніемъ на мѣстности, гдѣ каждый записанъ и съ удер-
жаніемъ ихъ діалектическихъ особенностей (Період. Сп. 35,
637 и Солун. „Книжици“ IV, 294). Кромѣ того Тошевъ
приводитъ (въ Солунскихъ Книжницахъ) и другіе, относящіеся

сюда же синонимы, которые встрѣчаются въ разныхъ болгарскихъ учебникахъ по ботаникѣ: вълчи макъ, полски макъ, петлевъ макъ, дивъ макъ и проч. Но при этомъ указывается, что всѣ эти названія, какъ народныя, такъ и книжныя относятся къ *raraver rhoeas*. Почему г. Геровъ, не прибавившій къ нимъ ничего отъ себя, относитъ ихъ не только къ *raraver rhoeas*, но еще и къ *argemone*, означающему другой видъ мака, это опять таки остается для насъ тайною.

Геровъ, на той же 59 стр.,
подъ словомъ „Божиа
кривица“.

Тошевъ, Пер. Сп. Б. кн.
Др. 39, 389 и Солун.
Книжицы IV, 283.

<i>Chrysomela</i>	<i>Coccinella septempunctata</i>
божня кривица	Божиа кривица, крава (Струмица), кравичка (Гевгелие)
17 божина бубалка	Божиа бубалка (Енидже-Вардаръ)
калинка-малинка	калинка (Учебникъ Макакова Солунск. Книж.)
великденчя	великденче (Велесъ, Охридъ) великденче (Рѣсенъ)
господѣва момичка	господюва момичка (Айватово)
гуроль	гуроль (Горно-Броди)
даскалчя	даскалче (Сухо)
кална бубална	каля бубаля (Воденъ)
кална мална	каля маля (Рѣсенъ)
букумара	букумара (Бобища, Загоричане)
литмара	литъ-мара (Петричъ)
мара	мара (Дойранъ, Кавадарци)
невѣстица	невѣстица (Галечн., Крушево)
путмара	путмара (Скопие)
рускъ. божья козявка, божья коровка.	божья коровка.

Тутъ, не говоря о пропускахъ и искаженіяхъ, г. Геровъ замѣнилъ выставленное у Тошева названіе *coccinella septempunctata* другимъ латинскимъ названіемъ *chrysomela*. Тоже самое онъ дѣлаетъ и подъ словами бубалка Божиа и

великденчя, гдѣ еще два раза выписываетъ эти 14 названій вмѣстѣ съ русскимъ и латинскимъ. Но подъ словомъ даскалчя, онъ вмѣсто chrysomela пишетъ coccinella приближаясь къ Тошеву. Въ этихъ шатаніяхъ мы имѣемъ доказательство того, что у г. Герова имѣются и по номенклатурѣ фауны какія то русско-латинскія пособія, съ помощью которыхъ онъ старается вносить кое-какія поправки въ матеріалъ, заимствуемый у молодыхъ болгарскихъ лексикографовъ, но къ лучшему ли дѣлаются эти поправки?

На той же 59 страницѣ подъ словомъ божиа ржчица, Malva и althea officinalis, приведены 14 другихъ болгарскихъ названій, которыя, за исключеніемъ двухъ-трехъ, находятся также у Тошева, Період. Сп. 35, 639 и Георгіева, Сборникъ IV, 568.

Геровъ, на стр. 81 подъ словомъ бугада, щѣлокъ, букъ

Матовъ, С. Кн. IV, р. 281, Калеевъ хидратъ щелечъ, potasse caustique, lassive

бугада	бугада
вогава	вогава
зола	зола
лешина	лешина
лисива	лисива
лисида	лисида
луга	луга
люта вода	люта вода
пепелница	пепельница
пепеляна вода	пипилана ода
	пипиляна уда
протѣ	протѣо
цвикъ	цвигъ
цекъ	цекъ

18

Изъ 14-ти названій, приводимыхъ тутъ Матовымъ, г. Геровъ выпустилъ лишь одно пипиляна уда, всѣ же остальные (13-ть) онъ дословно воспроизводитъ какъ здѣсь, такъ и еще въ одномъ мѣстѣ разсматриваемой книги, именно подъ словомъ вогава.

Геровъ, на той же стр. 81.

Матовъ. Солунс. книж. I,
и IV, 276, Сборн. VII,
стр. 458.

будаць
глуждь
глужь
глѣзень
глюдзь

бодаць (Рупско и пр.)
глужь (Прилѣпъ)
глюжь (Битоля, Охрида)
глезень
глюджоть (Леринъ)
грежь (Бобища)
розъ (Айватово)
сгрежь (Водена)

сжкъ

сжкъ
сжнкъ (Висока, Солунско)
сакъ (Горн.-Джумая)
чекоръ (Пищигово)
чепоръ
чепъ (Ст.-Загора)
члянъ (Сърскій округъ)
чланъ (Щипъ)
чвъръ (Куманово)
чверъ
чворъ (Скопие).

сукъ въ бревнѣ или доскѣ.

бодаць на дрьво или на гранка,
nodus.

19 Эти 12-ть названій г. Геровъ приводитъ еще въ двухъ мѣстахъ (подъ словами глужь и грежь), прибавляя къ нимъ въ обонхъ случаяхъ названія — грежь, розъ и сгрежь, почему-то пропущенныя имъ тутъ. Излишнимъ было бы прибавлять, что какъ здѣсь, такъ и тамъ онъ вовсе не указываетъ и имѣющихся у Матова любопытныхъ вариантовъ къ нѣкоторымъ изъ этихъ названій, какъ-то: сакъ, сжнкъ (съ ринезмомъ), члянъ, чланъ и пр.

Приведенными уже сопоставленіями, матеріалъ для которыхъ, повторяемъ, взяты нами изъ 4-хъ страницъ разсматриваемой книги, мы ограничимся, полагая, что они достаточно ясно освѣщаютъ отношеніе г. Герова къ трудамъ Топшева, Георгіева, Матова и Христовича. Прибавимъ только, что въ этихъ трудахъ имѣется около двухъ-трехъ тысячъ все такихъ же рѣдкихъ, большей частью, первообразныхъ словъ, и

что изъ нихъ почти всѣ тѣ, которыя имѣютъ какое-либо отношеніе, хотя бы и очень отдаленное, къ буквамъ *a, б, в, г* и *д*, встрѣчаются, даже по нѣсколько разъ и въ разсматриваемой части словаря г. Герова. По недостатку времени мы не могли заняться такимъ же сравнительнымъ изученіемъ послѣдней вмѣстѣ съ трудами другихъ болгарскихъ лексикографовъ, но и тѣ бѣглиыя сличенія, которыя намъ удалось тутъ сдѣлать, приводятъ къ заключенію, что нашъ авторъ несомнѣнно пользовался и нѣкоторыми изъ этихъ трудовъ и пользовался все такимъ же, хорошо уже извѣстнымъ намъ образомъ. Онъ, напримѣръ; пишетъ:

бѣлвица, вягавый и т. д. вм. бельвица, вегавъ (у Шапкарева, Сб. отъ Б. Н. ум. I, XX).

врѣжь, врѣждакъ, дрѣле вм. вреж, врѣждакъ, дърле (у Сталійскаго Сб. V).

вѣтка, велнѣ вм. ветка, велне (въ Сборн. Илиева 394 и 94).

гади ми ся вм. гади ми се (у С. Христова, Сб. VII, см. тамъ-же у Матова: „згади ми се“).

гыгы и гроню, вм. г'иг'е и грон'е (у Вацова, Пер. Сп. кн. 16).

грокотá сыпѣй отъ надры камъные, вм. грехатá, сипей отъ едри камъные (Бешавліевъ, Сб. VI).

джвръканина брълокъ вм. джвръканина, бърлога (тамъ-же).

драгася вм. драгасе (у Гяурова, Сб. VIII).

дуля, кувшинчикъ, вм. дуле (у Габюва, Трудъ IV, 1).

велка, рѣзънъ (ломтикъ), у Габюва велка, рѣзенъ, тамъ же, по говору Македонскаго села Велмевци.

Замѣчательная послѣдовательность, съ которою г. Геровъ въ угоду своему архаичному правописанію уничтожаетъ характерныя особенности болгарской народной фонетики и морфологии, находится въ полномъ противорѣчій съ его рѣшительнымъ увѣреніемъ, что онъ стремился сдѣлать изъ своего словаря такой „памятникъ, который бы показывалъ, какимъ былъ болгарскій языкъ въ устахъ народа предъ началомъ болгарской письменности“ (проще и точнѣе говоря, во 2-й половинѣ XIX в.). По нашему мнѣнію, словарь этотъ, разсматриваемый съ формальной стороны, не заслуживаетъ названія словаря живого народнаго языка болгаръ. Своимъ грамматиче-

скимъ однообразіемъ, довольно строго выдержаннымъ, онъ скорѣе напоминаетъ такъ называемые полные орѳографическіе словари (съ фразеологіей). Какъ такой, трудъ г. Герова могъ бы имѣть важное практическое значеніе, если бы орѳографическія и грамматическія правила автора встрѣтили сочувственный пріемъ со стороны болгарскихъ писателей, чего, однако, ожидать трудно.

Обращаясь къ матеріальной сторонѣ этого словаря, мы кажется, не ошибемся, если скажемъ, что онъ не отличается такой самостоятельностью, какую приписываетъ ему авторъ въ своемъ предисловіи. По крайней мѣрѣ тѣ существенныя, и нужно сказать, весьма важныя добавленія, которыми г. Геровъ дополнилъ имѣвшійся у него сорокъ лѣтъ тому назадъ запасъ словъ и объяснительныхъ примѣровъ, являются въ значительной мѣрѣ сводомъ собранныхъ и изданныхъ другими писателями матеріаловъ для болгарскаго словаря. Сводъ этотъ, какъ явствуетъ изъ приведенныхъ нами выше сопоставленій, далеко не удовлетворителенъ въ извѣстномъ отношеніи, къ тому же и не полонъ. Не сомнѣваемся, однако, что въ занимающей насъ книгѣ, кромѣ позаимствованнаго у другихъ матеріала, находится и много реченій и изреченій, добытыхъ трудами самого автора, которому можно поставить въ несомнѣнную заслугу и то, что онъ мѣстами подвинулъ нѣсколько дальше начатое покойнымъ Дювернуа всестороннее объясненіе болгарскихъ словъ.

Относительно русской части разсматриваемаго словаря мы ограничимся лишь слѣдующими замѣтками.

Г. Геровъ, называющій свой трудъ, въ заглавіи, *болгарско-русскимъ* словаремъ, оставилъ довольно много словъ безъ всякихъ русскихъ переводовъ или объясненій. Подъ одной только буквою *г* мы безъ особеннаго труда насчитали нѣсколько десятковъ такихъ словъ, а именно:

габамъ, габвамъ, габанье, гавана, гаваница, гаро, гачка, гачкамъ, гачъ, гебрия, гевце, гивгирлина, гивгирь, глухла, голѣ, голевезы, голина, голица, голице, голорьцла, голорьцле, греждѣль, грездж, гривоокый, грижь, гришка, гронне, грохота, грохоть (отличн. отъ русс., сходн. съ сербск.), грохотѣние, грухамъ, грухци, грядѣль, гуджюкъ, гушли, гушлѣ, гыдюкъ и пр. и пр.

Такіе пробѣлы тѣмъ болѣе обращаютъ на себя вниманіе, что авторъ тутъ же постоянно переводитъ на русскій языкъ такія болгарскія реченія, которыя и по корню и по окончанію

нчѣмъ не отличаются отъ выставленныхъ при нихъ русскихъ словъ или же отличаются отъ послѣднихъ незначительными правописными особенностями. Напримѣръ:

<i>Болгарск.</i>	<i>Русск.</i>
глина	глина
глинистый	глинистый
глиняный	глиняный
глупость	глупость
глупѣж	глупѣть
глухый	глухій, глухой
глубокый	глубокій
гной	гной
гноеніе	гноеніе
гнѣвъ	гнѣвъ
гнѣвный	гнѣвный
гнѣздо	гнѣздо

При переводѣ нѣкоторыхъ словъ, особенно названій животныхъ и растений, авторъ, какъ мы уже отчасти видѣли, иногда впадаетъ въ неточности и даже грубыя ошибки. Кое какія неисправности также замѣчены нами и въ нѣкоторыхъ другихъ случаяхъ. Напримѣръ, болгарское выраженіе гадимъ се авторъ переводитъ — мнѣ тошнитъ, вмѣсто меня тошнитъ. Впрочемъ такихъ пробѣловъ и неисправностей сравнительно не много въ русской части разсматриваемаго словаря, которая вообще, можно сказать, отдѣлана довольно тщательно. Какъ болгарско-русскій словарь, трудъ г. Герова, по нашему мнѣнію, является полезною книгою, разумѣется, для тѣхъ, кто начнетъ пользоваться имъ послѣ нѣ котораго ознакомленія съ особенностями болгарскаго языка и съ своеобразными лексикографическими приемами автора.

1895 г. май.

М. Дриновъ.

28. П. А. Сырку, Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Томъ I. Выпускъ 1-й. Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновскаго. Спб., 1899 г., стр. XXXII + 602. — Выпускъ 2-й. Литургическіе труды патріарха Евѳимія Терновскаго. Спб., 1890 г., стр. XCVII + 231.*)

А.

Давно предпринятый и далеко еще неоконченный трудъ П. А. Сырку по исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи будетъ состоять, по словамъ автора, „изъ четырехъ частей или двухъ томовъ“. Въ первый томъ, кромѣ уже изданныхъ вышеозначенныхъ двухъ выпусковъ, войдетъ еще одинъ (третій выпускъ), въ которомъ будутъ разсмотрѣны литературныя произведенія патріарха Евѳимія. Во второмъ же томѣ „будетъ изложенъ канонъ исправленія книгъ въ Болгаріи патріархомъ Евѳиміемъ“.

Первый изъ лежащихъ передъ нами двухъ выпусковъ, съ котораго мы и должны начать разсмотрѣніе изданныхъ уже частей задуманнаго въ очень обширныхъ размѣрахъ изслѣдованія, занимаетъ болѣе 600 страницъ и посвященъ главнымъ образомъ освѣщенію личности и церковно-общественной дѣятельности патріарха Евѳимія, относящейся ко второй по-
10 довинѣ XIV вѣка. Прямыхъ историческихъ извѣстій по этимъ вопросамъ очень мало: они ограничиваются немногими сообщеніями, которыя оставили намъ два младшіе современника знаменитаго патріарха, именно, его родственникъ Григорій Цамблакъ, въ широкоѣщательной, но малосодержательной похвалѣ Евѳимію, и Константинъ Костенчскій, въ его грамматическомъ трудѣ — „сказаніи о письменехъ“. Къ тому же эти извѣстія, имѣющія панегирической характеръ, отличаются неопредѣленностью. Въ виду такой скудости и неопредѣленности прямыхъ историческихъ свидѣтельствъ, г-нъ Сырку долженъ былъ искать косвенныхъ данныхъ для пополненія и выясненія ихъ. Съ этою цѣлью онъ въ первомъ выпускѣ своей работы довольно долго останавливается на византійскихъ религіозно-нравственныхъ движеніяхъ XIV вѣка, главнымъ образомъ на школѣ византійскихъ исихастовъ, оказавшей, по его мнѣнію, особенно сильное вліяніе на болгаръ; уясняетъ пути, по ко-

*) Изъ „Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, СПетербургъ, т. 67, 1901, № 6 (1900), стр. 9—48.

торымъ передавалось это вліяніе; опредѣляетъ направленіе, которое исихизмъ принялъ въ Болгаріи, его воздѣйствіе на церковно-религіозную жизнь болгаръ, на ихъ общественныя дѣла и особенно на литературу. Въ этихъ обширныхъ изслѣдованіяхъ и экскурсахъ нашъ авторъ собралъ довольно значительный подходящій къ его цѣли матеріалъ, которымъ и старается восполнить и объяснить отрывочныя историческія свидѣтельства о патріархѣ Евѳиміи. Всѣ означенныя изслѣдованія авторъ раздѣлилъ на пять главъ.

I.

Большая часть первой главы посвящена обзору жизни и дѣятельности главнѣйшихъ представителей византійской созерцательной школы, Григорію Синаиту и Григорію Паламѣ. Особенно много мѣста, около 50 страницъ, тутъ отведено Григорію Паламѣ и внѣшней исторіи его споровъ съ варлаамитами и акиндиніанами. При составленіи этихъ страницъ, которыя, хотя и выпущены въ свѣтъ только въ нынѣшнемъ году, были пи- 11 саны и отпечатаны еще въ 1890 г., г-нъ Сырку не могъ воспользоваться обнародованными нѣсколько позже, въ 1892 г., *очерками* профессора Ѳ. И. Успенскаго по исторіи византійской образованности, гдѣ, между прочимъ, подвергнуты тщательному обслѣдованію, отчасти по совершенно новымъ матеріаламъ, и споръ паламитовъ съ варлаамитами и акиндиніанами. Вслѣдствіе этого нѣкоторыя суженія нашего автора по этому вопросу являются уже нѣсколько устарѣвшими. Кромѣ того, ни тутъ, ни въ другихъ частяхъ разсматриваемой книги не указано, какое вліяніе имѣлъ споръ Паламы съ его противниками на болгарскіе умы и дѣла, хотя такое вліяніе, какъ увидимъ, несомнѣнно было. Такимъ образомъ слишкомъ подробныя разсужденія нашего автора объ этомъ спорѣ, кромѣ своей устарѣлости, являются неумѣстнымъ и потому, что не приведены въ органическую связь съ другими частями изслѣдованія.

Что касается Григорія Синапта, то его вліяніе на духовно-нравственную жизнь южныхъ славянъ довольно хорошо выяснено въ первой главѣ разбираемой книги, гдѣ, между прочимъ, приведена одна старинная записъ, называющая прендобнаго Григорія „первымъ учителемъ болгаромъ и сербомъ умнаго

дѣланья по преданію и художеству древнихъ отецъ“. Въ этой записи г. Сырку усматриваетъ отголосокъ народнаго болгарскаго преданія (62), но намъ кажется болѣе правдоподобнымъ хорошо извѣстное и нашему автору мнѣніе Горскаго, что занимающая насъ запись составлена неизвѣстнымъ славянскимъ книжникомъ на основаніи житія Григорія Синаита, гдѣ говорится, что послѣдній сдѣлался „наставникомъ въ духовныхъ подвигахъ не только для грековъ, болгаръ, но и для сербовъ“. Такого же происхожденія, по нашему мнѣнію, и отзывъ знаменитаго русскаго исихаста Нила Сорскаго о Григоріи Синаитѣ и объ его *трехъ лаврахъ* и *двухъ тургахъ* (башняхъ), гдѣ онъ множество иноковъ, старыхъ и юныхъ, совокупивъ, предаде имъ чинъ отсѣченія воли и послушанія“. Отзывъ этотъ, по-видимому, составленъ на основаніи житій преподобнаго Григорія и его ученика Θεодосія Терновскаго.

Указавъ вкратцѣ на значеніе Григорія Синаита въ исторіи духовнаго просвѣщенія славянъ, г. Сырку представилъ далѣе въ сжатомъ обзорѣ (на стр. 61—76, 103—108) почти всѣ извѣстныя виѣшнія обстоятельства жизни знаменитаго исихаста, особенно его подвижничество и учительскую дѣятельность сперва на Аѳонѣ, а потомъ, приблизительно съ 1338 года, въ Фракійской Пароріи, пограничной области между византійскою имперіей и болгарскимъ царствомъ. Г. Сырку останавливается тутъ и на аѳонскихъ ученикахъ Григорія Синаита, между которыми находился также константинопольскій патріархъ Каллистъ и, быть можетъ, его преемникъ Филоеи, имѣвшіе, по мнѣнію нашего автора, въ послѣдствіи, во время своего патріаршества большое вліяніе на нѣкоторыхъ изъ современныхъ имъ видныхъ болгарскихъ дѣятелей, между прочимъ, и на Евѳимія. Говоря объ ученикахъ Григорія Синаита, житіе послѣдняго указываетъ, что одинъ изъ нихъ, по имени Іаковъ, въ послѣдствіи сдѣлался епископомъ сервійскимъ — ὁστίς Ἰάκωβος καὶ ἐπίσκοπος Σερβίων ἐγένετο, по старинному славянскому переводу, „Сервіамъ епископъ бысть“. Указаніе это невѣрно понято нашимъ авторомъ, который на основаніи его считаетъ названнаго Іакова сербомъ, при чемъ отождествляетъ его съ извѣстнымъ сербскимъ архіепископомъ Іаковомъ, упуская изъ виду, что послѣдній занялъ сербскій архіепископскій престолъ (въ 1286 г.) еще до начала учительской дѣятельности Григорія Синаита. Мы не сомнѣваемся, что въ занимающемъ насъ

тутъ выраженіи ἐπίσκοπος Σερβίων рѣчь идетъ не о сербахъ, а о городѣ *Сервіяхъ*, τὰ Σέρβια, по турецки *Сельфидже*, который находится въ самой южной части Македоніи, недалеко отъ ѳессалійской границы, и который издавна былъ каѳедральнымъ городомъ греческаго сервійскаго епископства.

Довольно много мѣста удѣлено въ первой главѣ также Аѳону, бывшему въ XIII и XIV вѣкахъ главнымъ центромъ монашества и игравшему иногда видную роль „во внутренней исторіи юго-восточной Европы и въ особенности въ исторіи просвѣщенія и охраненія чистоты православія у византійцевъ и славянъ“ (55). При этомъ обращено вниманіе и на племенной составъ аѳонскаго монашества того времени, и рядомъ удачно подобранныхъ славянскихъ и греческихъ свидѣтельствъ доказано основательно, что въ XIII и XIV вѣкахъ славянскіе иноки, болгарскіе, сербскіе и русскіе, были очень многочисленны на Аѳонѣ. населяли не только чисто славянскія обители, но преобладали и въ нѣсколькихъ другихъ, теперь уже совершенно огреченныхъ монастыряхъ. Намъ кажется, однако, что г. Сырку слишкомъ идеализируетъ отношенія между аѳонскими представителями разныхъ народностей, утверждая, что племенной борьбы между ними совсѣмъ не было „ни въ XIV вѣкѣ, ни раньше, ни въ XV вѣкѣ“ (стр. 58—59). Мы имѣемъ основаніе думать, что дѣло обстояло далеко не такъ. Укажемъ на одно сообщеніе житія преподобнаго Діонисія, подвизавшагося въ XVI вѣкѣ на ѳессалійскомъ Олимпѣ. По этому сообщенію, преподобный Діонисій до удаленія на Олимпъ жилъ нѣкоторое время въ аѳонскомъ монастырѣ Филоѳеѣ, который былъ населенъ главнымъ образомъ болгарами и гдѣ богослуженіе издавна совершалось на славянскомъ языкѣ. Избранный тамошнимъ братствомъ въ игумены, онъ попытался замѣнить славянское богослуженіе греческимъ, чѣмъ вызвалъ такое озлобленіе противъ себя со стороны болгарскихъ иноковъ, которое заставило его удалиться оттуда. (Сборникъ за народни умоворенія и књижина, т. VI. 438).

Особеннаго вниманія заслуживаютъ приведенныя въ первой главѣ весьма обстоятельныя историко-статистическія свѣдѣнія о болгарскихъ монастыряхъ не только въ придунайской Болгаріи, но и въ Тракійской, а также Македонской. Свѣдѣнія эти, занимающія около 20 страницъ (24—46) мелкой печати и свидѣтельствующія о громадной пачитанности автора, являются

14 весьма цѣнными, хотя и нельзя, конечно, назвать ихъ совершенно полными. Очень цѣнныя географическія и топографическія свѣдѣнія приведены и въ другихъ частяхъ первой главы, особенно на страницѣ 66-й объ аонскомъ скитѣ Магулѣ, который находился близъ монастыря Филоея и служилъ главнымъ мѣстопребываніемъ Григорія Синаита, а также на страницахъ 108—109 о Парорійской обители во Фракіи, гдѣ преподобный Григорій провелъ послѣдніе годы своей жизни, и откуда главнымъ образомъ онъ распространилъ свое ученіе между болгарами.

II.

Вторая и третья главы, занимающія въ общей сложности 260 страницъ (141—255—411), посвящены жизни и дѣятельности болгарскаго исихаста Θεодосія Терновскаго, изъ школы котораго вышелъ патріархъ Евѣимій.

О Θεодосіи Терновскомъ сохранилось довольно много историческихъ извѣстій, которыя находимъ: 1) въ богатомъ по своему содержанію его житіи, вышедшемъ изъ-подъ пера константинопольскаго патріарха Каллиста; 2) въ одномъ отвѣтномъ посланіи къ нему того же патріарха Каллиста, писанномъ въ декабрѣ 1355 г.; 3) въ похвальномъ словѣ Григорія Цамблака болгарскому патріарху Евѣимію. Прекраснымъ дополненіемъ къ названнымъ тремъ памятникамъ можетъ служить житіе Ромила, которое, считаемъ нужнымъ замѣтить, впервые обнародовано недавно въ полномъ видѣ г-мъ Сырѣу. Раньше въ печати имѣлись лишь выдержки изъ него.

15 Первые три изъ вышеозначенныхъ памятниковъ представляютъ Θεодосія какъ одного изъ главныхъ болгарскихъ учениковъ Григорія Синаита, какъ самаго важнаго распространителя ученій и взглядовъ своего учителя не только среди болгаръ, но и среди сербовъ, влаховъ, месемврійскихъ грековъ и православнаго населенія Угрии; наконецъ, какъ весьма крупнаго церковно-общественнаго дѣятеля въ Болгаріи. Вмѣстѣ съ тѣмъ эти памятники, равно какъ и житіе Ромила, сообщаютъ и немало весьма цѣнныхъ бытовыхъ и историческихъ данныхъ, проливающихъ нѣкоторый, хотя и очень тусклый свѣтъ, на малоизвѣстныя внутреннія и внѣшнія отношенія болгарскаго царства въ первую половину XIV вѣка, къ которой относится жизнь и дѣятельность Θεодосія.

Разработкой этого матеріала въ цѣлости или по частямъ занимались уже многіе изслѣдователи, покойный архимандритъ Леонидъ, Палаузовъ, Голубинскій, Иречекъ и др. Особенно много потрудился надъ этимъ дѣломъ въ послѣднее время г. Радченко. Но никто не подвергалъ занимающихъ насъ тутъ памятниковъ такому полному и всестороннему обслѣдованію, какъ это сдѣлано въ разбираемой книгѣ. Нельзя сказать, чтобы и тутъ эти памятники были обслѣдованы удовлетворительно во всѣхъ отношеніяхъ. Да въ настоящее время мы и не вправѣ ожидать такого обслѣдованія. Достаточно сказать, что и до сихъ поръ не имѣется хорошаго изданія житія Θεодосія, самаго главнаго изъ этихъ памятниковъ, который извѣстенъ только въ единственномъ спискѣ XV вѣка, и что списокъ этотъ изданъ пока лишь по одной копіи, снятой съ него несовсѣмъ исправно еще около конца прошлаго столѣтія однимъ іеромонахомъ Спиридономъ. Мы имѣли возможность сравнить изданную копію Спиридона съ имѣющейся у насъ очень исправной копіей и убѣдились, что въ первой, кромѣ нѣкоторыхъ существенныхъ ошибокъ, сдѣлапы, повидимому, намѣренно, и весьма существенные пропуски, на которые отчасти будетъ указано ниже.

Нѣтъ сомнѣнія, однако, что многія данныя этихъ памятниковъ хорошо освѣщены тутъ нашимъ авторомъ. Въ его изслѣдованіи довольно точно опредѣлены, а нерѣдко и обстоятельно описаны всѣ тѣ мѣстности, въ которыхъ послѣдовательно подвизался Θεодосій, именно: *Арчаръ*, въ Видинской области, Терновская св. гора, Червенскій монастырь, у Рущука, Сливенская гора, Парорійская обитель Григорія Синаита, богато обставленная щедротами царя Іоанна Александра вслѣдствіе личныхъ ходатайствъ Θεодосія, Емонская гора, у *Евксипонта* (Чернаго моря). Особенно подробныя топографическія и историческія свѣдѣнія приведены здѣсь объ основанныхъ самимъ Θεодосіемъ, при усердномъ содѣйствіи названнаго болгарскаго царя, въ окрестностяхъ Тернова обителяхъ Келифаровской и Свято-Троицкой, положеніе, достопримѣчательности и окрестности которыхъ авторъ имѣлъ возможность изучать на мѣстѣ. Г-нъ Сырку попытался тутъ, и большей частью безуспѣшно, установить хронологію главнѣйшихъ моментовъ жизни и дѣятельности Θεодосія. По нашему мнѣнію, онъ довольно близко подходитъ къ истинѣ, предполагая, что послѣдній подвизался

въ Пароріи подъ руководствомъ Григорія Синаита съ 1340 по 1364 г., совершилъ поѣзду на Аѳонъ около 1348 г., основалъ свой Келифаровскій монастырь около 1350 г. Мы не можемъ признать основательными только хронологическія соображенія нашего автора касательно Константинопольской поѣздки Θεодосія. Впрочемъ, хронологическій вопросъ объ этой поѣздкѣ, равно какъ и тѣсно связанный съ нимъ вопросъ о времени кончины Θεодосія, постигшей его вскорѣ по приѣздѣ въ Константинополь, и невозможно рѣшить сколько-нибудь удовлетворительно при тѣхъ скудныхъ данныхъ, которыя имѣются по сему предмету¹⁾.

- Не совсѣмъ безуспѣшно нашъ авторъ пытался выяснитъ и вопросъ о внутреннемъ устройствѣ Келифаровской обители, куда стекались къ Θεодосію, по словамъ его житія, ученики не только изъ болгаръ, но еще и *сербы, уры, влахи* и уроженцы Мессемврійскаго округа, по всей вѣроятности, греки.
- 17 Поступленіе Евѳимія въ эту обитель авторъ относитъ еще ко времени ея основанія, доказывая при этомъ, что Евѳимій тогда былъ уже не первой молодости и явился въ Келифарово уже монахомъ. Заслуживаютъ вниманія и изложенныя тутъ (252—253) соображенія, на основаніи которыхъ г. Сырку предполагаетъ, что одновременно съ Евѳиміемъ въ Келифаровской обители жилъ и его родственникъ Кипріанъ, сдѣлавшійся впоследствии русскимъ митрополитомъ. Хорошіи комментаріи представлень нашимъ авторомъ и къ тому мѣсту житія Θεодосія, гдѣ говорится объ евреяхъ въ Болгаріи, о которыхъ въ этомъ комментаріи приведены весьма цѣнныя и отчасти совершенно новыя историко-статистическія свѣдѣнія. Совершенно основательно выяснено также, что второй Терновскій соборъ времени Іоанна-Александра былъ созванъ именно противъ евреевъ, а не противъ

¹⁾ Житіе Θεодосія говоритъ что послѣдній скончался 27-го ноября, не обозначая при этомъ и года, относительно котораго г. Сырку высказывается (на стр. 410) такъ: „это случилось не позже 1365 г., ибо въ этомъ году Каллистъ (совершившій погребеніе Θεодосія и написавшій его житіе) утѣхалъ въ Сербію, откуда не возвращался“ (умеръ по пути туда). Приведенныя тутъ соображенія не совсѣмъ основательны. Нѣтъ сомнѣнія, что патриархъ Каллистъ умеръ нѣсколько раньше октября 1364 г. На это прямо указываютъ два документа, обнаруженные Миклошичемъ и Мюллеромъ въ извѣстномъ ихъ изданіи I, 448, 450. Сопоставленіе хронологическихъ датъ этихъ документовъ съ вышеозначенною датой житія Θεодосія приводитъ въ заключенію, что послѣдній скончался не позже 27-го ноября 1363 г. Считаемо нужнымъ прибавить, что въ книгѣ г. Сырку (на стр. 409) день кончины Θεодосія неправильно, по видимому вслѣдствіе опечатки, отнесенъ къ 17 ноября.

какихъ-то еретиковъ жидовствующихъ, какъ думаютъ нѣкоторые изслѣдователи. Намъ кажется, однако, что въ своихъ сужденіяхъ объ евреяхъ г. Сырку неправильно понялъ указаніе житія Θεодосія, что на второмъ терновскомъ соборѣ постановлено было: „да не к' тому жидовиць... смѣеть дрезнути въ чесомъ на истинную и благочестивую нашу вѣру, но якоже отъ Бога въ порабощеніе всѣмъ языкомъ предани суть, сице и да пребываютъ, яко раби, а не яко властители (властели)“⁴. По нашему мнѣнію, на основаніи этихъ словъ невозможно утверждать, что евреи пользовались въ Болгаріи большими привилегіями, могли быть даже *властелями*.

Особеннаго вниманія заслуживаютъ представленныя тутъ нашимъ авторомъ объясненія къ тому мѣсту грамоты патріарха Каллиста, гдѣ послѣдній, ссылаясь на какое-то не дошедшее до насъ списаніе патріарха Германа, при которомъ учреждено было терновское патріаршество, усиливается доказать, что терновскій патріархъ не былъ совершенно автокефальнымъ, а обязанъ былъ платить пошлину и дани Константинопольскому патріарху и совершать возношеніе его имени въ церкви, какъ одинъ изъ подчиненныхъ Константинополю митрополитовъ и т. п. Разбору этой аргументаціи Калласта, на которой мало останавливались прежніе изслѣдователи, относясь къ ней скептически, г. Сырку посвятилъ около тридцати страницъ (291—322) и, можно сказать, ему удалось пролить нѣкоторый свѣтъ на встрѣчающіяся въ ней странности. По нашему мнѣнію, имъ вполне основательно тутъ доказано, что соглашенію болгаръ съ патріархомъ Германомъ, приведшему къ учрежденію въ 1235 г. терновскаго патріаршества, предшествовало другое соглашеніе между болгарами и тѣмъ же самымъ патріархомъ Германомъ, и что этимъ-то болѣе раннимъ соглашеніемъ терновская церковь была поставлена въ такія зависимыя отношенія къ вселенской патріархіи, о которыхъ говорится въ грамотѣ Каллиста. Мнѣніе автора о существованіи такого болѣе ранняго соглашенія между Болгаріей и патріархомъ Германомъ находитъ себѣ подтвержденіе въ одномъ недавно обнаруженномъ письмѣ Охридскаго архіепископа Димитрія Хоматіана къ патріарху Герману (см. въ изданіи Питры, стр. 496). Условія этого-то болѣе ранняго соглашенія болгаръ съ патріархомъ Германомъ и попали, по изслѣдованіямъ г-на Сырку, въ грамоту Каллиста въ качествѣ доказательствъ

несовершенной автокефальности терновскаго патриаршества. Возможность такого смѣшенія условій двухъ разновременныхъ и разнохарактерныхъ соглашеній нашъ авторъ объясняетъ предположеніемъ, что въ актѣ учрежденія болгарскаго патриаршества не было оговорено, какія изъ прежнихъ обязательствъ болгаръ отмѣнялись этимъ актомъ, какія-же оставались въ силѣ, ибо и то и другое подразумѣвалось само собою. Это, такъ сказать, формальное упущеніе давало грекамъ возможность стремиться къ ограниченію правъ терновскаго патриарха, твердить, что „терновскій архіерей и по возведеніи его въ степень патриаршую не былъ совершенно автокефальнымъ и долженъ былъ нести прежнія обязательства“. Изобличая такимъ образомъ неосновательность слишкомъ широкихъ притязаній вселенской патриархіи по отношенію къ болгарской церкви, г. Сырку полагаетъ, однако, и, по нашему мнѣнію, совершенно вѣрно, что кое-какія изъ *прежнихъ обязательствъ болгаръ* были оставлены въ силѣ и послѣ учрежденія терновскаго патриаршества. Это — именно: возношеніе болгарскимъ патриархомъ имени вселенскаго патриарха и полученіе св. мѹра отъ Константинопольской церкви за извѣстное денежное вознагражденіе.

III.

Находя въ общемъ основательными только что разсмотрѣнныя нами объясненія автора къ одной части грамоты патриарха Каллиста, мы, къ сожалѣнію, не можемъ сказать того-же самаго объ его разсужденіяхъ относительно другихъ и, слѣдуетъ замѣтить, самыхъ главныхъ частей этого документа, разбору, объясненію и освѣщенію которыхъ онъ посвятилъ значительную часть третьей главы своей книги (323—353—366, 398—407). Нужно припомнить, что грамота патриарха Каллиста, писанная въ декабрѣ 1355 года, была вызвана какимъ-то недошедшимъ до насъ письменнымъ обращеніемъ или посланіемъ Θεодосія Терновскаго и его главнаго ученика и друга Романа къ названному Константинопольскому патриарху. Г. Сырку, подобно нѣкоторымъ болѣе раннимъ изслѣдователямъ, думаетъ, что посланіе Θεодосія и Романа заключало въ себѣ донесеніе послѣднихъ патриарху Каллисту о нѣкоторыхъ нестроеніяхъ въ болгарской церкви, именно о томъ, что 1) патриархъ Терновскій не поминаетъ имени все-

ленскаго патріарха въ священныхъ службахъ; 2) что болгарскіе священники не пользуются св. муромъ, изготовляемымъ Константинопольскою церковью, а вмѣсто него употребляютъ миро отъ мощей св. Димитрія Солунскаго и св. Варвара; 3) что тѣ же болгарскіе священники совершаютъ крещеніе черезъ одно погруженіе или же черезъ окропленіе (см. стр. 280). Тутъ, естественно, возникаетъ вопросъ, къ чему нужно было главнымъ Болгарскимъ исихастамъ доносить Константинопольскому патріарху, что ихъ соотечественники не поминаютъ его имени и не посылаютъ къ нему за св. муромъ, когда объ этомъ хорошо должно было быть извѣстно въ Константинополѣ? Но нашъ авторъ не счелъ нужнымъ останавливаться на этомъ вопросѣ.

Установивъ, такимъ образомъ, на основаніи грамоты 20 Каллиста содержаніе и характеръ посланія Θεодосія и Романа г-нъ Сырку поставилъ себѣ задачею объяснить сущность и значеніе тѣхъ нестроений, которыя яко бы впервые были обнаружены исихастами въ болгарской церкви, оправдать странное на видъ донесеніе Θεодосія и Романа о названныхъ болгарскихъ нестроеніяхъ и указать на послѣдствія этого донесенія. Выводы, къ которымъ приходитъ авторъ при рѣшеніи указанной задачи, таковы. Въ Болгаріи во время Іоанна Александра особенно выдвинулась національная партія, которая систематически стремилась къ уничтоженію всякихъ видимыхъ признаковъ какой-бы то ни было зависимости отъ Византіи, не стѣсняясь даже и *догмой каноническаго права* (332). Дѣломъ этой-то партіи было исключеніе имени Константинопольскаго патріарха изъ священныхъ службъ, употребленіе мѣра отъ мощей святыхъ, вмѣсто Константинопольскаго, и даже употребленіе латинскаго обряда крещенія черезъ одно погруженіе или черезъ окропленіе. Указанныя стремленія и дѣянія національной болгарской партіи вызвали образованіе другой партіи въ Болгаріи, партіи ортодоксальной, или греческой, въ главѣ которой стоялъ Θεодосій съ своими Келифаровскими учениками. Къ этой партіи, по словамъ автора, примкнули всѣ истинно-образованные люди, „или, выражаясь современными словами, все интеллигентное и передовое общество того времени“. Приверженцы этой партіи стремились къ чистотѣ церковныхъ установленій, къ единенію, „въ духѣ и вѣрѣ болгаръ съ греками и другими православными народами на почвѣ не

только строго догматической, но и строго канонической“ (324). Превосходя націоналистов своими умственными и нравственными достоинствами, они уступали имъ въ другихъ отношеніяхъ, такъ какъ между націоналистами находились люди сильные, „съ высокимъ положеніемъ въ государствѣ и съ сильнымъ вліяніемъ при дворѣ и вообще на общественныя дѣла Болгаріи“ (332). Самъ болгарскій царь Іоаннъ Александръ былъ болѣе приверженъ къ національной партіи, къ которой принадлежали и терновскій патріархъ, а также и всѣ болгарскіе архіереи (322, 357, 358). Не будучи въ состояніи вести успѣшную борьбу съ столь многочисленными и вліятельными противниками, Θεодосій и его другъ Романъ вынуждены были обратиться за нравственнымъ содѣйствіемъ къ вселенскому патріарху, къ которому съ такой цѣлью и послали свое донесеніе. Послѣнее, такимъ образомъ, „явилось не вслѣдствіе недостатка патріотизма у келифаровцевъ, а изъ желанія исправить или, вѣрнѣе, уничтожить нестроенія въ болгарской церкви и несогласія ея съ Константинопольской и такимъ образомъ закрѣпить духовную связь между обѣими церквами“ (326). Но этимъ они навлекли на себя страшную ненависть и вражду со стороны членовъ національной партіи, которые, можетъ быть, объявили ихъ и виднѣйшихъ ихъ приверженцевъ измѣнниками отечеству. Это то обстоятельство будто-бы и заставило Θεодосія покинуть подъ конецъ своей жизни Болгарію и отправиться вмѣстѣ съ четырьмя учениками, между которыми былъ Евѡимій и, быть можетъ, Кипріанъ, въ Константинополь, гдѣ онъ вскорѣ и скончался (353—354, 404).

Эти выводы и разсужденія нашего автора представляются намъ очень шаткими. Его мнѣніе о невольномъ удаленіи изъ Болгаріи Θεодосія находится въ полномъ противорѣчій съ указаніями житія послѣдняго, а другихъ указаній о Константинопольской поѣздкѣ главы болгарскихъ исихастовъ онъ намъ не представилъ. Свои рѣшительныя заявленія о тенденціозномъ будто-бы уклоненіи болгаръ отъ исполненія ихъ обязательствъ относительно возношенія имени вселенскаго патріарха и получения мѡра отъ Константинопольской церкви г. Сырку подтверждаетъ лишь однимъ фактомъ, именно *высвобожденіемъ* имени вселенскаго патріарха въ одномъ рукописномъ литургическомъ памятникѣ (стр. 323, 328, 333, 354). Фактъ этотъ, впервые отмѣченный нашимъ авторомъ, чрезвычайно важенъ,

но онъ относится къ концу XIV вѣка и, какъ увидимъ далѣе, находитъ себѣ вполне удовлетворительное объясненіе въ нѣкоторыхъ событіяхъ того времени. Мы не сомнѣваемся, что занимающій насъ тутъ разрывъ церковнаго общенія между Болгаріей и Византіей былъ вызванъ не шовинистическими тенденціями болгаръ, какъ утверждаетъ авторъ, а происходившими въ Византіи церковными неурядицами около половины XIV вѣка, именно ожесточенной борьбой паламитовъ съ варлаамитами и акиндинанами, борьбой, приведшей къ расколу въ Константинопольской церкви. Достаточно припомнить, что съ 1341 по 1347 г. вселенскій патріархъ Іоаннъ Калека подвергалъ жестокимъ гоненіямъ и осужденіямъ Григорія Паламу, главу византійскихъ исихастовъ, и его многочисленныхъ приверженцевъ, пока не былъ низложенъ соборомъ 1347 г., осудившимъ его за притѣсненіе лицъ, оправданныхъ прежними соборами, за сочувствіе ученикамъ Варлаама, а по утверженію нашего автора (128), и за признаніе главенства папы. Указанныя неурядицы византійской церкви несомнѣнно должны были нарушить общеніе съ нею болгаръ, тѣмъ болѣе, что эти церковныя неурядицы сопровождались вызванной Іоанномъ Кантакузиномъ въ византійской имперіи междоусобной войной, въ которой принималъ дѣятельное участіе и болгарскій царь Іоаннъ Александръ, иногда въ качествѣ союзника Кантакузина, бывшаго заклятымъ врагомъ патріарха Іоанна Калеки. Такой церковно-политическій разрывъ между Болгаріей и Византіей происходилъ и раньше вслѣдствіе подобныхъ-же неурядицъ въ византійской имперіи. Мы разумѣемъ Унію съ Римомъ императора Михаила Палеолога во второй половинѣ XIII вѣка, когда Болгаріи пришлось играть видную роль въ защитѣ бушеваемаго византійскаго православія, за что Михаилъ Палеологъ побуждалъ Ліонскій соборъ (1274 г.) совершенно уничтожить терновское патріаршество¹⁾, а единомысленный съ нимъ уніатскій патріархъ Іоаннъ Векель, по всей вѣроятности, не преминулъ объявить терновскаго патріарха низложеннымъ. Но церковный разрывъ Болгаріи съ Византіей во время Палеолога продолжался только до смерти послѣдняго и уничтоженія слѣдовъ Уніи въ Константинопольской церкви.

¹⁾ См. нашу статью „Вопросъ о болгарской и сербской церквахъ передъ судомъ Ліонскаго собора 1274 года“ въ Периодическомъ списаніи Болгарскаго Книжови. Дружества“. Брайла, кн. VII—VIII. [См. Сочиненія, т. II, стр. 215—231.

Такой-же временный характер, по нашему мнѣнію, имѣлъ и занимающій насъ тутъ церковный разрывъ, о которомъ говорится въ грамотѣ патріарха Каллиста. Мы имѣемъ основанія думать, что послѣ прекращенія, въ началѣ 1355 г., Византійскихъ политическихъ смуть и церковныхъ неурядиць, именно послѣ паденія Кантакузина и утвержденія на вселенскомъ престолѣ патріарха Каллиста одного изъ самыхъ видныхъ византійскихъ исихастовъ, болгаре начали помышлять о возстановленіи прерваннаго, по нашему мнѣнію, указанными византійскими неурядицами общенія между ихъ церковью и Константинопольской. Этому несомнѣнно желалъ болгарскій царь Іоаннъ Александръ, который въ теченіе лѣтнихъ мѣсяцевъ 1355 года велъ переговоры съ византійскимъ императоромъ Іоанномъ Палеологомъ объ установленіи прочныхъ дружественныхъ отношеній между Византіей и Болгаріей, переговоры, приведшіе къ заключенію брачнаго союза его дочери Керацы съ византійскимъ царевичемъ Андроникомъ. Достоинно примѣчанія, что въ время заключенія этого родственнаго союза между царствующими домами, византійскимъ и болгарскимъ, именно въ сентябрѣ или въ октябрѣ 1355 года, писано посланіе Θεодосія и Романа, вызвавшее отвѣтную грамоту патріарха Каллиста¹⁾. Такое хронологическое совпаденіе, на которое г. Сырку не обратилъ вниманія, не могло быть дѣломъ случая. Оно даетъ поводъ думать, что посланіе Θεодосія и Романа къ Каллисту находилось въ тѣснѣйшей связи съ указаннымъ миролюбивымъ настроеніемъ болгарь, по отношенію къ Византіи, было написано съ согласія, быть можетъ, даже по желанію болгарскаго царя, а также и терновскаго патріарха и имѣло дѣлю подготовитъ почву для возстановленія общенія между болгарскою церковью и константинопольскою. Въ немъ несомнѣнно указывалось на то, что болгарская церковь не поминаетъ вселенскаго патріарха и не получаетъ отъ него мвра. Но эти указанія могли и не имѣть такого характера, какой имъ при-

¹⁾ Соборное опредѣленіе по поводу обрученія Керацы съ Андроникомъ состоялось 17-го августа 1355 г. (см. у Миллошича и Мюллера I, 432). Но самое бракосочетаніе и свадебныя торжества происходили нѣсколько позже, по всей вѣроятности, въ сентябрѣ. Что въ указанный мѣсяцъ было написано и письмо Θεодосія къ патріарху Каллисту, въ этомъ не сомнѣвается и г. Сырку, который, нужно замѣтить, неправильно называетъ этотъ осенній мѣсяцъ начальнымъ мѣсяцемъ 1355 г. отъ Р. Хр. Такую-же ошибку онъ дѣлаетъ тутъ-же и относительно грамоты Каллиста, помѣченной декабремъ 9-го индикта, говоря, что она написана въ первой половинѣ 1355 г. (стр. 231).

далъ Каллисть, не очень заботившійся, нужно сказать, о точномъ воспроизведеніи въ своей грамотѣ указаній и мыслей своихъ болгарскихъ корреспондентовъ. Мы будемъ имѣть возможность представить наглядныя тому доказательства при обсужденіи вопроса о крещеніи, къ которому и переходимъ.

Судя по словамъ Каллиста, можно думать, что обрядъ крещенія чрезъ одно погруженіе или чрезъ окропленіе былъ весьма распространеннымъ и даже всеобщимъ въ Болгаріи. Такъ и понялъ дѣло нашъ авторъ, который, не сомнѣваясь, что Каллисть вѣрно воспроизвелъ сообщенія Θεодосія касательно этого обряда, усматриваетъ въ послѣднемъ весьма важный фактъ, свидѣтельствующій, по его мнѣнію, съ одной стороны о невѣжествѣ болгарскаго духовенства (стр. 334), а съ другой, о томъ, что болгарскіе націоналисты тенденціозно придерживались латинскаго обряда крещенія „для того, чтобы различаться отъ византійцевъ“ (стр. 358). Г-нъ Сырку не привелъ, можно сказать, никакихъ данныхъ, которыя могли-бы сколько-нибудь подтвердить эти столь смѣлыя свои положенія. Въ своихъ обширныхъ разсужденіяхъ объ обрядахъ крещенія чрезъ одно погруженіе или чрезъ окропленіе (333 — 355) онъ занимается главнымъ образомъ выясненіемъ вопроса о времени и причинахъ появленія названныхъ латинскихъ обрядовъ въ Болгаріи, при чемъ доказываетъ, что они были занесены туда вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими латинскими обычаями отчасти еще въ IX и X в., отчасти-же въ 1-ой четверти XII в. во время тогдашней уніи Болгаріи съ Римомъ.

Мы вполне согласны съ авторомъ, что въ IX и X вѣкахъ, во времена Бориса, Симеона, Петра и Самуила, когда вопросъ объ обрядовой разницѣ между восточнымъ христіанствомъ и западнымъ не былъ еще обостренъ, къ Болгарамъ, дѣйствительно, были занесены нѣкоторые латинскіе обычаи. Но думаемъ, что они исчезли тутъ въ теченіе XI и XII вв., когда въ Болгаріи повсюду господствовало греческое духовенство, успѣвнее къ тому времени точно отмѣтить всѣ главнѣйшія особенности латинскаго ритуала и приняться за систематическое обличеніе и поправленіе ихъ. Что касается уніи болгаръ съ Римомъ, установленной въ началѣ XII вѣка, вскорѣ послѣ образованія 2-го болгарскаго царства, и продолжавшейся около 20-ти лѣтъ, до вышеуказаннаго перваго соглашенія болгаръ съ патріархомъ Германомъ, то мы имѣемъ основанія полагать,

что во время ея въ Болгаріи не были допущены какія-нибудь существенныя отступленія отъ православныхъ обрядовъ въ пользу латинскихъ. Въ этомъ удостовѣряють два обнаруженные недавно официальные документа относительно обсуждавшагося, около 1218 года, въ синодѣ охридской архіепископіи вопроса о томъ, слѣдуетъ-ли признавать законными совершенныя болгарскими уніатскими архіереями и священниками священнодѣйствія, въ томъ числѣ и таинство крещенія, или нѣтъ. Вопросъ былъ рѣшенъ въ положительномъ смыслѣ большинствомъ членовъ охридскаго синода, состоявшаго тогда изъ греческихъ архіереевъ. Такой взглядъ на этотъ вопросъ они оправдывали, между прочимъ, указаніемъ на то, что болгарскіе уніатскіе епископы и священники, хотя и признавали главенство папы, но въ догматахъ вѣры не отличались отъ православнаго греческаго духовенства, а напротивъ были совершенно единомысленны съ нимъ (οὗτε ἀντιδοξοῦσιν ἡμῖν εἰς τὰ τῆς πίστεως δόγματα, ἀλλὰ καὶ λίαν ὁμοφρονοῦσι), соблюдали тѣ же самыя церковныя установленія, ибо всѣ божественныя писанія брали у грековъ, переводя ихъ на свой языкъ и руководствуясь ими (см. въ изданныхъ кардиналомъ Питрою сочиненіяхъ Димитрія Хоматиана ст. 43, 566). Къ этому мы можемъ прибавить и одно чрезвычайно важное указаніе житія

26 **Θεодосія Терновскаго**, почему-то выпущенное въ единственномъ изданіи этого житія, которое, считаемъ нужнымъ припомнить. писано патріархомъ Каллистомъ, авторомъ и разбираемой грамоты 1355 года. Повѣствуя о прибытіи въ Константинополь Θεодосія съ четырьмя его учениками, въ числѣ которыхъ (по Григорію Цамблаку) былъ и Евѳимій, патріархъ Каллистъ, между прочимъ, разказываетъ, что разъ, когда они находились у него, онъ прочелъ съ ними правило о св. крещеніи, „гдеже повелѣваетъ инако нѣкако не помазovati себе комоу стѣшійимъ и великимъ мѣромъ, развѣ тѣцію въ стѣмъ крещеніи иакоже въ стѣмъ вѣображенія свитцѣ прѣдано ѿе, аще ли кто исповѣдзетъ иако не вѣсть когда крѣщень бѣи, ниже иныхъ иматъ о семь свидѣтелиє, тогда да крѣтитсе безъ вьсакого зазорѣ же и смѣнѣнїа“. По прочтеніи сей *главизны* Θεодосій заявилъ: „иако стѣйшаго сподобленъ быти крѣщенїа, великаго же мѣра помазанїа не крѣпцѣ имѣаше вѣрно, далнаго ради растоанїа мѣстоу и скоудости ради великаго и бжѣтвнѣйшаго мѣра, и моляше добраго пастыра полуочити свѣтодателное

помазаніе бжѣтвнѣшаго мѣра. И патріарха оусрѣтвующа на се обрѣтъ, сам же съ своими оученики от патріарха помазани быше наоже обычаи ѣ помазовати стѣи бжѣи црѣви“.

Такъ разсказываетъ объ этомъ любопытномъ во многихъ отношеніяхъ эпизодѣ самъ патріархъ Каллистъ. Но, очевидно, что послѣдній поднималъ тутъ вопросъ не о томъ, крещены ли его болгарскіе гости, а о томъ, какъ они крещены, троекратнымъ-ли погруженіемъ или однократнымъ, дабы въ послѣднемъ случаѣ предложить имъ подвергнуться анабаптизму. И если дѣло не дошло до этого, то мы въ полномъ правѣ думать, что Θεодосій и его ученики признавали себя крещенными по православному обряду и что, слѣдовательно, этотъ обрядъ практиковался въ Болгаріи, какъ около конца XIII вѣка, когда родился Θεодосій, такъ и въ первой четверти XIV вѣка, къ которой относится рожденіе присутствовавшихъ тутъ его учениковъ. Въ виду такихъ разительныхъ свидѣтельствъ, мы не сомнѣваемся, что въ грамотѣ Каллиста невѣрно передано указаніе Θεодосія и Романа по вопросу о крещеніи. По всей вѣроятности, въ этомъ указаніи говорилось о какихъ-нибудь единичныхъ случаяхъ чрезъ однократное погруженіе и чрезъ 27 окропленіе.

Мы не будемъ останавливаться тутъ на нѣкоторыхъ другихъ, слишкомъ поспѣшныхъ, по нашему мнѣнію, выводахъ и заключеніяхъ, встрѣчающихся въ третьей главѣ разбираемой книги. Болѣе существенныхъ изъ нихъ, которые повторяются и въ дальнѣйшихъ главахъ (4-й и 5-й), мы и коснемся при разсмотрѣніи послѣднихъ.

IV.

Въ четвертой главѣ, занимающей около 40 страницъ (съ 411 по 451), авторъ, по его словамъ, „представилъ бѣглый обзоръ литературы въ Болгаріи въ царствованіе Іоанна Александра приблизительно до 1370 г. такъ какъ приблизительно послѣ этого времени начинается церковно-литературная реформа паріарха Евѣмнія Терновскаго“. Своимъ строго ограниченнымъ такими хронологическими рамками обзоромъ онъ хотѣлъ, главнымъ образомъ, „указать на новое направленіе въ литературѣ, которое является подготовительной работой для реформы Евѣмнія“, а вмѣстѣ съ тѣмъ „и на тѣ задачи, которыя время и жизнь поставили Евѣмію для рѣшенія. Въ

то же время „старался указать, какимъ образомъ современныя партійныя тенденціи отразились въ литературѣ“ (Предисловіе, стр. III—IV). Задавшись такими цѣлями, авторъ не стремился къ тому, чтобы представить полный обзоръ письменныхъ болгарскихъ памятниковъ, которые, съ большей или меньшей вѣроятностью, могутъ быть относимы ко времени Іоанна Александра, а останавливался лишь на такихъ изъ нихъ, которые, по его мнѣнію, имѣютъ прямое отношеніе къ означеннымъ его цѣлямъ. Главнымъ образомъ тутъ имъ обращено вниманіе на датированные памятники времени Іоанна Александра каковыхъ около пятнадцати, и на такіе изъ недатированныхъ, которые имѣютъ какую-нибудь связь, по преимуществу внутреннюю, съ датированными.

28 Къ сожалѣнію, вошедшіе въ этотъ обзоръ памятники не сгруппированы по какому-нибудь общему опредѣленному началу. Обозрѣваемый матеріалъ разбитъ на три отдѣла. Къ первому (стр. 417—451) отнесены восемь изъ датированныхъ памятниковъ, соединенныхъ въ одну группу не на основаніи какого-нибудь внутренняго сродства или же хронологической смежности, а по чисто внѣшнимъ и при томъ довольно сложнымъ соображеніямъ, потому именно, что писаны въ главныхъ политическихъ центрахъ тогдашняго болгарскаго государства, именно шесть въ Терновѣ, стольномъ городѣ царя Іоанна Александра, и по заказу послѣдняго, а два въ Видинѣ, или Бдинѣ, столицѣ болгарскаго удѣльнаго княжества, которымъ управлялъ сынъ Іоанна Александра, Іоаннъ Срацимиръ. Ко второму отдѣлу (стр. 453—495) отнесены книги св. писанія и богослужебныя, творенія отцевъ церкви и отшельниковъ, а также прологи и сборники вообще (о такихъ же книгахъ, твореніяхъ и сборникахъ говорится и въ 1-мъ отдѣлѣ). Къ третьему же отдѣлу (495—551) отнесены „Кирилло-Меѳодіевскія легенды съ національнымъ оттѣнкомъ, лѣтописи и историческіе рассказы и наконецъ повѣсти свѣтскаго характера, т. е. такого рода памятники, съ подобными которымъ опять таки встрѣчаемся и въ первыхъ двухъ отдѣлахъ.

Такая группировка литературнаго матеріала, заставившая автора разрознивать однородные факты и разбрасывать ихъ по разнымъ отдѣламъ, вредно отразилась не только на внѣшней стройности, но отчасти и на внутренней сторонѣ его литературнаго обзора.

Въ этомъ обзорѣ мы встрѣчаемъ немало новыхъ данныхъ, именно болѣе или менѣе значительныя извлеченія изъ нѣкоторыхъ малоизвѣстныхъ еще памятниковъ времени Иоанна Александра, хранящихся въ Россіи и за границей, гдѣ авторъ имѣлъ возможность непосредственно изучать ихъ. Такія извлеченія приведены имъ изъ двухъ лондонскихъ Евангелій, изъ Апостола съ толкованіями (Императорск. Публичн. Библіотеки), изъ Пролога 1338 г. (той-же Библіотеки), изъ Патерика 1346 г., хранящагося въ далматинскомъ монастырѣ Крка, изъ Видинскаго сборника 1360 г., находящагося въ Гентѣ, изъ пражскихъ и вѣнскихъ списковъ Бесѣды папы Григорія Двоеслова. Укажемъ еще на приведенное тутъ, на стр. 473, послѣсловіе къ сдѣланному извѣстному въ самое послѣднее время и хранящемуся въ Москвѣ у Е. В. Барсова „Благовѣстію Иоанна Богослова.... съ отвѣтомъ его“, которое переведено во время Иоанна Александра, именно въ 1346 г. по приказанію тогдашняго болгарскаго патріарха Симеона. По нашему мнѣнію, въ этомъ памятникѣ содержится не *учительное Евангеліе*, какъ сказано въ первыхъ извѣстіяхъ о немъ (у г. Лихачева), а Евангеліе Иоанна съ толкованіями. Въ этомъ не оставляетъ сомнѣнія встрѣчающееся въ послѣсловіи выраженіе *съ отвѣтомъ его*, которое, какъ увидимъ далѣе, встрѣчается и въ Толковой Псалтыри Иоанна Александра (1337 г.), названной въ ея послѣсловіи — *пѣснивецъ съ отвѣты*.

Кромѣ новыхъ данныхъ, мы встрѣчаемъ въ разсматриваемомъ литературномъ обзорѣ и заслуживающія полного вниманія изслѣдованія. Таковы между прочими слѣдующія:

1) Разсужденія на стр. 432—437, 438 о художественномъ значеніи лондонскаго Евангелія 1356 г., богато украшеннаго иллюстраціями, „чуть-ли не на каждой страницѣ“. Изученіе этихъ иллюстрацій привело нашего автора, между прочимъ, къ заключенію, что и малоизвѣстное лицезовое Елисаветградское Евангеліе, съ которымъ онъ также имѣлъ возможность непосредственно ознакомиться, „писано тѣми-же самими — писцомъ и художникомъ“, которыми изготовлено и лондонское Евангеліе 1356 года для Иоанна Александра.

2) Развиваемое на стр. 454—456 мнѣніе о томъ, что открытый и обстоятельно обслѣдованный недавно академикомъ Ягичемъ средне-болгарскій Златоустъ есть то самое „Чтеніе Златоустово“, которое, по одной синайской записи,

было отправлено вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими памятниками въ Синайскій монастырь Сѣрскимъ митрополитомъ Іаковомъ въ 1360 года. Въ своихъ изслѣдованіяхъ по этому вопросу г. Сырку приводитъ и приписку къ одному синайскому 30 Октоиху, гдѣ говорится о какомъ-то старцѣ Іоаннѣ, который въ Аѳонской лаврѣ св. Аѳанасія, при помощи другихъ четырехъ иконовъ, Іоанна, Іосифа, Теофана и Козьмы, перевелъ съ греческаго языка на болгарскій цѣлый рядъ богослужебныхъ книгъ, а именно: Евангеліе, Праксъ-Апостоль, Литургію, Церковный уставъ, Псалтирь, Θεотокаръ, Минеи, Агиристъ, Богословіе Дамаскина, Лѣствицу, Исаака (Сирина), Варллама, Дороея, Патерикъ, Антиоха (Пандекты), „и ина много съчини и прѣдаде божественнымъ и святымъ церквамъ блъгарскыа зема“ (456). Приписка эта, открытая и обнародованная впервые покойнымъ епископомъ Порфиріемъ (Успенскимъ), чрезвычайно любопытна, но, насколько намъ извѣстно, на нее мало обращали вниманія историки южнославянской письменности. Къ сожалѣнію и г. Сырку не счелъ нужнымъ останавливаться слишкомъ долго на этой припискѣ и посвятилъ ей лишь нѣсколько строкъ, въ которыхъ далеко неубѣдительно доказываетъ, что дѣятельность старца Іоанна и его сотрудниковъ „относится къ евъиміевскому или послѣ-евѳиміевскому времени, а не ко времени Іоанна Александра“ (457). Мы имѣемъ, однако, кое-какія основанія полагать, что болѣе внимательное изученіе этого вопроса можетъ привести къ совершенно противоположному заключенію, именно, что старецъ Іоаннъ и его аѳонскіе сотрудники дѣйствовали до реформы Евѳимія и оказали нѣкоторое вліяніе на послѣдняго.

3) Представленное на стр. 487 объясненіе къ одной записи на замѣчательномъ Хлудовскомъ Сборникѣ № 238. Запись эта, по весьма правдоподобию мнѣнію нашего автора, сдѣлана въ Парорійской обители Григорія Синаита и можетъ служить доказательствомъ того, что нѣкоторые монахи этой обители занимались переводами съ греческаго языка на болгарскій.

4) Изложенныя на стр. 495—498 соображенія по вопросу о составленіи болгарскаго Синодика. Намъ кажется, что г-нъ Сырку тутъ довольно убѣдительно разъясняетъ нѣкоторыя недоумѣнія г-на Радченка, доказывая, что евъиміевскій стиль и колоритъ этого памятника приданъ послѣднему при

окончательной редакціи его, имѣвшей мѣсто во второй половинѣ XIV вѣка, во время патриаршества Евѳимія. При этомъ, говоря, что при окончательной редакціи дѣло не обошлось безъ нѣкоторыхъ поправокъ въ духѣ тенденцій національной партіи, нашъ авторъ, кажется, допускаетъ, что и Евѳимій отчасти былъ проникнутъ этими тенденціями, противъ чего онъ въ другихъ частяхъ своей книги сильно ратуетъ.

5) Отмѣтимъ также слѣдующую на стр. 527—538 авторомъ попытку объяснить появленіе сочиненія *Justiniani Vita*, въ которомъ говорится о славянскомъ происхожденіи Юстиніана. Тутъ онъ старается доказать, что первообразъ этого сочиненія появился въ Болгаріи во время Іоанна Александра или нѣсколько ранѣе (535) въ видѣ какого-нибудь пояснительнаго къ имени Юстиніана разсказа или же замѣчанія въ родѣ того, какое встрѣчаемъ въ одномъ болгарскомъ видѣніи Исаія о св. Еленѣ, матери Константина Великаго, жившей яко-бы въ Болгаріи. Подобный разсказъ объ Юстиніанѣ весьма легко могъ быть занесенъ изъ Болгаріи къ западнымъ славянамъ или, вѣрнѣе, къ Хорватамъ и тамъ быть пересказанъ на латинскомъ языкѣ съ разными измѣненіями и добавленіями (537). Это мнѣніе намъ кажется правдоподобнымъ. Мы думаемъ, однако, что предполагаемая первоначальная замѣтка о славянскомъ происхожденіи Юстиніана могла явиться не непременно въ какомъ-нибудь апокрифическомъ Видѣніи, какъ усиливается доказать г. Сырку, а скорѣе въ какой-нибудь хроникѣ, подобно тому, какъ появились въ южно-славянскомъ Паралипоменѣ Зонары извѣстныя объясненія и вставки, называющія *Давовъ сербами*, ихъ царя Децибала *сербскимъ господиномъ*, Ликинія — *сербомъ*, оставленнымъ императоромъ Максиміаномъ въ *Блгарьхъ*, чтобы защищать Адрианополь отъ угрожавшихъ ему варваровъ.

Но рядомъ съ помѣщенными въ 4-й главѣ цѣнными извлеченіями изъ неизданныхъ памятниковъ и заслуживающими полнаго вниманія изслѣдованіями, мы тутъ находимъ и немало невѣрныхъ сужденій по нѣкоторымъ частнымъ вопросамъ, а также слишкомъ поспѣшныхъ, недостаточно обоснованныхъ выводовъ.

Укажемъ прежде всего на то, что авторъ не обратилъ должнаго вниманія на нѣкоторые изъ датированныхъ памятниковъ времени Іоанна Александра.

Древнѣйшій изъ этихъ памятниковъ, именно Псалтирь 1337 года, изящно написанную и снабженную любопытнѣйшимъ во многихъ отношеніяхъ похвальнымъ словомъ Іоанну Александру, онъ называетъ *сладованной Псалтирью*, а не толковой, каковою она и есть въ дѣйствительности. Это ясно доказываютъ не только обнародованныя профессоромъ Архангельскимъ Извлеченія изъ текста занимающаго насъ памятника, но и послѣсловіе къ послѣднему, гдѣ памятникъ этотъ прямо названъ *тѣснивецъ съ отвѣты*, что значитъ — Псалтирь съ толкованіями. Слово *тѣснивецъ*, которое встрѣчается и въ русскихъ спискахъ Псалтири¹⁾ и въ которомъ мы имѣемъ несомнѣнно славянскій переводъ греческаго названія *Псалтирь*, г. Сырку понялъ неправильно, принявъ его за названіе похвалы Іоанну Александру. При этомъ онъ ставитъ и вопросъ о времени перевода псалтири 1337 г., говоря, что по сему вопросу у него не имѣется свѣдѣній. Но при болѣе внимательномъ отношеніи къ обнародованнымъ уже, хотя и не большимъ, извлеченіямъ изъ этого памятника легко замѣтить, что въ послѣднемъ мы имѣемъ тотъ же самый переводъ псалмовъ и толкованій, который находится и въ Погодинской толковой псалтири, относимой къ XIII и даже XII вѣку, а также въ Болонской, писанной несомнѣнно въ первой половинѣ XIII вѣка.

На стр. 437—438, говоря объ апостолѣ съ толкованіями, авторъ доказываетъ, что памятникъ этотъ переведенъ по желанію Іоанна Александра „около того же времени, когда была списана и псалтирь 1337 г. Но изъ послѣсловій этихъ двухъ памятниковъ видно, что псалтирь писана при первой женѣ Іоанна Александра, а апостолъ при второй, новопросвѣщенной еврейкѣ.

На стр. 433, говоря о знаменитомъ лондонскомъ Евангеліи 1356 г., авторъ на основаніи послѣсловія къ этому памятнику утверждаетъ, что текстъ послѣдняго былъ „вновь переведенъ съ греческаго по желанію Іоанна-Александра“. Г. Сырку не счелъ нужнымъ останавливаться на хорошо извѣстномъ ему мнѣніи Шольвина, который на основаніи внимательнаго, повидимому, изученія лондонскаго Евангелія сравнительно съ другими болѣе древними славянскими Евангеліями пришелъ къ заключенію, что тутъ едва-ли можетъ быть рѣчь о новомъ

¹⁾ См. у Востокова, Описаніе рукописей Румянцовскаго музея 469. а также у Горскаго и Невоструева, отд. 2, I, 73.

переводѣ (Archiv für slav. Phil. VII, 1—56, 161—221). Это заключеніе Шольвина заслуживаетъ, по нашему мнѣнію, полного вниманія и до извѣстной степени подтверждается обнаруженными уже профессоромъ Успенскимъ и болгарскимъ писателемъ Гудевымъ извлеченіями изъ текста лондонскаго Евангелія. Мы думаемъ, что тѣ слова послѣсловія, на которыхъ г. Сырку основываетъ разбираемое здѣсь утвержденіе, относятся не къ тексту лондонскаго Евангеліе, а къ его многочисленнымъ иллюстраціямъ.

На стр. 425, 428 авторъ доказываетъ, что Ватиканскій списокъ Манассинной лѣтописи писанъ послѣ 1360 года, ибо третій сынъ Іоанна Александра, Іоаннъ Асѣнь, представленный въ этомъ кодексѣ уже мертвымъ, былъ еще живъ въ 1360 г., во время второго Терновскаго собора, на которомъ и присутствовалъ. Но спрашивается, почему въ такомъ случаѣ въ этомъ же памятникѣ старшій сынъ Іоанна Александра, Михаилъ Асѣнь, представленъ еще живымъ, когда мы изъ достовѣрныхъ источниковъ знаемъ, что его не было уже въ живыхъ въ 1350 году, когда вдова его возвратилась на свою родину, въ Константинополь? Далѣе, почему въ занимающемъ насъ памятникѣ (Ватиканскомъ кодексѣ) вовсе нѣтъ изображенія четвертаго сына Іоанна Александра, Іоанна Шишмана, который также присутствовалъ на соборѣ 1360 года и жилъ долго еще послѣ этого собора? Эти вопросы, на которыхъ г. Сырку вовсе не останавливается, лишаютъ разсматриваемое его доказательство той убѣдительности, которую онъ ему приписываетъ. Мы не сомнѣваемся, что Ватиканскій кодексъ писанъ гораздо раньше 1360 года, быть можетъ, еще до рожденія Іоанна Шишмана. Представленный въ немъ мертвымъ Іоаннъ Асѣнь, по нашему мнѣнію, не есть тотъ самый Іоаннъ Асѣнь, который присутствовалъ на соборѣ 1360 года.

На стр. 452 г. Сырку представилъ весьма скудныя свѣдѣнія объ одномъ болгарскомъ Апостолѣ, списанномъ въ 1359 году какимъ-то рабомъ Христовымъ Лалоемъ. Свѣдѣнія эти можно было-бы дополнить по „Свѣдѣніямъ и Забѣткамъ“ Срезневскаго (№ 81), гдѣ приведена вся записъ этого раба Христова, записъ довольно любопытная. Изъ нея мы узнаемъ, что этотъ Апостоль-праѣи не списанъ, а *прѣложенъ* Лалоемъ по повелѣнію нѣкоего Младена, и что переводчикъ Лалое,

повидимому, состоялъ при терновской церкви *Вознесенія Господня*, которая была патріаршей церковью¹⁾.

На стр. 473—474, говоря о малоизвѣстномъ спискѣ Лѣтвицы Іоанна Лѣтвичника, сдѣланномъ въ 1364 году монахомъ Θεодосіемъ, протосевастомъ болгарскаго царя Іоанна Александра, г. Сырку очень кстати вспомнилъ о другомъ болгарскомъ (Гильфердинговскомъ) спискѣ Лѣтвицы, относящемся тоже къ XIV вѣку. Но объ этой Гильфердинговской рукописи, хранящейся теперь въ Императорской Публичной Библіотекѣ, онъ сообщилъ невѣрныя свѣдѣнія, говоря, что первая часть въ ней списана монахомъ Даниломъ. Нѣтъ сомнѣнія, что этотъ монахъ Данилъ, котораго авторъ далѣе (на стр. 494) причисляетъ къ лику болгарскихъ писателей времени Іоанна-Александра, есть раноскій инокъ Данилъ, авторъ греческаго житія Іоанна Лѣтвичника (см. у Востокова въ Опис. рук. Рум. музея, стр. 256). Мы очень жалѣемъ, что г. Сырку такъ небрежно отнесся къ занимающей насъ тутъ Гильфердинговской рукописи, въ которой, судя по ея послѣсловію, имѣется исправленный славянскій текстъ Лѣтвицы. Исправленіе, судя по тому же послѣсловію, сдѣлано на Аѳонѣ въ XIV вѣкѣ и, по всей вѣроятности, тѣмъ же самымъ старцемъ Іоанномъ, въ числѣ трудовъ котораго поименована и Лѣтвица (см. въ разбираемой книгѣ, стр. 456, примѣч. 2).

На стр. 513—525 г. Сырку далеко неосновательно доказываетъ, что только во время Іоанна Асѣня 2-го и главнымъ образомъ во время Іоанна Александра дѣятельность Кирилла и Меѳодія была приурочена Болгаріи, и что это сдѣлано приверженцами національной партіи, проводившей свои патріотическія тенденціи въ литературныхъ произведеніяхъ. Въ доводахъ автора по сему вопросу замѣтны натяжки и весьма существенныя пробѣлы. Достаточно указать, что тутъ мы не встрѣтили никакого упоминанія о такъ называемой Дуклянской лѣтописи, писанной еще около половины XII вѣка и также указывающей на то, что св. Кириллъ обратилъ въ христіанство народъ болгарскій, *convertit totam gentem Bulgarinorum*.

¹⁾ См. Синодикъ царя Борила, въ изданіи г. Понруженка, стр. 65: „даровати . . . стелене патріарьскаго Трънова града цркви, възнесенія х'ва, и тре црквамъ блгарскаго царства“.

Стѣсненные временемъ, мы, къ сожалѣнію, не можемъ вдаваться тутъ въ подробный разборъ нѣкоторыхъ другихъ заключеній, дѣлаемыхъ авторомъ въ литературномъ обзорѣ и также представляющихся намъ недоказанными и даже противорѣчащими тѣмъ цѣннымъ фактическимъ даннымъ, которыя собраны въ этомъ обзорѣ.

V.

Въ пятой и послѣдней главѣ разсматриваемой книги излагаются свѣдѣнія о жизни Евѳимія въ Византіи (куда онъ, какъ мы уже знаемъ, отправился вмѣстѣ съ своимъ учителемъ Θεодосіемъ Терновскимъ около 1365 г.) и въ Болгаріи до его смерти. Глава эта, по сравненію съ другими, очень невелика. состоитъ лишь изъ 48 страницъ (551—599), значительная часть которыхъ при томъ занята описаніемъ паденія Болгаріи подъ турецкое иго, той катастрофы, которая положила конецъ церковно-общественной и литературной дѣятельности Евѳимія. 36

На немногихъ страницахъ, посвященныхъ жизни Евѳимія, тутъ изложены біографическія извѣстія, къ которымъ г. Сырку относится съ слишкомъ большимъ довѣріемъ, хотя нѣкоторыя изъ нихъ кажутся сомнительными, какъ это довольно хорошо выяснено въ диссертациі г. Радченка. Впрочемъ, гдѣ было возможно, г. Сырку повѣряетъ, дополняетъ и освѣщаетъ извѣстія Цамблака на основаніи другихъ данныхъ.

По изслѣдованіямъ нашего автора, Евѳимій пробылъ въ Византіи около пяти-шести лѣтъ (съ 1365 по 1371 г.), которыя провелъ главнымъ образомъ на Аѳонѣ, сначала въ великой Аѳонской лаврѣ св. Аѳанасія, а потомъ въ предѣлахъ болгарскаго монастыря Зографа. Около 1371 г. онъ возвратился съ Аѳона черезъ Константинополь въ Болгарію, гдѣ немедленно принялся за исправленіе книгъ, которое и окончилъ къ 1373 г., когда былъ возведенъ на болгарскій патріаршій престолъ. Сдѣлавшись патріархомъ, онъ узаконилъ исправленіе книгъ „силою и властію царя и своею“ (565), при чемъ написалъ и издалъ нѣкоторыя правила по сему предмету, сдѣлавъ ихъ обязательными для болгарскихъ книжниковъ (566). Такъ объясняетъ нашъ авторъ виѣшнюю исторію исправленія книгъ въ Болгаріи, на основаніи извѣстій Григорія Цамблака и Константина Костенческаго объ этомъ предметѣ. Г-нъ Сырку

тврдо убѣжденъ, что мысль объ исправленіи книгъ зародилась у Евѳимія подъ воздѣйствіемъ воспитавшей его исихастической школы Θεодосія Терновскаго. Названной исихастической школѣ онъ, по мнѣнію автора, исключительно обязанъ и тѣми духовными средствами, главнымъ образомъ знаніями, которыя были ему необходимы для осуществленія этой мысли.

37 Не отрицая того, что школа Θεодосія Терновскаго, дѣйствительно, имѣла значительное вліяніе на Евѳимія, мы позволяемъ себѣ думать, что послѣдній въ дѣлѣ исправленія книгъ многимъ обязанъ также Аѳону. На такую мысль насъ наводитъ одно чрезвычайно любопытное свидѣтельство, ускользнувшее отъ вниманія нашего автора. Оно встрѣчается въ записи на одной рукописной сербской цвѣтной Тріоди, списанной въ 1374 г. двумя сербскими иноками на Синайской горѣ съ находившейся въ то время тамъ болгарской цвѣтной Тріоди. Въ названной своей записи сербскіе иноки указываютъ, что ихъ болгарскій оригиналъ былъ *извода светогорскога права, извода новаго, вугарскои языка*, и что имъ было *велма уси.но прѣстав.ѣти га на сръбскы язык* (см. Филологическія наблюденія Востокова, 178). По всей вѣроятности, эта болгарская Тріодъ *новаго святогорскаго* (Аѳонскаго) *извода* есть та самая Цвѣтная Тріодъ, которая, по имѣющейся на ней записи, была послана на Синай въ 1360 г. македонскимъ митрополитомъ Іаковомъ вмѣстѣ съ *чтеніемъ Златоустовымъ* (см. выше, въ разборѣ 4-ой главы разсматриваемой книги и также въ послѣдней, стр. 454). Весьма возможно также, что переводъ или исправленіе ея было сдѣлано тѣмъ-же самымъ аѳонскимъ старцемъ Іоанномъ, который, по другой синайской записи, какъ было сказано у насъ немного выше, перевелъ и *исписалъ*, съ помощью нѣсколькихъ другихъ аѳонскихъ иноковъ, на болгарскій языкъ цѣлый рядъ богослужебныхъ и небогослужебныхъ книгъ. А если такъ, то занимающая насъ тутъ болгарская Тріодъ *новаго святогорскаго* (аѳонскаго) *извода* можетъ служить доказательствомъ того, что переводческая и писательская дѣятельность аѳонскаго старца Іоанна и его кружка происходила именно въ то время, когда Евѳимій прибылъ на Аѳонъ. Достойно примѣчанія, что по прибытіи туда Евѳимій поселился и жилъ особенно долго въ той же самой лаврѣ св. Анастасія, въ которой жилъ и трудился надъ своимъ дѣломъ старецъ Іоаннъ съ своими сотрудниками. Какъ-бы то

ни было, занимающее насъ свидѣтельство сербскихъ пноковъ не оставляетъ сомнѣнiя въ томъ, что во время пребыванiя Евѳимiя на Аѳонѣ, тамъ были люди, которые занимались изготовленiемъ новыхъ славянскихъ переводовъ или исправленiемъ старыхъ по греческимъ оригиналамъ, и что труды ихъ пользовались широкой извѣстностью. На послѣднее указываетъ то обстоятельство, что названные сербскiе пноки сняли свою копию съ *новой болгарской святогорской Триоди* для сербской церкви архистратига Михаила въ Иерусалимѣ и, видно, по заказу этой иерусалимской церкви.

Г. Сырку, основываясь на нѣкоторыхъ смутныхъ выраженiяхъ Григорiя Цамблака, утверждаетъ (554), что Евѳимiй во время своего пребыванiя на Аѳонѣ, въ лаврѣ св. Аѳанасiя и въ предѣлахъ Зографскаго монастыря, „жилъ жизнью строго отшельника и безмолвника“. Но мы не сомнѣваемся, что такой любознательный, образованный и дѣятельный человекъ, какимъ несомнѣнно былъ Евѳимiй, живо интересовался производившей въ то время на Аѳонѣ дѣятельностью по исправленiю книгъ, дѣятельностью, которой и самъ онъ отдался съ такимъ жаромъ немедленно по возвращенiи съ Аѳона въ Болгарiю. Укажемъ, наконецъ, что тотъ-же самый Григорiй Цамблакъ, который въ довольно смутныхъ выраженiяхъ описываетъ образъ жизни Евѳимiя на Аѳонѣ, упоминая о возвращенiи его оттуда въ Болгарiю, довольно ясно говоритъ, что онъ прибылъ въ свое *отечество, различное богатство премудрости же и разума* (см. въ рассматриваемой книгѣ, стр. 556).

Въ виду всего вышесказаннаго, намъ кажется, что дѣятельность Евѳимiя по исправленiю книгъ находилась въ тѣсной связи съ происходившей въ то время такую-же дѣятельностью на Аѳонѣ и, быть можетъ, началась даже подъ непосредственнымъ воздѣйствiемъ послѣдней. Мы не будемъ останавливаться на высказанныхъ тутъ авторомъ краткихъ замѣткахъ о сущности этой *реформы* Евѳимiя и объ изданныхъ имъ для книжниковъ правилахъ, тѣмъ болѣе, что онъ обѣщаетъ говорить объ этомъ подробно въ еще необнародованномъ 2-мъ томѣ своего изслѣдованiя (см. стр. 567, приб. 1).

По мнѣнiю нашего автора, ближайшимъ къ исправленiю книгъ дѣломъ Евѳимiя было исправленiе тѣхъ нестроенiй въ болгарской церкви, о которыхъ говорится въ грамотѣ патрiарха Каллиста.

Г. Сырку не сомнѣвается, что Евѳимій зналъ хорошо эту грамоту еще со времени пребыванія въ Келифаровскомъ монастырѣ Θεодосія Терновскаго, сознавалъ справедливость требованій патріарха Каллиста и, какъ только сдѣлался патріархомъ, счелъ долгомъ исполнить эти требованія: возстановилъ возношеніе имени вселенскаго и другихъ восточныхъ патріарховъ при богослуженіи и установилъ правильное совершеніе таинства крещенія. Только относительно требованій патріарха Каллиста по вопросу о св. мѣрѣ г. Сырку высказывается совершенно иначе, говоря: „Я склоненъ думать, что св. миро просто стало приготовляться при Евѳиміи и въ болгарской церкви, на что послѣдняя имѣла полное право. Преданіе, на которое ссылается патріархъ Каллистъ, еще не есть каноническое постановленіе; и это очень хорошо понималъ и зналъ самъ Евѳимій. Напротивъ, по канонамъ, всякая церковь автокефальная имѣетъ право готовить св. миро у себя“ (569).

Указанныя сужденія о дѣятельности Евѳимія по установленію обрядовъ или чинопослѣдованій представляются слишкомъ смѣлыми. Авторъ ничѣмъ не подтвердилъ изложеннаго тутъ мнѣнія о томъ, что при Евѳиміи св. миро стало готовиться и въ болгарской церкви. Такого-же произвольнаго характера и его мнѣніе по вопросу о крещеніи (568). Правда, въ другомъ мѣстѣ своей книги (352—353) онъ пытался подтвердить это мнѣніе указаніемъ на то, что отъ неправославныхъ обрядовъ при совершеніи таинства крещенія нѣтъ уже никакихъ слѣдовъ въ болгарскихъ требникахъ, или евхологіяхъ, писанныхъ послѣ паденія Болгаріи подъ турецкое иго, т. е. послѣ патріаршества Евѳимія. Но это доказательство имѣло-бы, пожалуй, нѣкоторое значеніе лишь въ томъ случаѣ, если-бы авторъ доказалъ, что въ требникахъ, писанныхъ до Евѳимія, встрѣчались такіе *неправославные* обряды, чего онъ не сдѣлалъ, да, по нашему мнѣнію, и не могъ сдѣлать¹⁾. Въ виду приведенныхъ нами выше (въ разборѣ 3-й главы) свидѣтельствъ по сему предмету, мы, кажется, вправѣ думать, что и въ до-Евѳиміевскихъ болгарскихъ требникахъ не было такихъ неправославныхъ обрядовъ и что Евѳимію, слѣдовательно, нечего было

¹⁾ Можно, напротивъ, думать, что латинскій обрядъ крещенія дѣтей чрезъ обливаніе, начавшій входить въ обычай у грековъ въ XV в., сталъ практиковаться съ этого времени кое-гдѣ и въ Болгаріи, въ которой тогда уже господствовало греческое духовенство. Павловъ, „Номоканонъ при большомъ Требникѣ“, 2-е изд., стр. 349.

исправлять въ чинѣ крещенія. Не совѣмъ убѣдительною являются и сужденія нашего автора по вопросу о возношеніи имени Константинопольскаго патріарха. Г. Сырку твердо держится своего положенія о томъ, что прекращеніе этого возношенія, сдѣланное, по извѣстному уже намъ его объясненію, вслѣдствіе пропсковъ могущественной партіи болгарскихъ націоналистовъ, оставалось въ силѣ вплоть до самаго возведенія на болгарскій патріаршій престолъ Евѳимія. Исходя изъ этого положенія, далеко, какъ мы уже видѣли, недоказаннаго, онъ тутъ рѣшительно утверждаетъ, что рука Евѳимія коснулась и вопроса о поминаніи Константинопольскаго патріарха, рѣшивъ его согласно требованіямъ патріарха Каллиста. Это свое утвержденіе авторъ доказываетъ такою аргументаціею. „У насъ“, говоритъ онъ на стр. 567—568, „есть для этого документальныя данныя. Въ изданномъ мною Уставѣ литургіи, приноровленномъ Евѳиміемъ къ употребленію въ болгарской церкви..... мы находимъ поминаніе вселенскаго паріарха, затѣмъ другихъ восточныхъ патріарховъ и наконецъ терновскаго патріарха — однимъ словомъ, совершенно такъ, какъ того требуетъ грамота патріарха Каллиста. Другаго ожидать мы отъ Евѳимія не могли, зная, что Евѳимій вышелъ изъ школы исихастовъ, отличавшихся, какъ извѣстно, ортодоксальнымъ пуризмомъ..... Но въ то же время мы видимъ, что и національная партія даже при Евѳиміи преслѣдовала свои цѣли. Въ Зографскомъ свиткѣ Устава литургіи, приписываемаго патріарху Евѳимію, имена патріарховъ восточныхъ выскоблены и оставлено только имя патріарха терновскаго. Очевидно, что это 41
измѣненіе сдѣлано было въ какой-нибудь терновской или при-терновской царской лаврѣ, игумень которой былъ человѣкъ съ большимъ вліяніемъ на дѣла церковно-общественныя, и въ виду этого позволилъ себѣ измѣненія въ духѣ національной партіи, какія мы видимъ въ Уставѣ литургіи на свиткѣ“.

Освѣщая такимъ способомъ свои документальныя данныя, изложенныя, нужно сказать, тутъ далеко не точно (ср. 2-й вып., стр. 22.), и давая имъ такія смѣлыя объясненія, г. Сырку упустилъ изъ виду другія документальныя же свидѣтельства, находящіяся въ двухъ грамотахъ современныхъ Евѳимію Константинопольскихъ патріарховъ, Нила и Антонія. Изъ этихъ грамотъ узнаемъ, что въ 1381 году, приблизительно на седьмомъ или восьмомъ году патріаршества Евѳимія, Видинская епархія, находившаяся подъ властью терновскаго патріарха

еще со времени учрежденія послѣдней, была изъята изъ-подъ вѣдѣнія патріарха болгарскаго (Евѣимія) и подчинена Константинопольскому (Нилу), который поставилъ новаго митрополита на Видинскую кафедру, а на прежняго, посвященнаго терновскимъ патріархомъ, наложилъ свое запрещеніе. Нѣсколько лѣтъ спустя, именно въ 1392 году, опять понадобилось посвящать для этой же епархіи новаго митрополита, который также былъ посвященъ Константинопольскимъ патріархомъ (Антоніемъ). Составленная по этому поводу грамота патріарха Антонія свидѣтельствуетъ о существованіи тогда полнаго разрыва церковнаго общенія между Константинопольскимъ патріархомъ и Терновскимъ (Евѣиміемъ). „Болгарская церковь“, говоритъ эта патріаршая грамота, „пользуясь мірской силой, совершенно неканонично и противозаконно оторвала отъ соборной и апостольской церкви, матери церковей (т. е. отъ Константинопольской), и подчинила себѣ митрополию Видинскую, какъ и другія изъ нашихъ церковей. . . . Поэтому болгарскіе (епископы) справедливо отлучены отъ нашего общенія, такъ какъ мы не позволяемъ себѣ быть въ сослуженіи съ іереями, явно беззаконующими и творящими законопреступленія“ (см. въ изданныхъ Миклошичемъ и Мюллеромъ актахъ II, 28 161).

Вотъ каковы были дѣйствительныя отношенія къ патріарху Евѣимію современныхъ ему Константинопольскихъ патріарховъ, Нила и Антонія¹⁾. Мы не будемъ останавливаться на подробномъ выясненіи значенія свидѣтельствъ названныхъ патріарховъ. Замѣтимъ только, что свидѣтельства эти даютъ совершенно другое освѣщеніе документальнымъ даннымъ нашего автора, доказывая, что Евѣимій недолго поминалъ Константинопольскаго патріарха и что имя послѣдняго было зачеркнуто или выскоблено въ зографскомъ свиткѣ по распоряженію Евѣимія, а не какого-то „игумена какой-нибудь терновской или притерновской царской лавры“.

Изъ другихъ мѣстъ 5-ой главы заслуживаютъ вниманія разсужденія и замѣтки по поводу посланій патріарха Евѣимія къ митрополиту урго-влахійскому Анонму, іеромонаху Никодиму Тисменскому и монаху Кипріану на Леонскую гору.

¹⁾ Грамоты патріарховъ Нила и Антонія извѣстны г-ну Сырку, который и цитируетъ ихъ въ другихъ мѣстахъ своей книги (стр. 440, 441), но и тамъ имъ не обращено вниманіе на заключающіяся въ нихъ чрезвычайно важныя указанія по занимающему насъ тутъ вопросу.

Намъ кажется, однако, что содержаніе посланія къ Авѣиму несовсѣмъ правильно понято авторомъ.

Заслуживаютъ вниманія также приведенныя въ этой главѣ разныя болгарскія народныя преданія объ Евѣиміи и послѣднемъ терновскомъ царѣ Іоаннѣ Шишманѣ, хотя въ этихъ преданіяхъ, конечно, мало исторически достовѣрнаго.

В.

Второй выпускъ разсматриваемаго труда г. Сырку занимаетъ около 340 страницъ и заключаетъ въ себѣ главнымъ образомъ тексты литургическихъ памятниковъ, имѣющихъ прямое отношеніе къ дѣятельности патріарха Евѣиміа и до изданія г. Сырку остававшихся большей частью малозвѣстными. Памятники эти слѣдующіе: 1) Зографскій свитокъ, содержащій 43 Филоѣевскій уставъ литургіи и писанный во второй половинѣ XIV вѣка; 2) Зографскій служебникъ, писанный около того же времени; 3) Соловецкій или Сучавскій служебникъ, писанный въ 1532 году на Аѣонѣ какимъ-то румынскимъ монахомъ Варлаамомъ; 4) литургія св. Іакова, брата Господня; 5) литургія св. Петра. Кромѣ перечисленныхъ славянскихъ памятниковъ, тутъ помѣщено и нѣсколько греческихъ текстовъ — именно служебникъ, отысканный нашимъ авторомъ на Аѣонѣ, и нѣсколько молитвъ патріарха Филоѣя. Всѣ эти памятники, за исключеніемъ Зографскаго свитка, изданы тутъ впервые. Впрочемъ и Зографскій свитокъ, изданный въ 1869 г. въ Бѣлградѣ по фотографической копіи, снятой съ него Севастьяновымъ, напечатанъ съ такими ошибками, которыя дѣлаютъ это изданіе совершенно негоднымъ для пользованія имъ съ научными цѣлями.

Изданію текстовъ авторъ предпослалъ обширное предисловіе въ 97 страницъ, посвященное описанію рукописей, изъ которыхъ заимствованы эти тексты, и рѣшенію возбуждаемыхъ послѣдними библиографическихъ и другихъ вопросовъ. Въ этой части разсматриваемой книги мы встрѣтили нѣсколько не совсѣмъ основательныхъ, по нашему мнѣнію, заключеній и коекакія противорѣчивыя сужденія.

Такъ на стр. LXI авторъ утверждаетъ, что такъ называемый Зографскій служебникъ патріарха Евѣиміа писанъ не раньше половины XV вѣка. Противъ такого утверженія го-

ворить, однако, то обстоятельство, что въ этомъ служебникѣ поминаются какъ живые патріархъ Евѳимій, царь Іоаннь Шишманъ и супруга его Марія, которыхъ около половины XV вѣка уже не было въ живыхъ. Указанное тутъ препятствіе, чрезвычайно, на нашъ взглядъ, важное, г. Сырку устраняетъ соображеніями, которыя намъ кажутся совершенно несостоятельными. Онъ полагаетъ, что послѣ завоеванія Болгаріи (Терновскаго царства) турками въ концѣ XIV вѣка, именно въ 1393 году, сношенія между этой страной, уже турецкой провинціей, и Аѳономъ „прекратились не на короткое время“, и что вслѣдствіе этого на Аѳонѣ „не знали и не могли знать довольно продолжительное время (до половины XV вѣка!) о терновской катастрофѣ 1393 года, о судьбѣ, постигшей тогда царя І. Шишмана, царицу Марію и патріарха Евѳимія и т. п. (стр. LXIII).

Мы думаемъ, что тѣ данныя, которымъ тутъ дано столь смѣлое объясненіе, ведутъ къ заключенію, что Зографскій служебникъ писанъ около конца XIV в., незадолго до завоеванія Болгаріи турками. Такому заключенію не противорѣчитъ характеръ письма, на основаніи котораго, главнымъ образомъ, г. Сырку относитъ этотъ памятникъ къ половинѣ XV в. (стр. LXI—LXII).

На стр. LXI—LXII авторъ останавливается на одномъ открытомъ въ Болгаріи спискѣ съ Евѳиміева служебника. Объ этомъ спискѣ, названномъ Софійскимъ, во время составленія разсматриваемой книги появилась въ печати небольшая замѣтка, обнародованная В. Стояновымъ въ Периодическомъ списаніи Болгарскаго Книжевнаго Дружества, кн. 31, стр. 172. Г-нъ Сырку, успѣвшій воспользоваться указанною замѣткою, совершенно справедливо находитъ помѣщенные въ ней свѣдѣнія слишкомъ скудными, что, однако, не помѣшало ему *вполнѣ согласиться* съ г. Стояновымъ, что новооткрытая Софійская рукопись *относится къ концу XIV вѣка*. Мнѣніе это оказывается невѣрнымъ. Вскорѣ послѣ выдоха обстоятельно описанъ и обследованъ профессоромъ Милетичемъ, доказавшимъ вполнѣ убѣдительно, что этотъ служебникъ моложе Зографскаго (Сборникъ за народни умотворенія и пр. т. IV, стр. 11—24). По нашему мнѣнію, онъ писанъ въ первой четверти XV в.

Далѣ, на стр. LXIII—LXIV (срав. и стр. X) доказывається, что подлинникъ, съ котораго списанъ Зографскій служебникъ, былъ приготовленъ „до совершенія исправленія книгъ въ Болгаріи“. А нѣсколько раньше (на стр. LXI) читаемъ, что подлинникъ этотъ принадлежитъ къ исправленнымъ Евѳиміемъ книгамъ. То же самое читаемъ и (на стр. LIX, гдѣ г. Сырку говоритъ о побужденіяхъ, заставившихъ Молдавскаго митрополита Теофана отправить монаха Варлаама на Аѳонъ въ Зографскій монастырь, чтобы свѣрить существующіе въ румынской церкви чины по исправленнымъ служебникамъ и требникамъ. 45

Здѣсь кстати замѣтимъ, что высказываемое на той-же LIX стр. предположеніе о томъ, что румынская церковь впервые запаслась исправленнымъ Евѳиміемъ служебникомъ во время названнаго молдавскаго митрополита Теофана, именно послѣ 1532 г., намъ представляется неосновательнымъ. Мы имѣемъ основанія полагать, что Румынія, находившаяся съ древнѣйшихъ временъ въ постоянныхъ и оживленныхъ сношеніяхъ съ сосѣднею Болгаріею, очень рано обзавелась литургическими трудами патріарха Евѳимія, съ которымъ, нужно припомнить, находился въ перепискѣ Угровлахіскій митрополитъ Анѳимъ. Припомнимъ также, что во время и послѣ завоеванія Болгаріи турками, около конца XIV в. и позже, въ Валахію и Молдавію выселилось множество болгарскихъ духовныхъ лицъ, куда они несомѣнно привозили съ собою и болгарскія церковно-служебныя книги и гдѣ основали нѣсколько славянскихъ монастырей, между прочимъ и Нямецкій. Прибавимъ къ этому, что еще въ 1507 г. въ Румыніи, кажется въ г. Торговищѣ, напечатанъ славянскій служебникъ болгарскаго извода, по всей вѣроятности Евѳиміевскаго. Къ сожалѣнію, объ этой очень рѣдкой теперь старопечатной книгѣ мы имѣемъ весьма скудныя извѣстія, обнаруженныя г. Новаковичемъ въ Starine, XI, 207—208, и болгарскимъ писателемъ Карановымъ въ „Сборникъ за народни умотворения“ и пр. т. IV, 305.

Укажемъ еще, что намъ кажутся неосновательными и тѣ соображенія, по которымъ г. Сырку счелъ возможнымъ присвоить Евѳимію и переводъ литургіи св. Петра (стр. XCV—XCVII).

Впрочемъ, такихъ слабыхъ, по нашему мнѣнію, мѣстъ сравнительно мало въ разсматриваемомъ предисловіи, которое, нужно сказать, весьма содержательно. Авторъ не ограничился

въ немъ простымъ описаніемъ рукописей, изъ которыхъ извлечены изданные имъ памятники, но останавливается, гдѣ это оказывалось нужнымъ, и на проникавшихъ раньше въ 46 печать объ этихъ памятникахъ невѣрныхъ извѣстіяхъ, дававшихъ поводъ къ неправильнымъ сужденіямъ о нихъ. Онъ тутъ говоритъ и о нѣкоторыхъ другихъ рукописяхъ, имѣющихъ болѣе или менѣе близкое отношеніе къ изданнымъ въ его книгѣ памятникамъ. Изъ сообщаемыхъ имъ свѣдѣній о такихъ рукописяхъ мы съ особеннымъ интересомъ прочли его замѣтки объ одномъ сербскомъ служебникѣ XVI вѣка, хранящемся въ Зографскомъ монастырѣ и содержащемъ въ себѣ лишь Филоеевскій уставъ и литургіи, текстъ которыхъ представляетъ большое сходство съ литургической частью такъ называемаго Зографскаго служебника Евѣмія (стр. XXV—XXVI). Высказанное тутъ, на стр. LXI, авторомъ мнѣніе о томъ, что этотъ, хотя и довольно поздній, сребскій списокъ знакомитъ насъ съ первоначальнымъ составомъ Евѣміевскаго служебника, по нашему мнѣнію, заслуживаетъ полного вниманія (срав. стр. LVI, LXI—LXII).

Особно подробно г. Сырку останавливается на опредѣленіи мѣста написанія тѣхъ изъ изданныхъ имъ памятниковъ, въ которыхъ нѣтъ прямыхъ указаній на это. При рѣшеніи такихъ трудныхъ вопросовъ онъ пользуется строго научными приѣмами. Такъ, напримѣръ, доказывая (на стр. X—XI), что Зографскій списокъ Филоеевскаго устава писанъ не въ Зографскомъ монастырѣ, какъ утверждали нѣкоторые, онъ, между прочимъ, обращаетъ вниманіе на то, что въ этомъ памятникѣ зачеркнуты строки, содержащія поминаніе вселенскаго Константинопольскаго патріарха, и противъ зачеркнутаго мѣста, на полѣ свитка, выставлено имя Евѣмія, повидимому, съ тѣмъ, чтобы діаконъ, провозглашавшій имя болгарскаго патріарха, значащагося тутъ и въ текстѣ свитка, какъ-нибудь не ошибся и не помянулъ-бы при этомъ и вычеркнутаго Константинопольскаго патріарха. Такое исключеніе имени Константинопольскаго патріарха, по весьма основательнымъ соображеніямъ г-на Сырку, не могло быть сдѣлано въ Зографскомъ монастырѣ, находящемся подъ надзоромъ прота св. Горы, строго наблюдающаго за исполненіемъ дѣйствующихъ тамъ канонѡвъ.

47 На основаніи этого и нѣкоторыхъ другихъ столь-же основа-

тельныхъ соображеній нашъ авторъ полагаетъ, что занимающій здѣсь насъ *свитокъ* писанъ въ Болгаріи.

Такою-же основательностью отличаются аргументаціи нашего автора и относительно другихъ затронутыхъ въ его предисловіи вопросовъ, особенно его доводы о томъ, что нѣкоторыя изъ молитвъ (пять) приписываемыхъ въ служебникахъ Евѳимію, только переведены послѣднимъ съ греческаго, но не составлены имъ (стр. XXIII).

Укажу еще на заслуживающую полнаго вниманія аргументацію г-на Сырку о томъ (60—62), что оригиналь, съ котораго сдѣланъ Зографскій служебникъ, содержалъ въ себѣ лишь Филоѳеевскій уставъ съ литургіями, и что остальные части этой рукописи взяты ея переписчикомъ изъ другихъ книгъ, только исправленныхъ Евѳиміемъ, но не переведенныхъ имъ.

Изложенныя тутъ замѣтки о предисловіи г-на Сырку достаточно, кажется, свидѣтельствуютъ о томъ, что это предисловіе, кромѣ многочисленныхъ новыхъ данныхъ, содержитъ и немало основательныхъ, хотя и мелкихъ изслѣдованій.

Что касается обнародованныхъ въ разсматриваемой книгѣ памятниковъ, то они, повидимому, изданы тщательно, съ соблюденіемъ требованій научной критики. Мы имѣли возможность сличить начальную часть обнародованнаго тутъ Зографскаго свитка съ находящимся у насъ точнымъ съ нея спискомъ, сдѣланнымъ нами нѣсколько лѣтъ тому назадъ съ Севастьяновской фотографической копіи. Сличеніе это убѣдило насъ, что текстъ Зографскаго свитка изданъ г. Сырку съ возможной точностью. Къ такому-же заключенію мы пришли и относительно текста Зографскаго служебника, который имѣли возможность сравнить съ нѣкоторыми выдержками изъ него, изданными проф. Качановскимъ.

Изслѣдованіе г-на Сырку еще не окончено. Не обнародованы еще послѣднія части, въ которыхъ, кромѣ обзора литературной дѣятельности Евѳимія, будетъ подробно разсмотрѣна сущность реформаторской дѣятельности болгарскаго патріарха по исправленію книгъ. До обнародованія этихъ частей нельзя, конечно, судить о томъ, насколько удовлетворительно будетъ рѣшеніе главной задачи автора, — нельзя давать и общаго отзыва о значеніи его труда. Мы имѣемъ пока предъ

собой подготовительныя работы къ рѣшенію главныхъ вопросовъ послѣдняго. Въ этихъ работахъ встрѣчаются невѣрные толкованія и поспѣшные выводы, на которые было указано нами. Съ внѣшней стороны разсмотрѣнныя книги также далеки отъ совершенства, что признаетъ и самъ авторъ въ своемъ предисловіи (стр. I—II). Но въ этихъ двухъ книгахъ, занимающихъ въ совокупности около 1000 страницъ, немало и основательныхъ изслѣдованій, проливающихъ болѣе или менѣе значительный свѣтъ на затрогиваемые въ нихъ вопросы. Въ многочисленныхъ, иногда очень обширныхъ подстрочныхъ примѣчаніяхъ приведены полные бібліографическіе указатели не только къ общимъ, но и къ болѣе мелкимъ изъ этихъ вопросовъ. Тутъ-же нерѣдко приведены интересныя выписки изъ нѣкоторыхъ весьма рѣдкихъ изданій. Особеннаго вниманія заслуживаютъ помѣщенные въ этихъ книгахъ совершенно новые и весьма цѣнные матеріалы, именно болѣе или менѣе значительныя извлеченія изъ необнародованныхъ еще памятниковъ XIV вѣка, а также цѣльные памятники. Собраніе этого матеріала, изданнаго, повидимому, съ возможной точностью, стоило г. Сырку громаднago труда, усиленныхъ поисковъ въ разныхъ концахъ Европы — Россіи. Лондонѣ, Гентѣ, Прагѣ, Вѣнѣ и на Аѳонѣ.

Разсмотрѣнныя нами книги, существенно обогащающія науку и изысканіями, и, въ особенности, новыми, цѣнными данными, по нашему мнѣнію, заслуживаютъ награжденія по крайней мѣрѣ малой Ломоносовской преміей.

Харьковъ, 10-го сентября 1899 г.

М. Дриновъ.

29. П. А. Сырку, Очерки изъ исторій взаимныхъ отношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ. Житіе св. Николая Софійскаго по единственной рукописи XVI в. Спб. 1901 г. Стр. 01—012 + I—CCCXLVI + 1—176.*)

Означенная книга состоитъ изъ двухъ частей: а) изъ обширнаго Введенія и б) изъ текстовъ службы и пространнаго Житія св. Николая Софійскаго, а также похвалы

*) Изъ „Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, СПетербургъ, т. 78, 1905, № 4 (1901), стр. 106—111.

ему и другимъ Софійскимъ мученикамъ. Названные тексты умѣстились на 160-ти страницахъ книги; что же касается Введенія, то оно поражаетъ своимъ ви́шнимъ объемомъ, занимая 346 страницъ. — Почтенный авторъ первоначально думалъ ограничиться въ немъ лишь описаніемъ Софійскаго Кодекса, въ которомъ сохранились изданные имъ тексты, и литературнымъ обзоромъ этихъ текстовъ. Но потомъ, въ виду того, что Софійскій Кодексъ, составленный въ болгарской странѣ, писанъ сребскимъ правописаніемъ, онъ счелъ нужнымъ разъяснить и этотъ вопросъ въ своемъ Введеніи, въ которомъ вслѣдствіе этого появилась громадная, въ 175 страницъ, вставка подъ именемъ Очерковъ изъ исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ. Очерки эти, писанные, нужно сказать, довольно поспѣшно и при какихъ-то „тяжелыхъ и неблагопріятныхъ обстоятельствахъ“, далеки отъ совершенства, что признаетъ и самъ авторъ (09—010). Въ нихъ лишь слегка затронуты существенныя стороны весьма сложнаго и любопытнаго, но мало изслѣдованнаго еще вопроса, 107 а явленіямъ частнымъ и болѣе или менѣе уже выясненнымъ отведено слишкомъ много мѣста. — Болѣе двухъ третей этихъ очерковъ посвящено хорошо извѣстнымъ трудамъ болгарскаго философа Константина Костенческаго и Владислава Грамматика. Особенно долго профессоръ Сырку останавливается на сочиненіи Константина о письменехъ и излагаетъ его содержаніе, пользуясь при этомъ относящимся сюда прекрасными изслѣдованіями и объясненіями академика Ягича. Нашъ авторъ пытался тутъ объяснить и нѣкоторыя изъ такихъ мѣстъ этого сочиненія, которыя оставлены г-мъ Ягичемъ безъ объясненія, но эту попытку его нельзя назвать удачною. Такъ, напр., Константинъ, обличая нѣкоторые еретическіе обычаи, господствовавшіе въ его время между христіанами Сербіи, упоминаетъ въ числѣ такихъ обычаевъ и какое-то по церквахъ Божиихъ разрушеніе на въскрсеніе. Проф. Ягичъ отказался отъ объясненія этого мѣста, замѣтивъ: „въ чемъ именно заключалось это разрушеніе, для меня не ясно“. Нашъ же авторъ нашелъ возможнымъ объяснить дѣло такъ: „по всей вѣроятности, говоритъ онъ, Константинъ имѣлъ въ виду здѣсь обычай стрѣлять въ церквахъ (?) въ особенно торжественные дни, обычай, существующій и по нынѣ въ нѣкоторыхъ мѣстахъ православнаго востока и между прочимъ на Балканскомъ

полуостровѣ“. Такое объясненіе оказывается, однако, невозможнымъ уже потому, что около 1420 года, когда было писано занимающее насъ обличеніе, у сербскихъ поселянъ, да и у горожанъ не имѣлось еще ручного огнестрѣльнаго оружія, каковымъ стрѣляютъ теперь въ нѣкоторыхъ православныхъ странахъ въ торжественные дни.

108 На основаніи своихъ изслѣдованій грамматической части сочиненія Константина, г. Сырку утверждаетъ, что этимъ сочиненіемъ Константинъ выработалъ ресавскій изводъ сербской редакціи, который распространился на Срѣдецкую область, на сѣверную Македонію и пр. — Намъ кажется, что это утвержденіе было бы ближе къ истинѣ, если бы въ немъ говорилось не о ресавскомъ изводѣ, а лишь о правописной реформѣ Константина, касавшейся только внѣшней стороны славянской письменности, т. е. графики. Что касается ресавскаго извода, о которомъ съ похвалою отзывались старые наши книжники, то онъ, повидимому, отличался, главнымъ образомъ, исправностію текстовъ, приготовленіемъ которыхъ занимались по побужденію Деспота Стефана Лазаревича сначала аѳонскіе монахи (знаменитый Григорій, болгаринъ Герасимъ и пр.), а затѣмъ и тѣ просвѣщенные иноки, которыми названный ученолюбивый Деспотъ постарался населить построенный имъ Ресавскій монастырь. Занимался ли и Константинъ изготовленіемъ такихъ исправныхъ текстовъ, мы не знаемъ, какъ не знаемъ даже и того, жилъ ли онъ въ Ресавскомъ монастырѣ. — То обстоятельство, что Константинъ полемизируетъ постоянно съ бѣлградскими писателями, даетъ поводъ думать, что онъ пребывалъ большею частію въ Бѣлградѣ.

Владиславу Грамматнику профессоръ Сырку также посвятилъ немало страницъ, болѣе сорока, но прибавилъ немного новаго къ тому, что уже было извѣстно изъ трудовъ Даничица, Неофита Рильскаго, Иречка, проф. Сперанскаго и др. — Онъ тоже, какъ и только что названные его предшественники, останавливается лишь на хорошо извѣстныхъ двухъ сборникахъ, писанныхъ Владиславомъ въ 1469 и 1479 г. въ Жеглиговской (Кумановской) области сѣверной Македоніи. Ему остался неизвѣстнымъ третій подобный же трудъ Владислава, снабженный драгоценною записью, гласящей такъ: „въ лѣто 6965 (=1457) Владиславъ діакъ писа сію книгу отъ Нового брьда“. Памятникъ этотъ, хранящійся въ бібліотекѣ Новороссійскаго Универси-

тета, сдѣлался извѣстнымъ уже болѣе десяти лѣтъ тому назадъ изъ „Описанія рукописей В. П. Григоровича“, составленнаго проф. Мочульскимъ. Сообщенныя тутъ краткія выдержки изъ него помогли бы нашему автору нѣсколько разобраться въ дѣломъ рядѣ затронутыхъ имъ, но оставленныхъ безъ отвѣта вопросовъ касательно личности Владислава, его научнаго ценза, литературныхъ приѣмовъ и пр. — Онъ бы нашелъ тутъ и 109 нѣкоторое подтвержденіе одному своему мнѣнію, касающемуся отношенія Владислава къ Константину философу. Года три тому назадъ профессоръ Сперанскій указывая на сходство графики Владислава и Константина, усматривалъ тутъ несомнѣнное доказательство того, что оба эти писателя являются представителями одной и той же орфографической школы. Нашъ же авторъ не соглашается съ мнѣніемъ г-на Сперанскаго и нѣсколько иначе объясняетъ указанное сходство, полагая, что Владиславъ былъ ученикомъ Константина. Это положеніе, не подтвержденное имъ сколько-нибудь убѣдительными данными, получаетъ значительную поддержку въ указанной записи Одесскаго памятника, изъ которой узнаемъ, что Владиславъ былъ родомъ изъ Нова брда и что въ 1457 г. онъ уже занимался перепискою книгъ. Послѣдняя дата даетъ поводъ думать, что отроческіе годы Владислава совпадали со временемъ учительской и писательской дѣятельности Константина въ Сербіи, въ предѣлахъ которой, нужно припомнить, тогда находился и родной городъ Владислава.

Указанныя несовершенства занимающихъ насъ здѣсь Очерковъ искупаются приведенными въ концѣ ихъ выписками изъ множества памятниковъ рукописныхъ собраній Рильскаго монастыря, св. Синода Болгарской церкви и Болгарской Народной Библіотеки, выписками, на основаніи которыхъ авторъ доказываетъ вполне убѣдительно, что правописаніе Константина Костенскаго было очень распространено въ западныхъ болгарскихъ странахъ въ XV—XVII вѣкахъ и что главными центрами духовнаго просвѣщенія въ названныхъ странахъ были тогда Рильскій монастырь и города Софія и Кратово. Сказанное тутъ о Софіи можно было бы подтвердить и свидѣтельствомъ ученаго нѣмецкаго богослова Ст. Герлаха, который путешествовалъ по Балканскому полуострову и жилъ тамъ между 1575—1578 г. — Въ своемъ дневникѣ Герлахъ два раза указываетъ, что въ Софіи существовали двѣ сла-

110 вянскія школы, въ которыхъ получала свое образованіе большая часть священниковъ Софійской епархіи. Одного такого софійскаго питомца онъ встрѣтилъ и въ селѣ Вѣтрень, находившемся въ Самоковской епархіи, которая была отдана незадолго передъ тѣмъ извѣстному визиремъ Мехмедомъ Соколовичемъ сербскому патриаршеству, тогда же и возстановленному названному визиремъ.

Переходя къ первоначальнымъ, основнымъ частямъ Введенія, мы можемъ сказать, что онѣ отдѣланы весьма старательно и съ знаніемъ дѣла. Прежде всего тутъ представлено обстоятельное описаніе Софійскаго Кодекса со стороны его содержанія и палеографическихъ особенностей, а также особенностей языка фонетическихъ, морфологическихъ и словарныхъ. Въ этомъ описаніи собрано и объяснено множество фактовъ, нерѣдко весьма интересныхъ. Только немногія изъ относящихся сюда объясненій автора даютъ поводъ къ нѣкоторымъ замѣчаніямъ и возраженіямъ. Такъ же старательно и умѣло обработанъ и литературный обзоръ изданныхъ авторомъ памятниковъ. Въ этомъ обзорѣ профессору Сырку приходилось имѣть дѣло не только съ чисто историко-литературными темами, касающимися авторовъ только что названныхъ и нѣкоторыхъ другихъ подобныхъ же софійскихъ памятниковъ (Матѳея Грамматика, попа Пѣя и пр.), но и съ указаніями культурно-историческаго и политическаго свойства. Эти указанія, каковыми очень богато житіе св. Николая Софійскаго, касаются внутренней жизни Софій, одного изъ самыхъ большихъ болгарскихъ городовъ XVI вѣка, отношеній между христіанскими и магометанскими жителями этого города, сношеній между Болгаріею и Валахіею, положенія вещей въ Валахіи, введенія тогдашнихъ ея правителей-воеводъ, отношенія послѣднихъ къ турецкому правительству и пр. Весь этотъ матеріалъ заботливо и не безуспѣшно объясненъ и освѣщенъ авторомъ, насколько это было возможно. Изъ менѣе удачныхъ его объясненій въ этомъ отдѣлѣ мы тутъ позволимъ себѣ отмѣтить лишь то, въ которомъ доказывается, что св. Николай былъ албанскаго происхожденія. По нашему мнѣнію, доводы автора по этому вопросу построены на весьма шаткихъ основахъ.

111 При изданіи текстовъ авторъ придерживался строго научнаго пріема, старался воспроизвести ихъ съ полною точностью и съ сохраненіемъ всѣхъ надстрочныхъ знаковъ. Кромѣ

того, онъ отмѣчалъ старательно листы рукописи съ лицевой и оборотной стороны цифрами на поляхъ, чтобы можно было легко провѣрить его печатное изданіе текста съ рукописнымъ. — За неимѣніемъ подъ рукою Софійскаго Кодекса мы лишены были возможности заняться такою провѣркою, но имѣемъ основанія думать, что памятники изданы хорошо, съ возможною точностью.

Открытіемъ, изданіемъ и объясненіемъ этихъ важныхъ и по языку, и по содержанію памятниковъ профессоръ Сырку оказалъ существенную услугу исторіи южно-славянской письменности XVI-го вѣка и, по нашему мнѣнію, вполне заслуживаетъ награжденія премією имени графа Д. А. Толстого.

Отдѣлъ IV

ПОМЕНИЦИ.

1. Споменъ за В. В. Макушева и за неговитѣ трудове по българската история.*)

Прѣзъ послѣднитѣ шесть-седемъ годинъ се прѣселихъ единъ слѣдъ други въ вѣчността най-старитѣ руски слависти О. М. Бодянски, В. И. Григоровичъ, И. И. Срезневски, които не малко нѣщо сж направили за привдиганъето на словѣнската наука, на която они бѣхъ и първитѣ учителъе въ рускиитѣ университети: Бодянски въ Московскій, Григоровичъ въ Казанскій и Одесскій, Срезневски въ Харьковскій и Петербургскій. Чрѣзъ своитѣ многобройни учени трудове и пжтувания по словѣнскитѣ земли, както и чрѣзъ дълготрайната си професорска и общественна дѣятелность, они не малко сж спомогнали и за развиванъето на словѣнскій свѣтъ изобщо, та и между Българетѣ. Заслугитѣ си прѣдъ Словѣнството, они уголѣмихъ и чрѣзъ това, дѣто могохъ да си приготвятъ доста много сътрудници и продължителъе на своето дѣло. За жалость на нѣкои отъ тѣхнитѣ най-ревностни и достойни ученици не би речено да продължаватъ за дълго врѣме своята плодотворна дѣятелность, която биде пресѣчена отъ прѣждеврѣменна смъртъ. Така прѣждеврѣменно починъхъ А. Ф. Гилфердингъ и А. А. Котляревски, така прѣждеврѣменно починъ тая година на 2 марта и В. В. Макушевъ, когото ние особно има защо да поменемъ съ благодарна дума.

Викентий Васильевичъ Макушевъ, който се е родилъ на 1837 въ Брестъ-Литовскъ, се е възпиталъ въ Петербургскій университетъ, — той е ученикъ на Срезневскаго. Още додѣ 46 се е училъ въ университетъ, онъ подъ ржководството на свойтъ учителъ се е опитвалъ да допълни знаменитий Шафариковъ трудъ за словѣнскитѣ старини (Slovanské starožitnosti) съ едно съчинение за внѣтрѣшний животъ на старитѣ Словѣне. Тоя

*) Изъ „Периодич. Списание на Българ. Книжново Дружество въ Сръдецъ“, кн. VI (1883), стр. 45—60.

първъ ученъ трудъ на Макушева е обнародванъ съ иждивението на Петербургский университетъ въ 1861 г. подъ заглавие: „Сказанія иностранцевъ о бытѣ и нравахъ Славянъ“. стр. 178. Макарь че тая книжка е студентски трудъ и е написана още прѣди 25 години, тя и до сега не е загубила цѣлнота си и до сега остава полезна книжка за всѣкого, който би пожелалъ да се запознае съ първоначалната вътрѣшна история на словѣнскитѣ плѣмена, съ нихнитѣ народи върванія, нрави и обичаи, съ нихний домашенъ и общественъ животъ, съ нихното народно управление и пр. и пр. Слѣдъ свършванъето на университетский си курсъ, Макушевъ е взелъ служба по министерството на външнитѣ дѣла и, по свое желание, скоро е билъ назначенъ за секретаръ при генералното консулство въ Дубровникъ, дѣто е и оставалъ отъ 1862 и до 1866 г. Прѣзъ тия четири години въ свободното си отъ служебни работи врѣме, младий секретаръ е прѣтърсялъ Дубровницкитѣ библиотеки и архиви, до колко на онова врѣме тѣ бѣхж достъпни, и тамо е могълъ да събере доста много новъ материалъ за историята на Дубровницката республика, именно за нейнитѣ дипломатически сношения съ Русия, за нейнитѣ исторически паметници и бытописатели. Върхъ основата на тоя материалъ Макушевъ е написалъ и обнародвалъ тогава още двѣ доста голѣми книги.¹⁾ Въ Дубровникъ той е ималъ пригода да се опознае добръ съ положението на Хърватетѣ, на Черна-гора, Херцеговина и другитѣ сърбски земи; тамо е захванжлъ да изучава и съврѣменното положение на Словинцитѣ, па, до колкото му е било възможно, и на Българетѣ. По врѣмето на словѣнский сборъ (словѣнский съѣздъ) въ Москва, прѣзъ 1867 г., покойний обнародва въ рускитѣ газети и журнали доста много статии за всичкото южно словѣнство. Нѣкои отъ тия статии се появихж тогава и въ особна книжка подъ заглавие: „Задунайскіе и Адриатическіе Славяне“. Сиб. 1867.

На 1868 г. В. В. Макушевъ, като бѣше вече оставилъ службата си по министерството на външнитѣ дѣла, биде изпратенъ отъ руското правителство да пътува въ западна

¹⁾ Тие книги иматъ слѣднитѣ заглавия: а) „Материалы для исторіи дипломатическихъ сношеній Россіи съ Рагузскою республикою съ Петра Великаго“. Москва 1865. б) „Исслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника“. С.-Петербургъ 1867 г.

Европа съ научна цѣль. Първий плодъ отъ това негово из-
тудване бѣше запознаването учений свѣтъ съ нѣколко малко
извѣстни, но твърдѣ важни паметници за историята на южнитѣ
Словѣне. Между тие паметници има два, особно важни за бъл-
гарската история, именно: Хрониката на французскій рицаръ
Робертъ де Клари (La prise de Constantinople) и мемуаритѣ
(запискитѣ) на Албанеца Иванъ Музакки. За мемуаритѣ
на Ивана Музакки ние сме вече говорили още въ първата (Бра-
илска) книжка на „Периодическото Списание“ (стр. 59, 60)
[Съчинения, I, стр. 96]. Тука ще кажемъ нѣколко думи токо за
хрониката на Роберта де Клари. Робертъ де Клари е участво-
валъ въ завоеването на Константинополь отъ латинцитѣ въ
1202—1204 г., участвувалъ е и въ войнитѣ и битвитѣ, които
първитѣ латински императори Балдуинъ и Хенрихъ сж имали
съ Българетѣ. За тия войни онъ доста подробно говори въ
хрониката си, въ която срѣщаме и други още любопитни за
насъ извѣстия. Тука, на примѣръ, подробно се описва срѣ-
щата и разговорътъ, които е ималъ съ Българскій царь Иоаннъ I
най-храбрый отъ французскитѣ голѣмци Pierre de Bracheuil,
доста подробно се излагатъ причинитѣ, които сж подбудили
вторий латински императоръ Хенрихъ да се ожени въ 1213 г.
за дъщерята (или, както казватъ, други писателъе, плѣмenni-
дата) на царя Борила (Vigus), описватъ се и скъпоцѣннитѣ 48
прѣмѣни и дарове, които тая българска хубавица докарала съ
себе си въ Константинополь и които възлизали на 60 товара.
Хрониката на Роберта де Клари хвърга доста голѣма свѣт-
лина на оная важна роля, която Българетѣ играхъ въ исто-
рията на Европа, когато бѣхъ „най-силний и най-опасний за
латинската империя народъ“ (le plus fort gent et le plus doutee
de l'empire ne de le tere. Clary § 116). Отъ тая важна
хроника се е запазилъ токо единъ старъ ржкописъ (отъ 14-й
вѣкъ), който се намира въ кралската библиотека въ Копен-
хагенъ (Дания). Познатий нѣмски историкъ и професоръ на
кенигсбергскій университетъ Карлъ Хопфъ (сега вече покой-
никъ) бѣше взелъ отъ тоя ржкописъ още въ 1855 г. една
копия, за да я обнародва, но по различни причини това обна-
родване се забави. Въ 1868 г. Макушевъ нарочно отиде въ
Кенигсбергъ при Карла Хопфа и измоли отъ него позволение
да се запознае по неговий прѣписъ съ хрониката на Роберта
де Клари и да извлече изъ неж по-любопитнитѣ за българ-

ската история свидѣтелства. Тия извлечения бидоха и обнародвани незабавно въ журнала на южно-словѣнската академия.¹⁾

Слѣдъ едно кратко пътуванье по Германия и по словѣнскитѣ земи въ Австрия, Макушевѣ отиде въ Италия, дѣто прѣкара около три години, отъ 1868 до 1871 год. Прѣзъ това врѣме онѣ прѣтърси архивитѣ въ Венеция, Флоренция, Неаполь, Палермо, Анкона, Болоня, Пиза, Мантуа, Миланѣ, Туринѣ, Генуа, въ пб-вечето отъ които (архиви) не бѣше стѣпялъ до тогава ни единѣ отъ словѣнскитѣ учени мъжѣе. Въ тие архиви онѣ намѣри и прѣписа нѣколко хиляди нови паметници за историята на вситѣ словѣнски племена и на нихнитѣ съсѣди. За изровванъето на това богатство Макушевѣ трѣбваше да прѣгледа и прѣчете въ горѣреченитѣ архиви стотини хиляди стари документи, писани съ най-разнообразно и мъчно за четенье писмо. Прѣзъ зимата на 1869 и 1870 г. менѣ се случи да видѣ съ очитѣ си, съ каква ревност и вѣщина, съ какво голѣмо постоянство онѣ извършваше тоя си тежъкъ трудъ въ Неаполитанский архивѣ. Неговото уморено отъ работа и всякога умислено лице се озаряваше отъ една извъпредна радостъ, когато той сполучваше да изрови нѣкакъвъ любопитенѣ за Българетѣ паметникъ. Такви паметници той всѣки пѣтъ драговолно ми прѣдаваше да ги четѣ и, ако пожелаѣ, да си ги прѣпишѣ. Съ нѣкои отъ тѣхъ азъ тогава още запознахъ читателъетѣ на нашето „Периодическо Списание“ (книж. I, 1870 год. стр. 39, 40, 43—45).²⁾

Слѣдъ завръщанъето си изъ Италия Макушевѣ въ 1871 г. станѣ профессоръ на словѣнската филология въ Варшавский университетъ; въ тая длѣжностъ онѣ остана и до самата си смъртъ, около 12-тъ години. Прѣзъ това врѣме той е обнародвалъ доста много трудове по историята и литературата на различнитѣ словѣнски племена. Ние тука ще кажемъ по нѣколко думи токо за оние негови трудове, които се касаѣтъ до Българетѣ. Тѣ сѣ:

¹⁾ Глед. „Nekoliko novih izvora za historiju južnih Slovena“ въ Rad. jugosl. akademije kn. V, 1868. Цѣлата хроника на Роберта де Клари биде обнародвана отъ Карла Хопфа токо въ 1873 г. въ неговий сборникъ: „Chroniques Greco-Romanes“, Berlin, 1873.

²⁾ [Вж. Съчинения на М. С. Дриновъ, т. I, стр. 76—77, 79—82].

I.

„Историческія разысканія о славянахъ въ Албаніи въ средніе вѣка“ Варшава 1871 г. стр. 153 + VII. Срѣднѣвѣковната албанска история Макушевъ дѣли на четири периода: български, анжуйски, сърбски и скандербеговски. Българский периодъ той захваща отъ 861 г., когато по-големата частъ отъ Албанската земя е влѣзла въ състава на Българската държава при Бориса-Михаила. Отъ тогава Българетѣ сж господарували тамъ чакъ до 1019 г. Прѣзъ това врѣме българский елементъ толко се е усилилъ въ срѣдна и южна Албания, дѣто още около края на 11-й вѣкъ, когато българското царство вече не сществувахе, нѣкои писателъе 50 (Малатерра) сж наричали тие страни български, а населението имъ — българско. Силното побългаряванъе на Албания по онова врѣме се доказва и отъ това, дѣто изъ неж охотно сж се придружавали различни чети къмъ българскитѣ въстаници въ 11-й вѣкъ. Макушевъ е напълно увѣренъ, че и прѣзъ врѣмето на византийското господаруванъе въ България (1019—1186) въ Албанската земя е прѣобладавалъ българский елементъ, поради това онъ и това врѣме отъ исторически животъ на Албанцитѣ причислява къмъ българский периодъ на Албанската история. — Наскоро слѣдъ възстановленіето на българското (Търновско) царство ние пакъ намираме Албания („Деволская хора и земля арбанасская“) подъ власта на Българетѣ. По мнѣніето на Макушева, Българский периодъ въ Албанската история фактически се е свършилъ токо въ 1237, та се е продължавалъ, слѣдователно, около 400 годинъ. Прѣзъ толкова дълго врѣме българскитѣ нрави, обичае, българскитѣ обществени наредби сж могли съвсѣмъ да се укоренятъ между Албанцитѣ и да станжтъ еато национални чърти на нихний народенъ битъ. На 1272 год. Албания доброволно се е подчинила на Неаполитанский краль Карль I Анжуйский, като е взела отъ него вѣра и клетва, че нѣма да ѝ кжтне народнитѣ обичае, наредби и правдини (*bonus usus, consuetudines, privilegia concessa ab antiquis imperatoribus Romanie*). Макушевъ увѣрява, че подъ тия наредби и правдини трѣбва да се разумѣватъ наредбитѣ и правдинитѣ, които отъ Българетѣ сж били останжли на Албанцитѣ и че, слѣдователно, Карль I „закрѣпилъ вліяніе славянской

(болгарской) образованности въ Албаніи“ стр. 23.—За анжуйскій периодъ на Албанската история (1250—1350) Макушевъ е събралъ твърдѣ много и твърдѣ важни нови материали. Отъ тѣхъ за насъ особно любопитни сж нѣколко документи, отъ които се доказва, че Карлъ I Анжуйскій е сключвалъ

51 съюзъ съ Българетѣ противъ Византийскій императоръ Михаилъ Палеологъ и че по тая работа сж ходили негови посланици въ Търново, а български въ Неаполъ. Не малко нови паметници Макушевъ привожда и тамъ, дѣто излага историята на сърбскій периодъ (1350—1450 г.) и на скандербеговото врѣме. Скандербегъ е билъ родомъ Словѣнинъ: майба му Вонсава и баща му Иванъ, синъ Браниловъ, сж били отъ чисто словѣнска рода. Въ Скандербеговата къща словѣнскій езикъ е билъ познатъ тѣй исто, както и албанскій. Военний съюзъ, който Скандербегъ състави противъ Турцитѣ, е състоялъ не само отъ албански, но и отъ словѣнски владѣтели. Отъ тука се види, че Скандербегъ принадлежи толкова и на словѣнската история, колкото и на албанската. Всичко това е доказалъ покойний нѣмски историкъ Карлъ Хопфъ.¹⁾ Неговитѣ доказателства Макушевъ е потвърдилъ съ нѣколко нови документи. Освѣнъ това, той е сполучилъ да намѣри и нѣколко такви паметници, които ни накарватъ да се съмнѣваме въ истинноста на оне романтически разкази, съ които нѣкои панегиристи сж украсили живота и дѣятелноста на Скандербега. Въ книгата си, за която ни е тука рѣчта, Макушевъ е помѣстилъ една особна глава „за устройството и управлението на албанскитѣ общини въ срѣднитѣ вѣкове“. Тая глава, която е изработена по-вечето възъ основата на нови, архивни материали, има за насъ особенъ интересъ, защото, както рекохме по-горѣ, въ албанскій общественъ битъ е имало и доста много български чърти. Присѣтствието на такви чърти се доказва и отъ нѣколко словѣнски термини, които Макушевъ срѣщналъ въ паметницитѣ на албанскій общественъ животъ и на които той е обърналъ особно внимание. Тие термени сж: *rovlie* (повеля = грамота, указъ), *boiari*, *buïari* (боляре, бояре), *voyvoda*, *voivoda* (войвода), *bastina* (бащина), *obrochum* или *l'obrocho* (оброкъ), *sicum*, *siocho* (сокъ).²⁾

52

¹⁾ Въ своята прѣкрасна книга „Geschichte Griechenlands im Mittelalter“ Лайпцигъ 1868.

²⁾ Всяка селска къща е плащала по четири гроша оброкъ: *l'obrocho che é grossi quatro par casa. obrochum, quod est grossi quatuor*

II.

„Болгарія въ концѣ XII и въ первой половинѣ XIII в.“
 Варшава 1872 год. Въ тоя си трудъ Макушевъ доста подробно е разгледалъ дѣятелността на първитѣ Търновски царѣ, до колкото това му е било възможно на онова врѣме, когато още не бѣхъ се появили книгитѣ на професора Успенскаго, които изнесохъ на видѣло съвсѣмъ нови и много любопитни паметници за тая важна епоха въ нашата история.¹⁾ Макушевъ съ особно внимание тука е разгледалъ сношенията на царя Иоанна I съ Иннокентий III и отношенията му къмъ Латинската империя. При обработванъето на тия въпроси той се е възползвалъ и отъ любопитнитѣ свидѣтелства на Роберта де Кларн.

III.

Болгарія подъ турецкимъ владычествомъ, преимущественно въ XV и XVI вѣкахъ“ (напечат. въ „Журналъ министерство народн. просвѣщенія“, 1872, часть CLXIII, стр. 286—329). Тука Макушевъ доказва, че турското завоевание било полезно за българскій народъ, и ето по що. Въ 14-й вѣкъ, прѣди турското нашествие, българската земля политически е била распокъсапа на нѣколко малки части, които сж се управлявали отъ различни управители, по-вечето чужди отъ колкото свои. И еднитѣ и другитѣ отъ тѣхъ сж се грижили по-вечето за своитѣ лични интереси, на които сж и приносили въ жертва доброденствието на своитѣ подданици. Освѣнъ това тие слаби правители не сж могли да защищаватъ владѣніята си отъ вънкашни неприятелѣ, които постоянно ги сж нападали и разорявали. По онова врѣме, казва Макушевъ, „самостоятельное существованіе Болгаріи было невысказимо. Если бы не завладѣли его Турки, то она досталась бы Мадьярамъ. Вспомнимъ, что уже Емерихъ (1196—1204) помышлялъ о болгарскомъ вѣнциѣ; вспомнимъ, что папа Григорій IX увѣщевалъ Белу IV (1263 г.) предпринять крестовый походъ въ Болгарію, указывая, что Богъ избралъ его и возвеличилъ для распространенія католицизма;

рго домо. — По миѣннето на Макушева сокъ се е наричалъ данокъ, който сж плащали бездомнитѣ мъже (стр. 127).

¹⁾ Ине тука подразумѣваме слѣднитѣ книги на г-на Успенскаго: а) „Образованіе втораго болгарскаго царства“. Одесса 1879 г. б) „Византійскій писатель Никита Акоминатъ“ Петербургъ 1874.

вспомнимъ, что Людевитъ великий отнялъ у Болгаръ Видинъ (1365) г.) и владѣлъ имъ четыре года, и что Иванъ Страшимиръ Видинскій признавалъ себя венгерскимъ вассаломъ до 1397 г., когда онъ долженъ былъ подчиниться Баясету..... И нѣтъ сомнѣнiя, что доставшись Мадьярамъ Болгарiя окатоличилась бы и потеряла свою народность“ (стр. 288). Турското завоевание не само е отклонило тая опасность, която е заплашвала цѣлата бѣднина на бѣлгарскiй народъ, но още е и уздравило тая бѣднина чрѣзъ това, дѣто е съединило политически распокѣсаннитѣ бѣлгарскiе области подъ една власть. По мнѣнiето на Макушева, турското завоевание на първо врѣме било полезно на бѣлгарскiй народъ и чрѣзъ това, че му уздравило такъвъ материаленъ животъ, какъвто той на да ли е видвалъ въ 14-й вѣкъ при християнскитѣ си управители. Първитѣ турскiе султани, особно Мурадъ II, Мухамедъ II, Баязитъ II, Селимъ II, сж се отличавали съ вѣротърпимостъ, правдолюбие и съ други похвални нравственни качества. Турцитѣ прѣзъ това славно въ историята имъ врѣме сж се държали просто и човѣшки сж се обнасяли съ своитѣ поданници: не имъ вземали тежки данъци, сѣдили ги лесно и право, добрѣ ги бранили отъ вѣнкашни врагове и разоренiя. Прѣзъ 15-й и 16-й вѣкове християнетѣ въ Турско се наслаждавали съ такво мѣдро и човѣшко управление, каквото рѣдко се е срѣщало на онова врѣме и въ най-образованнитѣ европейскiе държави. И Бѣлгаретѣ тогава изобщо били доволни отъ положението си, живѣли доста свободно, били богати. Всичко това Макушевъ се стареа да подтвърди съ различни свидѣтелства, които той издирилъ въ италианскитѣ архиви. Турското иго е взело да стая тежко и несносно за Бѣлгаретѣ токо отъ края на 16-й вѣкъ, когато характерътъ и поведението на Турцитѣ захванѣли да се развалятъ. Тая Турска развала, по мнѣнiето на Макушева, е произлѣзла най-много отъ сближаваньето на Турцитѣ съ западно-европейскитѣ държави, особно съ Венецианската республика. „Безнравственная, своекористная и трусливая, но дальновидная республика св. Марка была, безъ сомнѣнiя, первою и главнѣйшею виновницею нравственной порчи Туроеъ. Откупаясь отъ войны щедрыми подарками султану, визирямъ и пашамъ, она развила въ Туркахъ продажность и роскошь — главные источники бѣдствiй ихъ христiанскихъ подданныхъ. Интриги ренегатовъ, фана-

рѣтовъ и католическихъ миссіонеровъ подлили масло въ огонь“ (стр. 312). Отъ края на 16-й вѣкъ старитѣ турски добродѣтели и похвалнитѣ страни на турското управление изчезватъ. Турцитѣ ставатъ бездѣятелни, лѣнливи и се вдаватъ въ роскошь, салтанатъ. Тие пороци ги сж накарали да станжтъ и страшно користолюбиви. Даждията сж се уголѣмили, рушветътъ станжлъ всеиленъ въ управлението и въ сѣдилищата, имотътъ и животътъ на раята останжли беззащитни пр. Отъ тогава, сирѣчь отъ края на 16-й вѣкъ, Българетѣ взели вече сериозно да мислятъ за освобождението си и да търсятъ за това вънкашна помощъ. Макушевъ привожда нѣколко твърдѣ любопитни свидѣтелства за сношенията, които Българетѣ съ таква цѣль сж правили въ края на 16-й и въ началото на 17-й вѣкъ съ седмиградскій князь Стефанъ Батори, съ Руситѣ, съ различни италиански владѣтели и даже съ испанскій кралъ. Такъво е вкратцѣ съдържанieto на Макушевата статия за състоянието на Българетѣ подъ Турското владичество. Исказанитѣ въ неж мисли заслужватъ сериозно внимание, магаръ че нѣкои отъ тѣхъ може и да не сж вѣрни. Особно важна е тая статия по това, че тя е прѣпълнена съ доста много нови извѣстия и свидѣтелства, които иматъ първостепенно значеніе за историята на Турцитѣ и Българетѣ. Между друго тука е приведена токо речі цѣла записката на Дубровничанина Павла Джорджича за положението на Българетѣ, която (записка) е писана на 1595 г. и която Макушевъ е намѣрилъ въ Миланскій архивъ.¹⁾ Приведени сж и извлечени изъ нѣкои писма отъ охридскій патриархъ Атанасій, който около 1615 год. дѣятелно е работилъ за разсипването на турското царство. За тая цѣль той приготвявалъ възстаніе въ България и въ сѣщото врѣме подбуждалъ вицецарьоветѣ неаполитански и сицилійски, та и самий испански кралъ, Филиппъ III, да захванжтъ война съ Турцитѣ. Тие паметници за дѣятелността на патриарха Атанасія Макушевъ е намѣрилъ въ палермитанскій архивъ.

Членътъ, за който ни е тукъ рѣчта, се свършва съ слѣднитѣ думи: „Болгаре не безропотно сносили тяжелое иго и жестоко мстили за насиліе физическое и нравственное: но они не могли облегчить своей несчастной судьбы, немилосердно

¹⁾ За тая записка или рѣчь на Павла Джорджича глед. Період. списание на Д. Кв. Др. 1870 г. кн. I, стр. 43, 44. [Сжшо, Съчинения т. I, стр. 80—81].

преслѣдующей ихъ до нынѣ. На глазахъ отцовъ нашихъ совершилось освобожденіе Сербіи и Греціи, на нашихъ глазахъ объединились и устроились дунайскіе княжества; а Болгарія продължаеть робствовать, и, Богъ знаетъ, скоро ли дождется своего освободителя“.

IV.

56 „Очеркъ исторіи и современнаго положенія задунайскихъ Слаявъ: Болгаръ и Сербовъ“ напечат. въ Русскомъ вѣстникѣ 1876. Прѣзъ мѣсець мартъ на 1876 г., когато юнашкото херцеговинско възстаніе бѣше повржило русскитѣ сърдца съ особно горещо съчувствие къмъ сѣрбското племе, когато и руската публицистика, увлечена отъ това съчувствие, малко се занимаваше съ България, като не очакваше тамъ нѣкакви сериозни събития, Макушевъ е съставилъ горѣзабѣлѣженный „очеркъ“ (прѣгледъ) и го е обнародвалъ въ единъ отъ най-разпространеннитѣ руски журнали. Тука той е помѣстилъ вѣрни, свободни отъ всякаво пристрастие и увлечение бѣлѣжки за сѣрбското племе и за сѣрбскитѣ земли на Балканскій полуостровъ, особно за сѣрбското княжество. Но при това е обърнѣлъ и особно внимание на Българетѣ, на които е посветилъ и по-голѣмата часть отъ тоя си трудъ. Вкратцѣ, но ясно и майсторски тука е изложена исторіята на Българетѣ, положението имъ подъ турското иго и възражданъето имъ. Съчувственно е описанъ успѣхътъ, който Българетѣ сж направили въ своето развитіе при толкова мъчни обстоятелства и спънки отъ всяка страна. Особно съчувственно е описано напрѣдванъето на българската книжнина, за която Макушевъ съ нѣкаква си гордость забѣлѣзва: „болгарская литература въ послѣднее десятилѣтіе сдѣлала большіе успѣхи: болгарскія книги считаются не десятками, а сотнями, и въ числѣ ихъ есть добросовѣстные труды историческіе, этнографическіе и лингвистическіе. . . . Можно надѣяться, что болгарская литература быстро разовьется и займетъ принадлежащее ей мѣсто въ ряду славянскихъ литературъ“. Тука сж помѣстени и доста вѣрни географически, этнографически и статистически бѣлѣжки за нашій народъ. Не е нужно да се запираме на подбужданията, които сж накарали Макушева да обнародва такъвъ единъ „очеркъ“, проникнѣтъ съ горещо съчувствие къмъ нашій народъ. Не можемъ да не изповѣдаме

обаче, че съ тоя си „очеркъ“, който е написанъ нѣколко недѣли прѣди бѣлгарското възстание, Макушевъ направилъ не малка услуга на нашето народно дѣло.

V.

57

„Разборъ книги К. Иречка: Dějiny národa bulharského“ напечат. въ „Журналъ министерства народнаго просвѣщенія“. 1878, апрѣль и май. Това е много подробна критика, — тя заема около седемъ печатни листъе (коли) и до нѣйдѣ е прѣдизвикана отъ моето кратко писмо за бѣлгарската история на г-на Иречка, което (писмо) обнародвахъ прѣзъ 1876 г., чтомъ излѣзе на свѣтъ тая важна книга.¹⁾ Азъ желяхъ часъ по-скоро да запознаж читателъетѣ на нашето „Периодическо списание“ съ почтенната книга на г-на Иречка и съ нейното значение, поради това въ реченното мое писмо се и говори по-вечето за нейнитѣ хубави страни, каквито тя има твърдѣ много. За нѣкои отъ недостатъцитѣ ѝ, които на-бързѣ могохъ да забѣлѣжж, азъ такожде споменѣхъ въ писмото си, но за тѣхъ споменѣхъ само вкратцѣ. Макушевъ останѣлъ твърдѣ незадоволенъ отъ това мое писмо, съгледалъ въ него „слишкомъ пристрастный отзывъ“, за който и твърдѣ остро ме укорява въ критиката си. Тука той е обѣрнѣлъ по-вечето внимание на слабитѣ мѣста въ историята на г-на Иречка, именно на нѣкои дребни погрѣшки и пропусчания, каквито има и всякога ще има въ една книга, която обнема цѣлата история на единъ малко изученъ народъ, и каквито се срѣщатъ и въ Макушевитѣ исторически трудове. За такви недостатъци Макушевъ твърдѣ строго осажда г-на Иречка, комуто особно не прощава това, дѣто не се воспользовалъ отъ вситѣ руски трудове и издирвания по бѣлгарската история. Но който знае, колко мачно се получаватъ такви руски книги въ Прага, дѣто г-нъ Иречекъ е писалъ бѣлгарската си история, той, вѣрвамъ, ще намѣри тия осаждания и укорявания не до тамъ справедливи. Трѣбва да кажа още, че г-нъ Иречекъ въ вто-

58

¹⁾ Това писмо е напечатано въ „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ Браила, 1876, кн. XI—XII, 215—227. Съ нѣкои измѣнения то биде напечатано и въ Журнала (Casopis) на чешкий музей (кн. I, 1876), също и въ Archiv für slawische Philologie [Bd. II, 168—177] [— Вж. по-горѣ стр. 234—246].

свѣтъ токо речи въ едно врѣме съ Макушевата критика, бѣше вече оправиль по-вечето отъ недостатъцитѣ, за които го толко укорява тая строга критика. Като оставимъ обаче на страна твърдѣ строгий и острый тонъ въ критический Макушевъ трудъ, за който ни е тука рѣчта, ние трѣбва да признаемъ, че тоя трудъ, надъ който покойний му авторъ много и дълго врѣме се е трудиль, е направиль не малка услуга на нашата историография. Съ таква цѣль Макушевъ е и написалъ своята критика, както и самъ изповѣда въ едно приятелско до мене писмо, изъ което си позволявамъ да привеждъ слѣднитѣ думи: „Ради пользы науки я счелъ долгомъ своимъ отнестись строго и къ книгѣ Иречека и къ вашей рецензи“.

VI.

Прѣзъ врѣмето на профессорската си дѣятелность въ Варшавскій университетъ, Макушевъ е намиралъ свободни часове за да приготвява своитѣ архивни материали за обнародване. Той може и да обнародва една часть отъ тѣхъ въ два голѣми томове подъ заглавие: *Monumenta historica slavonum meridionalium vicinorumque populorum*. Първий отъ тие томове е напечатанъ въ Варшава на 1874 г., а вторий — въ Бѣлградъ на 1881 г. Въ тѣхъ сж вмѣстени и нѣколко особно любопитни за насъ паметници, за които ние ще поговоримъ по-подробно другъ пѣтъ. Тука само ще забѣлѣжимъ, че освѣнъ обнародванний въ горѣзабѣлѣженнитѣ два тома материалъ, у Макушева имаше още много такъвъ архивенъ материалъ, съ който бихъ могли да се напълнятъ още петъ шесть голѣми томове и който покойний такожде желаше да обнародва постепенно. Трѣбва да се надаме, че университетскитѣ Макушеви другаре и неговитѣ ученици нѣма да оставятъ тоя драгоценъ исторически материалъ да се распелѣ и изгуби, а ще се погрижатъ и за по-скорото му обнародванье. Ние особно трѣбва да желаемъ това, защото между необнародваннитѣ Макушеви паметници има и доста много такви, които се касажатъ до нашата история. За нѣкои отъ тѣхъ покойний съ обичната си любезность писменно ми е съобщавалъ нѣкога кратки, а нѣкога и подробни извѣстия. Такви негови писма, които сж любопитни и отъ други нѣкои страни, азъ съмъ учувалъ, защото ми се чини, че тѣ заслужаватъ да бждятъ обнародвани нѣкога.

Освѣнъ горѣзброенитѣ трудове, покойний българолюбецъ е обнародвалъ въ различни руски журнали и газети и нѣколко по-макли статии, които много или малко са касажтъ на нашата история и литература, или пакъ до нашето народно дѣло. Азъ тука ще споменж токо една отъ тѣхъ, съ която Макушевъ е поздравилъ новата дѣятелность на нашето Книжовно дружество въ Срѣдецъ и първитѣ двѣ книжки отъ въскреснжлото ни Периодическо Списание. Тая статия, която се появи прѣзъ послѣдната зима въ „Русскій Филологическій Вѣстникъ“, свидѣтельствува, че покойний ѝ авторъ до самий край на живота си не е прѣставалъ да се интересува съ нашитѣ работи и съ жива радость е посрѣщалъ всяко добро начинание. Тука, като дойде рѣчь до нашето Книжовно Дружество, почитамъ за своя длъжность да кажж още, че Макушевъ още отъ самото основанне на това Дружество (въ Бранла) постоянно се отнасяше къмъ него съ горецо съчувствие, което не единъ пжтъ е изказвалъ въ своитѣ ученолитературни трудове. Не могж такожде да не споменж съ благодарность и за нравственната поддръжка, която покойний всякога даваше на първитѣ работници въ Дружеството, като ги насърчаваше да не падатъ духомъ отъ различни спжнки и прѣчки, но да продължаватъ дѣлото си съ надежда за по-добри дни и врѣмена.

Въ своитѣ университетски лекции Макушевъ е издѣлялъ особно много мѣсто за нашата история, литература, а такожде и за нашия езикъ, който познаваше добрѣ. Той всякога се е старалъ да възбужда особенъ интересъ къмъ нашето племе въ своитѣ ученици, единъ отъ които е и В. В. Качановски. Вѣрвамъ, че нещж сгрѣшж, ако кажж, че Макушевъ е вдхнжлъ г-ну Качановскому оная любовь и ревность, съ които той сега издирва и изважда на свѣтъ паметницитѣ на нашата писменность и народна словесность.

Съ ученичѣ си трудове, особно съ откритията си въ италианскитѣ архиви, Макушевъ е направилъ истински, дълготрайни услуги на нашата история. Не сж малки и услугитѣ му на нашето народно дѣло, което онъ съ своето авторитетно слово горецо е поддръжалъ и въ сериозната русска публицистика, и на университетската си катедра, и въ кръга на своитѣ учени приятели и отбрани познайници. Просвѣ-

тениѣ и родолюбиви Българе особно високо оцѣняватъ такви благородни услуги, та смѣемъ да се надаме, че името на Викентия Василевича Макушева по насъ за всѣкога ще се споменува съ благодарность. Вѣчна му память!

Харьковъ, 1883. Юний.

2. Споменъ за Ивана Сергѣевича Аксакова.*)

(† 27 Януарий 1886 год.).

Новопрѣставений почетенъ членъ на Българското Книжовно Дружество Иванъ Сергѣевичъ Аксаковъ е направилъ на Българскій народъ голѣми добрини, поради които неговий животъ и неговитѣ дѣяния трѣбва да завзематъ не малко страници въ историята на българското духовно и политическо възраждане, ако, разумѣва се, тая история се напише нѣкога съ потрѣбната пълнота, вѣщина и безпристрастие. Сега, додѣто е още ровка прѣстѣта, която покрива неговитѣ брени останѣци, ние осѣщаме душевна потрѣбность да споменемъ поне вкратцѣ за нѣкои отъ неговитѣ услуги на народа ни.

Кой отъ сегашното българско поколѣние не знае, не е слушалъ отъ бащи, дѣди и прадѣди, какъ нашия народъ прѣзъ тежитѣ и усилни години на турското робство се е утѣшавалъ съ една твърда вѣра, че рано или късно той ще бѣде освободенъ чрѣзъ Русия, чрѣзъ руския царь, когото по насъ сж наричали, та и до сега още наричатъ Дѣдо Иванъ? Тая всенародна българска вѣра, на която ние се сподобихме да видимъ изпълненето, е много отдавнашна: тя се е породила още прѣди четири вѣка, когато Турцитѣ така се утвърдихъ на Балканскій полуостровъ, дѣто на тамошнитѣ християнски народи не оставаше вече никаква надежда, че ще могатъ съ свои сили да се отървжтъ отъ турското иго. При това отчаяно положение Българскій народъ обзрнж надеждитѣ си къмъ Москва, толко по-скоро, че тъкмо по онова врѣме московското господарство бѣ захванжло да се усилова вътрѣшно и да расте чрѣзъ цѣлъ редъ славни побѣди надъ Татаретѣ, които сж 2 отъ едно порекло съ Турцитѣ и които до тогава се считахж

*) Изъ „Периодическо списание на Българ. Книж. Дружество“ кн. XIX—XX (1886), стр. 1—15.

за непобѣдима глѣнь. Московскій господарь Иванъ Васильевичъ III (1462—1505) съвсѣмъ строи татарското иго, подѣ което се намира по-голѣмата часть отъ рускій народъ прѣзъ двѣстѣ и по-вече години. А неговий внукъ царь Иванъ Грозный (1533—1584) сполучи да завладѣе и двѣ татарскы царства — Казанското и Астраханското. Па и на Кримскитѣ Татары, които Турцитѣ, отъ врѣмето на Султана Мухамета II, бѣхъ взели подѣ своя върховна власть и покровителство, царь Иванъ Грозный зададе голѣмъ страхъ. Тие Московскы Ивановци, които царувахъ въ 15-й и 16-й вѣкъ твърдѣ дълго врѣме (единъ 43 години, другий 51), сж вдѣхнали въ Българскитѣ сърдца речената вѣра и надежда, че отъ Дѣда Ивана ще дойде българското освобождение. Отъ това и отъ тогава още името Иванъ е станжло по насъ синонимъ на рускитѣ царье. На рускитѣ царье отдавна сж били познати българскитѣ надежди, къмъ които они сж се отнасяли съчувствено: освѣнъ нѣкои нашенскы извѣстия, въ това ни увѣрява и единъ Венецианскы дипломатъ, Яковъ Соранцо, който е живѣлъ въ врѣмето на царя Ивана Грозный. Но въ 16-ий и 17-ий вѣкъ Русия не можеше да подаде ръка на Българетѣ, едно, защото бѣше много улисана съ своята сѣдба, друго, защото жь отдѣляхъ отъ българската земя широки пространства, които се намирахъ въ рѣцѣ на Поляцитѣ, на Кримскитѣ Татары и на Турцитѣ. Токо въ 18-ий вѣкъ Руситѣ се поприблизихъ до българската земя и побѣдоносно влазихъ въ нежъ въ врѣмето на войнитѣ, които Екатерина Велика има съ Турция. По него врѣме, обаче, руската дипломатия бѣше взела такава посока, при която не можеше да има мѣсто за нѣкакво съчувствие къмъ Словѣнетѣ, особно къмъ Българетѣ. Тогавашната руска политика по источний въпросъ се държаше на религиозны основи, водѣше се само по интереситѣ на православната вѣра, която отождествяваше съ еллинизма и поради това мислѣше и работѣше най-много за Гърцитѣ, поддържаше гърцкитѣ стрѣмения и голѣмы идеи. Причинитѣ на тая пагубна за южното Словѣнство, особно за Българетѣ посока на руската дипломатия сж различни, но най-главната отъ тѣхъ е онова положение, което Гърцитѣ заемахъ тогава въ турското царство и съ което сегашнитѣ 3 гърци историци (Паппаригопуло и други) се голѣмжтъ като съ едно главно доказателство на гърцкитѣ дарби и способ-

ности. Една частъ отъ гърцкый народъ бѣше сполучила да вземе въ рѣцѣтъ си вѣнкашнитѣ работи на Портата и бѣше добила пълна власть въ Турскитѣ вассални княжества — Влашко и Молдава, а пакъ гърцкото духовенство подъ високата игемония на Вселенскый патриархъ управляваше не само духовнитѣ, но и свѣтскитѣ работи на всичката християнска рая гь европейска и азиатска Турция. Не е чудно, че при това положение, което заимахъ Гърцитѣ въ Турско, изникнахъ гърцкый проектъ на Екатерина Велика, който мѣрѣше да замѣсти турското царство съ една гърцка империя. Измежду българскый народъ и тогава не сѣ умирали надеждитѣ на еднокръвнитѣ Руси, но за тия надежди нѣмаше вече кой да напомни на рускитѣ дипломати, защото вситѣ по-първи хора въ България бѣхъ или природни гърци или пакъ погърчени Българе, които не само се срамувахъ отъ българското име, но и съ особно усърдие, свойствено изобщо на ренегатитѣ, залѣгахъ за интереситѣ на гърцизма. Доста е да напомнимъ, че възродителтъ на гърцката писменость и най-горещий ходатай прѣдъ Екатерина Велика за въздиганьето на гърцката империя бѣше македонскый Българинъ, Евгений Вулгарисъ.

Войната, която Александръ I отвори на Турция по врѣмето на сърбското възстание и прѣзъ която Руситѣ пакъ влазихъ въ България (между 1806—1812 год.), малко измѣни горѣописаното положение на Българетѣ, макаръ че они бѣхъ захванъли вече да се свѣстяватъ и въ лицето на Софрония Врачанскаго бѣхъ се вече сдобили съ единъ горещъ народепъ ходатай прѣдъ нѣкои руски голѣмци. И слѣдъ тая война, както въ рускитѣ крѣгове, така и между рускый народъ изобщо, гърцкитѣ симпатии и гърцкото влияние бѣхъ толкова силни, дѣто и малкото български търговци, които около това врѣме захванъхъ да се заселятъ въ Русия, намирахъ за по-износно да се наричатъ гърци. Така, напримѣръ, приснопамятний Априловъ, който бѣ се прѣселилъ въ Русия още въ началото на сегашний вѣкъ, до кждѣ 1830 година се наричаше Габровски гъркъ и усърдно подкрѣпяше гърцката велика идея.

4   Слѣдъ въцаряващето на Николая Павловича, малко нѣщо прѣди руско-турската война на 1828—1829 г., въ Москва се появихъ пѣколко писателѣ и учени лица, които захванъхъ задружно да се трудятъ за прокараващето въ рускитѣ умове народна словѣнска посока. Между тия лица, които се съби-

рахъ около руский историкъ Погодинъ, е билъ и Сергѣй Т. Аксаковъ, баща на покойний Иванъ Сергѣевичъ, единъ много даровитъ и високо образованъ писателъ. Тоя изпърво малоброенъ московски кръгъ полекалека се е уголѣмявалъ съ нови дѣятелъ, както: учений философъ-богословъ — поетъ Хомяковъ, братия Кирѣевски, Чертковъ, Елагини, Велтманъ, Чижевъ, Самаринъ и др. Съ любовта си къмъ руската народностъ тия лица сж свързвали любовь къмъ другитѣ словѣнски племена и сж се стараяли да възбуждатъ къмъ тѣхъ съчувствие между просвѣтениитѣ руски кръгове. На 1830 год. Погодинъ въ едно тържествено събрание на Московскій университетъ каза съчувствена за Словѣнството рѣчь, въ която говорѣше, че Русия е длъжна да се грижи за Словѣнскитѣ племена и да ги покровителствува. Наскоро слѣдъ това, въ 1832 г. Хомяковъ написа своята прочута пѣсень, въ която се обърща къмъ руский Орелъ съ такиви думи:

Высоко ты гнѣздо поставилъ,
Славянъ полунощныхъ Орелъ,
Широко крылья ты расправилъ
Глубоко въ небо ты ушелъ!
Лети, но въ горнемъ морѣ свѣта,
Гдѣ силой дышащая грудь
Разгуломъ вольности согрѣта,
О младшихъ братьяхъ забудь!...
Ихъ много тамъ, гдѣ гнѣвъ Дуная,
Гдѣ Альпы тучей обвились,
Въ ущельяхъ скалъ, въ Карпатахъ темныхъ,
Въ Балканскихъ дебряхъ и лѣсахъ....
И ждуть окованные братья,
Когда же зовъ услышать твой,
Когда ты крылья, какъ объятъ,
Прострешъ надъ слабой ихъ главой?....
О вспомни ихъ, Орелъ полночи!
Пошли имъ звонкій свой привѣтъ,
Да ихъ утѣшитъ въ робской ночи
Твоей свободы яркій свѣтъ! и пр.

Тие московски патриоти отъ рано обърнахъ особно внимание къмъ Българскій народъ и не само по това, защото оны отъ вситѣ словѣне бѣше най-потѣпканъ, но и защото имъ се видѣше особно любопитенъ поради своитѣ стари духовнонравствени свързки съ руский народъ, поради своето минало, което по него врѣме бѣхъ захванжли да издирятъ

нѣкои руски специалисти — Калайдовичъ, Венелинъ и др. Венелинъ, който бѣше страстно залюбенъ въ Българетѣ, посрѣщна голѣма поддръжка и насърчение отъ страна на Погодина и Сергѣя Т. Аксакова, безъ помощта на които той нѣ да ли ще заемаше таково почетно мѣсто въ историята на Българското възраждане. Доста е да напомнимъ, че първото си съчинение за Българетѣ Венелинъ написа и напечата (въ 1829 г.) съ спомаганъето на Погодина, и че Сергѣй Аксаковъ склони руската академия да даде Венелину помощъ за пътуванъето му въ България и въ Румжния. . . . Двѣ три години слѣдъ Венелиновото пътуванъе, около 1834 год., захванѣхъ вече да дохаждатъ Български младежи за учене въ Русия (Одесса, Киевъ и Москва), дѣто ги привличаше съчувствието, което реченитѣ Московски патриоти исказахъ къмъ Българетѣ. За това ясно свидѣтелствуватъ нѣкои отъ тие младежи, които въ писмата си сж наричали Погодина „Отецъ всѣхъ Болгаръ“, „попечитель и отецъ бѣдной Болгаріи“ и т. п. Чрѣзъ ходатайството на Погодина и на нѣкои отъ неговитѣ познайници руский св. Синодъ въ 1844 г. разрѣши да се приематъ на правителствено иждивение въ рускитѣ духовни училища и Българе, — отъ тогава захванѣ да се испраща изъ Русия помощъ на Български училища, църкви и манастире. Така наченѣ да се распространява въ Русия познанство съ забравенитѣ отъ свѣта Българе и съчувствие къмъ тѣхъ. Но това съчувствие до врѣмето на Кримската война бѣше още много слабо и се ограничаваше само въ тѣсний кръгъ на московскитѣ патриоти и на тѣхнитѣ почитателъе и лични познайници въ Москва и въ други руски градове. Помощта, която руский св. Синодъ и нѣкои други руски кръгове давахъ на Българетѣ до Кримската война, произлизаше отъ личното познанство на нѣколко Българолюбци съ нѣкои влиятелни руски голѣмци и имаше по-вечето характеръ на едно просто

6 челолюбие. До това врѣме словѣнскитѣ проповѣди на московскитѣ патриоти минувахъ за празни фантазии между просвѣтената руска масса, която бѣше навикнѣла да гледа на словѣнитѣ така, както гледахъ на тѣхъ нѣмцитѣ и гърцитѣ. Нѣкои отъ тогавашнитѣ знаменити руски писателъе и публицисти дори се гаврѣхъ съ московскитѣ патриоти и на присмѣхъ ги наричахъ славянофили.

Така се появи на свѣтъ това име, което по-послѣ съвсѣмъ измѣни значението си: отъ смѣшенъ прѣкоръ станъ едно много почетно название. До кримската война, както въ високитѣ руски кръгове, така и между руский народъ изобщо, прѣжнитѣ гърци симпатии останахъ, токо речи, непожтнѣти. Прѣдъ видъ на това и нѣкои отъ Българетѣ, които прѣди Кримската война се учахъ въ рускитѣ училища (въ московската духовна академия и въ Киевъ) намирахъ за по-износно да се казватъ Гърци. Токо слѣдъ Кримската война, която поотгрѣси руский просвѣтенъ свѣтъ отъ оние чужди възгледи, които бѣхъ се загнуздили въ него, славянофилскитѣ стрѣмения захванъхъ да си отварятъ широкъ пѣтъ въ Русия. Наскоро слѣдъ Парижский миръ между московскитѣ славянофили се роди мисль за съставянѣето едно дружество, което да развива между руский народъ словенскитѣ идеи и симпатии, па и да събира материални помощи за подкрѣпянѣе народнитѣ работи на словѣнскитѣ племена, особно на Българетѣ. Така, съ разрѣшение на руското правителство, се отвори на 1858 г. въ Москва знаменитий Славянски комитетъ. За устройванѣето на тоя комитетъ, освѣнъ горѣпоменѣтитѣ славянофили — Погодинъ, Хомяковъ, Аксакови, Самаринъ и др., ревностно сж се трудили и нѣкои други московски граждани, както: попечителъ на московский учебенъ окръгъ Бахметевъ, графъ Уваровъ, Катковъ и университетскитѣ професори Соловьевъ, Леонтьевъ, Бодянский, Буслаевъ.

Прѣдсѣдатель на комитета прѣзъ първитѣ три години бѣше Бахметевъ, а слѣдъ него за прѣдсѣдатель се избра Погодинъ, който и занима това мѣсто прѣзъ цѣли 14 год., до самата си смъртъ (1875 год.). Но душа на това дружество отъ самото му учреждение станъ Иванъ Сергѣевичъ Аксаковъ, който испърво бѣше неговъ секретаръ, сетнѣ подпрѣдсѣдатель, а слѣдъ Погодиновата смъртъ завзе прѣдсѣдателското мѣсто. На П. С. Аксакова Московский славянски комитетъ най-много 7 дължи за своята слава и за своитѣ добри дѣла.

Роденъ и отгледанъ въ една прочута по своитѣ добродѣтели челядь, възпитанъ подъ ръководството и въ благороднитѣ идеи на баща си Сергѣя Т. Аксаковъ, щедро награденъ съ душевни дарби, Иванъ Сергѣевичъ още отъ млада върстъ е обръщаль на себе внимание съ високитѣ свои помисли и

идеални стръмения. Още на 1845 г., когато е билъ на 22 години, онъ е обнародувалъ едно стихотворение („Христофоръ Колумбъ“), въ което срѣщаме такиви мисли:

Не отступлю, не оробѣю,
 Судьбѣ упорствомъ отомщу.
 Пойду впередъ съ своимъ стремленьемъ,
 Исторгну помысль изъ глуши,
 Съ непоколебимымъ убѣжденъемъ,
 Залогомъ искреннимъ души!
 И вѣрю я: наступить время,
 Хоть громъ громи и вѣтеръ вѣй,
 Но долетитъ благое сѣмя
 До почвы избранной своей.
 Я не страшусь суда людскаго,
 Я двину смѣло мысль впередъ,
 И далеко отгрянетъ слово
 И слухъ внимательный найдетъ . . . .

Въ тия гармонични стихове младий Аксаковъ, сѣкашь пророчески, още прѣди 40 години е изобразилъ характера на своята дѣятелность. Между руский просвѣтенъ свѣтъ той скоро станъ извѣстенъ съ нѣколко поетически произведения, и съ нѣколко учени трудове, единъ отъ които доби премии отъ руската академия и отъ руското географическо общество. Въ врѣмето на Кримската война той се записа доброволецъ и съ едно народно опълчение ходи до Бессарабия, дѣто е могълъ да се опознае съ положението на Българетѣ чрѣзь Бессарабскитѣ колонисти и тогавашнитѣ Български волонтири. Слѣдъ свършъка на войната Иванъ Сергѣевичъ биде назначенъ за членъ на една комисия, която имаше да разглежда злоупотрѣбенцето на интендантството, но той скоро излѣзе отъ тая комисия и побърза да се завърне въ Москва, за да се отдаде тамъ на една дѣятелность, къмъ която отдавна го е теглило
 8 сърдце. На 1858 г. онъ станъ редакторъ на славянофилский журналъ „Русская Бесѣда“, а въ 1859 год., на скоро слѣдъ отварянето на славянский комитетъ, прѣдприе да издава недѣлна газета „Парусъ“, отъ която тъкмѣше да направи „централенъ органъ на словѣнската мисль“. Тая газета съ своето съдържание, съ своитѣ огнено написани членове произведе силно движение между руский свѣтъ, — Аксаковий „Парусъ“ се дирѣше и четѣше съ голѣмъ интересъ, но съ смѣлий си езикъ той ушлапи цензоритѣ, които побързахъ да го спрѣтъ още

на 3-й му брой. Тогазъ Иванъ Сергѣевичъ отиде да пътува по словѣнскитѣ земи и слѣдъ завърщането си отъ тамъ въ 1861 год. захванъ да издава друга газета „День“, която можа да живѣе доста дълго врѣме, до края на 1865 год. Следъ една година почивка онъ пакъ се яви на публицистично поприще съ нова газета „Москва“, която съ нѣколко неволни промѣнения на името си трая около двѣ години (отъ 1 Январий на 1867 до 21 Октомврий 1868 г.). Това бѣше едно много важно врѣме за Руссия: прѣзъ тия десетина години она съвсѣмъ се прѣроди вътрѣшно, благодарение на цѣлъ редъ велики реформи, каквито бѣхъ: селската, сѣдебната, земската, и др. Само отъ себе се разбира, че Аксаковъ най-много трѣбваше да се занимава съ тия реформи, чието при-способение повдигаше много въпроси. Но той не съ по-малка ревностъ се трудѣше за распространяванье словѣнскитѣ идеи и симпатии. За това нѣщо токо речи въ всѣкой брой отъ своитѣ газети онъ обнародваше извѣстия изъ разнитѣ словѣнски земи, или пакъ пламенни възвания и членове, че руский народъ трѣба да мисли и да се грижи за словѣнетѣ както за себе си, че той трѣба да имъ помага не по чело-вѣколюбие само и не по великодушие, а по нравственъ дългъ, като на свои еднокрѣвни брата. Особно много мѣсто въ газетитѣ си и въ рѣчитѣ си той издѣляше за Българетѣ. По тоя начинъ Аксаковъ извади славянофилството изобщо, и особно българолюбieto, изъ тѣсний Московски славянофилски кръгъ и го разлѣ по всичката широка руска земя, по всичкитѣ пла-стове на руский народъ. И може смѣло да се каже, че той най-много е спомогналъ да се запознахтъ Руситѣ съ Българската надежда на дѣда Ивана, най-много е направилъ да се изпълни тая надежда. По примѣра на Аксакова захва-нхъ и други руски газети и журнали да пишхъ съчувствени членове за Българетѣ. И въ други руски градове захванхъ да се отварятъ славянски комитети, като дѣлове на Московский централенъ комитетъ. Така, на 1868 г. се отвори Петербургский комитетъ, на 1869 — Киевский, на 1870 — Одесский. Приврѣменно такиви комитети се отваряхъ и въ пѣкои други градове. Отъ всичкитѣ крайща на Русия въ тия комитети се стичахъ парични и други помощи, които се употрѣбяхъ за посрѣщанье различни словѣнски нужди и за поддържанье словѣнскитѣ народни начинания. Московский комитетъ употрѣба-

ваше своитѣ срдства най-много за привдиганье българщината: съ тая цѣль той пращаше помощ на нѣкои Български училища, на нѣкои Български книжовни прѣдприятия (както Българскитѣ книжици, читалища), поддржаше Български младежи, които се учахъ въ Русия, особено въ Московскій университетъ, дѣто бройтъ на българскитѣ студенти прѣзь нѣкои години достигаше до двадесеть и по-вече. Къщата на Аксакова всѣкога бѣ отворена за тия български младежи, които онъ посрѣщаше и приемаше братски: другояче не може да се нарече неговата всѣкогашна готовность да имъ помага, било съ съвѣтъ, било съ материална помощъ, и неговитѣ искрени старания да се приготвятъ отъ тѣхъ просвѣтени и ревностни служителѣ на България. Аксаковъ имаше уреченъ вечеръ въ недѣлята, въ който се събирахъ при него неговитѣ приятели, познайници, почитателѣ и прѣкарвахъ по нѣколко часа въ откровени разговори за различни руски и словѣнски въпроси: обществени, политически, научни, литературни и пр. Тия знаменити Аксаковски вечери се спохождахъ и отъ българскитѣ студенти, за които имахъ голѣмо възпитателно значение. Но освѣнъ това, тука, дѣто се събираше цѣтъето отъ Московскій просвѣтенъ и родолюбивъ свѣтъ, Московската Българска дружина имаше прѣкрасенъ случай да запознава тоя свѣтъ съ извѣстия отъ всичкитѣ български краища и да освѣщава прѣдъ него въпроситѣ, които вълнувахъ българскій народъ. Тия български извѣстия и възгледи изъ Аксаковската къща твърдѣ скоро и лесно се распространявахъ низъ други руски къщи не само въ Москва, но и по-далече. . . . . Прѣзь ония години

10 отъ Аксаковата дѣятелность, за които тукъ ни е рѣчьта, въ България се развиваше църковний въпросъ. За историята на Българскій църковенъ въпросъ много се е писало по насъ, но въ тия писания въпросътъ е разглежданъ само отъ една страна, именно отъ страна на българскитѣ домогвания да се освободятъ отъ фенерското иго и на българскитѣ расправи съ гърцкитѣ владици, патрици, логотети и пр. Но въ българскій църковенъ въпросъ има и една потаена страна, за която още малко се е говорило. Ние разумѣваме отношенията на Русия къмъ гърко-българската распря. Не му е мѣстото да разглеждаме тука подробно тия отношения, но ще забѣлѣжимъ на кратко това. На 1857 и 1858 г. покойний Х. Даскаловъ, единъ отъ даровититѣ български студенти въ Москва,

обнародва хубави членове за българското движение против фанариотитѣ, което тъкмо по това време бѣ захванѣло да се усиля. Тия членове, които бѣхж напечатани въ Московскитѣ журнали „Русская Бесѣда“ и „Русскій Вѣстникъ“, силно развълнувахж нѣкои високи кръгове, въ които прѣобладаваше още горѣречений гърци възгледъ на православнитѣ народи въ Турско. Срѣщо Даскаловитѣ членове се появихж силни възражения, дѣто Българското движение противъ Гърцитѣ се прѣдставяше като незаконно и пагубно за православната вѣра начинание на нѣколко заблудени или честолюбиви Българе. Така прѣдставихж прѣдъ руский свѣтъ тая работа и Гърцитѣ, които имахж свои агенти и покровителѣ на всѣдѣ въ Русия, па, за жалость, така ж прѣдставяхж и нѣкои Българе, които на онова време се навъртахж около Цариградската патриаршия и имахж достъпъ до официалнитѣ руски прѣдставителѣ. Не е чудно, Руското посолство въ Цариградъ на първо време се отнасяше толко студено, та дори и враждебно къмъ Българското движение. Но не се изменихж шесть-седемъ години, и ето че това положение захванж да се измѣня. Прѣзъ тия години по-голѣмата часть на руский просвѣтенъ свѣтъ съвсѣмъ промѣни възгледитѣ си по гърко-българската распря и взе страната на Българетѣ. Това промѣнение не се забави да проникне и въ рускитѣ високи кръгове, както свидѣлствувать, между друго, писмата на руский св. Синодъ до Вселенскій патриархъ, отъ 1868, 1870 г., и ония тържества, съ които Москва, Петербургъ и нѣкои други руски градове и дори села отпразднувахж тисещелѣтието на българската църква. Достозабѣлѣжително е, че когато въ Русия стаяхж приготвянията за тия тържества, въ самото прѣдвечерие на тисещелѣтний български юбилей, Турското правителство издаде фермана, отъ 28 Февруария 1870 год., за урѣждането на Българската Екзархия. Това не бѣше случайно съвпадение: както сме слушали отъ едно авторитетно лице, обнародването на речений султански ферманъ се намира въ тѣсна свързка съ движението, което възбуди въ Русия тисещелѣтний юбилей на Българската църква. II така, въ десетина години руский просвѣтенъ свѣтъ и рускитѣ официални кръгове съвсѣмъ измѣнихж едни важни свои възгледи, о които се държахж цѣли вѣкове. II за тоя прѣвратъ въ рускитѣ умове и симпатии най-много се е потрудилъ II. С. Аксаковъ, който чрѣзъ това не

малко е спомогналъ да се освободимъ отъ фанариотското иго. Неговитѣ проповѣди по българскій църковенъ въпросъ произвождаха въ Русия силно впечатление, толко по-вече, че онѣ бѣше чловѣкъ много набоженъ и дълбоко привързанъ къмъ православната църква.¹⁾

Още по-голъми сж неговитѣ заслуги по нашето политическо възраждане, къмъ което онѣ отдавна приготвяше рускій свѣтъ, доказващи между друго и това, че за освобождението на Българетѣ Русия трѣбва да работи на право, а не чрѣзъ Сърбското княжество, както по едно врѣме мислѣхъ нѣкои високи кръгове, като смѣтахъ Българетѣ за една много испаднжала, „деморализувана“ словѣнска народность, неспособна за самостоятеленъ политически животъ . . . . Кога наближи врѣме да се изпълнятъ завѣтнитѣ български надежди на дѣда Ивана, кога прѣзъ пролѣтта на 1876 г. се вдигнѣ българското въстание, Аксаковъ се намираше въ чело на вситѣ славянски благотворителни дружества, които по него врѣме бѣхъ се твърдѣ размножили въ Русия поради херцеговинското въстание. Пламеннитѣ рѣчи, които той произнасяше тогази въ събранията на Московскій централенъ комитетъ и въ които призоваваше рускій народъ да изпълни единъ най-голъмъ свой нравственъ дългъ, една най-свещена историческа задача, летѣхъ по всичката широка руска земя и дълбоко покрѣцахъ вситѣ ѣ краища. Това бѣше едно чудно движение, едно отъ ония движения, които сж обхващали рускій народъ само въ най-великитѣ моменти отъ неговий исторически животъ. Въ отговоръ на това всенародно руско движение, което Аксаковъ подгрѣваше и ръководѣше, изъ Московскій кремль се обади приснопаметний царъ освободителъ съ своето царско

¹⁾ Единъ отъ най-усърдитѣ Аксакови сътрудници по Българскій църковенъ въпросъ бѣше покойний Райко (Ксенофонтъ) Жинзифовъ, който токо речи въ всѣкой брой на газетитѣ „День“ и „Москва“ помѣстяше подробни извѣстия изъ България. Освѣнъ въ Аксаковитѣ газети, Жинзифовъ помѣстяше подобни членове още въ духовний журналъ „Православное Обзорѣние“. чиято редактори бѣхъ горещи почитателѣ на Аксакова, въ „Современная Лѣтопись“ която се издаваше при „Рускій Вѣстникъ“, та че и въ „Московскія Вѣдомости“. Тие Жинзифови трудове, за които г-нь Бобчевъ нищо не споменува въ познатии свой членъ за неговата дѣятелность, сж принесли не малко полза на народното ни дѣло. Тука ще бъде умѣстно да кажемъ, че нѣколко мѣсеца прѣди войната за българското освобождение, по приканата на П. С. Аксакова, Жинзифовъ усърдно бѣше се взелъ да състави за руската войска едиянъ пажеводителъ по Македония, която онѣ, като сподвижникъ на Д. Миладинова, познаваше много добрѣ. Но, за жалость, тая работа останѣ недовършена поради смъртта, която ненадѣйно постигнѣ Жинзифова на 16 Февруарий 1877.

слово отъ 29 Октомврий 1876 год. Слѣдъ два дена излѣзе указъ за мобилизацията на руската войска и за граждански устроителъ на България се прѣдзначи Князь В. А. Черкасскі, единъ отъ най-близкитѣ приятели на Аксакова.

Войната за освобождението на България бѣше рѣшена, но по извѣстнитѣ политически обстоятелства нейното отваряне трѣбваше да се замае нѣколко мѣсеца. Прѣзъ тия мѣсеци Аксаковъ развиваше трѣскава дѣятелность и чрѣзъ нѣкои влиятелни свои почитатели, както графъ Д. А. Милютинъ и др., работѣше да се свърши войната съ пълно освобождение на всичкитѣ български земи, а не само съ освобождението на крайдунавска България. . . . Тука ние трѣба да споменемъ по-подробно за едно дѣло, което Иванъ Сергѣевичъ извърши прѣди отварянето на войната за българското освобождение. Между високитѣ руски крѣгове бѣше се вкоренило мнѣние, че Българетѣ не сж храбъръ народъ, та и на да ли ще може да се очаква отъ тѣхъ нѣкаква подпомага въ тая война. Иванъ Сергѣевичъ никакъ не пристаяше на това мнѣние, което той явно наричаше погрѣшно, доказващи, че отъ Българетѣ може да излѣзе такава редовна войска, която нѣма да бѣде по-долна отъ руската, и че тѣ ако не сж се показвали добри гвериляси, причината на това е характерътъ на тѣхната земя и географическото имъ положение, поради което они се намиратъ въ самото гърло на турскій звѣрь. За да докаже нагледно, че отъ Българина може да излѣзе добъръ солдатинъ, той захванъ да се труди за съставянето на добръ организувано и обучено Българско опълчение въ Бессарабия, за което нѣщо, освѣнъ сумитѣ, що иматъ готови въ Московскій славянски комитетъ, употребихъ се още и нѣколко стотинъ хиляди рубли, които по приканата на Аксакова побързахъ да пожертвуватъ Московскитѣ търговци. Съ тия голѣми суми се приготвихъ за Българскитѣ опълченци нѣколко десетки хиляди пушки, дванадесетъ круповски топове заедно съ потрѣбното количество патрони, гранати и пр. Аксаковъ не само даде мисль за Българското опълчение, не само изнамѣри потрѣбнитѣ за него материални срѣдства, но още и взе най-живо участие въ съставянето, устройството, дори и въ изработването формата на българскитѣ опълченски дружини: сгодната опълченска „болгарка“ и историческия калпакъ съ осмоконечний кръсть — и тѣ се явихъ на свѣтъ по мисльта, по кроежа и съ ста-

ранията на И. С. Аксакова. Да, Българското опълчение, което легна въ основата на Българската войска и внесе въ неж славни прѣдания и воинственъ духъ, това опълчение, може да се каже, е Аксаково дѣте.

Прѣзъ врѣмето на войната Иванъ Сергѣевичъ не малко се е трудилъ за събиране помощта, съ която руский народъ се притече да посрѣщне нуждитѣ на пострадалото отъ турската войска българско население, особено на бѣженцитѣ изъ долинитѣ на Гьопса, Тунджа и пр. — Прѣзъ това врѣме той горещо защитаваше Българский народъ отъ ония нападения и хули, които нѣкои лекомислени или зловни хора бѣхъ захванъли да сипѣтъ върху него и да проповѣдатъ, че Българетѣ не били такъвъ злочестъ народъ, за какъвто ги описвали славянофилитѣ, че тѣ не заслужвали да се правѣтъ за тѣхъ такиви тежки жертви, да се пролива толкозъ руска кръвъ и пр. До колко Аксаковъ се е възмущавалъ отъ тия проповѣди, които мѣрѣхъ да поврѣдѣтъ работата за нашето освобождение, това ни показва неговото слово, което той каза въ Московското славянско общество наскоро слѣдъ втората Плъвенска несполука, когато реченитѣ български неприятелъ бѣхъ захванъли да распространяватъ своитѣ проповѣди и между най-високитѣ руски кръгове. Тукъ Аксаковъ смѣло изобличи тие проповѣдници, като ги нарече народни прѣдателъе или люде маловѣрни и пр.

Слѣдъ С.-Стефанский договоръ тържеството на Ивана Сергѣевича бѣше безкрайно, макаръ че той имаше да оплаква много близки свои приятели, които погинѣхъ прѣзъ войната и между които бѣше князь В. А. Черкаски. Работата дойде, обаче, до Берлинский конгресъ, на който руската дипломация се яви отстъпчива, защото освѣнъ Англия, Австрия и Франция, противъ Санъ-Стефанский договоръ силно възстанъхъ и малкитѣ държавици — Гърция, Румъния и Сърбия, и явно искавахъ готовность да се присъединитѣ къмъ коалицията, съ която Биконсфилдъ, Андраши и други заплашихъ Русия. Аксаковъ, обаче, не искаше и да знае за тия спънки, прѣдъ които рускитѣ дипломати трѣбваше да наведѣтъ глава, и щомъ се пъренъ слухъ, че Берлинский ареопагъ осакатилъ Санъ-Стефанска България, онъ на 22 юний, още прѣди свършъка на конгреса, произнесе въ събраннето на Московското славянско общество една гърмоносна рѣчь, слѣдъ която руското

правителство се принуди да растури това общество, а неговий опасенъ прѣдсѣдатель да отдалечи изъ Москва за нѣколко мѣсеца.

На 1880 год. Иванъ Сергѣевичъ захванѣ да издава газета „Русь“, която продължаваше до самата си смърть. Първитѣ години отъ политическии животъ на Българското Княжество не бѣхъ яко утѣшителни за покойнии: при високото мнѣние, което онъ имаше за положителнитѣ основи на българскии характеръ, за здравий разумъ на Българетѣ, онъ никакъ не е очаквалъ да види въ княжеството такиви партизански увличания, такава „язва политическаго честолюбія, борьбы изъ-за власти“ и проч., които силно го смѣщавашъ и обезпокоявахъ. „Основной народный характеръ Болгарь, казваше той въ едно тогавашно свое частно писмо, представляеть хорошиє задатки для образованія: а) людей научнаго труда, б) регулярнаго стойкаго войска, в) дисциплированныхъ гражданъ. Вотъ почему струя того интеллигентнаго верхоглядства, которая губить Сербію и губить наше общество, мнѣ кажется способною извратить именно то, что есть въ Болгарахъ добраго; а изъ всѣхъ славянскихъ племенъ я на Болгарь надѣюсь болѣе всего“. Ето зацо газета „Русь“ по нѣкога силно укоряваше и осѣждаше българскитѣ либерали и консерватори съ различнитѣ имъ подраздѣления... При всичко това Аксаковъ не прѣставаше да мисли, да се грижи и да работи за постиганьето на народний българскии идеалъ. За доказателство на това можтъ да служатъ многобройнитѣ му членове по Българското съединение, които онъ обнародува въ своята „Русь“ слѣдъ 6 Септемврия. Тия бурни членове, послѣдний отъ които Аксаковъ е написалъ два деня прѣди смъртьта си, безъ съмнѣние сѣ причината или поне една отъ главнитѣ причини, които така внезапно прѣкъснѣхъ неговий скъпоцѣненъ за Русия и за Словѣнството изобоцо, особно за Българетѣ животъ. Смъртьта на П. С. Аксакова е толкова пòтежка за насъ, че се приключи при сегашнитѣ неразбории, за благополучното отстраняванье на които, до колкото они, разумѣва се, не произлизать отъ българскии страни, той можаше много да помогне, защото гласътъ му имаше въ Русия голѣма сила. Доста е да напомниме потресението, което повдигнѣ неговата смърть по вситѣ краища на руската земя, въ царското семейство и между вситѣ пластове на руский народъ.

3. Обзоръ ученой дѣятельности И. М. Собѣстіанскаго.*)

(Читанный профессоромъ М. С. Дриновымъ въ засѣданіи Историко-филологическаго общества 7-го февраля 1896 года).

Въ промежуткѣ между послѣднимъ нашимъ засѣданіемъ и нынѣшнимъ скончался почти скоропостижно нашъ товарищъ, искренно нами любимый и уважаемый Иванъ Михайловичъ Собѣстіанскій. Его специальность только нѣкоторыми своими сторонами соприкасалась съ дѣятельностію нашего общества, поэтому онъ и не былъ постояннымъ посѣтителемъ нашихъ собраний. Но мы видали его въ своемъ кругу всякій разъ, когда на очередь ставился рефератъ, касавшійся его занятій, или когда возникали болѣе общіе вопросы, относившіеся къ упроченію и расширенію дѣятельности нашего учрежденія. Иванъ Михайловичъ дѣлалъ и сообщенія въ засѣданіяхъ не только Общества, но и состоящаго при немъ Педагогическаго отдѣла. Онъ принималъ горячее участіе въ обмѣнѣ мыслей, вызывавшемся какъ его сообщеніями, такъ и нѣкоторыми другими докладами, которые касались близкихъ сердцу его вопросовъ. Всякое появленіе его въ наши засѣданія, можно сказать, вносило въ нихъ новый интересъ, сообщало имъ особенно оживленный характеръ. Всѣмъ намъ хорошо памяты его доклады, посвященные разбору ученій о древнеславянскомъ бытѣ. 6 его отношеніе къ дѣятельности открытаго при обществѣ Педагогическаго отдѣла, его живое участіе въ дѣлѣ организаціи обществомъ чтеній для женщинъ, чтеній, которыя имъ же и были открыты въ прошломъ году, которыя онъ готовился начать и въ нынѣшнемъ году за два — три дня до своей внезапной кончины.

Открывая нынѣшнее засѣданіе подъ гнетомъ горестныхъ чувствъ, вызываемыхъ безвременною утратою такого дорогаго товарища, позволю себѣ посвятить нѣсколько минутъ воспоминанію объ его ученой дѣятельности, особенно близко соприкасавшейся съ моею специальностію.

Иванъ Михайловичъ былъ оставленъ при нашемъ университетѣ, въ которомъ онъ и воспитывался, для приготовленія

*) Вж. брош. „Иванъ Михайловичъ Собѣстіанскій (род. 5 септ. 1856 г., † 8 дек. 1895 г.). Изданіе Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Харьковъ, 1896, стр. 6—16.

къ занятію кафедры исторіи славянскаго права. Кафедра эта съ самаго учрежденія ея университетскимъ уставомъ 1863 года оставалась, по недостатку специалистовъ, вакантною не только въ Харьковскомъ, но и въ другихъ русскихъ университетахъ, за исключеніемъ Варшавскаго и отчасти Новороссійскаго, въ которомъ весьма непродолжительное время, около двухъ лѣтъ (1870—1872), читалъ лекціи по исторіи славянскаго права извѣстный Хорватскій ученый Валтазаръ Богвишичъ, нынѣ министръ юстиціи въ Черногоріи. Легко себѣ представить положеніе молодого кандидата на профессуру, по такому предмету, по которому онъ не имѣлъ возможности, при прохожденіи университетскаго курса, слушать лекціи и по которому ни въ русской, ни въ иностранной ученой литературѣ нельзя было найти другихъ общихъ пособій, кромѣ сильно устарѣвшей и по содержанию, и въ методологическомъ отношеніи книги Мацѣйовскаго. Положеніе И. М. Ча въ данномъ случаѣ еще болѣе затруднялось тѣмъ, что онъ, какъ питомецъ юридическаго факультета, не былъ знакомъ съ югозападными славянскими нарѣчіями, за исключеніемъ польскаго, на которыхъ писаны, большею частію, юридическіе памятники Чеховъ, Хорватовъ, Сербовъ, Болгарь, а также многія монографическія изслѣдованія по исторіи славянскаго права. Излишнимъ было бы прибавлять, что юридическій факультетъ не могъ дать ему и тѣ свѣдѣнія по политической и литературной исторіи славянства, которыя необходимы для историка славянскаго права.—Само собою разумѣется, что Ивану Михайловичу, который при такихъ условіяхъ долженъ былъ приступить къ изученію избранной имъ специальности, предстояла огромная работа, тѣмъ болѣе тяжелая для юриста, что ее нужно было начинать съ грамматикъ и словарей. — Съ какимъ рвеніемъ онъ принялся за эту работу и сколько усиленнаго труда имъ затрачено было на нее, это всего лучше доказываетъ то, что въ теченіе четырехъ—пяти лѣтъ, проведенныхъ частію въ Харьковѣ, частію же за границею, главнымъ образомъ въ Прагѣ и Вѣнѣ, онъ настолько освоился съ совершенно новой для него и чрезвычайно сложной научной областью, что могъ выступить уже въ печать съ самостоятельными трудами по исторіи славянскаго права, относиться критически къ мнѣніямъ специалистовъ и противопоставлять имъ свои собственныя мнѣнія.

Первымъ такимъ ученымъ трудомъ И. М.—ча была изданная имъ въ Прагѣ, въ 1886 г., книга подъ заглавіемъ: „Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства“. Два года спустя эта книга была переиздана въ Харьковѣ съ поправками и значительными дополненіями. Второе изданіе ея послужило магистерскою диссертациею автора. Тутъ впервые, можно сказать, подвергнуть тщательному обслѣдованію институтъ круговой поруки, весьма распространенный въ старину у всѣхъ славянскихъ народовъ. Изслѣдованію дана широкая сравнительная постановка. Съ фактами, встрѣчающимся въ юридическихъ и другихъ памятникахъ разныхъ славянскихъ народовъ, сопоставлены однородные факты изъ древнеиѣмецкаго права, изъ законодательства древнихъ Индусовъ, Евреевъ, Бриттовъ, а также изъ современныхъ правовыхъ обычаевъ Черногорцевъ, Албанцевъ, Кавказскихъ горцевъ и пр. Въ результатъ этого широкаго сравнительнаго этюда получился прочный выводъ, что круговая порука какъ родовыхъ, такъ и территоріальныхъ общинъ свойственна не однимъ славянамъ, а существовала, да и теперь еще существуетъ у многихъ народовъ, являясь продуктомъ извѣстной степени общественнаго развитія. Этимъ выводомъ нанесенъ окончательный ударъ слишкомъ долго господствовавшему мнѣнію Мацѣйовскаго, Палацкаго и другихъ, считавшихъ круговую поруку исключительною принадлежностію древнеславянскаго быта и даже — одною изъ главныхъ особенностей, отличающихъ древнеславянское право отъ германскаго. Авторъ останавливается и на самомъ генезисѣ этого ошибочнаго мнѣнія, которое и до послѣдняго времени находило приверженцевъ между славянскими писателями.

Славянскимъ извѣстіямъ о круговой порукѣ, какъ и слѣдовало ожидать, отведено особенно много мѣста въ занимающей насъ книгѣ. При подборѣ и критической разработкѣ ихъ Ивану Михайловичу приходилось бороться съ большими трудностями, особенно когда приходилось имѣть дѣло съ мало еще обслѣдованными памятниками, каковъ, напримѣръ, Полицкій статутъ, чрезвычайно важный по содержанію, но до самаго послѣдняго времени не подвергавшійся обстоятельной критической разработкѣ со стороны специалистовъ филологовъ. Прекрасное критическое изданіе этого драгоценнаго памятника и довольно полный словарь къ нему обнародованы академикомъ

Ягичемъ лишь въ 1890 году¹⁾, т. е. года два спустя послѣ втораго изданія занимающей насъ книги. Ив. М—чъ, можно сказать, удачно справился съ указанными трудностями и успѣлъ выдѣлить въ славянскихъ памятникахъ то, что дѣйствительно относится къ круговой порукѣ отъ того, что по недоразумѣнію принималось нѣкоторыми изслѣдователями за таковое. Какъ здѣсь, такъ и въ другихъ частяхъ своей магистерской диссертациі онъ останавливался попутно и на нѣкоторыхъ другихъ явленіяхъ древнеславянскаго быта, относительно которыхъ высказалъ заслуживающія полнаго вниманія соображенія. Таковы, напримѣръ, его замѣтки, на стр. 114—117 втораго изданія, о встрѣчающемся въ Русской Правдѣ словѣ вервь, относительно котораго высказываемы были разныя мнѣнія въ русской ученой литературѣ. И. М. не сомнѣвается, что слово вервь хотя и является въ Русской Правдѣ въ значеніи территориальнаго союза, но первоначально означало отдѣльный родственный союзъ,⁹ весь родъ со всѣми его развѣтвленіями, съ каковымъ значеніемъ это слово встрѣчается въ древнихъ памятникахъ хорватскаго права (Полицкомъ статутѣ). При этомъ онъ весьма кстати напоминаетъ, что и латинское слово *linea* означаетъ не только веревку, но и связь родства, родъ (*linea sanguinis*).

Занимающее насъ тутъ изслѣдованіе покойнаго, по обилію собраннаго въ немъ и критически разработаннаго матеріала, является весьма полезною книгою. Она не замедлила обратить на себя вниманіе и западнославянскихъ ученыхъ;—ею, вскорѣ послѣ появленія перваго изданія, пользовался Миклошичъ въ своемъ изслѣдованіи „о кровной мести у славянъ“, обнародованномъ въ 1887 году²⁾.

Изъ своего ближайшаго ознакомленія съ сочиненіями, посвященными изученію славянскихъ правъ И. М—чъ вынесъ убѣжденіе, что большинство этихъ сочиненій построено на шаткихъ основаіяхъ, что даже и господствующіе въ славянской научной литературѣ взгляды на такіе кардинальные вопросы, каковы вопросы о характерѣ древнихъ славянъ и ихъ бытѣ, не отличаются особенною прочностію. Такое убѣжденіе побудило почившаго заняться обстоятельнымъ изученіемъ этихъ

¹⁾ Въ *Monumenta historico-juridica slavorum meridionalum. Pars I. vol. IV: Statuta lingua croatica conscripta. U Zagrebu 1890, p. IX—XL, 27—141, 228—247.*

²⁾ *Die Blutrache bei den Slaven, въ Denkschriften der philosophisch — historischen Classe der Kaiserlichen akademie der Wissenschaften. B. XXXVI.*

взглядовъ и критическою ихъ оцѣнкою, что онъ и попытался сдѣлать въ своей докторской диссертациі, изданной года четыре тому назадъ подъ заглавіемъ: „Ученія о національныхъ особенностяхъ характера и юридическаго быта древнихъ славянъ“. Харьковъ 1892. Стр. 336—XII. Въ этомъ сочиненіи, распадающемся на двѣ, почти равныя по объему, части, И. М., излагая происхождение и развитіе ученій о характерѣ и юридическомъ бытѣ древняго славянства, доказываетъ, что ученія эти, отличавшіяся сначала, въ 18-мъ вѣкѣ, объективнымъ, сравнительно, характеромъ (въ трудахъ Татищева, Болтина, Верхнедужичанина Антона и др.), съ начала нынѣшняго вѣка стали на ложный путь подъ вліяніемъ Гердера и Жанъ Жака Руссо, идеи которыхъ особенно прилипли по сердцу польскимъ, а за тѣмъ и чешскимъ ученымъ. За перенесеніе идей Гердера и Руссо на славянскую почву и разработку въ ихъ духѣ разныхъ сторонъ древнеславянскаго быта И. М. винить главнымъ образомъ Суровецкаго, Шафарика и Лелевеля, авторитетъ которыхъ утвердилъ въ славянской наукѣ субъективный сентиментально-поэтическій взглядъ на славянскую старину, взглядъ, господствовавшій слишкомъ долго, не смотря на то, что противъ него время отъ времени раздавались голоса болѣе трезвыхъ славянскихъ изслѣдователей. Въ занимающей насъ тутъ 10 книгѣ И. М. подвергаетъ указанный взглядъ повѣркѣ по многочисленнымъ свидѣтельствамъ, представляющимъ характеръ бытъ древнихъ славянъ совершенно въ иномъ свѣтѣ.

Книга эта, написанная очень бойко и съ рѣзкими обвиненіями по адресу вышепоименованныхъ славянскихъ авторитетовъ, особенно Шафарика и Лелевеля, вызвала весьма оживленные обсужденія, которыя, начавшіяся въ стѣнахъ нашего университета, въ памятныхъ засѣданіяхъ нашего общества и на докторскомъ диспутѣ, длившемся безъ перерыва болѣе шести часовъ, не замедлили перейти и въ періодическую печать, не только русскую, но и западнославянскую. На сколько мнѣ извѣстно, болѣе или менѣе значительные рецензіи, отчеты, отзывы о занимающемъ насъ тутъ трудѣ покойнаго появлялись въ слѣдующихъ изданіяхъ.

1) Въ Юридическомъ Вѣстникѣ за 1892 г. (рецензія Н. О. Куплеваскаго).

2) Въ Славянскомъ Обзорѣніи, 1892, Іюль — Августъ (А. С. Вязигина).

3) Въ Кіевской Старинѣ 1892, Октябрь, Ноябрь, Декабрь („Обширная критическая оцѣнка“, составленная Д. И. Багалъемъ).

4) Въ Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ.

5) Въ Вѣстникѣ Европы, 1892, Июль.

6) Въ журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія 1893 Мартъ и Июнь.

7) Въ Историческомъ Обозрѣніи т. V, 1893 (отчетъ о докторскомъ диспутѣ, составленный профессоромъ А. Н. Девецкимъ).

8) Въ Временникѣ Демидовскаго лицея, кн. 6, 1893.

9) Въ Историческомъ Вѣстникѣ, Декабрь 1892 или Январь 1893.

10) Въ Сѣверномъ Вѣстникѣ за 1892 (?)

11) Въ Русской Мысли 1893, Апрель.

12) Въ Недѣлѣ 1892, Май.

13) Въ Новомъ Времени 1893, 1 Января.

14) Въ Русскихъ Вѣдомостяхъ 1892, Май.

15) Въ издаваемомъ академикомъ Ягичемъ Archiv für slavische Philologie., т. XVI, 1894.

16) Въ редактируемомъ профессорами Пражскаго университета Чешскомъ журналѣ Naše doba 1894, № 6.

17) Въ другомъ весьма почтенномъ чешскомъ журналѣ, издаваемомъ въ Прагѣ, Osvěta, 1894 года.

Считаю нужнымъ припомнить, что обширная рецензія Д. И. Багалъя, помѣщенная въ трехъ книгахъ Кіевской Старины, вышла и отдѣльною брошюрой, въ 60 страницъ (Къ 11 исторіи учений о бытѣ древнихъ славянъ и пр., Кіевъ 1892).

Не сомнѣваясь, что вы знакомы съ русскими отзывами, по крайней мѣрѣ съ главнѣйшими изъ нихъ, я остановлюсь здѣсь лишь на отзывахъ западнославянскихъ.

Рецензія, помѣщенная въ архивѣ Ягича, принадлежитъ перу молодого вѣнскаго слависта М. Мурко. Она занимаетъ около 15-ти страницъ и начинается сжатымъ, но довольно полнымъ, мастерски составленнымъ изложеніемъ содержанія разсматриваемаго сочиненія. Переходя къ оцѣнкѣ послѣдняго, г. Мурко особенно подробно останавливается на слабыхъ сторонахъ его, причемъ кромѣ такихъ недостатковъ, на которые

съ большею или меньшею обстоятельностью было указано и нѣкоторыми русскими рецензентами, особенно оппонентами на докторскомъ диспутѣ, онъ отмѣчаетъ и другія несовершенства, главнымъ образомъ пробѣлы. Изъ этихъ отмѣтокъ г-на Мурка особеннаго вниманія заслуживаютъ его указанія на то, что, кромѣ Гердера, на возникновеніе идеальнаго представленія о древнемъ славянствѣ могли оказать вліяніе и нѣкоторые другіе нѣмецкіе писатели, также отзывавшіеся сочувственно о характерѣ, нравахъ и обычаяхъ славянъ. Таковы, напримѣръ, Геннингъ, Я. Гриммъ, П. Фатеръ. Коль, Аделунгъ, Гёте, Тальви, которымъ, какъ и Гердеру, Колларъ въ своей „Slavy dsera“, отводитъ мѣсто на славянскомъ небѣ за оказанныя ими услуги славянамъ. Касаясь извѣстныхъ отзывовъ П. М-ча о Шафарикѣ, г. Мурко доказываетъ ихъ неумѣстность, между прочимъ, чрезвычайно интересными данными, которыя встрѣчаются въ препискѣ знаменитаго слависта. При этомъ, однако, г. Мурко не отрицаетъ важности сдѣланнаго покойнымъ открытія, что представленная Шафарикомъ въ его исторіи славянскихъ языковъ и литературъ характеристика славянъ и ихъ культуры является дословнымъ переводомъ на нѣмецкій языкъ, съ незначительными лишь сокращеніями, двухъ церковныхъ проповѣдей Коллара, изданныхъ въ 1822 г. подъ заглавіемъ: *Dobré vlastnosti národu slovanského*.¹⁾ Изъ переписки Шафарика и изъ нѣкоторыхъ другихъ такого же рода источниковъ г. Мурко приводитъ далѣе нѣсколько цѣнныхъ указаній, не оставляющихъ сомнѣнія въ томъ, что вліяніе польскихъ ученыхъ (Суровецкаго, Потоцкаго, Раковецкаго, Лелевеля) на Шафарика, Коллара и др. чешскихъ писателей было гораздо сильнѣе, чѣмъ думалъ П. М.

12 Не смотря на строгое отношеніе къ отрицательнымъ сторонамъ докторской диссертациі покойнаго, г-нъ Мурко вообще отзывается о пей съ похвалою, какъ о весьма поучительномъ и интересномъ сочиненіи (*sehr belehrend und anregend*), заслуживающемъ вниманія самаго широкаго круга читателей, интересующихся духовною жизнію славянскихъ народовъ. По словамъ г-на Мурка, „авторъ остановился на весьма важномъ принципиальномъ вопросѣ, своевременность постановки котораго доказалъ совершенно основательно (*hat vollkommend begründet*)

¹⁾ Открытіе это г. Мурко называетъ *etwas überraschend*, на стр. 257, *ganz hübsch* на стр. 266.

въ своемъ историческомъ изложеніи и очень многое сдѣлалъ для правильнаго уясненія его“.

Въ небольшой припискѣ къ своей рецензіи г. Мурко останавливается на вышеупомянутой брошюрѣ Д. И. Багалѣя, полученной имъ довольно поздно, когда рецензія его была окончена и уже сдана въ печать. Брошюру эту онъ рекомендуетъ особенному вниманію читателей, но съ нѣкоторыми оговорками. Изложенныя въ ней Д. И. Багалѣемъ указанія на методологическія ошибки критикуемой книги и на несправедливое отношеніе ея автора къ нѣкоторымъ изъ прежнихъ изслѣдователей г. Мурко находитъ основательными. Но онъ не соглашается и съ болѣе общими выводами брошюры, особенно съ заключительными ея строками, въ которыхъ Д. И. Багалѣй говоритъ слѣдующее: „Обобщая все сказанное, мы должны сознаться, что для уясненія вопроса о характерѣ и юридическомъ бытѣ славянъ нужно написать новое сочиненіе, ибо книга профессора Собѣстіанскаго его совсѣмъ не разрѣшаетъ“. Противъ этого заключенія г. Мурко замѣчаетъ: „но Собѣстіанскій и не ставилъ себѣ такой задачи, а только бросилъ историко-критическій взглядъ на ученія о древнеславянскомъ національномъ характерѣ, относительно котораго дѣйствительно существовали, да и теперь еще въ ходу предвзятая теорія“.

Еще болѣе благопріятный отзывъ о докторской диссертациіи П. М-ча мы находимъ въ рецензіи чешскаго журнала *Naše doba*, также начинающейся довольно обстоятельнымъ изложеніемъ содержанія разсматриваемой книги, особенно первой половины ея, посвященной ученіямъ о характерѣ славянъ. Рецензентъ этотъ былъ знакомъ съ тѣми возраженіями, которыя дѣлались П. М-чу на докторскомъ диспутѣ¹⁾, а также въ критикѣ Д. И. Багалѣя и рецензіи г. Р-скаго, помѣщенной въ *Ж. М. Н. Просвѣщенія*. Нѣкоторыя изъ этихъ возраженій онъ находитъ основательными, другія же кажутся ему несправедливыми, преувеличивающими недостатки разбираемой книги. Онъ беретъ послѣднюю подъ свою защиту противъ такихъ слишкомъ строгихъ, по его мнѣнію, отзывовъ, замѣчая: „Книга не заслуживаетъ порицанія (*hanu nezasluhuje*). Не 13 говоря уже о необыкновенной (*velké*) самостоятельности ав-

¹⁾ По обстоятельному отчету А. Н. Деревницкаго объ этомъ диспутѣ, помѣщенному въ Историческомъ Обзорѣніи т. 5, 175—191.

тора, о его начитанности и знаніи дѣла, мы думаемъ, что и основное положеніе его, вопреки всякимъ нападкамъ на него, вѣрно. Изображеніе характера и быта древнихъ славянъ, до сихъ поръ дѣйствительно было такимъ, какимъ представляетъ его Собѣстіанскій, называя сентиментально поэтическимъ. Такой взглядъ и теперь еще проводится въ разныхъ учебникахъ и исторіяхъ... Въ рѣшительномъ опроверженіи означеннаго неправильнаго взгляда, хотя бы въ деталяхъ этого опроверженія и попалась погрѣшности, мы видимъ главный утѣшительный результатъ разсматриваемаго труда, который несомнѣнно выведетъ кое кого на лучшую дорогу“. Рецензентъ журнала *Naše doba* заканчиваетъ свой отзывъ указаніемъ на то, что и по вопросу о вліяніи Гердера и Руссо на происхождение сентиментальной славянской теоріи онъ склоняется къ мнѣнію автора занимающей насъ книги.

Особенный интересъ представляетъ третій изъ вышеозначенныхъ западнославянскихъ отзывовъ о докторской диссертации И. М—ча, помѣщенный въ Чешскомъ журналѣ *Osvěta* 1894 г. Отзывъ этотъ тутъ высказанъ не въ отдѣльной рецензії, а въ довольно большой статьѣ д-ра Карла Кадлеца, носящей такое заглавіе: *Několik kapitol z oboru slovanského práva* (нѣсколько главъ изъ области славянскаго права). При составленіи этой статьи, занимающей 53 страницы и раздѣленной на три главы, д-ръ Кадлецъ широко пользовался занимающей насъ книгою покойнаго, на что и указываетъ въ подерочномъ примѣчаніи, на стр. 5-й, гдѣ, по весьма понятнымъ побужденіямъ, счелъ нужнымъ сказать нѣсколько словъ въ защиту этой книги противъ извѣстной критики профессора Багалѣя. „Въ Россіи, замѣчаетъ тутъ г. Кадлецъ, къ сочиненію Собѣстіанскаго очень сурово (*velmi příkře*) отнесся Д. И. Багалѣй. Хотя многіе упреки (*vytky*), которые Багалѣй дѣлаетъ Собѣстіанскому и справедливы, мы думаемъ однако, что сочиненіе это не заслуживаетъ безусловнаго осужденія. Напротивъ, въ основной своей части сочиненіе Собѣстіанскаго весьма хорошо (*velmi dobré*). Да и по вопросу о вліяніи Гердера на славянскія литературы мы вполне соглашаемся съ Собѣстіанскимъ, хотя и находимъ, что ученіе Гердера не было апріорнымъ, какъ онъ думаетъ“. Докторъ Кадлецъ особенно цѣнитъ занимающую насъ тутъ книгу покойнаго за то, что въ ней собрано много данныхъ (*mnohá data*) относительно генезиса

ученій о характеристических особенностях славянскаго быта. По этимъ даннымъ г. Кадлецъ и составилъ главнымъ образомъ первую главу своей интересной статьи, посвященную обзору начальныхъ трудовъ по славянскому праву (Počátky studia slovanského práva).

Считаю нелишнимъ припомнить, что приведенные тутъ 14 западнославянскіе отзывы о докторской диссертациі Ив. М—ча появились почти одновременно, въ 1894 г., и, слѣдовательно, не могли находиться въ зависимости одинъ отъ другаго. Если же всѣ они сошлись такъ близко въ одѣнѣ книги, особенно—ся положительныхъ сторонѣ, то это, на нашъ взглядъ, только усиливаетъ научное ихъ значеніе. Такой характеръ этихъ отзывовъ дѣлаетъ ихъ тѣмъ интереснѣе для насъ, что они въ общемъ сходятся съ отзывами официальныхъ судей и оппонентовъ Ив. М—ча на его докторскомъ диспутѣ, отличаясь отъ нихъ главнымъ образомъ лишь сочувственнымъ отношеніемъ къ несомнѣннымъ достоинствамъ сочиненія.

Магистерская и докторская диссертациі покойнаго были задуманы, а первая до извѣстной степени и отдѣлана еще во время приготовленія его къ занятію каюедры славянскаго права. Но каюедра эта, просуществовавшая около двадцати лѣтъ лишь въ университетскомъ уставѣ 1863 г., была совсѣмъ уничтожена новымъ уставомъ, и И. М. вскорѣ по возвращеніи его изъ заграничной командировки, въ 1887 г., былъ переведенъ на освободившуюся тогда въ нашемъ университетѣ каюедру исторіи русскаго права. Новое дѣло налагало на покойнаго новые тяжелые труды особенно въ первые годы его преподавательской дѣятельности, когда онъ долженъ былъ составлять университетскій курсъ по предмету, хотя ему и не чуждому, но имѣвшему для него второстепенное значеніе во время приготовленія къ профессорскому званію. Тѣмъ не менѣе онъ и тутъ находилъ время для работъ въ излюбленной имъ области славяновѣдѣнія. Въ эти то именно годы имъ была окончена докторская диссертациія, по изданіи которой онъ также не переставалъ съ живѣйшимъ интересомъ слѣдить за всѣми новостями въ области славянскаго права, появлявшимися какъ въ русской, такъ и въ западно-славянской научной литературѣ. Особенно интересовали его такіе новые труды, которые имѣли болѣе или менѣе близкое отношеніе къ предмету его докторской диссертациі или же вызываемы были ею. На нѣкоторыя

изъ статей послѣдняго рода онъ давалъ печатные отвѣты: въ журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія (1893 г. Іюнь, отвѣтъ г-ну Р—скому), въ запискахъ Харьковскаго Университета (1893 г. II, отвѣтъ пррфессору Багалѣю). Какъ въ своей, хорошо памятной всѣмъ намъ устной защитѣ въ засѣданіяхъ нашего общества и на докторскомъ диспутѣ, такъ и въ печатныхъ отвѣтахъ, И. М. горячо защищалъ свои мнѣнія и нѣкоторыя изъ сдѣланныхъ ему возраженій успѣлъ ослабить и даже совсѣмъ устранить. Но при этомъ онъ съ благодарностію принималъ вполне обоснованныя указанія на слабыя 15 стороны его докторской диссертациі, особенно на встрѣчающіеся въ ней пробѣлы, и пользовался такими указаніями при переработкѣ этого своего труда для новаго изданія, къ которому и намѣревался въ скоромъ времени приступить. О томъ, какія значительныя дополненія дѣлались имъ въ новомъ изданіи, можно судить по лекціямъ, которыя онъ въ прошломъ году читалъ на женскихъ курсахъ и которыя тоже были посвящены ученіямъ о характерѣ и бытѣ древнихъ славянъ. Значительная часть первой изъ этихъ лекцій, на которой я имѣлъ удовольствіе присутствовать, была составлена на основаніи извѣстной книги профессора Ламанскаго,¹⁾ о которой вовсе не упоминалось въ 1-мъ изданіи диссертациі покойнаго.

Кромѣ переработки послѣдней для новаго изданія, И. М. въ послѣдніе два года своей жизни готовилъ и другіе труды по славяновѣдѣнію. Особенно усердно онъ трудился надъ статьею объ южно-славянской задругѣ, относительно которой имъ заготовленъ былъ довольно значительный матеріалъ, отчасти совершенно новый, неизвѣстный прежнимъ изслѣдователямъ.

Извѣстно, какое большое значеніе почившій придаетъ въ своей докторской диссертациі изданной болѣе ста лѣтъ тому назадъ книгѣ верхнелужичанина Антона, которую называетъ, вполне основательно, „первымъ, по времени, трудомъ, посвященнымъ систематической разработкѣ вопроса о характерѣ и нравахъ древнихъ славянъ“ (стр. 4). Онъ собрался издать въ русскомъ переводѣ эту очень рѣдкую теперь и совсѣмъ почти позабытую книгу, большая часть которой уже и была переведена имъ. Насколько это намѣреніе И. М.—ча было умѣстно, доказываетъ, между прочимъ, и то обстоятельство,

¹⁾ Объ историческомъ изученіи греко-славянскаго міра въ Европѣ. Спб. 1871.

что въ славянской комиссіи при Московскомъ археологическомъ обществѣ, не такъ давно 23-го января 1894 г., читанъ былъ профессоромъ Линвиченкомъ рефератъ о книгѣ Антона, какъ о весьма рѣдкомъ, но во многихъ отношеніяхъ важномъ сочиненіи.¹⁾

Если припомнимъ при этомъ, что указанными новыми трудами по славяновѣдѣнію П. М. занимался одновременно съ литографированіемъ своего университетскаго курса по исторіи русскаго права и обработкою объявленныхъ уже имъ новыхъ чтеній для женщинъ, то мы легко поймемъ, среди какой оживленной дѣятельности онъ былъ застигнутъ смертію.—Тяжело 16 подумать, что вмѣстѣ съ его останками мы похоронили столь много свѣтлыхъ надеждъ, которыя подавала его богато одаренная натура, его обширныя свѣдѣнія по излюбленной имъ отрасли славяновѣдѣнія, умѣнье справляться съ трудными научными задачами, необыкновенная энергія и, наконецъ, его цвѣтущее по виду здоровье.

М. Дриновъ.

4. Нешо Бончовъ.*)

(† Февруарій 1878 год.).

Изминахъ се двадесеть години отъ смъртѣта на Нешо Бончовъ. Неговото име е добрѣ познато по насъ и, мисля, че никога нѣма да се забрави. Но за неговий животъ и за нѣкои страни отъ неговата дѣятелность малко се знае въ Българската книжнина. Главната причина е, че Бончовъ се помина въ Москва, два дена прѣди сключването на Санъ-Стефанский договоръ, когато неговитѣ близки приятели еднородци се намирахъ далече, па Българскитѣ вѣстници и други периодически списания бѣха съвсѣмъ изгаснали, та нѣмаше, кадѣ да се напечата у врѣме нѣкакъвъ некрологъ за него. Съ долнитѣ редове азъ се опитвамъ да запълня колко-годѣ речената празнина въ нашата книжнина.

¹⁾ Древности. Труды славянской комиссіи „т. I, Москва“ 1895. Протоколъ 11-го засѣданія, стр. 27.

*) Изъ „Свѣтлина“ мѣсячно иллюстрирано списание, Пловдивъ, год. X (1898), кн. IV, стр. . . . .

Нешо Бончовъ се е родилъ на 1839 г. въ Панагюрище, дѣто се и училъ, па и учителствувалъ нѣколко врѣме, до 1858 г., когато и отиде въ Русия. Тамъ слѣдъ четирегодишно приготвяване въ Киевъ и въ Москва, постъпи въ Историко-филологическия факултетъ при Московскій университетъ, който и свърши на 1866 г. се кандидатска степенъ. — Изъ университетското си учение той изнесе голѣма любовъ къмъ историята, къмъ политическата икономия, къмъ философията и дълбоки познания по старитѣ и новитѣ европейски езици, сжщо и по литературитѣ имъ. — Слѣдъ нѣколко несполучливи опитвания да се завърне въ отечеството си, Бончовъ на 1867 г. се настани въ първата московска гимназия като учителъ на старо-грѣцкый езикъ, и учителствува въ нея седемъ години. Прѣзъ това врѣме два пѣти ходи да пѣтува по България: на 1869 г., когато спохожда и нѣкои западноевропейски земи (Германия и Австрия) и на 1873 г. Прѣзъ есенъта на слѣдната 1874 г. той се поболи отъ охтика, която слѣдъ четири години прѣсѣче живота му на 17 февруарий 1878 г. Спечеленитѣ си съ учителски трудъ пари той завѣща на Московскій Славянскій Комитетъ (хиляда и сто рубли) и на Панагюрското училище (хилядо).

Бончовъ бѣше човѣкъ съ рѣдки умствени и нравствени достоинства, имаше високъ и свѣтълъ умъ, горещо сърдце, чиста и блага душа, нравъ кроткъ, симпатиченъ характеръ. Съ тия качества и съ своитѣ дълбоки и широки познания той бѣше си спечелилъ въ Москва обичъ и почетъ между своитѣ съслуживци, многобройни ученици и тѣхнитѣ родители. Съ особна обичъ и почетъ се отнасяхъ къмъ него московскитѣ българе и българчета, които често го спохождаха, за да стоплюватъ душитѣ си съ неговата умна и сладка рѣчь или да се ползватъ отъ неговитѣ съвѣти, наставления и познания. — Не малко сѣмена отъ питоменъ животъ и горещо родолюбие той е посѣялъ и прѣзъ пѣтуванията си въ България въ душитѣ на тамошнитѣ младежи и дѣйци, които навсѣдъ е плѣнявалъ съ своето живо, поучително и възбудително слово.

Макаръ и да прѣкара по-зрѣлитѣ си години далече отъ България и да бѣше прѣтрупанъ съ служебни дѣла, Бончовъ не прѣставаше да мисли и да се грижи за отечеството си, и щомъ намѣри леснина, ревностно взе да работи съ перото си за неговото духовно и материално повдигане.

Съ книжовни български трудове, той е захваналъ да се занимава отдавна. още когато е билъ на 18 годишна възраст и е учителствувалъ въ Панагюрище. Тамъ е записалъ на онова врѣме доста много народни пѣсни, отъ които едни сж обнародвани въ напечатания на 1861 год. „Миладиновски Сборникъ“, а други — въ „Братски трудъ“ на Московската Българска дружина (1860 г.). Освѣнъ народни пѣсни той е записвалъ тогава и народни приказки, отъ които една (Богомилска) биде обнародвана слѣдъ смъртта му въ Периодическото Списание на Е. Кн. Дружество „Срѣдецъ“ кн. VIII. Но сериозната негова дѣятелность въ полза на Българската книжнина се захвана слѣдъ пжтуването му по България на 1869 г., когато той споходи много крайдунавски и тракийски мѣста, ходи въ Рилския мѣнастирь, живѣ нѣколко врѣме въ Цариградъ и можа да се опознае добрѣ съ положението и нуждитѣ на народа ни, па и да завърже познанство и приятелство съ мнозина отъ тогавашнитѣ български дѣйци. Още прѣзъ 1870 г. Бопчовъ обнародва нѣколко анонимни статии въ Славейковата „Македония“ и въ Каравеловата „Свобода“. Въ сжщото врѣме той захвана да работи за Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество, въ което прѣзъ двѣ-три години, между 1870—1873, обнародва съ подписа си слѣднитѣ трудове.

„За училищата“ около 40 страници (кн. III—IV). „За поврѣменното списание Читалище и за Пърличевий прѣводъ на Омировата Илиада“, критически статии (кн. IV). Тукъ е напечатанъ, успоредно съ Пърличевий, и Бончовий прѣводъ на 225 стихове отъ първата пѣсень на Илиадата. „Класичнитѣ Европейски писатели на Български езикъ и ползата отъ изучаването на съчиненията имъ“. „Гоголь, животътъ и литературнитѣ му дѣла“ (кн. VII—VIII). „Разбойници, драма въ петъ дѣйствия отъ Шиллера“ прѣводъ съ исторически и историко-литературни бѣлѣжки (кн. VII—X).

Съ своето интересно съдържанне, нѣлно съ свѣтли мисли, съ възбудителенъ духъ, па и съ своя чистъ и ясенъ езикъ, напѣстренъ съ хубави народни слова и живи изговори, тия Бончови трудове привлѣкли вниманието на всички, може да се каже, тогавашни български читатели. Жеднитѣ за наука младежи ги четѣха съ увлечение, благославяха Бончова, про-

гласяваха го за най-добъръ, най-талантливъ, най-ученъ български писателъ.

Сгрѣянъ отъ горещия приемъ, който срѣцнаха първитѣ негови книжовни опити, Бончовъ ревностно бѣше се взелъ да обогати книжнината ни съ по-голѣми, по-зрѣли книжовни трудове. По край друго, той бѣше обрекълъ на Книжовното Дружество да приготви статья за Шиллера и за значението му въ нѣмската литература, да прѣведе и нѣкои отъ по-хубавитѣ Шиллерови драми (Орлеанската дѣва и Вилхелмъ Телль), па и Гетевий Гедъ-фонъ Берлинхингенъ. Но за жалость тия, както и много други хубави Бончови намѣрения и планове останаха неиспълнени поради тежката му болестъ, която го налегна тъмо тогава, при цѣвнованието на неговата висока дарба и на неговата книжовна дѣятелность. Въ врѣмето на своята болестъ Бончевъ можа да поработи съ перото си токо единъ пѣтъ и поработи макаръ и въ друго книжовно поле, но не съ по-малка полза за нашето народно дѣло. На 1876 г. той напрегна послѣднитѣ си сили и заедно съ покойний Жинзифовъ усердно се труди за запознаванието на руский свѣтъ съ тогавашнитѣ злочестини на народа ни. Бончовъ и Жинзифовъ прѣвождаха на руски езикъ и редактираха доста много отъ ония извѣстия за турскитѣ звѣрства въ България, които (извѣстия) се печатаха въ московскитѣ газети или се четѣха въ засѣданията на Московский Славянски комитетъ, и които потрѣсоха цѣлий руски народъ въ прѣдвечерието на войната за нашето освобождение.

Харковъ 1898 г. февруари.

М. Дриновъ.

Приложеніе.

Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія.*)

Вступительная лекція, читанная 20-го сентября 1873 г. въ Харьковскомъ университетѣ.

Позвольте мнѣ, м. г., начать съ объясненія причины того внутренняго волненія, которое я испытываю, восходя на эту кафедру, и которое, безъ сомнѣнія, вы прочли уже на моемъ лицѣ, замѣчаете и въ голосѣ. Кафедра эта не новая, — она имѣетъ хотя и непродолжительную, но славную исторію: съ ней учили Срезневскій и Лавровскій — громкія имена въ славянской наукѣ. Съумѣю ли я хоть сколько нибудь поддержать доброе имя, снисканное этой кафедрѣ такими именитыми дѣятелями? Смогу ли хоть сколько нибудь отвѣтить на тѣ ожиданія, которыя вы вправѣ возлагать на того, кто осмѣлился назваться ихъ преемникомъ? — Я только одно могу обѣщать, — это любовь къ своему предмету и усердную готовность его процвѣтанію. Но мнѣ при этомъ слишкомъ хорошо извѣстно, что такое обѣщаніе еще небольшая гарантія для успѣха возложеннаго на меня дѣла.

Предметомъ моей первой бесѣды съ вами я избралъ — исторію славяновѣдѣнія, или лучше сказать, общеславянской науки. Излишнимъ считаю предупредить, что я предложу вамъ весьма краткій очеркъ, имѣющій въ виду дать самое общее представленіе объ этомъ предметѣ.

Славяновѣдѣніе, м. г., есть наука новая, — она существуетъ съ конца прошлаго вѣка, начало ея стоитъ въ тѣсной связи съ возрожденіемъ юго-западныхъ славянъ. — 17-ый и бѣльшая

*) Въ рѣкописѣ на покойника профессоръ се срѣщать общи зачеркванія на текста, които той е направилъ съ цѣль да съкрати четенето, но не и съдържаніето на лекціята. Поради това редакціята счете за нужно да приведе и тия зачеркнати мѣста, като ги поставя въ яглести [ ] скоби. За тая лекція вж. Прѣдисловіето къмъ настоящия томъ.

половина 18-го вѣка есть самое темное, самое безотрадное время въ жизни этого Славянства: Бѣлогорская битва, похоронившая политическую самостоятельность Чешскаго племени, послужила могилой и его замѣчательной духовной жизни. Его литература еще въ XVI в. занимавшая передовое мѣсто въ средѣ литературъ самыхъ видныхъ европейскихъ народовъ, вдругъ изсякла: прежнія памятники ея дѣятельно истребляются фанатизмомъ іезуитовъ, вошедшихъ въ силу. Подъ мертвящимъ вліяніемъ этой темной силы замолкли и пришли въ полное забвеніе народныя литературы Хорватовъ и Поляковъ, еще въ 16 в. достигшія значительныхъ размѣровъ. Сербы и Болгаре въ концѣ XIV в. проиграли свою политическую независимость въ неравной борьбѣ съ ополчившейся на Европу Азіатскою силою, но грубый завоеватель мало коснулся ихъ духовной жизни. Еще въ XV в. плоды Болгарской письменности продолжали просвѣщать не только болгарскія страны, но „и окрестная царствія“. Къ 17-му вѣку южное Славянство лишилось и этого утѣшенія: его исконные враги, византійскіе греки нашли возможность вознаградить себя на счетъ духовной самостоятельности этихъ Славянъ за потери, понесенныя имъ утверженіемъ турокъ въ Константинополь.

Политически угнетенное, лишенное и всякой внутренней самостоятельности Славянство очутилось на краю гибели: загноанность, бѣдность, грубое рабство стали удѣломъ его. Въ это-то именно время въ средѣ европейскихъ народовъ стали сказываться тѣ сужденія и толки о народномъ характерѣ славянъ, съ которыми знакомить насъ знаменитый Крижаничъ, имѣвшій возможность познакомиться съ ними на самыхъ главныхъ пунктахъ ихъ возникновенія: у Нѣмцевъ и Грековъ. Толки эти не замедлили овладѣть и литературою сосѣдей Славянства. Приведу нѣсколько выписокъ изъ нѣмецкихъ ученыхъ сочиненій прошлаго вѣка.

Л. Лудвигъ (1752), въ своемъ объясненіи къ золотой буллѣ Карла IV, говоря о той статьѣ ея, которой этотъ Нѣмецкій императоръ и Чешскій король вмѣнялъ Нѣмецкимъ курфюрстамъ въ обязанность учиться языку славянскому, замѣтилъ: „Карль IV долженъ былъ остановиться обязывать курфюрстовъ учиться грубому и необработанному языку славянскому“. Далѣе: „Курфюрстъ долженъ былъ бы стыдиться, еслибъ про него могли сказать, что онъ время и трудъ по-

тратить на ученіе рабскаго языка“. Тренкъ, въ своемъ сочиненіи о національной храбрости (1786), такъ характеризуетъ чеха: „отъ золь, коварень, предатель. непримиримъ, глупъ и только тогда выходитъ хорошимъ солдатомъ, когда его съ принужденіемъ и палочными ударами выучиваютъ на плацу“. Крولي въ статическомъ описаніи Австріи 1820 г. отмѣчаетъ, что „Славяне отличаются грубостію, вяlostію, нечистотою, грубою чувственностію и великимъ легкомысліемъ. При томъ часто передаются пьянству, обыкновенно нѣсколько лѣнны, скрытны, вороваты, принизительны съ высшими“. Въ одномъ австрійскомъ нѣмецкомъ журналѣ читаемъ: „характеръ русскихъ, общій всѣмъ Славянамъ. Недовѣрчивъ, обманчивъ, лукавъ, безъ малѣйшей нравственности, безъ религіи....“ Нейманъ, авторъ сочиненія *Natur der Menschen*, 1815 г., выразился, что народы славянскіе составлены изъ другихъ веществъ, чѣмъ Нѣмцы, и что имъ поэтому самую природою предопредѣлено другое, чѣмъ Нѣмцамъ, призваніе, и т. д. Такое воззрѣніе на Славянъ сложилось главнымъ образомъ въ указанное темное время въ жизни юго-западнаго Славянства. Хуже всего то, что взглядъ этотъ усвоивался вмѣстѣ съ этою наукою и самими Славянами. Славянинъ, которому удавалось получить какое нибудь образованіе, спѣшитъ повернуть спиною къ родной средѣ, обрекаемой тогдашнею наукою на вѣчное социальное и нравственное коснѣніе. Такимъ образомъ все, что выдавалось изъ этой среды, отрекалось отъ своей народности, переходило въ лагерь ея утѣснителей. Удары этихъ „отцеубійцъ“, какъ ихъ называетъ одинъ изъ немногихъ не поддавшихся этому стремленію образованныхъ Славянъ того времени, едва ли не были больнѣе.

Я вошелъ въ эти подробности, м. г., дабы вы могли наглядно убѣдиться въ томъ, что при такомъ положеніи дѣль въ тѣ времена не могло быть и рѣчи о какой нибудь славянской науки или о существованіи народныхъ литературъ славянскихъ. Но вотъ со второй половины прошлаго столѣтія это безотрадное положеніе стало измѣняться къ лучшему главнымъ образомъ подъ вліяніемъ просвѣтительныхъ началъ того времени, [какъ это случилось у Чеховъ и Поляковъ, частію вслѣдствіе блистательныхъ успѣховъ, покрывавшихъ въ то время русское оружіе. Послѣднее обстоятельство особенно повліяло на возрожденіе южныхъ Славянъ, еще съ 19-го вѣка ожидав-

шихъ улучшенія своей участи съ этой стороны. Еще въ 16-мъ вѣкѣ они таили въ сердцахъ своихъ эту надежду, оставшуюся не незамѣченной чутко слѣдившими за настроеніемъ народныхъ массъ послами Венеціи, близко заинтересованой дѣлами Турецкаго государства. Во многихъ донесеніяхъ этихъ пословъ мнѣ случалось нападать на прямыя указанія, что Болгаре, Сербы, Босняки чають, какъ манны небесной, усиленія Россіи, видя единственно въ немъ свое спасеніе. Какъ бы то ни было, но] въ средѣ близкаго къ гибели западнаго и южнаго Славянства появляются признаки оживленія: возрожденіе начинается одновременно почти у всѣхъ. Болгаре — Геромонахъ Паисій (1762 г.) и Софроній Врачанскій; Сербы — архимандритъ Раичъ (1726—1801) и Доснѣей Обрадовичъ (1739—1811); Словинцы—Лингардтъ (1758—1825), Валентинъ Водникъ (1758—1818) и Япель (+1807); Чехи—Йорданъ (1745). Добнеръ (1719—1790), Дурихъ (1738—1802), Пельцель (1734—1801); Лужичанинъ — Антонъ (1751—1818); Поляки — Нарушевичъ и Чацкій, — всѣ эти предтечи возрожденія народныхъ единицъ, входящихъ въ составъ юго-западнаго Славянства, были почти современниками; дѣятельность всѣхъ ихъ принадлежитъ второй половинѣ прошлаго вѣка. Хотя они и дѣйствовали отдѣльно, не состоя ни въ какой связи между собою, даже не зная о существованіи другъ друга, однако въ дѣятельности ихъ мы замѣчаемъ одно и тоже направленіе: всѣ они обращаются къ прошедшему своего народа: одни для разгадки его настоящаго, другіе для провѣрки пущенныхъ въ ходъ сужденій недругами, третьихъ побуждаетъ къ тому мысль — напоминаніемъ о болѣе счастливой жизни возбудить въ своихъ едиородцахъ усипленное и попранное народное чувство.

Отправляясь каждый съ своей точки зрѣнія, они естественно должны были встрѣтиться на одномъ общемъ пунктѣ. Это общая всѣмъ Славянамъ старина, предшествовавшая племенному ихъ дробленію. Общеславянская старина, вотъ первый матеріаль, первое содержаніе для общеславянской науки, которая и не замедлила явиться въ трудахъ Добровскаго. Этотъ необыкновенный человекъ соединялъ въ себѣ гениальное трудолюбіе съ свѣтлымъ и глубокимъ взглядомъ. „Гдѣ только онъ углубляется въ изслѣдованія, писалъ о немъ Гёте, тамъ тотчасъ видѣнъ знатокъ, обнимающій предметъ свой вполнѣ“.

Онъ первый взглянулъ прямо на общеславянскую древность, въ которой не знали какъ подступитъ его предшественники. Кромѣ того онъ выяснилъ еще нѣсколько новыхъ точекъ соприкосновенія въ исторической жизни отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, расширилъ матеріалъ общеславянской науки и возбудилъ интересъ къ ней. По собственному признанію этого патріарха славяновѣдѣнія въ немъ возбудили народное чувство и любовь къ изученію своей родины извѣстные уже намъ Пельцель и Дурихъ. Онъ сначала ревностно отдался изученію ея исторіи, литературы и языка. Въ исторіи его особенно привлекалъ древнѣйшій періодъ, преимущественно утверждение христіанства у Чеховъ. (Разработкѣ этого предмета онъ посвятилъ изслѣдованіе о крещеніи Боривоя 1803, о Людмилѣ и Драгомірѣ 1807, о Вячеславѣ и Болиславѣ 1819). Въ литературѣ онъ особенно любилъ такіе темы, гдѣ эта область встрѣчается (*Geschichte der bömischen Sprache und Literatur*, 1791) съ языкомъ, который собственно былъ его призваніемъ. Написанная имъ грамматика чешаго языка считается классическимъ трудомъ въ чешской литературѣ (*Lehrgebäude der bömischen Sprache*, 1809). —

Понятно, что такой человекъ рано долженъ былъ выйти на общеславянскую почву: его влекло туда и распространеніе христіанства у Чеховъ, находившееся въ связи съ распространеніемъ его у другихъ Славянъ, и имена Кирилла и Меодія, равно замѣшанныя въ исторіи просвѣщенія какъ западныхъ, такъ и южныхъ Славянъ, и разгадавша начала и судьбы священнаго языка, общаго нѣкогда всѣмъ новообращеннымъ Славянамъ, особенно уясненію отношенія этого языка къ существующимъ живымъ нарѣчіямъ славянскимъ. Вотъ сколько еще вопросовъ для общеславянской науки! Счастливое стеченіе обстоятельствъ дало Добровскому рѣдкую въ то время возможность побывать во всѣхъ почти Славянскихъ краяхъ: въ Россіи, Польшѣ, Угрии, Краинѣ и въ Венеціи, бывшей долгое время центромъ книжной дѣятельности южныхъ Славянъ. Какъ дорого онъ умѣлъ цѣнить время, проведенное въ этихъ путешествіяхъ можете судить по слѣдующему обстоятельству. Въ кратковременное свое пребываніе въ Москвѣ онъ не только успѣлъ пересмотрѣть всѣ рукописныя собранія, имѣвшіяся тогда въ ней, но еще и составилъ для себя полный списокъ славянскихъ рукописей Синодальной

библиотеки. Нужно ли говорить, какой богатый материал доставили ему эти путешествія для разработки означенных общеславянскихъ вопросовъ? Время не позволяетъ мнѣ перечислять его многочисленные труды по этой части; не могу, однако, пройти молчаніемъ его статью о древнѣйшихъ жилищахъ Славянъ, бросившая довольно яркій свѣтъ на эту отдаленную славянскую древность; его изслѣдованіе о Кириллѣ и Меѳодіи, которымъ начинается критическое изученіе жизни и дѣятельности славянскихъ апостоловъ; его сборники Славянинъ и Славянка, содержащія многія изслѣдованія и замѣтки по славянской исторіи письменности и по славянскимъ нарѣчіямъ, наконецъ, его знаменитыя *Institutiones linguæ Slavicae*, положившія [„Въ прочихъ сочиненіяхъ, говоритъ Копитаръ по поводу этихъ *Institutiones*, онъ имѣлъ болѣе или менѣе соперниковъ изъ среды соотечественниковъ, но въ этомъ онъ первый художникъ и составляетъ эпоху“. И дѣйствительно этой книгой было положено] первое основаніе изученію церковно-славянскаго языка. По этой книгѣ и славянское поколѣніе стало знакомиться съ священною славянскою стариною. Вѣроятно не одинъ изъ васъ, м. г., изучалъ церковно-славянскій языкъ по руководству Пенинскаго. Это — сокращеніе, далеко впрочемъ не удачное, *Institutionum*. — Труды Добровскаго производили на современное ему поколѣніе славянскихъ ученыхъ сильное обаяніе, которое онъ поддерживалъ дѣятельною перепискою со многими изъ нихъ. Со всѣми маломальски выдававшимися научно дѣятельностію закаулками славянскими онъ былъ въ связи. Даже Харьковъ съ его весьма слабою тогда дѣятельностію этого рода не ускользнулъ отъ его вниманія: и тутъ онъ имѣлъ корреспондата. [По поводу вышедшаго тутъ въ 1818 г. сочиненія Успенскаго: „О русскихъ древностяхъ. Письмо Стойковича (въ *Slawin* 275) Харьковъ 1806].

Добровскій вскорѣ увидѣлъ себя окруженнымъ многочисленными дѣятелями на очищенномъ имъ полѣ славянской науки. Гайка (1791—1861) съ необыкновеннымъ жаромъ отдается собиранію памятниковъ древнечешской письменности и языка, открываетъ знаменитыя рукописи — Зеленогорскую и Краледворскую. Юнгманъ (1773—1847), 100-лѣтняя годовщина дня рожденія котораго нынѣшнимъ лѣтомъ была предметомъ всенароднаго торжества въ Чехіи, дѣлаетъ библиографическій сводъ въ хронологическомъ порядкѣ памятниковъ чешской ли-

тературы 1825, богатства которой обратили на нее внимание Европы, [возглашавшей чешскій языкъ грубымъ, необработаннымъ, варварскимъ языкомъ]. Онъ же составляетъ словарь 1835—39 Чешскаго языка въ пяти огромныхъ томахъ, трудъ титанической по богатству собраннаго въ немъ матеріала и по подробному объясненію его. Ополяченный шведъ Линде издаетъ такой же словарь Польскаго языка, въ которомъ, кромѣ того, лексическое богатство Польскаго языка, насколько это было возможно тогда, сравнено съ лексическимъ богатствомъ другихъ славянскихъ языковъ. [Раковецкій (1782—1839) издаетъ собраніе древнихъ русскихъ юридическихъ памятниковъ (Prawda Ruska) 1820—2 г., которые сравниваетъ съ остатками разныхъ древнихъ славянскихъ законовъ]. Графъ Оссолинскій посвящаетъ свою жизнь и большую часть своего огромнаго состоянія на изученіе славянской словесности. Другой польскій графъ Янъ Потоцкій (1761—1815) съ необычайной энергіею отдается изученію древней исторіи восточной Европы съ цѣлю рельефнѣйшаго опредѣленія роли принадлежавшей тамъ Славянамъ. Онъ же предпринимаетъ путешествія по землѣ вымершихъ Полабскихъ Славянъ, чтобы отыскивать, не остались ли отъ нихъ какіе нибудь памятники или воспоминанія. Суровецкій (1761—1827) старается глубже проникнуть въ дохристіанскій періодъ исторіи Славянъ, только слегка затронутый Добровскимъ. Сербъ Вукъ Караджичъ, подъ руководствомъ Словинца Копитара, издаетъ словарь Сербскаго языка, почитающійся образцовымъ произведеніемъ въ своемъ родѣ. Копитаръ съ энтузіазмомъ слѣдитъ за успѣхами славянской науки и съ горячностію популяризируетъ ихъ въ своихъ многочисленныхъ журнальныхъ статьяхъ. Тѣмъ временемъ онъ пріобрѣтаетъ основательныя свѣдѣнія по славянскимъ нарѣчіямъ и ихъ древнѣйшей литературѣ и выступаетъ на путь самостоятельныхъ изслѣдованій въ области общеславянской науки, гдѣ скоро расходится съ другими дѣятелями по нѣкоторымъ весьма важнымъ вопросамъ. Онъ обладаетъ необыкновеннымъ критическимъ тактомъ и ловкостію въ подборѣ доказательствъ въ свою пользу, такъ что публика считаетъ его побѣдителемъ и тогда, когда правда на сторонѣ его противниковъ. Это гиперкритикъ, какъ его прозвали, своимъ критическимъ направленіемъ оказываетъ огромное вліяніе на прочное развитіе науки, вызвавъ въ дѣятеляхъ ея болѣе внимательное

отношеніе къ дѣлу и болѣе обстоятельныя изслѣдованія. Но кромѣ того, Копитаръ обогатилъ науку и классическими трудами: разумѣю его Словинскую грамматику 1808 и *Glagolita Slozianus* 1836. Последнее сочиненіе его дало новую, болѣе правильную, постановку жгучему тогда, да и до сихъ поръ не потерявшему своего интереса, вопросу о глаголической славянской письменности. Далѣе, въ этомъ сочиненіи сообщенъ и тщательно облѣдованъ новый матеріаль для ознакомленія съ древнѣйшимъ періодомъ исторіи церковно-славянскаго языка, который былъ открытъ Востоковымъ.

Имя Востокова, м. г., вводитъ меня въ другую мастерскую нашей науки, возникшую на русской почвѣ совершенно независимо отъ научнаго движенія, начавшагося въ средѣ западнаго Славянства, съ которымъ, однако, рано или поздно она должна была встрѣтиться. Въ 20-хъ годахъ, когда произошла встрѣча, мастерская эта могла выставить замѣчательныя труды, каковы: во 1-хъ, Іоаннъ Эзархъ Болгарскій Калайдовича, открывшій цѣлую, дотолѣ неизвѣстную, золотую эпоху въ древнеславянской письменности; во 2-хъ, Біографія Кирилла и Меѳодія, написанная митрополитомъ Евгеніемъ, опередившимъ Добровскаго въ критической разработкѣ исторіи славянскихъ первоучителей; въ 3-хъ, Разсужденіе о древнеславянскомъ языкѣ Востокова, открывшее строй этого языка въ его древнѣйшемъ видѣ, что осталось неизвѣстнымъ патріарху Славистики. — Но я не скоро кончу, м. г., если стану перечислять всѣ замѣчательныя труды, появившіяся въ нашей наукѣ въ первый періодъ ея существованія, обнимающій первую четверть нынѣшняго столѣтія, а мнѣ предстоитъ еще обзоръ новаго періода ея гораздо болѣе сложнаго, гораздо болѣе богатаго и дѣятелями и трудами. — Какъ вы, вѣроятно, могли уже замѣтить главными предметами общеславянской науки были общеславянская древность и церковнославянскій языкъ съ соприкасавшимися съ его историческою судьбою и внутреннимъ развитіемъ вопросами; каковы: распространеніе христіанства, дѣятельность славянскихъ первоучителей, начало письменности, отношеніе этого языка къ существующимъ нынѣ славянскимъ языкамъ. Этотъ послѣдній вопросъ былъ главнымъ двигателемъ изученія и изслѣдованія славянскихъ нарѣчій.

Дѣятельностію Шафарика открывается новый періодъ въ нашей наукѣ. Этотъ гениальный человѣкъ не только раз-

рѣшилъ или подвинулъ къ рѣшенію задачи разсмотрѣннаго ея періода, но и широко раздвинулъ кругъ ея изслѣдованій внесеніемъ въ него многихъ новыхъ вопросовъ, показавъ на своихъ трудахъ и пути къ изученію ихъ. Въ 1826 г. явился первый его ученый трудъ: *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, а черезъ два года появилось и его изслѣдованіе: *Über die Abkunft der Slaven*. Еще эти первые труды его произвели сильное впечатлѣніе, и не только въ средѣ славистовъ; на нихъ обратила вниманіе и нѣмецкая наука: Вахлеръ ставилъ Нѣмцамъ въ образецъ первый изъ нихъ.—Въ 1837 г. вышло знаменитѣйшее произведеніе Шафарика: „Славянскія древности“, составляющее эпоху въ европейской наукѣ. Этимъ трудомъ древность Славянская заняла весьма видное мѣсто въ ряду древностей самыхъ богатыхъ и образованныхъ народовъ, — онъ и до сихъ поръ остается исходной точкой всѣхъ трудовъ по изученію исторіи славянскихъ народовъ. Такою же исходною точкою для изученія современной славянской этнографіи и географіи сдѣлалось его знаменитое Славянское народописаніе, появившееся пять лѣтъ послѣ „Древностей“. Древности — это только половина труда первоначально задуманнаго Шафарикомъ подъ этимъ заглавіемъ: онъ обнимаетъ только внѣшнюю исторію древняго Славянства. Къ ней имѣла быть присовокупленной другая еще часть, должнававшая излагать внутреннюю исторію Славянъ, ихъ народное творчество, нравы, обычаи, вѣрованія, рѣчь во всѣхъ ея видоизмѣненіяхъ, ихъ общественный и юридическій бытъ. Но приступивъ къ осуществленію этого плана, Шафарикъ скоро долженъ былъ убѣдиться, что трудъ этотъ не осуществимъ по недостатку въ наличности годнаго и достаточно разработаннаго въ чернѣ матеріала. Въ эту сторону направлена была съ тѣхъ поръ дѣятельность великаго слависта. Извѣстно съ какимъ интересомъ онъ слѣдилъ за собираніемъ памятниковъ народной словесности [его библиографическій перечень сборниковъ народныхъ славянскихъ пѣсень 1838 у всѣхъ славянъ], съ какою ревностію поддерживалъ и направлялъ онъ эту почтенную дѣятельность [указаніемъ великаго значенія этого рода матеріаловъ для изученія народнаго быта во всѣхъ его сторонахъ на научномъ разборѣ нѣкоторыхъ изъ нихъ]. Его: *Die ältesten Denkmähler der böhmischen Sprache*, изданныя въ сообществѣ съ Палацкимъ 1840; *Památky hláhol-*

skego pisemnictvi 1853; Památky drěvniho pisemnictvi Jiho-slovanův 1851; Glogolitische Fragmente 1857 — внесли богатый вкладъ въ сокровищницу древнеславянской письменности и акклиматизировали въ ней строго научное филологическое изученіе памятниковъ. Въ своихъ небольшихъ статьяхъ о нѣкоторыхъ вѣрованіяхъ Славянъ онъ указалъ правильный путь къ изученію мифологій; тоже самое сдѣлали въ области славянскаго права его коротенькія статьи (напр. „о dědičnem grávě v Čechach 1859) и о Полицкомъ статутѣ. Но всего болѣе была плодотворна его дѣятельность на полѣ нашего языкознанія, которое онъ желалъ видѣть на той степени совершенства, при которой можно было бы безопасно пользоваться имъ для изученія народнаго быта и съ удачею эксплуатировать самый языкъ для этой же цѣли. Своею исторіею Сербскаго языка 1833 и Древнечешскою грамматикою, своими отдѣльными статьями по фонетикѣ, словообразованію и измѣненію словъ въ славянскихъ языкахъ, наконецъ, своимъ изслѣдованіемъ о числительныхъ именахъ онъ ввелъ въ эту область нашей науки историко-сравнительный методъ Гримма и Боппа. Какъ велико научное достоинство этихъ трудовъ его, можете судить по слѣдующимъ словамъ Шлейхера: „всякій разъ, говоритъ великій лингвистъ, когда я беру въ руки какойнибудь трудъ Шафарика, мой духъ наполняется новымъ почетомъ и удивленіемъ къ человѣку, создавшему поистинѣ великія безсмертныя труды“. — Дѣятельностію этого человѣка кругъ общеславянской науки очень расширился: въ немъ стали обособляться нѣсколько отдѣльныхъ областей. Изъ нихъ всего болѣе подвинута и подвигается языкознаніе трудами Срезневскаго, Буслаева, Новикова, Майкова, Гатталы, Даничича, Миклошича, Шлейхера и пр. Я долженъ остановиться на дѣятельность послѣднихъ двухъ, такъ какъ на ней всего лучше можно видѣть, до чего доведена уже эта часть славистики и что еще ей предстоитъ.

Главный трудъ Миклошича, надъ которымъ 30 лѣтъ трудился съ рѣдкою послѣдовательностію этотъ замѣчательный лингвистъ, это — Сравнительная грамматика славянскихъ нарѣчій, приходящая уже къ концу. Задача этого труда заключается въ томъ, чтобы по началамъ современной филологической науки, на основаніи глубокаго историческаго изученія обработать всѣ части грамматики всѣхъ доступныхъ изученію

Славянскихъ языковъ. Трудъ огромный, поставившій обработку славянскихъ нарѣчій на такую высоту, на которую поставлены Германскія и Романскія нарѣчія трудами Гримма, Дица и имъ подобныхъ. Шлейхертъ, отличный знатокъ древне-болгарскаго языка и нѣсколькихъ живыхъ нарѣчій славянскихъ, двинулъ дѣло еще далѣе. Онъ принялся за обработку древнеславянскаго языка уже съ точки зрѣнія общаго индоевропейскаго языкознанія, показалъ мѣсто, отношенія и значеніе этого языка въ средѣ прочихъ индоевропейскихъ языковъ. Его *Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache* 1852 для древнеславянскаго или древнеболгарскаго языка есть, такъ сказать, жалованная грамота, отводящая этому языку весьма видное мѣсто въ сравнительной лингвистикѣ, такъ что въ настоящее время ни одинъ лингвистъ, занимающійся этой наукой, обойти древнеславянскій языкъ не смѣетъ.

Трудами этихъ людей славянское языкознаніе подвинулось такъ далеко, что и въ немъ стали уже возможны труды по этимологической палеонтологіи, каково, напр., послѣднее сочиненіе моего ученаго предшественника, которое бы сдѣлало честь любой европейской литературѣ. Я разумѣю его изслѣдованіе о коренномъ значеніи въ названіяхъ родства у Славянъ, гдѣ на основаніи чисто лингвистическихъ данныхъ воссозданы первичныя формы семейнаго быта у Славянъ. Но при всѣхъ своихъ громаднѣхъ успѣхахъ эта отрасль нашей науки далека еще отъ совершенства. Появляющіяся время отъ времени ученія изслѣдованія по вопросамъ, напр., славянской фонетики, каковы изслѣдованія Даничича, Гатгалы, Ягича, Гебауера, Лавровскаго и Профессора Потеминъ, — изслѣдованія, вызывающія нерѣдко весьма оживленные споры, всего яснѣе доказываютъ, что и послѣ трудовъ Миклошича наша фонетика остается все еще недостаточно разработанною, а извѣстно, что новая лингвистика на фонетикѣ воздвигаетъ свое величественное зданіе. Причина этого несовершенства заключается въ недостаточной еще обработкѣ отдѣльныхъ славянскихъ нарѣчій. Вспомнимъ, что еще недавно только начали обращать вниманіе на изученіе діалектовъ отдѣльныхъ нарѣчій, вспомнимъ, что есть еще цѣлое нарѣчіе славянское, весьма важное по своимъ близкимъ отношеніямъ къ древнеславянскому языку, разумѣю Новоболгарское нарѣчіе, которое не имѣетъ еще порядочнаго словаря и грамматики, не говорю уже объ его ді-

лектахъ, которые совсѣмъ еще не початы, или затронуты неумѣлыми руками. Относительно древнеславянскаго языка серьезная критика не безъ основанія упрекаетъ Миклошича въ томъ, что онъ, по какому-то предубѣжденію, отдаетъ рѣшительное предпочтеніе однимъ памятникамъ передъ другимъ столь же древними, оказывая безусловное довѣріе каждой ихъ формѣ, хотя и эти, излюбленные имъ памятники, не менѣе всѣхъ другихъ требуютъ очистительной критики.

Въ послѣдніе годы своей жизни Шлейхеръ поставилъ главной цѣлью своей ученой дѣятельности составленіе точной и обстоятельной сравнительной грамматики Славянскихъ языковъ съ точки зрѣнія общендоевропейской. [При этомъ онъ взялся за воссозданіе прототипа славянскихъ языковъ. Задача эта, Господа, находится въ связи съ введеннымъ имъ въ сравнительную лингвистику принципомъ сравненія основныхъ языковъ, прототиповъ. Для исполненія этой громадной задачи ему необходимо было взять въ расчетъ по крайней мѣрѣ всѣ доступныя видоизмѣненія славянской рѣчи]. Но славянская наука не могла доставить ему въ наличности нужнаго матеріала: оказалось въ ней множество пробѣловъ, такъ что великій лингвистъ самъ долженъ былъ приняться за восполненіе ихъ. На этой черновой работѣ смерть застигла его: задача его остается открытою задачей будущаго.

Параллельно съ развитіемъ языкознанія шла и обработка разныхъ вопросовъ по исторіи письменности, разумѣю преимущественно древнеславянскую. По этой области мы имѣемъ замѣчательные труды Шафарика, Бодинскаго, Срезневскаго, Григоровича, Пыпина, Гануша, Цибульскаго, Рачкаго, Ягича и пр. Имѣемъ множество дѣльных замѣчаній въ классическихъ описаніяхъ рукописей, сдѣланныхъ Востоковымъ, Ундольскимъ, Горскимъ и Невоструевымъ. Но да бы вы видѣли, какъ много работы и тутъ еще предстоитъ наукѣ, укажу на то, что по весьма крупнымъ вопросамъ, касающимся древнеславянской письменности еще не произнесено послѣднее слово; укажу для примѣра на вопросъ о началѣ письменности у Славянъ, объ отношеніи кириллицы къ глаголическому письму.

Перехожу къ народной словесности и по недостатку времени коснусь только той стороны ея, которая вмѣщается въ себѣ народную мифологію. Мы не имѣемъ письменныхъ памятниковъ, которые бы предлагали систематическое изображеніе

славянской мѣологии. Всѣ письменные источники ея ограничиваются отрывочными замѣтками домашнихъ и иноземныхъ лѣтописцевъ, духовныхъ проповѣдниковъ и немногихъ произведеній древней искусственной поэзіи славянъ (Слово о полку Игоря и Краледворская рукопись). Прежніе изслѣдователи славянскихъ вѣрованій, основываясь главнымъ образомъ на этого рода источникахъ, находили, что мѣология славянская несравненно менѣе развита, чѣмъ, напримѣръ, мѣология Германцевъ. Но труды Ербена, Срезневскаго, Иречка, Гануша, Буслаева, Котляревскаго, Афанасьева, Потебни, Ореста Миллера, обработавшіе нѣсколько вопросовъ мѣологическихъ на тщательномъ обследованіи современной народной поэзіи, рѣшительно подорвали сужденіе о неразвитости славянской мѣологии въ пору язычества. Не смотря, однако, на этотъ значительный успѣхъ и въ этой области славяновѣдѣнія, мы еще далеки отъ полнаго воссозданія славянской мѣологии: труды упомянутыхъ изслѣдователей исчерпываютъ только нѣкоторыя стороны этого предмета.

Коснусь еще изученія юридическаго быта. И въ этой области славянской наукѣ есть чѣмъ похвалиться: она можетъ выставить рядъ замѣчательныхъ изслѣдователей: Раковецкаго, Кухарскаго, Маевского, Мацевскаго, Губе, Иречка и т. д. Трудами этихъ людей найдено много аналогіи между древнѣйшими славянскими законодательствами, сохранившимися отъ временъ политической самостоятельности славянскихъ государствъ: Русская правда, права Конрада Зноемскаго 1189, права стараго пана Розенбергскаго (конца XIII вѣка), законникъ Душана, статутъ острова Крка (1388), Винодольскій законъ, статутъ Полицкій (1400).— всѣ эти древнія кодификаціи славянскаго права весьма удобно объясняются взаимно. Но ими далеко еще не исчерпывается юридическій бытъ нашихъ прѣдковъ: главный матеріалъ его хранится въ юридическихъ обычаяхъ Славянъ, сохраняющихъ и свое обычное право съ такою же крѣпостію, какъ и прочіе обычаи, обряды и вообще преданія отцовъ. [Новѣйшія законодательства, положенныя на Славянъ извнѣ, тѣмъ менѣе разрушали ихъ народныя юридическія понятія, чѣмъ вводимыя новыя начала стояли дальше отъ самобытно развивающейся жизни]. И до сихъ поръ ученый и опытный правовѣдъ полмѣтитъ у Сербовъ, напримѣръ, нѣсколько живыхъ юридическихъ обычаевъ, почти вполне сход-

ныхъ съ нѣкоторыми постановленіями Русской правды. Но эти обычаи, которые не только прольютъ свѣтъ на письменные юридическіе памятники Славянъ, не только помогутъ намъ объяснить многія историческія явленія изъ жизни Славянства, но еще и дадутъ возможность возсоздать юридическій бытъ во всей его полнотѣ, эти драгоценные обычаи, м. г., и до сихъ поръ остаются почти не тронутыми. Только лѣтъ пять тому назадъ, насколько мнѣ извѣстно, положено начало правильному собиранію и изученію ихъ въ книгѣ проф. Богинича, Правны обычаи у Словена.

Мнѣ не остается времени разсмотрѣть ходъ нашей науки еще въ нѣсколькихъ областяхъ ея. Но надѣюсь, что вы и изъ этого неполнаго очерка могли составить себѣ понятіе объ успѣхахъ и задачахъ этой науки, могли видѣть также, какъ глубоко идутъ основныя черты племеннаго единства въ жизнь отдѣльныхъ Славянъ, и почему наука наша разсматриваетъ эти отдѣльныя племена какъ одно органическое цѣлое.

Въ заключеніе я долженъ коснуться общественнаго значенія нашей науки, оказавшаго могущественное вліяніе на ея быстрое развитіе.

Обязанная своимъ началомъ возрожденію Славянъ, стремленію ихъ къ самосознанію, она оказала и продолжаетъ оказывать великія услуги этому движенію. Раскинутыя на необъятномъ пространствѣ отъ Адриатики до Камчатки, отъ Архипелага и до Ледовитаго моря, отдѣльныя части стомилионнаго почти племени слабо сознавали свое племенное единство: сознаніе это проявлялось только при практическихъ, житейскихъ столкновеніяхъ. Наука, господа, развила непосредственное сознаніе, которое все глубже и глубже обхватываетъ народныя массы, все болѣе и болѣе упрочиваетъ чувство взаимности. А взаимность для Славянства, вовлеченнаго по окраинамъ въ тяжкую борьбу съ враждебными его самобытному развитію стихіями, взаимность, повторяю, для этого Славянства есть та чудодѣйственная среда, прикосновеніе къ которой постоянно освѣжаетъ и укрѣпляетъ его силы, какъ прикосновеніе къ матери сырой землѣ освѣжало и укрѣпляло Илью Муромца въ борьбѣ его съ Идолищемъ... Далѣе — Славянская наука немало содѣйствовала измѣненію прежнихъ возрѣвій европейской науки на Славянъ. Заглянемъ съ этой точки зрѣнія въ литературу нѣмецкую. Что же? Тѣ, которые еще не такъ

давно обрекли Славянство на вѣчное соціальное и нравственное коснѣніе, теперь боятся его самобытнаго развитія. Но это журнальные толки, съ которыми мы не должны имѣть дѣло. Заглянемъ въ науку. Сужденія о глупости и тупости Славянъ, объ ихъ низшей породѣ, тѣхъ сужденія, образчики которыхъ я приводилъ въ началѣ лекціи, хотя и теперь появляются тамъ время отъ времени, но они тутъ же, Лежанами, Леже-рами, Каницами, Ролстонами, изобличаются въ отсталости или въ неточности. — Въ европейской наукѣ Славянство уже заняло видное мѣсто, уравниено въ правахъ съ наилучшими культурными народами.

Трудовѣтъ на М. С. Дринова въ хроно- логиченѣ редѣ.

1866.	Страници.
1. Страшни ли сж за народностѣтъ ни фанарі- отитѣ и іезуититѣ? — III.	3— 9
1867.	
2. За сегашното Всемирно изложеніе въ Парижѣ. Писмо. 1. — III.	9— 12
1868.	
3. Писмо до Българската интелигенція. — III.	13— 16
1869.	
4. Погледѣ връхѣтъ происхожданѣто на българскій народѣ и началото на българската ис- торія. — I.	1— 69
5. Исторически прегледѣ на Българската църква отѣ самото ѣ начало и до днесѣ. — II. .	1—161
6. Писмо до български-тѣ читалища. — II. . .	259—263
7. Българско литературно дружество. — III. . .	16— 18
8. Празника на Іоана Хуса въ Прагж. — III.	18— 22
1870.	
9. Тысещелѣтіето на народнитѣ Българскж черквж. — III.	22— 25
10. За новобългарското азбуке. — II.	264—285
11. Нови паметници за исторіята на Българетѣ и тѣхнитѣ съсѣди. — I.	71—112
1871.	
12. Болгаре и Константинопольская патриархія. — II.	163—201
13. Отецѣ Паисій, неговото врѣме, неговата ис- торія и ученицитѣ му. — I.	113—137
14. Рец. Хунни ли сме? — III.	189—217

- 1872.
- Страници
15. Заселение Балканскаго полуострова славянами. — I. . . . . 139—316
- 1873.
16. Три грамоти, дадени отъ императора Василя на българский Охридски архиепископъ Иоанъ около 1020 лѣто. — II. . . . . 203—214
17. Въпросъ за Българската и Сръбската църкви прѣдъ сѣдилището на Лионский съборъ въ 1274 год. — II. . . . . 215—231
18. Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія. — III. . . . . 505—519
- 1874.
19. Азбукето на Българското Книжовно Дружество и г. Мушякъ, — II. . . . . 286—297
20. Начало на Самуиловата държава. — I. . . . . 317—364
- 1875.
21. Южные Славяне и Византия въ X вѣкѣ. — I. . . . . 365—520
- 1876.
22. Още една отбрана на новобългарското азбуке заедно съ една поправка. — III. . . . . 217—225
- Рецензии. — III. на: . . . . . 225—246
23. Кирилъ и Методий Български просвѣтители, Букурещъ 1875.
24. *F. Miklosich*, Grammatik der slavischen Sprachen, Bd. II, Wien, 1875.
25. *F. Miklosich*, Altslovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolischen Quellen. Wien, 1874.
26. *V. Jagić*, Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1875.
27. *Столянь Новаковичъ*, Бугарски зборник, писан прошлога вјека народним језиком, Starine, VI, Zagreb, 1874.
28. *Князь М. Оболенскій*, Нѣсколько словъ о первоначальной Русской лѣтописи. Москва, 1870.
29. Славянскій сборникъ. Петербургъ, 1875.
30. Етнографическая карта славянскихъ народностей, 3-ье издание. Петербургъ, 1875.
31. *К. Иречекъ*, Българска история, 1876.

	Страница
32. Български народни пѣсни. — II.	557—558
1877.	
33. Болгарія наканунѣ ея погрома. — III.	25— 55
1878.	
34. Българский църковенъ въпросъ въ свръзка съ Берлинския трактатъ. — III.	59— 65
35. Сборникъ, съдържащъ 1. Приврѣменъ уставъ за народнитѣ училища и тѣхнитѣ про- грамми, — 2. Приврѣменни правила за реалнитѣ училища, тѣхната программа и штатове и 3. Програма на първитѣ два класса отъ класична гимназия и нейнитѣ штатове. Пловдивъ, 1878. — III.	67— 98
36. Българска народна пѣсенъ за освобожде- нето. — II.	563—567
1879.	
37. Наредби и распорѣждания по Отдѣла на на- родното просвѣщение и духовнитѣ дѣла. София. 1874. — III.	99—140
38. Записки за дѣятелността на врѣменното руско управленіе въ България. — III.	141—161
1880.	
39. Съобщения за новобългарския езикъ. — III.	246—248
40. Рец. <i>Θ. И. Успенскій</i> , Образование втораго Българскаго государства. — III.	248—280
1881.	
41. Изговарянето на старословѣнското <i>ж и ъ</i> въ новобългарския езикъ. — II.	298—304
42. Нѣсколко замѣтокъ по поводу статьи г. В. Над- лера: „Послѣдняя фаза восточнаго во- проса“. — III.	280—286
43. Отвѣтъ на отвѣтъ г. Надлера. — III.	286—291
1882.	
44. Отговоръ на „Български гласъ“. — III.	161—164
45. Български лѣтописенъ разказъ отъ края на XVII вѣкъ. — II.	305—320

	Страница
46. Записъ на Охридския патриархъ Прохоръ.— II.	235—241
47. Новъ паметникъ за българската история.— I.	633—639
48. По въпроса за пазванието на Пловдивъ.— I.	639—642
49. Рец. <i>И. В. Яичъ</i> , Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. С.-Петербургъ, 1882.— III.	292
50. По въпроса за буква <i>ы</i> . — III.	293—294
51. Нѣколко свѣти на слабодушный мой „последователь“. — III.	294—296

1883.

52. Рец. <i>Вл. Качановскій</i> . Памятники болгар. народнаго творчества. Выпускъ 1: Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсень со словаремъ. С.-Петербургъ, 1882.— III.	296—307
53. Споменъ за В. В. Макушева и неговитѣ трудове по българската история.— III.	463—476

1884.

54. Нѣколко забравени списания на Софрония Врачански.— II.	321—330
55. Лѣтописни бѣлѣжки отъ Разградъ.— II.	331
56. Историческо освѣтление върхъ статистиката на народността въ источната часть на Българското княжество.— I.	521—548
57. Богомилска приказка.— II.	559—563

1885.

58. Новый церковно-славянскій памятникъ съ упоминаніемъ о славянскихъ первоучителяхъ.— II.	332—362
59. Рец. Три български грамоти въ единъ български отговоръ проф. Миклошичу.— III.	308—313
60. Прѣдисловіе къмъ българския прѣводъ на странното житие на св. Климента.— II.	363—365

1886.

61. Още нѣколко бѣлѣжки за Пансия и неговата история.— I.	549—562
62. Споменъ за <i>Ив. С. Аксакова</i> . — III.	476—489

1887.

Страницы

63. Нѣсколько словъ объ языкѣ, народныхъ пѣсняхъ и обычаяхъ дебрскихъ славянъ. — II. 366—424
64. Имали ли сж сѣрбитѣ нѣкои колонии и нѣкоя трайна власть въ Македония прѣди XIII вѣкъ? Какъ сж се наричали славянитѣ които населявали Македония, прѣди тая епоха. — I. . . . . 563—579
65. По поводу замѣчаній г. Сретѣковича на мою статью о говорѣ и обычаяхъ Дебрянъ.—III. 314—321

1888.

66. Нѣколко думи за титлитѣ на Костурскій митрополитѣ и за нѣкои и други гърдеи владици въ Македония. — II. . . . . 241—244
67. Нѣсколько поправокъ къ „Этнографическому очерку славянской части Македоніи“. — III. 321—324

1889.

68. Първа българска типографія въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги. — II. 425—450
69. Изъ старо-българската книжнина. — II. . . 451—459
70. Реч. *Братия Шкорпилови*, Паметници изъ Българско. Дѣлъ I, часть 1. „Тракия“. София, 1888. — III. . . . . 324—329

1890.

71. Сказаніе о Святогорѣ и Земной Тягѣ въ южно-славянской народной словесности. — II. . 460—473
72. Една забравена българска история. — II. . . 474—477
73. Нѣколко бѣлѣжки за Хаджи Иоакима, даскала Крчовскаго. — II. . . . . 478—482
74. Новонайденъ надписъ въ Охридската св. Софія. — II. . . . . 244—246
75. Къмъ бѣлѣжитѣ на г-на Шопова за титлитѣ на битолскитѣ владици. — II. 246
76. Заявленіе болгарскихъ эмигрантовъ. — III. . 330—334

1891.

77. Нѣколко бѣлѣжки за триезичната Солунска книга. — II. . . . . 483—489

1892.		Страници
78.	Предисловіе ко 2-му изданію сочиненія А. А. Потебни „Мысль и языкъ.“ — II. . . .	490—491
79.	Рец. А. А. <i>Дювернуа</i> , Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ повѣйшей печати. Москва, 1885—1889. — III.	335—384
80.	Рец. D. A. <i>Kalina</i> , Studyja nad historyja jezuka bulgarskiego. Krakow, 1891. — III.	384—392

1893.

81.	Отговоръ на правописнитѣ въпроси, прѣдложени отъ редакцията на „Мисль“. — III.	392—396
82.	Нѣколко бѣлѣжки за скопския чифликъ Варвара и за тамошния мѣнастиръ св. Димитрій по записа на мѣнастирския игуменъ отъ 1799 г. — II.	247

1894.

83.	О нѣкоторыхъ трудахъ Димитрія Хоматіана, какъ историческомъ матеріалѣ. — I.	581—629
84.	По що и отъ кога сегашната българска столица е наречена Софія? — I.	642—644
85.	Допълнителни бѣлѣжки за една отъ прѣжнитѣ титли на Костурскитѣ владици. — III.	248—250
86.	Историческа бѣлѣжка по въпроса за светото муро. — II.	250—251
87.	Какъ сѣ почитали старитѣ българе паметта на словѣнскитѣ първоучителие и тѣхнитѣ ученици? — II.	252—255
88.	По въпроса за св. седмичисленници. — II.	255—256
89.	Допълнителни бѣлѣжки за празничний день на св. Климента. — II.	256

1895.

90.	Яковъ Трайковъ отъ Софія и Кара-Трифунъ отъ Скопие. — II.	492—501
91.	Рец. <i>Найденъ Геровъ</i> , Българо-рускій словарь. — III.	396—419

	1896.	Страницы
92. Обзоръ ученой дѣятельности И. М. Собѣсти- анскаго. — III.		490—501
	1898.	
93. Спомень за Нешо Бончовъ. — III.		501—504
	1899.	
94. Рец. <i>П. А. Сырку</i> , Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Выпускъ 1 и 2. С.-Петербургъ 1899. — III.		420—454
	1900.	
95. Мѣдно (бакърено) гумно, мѣденъ токъ въ сло- вѣнскитѣ и грѣчки умотворенія. — II.		502—529
	1902.	
96. Этнографическія наблюденія А. Ф. Музыченка надъ болгарскими колонистами Θεодосій- скаго уѣзда. — II.		530—536
	1903.	
97. Рец. <i>П. А. Сырку</i> , Очерки изъ исторіи лите- ратурныхъ сношеній българи и сербовъ въ XIV—XVIII вѣкахъ. Житіе св. Никола Софійскаго. С.-Петербургъ. 1901. — III.		454—459
	1904.	
98. Изработването на Българската конституція. Съ двѣ притурки. — III.		164—185

Показалець на собственитѣ имена.

А.

- Абасъ Катина**, армен. писатель, 200, 204—207.
Авари, народъ, 207—208.
Австрия, държава, 282, 316, 466, 488, 507.
Агатангелъ, арменски писатель, 192, 195—196, 205.
Агаѳий, визан. писатель, 192—193, 209, 213—215.
Агорити, народъ, 197.
Аделунгъ, нѣмски ученъ, 496.
Адрианоуполъ, вж. Одринъ.
Ариатическо море (Адриатика), 60, 321, 386, 518.
Авадари, народъ, 204, 210, 212.
Акоминатъ, вж. Никита.
Акрополитъ, вж. Георги.
Аксаковъ, Ив. С., рус. писат. и пуб. 476—489.
Аксаковъ, С. Т., рус. писатель, 479, 480, 481.
Алаи, народъ, 197.
Алашгерска долина, 282.
Албания, обл. 272, 290, 467, 468; Албанци 289, 290, 303, 316, 492; Ариаути 337; Мирдити, 289.
Албертъ Аквенски, писат., 255.
Александъръ, севастократоръ, братъ на Иванъ Асѣня II, 275.
Александъръ I, руски императоръ, 478.
Александъръ I, български князь, 286.
Алексий Врана, визант. пълководецъ, 263.
Алексий I Комнинъ, визант. импер., 240.
Алонди, народъ, 197.
Алпи (Хорутански), планини, 386.
Амазонки, народъ, 216—217.
Ами Буге, пѣтувачъ, 235.
Амвванъ Марцел инъ, пис. 192, 194.
Амфилохий, епископъ, рус. книж., 384.
Амфиполь, гр., 270—271.
Анастасий, библиотекаръ, 200, 203.
Ангеловъ, П., учит., 173.
Англия, държава, 488.
Андраши, графъ, 488.
Андроникъ I, визант. импер., 241.
Андроникъ, свнъ на Ивана Палеологъ, 432.
Анкана, гр., 466.
Анна Комнина, пис. визант., 207, 240, 252—253, 255, 314.
Анненковъ, ботаникъ, 411.
Ансбертъ, пѣтувачъ, 255, 274.
Антимъ I, българ. екзархъ, 169.
Анѳимъ, уро-влахийски митрополитъ, 448—449, 451.
Антоний, цариград. патрвархъ, 447—448.
Антонъ, лужицаинъ, 494, 500—501, 508.
Анхвалъ, гр., 266—267.
Аорси (Aorsi), нар., 197; Аорци, Оарци, 197, 213.
Аполлинарий Сидонски, 213.
Априловъ Вас., българ. будит., 245, 309, 338—339, 478.
Арабаконакъ, проходъ, 358.
Арвентино (Месонотамия, тур. Ergvend) обл., 383.
Ариаути, вж. Албания.
Аристотелъ, филос., 4.
Арихи, народъ, 197.
Армения, обл., 281.
Архангелскій, проф. слав., 440.
Архинелатъ, 24, 301, 518; Егейско море, 283.
Аршакъ I, армен. царъ, 206.
Арчаръ, село, 425.
Ассеманово евангелие, 229.
Асѣнь I Старий, българ. царъ, 242, 261, 264, 271, 274, 275; Асѣневци, А-ва династия, 260—263, 270, 273—274, 276—277. Ясѣнь царъ въ приказки, 297—298, 300.

Астурикани, народъ, 197.
Аталарикъ, готски краль, 202.
Атанасий, охрид. патриархъ, 471.
Аванасий св., лавра атонска, 438, 443, 444—445.
Атонъ (Св. Гора), 422—423, 426, 438, 442—445, 449—451.
Аттила, хунски царь, 189, 194, 212—213.
Афанасьевъ, рус. книжов., 517.
Ахей (Ἀχαιοί), народъ, 196.
Ахмедъ-ага, каймакамъ на Т.-Пазарджикъ, 41—42, 45, 48—50.

Б.

Багалъй, Д. Пв., професоръ, 495, 497—498, 500.
Балдуинъ I, латински импер., 465.
Балкани (Стара-Планина), 28, 31—32, 45, 51, 142, 236, 270—272, 278, 298, 357, 377; Балкански проходи, 270; Б-ски полуостровъ, 202, 235, 233, 241, 255, 259, 261—266, 270, 288, 316—317, 326, 328, 3—6, 391—392, 455, 457, 472, 476.
Басени (Басяни), народъ, 197, 206.
Бата (Бѣта), село, 43—44.
Баторий, вж. Сигизмундъ и Стефанъ.
Бахметевъ, попечитель на москов. учебенъ окръгъ, 481.
Бачковский мѣнастиръ, 33, 34.
Башкирци, народъ, 200.
Башенлиевъ, българ. книжов., 399.
Баязидъ I, турски султанъ, 189, 289, 290, 470.
Баязидъ II, турски султанъ, 470.
Безеновъ, П., проф., 218, 337, 341, 349, 351.
Безъ, вж. Теодоръ
Бела III, маджар. краль, 241, 264.
Бела IV, маджар. краль, 469.
Бѣла-зора (Βελαζώρα), сел., 237—238.
Бѣлградъ, гр., 231, 264, 317, 449; 456, 474; Б-ска библиотека 231.
Бѣлевски, полски истор., 246.
Бѣлоградчикъ, гр., 235; Б-чинско. 297.
Бендеревъ А., българ. емигр., 334.
Берковица, гр., 150; Б-ски окръгъ, 166; 297.
Берлинъ, гр. 165; Берлински конгресъ и договоръ 59, 61, 65, 144, 148, 158, 164—168, 172, 175, 176, 178, 181, 184, 280—283, 286—289, 296, 488; Б-ски сборникъ 229—230.
Веровичъ (Беронъ), П., бъл. ученъ, 353.
Вессарабия, обл., 288, 321, 482, 487; бессарабски колонисти 482.
Биконсфидъ, англ. държ., 287, 488.
Билбасовъ, В. А., проф., 227.
Биляреки, П. С., проф., 385.
Битоли, гр. — Битолска епархия 64.
Бланки, ижтучачъ, 235.
Блъсковъ, Пл. Р., българ. писатель, 352—353, 400
Богданя, село (Брезнишко), 319.
Богшичъ, В., правникъ, 419, 518.
Богомилн, еретници, 240.
Богоровъ, Ив., българ. книжовникъ, 308—313, 340—341, 348—349; пеговъ рѣчникъ 361, 362, 380—381.
Бодянский, О. М., проф., 244, 463, 481.
Боемундъ Тарентски, нормански князь, 241, 252.
Болградъ, гр. 17; Б-ски българи 17, 338.
Болонья, гр. 466; Б-ски исалтиръ 440.
Болтинъ, Ив. Н., академ., 494.
Бончовъ, Нешо, българ. пис., 353, 378, 400, 501—504.
Бориль, българ. царь, 275, 278, 279, 465; Борилгов синодикъ, 275.
Борисъ-Михаилъ, бъл. князь, 22—25, 210, 433, 467.
Босна, обл., 28, 31, 35, 282; бошнаци (босняки) 508.
Ботевъ Хр., българ. револ.-пеотъ, 353.
Бохотъ, село, 389.
Бояна, село, 275.
Браила, гр., 17; Браилски българи 17, 18, 22.
Браничево, гр., 264—265; Браничевска область, 241.
Брѣзникъ, гр., 319.
Брестъ-Литовскъ, гр., 463.
Будиловичъ, А., проф., 233—234.
Будинъ, вж. Пеша.
Вукурещъ, гр., 17, 227; Б-шки българи, 17, 18, 22, 245, 338.
Буслаевъ, Ю. И., проф., 481, 514, 517.
България, страна, земля, 23, 25—31, 52, 60, 141—144, 150, 161, 176, 201 (Азовска България), 229—230, 232, 243, 247, 249, 254—257, 264, 266—267, 273, 275, 277, 280, 284, 287—289, 291—292, 296, 298, 309, 313, 318, 320, 322, 325, 329, 337, 315, 347, 352, 391, 420—421, 423—424, 426—427, 429—435, 439, 443; 445—446, 450—453, 458, 467, 469—472, 478—480, 487, 502, 503—504.
Българи, народъ, 13—16, 18, 22—30, 33—36, 39—40, 43, 45, 52—55, 59—62, 64—65, 141—142, 145, 148, 152, 158, 181, 184—185, 189—217, 233, 237—246, 250—267, 269—271, 273, 278—279, 283—284, 288, 291, 297, 303, 314—316, 321—323, 330—

- 334, 369 (обясн. на дум. българинъ), 375, 422—424, 426, 432—433, 439, 442, 454—455, 463—468, 470—472, 476—478, 480—489, 491, 506, 508; Б-ски езикъ 13, 228, 230—231, 246—248, 292—296, 305—309, 332—333, 336, 353—392, 396—419, 515; Б-ско азбуке 217—225, 293—296; Б. правописъ, 393—396; Б. църка 22—26, 59—65, 158—159, 445—448, 484—485 (българ. църк. въпросъ); Българ. екзархия 29—31, 40, 53—54, 62—63, 65, 168—169, 333—334, 435; Бъл. царство 24—25, 59, 239—242, 248—249, 253, 257, 259, 261, 325; Б. княжество 142—143, 146—160, 164, 167, 169, 181—182, 184—185, 281—282, 284, 289, 324, 489; Бъл. народно събрание (учредително) 144, 160, 165, 167, 169, 171, 174—175 (свищ. вел. събр), 178, 180, (обикнов.) 285—286, 291; Б. конституция 164—175; Б. войска 145, 146, 281, 285, 488; Б. опълчение 487—488. Б. възстания, 473, 485 Българ. Книж. Д-во '16—18, 157, 223, 475.
- Бързаци**, областно име (Прилѣпско), 322—323.
- Бьянки**, ориенталистъ, 353, 382.
- В.**
- Вазовъ Ив.**, бълг. поетъ, 353,
- Ванандъ**, страна, 206.
- Варваръ св.**, 429.
- Вардаръ**, рѣка, 236, 238, 240, 256, 275;
- Вардарски турци**, 256.
- Варлаамъ**, грѣцки еретикъ, 431.
- Варлаамъ**, ромън. монахъ на св. Гора, 449, 451.
- Варна**, гр., 28, 266—267, 337, 375; Варненска губерния 153—154.
- Варшава**, гр., 469, 474; В-ски университетъ 477.
- Василий II**, Болгароктонъ, визан. импер., 330.
- Васильевскій, В. Г.**, проф., 250, 258, 261—262, 269, 272, 279.
- Вахлеръ**, нѣмски ученъ, 513.
- Вацовъ С.**, българ. книжов., 399, 401.
- Вѣженовъ Ст.**, българ. учит. 342.
- Велесъ**, (Кюпрюлю), гр., 238; В-ска епархия 62.
- Велizarий**, визант. пълков., 214.
- Велменци**, село, 417.
- Велтманъ**, рус. писат., 479.
- Венгрия**, вж. Маджари.
- Венда**, българ. главатаръ, 206.
- Венелипъ, Ю.**, книжовникъ, 190, 245, 337—339, 385, 480.
- Венеция**, гр., 466, 508—509; В-ска република 470.
- Веняминъ Туделски**, 256.
- Верковичъ С.**, 235, 297, 341, 351; неговиятъ сборникъ 355—356, 358, 363—364, 369, 377, 381, 400; Веда Славянъ 362.
- Вероя**, вж. Стара-Загора.
- Вѣтронъ**, село, 458.
- Вехендуръ-булкаръ**, племе, 206.
- Видинъ** (Бдинъ), гр., 28, 150, 299, 436; В-ска губер., область 153—154; В. епархия 447—448; В-ски сборникъ 437.
- Вина** (Вѣна), гр., 22, 26, 46, 491; В-ски българи 22.
- Виза**, гр., — Визийска епархия 64.
- Византия**, държава, 26, 238, 240—241, 249, 256—258, 260, 263—264, 266, 271—272, 278, 325, 431—432; византийки 207—208, 210, 242, 259, 266—267, 276, 279, 423.
- Вилхелмъ**, сицилийски кралъ, 263.
- Вилхелмъ Тирски**, писат., 60, 255.
- Винодолскій законъ**, 517.
- Витлеемъ**, църква въ Прага, 19.
- Витоша** (Витуша), план., 45, 236, 270, 298.
- Владиславъ III**, полски кралъ, 27.
- Владиславъ**, грамматику, 296, 455—457.
- Владъ V Дракулъ**, влашки воевода, 290.
- Влайковъ Т.**, българ. писат., 346—349, 355.
- Влашка** (Влахия, Валахия), обл., 26—27, 213, 254, 260, 338, 451, 478; Власи, нар. 255—256, 258, 260—262, 266—267, 426; Влахо-българскія грамоты 338, 385.
- Воденъ**, гр., 59 236; В-ска епархия 64.
- Водникъ**, Валентинъ, словен. писат. 508.
- Войниковъ. Д. П.**, българ. книжов., 18, 21—22.
- Вонсава**, майка на Скандербега, 468.
- Волга**, рѣка, 191, 196, 201 (Атель).
- Воспорани** (*Воспораоѳ*), народъ, 196.
- Востоконъ, Ив. Хр.**, рус. книжов., 220, 294, 336, 384, 512.
- Вотаниата**, вж. Нникфоръ.
- Враня**, гр. — Враненски окръгъ, 296—297.
- Вриений**, паниперсевасть, 251.
- Вулгарисъ Евгений**, държавникъ, 478.
- Вълканъ**, сръбс. кралъ, 277.

Вълкашинъ (Вукашинъ), краль, 300—322.

Вълтава, рѣка, 21.

Вязигинъ, А. С., проф., 494.

Г.

Габрово, гр., 156.

Гаванозо-оглу, Асанъ бей, 48.

Гавриилъ-Радомиръ, българ. царь, 261.

Гагаузи, племе, 375.

Галацъ, гр., 17; Галацки българя, 17, 18, 22.

Галли (Тракийски), народъ, 328—329, 375—376.

Ганка, В. В., чеш. книжов., 510.

Ганушъ, вж. Ханушъ J.

Гебнуеръ, J., чеш. славистъ, 515.

Гехарди, А., историкъ, 241, 244.

Гелони, народъ, 213.

Генесий, визан. хрон., 210.

Генчевъ, П., българ. книжов., 175.

Генда, гр., 466.

Георгиевъ (Ст., проф., 399, 408, 411, 415, 416.

Георгиевъ, Евлогий, бъл. благод., 162.

Георгий, св. 389.

Георгий, братъ на Петра Деяна, 299.

Георгий, свещеникъ въ Т.-Пазарджикъ, 40, 53.

Георгий Акрополитъ, визан. истор., 242, 279

Георгий Кастринотъ (Скандербергъ). албански князь. 259, 290—291, 468.

Гешиди, народъ, 207—208, 213.

Геразмъ св., вж. Еразмъ.

Герасимъ св., 359.

Герасимъ, атон. монахъ, 456.

Гердеме, село, 326—327.

Гердеръ, нѣм. ученъ, 494, 406, 498.

Герлахъ Ст., пътувачъ, 457.

Германъ, царигр. патриархъ, 427, 433.

Геровъ, Найдень, български книжов., 310, 356; словарь му 357, 359, 361, 369, 379, 396—419.

Герули, народъ, 213.

Гѣте, нѣм. поетъ, 496, 504, 508.

Гилански (Моравски) округъ, 324.

Гильфердингъ, А. Ф., 240, 288, 301, 314, 463; Гил-говъ рѣшисъ на Лѣ-ствдвата 442.

Главанъ, село, 327—328.

Гоголь, Н. В., рус. писат., 503.

Гудубинскій, Е. Е., проф., 63, 227, 240—241, 248, 272, 425.

Гопчевичъ, 334.

Горскій А., проф., 516.

Готи, народъ, 25, 202—203, 213, 216.

Гранъ, гр., 264.

Григора, вж. Никифоръ.

Григорий, мнихъ пресвитерь, българ. писат., 232.

Григорий, атонски монахъ (XIV в.), 456.

Григорий, митрополитъ Доростоло-Червешки, 169.

Григорий VI, патриархъ царигр., 62.

Григорий IX, папа рим., 469.

Григорий Двоесловъ, 437.

Григорий Палама, солунски митрополитъ, 421, 431.

Григорий Синнаитъ, исихастъ, 421—422, 424, 426, 438.

Григорий Цамблакъ, българ. писат. 4-0, 424, 434, 443, 445.

Григоровичъ, В. И., проф., 224, 235, 2-8, 309, 311 314, 339, 457, 463, 516; Г-чевъ парамейникъ 389.

Гризебахъ, историкъ, 235.

Гримъ Я., нѣм. уч., 496, 514—515.

Груевъ П., българ. емигр., 334.

Груичевичъ, агитаторъ, 320.

Гостиваръ, (Костово), гр., 236.

Гяуровъ Г., учителъ, 399.

Гюз-левъ Ив., книжов., 175.

Гюргево, гр. 22; Г-ско българ. училище, 22.

Гърция, страна, 272, 386, 472, 488; гърци, народъ, 30, 32, 34, 36—37, 39, 61—65, 207, 225, 226, 265—266, 288, 303, 330, 376, 422, 478, 481, 485, 506.

Гъбонци, план, 359.

Гъбовъ, П., учителъ, 399.

Д.

Дакія, обл., 387; Даки (сърби), 439.

Даль, Д., рус. книжов., 343.

Данишъ, ремескій инокъ, 442.

Даничичъ, Дж., сръбски книжов., 231, 514—515.

Дановъ, Хр., бългвр. будителъ, 351; Д-въ Лѣгоструй, 351—352, 356, 359, 362.

Даскаловъ, Хр., 484—485.

Дафина, народна пѣвица, 369.

Девелтъ, гр. 24.

Дебъръ, гр., Дебърска епархия, 63—64, Д. округъ 224, 347; Д. езикъ, обич. и пѣсни 314, 316, 322—324; Д. говоръ, 320, 323—324.

Деяна, вж. Петъръ.

Деревницкій, А. И., проф., 495.

Децибалъ, дакийски царь, 439.

Джонъ-Кюккъ, реформаторъ, 6.

Джорджичъ, вж. Панель.

Джумай, гр., 149—150.

Дибичъ (Забалкански), рус. пълков. 337.
 Дигенъ, ориенталистъ, 197—198.
 Дидуръ, народъ, 197.
 Димитрий Кантемиръ, влашки воевода, 290.
 Димитрий св. Солунски 263, 429.
 Димитрий Хоматианъ, охрид. архиепископъ, 42, 434.
 Димотсика, гр.—Д-шка епархия 64.
 Дюклеийски пресвитеръ (Дуклянецъ), 226—227; Дуклянски лѣтописъ 442.
 Дюнисий св. (XVI в.), 423.
 Дюнисий Перингитъ, гръц., писат., 192—193, 196.
 Дичъ, пѣм. уч., 515.
 Дитъльръ, рѣка, 258, 259, 386.
 Добнеръ, чешки книжов., 508.
 Добровски, Јосифъ, слов. ученъ, 220, 336, 508—512.
 Добромиръ, българ. богомилъ, 259.
 Добротичъ, деснотъ, 243.
 Добруджа, обл., 287—288, 337.
 Довонъ, проф., 297, 303—304, 341, 351, 400.
 Дойранъ, гр., 332.
 Доментинъ, сръб. писат., 275.
 Домонтовичъ, генералъ, 161.
 Дондуковъ-Корсаковъ, А. М., князь, 164—177, 179, 181, 185.
 Донъ (Танаевъ), рѣка, 194, 196, 201—203, 258—259.
 Дормиторъ, план., 300—301.
 Доситей Обрадовичъ, сръб. книжов., 253, 508.
 Драгановъ, П., сърбоманъ, 321—324, 342, 353, 359.
 Драма, гр.—Драмска епархия, 64.
 Драчъ, (Дурацо), гр., 255, 259.
 Дриановъ, М. С., профес., 219, 220, 222—223, 287, 291, 320—322.
 Друмевъ, В., (митрон. Климентъ) бъл. писателъ, 352, 400.
 Дуандере, рѣка, 326.
 Дубровникъ, гр., 276, 464.
 Дуванлии, село, 34.
 Дуглинъ, гр., 281.
 Дунавъ, р., 203, 212—213, 258—259, 288—289, 310, 375, 386.
 Дуница, гр., 149, 150, 305.
 Дурацо, вж. Драчъ.
 Дурихъ, чеш. книжов., 508—509.
 Дювернуа, А. Л., проф. слав., 335, 341—384; с оварьтъ му 396, 399—400, 404, 408.

Е.

Евгеній, рус. митрополитъ, 512.
 Евксипонтъ, вж. Черно море.
 Евстатиий, солунски митрополитъ, 253, 254, 268—269, 271.

Евтимий, търновски патриархъ, 420—422, 424, 426, 430, 434—435, 438—439, 443—453.
 Егейско море, вж. Архипелагъ.
 Екатерина II Велика, руска императрица, 336, 477—478.
 Екхардъ, запад. писат., 255.
 Елагини, рус. публ., 479.
 Елена св., 439.
 Елисаветградъ, гр. 145; Е-ско авангелие. 437.
 Емерихъ, маджарски кралъ, 469.
 Емонска гора, план., 425.
 Емиедоклъ, мит. лич., 251.
 Енгелъ, И. Хр., историкъ, 241, 243, 248.
 Енвоидий Тициански, епископъ, 202—204.
 Епиръ, обл., 240.
 Еразмъ, св., седмочсленикъ, 359.
 Ератостень, гръц. писат., 192—193, 196.
 Ербенъ, слав., 517.
 Эрнротъ, генералъ, 286.
 Еринци, народъ, 197.

Ж.

Жеглигово, обл., 456.
 Живцифовъ, Р., българ. писат., 333, 504.

З.

Загорие, обл., 298; З-ска земя, 296.
 Захариевъ, Ст., българ. книжов., 235.
 Зенобъ Галски, армен. писат., 192, 195—196, 205.
 Зета, сръб. обл. зетци. 316.
 Зиги, (Zyzi), народъ, 196.
 Златаустъ, (чтение Златаустово), 437, 444.
 Зиосемскій, вж. Конрадъ.
 Зографъ, български атон. манастиръ, 230, 309, 443, 445, 451—452; З-ско евангелие 229—230, 387—388, 395; З-ски служебникъ-свитькъ 447, 449—453.
 Зонара, (Паралишменонъ), 439.

И и І.

Іаковъ св., — литургията му, 449.
 Іаковъ, сръбски архиепископъ, 442.
 Іаковъ, сръски митрополитъ, 437.
 Іаковъ, македон. митрополитъ, 444.
 Іаковъ, епис. сарвийски, 422.
 Іванко, българ. воевода, 271—272.
 Івановъ, Ив., бълг. губернаторъ, 162.
 Іванъ, синъ Бравидовъ, баща на Скандербегъ, 468.

- Иванъ-Александъръ**, българ. царь, 243, 311, 313, 325, 425—426, 429—432, 435—439, 441, 442; А-въ псалтирь, 440.
Иванъ Асѣнъ II, българ. царь, 26, 242, 275, 279, 312, 442.
Иванъ III Василевичъ, московски вел. князь, 477.
Иванъ IV Грозный, москов. царь, 477.
Иванъ Мамигонисейски, арменски писателъ, 185.
Иванъ Музаки, албан. князь, 322, 462.
Иванъ св. Рилски, 241, 264, 296, 304, 317.
Иванъ-Срацимиръ, видин. царь, 243, 436, 470.
Иванъ-Шипманъ, българ. царь, 243, 297—298, 300, 302, 312, 441, 449—450.
Игоръ Святославовичъ, рус. князь сѣверски, 258.
Иезуити, 5—9; школата, науката имъ 5—6; историята имъ 6—8.
Икопомовъ, Т., бълг. книжов., 173.
Илиада Омирова, 503.
Илиевъ, Ат., българ. книжов., 342, 353; сборникътъ му 358, 362—363, 385.
Илия Муромецъ, рус. богатырь, 518.
Иловайски, Д. Ив., историкъ, 239.
Инокентий III, папа рим., 272—273, 469.
Иоакимъ Крчовски, българ. учит. 332.
Иоаннъ I, българ. царь, вж. Калоянъ.
Иоаннъ, инокъ отъ лав. св. Атанасий (Атопъ), 438, 442, 444.
Иоаннъ, инокъ, български прѣводачъ (Атопъ), 438.
Иоаннъ Асѣнъ, синъ на Ив.-Александра, 441.
Иоаннъ Богословъ, църков. от., 437.
Иоаннъ Векъ, царигр. патриархъ, 431.
Иоаннъ Екзархъ, български писат., 227, 292, 294, 382, 512.
Иоаннъ Калека, царигр. патриархъ, 431.
Иоаннъ Калиманъ Асѣнъ, българ. царь, 309—311; Калиманова грамота 309—311.
Иоаннъ Кинамъ, визант. писателъ, 255—256.
Иоанъ Камара, мѣсто, 310.
Иоаннъ Кантакузинъ, визан. импер. и писат., 26, 300—301, 314, 431—432.
Иоаннъ Комнинъ, визан. императоръ, 254.
Иоаннъ Лѣствичникъ, писат., 442.
Иоаннъ Малала, визан. хрон., 209, 232.
Иоаннъ Цимисхий, визан. импер., 35, 59.
Иоаннъ Палеологъ, визан. импер., 432.
Иоаннъ Хусъ, чешки реформ., 18—22.
Иончевъ Т., учителъ, 399.
Иорданъ (Иорландъ), готски истор., 192—193, 200, 203—204, 213.
Иорданъ, чешки книж., 508.
Иосифъ, инокъ. прѣводачъ български (Атопъ), 438.
Иосифъ I, българ. екзархъ, 169.
Ипекъ, гр., — Ипекски окръгъ, 324.
Ираклия, гр., — Иракл. епархия, 64.
Иречекъ, К., проф.-историкъ, 234—246 (псговата история на българ.). 248, 273, 325, 375, 425, 456, 473—474.
Иречекъ, Иос., юристъ, 517.
Исаакъ Ангелъ, визан. императоръ, 263—266, 269—271.
Исайя, пророкъ, (видѣнието му) 439.
Искъръ, р., 298—299.
Исонди, народъ, 197.
Италия, страна, 202—203, 290, 466.

К.

- Кавказъ**, план., 191, 196, 206; кавказски горци 492.
Кадлецъ, Б., проф., 498—499.
Казанлъкъ, гр., — Казанлъшка долина 328.
Калагларе, село, 43.
Калайдовичъ, К. О., руск. книжов., 480, 512.
Калвинъ, реформ., 6.
Калека, вж. Иоаннъ.
Калиманъ, вж. Иоаннъ.
Калина, А., проф., 384—392.
Каллистъ, царигр. патриархъ, 422, 424, 427—428, 432—435, 445—447.
Калинци, народъ, 200.
Калоянъ, севастократоръ, 275.
Калоянъ (Иоаннъ), българ. царь, 242, 271—273, 275—278, 309, 465, 469.
Калоянова чаршия въ Сѣръ, 310.
Камиза вж. Мапуилъ.
Камчатка, полу-въ, 518.
Камчикъ (Камчия), р., 243.
Каницъ, Ф., пѣтувачъ, 61, 295, 357, 358, 519.
Кантакузинъ, вж. Иоаннъ.
Кантемиръ, вж. Димитрий.
Каравеловъ, Л., българ. писат., 315, 341, 351—353, 357; сборникътъ му, 358, 363, 376, 378, 400, 503.

- Каравеловъ, П.**, бълг. държ., 172.
Караджичъ Вукъ, сръб. книжов., 218, 231, 300, 305, 314, 323, 331, 332, 335—337, 511; словаря му, 364, 381.
Карановъ, Е., бълг. книжов., 298, 451.
Карлъ I Анжуйски, неаполит. кралъ, 467—468.
Кароловъ, Р. М., бълг. книжов., 175.
Карлъ IV, нѣмски импер., 506.
Кассиодоръ, М. А., готски държав., 203—204.
Каспийско море, 191, 193, 196.
Катковъ, Н., руски държав. и книж., 481.
Катрмеръ, Етиенъ, ориентал., 205.
Катърлиц, село, 34.
Качановскій, В. В., проф., 296—307, 342, 353, 475.
Кедринъ, визан. хронистъ, 207, 209, 252—253.
Кеппенъ, П. И. 337.
Кераца, дъщеря на царъ Нв.-Александра, 432.
Керкети (Κερκέτοι), народъ, 196.
Кидарити, народъ, 212.
Киевъ, гр., 26, 431, 502; К. славянски благотвор. комитетъ 483.
Килифарово, село, 426; К-ски мѣнастирь, 425—426.
Кимрийци, народъ, 194, 199, 200.
Кинамъ, вж. Иоаннъ.
Кипцловски, Ат. Ст., бълг. книжовникъ, 338.
Киприянъ, пълководецъ, 203.
Киприянъ, монахъ атоиски, 448.
Киприянъ, киевски митрополитъ, 426, 430.
Киргизи (Бакеевски), народъ, 200.
Киревскіе бр., рус. дѣят. и публиц., 479.
Кириллъ св., славян. първоучитель, 34, 225, 227, 442, 509—510, 512.
Кириллъ Пейчиновичъ, тетовець, бълг. книжов., 332.
Киро Петровъ, бълг. писат., 352.
Кировичъ Д-ръ, 162.
Кифферъ, ориентал., 353.
Кишеневъ, гр., 17; К-ски българи 17, 338.
Клапротъ, етнографъ-ист., 197—198.
Климентъ XIV, папа римски, 7.
Клисура, село въ Сръдня гора, 32.
Клоцъ, гр. — Клоцовъ сборникъ, 360.
Ковачевъ, Н. А., книжовникъ, 173.
Боджевъ, Т., бълг. учителъ, 342.
Козма, бълг. пресвитеръ, 253.
Козма, внокъ, бълг. прѣводачъ, 438.
Колларъ, Янъ, слов., 496.
Коль, нѣм. ученъ, 496.
Коменски Янъ, чеш. книжов., 335.
Комнинъ, вж. Алексій, Анна, Иоаннъ, Мавуилъ.
Конансени, цародъ, 197.
Кёнигсбергъ, гр., 465.
Конрадъ Зноемскій, неговата правда, 517.
Константианъ Асѣнъ (Тихъ), бълг. царъ, 275.
Константианъ Багренородни, визан. импер.-писат., 208, 391.
Константианъ Велики, рим. импер., 439.
Константианъ Костенческій, бълг. писат., 420, 443, 455—457.
Константианъ Мономахъ, виз. императоръ, 258.
Константинополь, вж. Цариградъ.
Копенхагенъ, гр., библиотеката му, 465.
Копитаръ, Бартол., 336, 337, 510—512.
Коприщица, гр., — коприщенци 221.
Коршъ, Ф. Е., проф., 346.
Косовска битка, 302; Косово поле, 324.
Костадинъ, царъ Стамбола града, 299—302.
Костандинъ, бегъ кюстендилски, 302.
Костенческій, вж. Константианъ.
Костуръ, гр., — Костурская епархия 64; К-ски окръгъ 347.
Котель, гр., 247; Котленски сборникъ 247; К-ско нарѣчие 247.
Котляревскій, А. А., профес., 463, 517.
Котраги, бълг. племе, 201, 208, 211.
Котрагиря, бълг. племе, 211.
Котригури, бълг. племе, 209, 237.
Кофинъ, рѣк., 201.
Коха, рѣка, 206.
Крайна, обл., 509.
Кратово, гр., 457.
Крижаничъ, Ю., хърв. книжов., 506.
Кримска война, 481—482.
Кръкъ, далмат. мѣнастирь, 437; статутъ Крка 517.
Кроли, нѣм. ученъ, 507.
Крчовски, вж. Иоакимъ.
Кръстовичъ, Г., бълг. дѣецъ и книжов., 189—217 (историята му), 217—223.
Ксантъ (Скеча) — Ксантъйска епархия, 64.
Кубей, гр., 17; Кубейски бълг., 17.
Кубратъ, бълг. ханъ, 208; К-тови синове, 202.

Бумани (Половци), народъ, 200, 208, 240, 252, 257—260, 266 (скити), 267 (сѣщо), 269, 375.
Буманичево, село, 270.
Буплеваскій, Н. О., рус. писат., 494.
Бурбай-дере, рѣкч., 327.
Бурди, народъ, 281.
Бутургури, бълг. племе, 211, 214—215.
Бухарь (Кубань), рѣки, 201, 203.
Бухарскій, полски книжов., 517.
Бюксъ, вж. Джошъ.
Кюстендилъ, гр., 149, 150; Кюстендилско, 297.

Л.

Лавровскій, П. А., проф., 227, 505, 515.
Лавровъ, П. А., проф., 345, 346.
Лазаровъ, Н., учит. и книжов., 342.
Лазаръ, богомилъ-парикъ, 251.
Лазаръ, митич. личность, 303; сж-швятъ подь имена Константинъ и Дмитрий, 304.
Лазаръ Фарбски, армен. писат., 196.
Лаловъ, българ. прѣписвачъ, 441.
Ламанскій, В. Нв., проф., 341, 384, 500.
Латинъ, краль въ народ. пѣсни, 302.
Ле-Жанъ, пѣтувачъ, 235, 375, 519.
Лешеръ, френ. ученъ, 519.
Леже Луи, проф., 227.
Лелевель, Иоакимъ, полски истор., 226, 494, 496.
Леонидъ, рус. архимандритъ, 425.
Леонтьевъ, проф., 481.
Лескинъ, проф., 230—231.
Лесковацъ, гр., — Лесковацкий окръгъ, 296.
Лѣсковецъ, гр., 159; Лѣсковски мънастирь, 156.
Лѣхъ, полски князь, 226.
Ливиний, рим. императоръ, 439.
Ливгардтъ, слов. пис., 508.
Линде, Богум., полски писат., 511.
Ляниченко, проф., 501.
Льонски съборъ, 431.
Лшеецъ, връхъ плавински, 45.
Лудвигъ Л., нѣм. ученъ., 506.
Литицка епархия, 64.
Лукьяновъ, С. И., българ. министръ, 167, 171.
Ловченски миръ, 266.
Лозенъ-градъ, гр., 238.
Ломъ-Паланга, гр., 150, 156.
Лондонъ, гр., 21; Л-ско евангелие, 437, 440—441.
Любеновъ, българ. писат., 353, 385.
Лютеръ, реформаторъ, 6.
Лянуновъ, В. М., проф., 346.

М.

Магулъ, атонски скитъ, 424.
Маджари, (Мадьяры), народъ, 25, 241, 409, 470; Маджарско (Венгрия), 26, 27, 194, 213; Угрия, 25, 509; Угри, 264, 278, 426.
Маевски, проф., 517.
Майбовъ, Л., рус. писат., 514.
Макарий, охрид. архиепископъ, 311.
Македония, обл., 25, 28—29, 155, 240, 247, 263, 265—266, 27—278, 281, 288—289, 296, 299, 314, 316, 320, 322, 324, 330—334, 335, 347, 370, 377, 384, 423, 456; М-ски българи, 221—224; М-ски славяни 314.
Максиміанъ, римски импер., 439.
Макушевъ, В. В., проф., 241, 244, 248, 272, 273, 291, 463—476.
Манасиева хроника, 385, 441 (Ватикански кодексъ).
Мангалия, гр., 288.
Мантуа, гр., 466.
Мануиль Камиза, виз. пѣлков., 272.
Мануиль Комнинъ, виз. импер., 254.
Манушъ, воевода, 315.
Мариновъ Д., българ. книжовникъ, 353, 355, 399.
Марица, рѣка, 32.
Мария, царица, жена на Нв. Пшимаана, 450.
Марко Градевичъ, епич. герой, 289, 30, 302, 322, 379.
Маркомани, народъ, 213.
Марония, гр. — Маронийска епар. 64.
Марсово поле въ Парижъ, 10, 11.
Марцеллинъ, вж. Аммианъ.
Матей, грамматикъ, 458.
Матовъ, Д., българ. книжовникъ, 343, 347, 385, 390, 399, 408—409, 415—416.
Махмудъ, великъ везиръ, 29, 30—31, 51—54.
Маѣѣйовски, полски писат., 492, 517.
Мелникъ, гр., — Мелнишка епар., 64.
Менандръ, визан. пис., 207, 213—215.
Меоти (Μεοταί), народъ, 197.
Меотисъ, езер. (Азовско море), 191, 196, 201, 203.
Месемврия, гр., 259.
Месопотамия, вж. Арвентино.
Метиви, народъ, 197.
Методий св., славян. първоучит., 34, 225, 227, 345, 442, 509—510, 512.
Мехмедъ Соколовичъ, турски везиръ, 458.
Мизия, обл., 25, 205—206; мизя, мизийци, 210, 261.

Миклошичъ, Ф., проф., 220, 223—229, 316—319, 313, 335, 337, 3 9, 390, 392, 493, 514—516; словарьтъ му 365.

Миладинови, братия, 224, 297, 315, 316, 351, 369; сборникътъ имъ 333, 356, 359 363, 376, 378, 380, 400, 406, 503.

Милавъ, гр. 466; М-ски архивъ, 471.

Миллеръ, Нос. 309.

Миллеръ, Орестъ, проф., 517.

Милетий, софийски митроп., 319—320.

Милетичъ, Л., проф., 335, 393, 450.

Мядовичъ, М., проф., 320.

Милошъ, воевода. 315.

Милутинъ, вж. Стефанъ.

Милютинъ, Д. А., графъ, 167, 437.

Мирдичи, вж. Албания.

Мирковичъ, М. Ф. 234.

Мирче, влашки воевода, 289.

Митхадъ паша, 39, 52.

Миханловски, П., книжовникъ, 218, 353, 400.

Михаилъ св., архистратигъ, 445 (кърква въ Нервсалими).

Михаилъ Акоминатъ, визан. историкъ, 263, 272

Михаилъ II Асѣвъ, бълг. царъ, 276.

Михаилъ Асѣвъ, синъ на ц. Иванъ-Александра. 441.

Михаилъ Атталиота, визан. писателъ, 259.

Михаилъ Витязъ, влашки воевода, 290.

Михаилъ Константиновичъ, сръб. епископъ. 322.

Михаилъ VIII Палеологъ, визант. императ. 431, 464.

Младенъ, книжни любитель, 441.

Моисей Хоренски, армен. историкъ, 192, 195—197, 201—207.

Мокра, обл. 251.

Молдова (Молдавия), обл. 27, 269, 473.

Момчиловъ, Н., учителъ, 339 (граматикага му).

Момчилъ, воевода, епископски герой, 299—301; Момчилова жена 299—300.

Моравя, рѣка, 237, 299, 336.

Моравия Велика, държава, 24.

Морсъ, американецъ, 311, 343, 350.

Москва, гр., 22, 27, 345—346, 437, 464 (славян. съборъ тамъ), 470, 472, 484—486, 489, 501—502, 509;

М-ско господарство 476—478; М. университетъ 479, 484, 502; М. славянски комитетъ 481, 483, 486—489,

502, 504; М. българи и бълг. дружина, 22, 503.

Москопль, гр. 335; М-ски тетраглюсъ, книга, паметникъ, 314, 322—323, 332, 335, 349, 363.

Мочульскій, В. Н., проф., 457.

Музани, вж. Иванъ.

Мурадъ II, тур. султанъ, 470.

Мурко, М., проф., 495—497.

Мухамедъ II, тур. султанъ, 470, 477.

Мушакъ, псевдонимъ, 217, 220, 2 2.

Мъгленъ, гр., 60; М-ска епархия 64.

Н.

Надлеръ, В., проф., 280—291.

Нарушевичъ, полски книжов., 508.

Натаванлъ, пловд. митрополитъ, 333.

Начевъ, Г., бълг. първенецъ, 18, 22.

Начевъ, Н. А., българ. книжов., 377.

Неаполь, гр. 466, 468; Н-ски архивъ 466.

Невоструевъ, рус. книжов., 516.

Нѣмци, народъ, 207—208, 231, 265, 506—507.

Неновичъ, Вас., българ. учит., 339.

Неофитъ Рилски, българ. учителъ и книжов., 218, 245, 318, 332—333, 334, 340, 349, 352, 357, 456; словарьтъ му 373.

Нерви, народъ, 213.

Несторъ, рус. лѣтописецъ, 232.

Нетолицъ, село, 20.

Никита Акоминатъ, визан. историкъ, 255—256, 261, 262—263, 265—272, 279.

Никифоръ, патриархъ, визан. хронистъ, 200, 203, 207—209.

Никифоръ Вотаниата, визан. императоръ, 239.

Никифоръ Григора, визан. историкъ, 200, 201, 207, 314.

Никодимъ, тименски перомонахъ, 414.

Николай I, рус. императоръ, 473.

Николай Мистикъ, царигр. патриархъ, 233.

Николай св. Софийски (житието му), 454, 455.

Никополь, гр., 154, 310.

Нилъ, цариграл. патриархъ, 447—448.

Нилъ Сорски, рус. исихастъ, 422.

Нияшъ, гр. 23, 242, 264—265, 267, 299; П-ка областъ, 241.

Новиковичъ, Ст., сръб. книжов., 21, 231, 232, 301, 335, 451.

Новиковъ, Н. П., рус. книжов., 514.

- Ново-бърдо, гр., 456—457.
 Ново-село (Панагюрско), 51.
 Нормани, народъ, (жовно-итал.), 240, 263.
 Нямецкiй монастырь, 451.

О.

- Оаръ, рѣка, 197, 211.
 Ободенски, М., князь, рус. книжовникъ, 232—233.
 Огузи, вж. Узи.
 Одеса, гр., 17; О-ски българи 17, 18, 22, 245, 338; О-ски славянски комитетъ 483.
 Одо Диогилски, писателъ, 255.
 Одринъ (Адрианополю), гр., 30, 149, 242, 325, 337, 439; О-ка епархия 64.
 Ольга, рус. княгиня, 232—233.
 Олимпъ (тессал.), планина, 423.
 Оногури, народъ, 210—213.
 Оногундури, вж. Унногундури.
 Орханне, гр., 150.
 Оссолинскiй, графъ, полски книжов., 511.
 Остриягонъ, гр., 241.
 Отлукъ-кѣйой, село, вж. Панагюрще.
 Оттонъ Фризингенски, писателъ, 255.
 Офейковъ сборникъ македонски 353, 399.
 Охрида, гр., 60, 311, 320, 359; О-ска епархия 63, 347; О-ски патриарси и архиепископи 168, 331; Охридчани 241, 252, 322.
 Охридско езеро 236, 251, 252.

П.

- Павелъ, апостолъ, 247.
 Павелъ Джорджичъ, дубровнишки търговецъ, 329, 471.
 Павлиани — български 33, 34—35, 273—274; П-ни арменски 35, 273.
 Павловичъ, вж. Христаки.
 Павловъ, Михаилъ, бъл. книжовникъ, 342, 349.
 Палаузовъ, Н., одес. българ., 338—339.
 Палаузовъ, С., историкъ, 240—241, 425.
 Пансей, веромон., българ. историкъ, 27, 245, 262, 298, 322, 330, 332, 508.
 Палама, вж. Григорий.
 Палацки, Ф. чеш. истор., 21, 492.
 Палермо, гр., 466; П-ски архивъ, 471.
 Панагюрще, (тур. Отлукъ-кѣйой), гр. 40, 44—51, 53, 315—316, 502—503; панагюрци 221.
 Панаретовъ, С., българ. книжов. 293.
 Паницери, село (Панагюрско), 51.,
 Панония, обл., 202—204, 229, 391.
 Папа Александрийски, географъ, 205.
 Парижъ, гр., 9—12, 234; П-ски договоръ, 287, 288, 431.
 Партений Зографски, епископъ, бъл-гарски книжов., 218, 224 (П. 3).
 Пасхална хроника, 207—208.
 Пелопонесъ, страна, 386.
 Парория, план. мѣстн., 422, 426; П-ски мнѣстиръ, 421—425, 438.
 Пелцель, чеш. книжов., 508—509.
 Периторъ (Περθεώρατον, Пирляторъ), гр.-крѣпость, 300—301.
 Петербургъ, вж. Петроградъ.
 Петерсъ, патувачъ, 235.
 Петроградъ, гр., 166, 171, 230, 309, 337, 485; П-ска публ. библиот. 385, 437, 442; П-ски славян. комитетъ, 483.
 Петрушевичъ, славистъ, 385.
 Петъръ св. — литургичта му, 449, 451.
 Петъръ, българ. царъ, 240, 297—299, 433.
 Петъръ, братъ на Асѣня I, 242, 261, 265—266, 271, 273—274.
 Петъръ, българ. велможа, 23.
 Петъръ, логотетъ, 310.
 Петъръ, севастократоръ, при Михаила II Асѣня, 276.
 Петъръ I Великий, рус. импер., 290.
 Петъръ Делянъ, българ. царъ-воев., 299.
 Петъръ Тудебодъ, писателъ, 255.
 Печенѣзи, народъ, 240, 259.
 Пѣшаковъ, Г., българ. писателъ, 338.
 Пеща, гр. 25; Вудипъ 338.
 Пѣю, попъ, книжовн., 458.
 Pierre de Bracheuil, франк. рицаръ, 465.
 Пий VII, папа рим., 7.
 Пий IX, папа рим., 24.
 Пынинъ, А., рус. книжов., 516.
 Пиза, гр., 466.
 Пилзень, гр., 20—21.
 Пиротъ, гр., 299, 401; П-ски окръгъ, 288, 296—298.
 Платонъ, гръц. филос., 4.
 Плъвенецъ, гр., 150, 488.
 Пловдивъ (Филиппополъ), гр., 33, 34, 38, 50, 143—144, 149, 156, 165; П-ска (Ф-ска) областъ 27, 31—32; 35—38, 47, 52, 54—55, 144 (губерния), 148 (сѣщо), 149 (сѣщо), 265, 267—271; П-ска библиотека 384.
 Погодинъ, М., проф., 479—481, П-ски псалтирь, 440.
 Поливка, Юр., проф., 385.

Полицскій статутъ 432—493, 514, 517.

Половци, вж. Кумани.

Полянска (Кукушка) епархия, 63, 333.

Полша, страна, 290, 509.

Поляци (поляки), народъ, 18, 234, 477, 506, 507; полски езикъ, 511.

Помаци — българи, 33, 35.

Поповичъ, Райно, български книжовникъ, 339.

Порфирій (Успенски), еп. рус. книжовникъ, 309, 438.

Потебня, А. А., проф., 376, 515, 517.

Потоцки, Янъ, графъ, 496, 511.

Прага, гр., 18—19, 21—22, 473, 491.

Прайсъ, П., проф. 385.

Прѣславецъ, гр., 26.

Прѣславъ, гр., 59; прѣславска патриаршия, 168.

Призренъ, гр. — Призренски окръгъ, 324.

Прилѣпъ, гр., — Прилѣп. окръгъ, 347.

Прискъ, визант. писат., 192, 194, 210, 212—213.

Провадия, гр., 145.

Прокопий, византийски писателъ, 192, 193—194, 209, 213—215.

Протичъ, сръб. книжовникъ, 334.

Просѣкъ, кръпость, 265, 274—277.

Пулевски, българ. будит., 342.

Пърличевъ, българ. книжов., 505.

Р.

Радченко К., славистъ, 425, 438, 443.

Радовищъ, гр., Радовишки окр. 377.

Радомиръ, гр., 159, 297 (Радомирско), 305.

Радуловъ, С., българ. книжов., 389.

Райна, учителка въ Панагюрище, 46.

Райчъ, Ив., архимандритъ, историкъ, 241, 248, 508.

Раковецки, Игнатий, полски книжовникъ, 496, 511, 517.

Раковски, С., българ. пис.-револ., 53, 261, 351—352, 375.

Ралстонъ, англич., 21, 519.

Рачки, Ф., хърват. истор., 227, 229, 240, 249, 516.

Реймундъ Агилски, запад. писат., 255, 259.

Реймундъ Тулузски, кръстонос. водачъ, 259.

Ренелъ, полски истор., 226.

Ресавски манастиръ, р-сви изводъ, 456.

Рѣслеръ, Р. истор., 260.

Рейфъ, словарьтъ му, 340.

Рида, планина, 45, 236; село, 298.

Рилски манастиръ, 297, 317—318, 339, 457 (ржкописи), 503.

Римъ, гр. и държава, 22—24, 26, 34, 273; Римска църква, 24, 431, 433; Р-ска империя, 194.

Риттвхъ, А. Ф., 234.

Робертъ, монахъ-писат., 255.

Робертъ де Клари, рицарь-хронистъ, 273, 465, 469.

Родони, планини, 31—33, 35, 38—39, 45, 53, 236, 275.

Родосто, гр., 259.

Розенбергски панъ, 517.

Рокетрохъ, пѣтувачъ, 235.

Романъ, ученикъ на св. Теодосия Търновски, 428—430, 432, 435.

Романъ Нѣздловичъ, руски воевода, 259.

Ромилъ, българ. исихастъ, 424.

Ромъния (Румъния), държава, 28, 51, 280, 283, 287—288, 290, 451, 480, 488; ромънци, ромънски народъ, 257—258, 260, 288—290.

Руварацъ, Илармонъ, архимандритъ, 301, 331.

Румелия Источна, обл., 158, 166—167, 170, 280—283, 286, 289, 324, 384.

Румянцевъ, Н. П., графъ, 336.

Руссе, (Русчукъ), гр., 28, 156, 425; Русчукска губер. 153—154.

Руссо, Жанъ, Жакъ, писат., 494, 498.

Россія и Русия, държава, 29—31, 34, 51—52, 60, 145, 158, 160, 198, 232, 279, 282, 284, 288, 298, 328, 437, 464, 476—480, 481, 483—486, 488—489, 502 507—509; Русь, 258, 290; русси, народъ, 18, 31, 233 (велико-), 234 (мало-), 239, 471, 477—478, 483; руско приврѣм. управление въ България 141—161; руски комисаръ въ България 143—145, 153, 156, 158, 160; дѣдо Иванъ като синонимъ на рус. царъ, 476—477, 483, 486;

Русская правда, законникъ, 493, 511, 517.

Рюрикъ Ростиславичъ, рус. князь, 259.

С.

Сава св., сръбски архиепископъ, 275 (житието му).

Сава, рѣка, 267, 386.

Савельевъ-Ростиславичъ, рус. историкъ, 190, 197—199.

Савири, народъ, 210, 212—213.

Сакани, народъ, 197.

Сакаръ-плавина, 325—329.

Сализбери, маркизь, 61, 166.

Самаринъ, Ю., рус. публик., 479, 481.

- Самоковъ**, гр., 149, 150, 156, 159;
 С-ска епархия 332, 458.
Самуилъ, бълг. царь, 25, 240 (дър-
 жава), 261, 433.
Санари, народъ, 197.
Сандвичъ, английски турустъ, 33.
Санъ-Стефански договоръ (миръ,
 трактатъ) 60, 142, 164—165, 281—
 283, 286—288, 488, 501.
Сарагури, народъ, 210—213.
Сармати, народъ, 199—200, 216.
Сарматия, азиатска, 191—201, 204,
 210—211, 215.
Св. Гора, вж. Атонъ.
Свеви, народъ, 213.
Свищовъ, гр., 141, 150, 154.
Святославъ Игоревичъ, ру. князь, 26.
Святославъ Всеволодовичъ, князь,
 сѣверски, 259.
Севастьяновъ, рус. археол., 309, 311—
 312, 449, 453.
Севлиево, гр., 150.
Седмиградско (Трансилвания), обл.,
 264, 392.
Седмъ прѣстола, мѣнастирь, 299.
Селджиково, село, 34.
Селимова рѣка, 310.
Селимъ II, тур. султанъ, 470.
Сервия (Селфидже), гр., 422—423.
Сергѣвци (Сербеници, Орѣвци), село
 въ Търновско, 311—312.
Сѣръ, гр., 270—271, 310; Сѣрска
 епархия, 64.
Сигизмундъ Баторий, маджарски
 краль, 27.
Силистра, гр., 59, 288.
Симеонъ, бълг. царь, 25, 232—233,
 240, 254—255, 391, 433.
Симеонъ, бълг. патриархъ, 437.
Синай, планина, 444; Сивайски псал-
 тиръ, 360, 389; С-ски патерикъ 382;
 С-ски мѣнастирь 438; С-ски окто-
 ихъ 433; С-ски триодъ 444.
Синаитъ, вж. Григорий.
Синди (*Sindob*), народъ, 196.
Сираки (*Sirakis*), народъ, 197.
Сираги, Сирагури, народъ, 197.
Сирви, народъ, 197.
Сырку, П. А., проф., 420—454, 454—
 459.
Сирмиумъ, вж. Сръмъ.
Скандербергъ, вж. Георги Кастрногъ.
Скити, народъ, 199—200, 207, 216.
Скопие, гр., 267, 299; С-ска епархия
 63; С-ска областъ 332, 347.
Славейковъ, П. Р., бълг. писатель,
 172—173, 352—353, 375—400, 503.
Славяни (Славяне), племе, 25, 43,
 205—208, 214—215, 236, 239, 263,
 386 (южни), 391, 463, 464, 477
 (южни), 489, 492—494, 500, 506—
 519; славянски племена 25, 205,
 213, 479, 481; славянская круговая
 порука 43, 492, 500; славянофили
 479—481, 488.
Сладковски д-ръ, чехъ, 20—21.
Сливенъ, гр., 149, 156, 325; С-ска
 губерния, 144, 148—149; С-ко ре-
 ално училище 324; С-ви планини
 425.
Словаци, народъ, 18.
Словенци, народъ, 16, 18, 464.
Смоленска областъ, 272.
Собѣтиански, Ив. М., професоръ,
 490—501.
Созоменъ, визант. писатель, 192—193.
Соголовичъ, вж. Мехмедъ.
Соболь, чешко д-ство, 19—20.
Соловьевъ, С. М., проф., 481.
Солунъ, гр., 24, 263; С-ска епархия
 30, 64.
Соранцо, вж. Яковъ.
Софийски о-въ въ Прага, 21.
София (Сръдецъ), гр., 59, 139, 145,
 149—150, 155—157, 159, 165—166,
 176, 236, 241, 264, 265, 267 (Сар-
 дика), 270—271, 275, 281, 285,
 298—299, 320, 457—458; Софийско
 поле 45, 270, 298; С-ска библио-
 тека 133, 139, 384, 457; Софийско
 военно училище 145; Софийска гу-
 берния 149, 153—154, 298, 347
 (область), 456; Софийска епархия
 254, 458; Софийски кодексъ (житія
 св. Николая) 455, 458—459; С-ски
 служебникъ 450; С-ски мѣченици
 455.
Софроний Врачански, епис., бълг.
 цър. писатель, 245, 248, 508.
Сперански, М. Н., проф., 456—457.
Спиридоначи, визан. воевода, 272.
Спиридонъ, церомонахъ, бълг. ис-
 торикъ, 425.
Срацимиръ, вж. Иванъ.
Сръдня гора, планина, 31—32, 38,
 45, 53, 270.
Срезневскій, Н. И., проф., 311—312,
 384—385, 441, 463, 505, 514—517.
Сръмъ (Сирмиумъ), гр., 203.
Сретьковичъ, П., сръб. истор., 314—
 321, 334.
Сталийски, Ц., бълг. учитель, 399.
Станимака, гр., 34.
Станишевъ, К., публ., 162.
Стара-Загора (Захра, Захара), гр. 52;
 Захарско възстание 53; Веррол 266.
Стара-планина, вж. Балканъ.
Стефанъ Баторий, седмиградски
 князь, 471.
Стефанъ Дечански, сръб. краль, 242.

Стефанъ Душанъ, сръб. краль, 212, 318, 517 (законникъть му).
Стефанъ Лазаревичъ, сръб. деспотъ, 453.
Стефанъ Милутинъ, сръб. краль, 242.
Стефанъ Неманъ, сръб. велики жунарь, 264, 265, 275.
Стефанъ Първовѣчанъ, сръб. краль, 277—278.
Стефанъ I Храбри, влаш. воевода, 290.
Стобъ, крѣпость, 267, 270, 271.
Стояновъ, А., 162.
Стояновъ, В. Д., болгар. книжов., 17, 18, 21, 22, 450.
Страбонъ, грѣцки географъ, 196, 200.
Страковицъ, село, 20.
Стрѣзъ, бълг. воевода, 265, 274—278.
Струма, рѣка, 270—271, 275.
Струмица, гр., 265, 274—277; Струмичка епархия, 63—64.
Суарни, народъ, 197.
Суворецки, П., полски историкъ, 494, 496, 511.
Сърби, народъ, 17, 18, 28, 234, 234, 268, 271, 277—278, 288, 303, 305, 314, 316, 320, 322, 391, 394, 422, 426, 439, 454—455, 472, 491, 506, 508, 517; стари сърби 288—289, 316; сръбски езикъ 336, 514.

Т. и О.

Тагино, архиеписк. магеб. писат., 255.
Талъци, 493.
Тавансъ, вж. Доль.
Татаръ, народъ, 200 (ногайски), 258, 476, 477 (кримски); т-ски царства Казанско и Астраханско 477.
Татаръ-Назарджикъ, гр., 38, 39—40, 44, 48—50, 53, 150, 231.
Татищевъ, В. Н., историкъ рус., 494.
Теодорихъ Велики, остъ-готски краль, 202.
Теодоровъ, А., проф., 341, 383, 385.
Теодоръ Безъ, реформаторъ, 6.
Феодосий хаджи, архиман. синаитски, 332.
Феодосий св. Печерски, 381.
Феодосий св. Търновски, български свихастъ, 422, 424—426, 428—430, 432—435, 443, 444, 446.
Феофанъ, молдовски митрополитъ, 451.
Феофанъ, шопъ българ. прѣводачъ, 438.
Феофанъ, визан. хронистъ, 200—201, 204, 207—209.
Феофилактъ, охридски архиепископъ, 249—254.

Феофилактъ Симоката, византийски хронистъ, 207.
Тессалия, обл., 272.
Тетово (Хетово), гр., 236, 324.
Томашекъ, В., проф., 260.
Тирани, (Τυραννοι), народъ, 196.
Токоло, готски пълководецъ, 203.
Торети (Τοράτι), народъ, 197.
Тошевъ, А., учитель по ботан., 342, 399, 405—409, 411—416.
Травунция, обл., — травунци 316.
Тракия (Θρακία), обл. 25, 29, 31, 149, 247, 324—325, 328—329, 384, 424; Тракийска область и епархия. 28, 29, 31; тракийци 210; тракийски мегалити 326—328.
Трансильвания, вж. Седмиградско.
Тренкъ, итѣски ученъ, 507.
Троицкй св. манастиръ при Търново, 425.

Троянска война (повѣсть), 390.
Троянь, гр.—Троянски проходъ 357.
Тръвъ, гр.—Трънско, 297, 305.
Тукидидъ, грѣц. истор., 4.
Тунджа, рѣка, 325—326, 488.
Тунманъ, швец. ориентал., 335.
Туринъ, гр., 466.
Турция, империя, държава, 11, 31—32, 39, 47, 167, 236, 246, 280, 282, 285—286, 290, 478, 505; Турско правителство, Порта, 14, 28—30, 36, 38, 47, 61—63, 65, 280—282, 287, 478, 485.
Турци, народъ, 26—29, 31—32, 34—37, 39—44, 46, 53, 63, 154, 207—218, 243, 258, 282, 288—290, 293, 450—451, 468—471, 476—478, 506.
Туски, народъ, 197.
Търговище, гр., 451.
Търново, гр., 141—142, 150, 155, 160, 165, 176, 178, 266, 296, 298, 311, 425, 436; Т-ско царство 243; търновски патриархъ, 243, 427—428, 447—448; тър-ска св. Гора 425; Търновска губерния 153—154, 166; Търновски съборъ 426.
Търново-Малко, гр., 247.
Тюле, (Тюле), гр., — Тюловско поле, 328.

У.

Уваровъ, С., графъ, 481.
Угрия, угри вж. Маджари.
Уди, народъ, 197.
Узи, **Огузи**, народъ, 207—208, 375.
Ушци, (Ушци), народъ, 193.
Умѣлецка бесѣда, чешко д-во, 19—20.
Умуръ-бегъ, турски воевода, 300—301.
Унци, вж. Хуши.

Унногундури, българ. племе, 208—209, 211, 213, 215.
Уралъ, планина, 198.
Урвичъ, крѣпость, 298; Урвички мѣнастирь, 298.
Уроги, народъ, 210—213, 215.
Урошъ, сръбски царь, 301.
Успенски, Ѳ. Ив., проф.-историкъ, 227, 248—280, 421, 441.
Утургури, (Утигури), българ. племе, 211—215, 237.

Ф.

Фавстъ Византийски, хронистъ, 192, 195—196, 205.
Фаллмерайеръ, Я. Ф., истор., 235.
Фанариоти, 4—5, 8—9, 14, 27—30, 40, 289, 290, 332, 470.
Фатеръ, И., иѣм. уч., 496.
Филаретовъ, С., българ., будят. 349.
Филлимеръ, готски князь, 193.
Филипполисъ, вж. Пловдивъ,
Филиппъ III, испански краль, 471.
Филотей, цараград. патриархъ, 422, 449; филотеевски уставъ 449—450, 452—453.
Филотей, атонски мѣнастирь, 423—424.
Финни, народъ, 239.
Флоренция, гр., 466.
Франция, държава, 326, 488.
Фридрихъ Барбаруса, герм. императоръ, 242, 264—266.
Фотий, цариград. патриархъ, 23.

Х.

Хавари (хъзари), народъ, 197, 206, 213.
Хайнъ-кейскій проходъ 266.
Хамбарли, село, 34.
Хавушъ, И., славистъ, 516—517.
Хавъ I., пътувачъ, 235.
Харьковъ, гр., 290, 491, 510.
Хаттала, М., проф. слав., 220, 514—515.
Хевимъ-табиаси, черном. укрѣп., 288.
Хенрихъ, латин. императоръ, 275, 465.
Херцеговина, обл., 31, 282, 300—301, 464; херцеговинско въстание, 28.
Хилендарски мѣнастирь, 311.
Хитовъ, Панаойтъ, воевода българ., 51, 235.
Хлахолъ, чешко д-во, 19—20
Хлудова библиотека, 385; Х-ски сборникъ № 238—438.
Хмелницкій Богданъ, малор. гетманъ, 27.
Хоматианъ, вж. Димитрий.
Хомяковъ, А. С., славяноф., 479, 481.

Хонфъ, К., историкъ, 241, 248, 291, 465, 468.
Хоругатаня, обл., 386.
Хохцетеръ, геологъ, 32, 235
Хѳлеръ Р., историкъ, 260, 273.
Храбъръ, черноризецъ, 227.
Хреалъ, протосевасть, воевода, 300, 318; Рели Криватица 299—300.
Хризъ, просьбски воевода, 265, 271—272, 274—275.
Христаки Павловичъ, българ. книжовникъ, 332.
Христовичъ Г., зоологъ, 342, 399, 408, 416.
Христовъ, Симеонъ, български учителъ, 399.
Хрулевъ, I., български книжовникъ, 342, 349.
Хубе (Губе), пол. проф., 517.
Хунни, народъ, 189—217; унвска държава 194.
Хусенци, село, 19—20.
Хусъ, вж. Иоаннъ.
Хървати, народъ, 16, 18, 439, 464, 491, 506.

Ц.

Цамблакъ, вж. Григорий.
Цанковъ, Д., държавникъ, 172—173, 334.
Цанковъ, К., книжов., 162, 317—318.
Цанкови братия, 341, 348—349.
Цариградъ (Константинополь), градъ, 22—23, 27—28, 38, 46, 53, 60—61, 63, 232, 278, 283, 300 (Стамбола града), 340, 386, 426, 430, 434, 441, 443, 448, 465, 485, 503, 506; Цариградски патриархъ, патриаршии 29, 60—61, 63, 65, 331, 427—430, 432, 447, 452, 473, 485.
Цвингли, реформаторъ, 6.
Цибульскій, полски ученъ, 516.
Цимехий, вж. Иоаннъ.
Цинцари, население, 36—39.
Цоневъ, Б., професоръ, 385.
Цоцовъ, Недѣлко, пашагурецъ, 47.

Ч.

Чацки, полски писат., 508.
Червенъ, гр. — крѣп. — Червенски мѣнастирь, 425.
Черкаскій, В. А., князь, 141—142, 151, 487—488.
Черкеси, народъ, 41, 47, 281.
Черногория (Черна-гора), държава, 28, 280, 464, 491; черногорци 46—47, 282, 492.
Черно море, 24, 155, 204, 258, 288, 375, 425; Евксиноштъ 425.

Черные клобуки (Торки), народъ, 259.
Чертковъ, А. Д. рус. книжов., 479.
Чехия, страна, 39, 510; **чехи**, нар., 17, 233, 491, 506—507, 509; чешки езикъ 510—511, 514.
Чишовъ, проф., 479.
Чиршанъ, гр., 52 (възстание).
Чолаковъ, В. българ. книжов., 297, 315, 351; сборникътъ му 363, 400.
Чомаковъ, д-ръ, българ. първен., 169.

Ш.

Шанкаревъ, К. българ. книжов. 353, 362 (приказитѣ му), 363, 376, 385, 399.
Шаръ-планина, 236.
Шафарикъ, П. Г. славистъ, 197—198, 220, 240, 311—312, 385, 463, 494, 496, 512—514, 516.
Шейвоха, полски историкъ, 226.
Шивачевъ, събир. нар. умотвор., 399.
Шиллеръ, нѣм. поетъ, 503—504.
Шипкински Балканъ, 328.
Шишковъ, А. С. рус. книжов., 337.
Шишковъ, С. Н. българ. книжовникъ, 399.
Шишковъ, Н. българ. книжов., 218.
Шкорпилови братия, 324—329.

Шлейхеръ, А. славистъ, 220, 514—516.
Шлецеръ, Х. А. проф., 335.
Шолвинъ, Р. славистъ, 385, 440—441.
Шуменъ, гр., 28.

Щ.

Щепкинъ, В. проф., 346.

Ю.

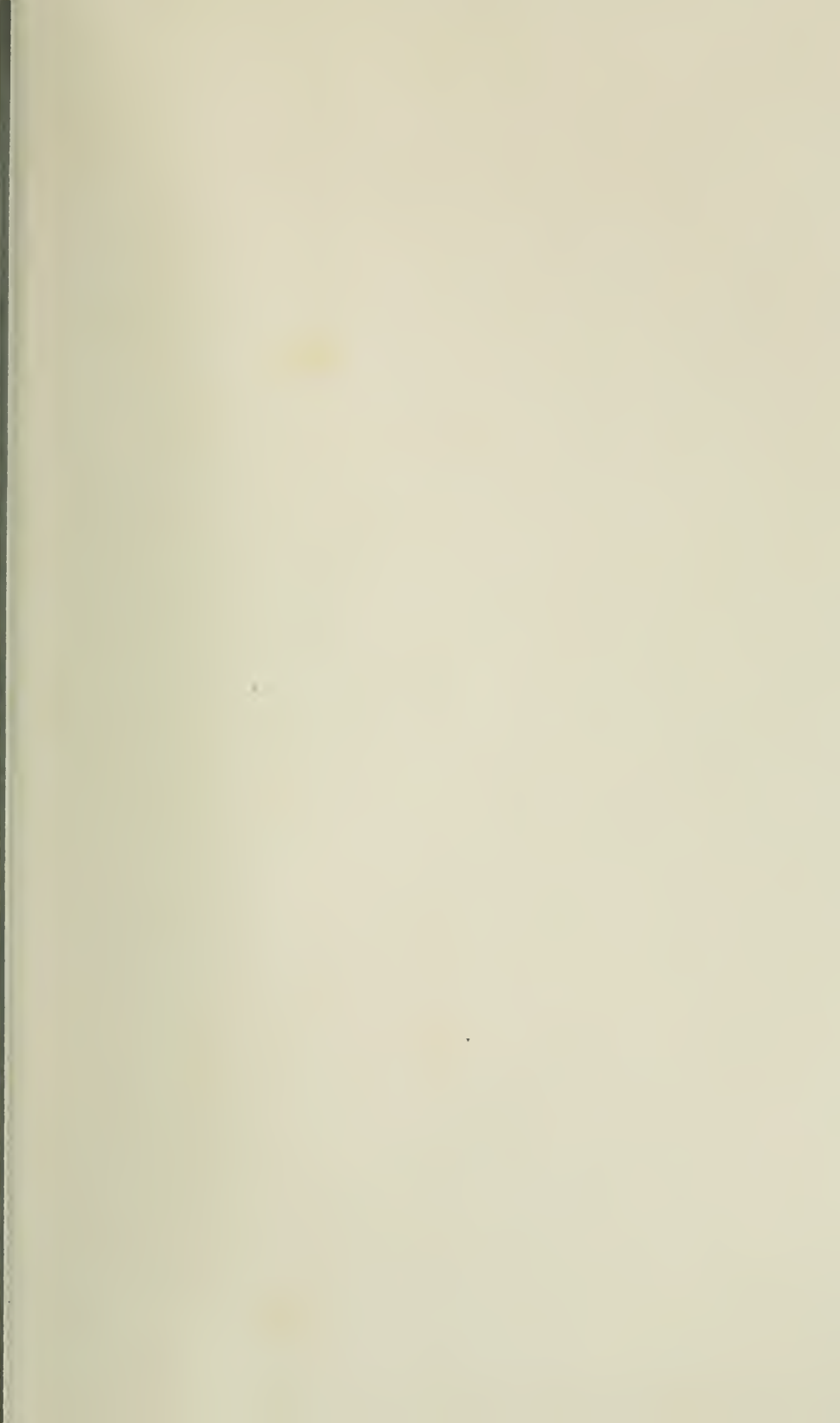
Юнгманъ, Юс. проф., 510.
Юнгъ, Г. истор., 260.
Юстинианъ I. визант. императоръ, 439 (vita Iustiniani).

Я.

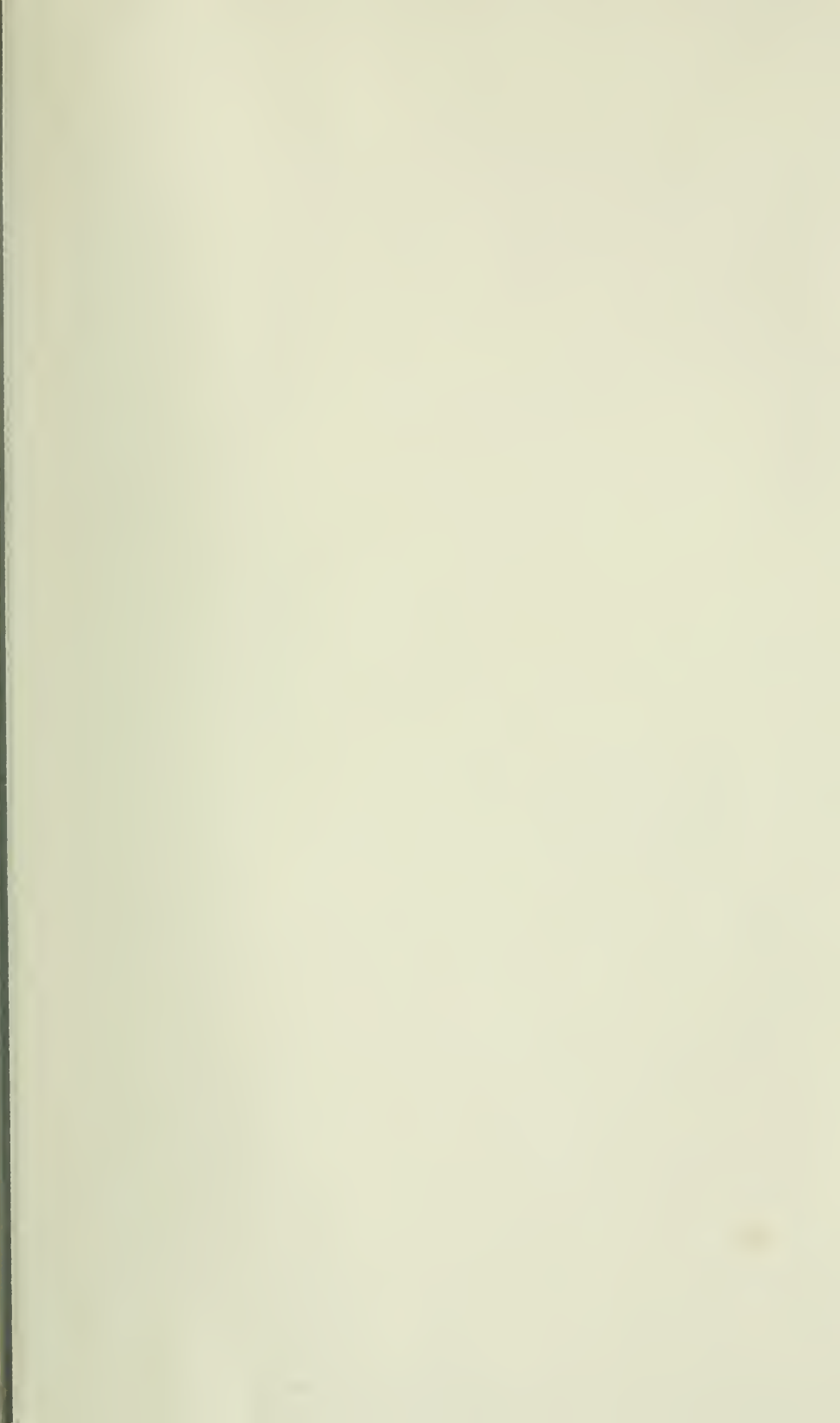
Явзудере, рѣк., 326.
Ягичъ, В. проф., 229—230, 292, 324, 385, 437, 455, 493, 495, 515—516.
Яковъ Соранцо, венец. държавникъ, 477.
Яксамати, народъ, 197.
Япель, словен. писателъ, 508.
Ястребовъ, Н. С. 314—316, 320, 324, 334.

Печатни грѣшки.

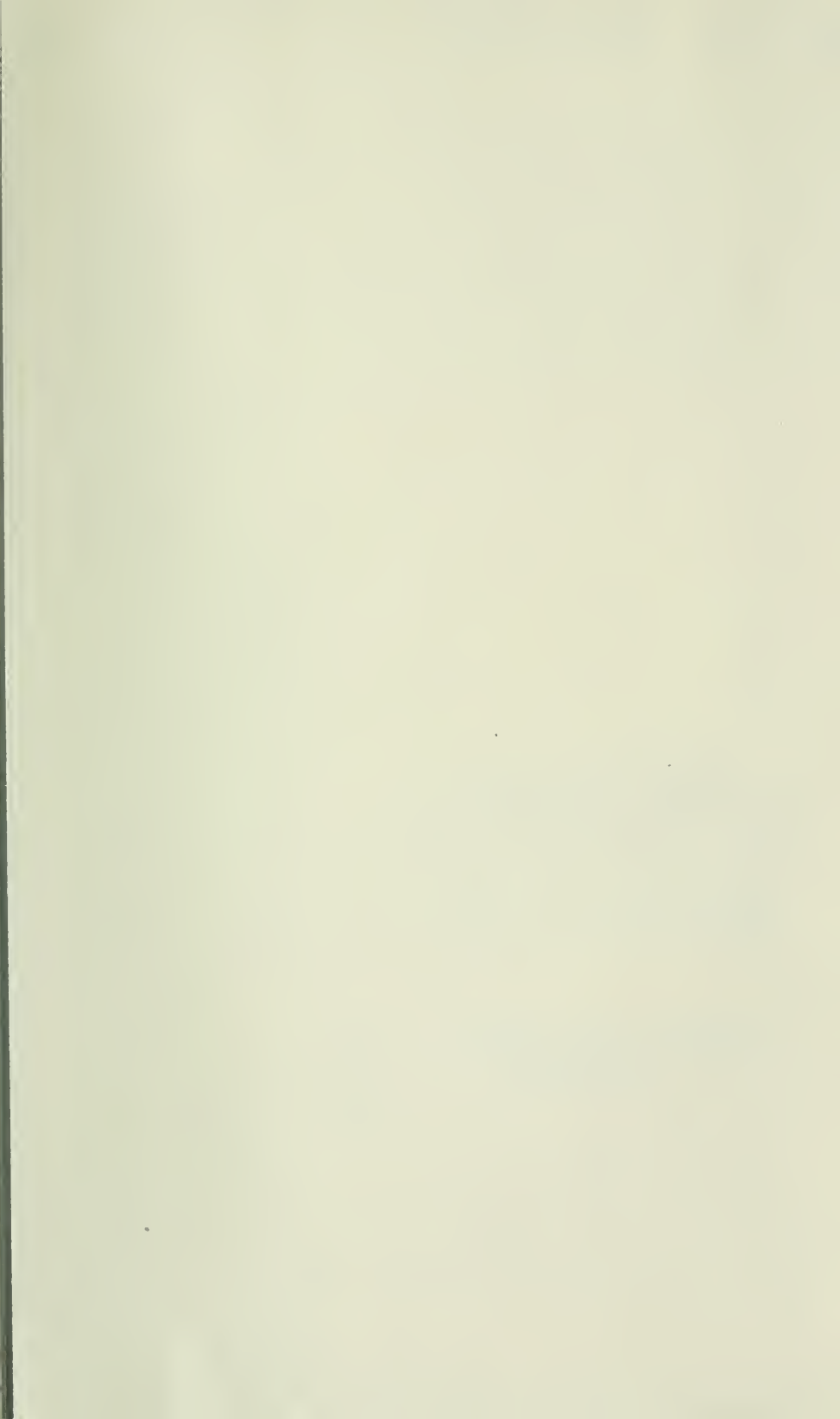
Страница	редъ	напечатано:	да се четет:
14	16	отдолу	нѣма
19	7	отгорѣ	само
21	10	отдолу	Умѣлицкѣтъ
28	17	отгорѣ	Герцоговинское
31	1 и 9	"	Герцоговинѣ
35	20	"	многія
37	19	отдолу	разходы
45	3	"	лѣтъ
46	20	отгорѣ	товарими
47	9	отдолу	васьма
49	16	отгорѣ	каторой
49	15	отдолу	Воть
50	19	"	вернуся
60	7—8	отгорѣ	била населена
75	20	"	притуренм
78	16	"	страяа
148	13—14	отдолу	лекуванье
153	11—12	отгорѣ	долкова
155	14—15	"	специалисть
162	17	"	тукъ тѣ не
167	14	"	постичне
171	3	"	бидока
176	4	отдолу	опредѣлятя
189	8	отгорѣ	468 год.
213	4	"	Апполинарий, Сидоний
230	12	"	жуналь
242	17	отдолу	свьѣтъ
247	11	"	Conjunction
249	19	"	въ внутреннею
258	12	отгорѣ	превосходною
263	16	отдолу	възможность
265	12	отгорѣ	вель
267	1	"	искусственныхъ
269	16	"	годъ
272	13	"	простратора
281	10	отдолу	каторыя
291	19	отгорѣ	Отъ
295	12	отдолу	това
305	14	"	(се е)
315	4	отгорѣ	много
315	11	"	замѣтилъ
361	19	отдолу	още
375	21	"	словамъ
376	8	"	ость
426	2	отгорѣ	1364
426	13	отдолу	послѣвій
434	11	отгорѣ	взглядъ
437	14	"	Благовѣстію
445	17—18	"	произходившей
464	8	"	народи
465	19	отдолу	плѣменицата
469	16	отгорѣ	вѣкихъ
475	3	"	по-макли
482	5	отдолу	мисль
			пѣма
			самъ
			Умѣецкѣтъ
			Герцоговинское
			Герцоговинѣ
			многіе
			расходы
			лѣтъ
			товарами
			васьма
			каторой
			Воть
			вернуся
			била населени
			притуренъ
			страна
			лѣкуванье
			толкова
			специалисть
			тукъ не
			постигне
			бидоха
			опредѣлятя
			468 год.;
			Апполинарий Сидоний
			журналь
			свьѣтъ
			Conjunction
			съ внутреннею
			превосходною
			возможность
			вель
			искусственныхъ
			годъ
			протостратора
			которыя
			Отъ
			това
			(се е)
			мною
			замѣнилъ
			еще
			словомъ
			есть
			1364
			послѣдвій
			взглядъ
			Благовѣстію.
			произходившей
			народни
			племенницата
			вѣкахъ
			по-малки
			мисль

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DR
55
D75
t.3

Drinov, Marin Stoianov
Suchinenia

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 24 25 11 011 6